|| श्रीरामचरितमानस ||

गूढार्थ चंद्रिका

उत्तरकाण्ड

खण्ड १ (मराठी)

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ, डोंबिवली

मानस गूढार्थ चंद्रिका

उत्तरकाण्ड

खण्ड १ला

'रामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश
(दो.१ ते ११०रा.)

लेखकः प.पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशकः
रामचरितमानस प्रेमी मंडळ
डोंबिवली

मानस गूढार्थ चंद्रिका

उत्तरकाण्ड खण्ड-१

प्रथम आवृत्ती : २ जुलै २००४

प्रकाशकः

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,

४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरु रोड,

जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

मुद्रकः

ओमेगा पब्लिकेशन्स

२व३, एमराल्ड कॉर्नर

मराठा कॉलनी, टिळकवाडी

बेळगाव ५९०००६

फोनः ५२०२४२४, ९४४८१-४४१२४

मूल्यः रु. ३५०/- फक्त

अनुक्रमणिका

ooo

श्रीमानस-गूढार्थ-चंद्रिका

उत्तरकांड-खंड १

प्रस्तावना

श्रीरामचरित मानसात अवगाहन करणाऱ्या सहृदय भावुक अभ्यासू रामभक्तहो,

आपणास माझे सविनय सादर प्रणमन!

आजपर्यंत आपण भक्तीच्या सहा सोपानांचा प.पू.स्वामी कृपेने सहज सुलभ अन सुखकर असा प्रवास करीत करीत आता या मानस सरोवराच्या अगदी समीप, या कैलासाच्या पदकमलांशी येऊन पोचलो आहोत.

या सातव्या सोपानावरून द्वारावती मोक्षनगरीत आपण प्रवेश करीत आहोत. पहिले प.पू.स्वामीकृत-अनुवादकाचे तीन श्लोक आहेत. त्यामध्ये पहिल्या श्लोकात सद्‌गुरू-कृपा केव्हा होते, अन शिष्यही कसा हवा ते सांगतात. तर दुसऱ्या श्लोकात साधन चतुष्टय कोणते व ते कसे प्राप्त करायचे हे गूज सांगतात. अन् तिसऱ्यात आत्मशांतीरूपी वैदेही सीता तिची प्राप्ती कशी होते ते सांगून ह्या तीनही श्लोकांद्वारे प्रथमतःच सुरेख अध्यात्मिक रहस्ये उकलून सांगतात.

त्यानंतर गोस्वामीकृत मंगलाचरणांच्या तीन श्लोकांत अनुक्रमे पुष्पकारूढ श्रीरामदर्शन, कोसलेंद्र म्हणजे राज्याभिषिक्त श्रीराम, अन् त्यानंतर अभीष्ट सिद्धि प्राप्त्यर्थ श्रीशंकर यांची वंदना केलेली आहे. त्यानंतर उत्तरकांडाची वैशिष्ट्ये पाहून मगच कांडप्रारंभ होतो.

चौदा वर्षाच्या प्रऽऽदीर्घ रामविरहाग्नितून लवकरच सारी अयोध्या शांत होणार अशी चिन्हे अगदी वातावरणातून, शुभशकुनाद्वारेही दिसू लागली. रामाविषयीची क्रमशः प्रत्येकाची ओढ, प्रेमविव्हलता, भावविशता भरत, कौसल्यादि माता यांची कसकशी जाणवत आहे, प्रगट होत आहे त्याचा प्रारंभ भरताच्या भाव-विश्वातून होतो. त्याची आत्मग्लानी, त्या ग्लानीतून मुक्त करण्यासाठी एक रामभक्त दुसऱ्या रामभक्ताचे कसे 'आर्तीहरण' (संकट-हरण) करतो ते सुरेख शब्दचित्र स्वामींनी रेखाटले आहे. दोन रामभक्तांची, नन्दिग्रामातील प्रेमपूर्ण भेट पाहताना आपले मन त्या भक्तीरसाने आर्द्र होतेच! प्रभूंचे कुशल विचारण्यातल्या अनेक छटा तसेच 'निजदासाचे' गूढ स्वामी जे

उलगडून सांगतात ते वाचताना अंगावर सरसरून रोमांच दाटतात.

राम आगमन वार्ता भरतांनी सर्वत्र कशी फैलावली अन् त्याबरोबर रामांसह सर्वांच्या स्वागतास अयोध्या कसकशी त्वरीत सजली ते प्रत्यक्ष समोर दिसते. 'राकाशशि-रघुपति' दर्शनास सारे कसे सज्ज झाले ते खास मननपूर्वक पहावे. राम कसे मातृभूमिभक्त आहेत ते ही- ते कपींना सर्वांना स्वतः वर्णन करून सांगतात त्यावरून कळते.

माता गुरूजन अयोध्यावासी प्रियजनांना दुरून पाहूनही राम कसे पाय उतार होतात यात त्यांचे 'कृपासिंधुत्व' कसे दडले आहे ते कळते. अशा प्रदीर्घ वियोगानंतर सर्वांना भेटतांना रामांचा जो क्रम आहे तो धर्म मर्यादा पुरूषोत्तमत्व कसे सिद्ध करतो ते पहावे. अन् यावेळी प्रभुंनी एक सुरेख एक अद्‌भुत लीला करून सर्वांना कसे सुखावले ते टीकेतून सविस्तर अनुभवावे. गोवत्सभेटीतील ती विलक्षणता वाचकहो, अनुभवलीत ना? सुकुमार सुकोमलांकडून महाकाय रावण-कुंभकर्ण वध कसा झाला हे मातृसुलभ भावनेतून सहज उमटलेले प्रश्न मातृप्रेमाची विशेष महती होय.

बिभीषण-सुग्रीवादि सर्वांनी मानव वेष का धारण केले ते स्वामी प्रथम स्पष्ट करतात. त्यानंतरच श्रीराम सर्वांची अयोध्येतील विशेष ऋषी मुनी आदिंसह सर्वांची ओळख त्यांना करून देतात अन् लगेचच रामराज्याभिषेकाच्या तयारीसाठी सर्वत्र आनंद उत्साहाने लगबग सुरूही होते.

'भरत भाग्य नी प्रभु कोमलता' हे ही टीकेतून सुस्पष्टपणे अंतर्मनाने पहावे, अंतर्दृष्टीने अनुभवावे असे भाव मधुर दृश्य आहे!

सून सासवांना भेटताना भावविभोर-प्रेमविव्हल होते यातच सीतेचे वैदेहीपण कसे सार्थ सिद्ध होते ते इथे पहायला मिळते.

राम कैकयीला प्रथम भेटून नंतर आपल्या मातेस भेटतात यात त्याचे औदार्य पुनः (चित्रकुटाप्रमाणेच) भावते अन् कैकयीसही लज्जित करते.

राज्याभिषेकासाठी स्वतः तयार होण्यापूर्वी भरत-लक्ष्मणांच्या जटा प्रभू राम स्वतः आपल्या करकमलांनी हळूवारपणे सोडवून तिन्ही बंधूंना स्नेहपूर्ण असे अभ्यंगस्नान घालतात. अन् स्वतः मात्र आपआपल्या जटा सोडवून स्वकरे स्नान करून अलंकारमंडित होतात. यावरून साधकांनी, भक्तांनी स्वावलंबन कसे आत्मसात करावे हेच शिकवितात जणू!

सीतेला तिन्ही सासवा स्नान घालून दिव्य अलंकार-भूषणांनी

सजवितात. अन् राज्याभिषेकाचा सोहळा देव-गंधर्व-अप्सरा-यक्ष-किन्नरादिंसह कसा थाटामाटात पार पडतो ते टीकेतून सविस्तर वाचावे. पण या समारंभात अयोध्येत मंगल-वाद्यांचा गजर का झाला नाही, हे टीकेतूनच जाणावे.

त्यावेळी प्रत्यक्ष वेदांनी कोणत्या रूपात येऊन कशी सुंदर स्तुती केली ते सविस्तर सटीक अनुभवावे त्यानंतरची मूळ नक्षत्रांची शंभुंनी केलेली रामस्तुती कशी सरस आहे ते सूक्ष्मपणे टीकेतून मर्मज्ञतेने जाणून घ्यावे. अन् स्तुतीच्या समारोपाचे वेळी शंभूंनी रामांकडे कोणती दोन वरदाने मागितली आहेत ते चाणाक्षपणे-सावधपणे पाहावे अन् सूज्ञ साधक शिष्य भक्तांनी प्रभुंकडे काय मागावे हे 'मर्मबंधातली ठेव' म्हणून जपून ठेवावे.

या छोटेखानी राज्याभिषेक प्रकरणाची फलश्रुतीही सांगण्यात तुसलीदासांची परम उदारता प.पू.स्वामी उलगडून सांगतात.

सहा महिन्यानंतर कर्तव्य-परायण राजाच्या भूमिकेतून श्रीराम अनुक्रमे सुग्रीव, बिभीषण, अंगदादि कपींची पाठवणी कोणाकोणाला काय काय व कसकसे देऊन करतात ते मननीय आहेत. त्या सर्वांची मूकस्तुती हे 'अभिजित्' गुप्त नक्षत्र अन् अंगदकृत श्रवणनक्षत्र-स्तुती प.पू.स्वामी नेहमीच्या पद्धतीने साकल्याने सांगतात. निषादाच्या पाठवणीच्यावेळी 'मनकृतिवचने धर्म अनुसरां' या रामवचनातील खोच टीकेतून जाणून घ्यावी. हेच प्रभुंचे धर्ममर्यादा पुरूषोत्तमत्व कसे सिद्ध करते ते सूक्ष्मपणे अवलोकन करावे. इथे हनुमंताचे सर्वश्रेष्ठ सेवकत्व 'दास्यभाव' सर्वांचेच मन नकळत जिंकून घेतो.

त्यानंतर रामराज्य वर्णन करताना सर्वप्रथम लोकत्रय हर्षित का व कसे झाले त्याचे मर्म २०व्या दोह्यात स्पष्ट करतात अयोध्येसह सर्वभूमी मनूपासून रघुवंशीराजांची राजधानी असूनही रामराज्यांत विशेष भाग्यशाली का बनली ते टीकेद्वारेच कळते. त्यातला प्रभु-महिमा कोणता ते जाणून घेण्यात शेष शारदाही कशा अपूर्ण आहेत, असमर्थ आहेत ते पहावे. त्रेतायुगातही कृतयुग-करणी कशी व का होती ते टीकेतून समजून घ्यावे. रामराज्यातली निसर्गातील अलौकिकता वर्णन केल्यानंतर तुलसीदास आपली लेखणी प्रभु रामचंद्रांच्या व सीतेच्या दिनचर्येकडे वळवितात. अन् सुस्पष्टपणे त्यांचे स्वावलंबन व सेवाव्रती जीवनच सर्वांना कसे 'आदर्श' (आरश्याप्रमाणेही पारदर्शी) कसे बनते हे समजून आपण सामान्यही आनंदाश्चर्याने दिग्मूढ होतो. सीतेची पतिसेवा सविस्तर (विशेषत्वाने स्त्री-वाचकांनी) सूक्ष्मपणे

वाचावी, त्याचे मननपूर्वक अनुकरण करावे अशी करणीच आहे.

'सीते सुंदर सुत दो झाले' या तीनही चौपायांवरील (७।२५।६-८) टीका सविस्तर सखोल वाचावी म्हणजे त्यातून तुलसीदासांचे सुकोमल, मृदु मन सहज वाचता येईल. एरव्ही नुसत्या अनुवादातून हे 'गूढ' उलगडणे शक्य नाही. त्यानंतरही 'बंधु भरत-शत्रुघ्न उपवना। जाती घेऊनी पवननंदना।' या ही चौपायीवरील टीका अगदी सूक्ष्म नजरेने पहावी म्हणजे लक्ष्मण चरित्रातील अंतिम अध्यायाचे गूढ सूचन करण्यातली तुलसी-संकेत-कला अवगत होईल.

पुन्हा रामराज्य वर्णनाची बहार उडवून सारे ऐश्वर्य साक्षात समोर उभे करतात जणू प्रत्येक वाचक त्यावेळी रामराज्यातला एक नागरिकच बनून जातो. कारण अयोध्या, शरयू अन् रामगुण यात प्रत्येक जण इतका मोहून जातो की अयोध्यावासी बनून धनिष्ठा नक्षत्र स्तुती जणू प्रत्येक वाचक मनःपूर्वक करूनही तृप्त होत नाही म्हणूनच की काय श्रीराम प्रताप दिनेशाचे वर्णन करून या पुरवणीने रामराज्य वर्णन आवरते घेतो!

सनकादिक प्रकरणारंभी 'एकदा' या शब्दातले रहस्य टीकेतूनच उलगडते. हे चार ब्रह्मदेवांचे मानसपुत्र त्यांचे सुरेख वर्णन अन् श्रीरामप्रभुंनी त्यांचे स्वतः केलेले स्वागत हे प्रकरण तर फारच 'मननीय' असे रम्य, रमणीयही आहे. त्यांची प्रभुंना पाहताच भावमग्न स्थिती अन् त्यांनी प्रभुंची केलेली शतभिषिक् नक्षत्र-स्तुतीही तितकीच मनोहर आहे.

त्याच उपवनात भरताची तळमळ प्रभूंनी आपल्या सुंदर वाणीने कशी शमविली ते सविस्तर वाचून आपणही आपले हृदय शीतल करून घ्यावे. अन् सुजाणपणे त्यातली चंदनाची शीतलता फक्त ग्राह्य धरून अंगी बाणावी अन् पुढची असंत लक्षणे सर्वथैव त्यागावीत.

असे हे नारद-सनकादिकासारखे जीवन्मुक्त वारंवार रामराज्याच्या वाऱ्या का करतात यातील मर्म ४२व्या दोह्याच्या टीकेतून जाणून घ्यावे.

श्रीरामप्रभुंनी आपल्या नगरजनांना खास बोलावून ज्या स्नेहार्द्रतेने हा उपदेश केला आहे ती ही पुरजन गीता किंवा श्रीरामभक्तीगीता शब्द न शब्द वाचावी मनी ठसवावी अन् आचरावी अशीच आहे. त्यातील एकही शब्द गाळू नका हं! शब्द गाळाल तर मुकाल परम अर्थाला!

ह्या उपदेशाने सारे अयोध्यापुरजन कसे भरभरून पावले, अन् न राहवून त्यांनीही कशी रामस्तुती (पूर्वा-भाद्रपदनक्षत्र स्तुती) केली ते पहा. ही

स्तुती संपता संपताच लगेच त्याला जोडूनच वसिष्ठही श्रीरामांची (उत्तरा-भाद्रपदानक्षत्र स्तुती) का करतात ते चाणाक्षपणे जाणून घ्या. अन् या स्तुतीतल्या 'प्रेमभक्तीजलाने' आपणही आपले हृदय कसे निर्मल करायचे ते शिकून घेऊ या.

वसिष्ठासारखे ब्रह्मर्षी असूनही ते 'प्रभुपदकमलिं स्नेह' अन् तो ही 'अविरत अविरल' असा मागतात मग आपणाला तर हे वरदान मागायला अगदी उघड उघड लायसन्सच मिळाले असे समजू या.

'श्रमहारी प्रभुला श्रम झाले। शीतल आम्रवनी तैं गेले।' यातील गूढ भावही मनोज्ञपणे टीकेतून जाणून घेऊ या. अन् त्यानंतर त्याच भाव-विभोरतेत नारद-कृत-रेवती नक्षत्र स्तुतीतले संपूर्ण मर्म जाणून घेऊ. 'माम् अवलोकय' असे आपण एकदा तरी प्रभूंना विनवतो का याचे प्रत्येकाने आत्मावलोकन वा आत्मपरिक्षण करून पहावे.

मानस-कथा-उपसंहार करताना श्रोता आणि वक्ता दोघेही कसे उदारपणे एकमेकांना धन्य मानतात, त्यातली 'रामकथा ऐकुनि जे धाती।' यातील खोच लक्षात घ्यावी. प्रत्येकाने इथेही आत्मपरिक्षण करावे असे मानस-कथा समापनाप्रसंगी आपण असे भरून पावतो का हे प्रामाणिपणे पहावे. इथे उत्तरकांड पूर्वार्ध संपतो.

उत्तरकांड उत्तरार्धात भुशुंडी-गरूड संवाद प्रस्तावनाच फार फार गहन अशी महान सिद्धांतांनी भरलेली आहे. त्यानंतर गरूडाच्या प्रश्नात दडलेले पार्वतीचे प्रश्न पाहणे हे फारच रंजक आहे. अन् त्यामुळे शंकर जो इतिहास सांगतात तो फार मधुर असा भाग आहे त्यात सुंदर अशा गिरीशिखरांचे रम्य वर्णन, काकभुशुंडीच्या दिव्य दिनचर्येचे महान मधुर मनोहर वर्णन तेथे हंस बनून शंकरांचे रामकथा श्रवण करणे यातील त्यांचा रामस्वभावानुसार ऋजु सरळ साधा स्वभाव मनाला भावुन जातो.

गरूडासारख्या हरियान-हरिवाहनास मोह होणे यात राम उदारता रामांचे करूणासागरत्व कसे दडले आहे, ते टीकेद्वाराच उलगडते. तत्पूर्वी गरूडाचे नारद-ब्रह्मदेव यांचे प्रत जाणे व त्यानंतर शंकर व काकभुशुंडीकडे जाणे त्यातील 'भावावस्था' क्रमशः अभ्यासावी अशीच आहे.

'जैं बहुकाळ करिति सत्संग' अन् 'तिथे रूचिर हरिकथा ऐकणे' ही दोन महत्त्वाची सूत्रे आपल्यासारख्या कलियुगातील साधक-वाचक-शिष्यानाही

किती अत्यंत अनिवार्य आवश्यक आहेत किंबहुना हे आपले जीवन वा बहिश्चर प्राण बनावे इतके अत्यंत महत्त्वाचे आहेत हे हृदयावर कोरून ठेवावे. तसेच ही हरिकथाही रूचिर कशी बनते ते ही लगेच पुढील चौपायीत स्पष्टपणे तुलसीदास आपल्यासारख्या कलिमलमूल मलिनांसाठी सांगून ठेवतात अन् टीकेतून प.पू.स्वामी ते आपल्या मनावर ठसवितात-बिंबवितात!

भ. शंकर रामकथेचे आद्य प्रणेते प्रतोद असूनही गरूडाला भुशुंडीकडे का पाठवतात ते पार्वतीस सांगतात ते आपणासाठीच आहे नाही कां?

भुशुंडी आश्रमात परिसरात प्रवेश करताच अलौकिक चमत्कारानेच गरूडाचे स्वागत केल्याने तो कसा प्रसन्न मनाने तेथे गेला हे फारच सुरेख वर्णिले आहे. त्यानंतरचे भुशुंडी कथित संक्षिप्त रामचरितमानस अन् तुलसीवर्णित मानस प.पू.स्वामी टीकेत तुलनात्मक रितीने सांगतात, अन् मधेच शंकर पार्वती संवादातून फुललेले 'मानस' याचीही झलक दर्शवितात. त्यानंतर अशी सुरेख चित्रबद्ध रामकथा ऐकल्यावर उत्तम श्रोता कोण तो कसा हर्षित होतो किंवा व्हावा ते तुलसीदास सांगतात. तर विशुद्ध संतांकडून सुमति, सुशील, शुचि, कथारसिक व हरिदास श्रोता रामकथा ऐकून कसा तृप्त होतो अन् वक्ताही कसा फुलतो ते पटवून घोटवून सांगतात. इथे विशुद्ध संत, सद्गुरू कसे असतात याची खरी परीक्षा होते.

असेच उत्तम श्रोता-वक्ता असे सुपात्र गरूड-भुशुंडी यांचे सुसंवाद पुढे फुलत जातात. त्यानिमित्ताने माया परिवारांत प्रत्येक 'जीव' कसा गुरफटत-फरफटत जातो त्याचे सचित्र म्हणावे असे दर्शन घडते. त्यातूनच पुढे 'निर्गुण रूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणी'चा गौप्यस्फोट स्वामी सविस्तर करतात.

एकातून एक अशी आखीव रेखीव सुरेख रचनाबद्धतेने भुशुंडी आपले पूर्वचरित्र मोह कसा झाला इत्यादि सांगायला प्रारंभ करतात. त्या निमित्ताने पुनःपुन्हा रामप्रभूंची महत्ता, रामगुण, रामस्वभाव इत्यादींचे सुरेख दर्शन घडवितात.

रामकृपा व स्व(निज) जडता वर्णन करता करता आपल्या इष्टदेव बालक रामरूपाच्या वर्णनात गुंग होऊन जातात. तर स्वामी टीकेतून बालकांडातील बालरूपवर्णनाशी याची तुलना करीत राहतात. जणू बालराम मधे अन् दोन्हीकडील आरश्यात त्यांची एकापेक्षा एक अशी अवर्णनीय गोंडस राजस दोन रूपे पहायला मिळतात.

त्यानंतर अभिमानी जीव माया विवश होऊन ईश विवश मायेत कसा अगणित ब्रह्मांडात भरकटत राहतो याचे 'ब्रह्मांड दर्शन' 'एक अलौकिक प्रवास' घडतो. परंतु या प्रदीर्घ प्रवासात ''राम न दिसले आन'' यातले वर्म, मर्म टीकेतूनच जाणून घ्या हं! त्यानंतरची प्रभु वत्सलता अनुभवावी अशी मृदुल मधुर मनोहर आहे. अन् तिथे भुशुंडीची भक्ति व भक्तश्रेष्ठता कशी पारखली गेली, पणास लागली हे ही सुरेख उलगडून दाखवले आहे स्वामींनी! प्रभु 'एवमस्तु' किंवा 'तथास्तु' कुणा कुणाला म्हणतात ते ही चतुरतेने जाणून अंगी बाणावे असे आहे. भक्ती ही 'सकल सुखदानी' कशी आहे ते सविस्तर सूक्ष्म दृष्टीने अगदी काक (भुशुंडी) दृष्टीने जाणून घ्यावे असे 'परमगुह्य राजविद्या राजगुह्य' आहे!

त्यापुढील प्रभूंचा बाणा प्रभूंनी स्वमुखाने सांगितलेला तो ही फारच सुंदर सुरेख 'स्थितप्रज्ञ' बनविणारा आहे! त्याला उदाहरण दिलेले कसे चपखल आहे ते ही पहा- 'पित्याचे मूर्ख पण प्रेमळ पुत्रावरील प्रेम!'

लोचन सजल रूक्ष मुख केले.....।।८८-६-८।। या चौपायांवरील टीका लिहीतांना सद्‌गुरू माऊलीच्या भूमिकेत सहजी गेलेले दिसतात. तेथे त्यांचे 'माऊलीपण' अनेक अंग-ढंगाने बहरलेले पान्हवलेले स्पष्ट दिसते जाणवते. म्हणूनच का सद्‌गुरूस माऊली म्हणतात....? त्यापुढील पुरारिंच्या अशुभ वेषातले 'गूढ'स्वामी त्याच वत्सलतेने पटवून देतात. त्यापुढील ८८म-सोरठ्याची टीका वाचताना प.पू.स्वामींचे अनुभव, त्यातील झलक ओझरती का होईना शिष्यांना जाणविल्याशिवाय रहात नाही.

जो काकभुंडीचा निज अनुभव तोच तुलसीदासांचा अन् प.पू.स्वामींचाही होता हे अगदी निःसंशय कारण स्वानुभवाशिवाय टीकेतून अशा सूत्रमय सिद्धांताचा सूक्ष्मपणे अभ्यास इतके प्रत्येक छटा न छटा उलगडून दाखवणे कसे शक्य आहे? कारण गहन गूढ ज्ञान सिद्धांताचे दडलेले प्रत्येक पदर उलगडून दाखवणे हे तेथे पाहीजे जातीचे........ हेच खरे! ८९।५ ते ९१।६ अखेर अतिशय तीक्ष्ण तरल बुद्धीने मनन करावा असा हा संपूर्ण भाग आहे. कारण हा परम अधिकारी रामभक्ताचा अनुभव आहे (तुमच्या आमच्यासारख्या येरा गबाळ्याचा नव्हे!)

त्यानंतर रामगुणचर्चाही अशीच बुद्धीला ताण देणारी पण अंती सुखावणारी, विराम देणारी अशी आहे अध्याय १० अखेर.

अध्याय ११ पासून गरूड आपली कृतज्ञता आणि श्रवणानंद व त्यायोगे झालेला परमानंद व्यक्त करतो. अन् स्पष्टपणे आपण का आलो होतो ते प्रामाणिकपणे भुशुंडीसमोर प्रगट करतो. अन् पुढे अपार उत्सुकता व जिज्ञासेपोटी भुशुंडीचे दास्यत्व पत्करून, म्हणजेच 'निरभिमानी वृत्तीने' भुशुंडींना कावळ्याचा जन्म का मिळाला, रामभक्ती कुठे कशी मिळाली असे प्रश्न करतो. तसेच तुमच्या आश्रम-परिसरात येताच मी मोहमुक्त कसा झालो इ. प्रश्न विचारतो.

ते प्रश्न ऐकून त्यामागची प्रेमळ व ऋजु भूमिका जाणून भुशुंडी कसे क्रमशः सविस्तर उत्तरे देऊ लागतात ते पहा.

प्रथमच 'स्वार्थ' साधण्यात जीवाला कसे भावते, आपला सामान्य जीवांच्या स्वार्थापुढे भुशुंडीचा स्वार्थ कसा सरस ठरतो हे टीकेतूनच कळते.

भुशुंडी प्रथम जन्मात कोसलपुरीत जन्मूनही शूद्र बनून कलियुगात असलेने अयोध्या-शरयू प्रभावांपासून कसे वंचित राहिले ते सांगून कलियुगाचे सविस्तर वर्णन करतात अन् शेवटी कलिचे काही 'विशेष' सांगतात ते विशेष धर्म जाणून त्यांचा अवलंब केल्यास कलियुगातही आपण सत्य किंवा कृतयुग कसे अनुभवू शकतो ते स्वामी खुलवून मधाचे बोट लावून सांगतात. धर्माचे चार चरण कोणते ते ही इथे समजते.

त्यानंतर पुन्हा शूद्र जन्म सूत्र हाती धरून पुढील जन्म कथा विवेचन करण्याच्या ओघात अशा कलियुगातही विशुद्ध संत सद्गुरू कसे भेटतात ते खुलवून सांगतात. स्वामींच्या नजरे पुढे त्यांचे संन्यासगुरू प.पू.वासुदेवानंद सरस्वती (पोटे स्वामी) आणि रामायण गुरू बाबा गंगादासच सतत येत असणार हे जाणवते. आम्हीही या कलियुगातले असून दंडी संन्यासी ब्रह्मनिष्ठ प.पू.प्रज्ञानानंद सरस्वतीसारखे सद्गुरू आम्हास लाभले हे आमचेही जन्मोजन्मीचे महत् भाग्यच होय!

दो.१०५म च्या टीकेंत प.पू.स्वामी आपल्या स्वानुभवाचा निसटता उल्लेख न राहवून करून जातात! उत्तम आदर्श सद्गुरू अन् अत्यंत नीच करंटा शिष्य ही दोन व्यक्तिचित्रणे परस्परविरोधी अगदी हुबेहूब दृष्टीपुढे उभी केली आहेत. अन् शेवटी अशा खलांना 'श्वानासम' दुरून त्यजावे असा उपदेशही केला आहे. 'कलह खला न भला ना प्रीति' हे सूत्र सांगतानाही सद्गुरूतले माऊलीपण पान्हवते.

भगवान शंकराचे श्रुती मार्गप्रेमादि राम स्वभावाशी तंतोतंत साधर्म्य साधते. अन् इथेही राम शिव अभेद सिद्ध झाल्याचे स्वामी प्रतिपादन करतात.

रूद्राष्टक स्तोत्राचा सरलार्थ व प्रत्येक विशेषणे वा शिवगुणांचा विस्तार, शिवरूप-दर्शनादिंनी आपण मोहून जातो. निर्गुण निराकार ओंकाररूप सगुण साकार शिवरूप सारेच भावणारे भावुक आहे. तुलसीदास व स्वामी दोघांचाही हा अनुभवच असल्याने सहजपणे दोघांनीही हे भावमधुर शब्दचित्र रेखाटले आहे. दोघांचेही संस्कृत प्रेम अन् संस्कृत पांडित्यही इथे सहजी प्रगट झाले आहे.

रूद्राष्टकाने प्रसन्न झालेल्या शंकरांची आशीर्वादांची बरसात पाहून त्यांचे 'आशुतोष' नाव किती सार्थ होते याचा हा सुंदर प्रत्यय!

अन् ह्या शिव-वरदानाने भुशुंडीना लागलेली राममंत्र सगुण साक्षात्काराची (रामदर्शनाची) तळमळ, रामध्यास कसा पूर्ण होतो तो पुढील खंडात पाहू! तोपर्यंत आपली सर्वांचीही रामदर्शनाची आस परमोच्च होवो. रामध्यास असाच अविरत अविरत वृद्धिंगत होवो!

आनंदकंद....सीतापति दशरथनंद लागू दे मनाला छंद....

मनाला छंद.....मनाला छंद.....!

श्रीरामसीतार्पणमस्तु!

प्रज्ञाशिष्या रामदासी.

।।श्रीराम समर्थ।।

।।श्री गणेशायनमः श्रीसरस्वत्यै नमः।।

।।श्री गुरूभ्यो नमः श्री जानकीवल्लभो विजयते।।

श्रीरामचरितमानस- गूढार्थचंद्रिका

सप्तमः सोपानः उत्तर काण्ड

अध्याय पहिला.

अनुवादककृत मंगलाचरण (श्लोक ३)

स्रग्धरा- *।यो द्रष्टुं नैव शक्यः कथमपि मनसा चक्षुषा वा कदाचित्।*
।।मिथ्या मायाऽऽवृतःसन् घनपटलगतो भास्करः खे दिवेव।।
।श्रीरामप्रेरितेन प्रबलगुरूकृपा-मारूतेनाऽऽहृतेऽस्मिन्।
।।अज्ञान भ्रान्ति मेघे प्रगट इव भवेदात्मरूपः स रामः।।१।।
।वैराग्यं लक्ष्मणं वन्दे विवेकं वायुनन्दनम्।।
।।शमादिषट्कं भरतं शत्रुघ्नं च मुमुक्षुता।।२।।

पं.चा. *।विदेहराजनन्दिनी निजात्मशान्ति- रूपिणी।।*
।।निजस्वरूपभद्रगांक- सुस्थितार्ति- हारिणि।।
।विमोहता- विशोकता- विरागताऽऽद्यलंकृता।
।।ह्यनन्त- सौख्य- दिव्यदीप्ति संयुता हि पातु माम्।।३।।

अर्थ- दिवस असून (सुद्धा) मेघपटलाच्या आड असलेला सूर्य जसा (इव) दिसतन नाही, तसा जो मिथ्यामायेच्या आवरणात असल्यामुळे कधीही व काही केले तरि मनाने किंवा डोळ्यांनी पाहता येणे शक्य नाही, पण श्रीरामाने प्रेरिलेल्या प्रबल गुरूकृपारूपी वायूने अज्ञान आणि भ्रांती रूपी मेघाला पळवून लावला म्हणजे जो प्रगट झाल्यासारखा वाटतो, तोच आत्मारूपी राम होय.।।१।। वैराग्यरूपी लक्ष्मणाला, विवेकरूपी वायुपुत्राला, शमादिषद्करूपी भरताला आणि मुमुक्षुतारूपी शत्रुघ्नाला मी वंदन करतो.।।२।। आत्मस्वरूपरूपी सिंहासनस्थाच्या मांडीवर अचल

बसलेली, सर्व क्लेश (आर्ती) हरण करणारी, विदेहस्थिती, विशोकस्थिती व विरक्ति (विरागता) इत्यादि अलंकारांनी विभूषित असलेली, अनंत सौख्यरूपी दिव्य तेजाने (दीप्ती) युक्त असलेली, स्वात्मशांतिरूपी विदेह राजकन्या (वैदेही) माझे रक्षण करो.।।३।।

टीका. श्लो. १ला.(१) या श्लोकात हे दाखविले आहे की सगुण साकार रामचंद्राच्या श्रीरघुनाथाच्या कृपेनेच सद्‌गुरूभेट व सद्‌गुरूकृपा होते व सद्‌गुरूकृपेनेच आत्मारूपी रामाचा साक्षात्कार होतो. (क) चरण पहिला- यः द्रष्टुं न एव शक्यः कथम् अपि, मनसा चक्षूषा (डोळ्याने) वा कदाचित केंव्हाही आत्मा मन वा नेत्र यानी काही केले तरी दिसणे शक्य नाही. नेत्र शब्दाने सर्व ज्ञानेंद्रिये ग्रहण होतात. 'गो-गोचर जोवर मन जाते। समजा सकल बंधु! माया ते।।' (३।१५।३). कथम् अपि=काही केले तरि. आत्मा मायातीत आहे, म्हणून तो मन व इंद्रिये यांना दिसत नाही. (ख) मिथ्यामायाऽऽसन्- मिथ्या मायेने आवृत=आच्छादित असल्यामुळे अनुभवास येत नाही. माया मिथ्या असून सुद्धा ती आत्मसाक्षात्कार होऊ देत नाही. 'रघुवीराची दासी ती जरि मिथ्या ज्ञानास रामकृपेविण ना सुटे प्रभु वदुं करूनि पणास.' (७।७१म) हाच सिद्धांत येथे या श्लोकात सांगितला आहे. याला दृष्टान्त दिला. (ग) भास्करः खे दिवा इव- दिवसा सूर्य आकाशात असतोच पण दिसत नाही, कारण 'घनपटलगतः' तो मेघांच्या समुदायाच्या आड असतो. आकाशात मेघ आले असले म्हणजे पाहणाराच्या डोळ्यांना दृष्टीला सूर्य दिसत नाही. सूर्य स्वतः त्या मेघांचा नाश करू शकत नाही किंवा पाहणाराची दृष्टीही त्यांना बाजूस सारू शकत नाही. तसाच हृदयस्थ आत्मा = राम स्वतः अज्ञान व भ्रांति (भ्रम) यांचा नाश करू शकत नाही व साधकही स्वतः ते करू शकत नाही.

(२) प्रबल गुरूकृपा-मारूतेन-आहुते अस्मिन्- मेघांना घालविण्यास जोराचा वाराच पाहिजे, तसा अज्ञान व भ्रम यांचा विनाश करण्यास प्रबल गुरूकृपाच पाहिजे. 'गुरूविण नोहे ज्ञान' पण श्रीरामाच्या भगवंताच्या कृपेशिवाय सद्‌गुरू भेट व सद्‌गुरूकृपा होत नाही. श्रीराम= मायायुक्त राम= परमेश्वर, रघुनाथ, सीतापती. (क) मेघ नाहीसे झाले म्हणजे सूर्य जसा दिसू लागतो, प्रगट झाल्यासारखा वाटतो तसा आत्मारूपी राम जीवाच्या

हृदयकाशातील, अज्ञानभ्रमरूपी मायापटल दूर सारले गेल्या बरोबर प्रगट झाल्यासारखा अनुभवास येतो. सूर्य दिवसा आकाशात असतोच म्हणून प्रगट झाला असे तत्वतः म्हणता येत नाही, तसा आत्मा तु सततं प्राप्तो ह्यप्राप्तवत् अविद्यया' म्हणून प्रगट झाला असे म्हणता येत नाही, म्हणून 'प्रगट इव' प्रगट झाल्यासारखा असे म्हटले. अविद्यानाश झाला की असलेलाच आत्मा प्राप्त झाल्यासारखा वाटतो. 'तन्नाशे प्राप्तवद् भाति मेघाऽपायेंऽशुमानिव (आ.बो). गुरूकृपेवाचून आत्मसाक्षात्कार होत नाही असे येथे सांगितले. पण गुरूकृपेने आत्मज्ञान होण्यास शिष्य सुद्धा अधिकारी असावा लागतो. राम= आत्मा=ब्रह्म.

श्लोक. २ (१) लक्ष्मण केवळ वैराग्याची मूर्ती आहे व वायुनंदन= हनुमान विवेक आहे, हे या टीकेत पूर्वी अनेक वेळा दाखविले आहे. विवेका वाचून वैराग्य आंधळे असते आणि वैराग्याशिवाय आत्मानात्मविवेक लंगडा, पंगू असतो, म्हणून ही विवेक वैराग्याची जोडी नेहमी रामाजवळ पाहिजेच. 'ज्ञान कि होइ विरागविण' (७।८९रा) वैराग्याशिवाय ज्ञान होऊ शकत नाही, व वैराग्याशिवाय ज्ञान राहू शकत नाही. वैराग्य मूर्च्छित झाल्याबरोबर ज्ञानरूपी रामाला शोकाने विलाप व प्रलाप करावे लागले! (क) शमादि षट्कं भरतं- शम दम तितिक्षा श्रद्धा, उपरम व समाधान यांना शमादि षट्कं किंवा शमादि षट् संपत्ती म्हणतात. 'श्रीरामसीताप्रेमपीयुष-मय न जन्मत भरत की। व्रत विषम शम दम नियम यम मुनि मन अगम कुणि करत की' (२।३२६ छं.) भरत म्हणजे शमादि सहा संपत्तीची मूर्तीच. (ख) शत्रुघ्नंच मुमुक्षुता- मोक्ष मिळविण्याची इच्छा= मुमुक्षुता. मुमुक्षुने प्रथम शमदमादि सहा संपत्तीची प्राप्ती करून घेतली पाहिजे. म्हणूनच शत्रुघ्न सदा भरतानुगामी, भरतसेवक आहे. विवेक, वैराग्य,शमादिसंपत्ती व मुमुक्षुत्व या चौघांना मिळून साधनचतुष्ट्य म्हणतात. साधनचतुष्ट्य संपन्न शिष्यालाच गुरूकृपेने ज्ञान होऊ शकते.

श्लोक. ३रा. (१) विदेहराजनन्दिनी- विदेहराजाची कन्या सीता- वैदेही. साधनचतुष्ट्य संपन्न होऊन गुरूकृपेने ज्याला दृढ आत्मज्ञान झाले तोच विदेह राज, त्याला आनंद देणारी (नन्दिनी) जी तीच आत्मा रूपी रामाची सीता. (क) निजात्मशान्ति रूपिणी- स्वतःच्या आत्म्यापासून मिळणारी शान्ती हेच जिचे रूप आहे. प्रेमभक्तिवाचून आत्मशान्ति, स्वान्तःसुख=मोक्षसुख टिकू शकत

नाही म्हणून प्रेमभक्ति=सीता=जानकी. (ख) निजस्वरूप भद्रग अंक (विहारिणी) आत्मस्वरूपी भद्र= सिंहासन, त्यावर गत= गेलेला बसलेला जो राम म्हणजे रामरूप झालेला जीवात्मा, परमात्मरूप झालेला जीवात्मा. त्याच्या अंकावर मांडीवर विहार करते म्हणजेच तो सदा शान्तिसह विहार करतो. ही शान्तिरूपी सीता जानकी 'सुस्थितार्तिहारिणी- सुस्थिता=चांगली दृढ, निश्चल अचल राहिली की ती आर्ति हरण करणारी होते. आर्ति= संकट, क्लेश, दुःख. म्हणून येथे पंचक्लेश समजणे योग्य. सर्वात मोठी आर्ति जन्ममरणरूपी संकट. पंचक्लेशांचे व जन्ममरणपरंपरेचे निवारण ती शक्ति सीता करते. 'उद्भवस्थितिसंहारकारिणी क्लेश हारिणीम्' (बा.कां.मं.५ टी.प.) विदेहाची मुलगी ती वैदेही, दृढ आत्मज्ञान= विदेह स्थिती प्राप्त झाल्यावरच प्रेमभक्ति स्थिर सुस्थित अचळ होते. 'ज्ञान विमल जलिं करी स्नान जैं। रामभक्ति उरि करी स्थान तैं।। (७।१२२।११) हेच येथे सुचविले. जानकी सिंहासनस्थ रामाच्या वामांकावर विराजमान झाली तेव्हा तिच्या अंगावर दिव्य अलंकार घातले होते. तसेच या शान्ति भक्ति सीताजानकीच्या अंगावर दिव्यालंकार आहेत.

चरण ३ रा. (१) विशोकता- शोकरहित स्थिती, विमोहता मोहरहित स्थिती. मोह दोन प्रकारचा असतो हे 'मोहमहा घनघटा प्रभंजन' (६।११५।२) च्या टीकेत दाखविले आहे. मोहनाश झाला व पुन्हा उत्पन्न झाला नाही तरच शोकरहित स्थिती टिकते, म्हणून मोह उत्पन्न होऊ न देण्यास विरागता= परम वैराग्ययुक्त स्थिती, हा तिसरा दिव्य अलंकार सांगितला. आदि शब्दाने भक्तीची अन्य लक्षणे सुचविली. भाव हा की ज्ञानोत्तर भक्ति अचळ झाली म्हणजे भक्तांची साधूंची शुभलक्षणेरूपी दिव्य विभूषणे तेथे असावयाचीच. (क) हि अनन्तसौख्य-दिव्यदीप्ती. ज्याचा कधी अंत होत नाही व ज्याला सीमा नाही असे जे नित्य सुख तीच दिव्य दीप्ती. 'आत्मअनूभवसुख प्रकाश' (७।११८।२) असे सुखाला प्रकाश= तेज दीप्ती म्हटले आहे पण ती ज्ञानदीपाची शिखा अनेक विघ्नांनी विझू शकते व तो प्रकाश नष्ट होऊ शकतो पण ज्ञानोत्तर भक्तीने मिळणारे सुखरूपी प्रकाश दीप्ती कधी कशाने विझत नाही म्हणून त्याला दिव्य म्हटले. नित्य स्वान्तःसुखप्राप्ती हे सर्व साधनांचे व साध्यांचे ध्येय आहे. 'स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथ गाथा भाषानिबन्ध...मातनोति' (१मं.श्लो.७) सुंदर व

लंकाकांडात मिळून भक्तिवैदेही मिळविली. श्रीरामचंद्रांसह ती हृदयसिंहासनारूढ झाली. म्हणजे स्वान्तसुखाची प्राप्ती होते हा या उत्तरकाण्डाचा विषय आहे, हे पुढील मूल मंगलाचरण श्लोकातही दाखविले जाईल. या प्रमाणे हा श्लोक या काण्डाचा वस्तुनिर्देश करणारा आहे. अशी जी भक्तिरूपी वैदेही ती माझे रक्षण करो अशी प्रार्थना ही केली म्हणून यात स्तुतीरूप मंगलाचरणही आहे.

याप्रमाणे या तीन श्लोकात आध्यात्मिक रहस्य सांगून दोन प्रकारचे मंगलाचरण केले आहे.

अनुवादककृत- मंगलाचरण श्लोकटीका समाप्त.

मंगलाचरण श्लोक (३)

स्रग्धरा. ।केकी-कंठाभनीलं सुरवर-विलसद्विप्रपादाब्ज चिन्हम्।
।।शोभाढ्यं पीतवस्त्रं सरसिजनयनं सर्वदा सुप्रसन्नम्।।
।पाणौ नाराच चापं कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं।
।।नौमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं पुष्पकारूढ रामम्।।१।।

रथोध्दता ।कोसलेन्द्र पदकंज मंजुलौ कोमलावजमहेश वन्दितौ।।
।।जानकी करसरोजलालितौ चिंतकस्य मनभृंगसंगिनौ।।२।।
।कुंद-इंदु-दर-गौर-सुन्दरं अंबिकापतिमभीष्टसिद्धिदं।।
।।कारूणीक कलकंजलोचनं नौमि शंकरमनंगमोचनम्।।३।।

अर्थ- मोराच्या कंठाच्या कान्तीसारखे नीलवर्ण (केकी = मोर) सर्व देवात श्रेष्ठ असून विप्रचरणकमलचिन्हाने (भृगुपद) सुशोभित, अत्यंत शोभासंपन्न, पीतांबर धारी, कमल नयन सदासर्वदा सुप्रसन्न, हातात धनुष्यबाण धारण केलेले, वानर समुदायाने युक्त, बंधुलक्ष्मणाने सेवित, पुष्पकविमानात बसलेले, जानकीपति,स्तुति करण्यास योग्य (ईड्य) रघुकुलश्रेष्ठ जे राम त्यांना मी निरंतर (अनिशं) नमस्कार करतो.।।श्लो.१।। कोसलपुरीचे स्वामी (इंद्र) श्रीरामचंद्रांचे सुंदर व कोमल दोन्ही चरण कमल ब्रह्मदेव अज व महादेवद्वारा वंदित आहेत, जानकीच्या करकमलांनी गोंजारलेले

आहेत व चिंतकाचा मनरूपी भ्रमर त्यावर आसक्त झालेला आहे.।।२।। कुंदाच्या फुलासारखे (कोमल) चंद्रासारखे (तेजस्वी) व शंखासारखे (दर = शंख) (गंभीर) व गौरवर्ण व सुंदर असलेले अंबिकेचे- पार्वतीचे पति इच्छिलेले (अभीष्ट) फळ (सिद्धि) देणारे, करूणाशील व सुंदर कमलासारखे नेत्र असलेले, कामापासून सोडविणारे जे शंकर त्यांना मी नमस्कार करतो.।।३।।

टीका. श्लो.१-(१) या श्लोकाचे स्त्रग्धरा वृत्त आहे. स्त्रक्=हार, माळ, धारण करणारी ती स्त्रग्धरा. हे वृत्त प्रथम वापरून सुचविले की आता सर्व अयोध्यास्त्रग्धरा होईल. जिकडे तिकडे फुलांच्या, मणिरत्नांच्या माळा व हार इत्यादींनी नगरी विभूषित होईल, व विविध अलंकार, हार, माळा यांनी विभूषित झालेल्या स्त्रीपुरूषांनी अयोध्या गजबजून जाईल. (क) या पहिल्या श्लोकात पुष्पकविमानस्थ रामचंद्रांचे ध्यान वर्णिले आहे. सुवेल पर्वतावरून पुष्पकांत बसून निघाले. त्या वर्णनात उत्प्रेक्षेने दाखविले आहे की जानकी वामांकावर बसलेली आहे, व विजेसारखी तिची कान्ती आहे. ते वर्णन या ध्यानात गृहीत करणे जरूर आहे. तेथे लक्ष्मणाचा उल्लेख नव्हता तो येथे 'बन्धुना सेव्यमानं' या शब्दांनी केला आहे व सुचविले आहे की लक्ष्मण पाठीशी उभा आहे. या श्लोकात गूढार्थ फारसा नाही.

(२) केकीकण्ठाभनीलं- केकी=मोर, मोराचा कंठ गर्द नीलवर्णाचा असून तो तुळतुळीत व चकाकणारा तेजस्वी असतो. (क) संस्कृत व्याकरणाच्या नियमाप्रमाणे केकिकंठाभ असे सामासिक पद पाहिजे होते, पण छंदोभंग टाळण्यासाठी केलेला हा आर्ष प्रयोग मानणे चांगले. श्रीमद्भागवत भ.गी. इत्यादीत अशाच हेतूने अनेक ठिकाणी आर्ष प्रयोग आढळतात. (ख) सुखर- सर्व देवाधि देव, 'जयजयसुरनायक' (१।१८६ छं.१) 'यन्माया वशवर्तिविश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवाऽसुराः' (बा,मं.६) यातील भावच येथे सुरवर शब्दाने सुचविले आहेत. पुढे 'अजमहेशवंदितौ याने हेच श्रेष्ठत्व स्पष्ट केले आहे. सुरवरश्च असौ विलसद्विप्रपादाब्जचिन्हः असा समासाचा विग्रह आहे. सुरवर असून विराजत आहे विप्रपादाब्ज चिन्ह ज्याच्या वक्षस्थळावर असा. याने 'प्रभु ब्रह्मण्यदेव' आहेत हे सुचविले. या भृगुचरणचिन्हाच्या उल्लेखाने

विष्णुच्या अवताराची कथा सुचविली. भृगु ऋषींनी छातीवर लाथ मारली ती विष्णुच्या. लंकाकांडात सुद्धा विष्णुच्या अवताराचेच संदर्भ वारंवार आलेले आहेत. (ग) सर्वदा सुप्रसन्नम्- वनवासात जाताना मुद्रा जितकी सुप्रसन्न होती तितकीच आता विजय व अनंत कीर्ती मिळवून आले तरी आहे. व पुढे ही अशीच सुप्रसन्न राहील हे सर्वदा शब्दाने सुचविले. येथे शृंगाररस प्रधान आहे.

(३) शेवटच्या दोन चरणात वीररस प्रधान असून ऐश्वर्याचे वर्णन आहे. गेले वनात तेव्हा पायी अनवाणी गेले. आता तीन राजे, एक युवराजा व तीन राजांचे सर्व सचिव सेवक म्हणून बरोबर आले आहेत. (क) बंधुंना सेव्यमानं- सुचविले की अयोध्येत गेल्यावर सर्व बंधु सेवा करतील. 'सानुकूल बंधू सब सेवति। रामकमलपद रति अधिका अति' (२५।१) ईड्यं याने सुचविले की अनेक जण अनेक वेळा स्तुती करतील या कांडात दो १३ पासून ५१ पर्यंत उघड उघड स्तुति ९ आहेत! इतक्या स्तुति कोणत्याही कांडात नाहीत. (ख) रघुवर मनिशम्= रघुवरम्, अनिशम्= निरंतर, सतत. नौमि= नमन करतो, या अर्थाने हा शब्द पूर्वीही वापरला आहे.

श्लोक-२-(१) या श्लोकाचे वृत्त रथोद्धता आहे. सुचविले की अयोध्या स्रग्धरा झाल्यानंतर ती रथोद्धता होईल. ज्या अयोध्येत १४ वर्षे रथाचा खडखडाट वगैरे ऐकू आला नाही ती अयोध्या आत्ता रथ, हत्ती, घोडे यांच्या कोलाहलाने गजबजून जाईल. (क) कोसलेन्द्र- कोसलपुरीचे, अयोध्यापुरीचे अधिपति- सुचविले की राम आता सिंहासनावर बसतील. (ख) पदकंज मंजुलौ- रामचरणकमल मंजुल आहेत, पण श्रीतुलसीदास विरचित 'रघुनाथभाषानिबंध', 'अति मंजुलम्' आहे. श्रीराम चरितमानस कथा अतिमंजुल आहे. जसे रामदास रामाहुनि मोठे तसेच 'रामचरित रामाहुनि मंजुल' (ग) अजमहेशवंदितौ- श्रुणु खगेश त्या अवसरी ब्रह्माशिव मुनि वृंद।। आले बसुनि विमानि सब सुर बघण्या सुखकंद' (११चं) 'नभि सुर मुनिवर जयजय करती' (१२।४) महेशानी प्रत्यक्ष दरबारात येऊन वंदन व स्तवन केले आहे. (घ) जानकी करसरोजलालितौ- सुचविले की सीतेचे हात कमलासारखे कोमल असले तरी ती स्वतःच्या हातांनी मोठ्या आनंदाने कोसलेंद्र रघुपतीची सर्व सेवा करील. 'कृपासिंधुची प्रभूता जाणुनि। चरण कमल सेवी मन लाउनि।

स्वकरे गृहपरिचर्चा करते। रामचंद्र आज्ञा अनुसरते' (२४।४-६ पहा) (ङ) चिंतकस्य मनभृंगसंगिनौ- चिंतकाचा ध्यान करणाराचा मनरूपी भृंग ज्या चरणकमलांवर संगी=आसक्त होतो असे चरणकमल आहेत. कमलावर आसक्त होऊन राहणाऱ्या भृंगाला मधुप म्हणतात. तसेच ध्यान करणाराचे मन मधुपा प्रमाणे आसक्त होऊन तेथेच राहते. याने भरताची दशा सुचविली आहे. 'यन्मन रामपदांबुजि राही। लुब्ध मधुपसे त्यजि न जरा ही' (१।१७।४). मधुपाला कमलात मकरंद मिळतो म्हणून तो तेथेच आसक्त होऊन राहतो. तसेच श्रीकोसलेंद्राच्या मंजुल पदकंजाचे ध्यान करणाराला सुख मकरंद पान करावयास सापडतो म्हणून मनभृंग इतरत्र कोठे जात नाही. येथे स्वातःसुखलाभ हे ध्यानाचे फळ सांगितले. हेच ग्रंथाच्या प्रयोजनाचे फळ बालकांडात 'स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथ गाथा भाषानिबंधमति मंजुलमात-नोति' यात (मं.श्लो.७) सांगितले आहे. तेच या श्लोकात या काण्डाच्या उपक्रमात सांगून स्वान्तःसुख प्राप्ती हे या उत्तरकाण्डकथेचे फळ सांगितले. बा.कां.मं.श्लो.७ वा या ७ व्या कांडाचा प्रतिनिधि आहे. या कांण्डाच्या उपसंहारात सुद्धा हेच फळ सांगितले आहे. 'स्वान्तस्तमःशांतये भाषाबद्धमिदं चकार' स्वान्तस्तमाची शांती झाली की स्वान्तसुख मिळते. पण हे होण्यास रामचंद्र हृदयसिंहासनावर आरूढ झाले पाहिजेत. भक्ती प्रेमभक्ति असल्याशिवाय राम हृदयात येत नाहीत, व सद्‌गुरुरूपी शंकराच्या कृपेशिवाय रामभक्तिची प्राप्ती होत नाही. 'शंकर भजन विना नर भक्ती न मम लभतात' (४५) असे कोसलेंद्र रघुनाथ याच कांण्डात म्हणतात, म्हणून आता शंकरांना वंदन करतात.

श्लोक. ३-(१) कुंद-इंदु-दरगौर सुंदरम्- यात कुंद व इंदु यांचा संधि केलेला नाही, तसेच सुंदरम् अंबिकापति यांचा संधि केलेला नाही. प्राकृत काव्यात संधि करणे अनिवार्य नाही म्हणून येथे विसंधि दोष नाही. (क) कुंदाचे फूल अति कोमल, धवल, व सुगंधी असते पण त्यात तेज प्रसन्नता, तापहरण शक्ति इ. गुण नसतात, म्हणून इंदुची उपमा द्यावी लागली, पण कुंद व इंदु यात नसलेले गांभीर्य काठिन्य इ. गुण शंखात असतात म्हणून दर=शंख ही उपमा गौर वर्णाला दिली. 'नील सरोरूह नीलमणि नील नीरधर शाम' (१।१४६) यात अशाच तीन उपमा आहेत. भाव व तुलना तेथे टीकेत पहा.

(ख) अंबिका पतिम- अंबिका=जगन्माता, तिचे पति=जगत्पिता. 'तुम्ही माया भगवान शिव सकल विश्व पितृमाय' (१।८१) असे सप्तर्षी पार्वतीला म्हणाले आहेत. (ग) अभीष्टसिद्धिदम्- रामभक्ती प्राप्ती हे येथे अभीष्ट आहे. हे अभीष्ट शंकर कृपेनेच प्राप्त होते. ग्रंथाच्या उपक्रमात 'वंदे बोधमयं नित्यं गुरूं शंकररूपिणम्' या श्लोकात जो सिद्धांत सांगितला तोच या शेवटच्या कांडात उपक्रमात येथे सुचविला. हा सिद्धान्त १।१३८।७, ६।२।८ यात अभ्यास रूपाने सांगितला आहे, व शेवटी कोसलेंद्रच सांगतात भक्तिगीतेत की 'शंकर भजन विना नर भक्ति न मम लभतात' म्हणून येथे अभीष्ट=रामभक्ती हा मुख्यार्थ आहे. सामान्य अर्थ इच्छित मनकामना हा येथे गौण आहे, पण घेणे जरूर आहे. 'विजयविवेकविभूति' (६।१२१म) यात सुचविलेल्या गोष्टी सुद्धा शंकराच्या कृपेनेच मिळतात. 'त्यांच्या सर्व मनोरथा सिद्ध करा त्रिपुरारी' (४।३०रा) शंकरांना येथे वंदन का याचे एक कारण येथे वर दाखविले.

(२) कारूणीक कलकंजलोचनं- कारूणीक=करूणाशील, अतिकृपालु. त्यांच्या नेत्रातून जणू करूणा, कृपा प्रवाहित होत असते. दीनांची त्याना फार लवकर दया येते. 'दानी कोइ संकर सम नाही' इ. विनयपत्रिकेतील पदे पहावीत. 'कुणी कृपालु शंकर सदृश' (४ मं.सो.२). शंकर- शं कल्याण, शं सुख, करणारे रामभक्ती देऊन कल्याण करणारे व त्यायोगे सुखी करणारे. (क) अनंगमोचनम्- अनंग=मदन, काम, त्याचा नाश करणारे व त्याच्यापासून सोडविणारे. 'काममदमोचनं तामरसलोचनं वामदेवं भजे भावगम्यम्' (वि.प.१२।१) 'काम तिथे स्वप्नि न सुख भासे।। रामभक्ती विण काम न मरती' (७।९०।१-२) शंकर रामभक्ती देऊन कामाचा व कामनांचा विनाश करतात हे ठरले. या काण्डाच्या उपसंहारात सुद्धा शंकरांचा व भक्तीचा संबंध आहेच. 'यत्पूर्वं प्रभूणा कृतं सुकविना श्री शंभुना दुर्गमं। श्रीमद्रामपदाब्जभक्तीमनिशं प्राप्तै तु रामायणम्' (१३० श्लो.१)

आता चार दोह्यात मंगलाचरण रूपाने नगर लोक, अयोध्या, कौसल्यादि माता व भरत यांचे स्मरण करतात.

हिं.दो. ।रहा एक दिन अवधि कर अति आरत पुर लोक।।
।।जहँ तहँ सोचहिं नारि नर कृस तन राम बियोग।।मं.१।।

।सगुन होहि सुंदर सकल मन प्रसन्न सब केर।।
।।प्रभु आगवन जनाव जनु नगर रम्य चहुँ फेर।।मं.२।।

म.दो. *।उरे एक दिन अवधिचा आर्त अती पुर लोक।।*
।।चिंतिति सर्वहि नारिनर कृशतनु रामवियोग।।मं.१।।
।शकुन होति सुंदर सकल जन हर्षित चित्तांत।।
।।नगर रम्य चौफेर जणु सुचवी प्रभु येतात।।मं.२।।

अर्थ- (राम-रघुनाथ) परत येण्याच्या मुदतीचा अवघा एक दिवस बाकी राहिला आहे, त्यामुळे सर्व नगर लोक अति आर्त झाले आहेत, व रामविरहाने देह कृश झालेले सर्व स्त्रीपुरूष चिंतातूर झाले आहेत. (की प्रभु का आले नाहीत!)।।मं.दो.१।। इतक्यात सर्व सुंदर शकुन होऊ लागले व (ते पाहून) सगळे लोक चित्तांत हर्षित प्रसन्न होऊ लागले, नगर चारी बाजूनी रमणीय दिसू लागून जणू सुचवू लागले की प्रभु रामचंद्र येत आहेत.।।मं.२।।

टीका- मं.दो.१ (१) उरे एक दिन अवधिचा- सुचविले की सर्व लोक एक एक दिवस मोजीत कसा तरी काल कंठित होते. शेवटचा दिवस उजाडला (वै. शुद्ध पंचमी) तरी नन्दिगावी आल्याची सुद्धा बातमी नाही. ठिकठिकाणी घोडेस्वार जासूद ठेवलेले असून कुठूनही प्रभू आल्याची खबर नाही. चौदा वर्षे पुरी झाल्यानंतर लगेच राम येणार हे ठरलेले होते, कारण 'वर्ष चार दश वसुनि वनि पाळुनि पितृवचनास। येउन पाहिन पाय मी म्लान करी न मनास' (२।५३।) असे त्यांनी कौसल्येला वचन दिले होते, व राम वचन खोटे होणार नाही अशी सर्वांची खात्री होती. पण रावणाबरोबर युद्ध चालू असल्याची बातमी हनुमंताकडून कळली होती त्यामुळे (क) आर्त अति पुरलोक- सर्व लोक अत्यंत दुःखी कष्टी होऊन चिंतेने ग्रासले गेले. (ख) चिंतिति...वियोग- आधीच रामविरहाने देह अगदी कृश झालेल्या स्त्रीपुरूषांची काय दशा झाली असेल? सर्वांच्या चित्तात काय काय व कोणत्या अनिष्टाच्या कल्पना उठल्या नसतील? सर्व नगर चिंतेने व्याकुळ झाले आहे, पण याच दिवशी सकाळी प्रभु भरद्वाजाश्रमात म्हणजे सुमारे १५५ मैलावर आले व त्रिवेणीस्नान वगैरे उरकून हनुमंताला पाठविला. जणू त्याच्या शरीरावरील वारा अयोध्येत शिरला मात्र

आणि एकदम चमत्कारच घडला.

मं.दो. (२) नानाप्रकारचे सुंदर शुभ शकून सर्वांना चोहोकडे होऊ लागले. खिन्न, निराश, भयग्रस्त व्याकुळ झालेल्या चित्तात सुद्धा एकाएकी हर्ष, उत्साह, उल्हास उत्पन्न झाला. जी नगरी स्मशानासारखी भयानक वाटत होती ती एकाएकी रम्य दिसू लागली. प्रभु येत आहेत, प्रयागास आले आहेत ही बातमी जणू नगरीला कळली व ती सर्वत्र प्रसन्न दिसू लागली आणि जणू सांगू लागली की प्रभु येत आहेत वेळेवर, काळजी करू नका. नगरीतील लहान थोर स्त्रीपुरूषांची ही दशा मग कौसल्यादि मातांना विशेष अनुभव आले असतीलच.

हिं.दो. ।कौसल्यादि मातु सब मन अनंद अस होइ।।
।।आयउ प्रभु श्री अनुज जुत कहन चहत अब कोइ।।मं.३।।
।भरत नयन भुज दच्छिन फरकत बारहिं बार।।
।।जानि सगुन मन हर्ष अति लागे करन बिचार।।मं.४।।

म.दो. ।माता कौसल्यादि सब अशा मुदित चित्तांत।।
।।प्रभु आले श्री अनुज युत कोणि सांगु बघतात।।मं.३।।
।भरत-नयन भुज दक्षिण स्फुरति वारंवार।।
।।हर्षति अति जाणुनि शकुन लागति करूं विचार।।मं.४।।

अर्थ- कौसल्यादि सर्व माता मनात अशा आनंदित झाल्या आहेत की प्रभु श्री (सीता) व अनुज लक्ष्मण यांच्यासह आले असे कोणी तरी सांगू पाहात आहेत, असे त्यांस वाटू लागले.।।मं.३।। (नंदिग्रामी) भरताचा उजवा डोळा व उजवा बाहु वारंवार स्फुरू लागले. शकुनांचा अर्थ जाणून भरत मनात विचार करू लागले.।।मं.दो.४।।

टीका. मं.दो.३-(१) कौसल्यादि मातांच्या हृदयात आनंदाच्या उकळ्या फुटू लागल्या, व त्यांना वाटू लागले की प्रभु सीता व लक्ष्मण आलेले कोणी तरी पाहिले आहेत व ही परमानंदाची बातमी कोणी तरि आत्ता धावत धावत येऊन सांगणार. 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' सज्जनांच्या हृदयांत सहजच अशी वृत्ती उठत असते व ती खोटी ठरत नाही. जिला असे वाटले की दुसरीजवळ जाऊन विचारते की बाई! प्रभु आले अशी बातमी कोणी

येऊन सांगितली का? तिने म्हणावे मी तुम्हास हेच विचारणार होते कारण मला सुद्धा मघापासून वाटत आहे की आत्ता कोणी तरी हा शुभ समाचार येऊन सांगेल. हनुमान त्रिवेणीवरून निघून मनोरथ करीत जसजसे पुढे येऊ लागले तसतसे त्यांचे विचार या प्रेमाने रंगलेल्या अत्यंत शुद्ध हृदयात प्रतिबिंबित होऊ लागले. आता भरताची स्थिती वर्णन करतात.

मं.दो.४-(१) भरताचा उजवा डोळा व उजवा बाहु वारंवार स्फुरू लागले. हा पुरूषाला अत्यंत शुभ शकून आहे, व प्रियतम व्यक्तीचे आगमन व भेट हे फळ आहे. भरताने जाणले की प्रभु येणार व भेटणार. २।७।४-७ टीका पहा. परंतु फळ मिळण्याचा काळ फारच अनिश्चित असतो, त्यामुळे विचार करू लागले की भेट होणार हे निश्चित, पण केव्हा होणार? अशी शंका येताच साक्षात् रामप्रेममूर्ती अति कोमल मनाच्या व स्वतःस दोषी मानणाऱ्या भरताच्या विरह व्याकुळ चित्तास काय काय वाटले याचे वर्णन आता चौपायात सुरू होईल. परंतु आधी या काण्डाचे वैशिष्ट्य काय ते आपण पाहू व मग कथाभागाकडे वळू.

उत्तर काण्डाचे वैशिष्ट्य.

१)मानसातील इतर काण्डाप्रमाणे या काण्डाला उत्तरकांड हे नाव अगदी सार्थ आहे. इतर रामायणात ते असे सार्थ नाही, हे आरंभीच्या टीकेत व प्रस्तावनेत दाखविले आहेच. लंकेचा संबंध सुटून, चौदावर्षांची मुदत संपताच, उत्तरकाण्डास व रामचंद्रांच्या वनवासोत्तर चरित्रास प्रारंभ झाला.

२)मंगलाचरणात वापरलेले स्रग्धरा व रथोद्धता वृत्त सहेतुक कसे आहे हे त्या श्लोकाच्या टीकेत वर दाखविले आहे. दोन वेळा रथोद्धता वापरून सुचविले की आता अयोध्या वारंवार रथाच्या खडखडाटाने गजबजलेली राहणार.

३)बालकाण्ड मंगलाचरणाच्या तिसऱ्या श्लोकात जसे शंकरास सद्गुरु भावनेने वंदन केले, तसेच या कांडाच्या मंगलाचरणाच्या तिसऱ्या श्लोकात त्याच भावनेने वंदन आहे.

४)शंकरांनी याच कांडात श्रीरघुनाथाचे उघड उघड दर्शन घेऊन नमस्कार करतो. असे म्हणून नमन केले आहे. बालकांडात प्रभु बऱ्याच लांबून अरण्यात दृष्टीस पडले तेव्हा दुरून गुप्तपणेच दर्शन घेतले. व 'जय सच्चिदानंद जगपावन' इतकेच लांबून म्हटले. लंकाकांडात रावण वधानंतर समोर जाऊन हात जोडून प्रेमाने स्तुति केली पण 'नमामि, प्रणमामि' इ. काही स्तुतीत म्हटले नाही. (क) पद्म, पु. उत्तरखंडातील रामकथेत शंकर राज्याभिषेच्यावेळी आले व नमनादियुक्त स्तुति केली आहे. पण त्या स्तुतीत राम आणि शिव यांचे साम्यच शंकरांनी अनेक प्रकारांनी वर्णिले आहे. नमस्कार करून ज्याची स्तुति करावयाची त्या स्तुतीत स्तुति करणाराने आपली स्वतःची व ज्याची स्तुती करावयाची त्याची पूर्ण समता-बरोबरी, प्रतिपादन करणे हे दार्शनिक सिद्धान्तदृष्ट्या कितीही संयुक्तिक असले तरी मर्यादा पालनाच्या दृष्टीने ते अनुकरणीय नाही व समाजापुढे योग्य आदर्श नाही. 'यावज्जीवं त्रयो वंद्या वेदान्तो गुरूरीश्वरः' (श्रुती) 'भावाऽद्वैतं गुरोरग्रे क्रियाऽद्वैतं न कारयेत्' या श्रुतीलाही बाध येतो. मानसातील स्तुती मात्र केवळ दास्यभावानेच केली आहे. (ख) बा.कां.दो.१८६ पासून उत्तरकांड दो.५१ पर्यंत असलेल्या मानसांतील २८ राम स्तुतीत श्री शंभुंनी या कांडात केलेली स्तुतीच फक्त अशी आहे की जिच्यात स्तुति करणाराने विषयी पामर जीवांच्या कल्याणासाठी भगवंतास विनंति व प्रार्थना केली आहे. 'मनजात किरात निपात करी। मृग लोक, कुभोग शरांनिं उरी।। जहि नाथ, अनाथ हि पाहि हरे। विषयाटवि पामर भूल भरे।। (१४।४) अशा प्रकारची प्रार्थना ब्रह्मा, सनकादि इ. कोणी सुद्धा केली नाही. शंकरासारखा दीनहितचिंतक व परोपकार कर्ता कोणी नाही हे या वैशिष्ट्याने दाखविले आहे. प.पु.शिवकृत रामस्तुती परिशिष्टात दिली आहे.

५)या काण्डाच्या पुरवणी विभागात असलेली शिवस्तुती करणाऱ्या शिवभक्त विप्राने मुख्य स्तुतीनंतर शंकरास प्रार्थना केली आहे की मायावश जड जीवांवर क्रोध करू नये.

७)श्रीरघुनाथाने अयोध्येत प्रवेश केला त्यावेळी अयोध्यापुरीत लोकांनी वाद्ये वाजविली आहेत, पण राज्याभिषेकाच्यावेळी किंवा त्यानंतर अयोध्येत वाद्ये वाजली नाहीत. राज्याभिषेकाच्यावेळी देवांनी आकाशात वाद्य, गजर केला

आहे, पण अयोध्या भूमीवर तो उत्सव वाद्यगजररहित झाला.

८)रामचंद्रांनी युवराजपद कोणास दिले याचा उल्लेख मानसात मुळीच नाही.

९)भगवान रामचंद्रांनी आपल्या अयोध्यावासी प्रजेला परमहिताचा उपदेश अत्यंत कळकळीने, हात जोडून याच कांडात केला.

१०)गृहिणी या नात्याने सीतेचे चरित्र याच कांडात आहे.

११)इतर रामायणात रामराज्याचे वर्णन असून त्यात मानसाप्रमाणेच दुःखशोकादिकांचा अभाव वर्णिलेला असून सुद्धा सीतापरित्याग, कौसल्यादि मातांचे स्वर्गगमन, इ. दुःख शोकाचे प्रसंग उघड उघड वर्णिलेले आहेत. मानसात कौसल्यादि मातांच्या स्वर्गगमनाचा गूढध्वनित उल्लेख सुद्धा नाही. बाकीचे प्रसंग मानसांत इतक्या गूढ पद्धतीने वर्णिले आहेत की ते त्या त्या ठिकाणी आहेत याची अंधुक शंका सुद्धा मोठमोठ्या मानसपंडितांना व रामायणींना ही सहजासहजी येत नाही. त्यामुळे उत्तरकांडात रामराज्याभिषेकानंतर करुणारसाला, शोकाला कुठेच अवसर नाही.

१२)रामचंद्र स्वतः भगवान परमात्मा सार्वभौम महाराजा असून सुद्धा संतांचा आदर, मान सन्मान किती करीत असत हे सनकादिकांच्या भेटीच्या निमित्ताने वर्णिले आहे.

१३)भरत शत्रुघ्न व हनुमान यांची रामचरित्रश्रवणादिकांची परम प्रीति याच कांडात दिसते.

१४)वसिष्ठ गुरूंनी रामचंद्राची स्तुती, प्रार्थना याच कांडात केली आहे. (क) 'पौरोहित्य विगर्हितं' हा सिद्धांत त्यांनीच व याच कांडात सांगितला आहे.

१५)श्रीशंकरांनी भुशुंडीमुखाने जे रामचरित्र श्रवण केले व जे त्यांनी पार्वतीच्या बारा प्रश्नांच्या उत्तरांच्या रूपाने पार्वतीला सांगितले त्याची समाप्ति 'उमे कथा सब रूचिर वर्णिली। भुशुंडीने जी गरूडा कथिली' (५२।६) असे

म्हणून शंकरांनी केली आहे. त्यात रामावतारापासून रामावतारसमाप्तीपर्यंतच्या चरित्राचे वर्णन आहे. या चरित्राची विस्तृत अनुक्रमणिका शंकरांनीच पुरवणी विभागात (६४।६-६८।६) सांगितली आहे.

१६)संत व खल लक्षणे व सद्गुरू माहात्म्य यांचे वर्णन बालकाण्डारंभी स्वतंत्र आहे. तसेच संत असंत (खळ) लक्षणांचे वर्णन स्वतंत्ररूपाने श्रीराममुखाने या कांडात आहे. गुरूमाहात्म्य इतस्ततः विखुरलेले या कांडात पुष्कळ आहे. या शिवायही संत माहात्म्य या कांडात जितके वर्णिलेले आहे तितके इतर कांडात नाही. अरण्यकांडात संत लक्षणे स्वतंत्रपणे श्रीराममुखाने वर्णिली असली तरी तेथे खललक्षणे स्वतंत्रपणे वर्णिलेली नाहीत.

१७)कलियुगाचा प्रभाव प्रत्येक कांडात स्फुटरूपाने कमी अधिक प्रमाणात वर्णिला आहेच, पण या कांडात स्वतंत्र विषय रूपाने सविस्तर वर्णन आहे व त्यात तोटक=कलि, कलह करणारा हा छंद वापरला आहे.

१८)रामप्रेमभक्तीची महती या कांडाएवढी इतर कांडात वर्णिलेली नाही. येथे हा विषय अगदी घोटून घोटून सप्रमाण, तर्क शुद्धपद्धतीने अनेक वेळा अनेक प्रकारे मांडला आहे.

१९)दोह्याच्या अंगभूत जास्तीत जास्त ३७ चौपाया याच कांडात आहेत.(१२१)

२०)श्रीरामप्रभावाचे वर्णन विस्तृत, स्पष्ट व स्वतंत्र विषय म्हणून याच कांडात आहे.

२१)सती, गरूड, भरद्वाज, भुशुंडी यांच्या सारख्यांना जो मोह होतो तो विद्यारूपी हरि मायेनेच होतो व त्यात त्यांचा नाश होत नाही, हा सिद्धांत याच कांडात स्पष्ट सांगितला आहे.

२२)भवानीची स्तुती संक्षिप्तरूपाने बालकांडातच आहे तर शंकरांची विस्तृत स्तुति यात आहे.

२३)कलियुगातील शूद्रांच्या स्वभावाचे व वर्तणुकीचे सजीव चित्र भुशुंडी चरित्रात आहे.

२४)रामरहस्य, ज्ञानदीप, भक्तिचिंतामणी, सप्तप्रश्न व त्यातील मानसरोगांचे वर्णन ही प्रकरणे फारच गूढ अत्यंत मार्मिक व भक्तीचे महत्त्व पटवून देणारी आहेत.

२५)भगवद्भक्तीचे साधन निरनिराळ्या प्रकारानी पुनःपुन्हा वर्णिलेले आहे.

२६)सर्वात श्रेष्ठ, मुख्य पुण्य विप्रसेवा त्या पुण्याने हरिकृपा, हरिकृपेने संत सद्गुरू दर्शन भेट, संतगुरूमुखाने हरिकथाश्रवणाने उभयविध मोहनाश, संतगुरूकृपेने प्रेम भक्ति प्राप्ती, भक्तीने अनुजजानकीसहित प्रभु रघुनाथांचा हृदयांत निवास व त्याने स्वान्तः सुखप्राप्ती, असा क्रम या काण्डात जितका स्पष्ट सांगितला आहे तितका इतर कांडात स्पष्ट नाही, चक्रापत्तीत पडावे लागते इतर कांडात!

२७)प्रेमभक्तिवाचून तरणोपाय नाही, भक्तिवाचून मोक्षसुख टिकत नाही, भक्तीहीन ज्ञानी प्रभूला प्रिय वाटत नाही, भक्तीहीन ज्ञानवंत पशु, भक्तीहीन इतर सर्व सुख म्हणजे लवणावाचून अळणी भोजन. इत्यादि अनेक सिद्धान्तभूत वचने या कांडातच आहेत. ज्ञानोत्तर प्रेमभक्ति हा श्रीमद्भागवताचा सिद्धांत प्रत्येक कांडात सांगितला असला तरी या काण्डासारखा पदोपदी सांगितलेला नाही.

२८)उत्तरकाण्ड सातवी मोक्षपुरी द्वारावती, द्वारका आहे. कृष्णावतारातील बराच उत्तर काळ जसा द्वारकेत गेला तसा रामावतारातील फार मोठा काळ उत्तरचरित्रातच गेला. कृष्णावतार समाप्तीचे समयी द्वारका जशी समुद्र गर्भात गेली, तशीच उत्तरकांडात अवतार समाप्ती होऊन अयोध्येतील सर्व जीव रामधामास गेल्यामुळे अयोध्या ओसाड पडली.

२९)सीतेचा भूमिविवरप्रवेश, लवकुशानी रामसेनेवर मिळवलेला विजय, लक्ष्मण निर्याण, यांचे वर्णन सुद्धा या कांडात आहे, पण ते अति गूढ पद्धतीने

ध्वनित केले आहे. सहज सिंहावलोकनाने, पुस्तक न उघडता जे वैशिष्ट्य दिसले ते जसे स्मरले त्या क्रमाने वर दिले आहे. वाचकांना आणखी काही मुद्दे सहज सापडतील.

उत्तरकाण्ड-वैशिष्ट्य कथन समाप्त.

'जसे राम निज नगरी आले' प्रकरण (१/१ - १०/३)

हिं. ।रहेउ एक दिन अवधि अधारा ।समुझत मन दुख भयउ अपारा ।।१।।
।कारन कवन नाथ नहिं आयउ ।जानि कुटिल किधौं मोहि बिसरायउ ।।२।।
।अहह धन्य लछिमन बडभागी ।राम पदारबिंदु अनुरागी ।।३।।
।कपटी कुटिल मोहि प्रभु चीन्हा ।ताते नाथ संग नहि लीन्हा ।।४।।

म. ।राहि एक दिन अवधि अधार ।जाणुनि दुःख मनास अपार ।।१।।
।नाथ न का अद्याप परतले ।कुटिल गणुनि की मला विसरले ।।२।।
।अहह! धन्य लक्ष्मण बहुभागी ।राम-पदारविंद-अनुरागी ।।३।।
।कपटी कुटिल हि मी प्रभु जाणति ।म्हणून नाथ मज सवे न राखति ।।४।।

अर्थ- आता फक्त मुदतीतील एक दिवस (प्राणांनां) आधार राहिला आहे, हे जाणून भरताच्या मनाला अपार दुःख झाले.।।१।। नाथ (इथे सुद्धा) आज परत आले नाहीत, याचे कारण तरी काय? का मला कुटिल समजून विसरेल?।।२।। अहाहा! लक्ष्मण खरोखर अति धन्य! आणि महा भाग्यवान आहे, तो रामचरण कमली अनुरक्त आहे (प्रेमी आहे म्हणून तर तो त्यांना सोडून राहिला नाही.)।।३।। मी कपटी आणि कुटिल आहे हे प्रभूंनी जाणले, ओळखले म्हणून तर नाथांनी मला त्यांच्याबरोबर ठेऊन घेतला नाही.।।४।।

टीका. चौ.१ (१) राहि एक दिन अवधि अधार- शकुनावरून खात्री वाटते की प्रभु भेटतील, पण केव्हा? १४ वर्षापैकी आजचाच दिवस राहिला आहे. मी तर प्रतिज्ञा केली आहे की मुदत संपताच पहिल्या दिवशी जर प्रभु

आले नाहीत तर हा दास जिवंत असलेला सापडणार नाही, तेव्हा या प्राणांना या देहामध्ये राहण्यास फक्त एकाच दिवसाचा आधार आहे. आजचा दिवस गेला आणि उद्या प्रभु आले नाहीत तर उद्या सायंकाळी प्राण एक तर या देहात राहणार नाहीत किंवा अग्नीत प्रवेश करावा लागेल. 'अधार'= आधार शब्दाने वरील भाव सुचविला आहे. (क) जाणुन दुःख मनास अपार- प्राण द्यावे लागणार याबद्दल वाईट वाटत नसून, प्रभूनी माझा त्याग केला असे वाटून अपार दुःख झाले आहे.

चौ.२-४ (१) नाथ न का अद्याप परतले? श्रीकौसल्यामातेला अभिवचन दिलेले असता मी केलेली प्रतिज्ञा माहीत असता, त्यांच्या शिवाय मी अनाथ आहे हे त्यास ठाऊक असता व ते सर्व समर्थ प्रभु असता, शुभ शकुन होत असता, अजून आले नाहीत. आज शेवटच्या दिवशी येथे नन्दि गावात या आश्रमात येण्यास काय हरकत होती? येथे येण्याने प्रतिज्ञाभंगदोष लागला नसता. का आले नाहीत? दुसरे काय कारण असणार? माझ्या प्रतिज्ञेची त्यांना आठवण राहिली नसेल, म्हणजेच माझा त्यांना विसर पडला असेल. 'स्वामी राम शुभ दासा दूषण' (२।२३४।२) माझ्या दोषांमुळेच ही अशक्य गोष्ट घडली असे वाटते. (क) कुटिल गणुनि की मला विसरले- मी कुटिल आहे, बाहेरून प्रेम दाखवितो पण अंतरात मला राज्य लोभ आहे असे वाटून त्यांचे माझ्यावरील प्रेम, ममता नष्ट होऊन माझा त्यांना विसर पडला असावा. माझे प्रेम जर खरे असते तर प्रभूला सोडून मी अयोध्येत येऊच शकलो नसतो, तेथेच माझे प्राण गेले असते. घरी राहण्याबद्दल लक्ष्मणाला प्रभूंनी काय थोडे सांगितले? पण ते ऐकल्याबरोबर नुसत्या काल्पनिक वियोगाने त्याचे प्राण इतके कासावीस झाले की त्यास टाकून गेल्यास तो जगणार नाही अशी प्रभूंची खात्री झाली, म्हणूनच त्याला प्रभूनी बरोबर नेला.. (ख) धन्य धन्य लक्ष्मण! व धन्य त्याचे महा भाग्य! तो लहान असून त्याचे प्रभूपदकमली इतके अगाध प्रेम! मी मोठा असून खुशाल प्रभूला वनात टाकून आनंदाने अयोध्येत परत आलो. आणि आज १४ वर्षे प्रभुदर्शनरहित असून चांगला जगलो! हे काय प्रेमाचे लक्षण? हे राज्य लोभाचे प्रगट लक्षण आहे! पण मी कोणाच्या पोटी जन्मलो? 'खाण तसा दगड' (ग) कपटी कुटिल हि मी प्रभु जाणति- राज्याचा लोभ रूपी कपट माया माझ्या ठिकाणी आहे आणि तो लोभ न दाखविता मी वर वर प्रेम

दाखविले, हा कुटिलपणा इतर कोणाला जगात ओळखता आली नाही, पण प्रभु सर्वज्ञ, त्यांनी तो चित्रकुटासच ओळखला, म्हणूनच मला बरोबर ठेऊन घेतला नाही! माझा त्याग प्रभूंनी केला म्हणूनच ते अद्याप आले नाहीत. परंतु-

हिं. *।जौं करनी समुझै प्रभु मोरी।नहिं निस्तार कलप सत कोरी।।५।।*
।जन अवगुन प्रभु मान न काऊ।दीनबंधु अति मृदुल सुभाऊ।।६।।
।मोरे जियँ भरोस दृढ सोई।मिलिहहि राम सगुन सुभ होई।।७।।
।बीते अवधि रहहि जौं प्राना।अधम कवन जग मोहि समाना।।८।।

म. *।कृतीकडे प्रभु बघतिल मम जर।कल्प कोटिशत सुटका नच तर।।५।।*
।प्रभु जनअवगुण मनी न आणती।स्वभावेच मृदु दीन बंधु अति।।६।।
।हाच भरवसा मना दृढ अती।होति शकुन शुभ राम भेटती।।७।।
।प्राण राहि जर अवधि संपता।कोण अधम जगती मज परता।।८।।

अर्थ- प्रभु जर माझ्या कृतीकडेच पाहतील तर शतकोटि कल्पे गेली तरी सुद्धा (या भवसागरातून) माझी सुटका होणार नाही.।।५।। पण प्रभु दासांच्या अवगुणांकडे लक्ष देत नाहीत. ते स्वभावानेच अति कोमल व दीनबंधु आहेत.।।६।। हाच माझ्या मनाला मोठा भरवसा आहे, म्हणून वाटते की राम भेटतील (उद्या), शिवाय शुभ शकुनही होत आहेत.।।७।। पण जर मुदत संपल्यावर (प्रभु आले नाहीत आणि) माझे प्राण जर राहिले (आपोआप गेले नाहीत) तर माझ्यापेक्षा नीच जगात कोण? (कोणीच नाही असे ठरेल.).।।८।।

टीका. चौ.५-६-(१) कृतीकडे प्रभु बघतील...तर- येथे हे दाखविले की जीव स्वतः साधन करून त्याच्या बळावर आपला उद्धार करीन असे म्हणेल तर ते अगदी शक्य नाही. मुनिजनांना सुद्धा दुष्कर असे शमदमादि साधन करणारे, जलात असून कमलदलाप्रमाणे विषयांत पूर्ण अनासक्त, परमविरोगी असलेले व साक्षात रामस्नेहदेहधर असलेले भरत हे म्हणत आहेत! यावरून इतरांनी विचार करावा की स्वतःच्या साधनांच्या भरवशावर राहून काय साधेल? प्रभूची कृपाच जीवाचा उद्धार करणारी आहे. म्हणून जो कोणी

अनन्यगतिक होऊन प्रभूच्या भरवशावर राहील व 'गुण तुमचे समजे निज दोषा। ज्या तुमचा (प्रभुचा) सर्वस्वि भरोसा' (२।१३९।३) असा होईल त्याचाच उद्धार होऊ शकेल, कारण (क) 'प्रभु जन अवगुण मनी न आणति' दासांच्या अवगुणांचा दोषांचा प्रभु कधी विचारच करीत नाहीत. 'क्षमुनि दोष अघ आदरती स्वतःकडे बघतील' (२।२३३). प्रभु स्वतःच्या ब्रीदाकडे पाहूनच अनन्यगतिक दीन दासावर कृपा करतात. 'प्रभुमनि राहि न चूक कृतीची। स्मरती शतदा स्थिती हृदींची' (१।२९।५) कारण ते 'स्वभावेच मृदु दीनबंधु अति- दीन दिसला की प्रभु अति कोमल मनाचे असल्याने सहजच त्यांना त्याची दया येते व ते त्याचा उद्धार करतात.

चौ.७-८-(१) हाच भरवसा मना दृढ अती- भरत केवळ भगवंताच्या दीनबंधु अति कोमल स्वभावावर अवलंबून आहेत. प्रभु राम आपले ब्रीद सोडणार नाहीत. ते त्यांना सोडता येणार नाही, असा दृढ आत्मविश्वास आहे. 'कवणहि सिद्धि किं विश्वासाविण' (७।९०।८) भरत किती दीन आहेत हे अयोध्याकांडात भरत चरित्रात सूर्य प्रकाशा इतके स्पष्ट आहे. भरत पूर्ण निर्दोष असल्याची साक्ष बृहस्पती, देव, त्रिवेणी, भरद्वाज, वसिष्ठ, इत्यादि व स्वतः प्रभु राम यांनी स्पष्ट दिली आहे. तरि अद्यापही ते आपणास दोषी, अवगुणी समजतात. हेच दीनतेचे लक्षण आहे. अहंकार व कर्तृत्वाभिमान ज्या प्रमाणात कमी होईल त्या प्रमाणात दीनता वाढेल. ज्या प्रमाणात प्रभूला दीनता दिसेल त्या प्रमाणात कृपा होईल. पण जो जो परमार्थसाधन व तप वाढते तो तो अहंकारादिकांची वाढ बहुधा होते.

हिं.दो. ।रामबिरह सागर महँ भरत मगन मन होत।।
।।बिप्र रूप धरि पवन सुत आइ गयउ जनु पोत।।१रा.।।
।बैठे देखि कुसासन जटा मुकुट कृस गात।।
।।राम राम रघुपति जपत स्त्रवत नयन जलजात।।१म.।।

म.दो. ।रामविरह सागरिं असें मग्न भरत मन होत।।
।।विप्ररूपधर पवनसुत तों आला जणुं पोत।।१रा.।।
।बसले दिसति कुशासनीं जटामुकुट कृश काय।।
।।राम राम रघुपति जपत कमलनयनिं जल जाय।।१म.।।

अर्थ- रामविरह सागरात याप्रमाणे भरताचे मन बुडत (मग्न होत) आहे तोच विप्ररूपधारण केलेला पवनसुत जणू पोत (जहाज)च आला.।।दो.१रा.।। मस्तकावर जटा मुकुट, देह (काया) कृश झालेला असे भरत कुशासनावर बसलेले दिसले, राम! राम! रघुपति! असा जप करीत असून कमलनयनांतून जल जात वाहात आहे.।।१म.।।

टीका. दो.रा.(१) मागे सांगितल्याप्रमाणे उलट सुलट विचार करता करता भरताचे मन रामविरहाने इतके व्याकुळ झाले की विरहसागरात बुडण्याची म्हणजे मूर्च्छा येण्याचीच पाळी येत होती. (क) पोत=जहाज नौका, 'पोतः शिशौ वहित्रे च' (अमरे) पोत हा संस्कृत शब्द पुल्लिंगी आहे. बुडत्याला काडीचा आधार मिळाला तरि थोडा धीर येतो, मग मोठे जहाजच जवळ आले की निर्भय झालाच. सुचविले की या विरहसागरातून पवनसुत पोत भरताच्या मनाला बुडताना वाचविणार. दोघांची भेट होताच विरह दुःख नष्ट होणार. विरह सागराच्या बाहेर भरताला काढण्याचे काम पवनसुताला करता येण्यासारखे नाही.

दो.म.(१) भरत पवनसुताला कसे दिसले ते यात वर्णिले आहे. 'पुलकित हृदिं सीता रघुवीर। जीभ नाम जपि लोचनि नीर' (२।३२६।१) चौदावर्षापूर्वी नंदिग्रामी पर्णकुटीत राहू लागले त्यावेळी अशी दशा होती. चौदावर्षानंतर आजही तीच दशा आहे. याने दाखविले की भरताने १४ वर्षे अशाच पद्धतीने व्यतीत केली. (क) हिंदीतील जलजात=जलज, कमल. ही भरताची प्रेमदशा पाहून हनुमंताची दशा कशी झाली पहा-

हिं. *।देखत हनूमान अति हरषेउ ।पुलक गात लोचन जल बरषेउ।।१।।*
।मन महँ बहुत भाँति सुख मानी ।बोलेउ श्रवन सुधा सम बानी।।२।।
।जासु बिरहँ सोचहु दिन राती ।रटहु निरंतर गुन गन पाँती।।३।।
।रघुकुलतिलक सुजन सुख दाता ।आयउ कुसल देव मुनि त्राता।।४।।
।रिपु रन जीति सुजस सुर गावत ।सीता सहित अनुज प्रभु आवत।।५।।
।सुनत बचन बिसरे सब दूखा ।तृषावंत जिमि पाइ पियूषा।।६।।

म. *।बघतां हनूमान अति हर्षे ।पुलक गात्रिं लोचनिं जल वर्षे।।१।।*

।चित्तीं बहुत परीं सुख मानी।बोले श्रवणसुधासम वाणी।।२।।
।याद्विरहानें निशिदिन झुरतां।गुणगण-गाना संतत करतां।।३।।
।रघुकुलतिलक सुजनसुखदाते।प्राप्त कुशल मुनि देवां त्राते।।४।।
।रिपु रणिं विजित सुयश सुर गाती।सानुज सीता प्रभु येताती।।५।।
।श्रवत वचन सब दुःखा विस्मृत।जसा तृषित पीयूषा पावत।।६।।

अर्थ- (भरताची ती दशा) पाहताच हनुमंताला अति हर्ष झाला, त्याच्या देहावर रोमांच उभे राहिले व नेत्रातून पाण्याचा वर्षाव होऊ लागला.।।१।। त्याने मनात बहुतप्रकारे सुख मानले व कानांना अमृतासारखी ठरणारी वाणी-वचन बोलला.।।२।। तुम्ही रात्रंदिवस ज्यांच्या विरहाने झुरत आहात व ज्यांच्या गुणगणांचे सतत गान करीत आहात.।।३।। ते रघुकुलटिळक सज्जनास सुख देणारे व सर्व देव मुनींचे त्राते रक्षण कर्ते कुशल आले आहेत.।।४।। ज्यांनी शत्रूंना युद्धात जिंकले व ज्यांचे सुयश देव (सुद्धा) गात आहेत, ते प्रभु सीता व अनुज यांच्यासह येत आहेत.।।५।। हे वचन ऐकताच भरत सर्व दुःख असे विसरले की जसे तृषार्त अमृत मिळाल्यावर विसरतो.।।६।।

टीका.चौ.१-२-(१) हनुमान स्वतः परम रामप्रेमी रामसेवक असल्यामुळे तो रामप्रेमविरहाचा सागर पाहताच आनंद व उत्साह उसळला यात काही नवल नाही. 'प्रिय अति रामभक्त ज्याते ही' हे रामभक्ताचे एक लक्षणच आहे. (क) बहुतपरी सुख मानी- नाना प्रकारे सुख मानले. १)हुबेहुब रामचंद्रासारखे रूप दिसले. २)परम वैराग्य दिसले. ३)अपार रघुपति प्रेम दिसले, रघुनाथाने जशी वर्णन केली तशीच विरहदशा दिसली. ४)व वाटले की रघुनाथाने मला पाठविला नसता वेळेवर तर यांचे प्राण देह सोडून रघुनाथाकडे गेले असते. ५) अशा अद्वितीय रामभक्ताचे दर्शन मला झाले हे माझे परम भाग्य! ६) ही परमानंदाची बातमी अशा अद्वितीय महापुरूषाला अशा व्याकुळ दशेत प्रथम सांगण्याचे भाग्य लाभले ही प्रभूकृपा! (ख) श्रवणसुधासम वाणी- कानांना अमृताप्रमाणे वाटणारी. 'श्रवणपुटी पिउनिया मन तृप्त नसे' असा परिणाम करणारी. 'मृतसंजिवनी शोभन वाणी' अमृतासारखा परिणाम करणारी.

चौ.३-४-(१) यद्विरहाने निशिदिन झुरता- भरताची परम विरह व्याकुळ

दशा दिसली असल्याने व परम प्रेम पाहिल्याने बुद्धिमतां वरिष्ठ हनुमंताला वाटले की सीताराम लक्ष्मण आले असे एकदम सांगितल्यास हर्षानंदातिरेकाने कदाचित यांचे प्राण निघून जातील म्हणून हळुहळू मुख्य विषयाकडे वळत आहे. प्रथम नुसते राम आले (आहेत) एवढेच सांगितले. हेतु हा की लक्ष्मण व सीता यांच्याशिवायच आले असे वाटून आनंदातिरेक होणार नाही, व प्राण जाणार नाहीत. (क) रघुकुलतिलक सुजन सुखदाते- असे गुणगान भरत करीत होते हे सुचविले, म्हणून हा चरण देहलीदीपासारखा येथे वापरला आहे. भरताच्या मुखातील शब्दच हनुमंताने या चरणात उच्चारले आहेत. (ख) प्राप्त कुशल मुनिदेवा त्राते- येत आहेत असे न सांगता आले असे सांगण्यानेच हनुमंताने 'विवेकं वायुनंदनं' हे सिद्ध केले आहे. आता अयोध्येच्याजवळ आले असे भरताच्या अधीर झालेल्या मनास वाटावे व धीर यावा म्हणून प्राप्त=आले असे सांगितले. येत आहेत असे सांगितले असते तर अनेक शंका उठल्या असत्या, व उद्या येऊन पोचतील की नाही ही शंका शिल्लक राहिली असती व दुःखनाश झाला नसता. 'अस्मिन् मुहूर्ते रामेण भ्रात्रा त्वां सह संगतः' असे वा.रा.सांगितले आहे. 'या मुहूर्तातच बंधु रामचंद्राना तुम्ही भेटलात, भेटणार' असे सांगण्यात असत्य भाषणाचा दोष हनुमंताला तेथे लागला आहे. प्राप्त= आले आहेत असे सांगितले. कुठे ते गुलदस्तात ठेवले आहे. भरताने समजावे की अयोध्येच्याजवळ आले असतील, हनुमंताचा हेतु आहे की प्रयागात आले आहेत. यामुळे यात असत्य भाषणाचा दोष लागत नाही. वा.रा.सुद्धा पंचमीच्या दिवशी हनुमान भेट होऊन षष्ठीच्या दिवशीच रामभरतभेट झाली आहे. (ग) कुशल आहेत ही महत्त्वाची गोष्ट सांगितली व 'मुनिदेवा त्राते' याने रावण वध व विजय सुचविला, पण सीता व लक्ष्मण आल्याचे सांगितले नाही. त्यामुळे भरतास आनंद हर्ष झाला नाही. प्रभु एकटेच आले याचा अर्थ काय? इत्यादि विचार भरताचे मन करू लागले. पूर्वी दाखविल्याप्रमाणे हनुमंताचा हेतु साधला. भरताला मुळीच हर्ष झाला नाही असे पाहिले तेव्हा आता सांगतील.

चौ.५-(१) मुनिदेवा त्राते- याचाच अर्थ 'रिपु रणि विजित सुयश सुर गाती' या चरणाने अगदी स्पष्ट केला. (क) सानुज सीता प्रभु येताती- .येताती=येत आहेत असे सांगून भरताच्या मनाला विचारात पाडले की 'प्राप्तकुशल..' असे हा पाहिल्याने म्हणाला व आता म्हणाला येत आहेत, तेंव्हा

याचा अर्थ काय? मन या विचारावर आरूढ केल्यामुळे आनंदातिरेकाने मूर्च्छा आली नाही. वा.रा. तिघांचे आगमन क्रमशःच ऐकल्यावर भरतास हर्षातिरेकाने मूर्च्छा आली आहे व ती दोन घटका (मुहूर्त) गेल्यावर उडाली आहे. येथे तसे झाले नाही याला कारण पनवसुताची वाक्पटुता व प्रसंगावधान. ३।१२।७-८ शी तुलना करून पहावी.

चौ.६-(१) सब दुःखा विस्मृत- 'नाथ न का अद्याप परतले' (११२) पासून 'प्राण राहि जर अवधि संपता। कोण अधम जगती मज परता' (११८) पर्यंत जे वाटले ते व लक्ष्मणाचे काय झाले? सीतामाता का आल्या नाहीत? इत्यादि सर्व दुःख चिंता आता विसरले. (क) जसा तृषित पियूषा पावत- तृषेने प्राण व्याकुळ होतात तसे राम विरहाने भरताचे प्राण व्याकुळ झाले होते. तृषिताला नुसते पाणी मिळाले तरि त्याचे दुःख नष्ट होते, त्याला जर अमृत मिळाले तर सर्वच दुःख कष्ट, रोग जरा मरणभय इत्यादि नष्ट होऊन त्याचा देह पूर्ण निरोगी, तेजस्वी, बलवान होतो. कृत कृत्यता वाटते तसेच भरताचे झाले. आता भरत विचारतात.

हिं. *।को तुम्ह तात कहाँ ते आए।मोहि परम प्रिय बचन सुनाए।।७।।*
।मारुत सुत मैं कपि हनुमाना।नामु मोर सुनु कृपानिधाना।।८।।
।दीनबंधु रघुपति कर किंकर।सुनत भरत भेटेउ उठि सादर।।९।।
।मिलत प्रेम नहि हृदयँ समाता।नयन स्त्रवत जल पुलकित गाता।।१०।।
।कपि तव दरस सकल दुख बीते।मिले आजु मोहि राम पिरीते।।११।।

म. *।तात!कोण तुम्हिं कोठुन आलां।वचन मला प्रिय परम बोललां।।७।।*
।मारूतसुत मी आहे वानर।हनुमान मम नांव कृपाकर!।।८।।
।दीनबंधु रघुपतिंचा किंकर।उठुनी भरत भेटले सादर।।९।।
।भेटत हृदयीं प्रेम न मावत।तनु पुलकित जललोचनिं धावत।।१०।।
।कपि तुज बघुनि दुःख सब मिटलें।आज मला प्रिय राम भेटलें।।११।।

अर्थ- (भरत म्हणाले) हे तात! तुम्ही कोण व कोठून आलात? मला परम प्रिय अशी बातमी तुम्ही सांगितलीत.।।७।। (हनुमान म्हणाला) मी मारूतसुत जातीचा वानर आहे व हे कृपासागरा! माझे नाव हनुमान आहे.।।८।।

दीनबंधु रघुपतीचा मी किंकर-दास आहे. (हे ऐकताच) भरत उठले व त्याला आदराने भेटले.।।९।। कपीला भेटताना प्रेम हृदयांत मावेना, शरीर रोमांचित झाले व नेत्रातून घळघळा जल वाहू लागले.।।१०।। (भरत म्हणाले) हे कपि! तुझ्या दर्शनाने माझे सर्व दुःख हरपले, मला आज प्रिय रामच भेटले (असे वाटले).।।११।।

टीका. चौ.७-(१) तात! कोण तुम्ही कोठुन आला? हनुमान विप्र दिसत असता तुम्ही कोण असा प्रश्न विचारला यावरून ठरले की भरतास शंका आली की हा ब्राह्मण नसून कोणी तरी परम रामभक्त देवर्षी वगैरे असावा. विप्ररूपधर कपीला पाहून बिभिषणाला जशी शंका आली तशीच भरतास आली. त्याच्या ठिकाणचे प्रेम पाहून भरताच्या हृदयांत प्रेम उत्पन्न झाले. 'की तुम्हि कोणी हरिदासात। गमे प्रीती अति मम हृदयांत।। की तुम्ही राम दीन अनुरागी! आला करण्या मज बहुभागी' (५।६।७-८) असेच भरतास वाटले. कारण सर्वत्र ठिकठिकाणी घोडेस्वार ठेवलेले असता त्यांच्या आधी साधा या भूमीततळावरील ब्राह्मण येणे शक्य नाही व असले प्रेम असणे शक्य नाही. वा.रा. आधी भेटून मग विचारले आहे की 'देवो वा मानुषो वा त्वं'. कोण आहे हे नक्की कळल्याशिवाय अधीरपणाने भेटण्यात मर्यादाभंग होण्याचा संभव होता. देव, देवर्षी, किंवा खराच ब्राह्मण असेल तर साष्टांग प्रणाम पूर्वक पूजा वगैरे करणे आवश्यक ठरेल. म्हणून आदर्श मर्यादा पालक मानसात आधी प्रश्न विचारले आहेत. श्रीराम जसे नीति पालनासाठी प्रीतीला संयमाने आवरतात तसेच त्यांच्या परम प्रिय भक्ताने येथे केले. रामलघुबंधु त्यांच्याचसारखा नसून कसे चालेल?

(२) तुम्ही कोठून आलात? भाव हा की तुम्ही ब्रह्मलोकातून आलात, लंकेतून आलात का दुसऱ्या कोठून आलात. प्रभू आले, येत आहेत, असे म्हणालात तर कोठे आले आहेत, कसे कोणत्या मार्गाने येत आहेत? व हा शुभ समाचार तुम्हाला कुठे कसा कळला? मला येऊन सांगण्याची बुद्धि-इच्छा तुम्हालाच कशी झाली? का तुम्हाला प्रभूंनीच पाठविले? मला हेच अधिक शक्य वाटते.

चौ.८-९-(१) 'मारूत सुत मी आहे वानर' असे म्हणून हनुमंताने आपला

कपि देह प्रगट केला. मारूतसुत शब्दाने सुचविले की यावेळी कपि आला नसता तर भरताचा प्राण राहिला नसता. मारूत=जो फार वाढला असता किंवा ज्याच्या अभावी मरण येते तो प्राण- वायु (क) कृपाकर=कृपासागर. भरताला कृपाकर म्हणण्यात भाव हा आहे की आपण माझी इतक्या प्रेमाने चौकशी करता ही आपली माझ्यावर फार कृपा आहे. 'कृपाकर' शब्द पुढील 'दीनबंधु' बरोबर घेणेही योग्य आहे. मी हे माझे मोठे भाग्य समजतो की कृपासागर दीनबंधु रघुपति सारखेच आपण कृपालु आहात. (ख) किंकर=सांगकाम्या सेवक, सुचविले की कृपासागर दीनबंधु रघुपतींनी मला पाठविला म्हणून मी आलो. कोठून आलो हे पण सांगितले असेलच. कारण की कृपाकर! असे संबोधून विचारलेल्या प्रश्नाचे त्यांना उत्तर न देणे यात सेवकधर्म विघात आहे. 'तं गंगां पुनरास्तद्य वसन्तं मुनि संनिधौ।। अविघ्नं पुष्ययोगेन श्रीरामं द्रष्टुमर्हसि' वा.रा. येथे सांगितले असेल की प्रभु त्रिवेणी स्नान करून भरद्वाजाश्रमात गेले असतील आता उद्या प्रभु तुम्हाला भेटतील. (ग) उठुनि भरत भेटले सादर- रामदास, रामाने पाठविलेला व परम प्रिय वार्ता घेऊन आलेला असा त्रिवेणी संगम असल्याने भरत उठून अत्यंत आदराने गळ्यात गळा घालून भेटले. प्रत्यक्ष रामचंद्रासच भेटत आहे अशा भावनेने भेटले.

चौ.१०-११-(१) भेटत हृदयी प्रेम न मावत- धावत- या चौपाईत वर्णिलेली स्थिती दोघांचीही झाली असे मानणे योग्य आहे. राम प्रेमाने भरताचे हृदय जसे उचंबळून आले तसेच हनुमंताचेही उचंबळणे अगदी स्वाभाविक आहे. भरताची प्रेमदशा दुरून पाहूनच ज्या हनुमंताची तशीच दशा झाली, त्या रामासारखाच रूपाने सुद्धा दिसणाऱ्या परम रामभक्त भरतास भेटताना हनुमंताची तशीच दशा होणारच. म्हणून चौपाईत दोघांपैकी कोणाचेच नाव नाही. (क) कपि तुज बघुनि दुःख सब मिटले- भेटताना भरतास वाटले की श्रीराम भेटच आज झाली. प्रभुंनी माझा त्याग केला असे वाटून जे दुःख होत होते ते व रामविरहाने होणारे दुःख असे सर्व दुःख लयास गेले. उद्या प्रभु येणार हे आधी कळल्यामुळे प्रभूच्या स्वागताची योग्यतयारी करण्याचा उत्साह वाढला.याच क्षणाला प्रभु येऊन भेटले असते तर स्वागताची काही तयारी करता आली नसती व त्याबद्दल जन्मभर रूखरूख लागली असती, असे वाटल्यामुळे एक दिवसाचा विरह, विरह वाटत नाहीसा झाला. (ख) राम लक्ष्मणांचा कुशल समाचार घेऊन

येणारे जनकदूत दशरथास रामलक्ष्मणासारखे प्रिय वाटले. त्या दूतांनी आणलेली कुशल समाचाराची पत्रिका कौसल्यादि मातांना राम लक्ष्मणासारखी प्रिय वाटली, त्यांनी ती वारंवार हृदयाशी कवटाळली! प्रीतीची ही रीति अशी आहे. यावेळी भरताला 'परमानंद दान जो दाता' तो रामदूत कपि रामासारखा वाटला त्यात नवल काय? अशी आनंदाची बातमी प्रथम सांगणारास बक्षिस देण्याची प्रथा आहे म्हणून भरत आता त्या विषयी सांगतात.

हिं. *।बार बार बूझी कुसलाता।तो कहुँ देउँ काह सुनु भ्राता।।१२।।*
।एहि संदेस सरिस जग माहीं।करि बिचार देखेउँ कछु नाहीं।।१३।।
।नाहिन तात उरिन मैं तोही।अब प्रभु चरित सुनावहु मोही।।१४।।
।तब हनुमंत नाइ पद माथा।कहे सकल रघुपति गुन गाथा।।१५।।
।कहु कपि कबहुँ कृपाल गोसाई।सुमिरहिं मोहि दास की नाई।।१६।।

म. *।वारंवार विचारिति कुशला। बंधु! काय मी देऊं तुजला।।१२।।*
।या संदेशा सम जगिं कांहीं।बघत करून विचारा नाहीं।।१३।।
।येइ न तव ऋण मला फेडतां।प्रभु चरिता मज सांग बधुं अतां।।१४।।
।तैं हनुमंत नमुनि पदि माथा।वदे सकल रघुपति गुण गाथा।।१५।।
।वद कपि कधिं कीं स्वामि कृपाधन।दासासम मम करिती आठवण।।१६।।

अर्थ- भरताने वारंवार कुशल विचारले (ते कपीने सांगितले तेव्हा) भरत म्हणाले की हे बंधो! मी तुला काय बक्षिस देऊ?।।१२।। या संदेशासारखे जगात काही नाही हे मी विचार करून पाहता ठरले.।।१३।। म्हणून तुझ्या ऋणाची फेड मला करता येण्यसारखी नाही. (मी तुझा सतत ऋणी झालो.) आता मला सर्व प्रभु चरित्र सांग पाहू.।।१४।। तेव्हा हनुमंताने भरताच्या पायांवर मस्तक नमवून रघुपतीच्या सर्व गुण कथा सांगितल्या.।।१५।। (तेव्हा भरत म्हणाले) हे कपि! कृपाघन स्वामी (राम) कधी काळी आपल्या एखाद्या दासासारखी माझी आठवण काढतात का? सांग पाहू.।।१६।।

टीका. चौ.१२-(१) वारंवार विचारिती कुशला- प्रभु कुशल आहेत ना? वनवास कष्टानी कृश नाही ना झाले? युद्धात जखमा बिखमा तर नाही ना

झाल्या? झाल्या असल्यास आता बऱ्या झाल्या की नाही? इत्यादि अनेक प्रश्न विचारले. तसेच लक्ष्मण व सीता यांच्याविषयी विचारले. रघुनाथ भगवान आहेत हे जाणून सुद्धा असे कुशल प्रश्न विचारले! सीतेने ही असेच प्रश्न हनुमंताला रावणवधानंतर विचारले. (क) बंधु! काय मी देऊ तुजला? मला प्राणाहून प्रिय असा संदेश तू सांगितलास म्हणून तुला काही तरि योग्य पारितोषिक देणे माझे कर्तव्य आहे पण काय द्यावे हेच मला कळेना!

चौ.१३-(१) बघत करून विचारा- मी पुष्कळ विचार करून पाहिला, पण या संदेशाच्या योग्यतेचे देण्यास जगात काहीच नाही. श्रीरघुनाथाने सुद्धा याच कपीला असेच म्हटले आहे. 'ऐक कपे! तुजसम उपकारी। नहि कुणि सुरनरमुनि तनुधारी।। करू तव केवी प्रत्युपकारा। मम मन कुंठित करित विचारा।। श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाही। करूनि विचारा बघत मनाही।। (५।३२।५-७). हेच भाव येथे भरताच्या वचनात आहेत. प्रभूंनी हनुमंतास सुत मानला तर भरत भ्राता बंधु मानतात. सीता सुद्धा हनुमंताची अशीच ऋणी आहे. 'मी देउ कपि तुज काय? नहि जगि किमपि या वाणीसमा' (६।१०७ छंद) 'भगवान प्रभु रामचंद्र उद्या भेटणार' असा सत्य संदेश सांगणाराला सर्व जग दिले तरि त्या संदेशाची बरोबरी होणार नाही.

चौ.१४-१५ (१) येइ न तव ऋण मला फेडता- काही तरी योग्य देणे कर्तव्य आहे, पण तसे देण्यासारखे जवळ काही नाही म्हणून सांगतात की मी निरंतर तुझा ऋणी आहे. याप्रमाणे हनुमंताने श्रीराम, जानकी व भरत यांना कायमचे ऋणी करून ठेवले आहेत! तरी हनुमान राम लक्ष्मण व सीता यांच्यापुढे सदा हात जोडून उभा आहे. येथेही भरताच्या पायावर मस्तक ठेवलेच आहे! सुग्रीव व बिभिषण यांना रामप्राप्ती करवून दिली हनुमंतानेच पण ते असे कधी म्हणाले नाहीत. (क) प्रभुचरिता मज सांग बघु अता- असे भरताने विचारले. परंतु लक्ष्मणाला शक्ति लागेपर्यंतचे प्रभु चरित्र हनुमंताने पूर्वीच भरतास सांगितले. (६।५९।२ पहा) असल्याने त्यानंतरचे सर्व रामचरित्र सांगितले असे मानणे चांगले. वा.रा. ही विनंती केल्यावर भरत्ताने हनुमंतास कुशासन दिले आहे व त्यावर बसून त्याने चरित्र सांगितले आहे. हे येथे ग्रहण करण्यास हरकत नाही. (ख) हनुमंत नमुनि पदि माथा- कोणाला ते स्पष्ट सांगितले नाही, पण

रामकथा सांगण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वीच हे नमन आहे. म्हणून रामलक्ष्मणसीता व भरत यांना वंदन केले असे मानणे चांगले. कारण की रामकथा व त्यांची पद्धती येथे दाखविली आहे.

चौ.१६-(१) वद कपि कधि....आठवण- भाव हा की ।।बहुत भक्त रामाला पुसे कोण मला तिथे।।(प्रज्ञा)।। माझ्या ठिकाणी असा कोणताच गुण नाही की नाथांना ज्यामुळे माझे स्मरण होईल, पण कधी तरी चुकून या आपल्या हीन दीन प्रेमविहीन दासाची आठवण प्रभूंनी कधी काढली होती का? ब्रीद सहज सेवक सुखदायक। स्मरण करिति कधि तरि रघुनायक (५।१४।५) असे जानकीने हनुमंतासच विचारले आहे. (टी.प.)

हिं.छं. ।निज दास ज्यों रघुबंसभूषन कबहुँ मम सुमिरन कर्‍यो।
।।सुनि भरत बचन बिनीत अति कपि पुलकि तन चरनन्हि पर्‍यो।।
।रघुबीर निज मुख जासु गुन गन कहत अग जग नाथ जो।
।।काहे न होई बिनित परम पुनीत सद्गुन सिंधु सो।।१।।
दो. ।राम प्रान प्रिय नाथ तुम्ह सत्य बचन मम तात।।
।।पुनि पुनि मिलत भरत सुनि हरष न हृदयँ समात।।२रा।।
सो. ।भरत चरन सिरू नाइ तुरित गयउ कपि राम पहिं।।
।।कही कुसल सब जाइ हरषि चलेउ प्रभु जान चढि।।२म।।

म.छं. ।निज दाससम रघुवंशमणि मम करिति अठवण कधि तरी।
।।या भरत वचनें नम्र अति, कपि पुलकुनी चरणां धरी।।
।रघुवीर निजमुखिं यस्य गुणगण गाति अग जग नाथ जे।
।।होती न का हि विनीत परम पुनीत सद्गुण सिंधु ते।।१।।
दो. ।प्राणप्रिय रामास तुम्हिं सत्य वचन मम नाथ!।
।।घडि घडि भेटति भरत तैं हर्ष न हृदयिं रहात।।२रा।।
सो. ।भरतपदीं प्रणमून गत रामाप्रति शीघ्र कपि।।
।।वदे कुशल जाऊन यानिं निघति प्रभु हर्ष युत।।२म।।

अर्थ- रघुवंश शिरोमणिंनी आपल्या निकटच्या दासासारखी माझी कधी तरी आठवण केली काय? हे भरताचे अति नम्र वचन ऐकून (त्या वचनाने)

कपि रोमांचित होऊन भरताच्या पाया पडला (पाय धरले). (मनात म्हणतो की) जे स्थावर जंगम जगाचे नाथ आहेत ते रघुवीर आपल्या मुखाने ज्याचे (यस्य) गुणगण गातात तो अत्यंत पुनीत सद्‌गुण सागर असा अत्यंत नम्र (विनीत) का असणार नाही? (असणारच).।।चं.।। हे नाथ! तुम्ही रामाला प्राण प्रिय आहात हे माझे वचन सत्य आहे. हे ऐकून भरत त्याला वारंवार भेटले व हृदयांत हर्ष राहीना मावेना.।।दो.२रा।। भरताच्या चरणांना प्रणाम करून कपि त्वरेने रामाकडे गेला. जाऊन सर्व कुशल सांगितले तेव्हा मग प्रभु विमानात बसून हर्षाने (हर्षयुत) निघाले.।।दो.२म.।।

टीका. छंद.(१) निजदास- अंतरंगातील, निकटचा सेवक. हे भरताचे परम नम्र (विनित) अति दीन भाषण ऐकून कपीला आश्चर्य वाटून परम आनंद झाला व त्यामुळे भरतास नमन करावेसे वाटले व अंगावर रोमांच उठले. कपीच्या पाय धरण्यात भाव आहे की आपण प्रभु इतकेच आम्हा सर्वांना पूज्य असून आपण असे बोलता हे आश्चर्य आहे. (क) ही नम्रता हनुमंतास अलौकिक वाटली तेव्हा विचार करू लागला की ही इतकी नम्रता आली कशी? विचारा अंती ठरले की प्रभु यांची जी खूप प्रशंसा करतात की धाकटा भाऊ म्हणून करीत नसून यांच्या आंगच्या परम नम्रतेमुळे, अत्यंत दीनतेमुळे व इतर अनंत अपार सद्‌गुणांमुळेच करतात. पुन्हा दाखविले की भगवंताला अति दीन, अति नम्र दासच आवडतात. 'ईश्वर स्यापि अभिमान द्वेषित्वात् दैन्यप्रियत्वाच्च (ना.भ.२७).

दो.रा. (१) प्राणप्रिय रामास तुम्हि- नाथ! तुम्ही विचारता की प्रभु तुमचे कधी स्मरण करतात का? काय सांगावे आपले भाग्य! आपण श्रीरघुनाथास त्यांच्या प्राणाहून प्रिय आहात. तुमची सारखी आठवण होते त्यांना. बिभिषणाने फार अग्रह केला तरि प्रभु एक दिवस सुद्धा थांबले नाहीत व तुमची भेट वेळेवर घेता यावी म्हणून बिभिषण सेवक शरणागत असून त्याला प्रार्थना की हो केली व तुमच्या या दशेचे स्मरण होऊन प्रभूच्या राजीव लोचनातून घळघळा अश्रू वाहू लागले. हे मी या डोळ्यांनी पाहिले व या कानांनी ऐकले. हे ऐकताच भरताच्या हर्षाला पारावार राहिला नाही. हनुमंताला पुन्हःपुन्हा कडकडून

मिठ्या मारल्या व आनंद इंद्रियातून बाहेर पडू लागला.

दो.म.(सोरठा) (१) गत रामाप्रति शीघ्र कपि- कपि पंचमीला निघाला त्रिवेणीहून व अयोध्येत मुक्काम न करता परत रामचंद्राकडे गेला. राम षष्ठीला भरद्वाजाश्रमातून निघाले, म्हणून असे मानणे भाग आहे की कपि भरद्वाजाश्रमात रामचंद्रास भेटला, सर्व कुशल सांगितले व प्रभु हर्षाने विमानात बसून निघाले, ते शृंगवेरपुरास आले. ते वर्णन लंकाकांडाच्या उपसंहारात केले आहे. तेथून निघाल्याचा उल्लेख तेथे केलेला नाही. तो येथे सुचविला. (क) येथे सोरठा हे कोमल वृत्त वापरून ध्वनित केले की प्रभूच्या हृदयांत अयोध्या, भरत, माता, गुरू इत्यादिकांविषयी प्रेम जागृत झाले आहे, व भेटीची आतुरता वाढली.

हिं. *।हरषि भरत कोसलपूर आए।समाचार सब गुरहि सुनाए।।१।।*
।पुनि मंदिर महँ बात जनाई।आवत नगर कुसल रघुराई।।२।।
।सुनत सकल जननी उठि धाई।कहि प्रभु कुसल भरत समुझाई।।३।।
।समाचार पुरबासिन्ह पाए।नर अरु नारि हरषि सब धाए।।४।।

म. *।मुदित भरत कोसलपुरिं वळले।गुरूसि वृत्त सगळें सांगितलें।।१।।*
।मग मंदिरिं कळविति वृत्तासी।येति कुशल रघुपति नगरासी।।२।।
।ऐकुनि माता उठुनि धावती।प्रभु कुशला सब भरत सांगती।।३।।
।समाचार पुरवासी पावती।नर नारी सब हर्षित धावति।।४।।

अर्थ- (हनुमान परत गेल्यावर) भरत कोसलपुरीत अयोध्येत आले आणि प्रथम वसिष्ठ गुरूंना सर्व समाचार सांगितला.।।१।। मग मंदिरात (राजवाड्यातील अंतःपुरात) समाचार कळविला की रघुपति कुशल असून अयोध्येत येत आहेत.।।२।। ऐकताच सर्व माता उठून धावत आल्या (भरताजवळ) तेव्हा भरताने प्रभूचे सर्व कुशल सांगितले.।।३।। पुरवासी लोकांना हा समाचार कळला तेव्हा स्त्रिया पुरूष इ. सर्व हर्षाने धावत सुटले.।।४।।

टीका. चौ.१-२ (१) हनुमान परत जाण्यास अगदी सायंकाळ झाला असेल, म्हणून षष्ठीच्या दिवशी अगदी लवकर उजाडल्यावर भरत अयोध्येत

गेले. यावरून ठरले की हनुमान भरत भेट नन्दिग्रामी झाली. (क) गुरूसि वृत्त सगळे सांगितले- वसिष्ठांचा आश्रम अयोध्येच्या बाहेर दक्षिणेस म्हणजे नन्दिग्रामच्या वाटेवरच असल्याने प्रथम वसिष्ठाश्रमात जाऊन हनुमंत येऊन परत गेल्याचे वगैरे सर्व वृत्त त्यास सांगितले. तेथून निघाले ते राजवाड्यात आले आणि मग (ख) मंदिरी कळविति वृत्तासी- राजवाड्यात गेल्यावर प्रथम दास दासींना पाठवून अंतःपुरात समाचार कळविला की रघुपति कुशल असून नगरास येत आहेत. अर्थात दासदासींना हा समाचार आधी सांगावा लागला. सातशे मातांकडे एकट्याने जाऊन सांगणे शक्य नव्हते व दास दासींना कळला म्हणजे नगरांत पसरण्यास वेळ लागणार नाही म्हणून ही युक्ती योजली. श्रीरामजन्माची परमानंददायक बातमी दासींनीच प्रथम नगरात प्रसृत केली. 'हर्षे धावति चहु दिशि दासी। मग्नानंदि सकल पुरवासी' (१।१८३।२) तसेच येथे झाले हे पुढे (चौ.४) दिसतेच. (ग) हा समाचार अंतःपुरात जेथे जेथे गेला तेथे सर्वांना वाटले की रामचंद्रच आले. म्हणून येथे अंतःपुराला 'मंदिर' म्हटले. जेथे रामाचे अस्तित्व ते मंदिर हे पूर्वी बालकाण्डात अनेक वेळा दाखविले आहे.

चौ. ३-४-(१) दासींकडून इतकेच कळले मातांना की रघुपति कुशल असून नगरास येत आहेत. एवढेच ऐकून मातांचे समाधान कसे होणार? त्या उठून धावतच आल्या भरताजवळ. सगळ्या जमल्यावर हनुमंताच्या आगमनापासून त्याच्याकडून कळलेला सर्व समाचार सांगितला. प्रयागाहून आजच विमानाने येणार आहेत इ. सर्व सांगितले. (क) समाचार पुरवासी पावति- दासींकडून अर्धवटच बातमी कळल्याने केव्हा कोठून कसे येत आहेत? व लक्ष्मण आणि सीता यांचे काय? या शंकांचे समाधान करून घेण्यासाठी स्त्री पुरूषांची धावाधाव सुरू झाली. राजवाड्याकडे लोक धावत सुटले. तेथे सर्व समाचार कळल्यावर पुढील तयारी करण्यासाठी पुरूषांची व स्त्रियांची धावपळ सुरू झाली. मोठी मुले कुतूहलाने एकमेकांस कळविण्यासाठी धावत पळत सुटली.

वि.ल.ठे.-बालकांडात मानसांत अयोध्यावासी लोकांचे हे अलौकिक वैशिष्ट्य दाखविले आहे की अशा परमानंदाच्या समयी नगर शृंगारण्याची आज्ञा राजाकडून देण्याची वेळ येत नाही. नगरवासी स्वेच्छेनेच समयानुकूल

अगदी उत्तमप्रकारे अगदी अल्पवेळेत सर्व नगरी अयोध्येच्या ऐश्वर्यास शोभेल अशी शृंगारतात. १।१९४।१, १।२९६।५, दो.२९६, १।३४४।४- दो ३४४ पहा. रामराज्याभिषेच्यावेळी मात्र वसिष्ठांनी आज्ञा दिली आहे. २।६।५- दो.६ पहा. या चारी ठिकाणचे शृंगार- शोभावर्णन येथे घ्यावे. (क) वा.रा. मात्र अगदी निराळा प्रकार आहे. रामदूताने रामचरित्र सांगितल्यावर तेथे असलेल्या शत्रुघ्नाला सर्व नगरी शृंगारण्याबद्दल व सूर्योदयाच्या आत सर्व तयारी करण्याविषयी भरताने आज्ञा दिली आहे व सविस्तर सूचना दिल्या आहेत, त्यावेळी तेथे अमात्य, पुरोहित, सेनाप्रमुख, व काही पुरजन अशी मंडळी होती. भरत स्वतः समाचार सांगण्यास अयोध्येत गेलेले नाहीत. हनुमान सकाळपर्यंत भरताश्रमातच होते. तो युद्धकांड सर्ग १३० 'भरत समागमः' नावाचा मुद्दाम वाचून पाहण्यासारखा आहे. नन्दिग्रामापासून सर्व तयारी करण्यास सांगितले आहे. षष्ठीच्या दिवशी अत्यंत शिस्तीने सर्व अयोध्याच नन्दिग्रामी आली आहे. येथे आता लोक स्वयंस्फूर्तीने तयारी करू लागतात.

हिं. *।दधि दुर्बा रोचन फल फूला।नव तुलसीदल मंगलमूला।।५।।*
।भरि भरि हेम थार भामिनि।गावत चलिं सिंधुरगामिनी।।६।।
।जे जैसेहि तैसेहि उठे धावहि।बाल बृद्ध कहँ संग न लावहि।।७।।
।एक एकन्ह कहँ बूझहिं भाई।तुम्ह देखे दयाल रघुराई।।८।।
।अवधपुरी प्रभु आवत जानी।भई सकल सोभा कै खानी।।९।।
।बहइ सुहावन त्रिविध समीरा।भइ सरजू अति निर्मलनीरा।।१०।।

म. *।दधि दूर्वा रोचन फलफूल।नव तुलसीदल मंगलमूल।।५।।*
।हेमपात्रि भरूनि भामिनि।गात निघति सिंधुर-गामिनी।।६।।
।उठुनि जसे जे तसे धावले।बाल जरठ नहिं संगि घेतले।।७।।
।एक विचारिति दुजास काका!।दिसले दयालु रघुराजा का?।।८।।
।प्रभु येती हे जाणुनि नगरी।होइ सकल सौंदर्य आगरी।।९।।
।सुंदर वाहे त्रिविध समीर।होइ शरयु अति निर्मल नीर।।१०।।

अर्थ- दही, दूर्वा, गोरोचन, फळे, फुले आणि सर्व मंगलांचे मूल असणारी ताजी तुलसीपत्रे, तुलसीमंजरी इत्यादि वस्तु सोन्याच्या तबकात भरून सुंदर स्त्रिया (भामिनी) (मंगलगीते) गात गजगतीने (थव्या थव्यानी)

निघाल्या.।।५-६।। जे जसे (ज्या स्थितीत) होते ते तसेच धावत निघाले, पण लहान मुले व फार म्हातारी माणसे मात्र बरोबर घेतली नाहीत.।।७।। एक दुसऱ्यास विचारू लागले की काका! तुम्ही दयालु रघुराज (येत असलेले) पाहिलेत का?।।८।। प्रभु येत आहेत असे जाणून अयोध्या नगरी सकल सौंदर्याची शोभेची खाण (आगरी) बनली.।।९।। सुंदर त्रिविध वायु वाहू लागला, आणि शरयू अति निर्मल जल झाली. (तिचे जल अति निर्मल झाले).।।१०।।

टीका. चौ.५-६ (१) दधि दूर्वा...मूल- हळद, अक्षता, माळा,(१।२९६।८) पल्लव, विड्याची पाने, सुपाऱ्या, लाह्या, नाना सुगंधी पदार्थ, नाना शकुन (१।३४६।४-७) इत्यादि अनेक मंगल वस्तु धावाधाव करून स्त्रियांनी भराभर सोन्याच्या तबकात भरल्या व थव्याथव्यांनी चालल्या. स्त्रिया निसर्गतःच उत्सवप्रिय व अधिक भावना प्रधान असल्याने त्यांनी चटकन तयारी केली व पुरुषांच्या आधी घराबाहेर पडल्या. (क) हेमपात्रि भरुनि भामिनी- या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. या गतिभंगाने सुचविले की त्या चालता चालता मधेच केव्हा तरि एकदम थबकतात व पुन्हा चालू लागतात व मंगलगीते गातांना त्यांची वाणी हर्षाने व प्रेमभराने अडखळत आहे. कंठावरोध इ. सात्विक भाव प्रगट होत आहेत.

चौ.७-८ (१) घरे रस्ते वगैरे शृंगारण्याची जबाबदारी पुरूषांवर असल्याने त्यांना स्त्रियांच्या आधी बाहेर पडता आले नाही, फार काय कित्येकांना तर मंगल वेष सुद्धा धारण करता आले नाहीत. बातमी कानी पडली त्यावेळी जे ज्या स्थितीत होते त्याच स्थितीत ते उठून धावले. स्त्रियांची गर्दी रस्त्यांनी झाली म्हणजे मार्ग रस्ता मिळणे कठीण व प्रभु दर्शन नीट होणार नाही, या भावनेने आपापले कार्य भराभर उरकून पुरुष धावले. स्त्रिया मात्र पायांतील पैंजणादिकांचा आवाजाच्या ठेक्यावर हत्तीप्रमाणे डुलत डुलत जात आहेत. (क) दिसले दयाल रघुराजा का? पुरूषांना वाटू लागले की प्रभु येत असलेले दुरून कोणाला तरी दिसले असतील. प्रभु विमानातून येत आहेत हे अद्याप लोकांना कळलेले नाही. पायी नाही तर रथातून येत असतील अशी यांची कल्पना. आपण नन्दिग्रामास जाऊन पोचण्याच्या आधीच बहुतेक प्रभु येणार व

सामोरे जाऊन स्वागत करणे, प्रभु-भरतादिकांच्या भेटीचा आनंद लुटणे आपल्या भाग्यात आहे की नाही कोणास ठाऊक? अशा घाईत लहान मुले व अगदी म्हातारी माणसे यांना बरोबर नेणे म्हणजे प्रभू दर्शनाची तळमळ नाही असे सिद्ध करण्यासारखेच ठरले असते. प्रभु वनवासात जाताना अयोध्येतून निघाले तेव्हा मागोमाग जाण्यासाठी लोक निघाले तेव्हा 'बालवृद्ध टाकुनि गृहां जाति लोक सब साथ' (२।८४)

चौ.९-१० (१) प्रभु येत आहेत हे जाणून सगळी अयोध्या नगरीच सौंदर्याची आगरी आकरी=खाण झाली आहे. प्रभु वनवासात गेले तेव्हा 'दिसे अयोध्या भयाण भारी' (२।८३।५ वगैरे वर्णन पहा) याने दाखविले की अयोध्येची, रामपुरीची शोभा प्रभुमुळेच आहे. ज्या नरदेहरूपी अयोध्येत हृदयसिंहासनावर धनुर्धारी रघुपति बसले नसतील ती देह अयोध्यापुरी नेहमी भीतिग्रस्त व भयाणच वाटणार व त्या अयोध्येची खरी शोभा रघुनाथ हृदयसिंहासनावर बसण्यातच आहे. आता आपण सनाथ होणार असे वाटून जणू अयोध्या नगरी सुप्रसन्न झाली आहे. सर्वत्र शोभाच शोभा दिसत आहे. सुचविले की सर्व नगरी उत्तम प्रकारे शृंगारली आहे. (क) सुंदर वाहे त्रिविध समीर- शीतल मंद सुगंधि असा वायु सुद्धा सुंदर प्रकारे वाहू लागला. प्रभु येत आहेत हे ऐकून वायूला सुद्धा उत्साह व आनंद वाटत आहे व तो सुद्धा प्रभूच्या दर्शनासाठी दक्षिण दिशेकडे प्रभूच्या भेटीसाठी वाहू लागला आहे, पण रस्त्याने लोकांची फार गर्दी असल्यामुळे त्यालाही मंदगतीने जावे लागत आहे. श्रीरामजन्माच्या वेळी ब्रह्मलोकांपासून वायु असेच अयोध्येकडे वाहू लागले होते. (क) होइ सरयु अति निर्मल नीर- शरयूचे पात्र अति निर्मल जलाने भरले.

हिं.दो. ।हरषित गुर पुरजन अनुज भूसर बृंद समेत।।
।।चले भरत मन प्रेम अति सन्मुख कृपानिकेत।।३रा।।
।बहुतक चढीं अटारिन्ह निरखहि गगन बिमान।।
।।देखि मधुर सुर हरषित करहिं सुमंगल गान।।३म।।
।राकाससि रघुपति पुर सिंधु देखि हरषान।।
।बढ्यो कोलाहल करत जनु नारि तरंग समान।।३चं।।

म.दो. ।हर्षित गुरू पुरजन अनुज भूसुर-वृंद समेत।।
।।प्रेमें अति निघति भरत सम्मुख कृपानिकेत।।३रा।।
।सौधीं चढुनी बहुतशा निरखिती गगनिं विमान।।
।।दिसत हर्ष, अति, सुस्वरें करिति सुमंगल गान।।३म.।।
।राकाशशि रघुपति बघुनि नगर-सिंधु हर्षीत।।
।।वाढे, कोलाहल कि करि नारितरंग-सहीत।।३चं।।

अर्थ- गुरू वसिष्ठ कुटंबातील लोक, अनुज शत्रुघ्न आणि ब्राह्मणसमूह यांच्याबरोबर हर्षित होऊन भरत अति प्रेमाने कृपाधाम श्रीरघुनाथास सामोरे चालले निघाले.।।दो.३रा.।। बहुतेक स्त्रिया सौंधावर (सौंध= गच्ची) चढून आकाशाकडे दृष्टी लाऊन विमान (दिसते का हे) पाहात आहेत, विमान आकाशात दिसताच त्यांना अति हर्ष झाला व त्या सुस्वराने सुमंगल गीते गाऊ लागल्या.।।दो.३म.।। रघुपति पौर्णिमेचा चंद्र आहे, अयोध्यानगर सागर आहे, त्या पूर्ण चंद्राला पाहून तो हर्षित झाला आणि वाढला. (त्याला भरती आली) आणि नारी रूपी तरंगासहित तो जणू कोलाहल करू लागला.।।दो.३चं।।

टीका. सूचना- भरत अयोध्येतून निघाले की नन्दिग्रामातील पर्णकुटीतून निघाले हे येथे स्पष्ट सांगितले नसले तरी भरतभेट वगैरे झाल्यानंतर मग (दो।८म (।१ पासून) अयोध्येचे जे वर्णन आहे त्यावरून स्पष्ट दिसते की सर्वांच्या भेटी झाल्यानंतरच प्रभु अयोध्येत प्रवेश करतात. वा.रा., प.पु., स्कं. पु., अ.पु. इत्यादित स्पष्ट उल्लेखच आहेत की भरत भेट नन्दिग्रामीच झाली.

दो.रा. (१) हर्षित शब्द आरंभी घालून सुचविले की गुरू आदि सर्व मंडळीस प्रभूला सामोरे जाताना हर्ष झाला आहे. (क) ही सर्व मंडळी भरताश्रमापासून निघून प्रभूला सामोरे जात आहेत. बऱ्याच अंतरावर मोकळ्या मोठ्या मैदानात भेट होणार आहे. (ख) प्रेमे अति- बाकी सर्व लोक प्रेमाने चालले आहेत पण भरत अति प्रेमाने जात आहेत. (ग) कृपानिकेत- कृपेचे घर. भाव हा की मुदत संपताच येऊन प्रभु सर्वांना आपल्या कृपा छत्राखाली घेत आहेत असे सर्वांना वाटत आहे.

दो.म. (१) सौधी चढुनी बहुतशा...विमान- पूर्वी सांगितले की गजगामिनी स्त्रिय गीते गात निघाल्या. येथे सुचवितात की त्या स्त्रिया फार नव्हत्या. बहुतेक स्त्रिया आपल्या किंवा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या घरांच्या गच्यावर चढून आकाशाकडे दृष्टी लाऊन विमान येताना दिसते का हे पाहू लागल्या. उंच सौधावरून पुष्कळ लांबचे चांगले दिसते तसे जमिनीवरून दिसत नाही. गर्दीत जाऊन मुळीच दर्शन नाही झाले म्हणजे सर्व श्रम व धावाधाव फुकट जाईल, शिवाय प्रभु नगरात शिरले म्हणजे आरती ओवाळता येणार नाही, अशा विचाराने बहुतेक स्त्रिया नगरातच राहिल्या, व सौधावर चढून विमानस्थ रामप्रभूचे दर्शन घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. गच्चीवर यावे आकाशाकडे निरखून पाहावे, विमान दिसले नाही की पुन्हा आत जावे अशी त्यांची पुढे मागे धावपळ चालली आहे. शेवटी दिसले एकदा विमान. मग हर्षाला काय तोटा! उत्साहाने व प्रेमाने राम जानकी व लक्ष्मण यांची नावे उच्चारीत सुमंगल गीते गाऊ लागल्या. (क) येथे स्पष्ट दिसते की प्रभु विमानातून येत आहेत हे या सर्व स्त्रियांना आतापर्यंत कळले आहे, आणि या सर्वांनी या पूर्वी विमाने पाहिली आहेत. विमान कसे असते हे ज्यांना मुळीच माहीत नाही त्यांना विमान दिसले आकाशात तरि ते ओळखता येणार नाही. या सर्व स्त्रियांनी व अयोध्येतील पुरूषांनी राम जन्माच्यावेळी व रामविवाहानंतर वरात अयोध्येत आली तेव्हा देवांनी विमानातून पुष्पवृष्टी केलेली पाहिली आहे. स्त्रियांचे थवे एकामागून एक गीते गात रस्त्यांनी जात आहेत. काही स्त्रिया सौधावर पुढे मागे जात आहेत, व सुस्वराने गीते गात आहेत, याचे वर्णन आता उत्प्रेक्षेने करतात.

दो.चं.(१) राकाशशि- पौर्णिमेचा चंद्र रघुपति आहे तो उंच आकाशात दूर उगवला आहे, अयोध्यानगर सागर आहे. पूर्ण चंद्र सागराला दिसला की त्याला फार हर्ष होतो व तो वाढू लागतो. 'सज्जन सकृत सिंधुसम कोणी। ज्यास वृद्धि विधुपूर्ण बघोन' (१।८।१४) त्या वाढणाऱ्या समुद्रावर एकामागून एक लाटा येत असतात व त्या पुढे मागे जात असतात. तशा स्त्रियांच्या झुंडीच्या झुंडी धावाधाव करीत आहेत, म्हणून नारी तरंग आहेत या अयोध्या सागरावरील सागराला पूर्ण चंद्र दर्शनाने हर्ष होतो तसा सर्व अयोध्या सागराला हर्ष झाला आहे, विमानस्थ रामचंद्रास पाहून लाटांचा- तरंगांचा जसा कोलाहल सुरू होतो तसा स्त्रियांच्या अंगावरील नूपुरादिकांचा त्यांच्या गाण्यांचा रथ, हत्ती घोडे

इत्यादि वाहनांचा व परस्परांतील चर्चेचा असे विविध आवाज ध्वनि सर्वत्र होत आहेत, त्यांचा एकत्र झालेला जो ध्वनि निघत आहे तोच अयोध्यासागर जणू कोलाहल करीत आहे. समुद्र वाढलेला दिसतो. पुढे पुढे येणाऱ्या लाटांच्या योगाने, तशा जिकडे तिकडे स्त्रियांच्या लाटाच लाटा पसरत आहेत. येथे दाखविले की पुरूषांपेक्षा स्त्रियांना जास्त हर्ष झाला आहे. याप्रमाणे स्वागत करणाऱ्या लोकांचे वर्णन करून आता विमानातून येणाऱ्या प्रभुचे वर्णन करतात.

हिं. *।इहाँ भानुकुल कमल दिवाकर।कपिन्ह देखावत नगर मनोहर।।१।।*
।सुनु कपीस अंगद लंकेसा।पावन पुरी रूचिर यह देसा।।२।।
।जद्यपि सब बैकुंठ बखाना।बेद पुरान बिदित जगु जाना।।३।।
।अवधपुरी सम प्रिय नहि सोऊ।यह प्रसंग जानइ कोउ कोऊ।।४।।

म. *।इथे भानुकुल-कमल-दिवाकर।कपिंस दाखवित नगर मनोहर।।१।।*
।श्रुणु कपीश अंगद लंकेश हि।पावन पुरी रूचिर हा देशहि।।२।।
।यदपि सकल वैकुंठा वानति।वेदपुराण-विदित जगिं जाणति।।३।।
।प्रिय न अयोध्येसम मज तेही।या मर्मा विरळा जाणे ही।।४।।

अर्थ- इकडे भानुकुलरूपी कमलांना (प्रकाशित व प्रफुल्लित करणारा) दिवाकर सूर्य कपींना मनोहर नगर दाखवू लागला.।।१।। (व म्हणाले की) हे कपीश! (सुग्रीव) हे अंगदा! व हे लंकापति! (बिभिषण) ऐका, ही पुरी पवित्र आणि सुंदर आहे आणि हा देशही सुंदर आहे.।।२।। जरी सर्व वैकुंठाची प्रशंसा करतात, वेदपुराणात प्रसिद्ध (विदित) आहे आणि जगातही जाणतात सर्व.।।३।। तरि मला ते वैकुंठ ही अयोध्येसारखे प्रिय वाटत नाही, पण हे मर्म कोणी विरळा जाणतो!।।४।।

टीका. चौ.१-२-(१) भानुकुल-कमल-दिवाकर- गेली चौदा वर्षे रघुकुलनायकरूपी दिवाकर अयोध्येत दिसला नाही. दिवाकर = दिवस करणारा. त्यामुळे भानुकुल रूपी कमळे अंधारात माना खाली घालून, म्लान स्थितीत होती. आता भानुकुलाला आपल्या प्रतापरूपी प्रकाशाने प्रकाशित करणारा हा दिवाकर अयोध्येकडे येत आहे, त्याचे किरण अयोध्येत पडताच भानुकुलातील सर्व कमले प्रफुल्लित झाली आहेत, विरहरूपी रात्रीतील भीती,

दुःख, चिंता इत्यादि नष्ट झाली आहेत. (क) कपिस दाखविती नगर मनोहर- दुरून अयोध्या दिसताच. या रघुनाथ दिवाकराचे मन तिने चोरले व त्या नगराविषयीचेच विचार सुरू झाले, आणि कपीश, अंगद, लंकेश इत्यादींच्या नावांचा उच्चार करून म्हणाले अंगुलिनिर्देश करीत की 'ते पहा मनोहर नगर' (ख) कपीश अंगद लंकेश ही नावे राजसत्तादर्शक आहेत. भाव हा की विविध राजांच्या राजधान्या जरि सुंदर असल्या तरि अयोध्येसारखी चित्ताकर्षक राजधानी जगात दुसरी नाही. हे ही सुचविले की तुम्ही राजे आहात, जगातील पुष्कळ राजधान्या तुम्ही पाहिल्या असतील, पण असे मनोहर नगर कुठे पाहिले का? (ग) पावन पुरी रूचिर हा देश हि- याने मनोहरतेचे मुख्य कारण सुचविले. ज्या देशात हे नगर आहे तो देश रूचिर सुंदर आहे व नगरी पवित्र आणि सुंदर आहे. इतरांना पावन करणारी आहे. सौंदर्य व पावनता यांचा संगम दुर्लभ असतो. जे अंतर्बाह्य रूचिर असेल व पावन असेल तेच खरे मनोहर हे येथे सुचविले आहे.

चौ.३-४-(१) वैकुंठाचे महत्व सर्वच गातात, वेदपुराणात प्रसिद्ध आहे व जगाला वैकुंठाचे महत्व माहीत आहे, पण प्रभु रामचंद्रास वैकुंठापेक्षाही अयोध्या अधिक प्रिय वाटते. ही गोष्ट आणि याचे कारण रहस्य फारच क्वचित कोणी जाणतात. त्रिपाद विभूति महानारायणोपनिषदात, भागवतात व पद्म पुराणात आणि स्कंद पुराणात वैकुंठाचे सुंदर वर्णन आहे. वैकुंठात नित्यमुक्तांचा निवास असतो असे पद्म. पु.उ.खं. २६९।३४७ मध्ये वर्णन आहे. अयोध्येलाही 'साकेतं पुरमव्ययम्' (प.पु.३६८) असे म्हटले आहे. नित्य वैकुंठ व अनित्य वैकुंठ असे त्याचे दोन प्रकार वर्णिले आहेत. अनित्य वैकुंठाचा विनाश महा प्रलयाच्यावेळी होतो, पण नित्य वैकुंठाचा होत नाही व नित्य मुक्त असतात तेच नित्य वैकुंठात वास करतात. ज्ञानी असून भक्त असतील तेच नित्य वैकुंठास जाऊ शकतात. 'वंदु अयोध्यापुरी सुपावनि।सरयू सरि कलि-कलुष विनाशनि।। सियनिंदक अघ ओघ नाशले। शोक हरुनि निज लोकि वसविले।। (१।१६।१२३। 'रामधामदा पुरी सुशोभन। लोकी सकल विदित अति पावन।।जाणुनि सबपरि पुरी मनोहर। सकल सिद्धिदा सुमंगलाकर' (१।३५।३-५) असे जै कवींनी सांगितले तेच येथे प्रभू स्वतःच्या मुखाने सांगत आहेत. ग्रंथाच्या उपक्रमोपसंहारात अशा रीतीने एकच सिद्धांत सांगितला आहे. बालकांडातील अनेक सिद्धांत आता येथून पुढे

दिसू लागतील. अयोध्या वैकुंठापेक्षा प्रिय का याचे कारण आता सांगतात.

हिं. *।जन्मभूमिं मम पुरी सुहावनि।उत्तर दिसि बह सरजू पावनि।।५।।*
।जा मज्जन ते बिनहिं प्रयासा।मम समीप नर पावहिं बासा।।६।।
।अति प्रिय मोहि इहाँ के बासी।मम धामदा पुरी सुखरासी।।७।।
।हरषे सब कपि सुनि प्रभु बानी।धन्य अवध जो राम बखानी।।८।।

म. *।जन्मभूमि मम पुरी सुशोभन।शरयु उत्तरे वाहे पावन।।५।।*
।तीच्या स्नाने विना प्रयासा।मम समीप नर पावे वासा।।६।।
।प्रिय अति मज येथले निवासी।मम धामदा पुरी सुखराशी।।७।।
।मुदित कपि श्रवुनि प्रभु-वाणी।धन्य अयोध्या रामहि वानी।।८।।

अर्थ- ही अति सुंदर (सुशोभन) नगरी माझी जन्मभूमि आहे व (जीवांना) पावन करणारी शरयू नदी तिच्या उत्तरेस वाहते.।।५।। तिच्या स्नानानेच काही प्रयास न करता मनुष्याना माझ्या समीप निवास प्राप्त होतो (समीपता मुक्ति मिळते).।।६।। येथले रहिवासी मला अति प्रिय वाटतात व ही पुरी सर्व सुखाची राशी असून माझे धाम देणारी आहे.।।७।। प्रभूची वाणी ऐकून सर्व कपींना आनंद झाला व म्हणू लागले की स्वतः राम जिची प्रशंसा करतात ती अयोध्या धन्य होय.।।८।।

टीका. चौ.५-६-(१) जन्मभूमि मम पुरी- 'जननी जन्मभूमीश्च स्वर्गादपि गरीयसी' जो अजन्मा त्याचा जन्म जेथे झालेला दिसला तिचे सौंदर्य व पावनता कोण किती वर्णन करणार? कोणी म्हणतील की मथुरा सुद्धा प्रभूची जन्मभूमिच. पण तेथे जन्मोत्सव बाललीला यांचे सुख मातापित्यास सुद्धा देता आले नाही. मथुरेत जन्म झाला कारागृहात! व वसुदेव देवकी यांच्या शिवाय कोणाला कळले नाही. मनुष्याला आपली जन्मभूमी स्वर्गापेक्षा सुद्धा महत्वाची वाटते. त्याच न्यायाने वैकुंठवासी प्रभूला अयोध्या वैकुंठापेक्षा प्रिय वाटली तर नवल काय? वैकुंठात प्रभूला पितृप्रेम, मातृप्रेम इत्यादींचा स्वाद कुठला मिळणार? (क) शिवाय अयोध्येजवळील सरयूचा महिमा मथूरेजवळील यमुनेला कुठे आहे? अयोध्या जितकी पावन तितकीच शरयू पावन. शरयू 'स्नानाने नित्य वैकुंठात समीपता मिळते. दुसरे काही साधन न करतां

रामधामाची प्राप्ती तर होतेच पण रामसामीप्य ही मिळते.

चौ. ७-८ (१) प्रिय अति मज येथले निवासी- 'पुन्हा प्रणमतो पुर नारी नर! प्रभु ममता थोडी ना ज्यांवर।। (१।१६।२). काशीत मरणाने कैवल्य मोक्ष मिळतो, पण रामधाम मिळत नाही. काशी क्षेत्रात मलमूत्र विसर्जन करणाऱ्या मानवास तो मोक्षही मिळत नाही, अयोध्येचे असे नाही. 'जन्मि कुण्याहि वसे कोसलपुरि।रामपरायण तो होईल तरि' (९७।६) कोणत्याही जन्मात काही दिवस अयोध्येत वस्ती केली की पुढील जन्मात रामपरायण होतो रामभक्ती मिळते. रामभक्ती देण्याचे असे सामर्थ्य इतर कोणत्याही मोक्षपुरीत नाही. येथे राहणारे रामभक्त बनतात म्हणून अयोध्यानिवासी रामचंद्रास अति प्रिय आहेत. (क) मम धामदा पुरी सुखराशी- सर्व प्रकारचे सुख देणारी जी भक्ती ती या पुरीच्या प्रभावाने सहज मिळते म्हणून सुखराशी. 'जो आनंद सिंधु सुखराशी' तो राम. राम सुखराशी अयोध्या सुखराशी, म्हणजेच अयोध्या=राम, अयोध्येच्या प्रभावाने सुखराशी रामाची प्राप्ती होते. 'अमित जीव जगि खाणी चारी। त्यजि तनु अवधि न ये संसारी। अयोध्येत मेल्याने कोणाही जीवाला मोक्ष मिळतो. मग जो अयोध्येत राहील, शरयू स्नान करील व अयोध्येत मरेल त्याला मुक्ती व भक्ती मिळतील यात आश्चर्य नाही.

हिं.दो. ।आवत देखि लोग सब कृपासिंधु भगवान।
।।नगर निकट प्रभु प्रेरेउ उतरेउ भूमि विमान।।४रा।।
।उतरि कहेउ प्रभु पुष्पकहि तुम्ह कुबेर पहिं जाहु।।
।प्रेरित राम चलेउ सो हरषु बिरहु अति ताहु।।४म.।।

म.दो. ।येतो पाहुनि लोक सब कृपासिंधु भगवान।।
।।प्रभु पुरिजवळीं प्रेरिती उतरे खालिं विमान।।४रा।।
।त्या प्रभु उतरूनि सांगती तुम्हिं जा धनदापाशि।।
।।रामशासने ते निघे हर्ष विरह अति त्याशि।।४म।।

अर्थ- सगळे लोक येत आहेत असे पाहून कृपासिंधु भगवान प्रभूंनी पुरीजवळ येताच विमानाला आज्ञा दिली तेव्हा ते खाली (भूमीवर) उतरले.।।दो.४रा।। विमानातून उतरून प्रभूंनी त्यास सांगितले की तुम्ही

कुबेरा (=धनदा) पाशी जा. रामाज्ञेने ते निघाले पण त्याला अति हर्ष व अति विरहविषाद वाटला.।।दो.४म.।।

टीका. दो.रा. (१) येता पाहुनि लोक सब- गुरू वसिष्ठादि, माता व सर्व पुरवासी पायी अनवाणी येत असता आपण त्यांच्याजवळ वाहनातून जाणे मर्यादा भंग करणारे आहे या विचाराने त्या मंडळीपासून बऱ्याच दूर अंतरावर विमान खाली उतरविले, व प्रभू सीता व लक्ष्मण व सर्व कपि मंडळी विमानातून खाली उतरली. (क) लोक सब कृपासिंधू भगवान प्रभु- 'सब लोक' शब्दा जवळच कृपासिंधु भगवान हे शब्द आहेत. सुचविले की सर्व लोकांवर अपार कृपा करणार, व तेवढ्यासाठी आपले षड्गुणैश्वर्य वापरणार हे भगवान शब्दाने सुचविले. भगवान शब्द महामुनींना सुद्धा वापरतात म्हणून प्रभू शब्द उत्तरार्धात वापरला. याने असामान्य अलौकिक षड्गुणैश्वर्य संपन्नता सुचविली. प्रभु परमात्मा परमेश्वर व सर्वांचे स्वामी असून आता कसे वागतात पहा. (ख) सूचना- वा.रा.यु.१३१ मध्ये थोडे निराळे वर्णन आहे ते मुद्दाम पाहावे. तेथे भगवान प्रभु प्रगटपणे नसून सुद्धा रघुपति आधी भरतास विमानात घेऊन भेटले आहेत व नंतर भरताश्रमाजवळ येऊन विमान उतरविले आहे. याचे कारण वा.रा.प्रमाणे वसिष्ठ फक्त पुरोहित आहेत, रामगुरू नाहीत (ग) पुष्पक विमान बिभिषणाने त्यातील सर्व वस्त्रालंकारासह प्रभूला समर्पण केल्याविषयीचा पद्म पुराणातील आधार पूर्वीच दिला आहे, म्हणून येथे शंकेला स्थान नाही. विमानाला कुबेराकडे जाण्याची आज्ञा प्रभूंनी दिली. बिभिषणाने भेट समर्पण केल्याने ते रघुनाथाचे मालकीचे झाले असले तरी ते कुबेराचे विमान रावणाने बळजबरीने म्हणजे अन्यायाने आणलेले म्हणून त्याच्या मूळ मालकाकडे त्यास पाठविले. यात आदर्श नीतिप्रियता दाखविली व शिकविले की अन्यायाने जबरीने मिळालेल्या वस्तूंची भेट किंवा दान जवळ ठेवणे योग्य नाही. रघुनाथ प्रभु आहेत हे जाणून पुष्पक काही न बोलता, इच्छा नव्हती प्रभूला सोडून जाण्याची तरि गेले, आपल्या मूळ मालकाकडे जाण्यास सापडणार. म्हणून त्याला हर्ष झाला पण प्रभू वियोग होणार व प्रभू सेवा करता येणार नाही यामुळे शोक विषाद वाटला. वा.रा. पुष्पकाला परत जाताना हर्षविषाद वाटला नाही.

हिं. *।आए भरत संग सब लोगा।कृस तन श्रीरघुबीर बियोगा।।१।।*
।बामदेव बसिष्ठ मुनिनायक।देखे प्रभु महि धरि धनु सायक।।२।।

।धाइ धरे गुर चरन सरोरूह ।अनुज सहित अति पुलक तनोरूह ।।३ ।।
।भेटीं कुसल बूझी मुनिराया ।हमरे कुसल तुम्हारिहिं दाया ।।४ ।।
।सकल द्विजन्ह मिलि नायउ माथा ।धर्म धुरंधर रघुकुलनाथा ।।५ ।।

म. *।आले भरता सवें सकल जन ।श्रीरघुवीरवियोगें कृशतन ।।१ ।।*
।वामदेव नी वसिष्ठ मुनिवर ।दिसतां, प्रभु महि ठेउनि धनुशर ।।२ ।।
।धाउनि धरिती गुरुपद जलरुह ।अनुजा सह अति पुलकित तनुरुह ।।३ ।।
।भेटुनि कुशल मुनिवरें पुसलें ।अमचे कुशल दयेनें अपले ।।४ ।।
।द्विजां सकल भेटुनि नत मस्तक ।धर्म धुरंधर रघुकुल-नायक ।।५ ।।

अर्थ- भरताच्या बरोबर सर्व लोक आले आहेत व ते सर्व श्रीरघुवीराच्या वियोगाने शरीराने कृश झालेले आहेत.।।१।। वसिष्ठ वामदेवादि मुनिश्रेष्ठ दिसताच प्रभूंनी धनुष्यबाण जमिनीवर ठेवले.।।२।। आणि लक्ष्मणासह धावत जाऊन गुरूजींचे चरणकमल धरले, व त्यावेळी त्यांचे देह अत्यंत रोमांचित झाले.।।३।। मुनिराज वसिष्ठ त्यांना भेटले व कुशल विचारले, प्रभु म्हणाले की आपल्या दयेने आमचे कुशल आहे.।।४।। (वामदेवादि) सगळ्या द्विजांना भेटून मस्तक नमवून नमस्कार केला कारण की रघुकुलनायक धर्म धुरंधर आहेत.

टीका. चौ. १-३-(१) भरताबरोबर सर्व लोक आले असले तरि प्रभु धर्म धुरंधर रघुकुलनायक असल्यामुळे ते भरतास किंवा मातांना प्रथम भेटणार नाहीत. (क) वामदेव शब्द प्रथम आहे तो वृत्तरचनेच्या सोईने आला आहे. वसिष्ठ शब्दात जगण आहे व चौपाईत प्रथम जगण वर्ज आहे, म्हणून 'वसिष्ठ' शब्द आधी घालता आला नाही. दो. ३ रा मध्ये 'गुरू' सर्वांच्या आधी आहे. वामदेव बाकीच्या सर्व विप्रवृंदात श्रेष्ठ आहेत, म्हणून वामदेव शब्दाने दो.३रा मधील 'भूसुरवृंद' सुचविले आहेत, यांनाच नंतर भेटून नमस्कार केला आहे. (ख) वसिष्ठ वामदेवादि दृष्टीस पडताच प्रभूंनी आपल्या हातातील धनुष्यबाण जमिनीवर ठेवले. सद्गुरूंना वंदन करावयाचे आहे म्हणून वीर वेषाची, वीररसाची चिन्हे जवळ ठेवणे योग्य नव्हते. पूजेसाठी फुले आणण्यासाठी जनकपुरीतील पुष्पवाटिकेत गेले तेव्हा सुद्धा रामलक्ष्मणानी धनुष्य बाण बरोबर नेले नव्हते. येथे अशा प्रत्येक गोष्टीने धर्म धुरंधरपणा व्यक्त केला आहे. (ग)

धावत जाऊन दोघांनी वसिष्ठांचे पाय धरले. धावत जाण्यात भेटीची तळमळ तर दिसतेच पण गुरूजींना पुढे येण्यास सवड मिळू न देणे हा मुख्य हेतु आहे, कारण की गुरूजी शिष्याचे स्वागत करण्यासाठी पुढे येणे शिष्याला कमीपणा आणणारे आहे. शिष्य मर्यादा पालन करणारा नाही असे ठरले असते. त्यात गुरूंच्या शिष्यवात्सल्याची उत्कटता दिसली असती पण गुरू प्रेमाचा अभाव शिष्याचे ठिकाणी दिसला असता. (घ) अति पुलकित तनुरूह- तनुरूह=तनुवर वाढणारे रोम. दोघांचे देह नमन करताना रोमांचांनी फुलून गेले. याने हृदयातील अति प्रेम सहज व्यक्त झाले. 'स्मरता रामहि रणि भिडत, देत, पडत गुरू पाइ।। तुलसी जे ना पुलकित वृथा जन्म जगिं जाइ' (दोहा.४२). गुरूच्या पाया पडताना अंगावर रोमांच उठले नाहीत तर जन्म व्यर्थ गेला व वृथा जन्मास आला! असे तुलसीदास म्हणतात.

चौ.४-५-(१) भेटुनि कुशल मुनिवरे पुसले- दोघे बंधू दण्डवत पडले आहेत, त्यांना उठवून वसिष्ठांनी हृदयासी धरले व नंतर कुशल विचारले. आपल्या पायांच्या दयेने आमचे सर्व कुशल आहे, असे रघुनाथ म्हणाले. ल.ठे. वा.रा. आधी भरताला विमानात घेऊन मांडीवर बसवून राम भेटले आहेत. नंतर कौसल्या सुमित्रा कैकयी व इतर मातांना वंदन केल्यानंतर वसिष्ठांना वंदन केले आहे. पण त्यापूर्वीच 'स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानंदवर्धन' असे म्हणून वसिष्ठांनी स्वागत केले आहे. तेथे प्रीतीला महत्त्व दिले आहे. मानसात 'नीति प्रीती परमार्था स्वार्था। कुणि न राम सम जाणि यथार्था' (२।२५४।५) असे वसिष्ठवचनच आहे. येथे धर्म व नीति यांना प्राधान्य देतात. म्हणूनच म्हटले की धर्म धुरंधर रघुकुलनायक' 'धर्मधुरीण भानुकुलभानू' (२।२५४।२ टी.प.) असे वसिष्ठ म्हणाले आहेत प्रभु ब्रह्मण्यदेव असल्याने गुरूंना वंदन केल्यानंतर वामदेवादि द्विजांना नमन केले. आता भरत अयोध्येचा प्रशासक म्हणून त्याला भेटतील.

हिं. ।गहे भरत पुनि प्रभु पद पंकज ।नमत जिन्हहि सुर मुनि संकर अज।।६।।
।परे भूमि नहि उठत उठाए ।बर करि कृपासिंधु उर लाए।।७।।
।स्यामल गात रोम भए ठाढे ।नव राजीव नयन जल बाढे।।८।।

म. ।धरिति भरत तैं प्रभूपद पंकज ।ज्यास नमिति सुरमुनी शंकर अज।।६।।

।पडले महि उठवता न उठती।बळे कृपानिधि हृदयी धरती ।।७।।
।श्याम गात्रि रोमांच सुगाढे।नवराजीव नयनि जल वाढे।।८।।

अर्थ- ज्यांना सुर मुनि शंकर व ब्रह्मदेव नमन करतात ते प्रभूचे चरण कमल मग भरताने धरले.।।६।। आणि भरत भूमीवर (दंडवत) पडले, ते उठविता उठेनात, तेव्हा कृपासिंधु रामचंद्रांनी त्यास बळाने उचलून हृदयाशी धरले.।।७।। (तेव्हा) श्याम शरिरावर अगदी दाट रोमांच उभे राहिले व नव्या कमलासरख्या नेत्रात जलाला भरती आली.।।८।।

टीका. चौ.६-(१) तैं=प्रभूंनी विप्रवृंदास नमस्कार केल्यानंतर (क) प्रभूपद पंकज- सुचविले की रघुनाथ प्रभु भगवान आहेत या भावनेनेच भरतानी पाय धरले. (ख) ज्यास नमिति...शंकर अज' 'ब्रह्मादि शंकर सेव्य राम नमामि राम नमामि ते' असे मनात म्हणून पाय धरले. 'रामं कामारि सेव्यं' 'शिवअज पूज्य चरण'

चौ.७-८ (१) दंडवत जमिनीवर पडून पाय धरले हे येथे सुचविले. उठा उठा म्हणून सुद्धा उठेनात तेव्हा बळाने उचलून हृदयाशी धरून अलिंगन दिले. (क) राम आणि भरत हे दोघेही श्याम वर्णाचेच आहेत. सुचविले की दोघांच्याही देहावर फणसाच्या काट्यासारखे ताठ व दाट रोमांच उभे राहिले व दोघांच्याही प्रसन्न विशाल नेत्रांतून अश्रूंचे प्रवाह सुरू झाले.

हिं.चं. ।राजीव लोचन स्त्रवत जल तन ललित पुलकावलि बनी।
।।अति प्रेम हृदयँ लगाइ अनुजहि मिले प्रभु त्रिभुअन धनी।।
।प्रभू मिलत अनुजहि सोह मो पहि जाति नहि उपमा कही।।
।।जनु प्रेम अरू सिंगार तनु धरि मिले बर सुषमा लही।।१।।
।बूझत कृपानिधि कुसल भरतहि बचन बेगि न आवई।।
।।सुनु सिवा सो सुख बचन मन ते भिन्न जान जो पावई।।
।अब कुसल कौसलनाथ आरत जानि जन दरसन दियो।।
।।बूडत बिरह बारीस कृपानिधान मोहि कर गहि लियो।।२।।

म.छं. ।राजीव-लोचनिं पाझरे जल ललित पुलकावलि घनी।।
।।सुप्रीतिं अनुजा हृदयिं धरूनि भेटले त्रिभुवन-धनी।।

।प्रभु अनुज भेटत केवि शोभति मज न उपमा देउ ये।।
।।की प्रेम नी शृंगार भेटत सतनु त्या सुषमा च ये।।१।।
।पुसती कृपानिधि कुशल भरता शब्द शीघ्र नें उमटती।।
।।सुख ते शिवे! श्रुणु वचन मनपर जाणती जे लाभती।।
।तैं कुशल कोशलनाथ! जाणुनि आर्त जन दर्शन दिले।।
।।जै बुडत विरहाब्धी कृपाले धरूनि कर मज काढिले.।।२।।

अर्थ- कमला सारख्या नेत्रातून जल पाझरत आहे आणि देहावर सुंदर दाट पुलकावली उठल्या आहेत, असे त्रिभुवनाचे धनी अनुजाला हृदयाशी धरून अत्यंत प्रेमाने भेटले. प्रभू व अनुज भेटत असता कसे शोभले हे मला उपमा देऊन सांगता येत नाही. पण जणू प्रेम (भरत) आणि शृंगार (राम) देह धारण करून भेटावे तशी परम शोभा आली.।।छं.१) कृपासागराने भरतास कुशल विचारले पण (भरताच्या) मुखातून शब्द चटकन उमटत नाहीत. (शंकर पार्वतीस सांगतात की) शिवे! ऐक ते सुख मनवाणीच्या पलीकडे आहे. ज्यांना ते लाभते ते जाणतात मात्र. हे कोशलनाथ! आर्त सेवक जाणून जेव्हा दर्शन दिलेत व मी विरहसागरात बुडत असता हात धरून मला बाहेर काढतात तेव्हा आता कुशल आहे.।।छं.२।।

टीका. चं.१-(१) त्रिभुवनधनी- जगाचे ईश असून धाकट्या भावाला असे अति प्रेमाने कडकडून भेटले. यात 'भरतभाग्य नी प्रभूकोमलता' यांचे दर्शन झाले. (क) 'उपमा न देउ ये' 'भरत किं रामाचे अनुसारी। सहज न जाणु शकति नर नारी' 'बल विनय विद्या शील शोभा सिंधु यासम हेच की' (१।३११ छं) असे असल्यामुळे हे दोघे भेटत असता कसे शोभले हे सांगण्यास जगात उपमाच नाही, म्हणून उत्प्रेक्षेने कल्पना देतात. भरत राम प्रेमाची मूर्तीच आहेत व राम जणू देहधारी शृंगार रसच आहे. प्रेम आणि शृंगार अशा परिस्थितीत भेटत असता जशी शोभा दिसेल तशी परम शोभा (सुषमा) आली.

छं.२-(१) भरत रामभेटीच्या परमानंदात मग्न असल्याने त्याच्या मुखातून शब्द बाहेर पडत नाहीत. (क) ते सुख=प्रभूंनी अति प्रेमाने अलिंगन दिल्याने जे

सुख भरताला झाले ते अनिर्वचनीय आहे. त्या अनिर्वचनीय सुखात मन मग्न झाल्यामुळे प्रयत्न करूनही वैखरी वाणी प्रगट होऊ शकली नाही. पण कसे तरी मन आवरून थोड्यावेळाने कुशल सांगितले. (ख) कोशलनाथ- आपण कोशलनाथ असून कोसलेचा व आमचा सर्वांचा त्याग करून, आम्हाला अनाथ करून, विरहसागरात लोटून तुम्ही गेल्यावर आमचे कुशल कुठले व कसे असणार? आपण कृपाकरून अगदी वेळेवर येऊन दर्शन दिलेत म्हणून विरहसागराच्या बाहेर पडता आले, नाहीतर आज संध्याकाळी पार बुडालो असतो. आपण भेटलात प्रेमाने तेव्हा आता माझे व सर्वांचे कुशल आहे. जीवाचे कुशल भगवंताच्या कृपेवर अवलंबून असते हे येथे पुन्हा दाखविले.

हिं.दो. ।पुनि प्रभु हरषि सत्रुहन भेटे हृदयँ लगाइ।।
।।लछिमन भरत मिले तब परम प्रेम दोउ भाइ।।५।।

म.दो. ।प्रभु शत्रुघ्ना भेटले हर्षे हृदयि धरून।।
।।भेटति लक्ष्मणभरत अति प्रेममग्न होउन।।५।।

अर्थ- (राम भरतास भेटल्यावर) प्रभू शत्रुघ्नाला हृदयाशी धरून हर्षाने भेटले. (तो) लक्ष्मण आणि भरत अति प्रेममग्न होउन भेटले.।।दो.५।।

टीका. (१) रामभरत भेट होउन भरत बाजूला सरल्यावर शत्रुघ्नाने दंडवत करून प्रभूचे पाय धरले तेव्हा त्याला उठवून हर्षाने हृदयाशी धरला. (क) भरत प्रभूंना भेटून मोकळे होताच लक्ष्मणाने भरतास दंडवत नमस्कार केला तेव्हा भरत लक्ष्मणाला गळ्यात गळा घालून म्हणजे बरोबरीच्या नात्याने भेटले. भेटताना दोघांचे प्रेम उचंबळले. चित्रकुटास ज्या क्रमाने जसे भेटले तसेच येथे भेटत आहेत.

हिं. ।भरतानुज लछिमन पुनि भेटे।दुसह बिरह संभव दुख भेटे।।१।।
।सीता चरन भरत सिरु नावा।अनुज समेत परम सुख पावा।।२।।
।प्रभु बिलोकी हरषे पुरबासी।जनित बियोग बिपति सब नासी।।३।।
।प्रेमातुर सब लोग निहारी।कौतुक कीन्ह कृपाल खरारी।।४।।

म. ।भरतानुज लक्ष्मण मग भेटति।विरहज दुःसह दुःखें आटति।।१।।

।सीताचरणिं भरत शिर नमविति।अनुज समेत, परम सुख पावति।।२।।
।प्रभुस बघुनि हर्षित पुरवासी।गत वियोगविपदा विलयासी।।३।।
।प्रेमातुर जाणुनि जन भारी।कौतुक करिति कृपाल खरारी।।४।।

अर्थ- मग भरतानुज शत्रुघ्न आणि लक्ष्मण भेटले, तेव्हा विरहाने उत्पन्न झालेली दुःसह दुःखे नष्ट झाली.।।१।। मग भरताने शत्रुघ्नासह सीतेच्या चरणांवर मस्तक नमविले तेव्हा त्यांना परम सुख झाले.।।२।। प्रभूला पाहून सर्व पुरवासी लोक हर्षित झाले व वियोगाने उत्पन्न झालेल्या सर्व विपत्ती लयास गेल्या.।।३।। प्रभूंनी जाणले की तो सर्व जनसमाज प्रेमविव्हळ झाला आहे. तेव्हा कृपालु खरारींनी एक कौतुक केले लीला केली.।।४।।

टीका. चौ.१-२ (१) भरतानुज- लक्ष्मणाला जसे रामानुज म्हणतात तसेच शत्रुघ्नाला येथे भरतानुज म्हटले आहे. लक्ष्मण शत्रुघ्न सहोदर असून त्यांचा १४ वर्षे वियोग झाला होता, शिवाय लक्ष्मण युद्धात मूर्च्छित पडला होता व जगेल अशी आशा नव्हती, त्यामुळे शत्रुघ्नाला अत्यंत दुःख होत होते, ते सर्व दुःख नष्ट झाले. लक्ष्मण रामसंगतीतच असल्यामुळे त्याला कोणाच्याच वियोगाचे दुःख नव्हते. ल.ठे. श्रीरघुनाथाने वसिष्ठास वंदन केल्यापासून कोणीच कोणाला आशीर्वाद दिला नाही. ज्यांनी आशीर्वाद द्यावयाचा ते सर्व प्रेममग्न झाल्याचा हा परिणाम आहे. चित्रकूटास भेटी झाल्या तेव्हा असेच झाले आहे. तेथे सीतेने मनात तरि आशीर्वाद दिला आहे, येथे ते ही अशक्य झाले.

चौ.३-४-(१) प्रभूच्या दर्शनाने अयोध्यावासी लोकांच्या सर्व विपत्ती लयास गेल्या असल्या तरि प्रभू प्रेमामुळे प्रत्येकाला अशी तळमळ लागली आहे की प्रभूनी मला भेटावे, माझ्याशी बोलावे, मला कुशल विचारावे, निदान प्रेमाने माझ्याकडे पाहावे पण प्रत्येकाला असेही वाटत आहे की माझ्यासारखे लाखो लोक आहेत तेव्हा हे शक्य नाही, इतक्यांना प्रभू कसे भेटू शकतील? अशा विरोधी विचारांनी सर्व लोक व्याकुळ झाले आहेत. सर्वांची ही व्याकुळता प्रभूंनी जाणली, व आता अद्भूत लीला करतील.

हिं. ।अमित रूप प्रगटे तेहि काला।जथाजोग मिले सबहि कृपाला।।५।।
।कृपादृष्टि रघुबीर बिलोकी।किए सकल नर नारि बिसोकी।।६।।

।छन महि सबहिं मिले भगवाना ।उमा मरम यह काहुँ न जाना।।७।।
।एहि बिधि सबहि सुखी करि रामा ।आगे चले सील गुन धामा।।८।।

म. *।तत्क्षणिं अगणित रूपे प्रगटति ।सकलां उचित कृपालू भेटति।।५।।*
।मग रघुवीरें कृपावलोकीं ।कृत सगळे नर नारि विशोकी।।६।।
।भेटति भगवान न लागतां क्षण। उमे! मर्म ना कळे कुणा पण।।७।।
।रामें सर्वां असे सुखविले ।शील गुणाकर पुढे चालले।।८।।

अर्थ- तत्क्षणी तत्काळ अगणित रूपे प्रगट केली व कृपालु राम प्रभु सर्वांना योग्य (उचित) प्रकारे भेटले.।।५।। मग रघुवीराने कृपादृष्टीने अवलोकन करून सर्व स्त्रीपुरूषांना शोकरहित केले.।।६।। भगवान एका क्षणात सर्वांना भेटले, पण उमे! हे मर्म कोणाला कळले नाही.।।७।। याप्रमाणे रामचंद्रांनी सर्वांना सुखी केले व मग शील व गुण यांचे सागर राम (सानुज सह जानकी) पुढे चालले.।।८।।

टीका. चौ.५-(१) अघणित रूपे प्रगटति- जितके लोक होते तितकी रूपे प्रगट केली. स्वतःची रूपे प्रगट केली असे नव्हे तर लक्ष्मणाची सुद्धा तितकीच रूपे प्रगट केली. 'आर्त लोक सब कळे सुजाणा। रामा करूणाकर भगवाना।। ज्या ज्या भावे जे अभिलाषिति। त्यांची रूची तशी तशी पुरविति।.सानुज सकला पळात भेटून। दुःखद दाह दूरकृत दारूण।. (२।२४४।१-३) येथे सुद्धा हेच भाव आहेत. रावणासारखा खल जर अगणित रामलक्ष्मण हनुमान प्रगट करू शकला तर भगवान हे करतील यात नवल काय? नवल हे आहे की हे मर्म कोणाला कळले नाही.

चौ.६-(१) कृत सगळे नर नारि विशोकी- ज्ञान व भक्ती प्राप्त होऊन भगवंतानी सगुण साकार रूपाने हृदयात निवास केल्याशिवाय शोक दुःखरहित स्थिती प्राप्त होऊ शकत नाही, हे पूर्वी अनेक वेळा सिद्ध झालेले आहे. म्हणून येथे सुचविले आहे की सर्व पुरूषांना व सर्व स्त्रियांना कृपादृष्टीने 'दिधले ज्ञान निरसली माया' आणि अविरल भक्ती देऊन 'अनुज जानकी सहित' सगळ्यांच्या हृदयांत धनुर्बाणधर' रघुपतींनी, रघुवीराने निवास केला. 'जो हृदयी न वसति रघुनायक। तूण कटी धृत कार्मुक सायक।। हृदयि वसती खल

नाना तोवर। मोह लोभ मद मान नि मत्सर' (५।४७।२,१) मोह असेल तेथे शोक असणारच.

चौ.७-८-(१) 'उमे! मर्म ना कळे कुणा पण- सर्वांना यथोचित भेटण्यास एक क्षण सुद्धा लागला नाही. (२।२४४।३ पहा) पण प्रभू लक्ष्मणासह सर्वांना भेटले हे मर्म कोणालाच कळले नाही. प्रत्येक वेळी ही लीला अशी गुप्तच ठेवली आहे. 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण' असल्याने 'मला प्रभू भेटले' असे कोणी कोणालाच सांगितले नाही. (क) रामे सर्वा असे सुखविले- 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' तो राम हृदयातच राहिला मग आनंदाला व सुखाला तोटा काय? (ख) शील-गुणाकर शील हे की 'राम सदा सेवक रूचि राखिति! मातांना भेटण्याच्या आधी पुरवासी लोकांना भेटले, हे सुद्धा उत्तम शीलाचे लक्षण आहे. पुरवासी लोकांच्या मागे सर्व माता आहेत त्यांना भेटण्यासाठी राम सीता लक्ष्मण पुढे चालू लागले.

हिं. ।कौसल्यादि मातु सब धाई।निरखि बच्छ जनु धेनु लवाई।।९।।
हिं.छं. ।जनु धेनु बालक बच्छ तजि गृहँ चरन बन परबस गई।
।।दिन अंत पुर रूख स्त्रवत थन हुंकार करि धावत भई।।
।अति प्रेम प्रभु सब मातु भेटी बचन मृदु बहुविधि कहे।
।।गइ बिषम बिपति बियोग भव तिन्ह हरष सुख अगनित लहे।।१।।

म. ।धावति माता कौसल्यादिक।बघुनि वत्स जणुं गो नवसूतिक।।९।।
म.छं. ।जणुं धेनु नव शिशु तजुनि गृहिं परवश वनीं चरण्या गता।
।।सूर्यास्तिं नगरा स्त्रवत सड हुंकारित धावति कीं अतां।।
।प्रेमें सकल मातांस भेटुनि मृदु वचां प्रभु बोलले।
।।गत विषम विपदा विरहभव, त्यां हर्ष सुख अति लाभलें।।१।।

अर्थ- वासराला पाहून जशी नवीन व्यालेली गाय धावते तशाच जणू कौसल्यादि माता राम सीता व लक्ष्मण यास पाहताच धावल्या.।।९।। जणू लहान नव्या वासरांना घरी टाकून परवशतेमुळे वनात चरण्यास गेलेल्या गाई, सूर्यास्ताच्या समयास, सडांतून दूध गळत असलेल्या, हुंऽहुंऽ करीत नगराकडे धावत आहेत. प्रभु प्रेमाने सगळ्या (सातशे) माताना भेटले व

कोमल वचनांनी त्यांची समजूत घातली. रामविरहाने उत्पन्न (विरहभव) झालेल्या कठीण विपत्ती नष्ट झाल्या व सर्व मातांना (त्यांना) अत्यंत हर्ष झाला व अत्यंत सुख झाले.।।छंद।।

टीका. (१) गो=गाय, नवसूतिक=नवीन व्यालेली (हिं.लवाई). अशा गाईचे त्या नव्या वासरांवर अत्यंत प्रेम असते. त्या वासरांना सोडून त्या चरण्यास सुद्धा जाऊ इच्छित नाहीत. पण मालकाच्या आधीन (पराधीन) असल्यामुळे वासरे घरी टाकून चरण्यासाठी वनात जावे लागते. सूर्यास्ताच्या वेळी या गाई सर्वांच्या पुढे धावत धावत गावाकडे नगराकडे येत असतात, वत्सांची आठवण झाल्यामुळे पुढे पान्हा फुटून त्यांच्या सडांतून दूध गळत असते. व हुंऽहुंऽ करीत धावत येत असतात. तशाच जणू कौसल्यादि माता रामलक्ष्मणास भेटण्यास धावत येत आहेत. कौसल्या सुमित्रा सर्वांच्या पुढे आहेत, व त्यांच्या स्तनातून दूध पाझरत आहे, व रामचंद्रास पाहून झालेल्या परमानंदाने व प्रेमाने हुंदके देत आहेत. (क) शंका- कौसल्यादि माता नगरांत होत्या व रामलक्ष्मण वत्से वनात गेली होती असे असता येथे उलटे कसे म्हटले? समाधान- 'अवध तिथे जिथ राम निवास। तिथे दिवस जिथ रवि प्रकाश' (२।७४।३). जेथे राम ते स्थान अयोध्यानगर, त्याप्रमाणे माता नगराकडे येत आहेत हे संयुक्तिक आहे. 'नगर सफल वन गव्हर भारी। खग मृग विपुल सकल नरनारी' (२।८४।३) या प्रमाणे अयोध्यारूपी वनात या सर्व गाईंना राहावे लागले होते. या गाईंचे मालक दशरथराजा. त्यांच्या वचनामुळे या पराधीन झाल्या होत्या. सूर्यास्त=रामविरह दिनेशाचा अस्त (९रा) झाला आहे अशावेळीच या गाई आल्या भेटण्यास. (ख) सर्व मातांनां भेटले. यात कैकयी आहेच. सर्व मातांच्या पाया पडले व सगळ्यांना प्रभु भेटले. तुमच्या पुण्याईने व कृपाशीर्वादाने सर्व संकटे टळली, व तुमच्या पुण्याईनेच तुमच्या पायांचे दर्शन घेण्यास आम्ही योग्य वेळी येऊ शकलो इत्यादि प्रकारे बोलले.

हिं.दो. ।भेटेउ तनय सुमित्राँ राम चरन रति जानि।।
।।रामहि मिलत कैकई हृदयँ बहुत सकुचानि।।६रा.।।
।लछिमन सब मातन्ह मिले हरषे आसिष पाइ।।
।।कैकइ कहँ पुनि पुनि मिले मन कर छोभु न जाइ।।६म.।।

म.दो. ।भेटे सुता सुमित्रा रत रामांघ्रि बघून।।
।।रामा कैकइ भेटे हृदयिं फार लाजून।।६रा.।।
।लक्ष्मण भेटुनि जननिना हृष्ट अशीस मिळून।।
।।भेटे घडि घडि कैकइस क्षोभ न मनिंचा न्यून।।६म.।।

अर्थ- आपला पुत्र रामचरणी (राम+अंघ्रि) रत आहे हे पाहून जाणून सुमित्रा प्रेमाने लक्ष्मणाला भेटली. कैकयी रामचंद्रास भेटली, पण मनात फार लाजली.।।६रा.।। लक्ष्मण सर्व जननींना मातांना भेटले व आशीर्वाद मिळून हर्षित झाले, मग लक्ष्मण पुनःपुन्हा कैकयीला भेटले, पण (तिच्या) मनातील क्षोभ (पश्चात्ताप, विषाद) कमी (न्यून) झाला नाही.।।दो.६म.।।

टीका. दो.रा.(१) रामांघ्रि= राम+अंघ्रि=चरण, पाय. वनात जाताना जो उपदेश केला त्या प्रमाणे वागून लक्ष्मण रामभक्ती संपन्न झाला आहे, हे जाणून सुमित्रेला परम संतोष वाटला व उत्साहाने व प्रेमाने तिने लक्ष्मणास मिठी मारली. ल.ठे. 'भेटे सुता सुमित्रा' या चरणांत अंत्याक्षर दीर्घ असून बारा मात्राच आहेत. एक मात्रा कमी आहे. सुचविले की भेटतांना सुमित्रेने हृदय प्रेमाने भरून आले व तिला बोलता येईना, व आशीर्वाद देऊ शकली नाही. (क) <u>रामा कैकयी भेटे</u> यातही एक मात्रा कमी आहे. सुचविले की कैकईचे हृदय, छाती दाटून आली आहे, पण पश्चात्तापाने व लज्जेने!

दो.म. (१) लक्ष्मण सुमित्रेला भेटल्यावर सर्व मातांना भेटले व त्यांनी आशीर्वाद दिले पण कौसल्या सुमित्रा आशीर्वाद देऊ शकल्या नाहीत. (क) शेवटी कैकईला अनेक वेळा प्रेमाने भेटले. कैकयीबद्दल अढी राहिली नव्हती हे पूर्वीच संगितले आहे. 'बघुनि सरल सीते दो भावा। राणिस कुटिल पुरा परस्तावा' (२।२५२।५) लक्ष्मण सरल आहे. म्हणून कैकयीच्या मनातील क्षोभ-परस्तावा पश्चात्ताप कमी व्हावा म्हणून लक्ष्मण तिला प्रेमाने पुनःपुन्हा भेटले तरी तिच्या मनातील पश्चात्ताप, विषाद कमी झाला नाही. 'मग परस्तावसि अंति अभागी' (२।३६।८) हे दशरथ वचन खरे ठरले. आता सीता सासवांना भेटते.

हिं. ।सासुन्ह सबनि मिली बैदेही।चरनन्हि लागि हरषु अति तेही।।१।।
।देहिं असीस बूझि कुसलाता।होइ अचल तुम्हार अहिवाता।।२।।

।सब रघुपति मुख कमल बिलोकहि।मंगल जानि नयन जल रोकहिं।।३।।
।कनक थार आरती उतारहि।बार बार प्रभु गात निहारहि।।४।।
।नाना भाँति निछावरि करहीं।परमानंद हरष उर भरहीं।।५।।

म. *।भेटे सब सासुंस वैदेही।पाया पडुनी अति हर्षे ही।।१।।*
।देती आशिस कुशल विचारून।असो अचल तुमचें अहेवपण।।२।।
।सब रघुपतिमुख कमल विलोकिति।मंगल म्हणुन नयनजल रोधिति।।३।।
।कनकपात्रि ओवाळति आरति।प्रभु गात्रां घडिघडि न्यहाळति।।४।।
।नानाविध ओवाळणी करती।परमानंद हर्ष उरिं भरती।।५।।

अर्थ- सर्व सासवांच्या पाया पडली तेव्हा सीतेला अति हर्ष झाला. व ती सर्व सासवांना भेटली तेव्हा वैदेही झाली.।।१।। कुशल विचारून त्यांनी आशीर्वाद दिला की तुमचे सौभाग्य (अहेवपण) अचल असो. होवो.।।२।। सगळ्या माता रघुपतीच्या मुखकमलाकडे पाहात आहेत, आणि मंगल (समय) आहे म्हणून नेत्रात येणारे आनंदजल दाबून अडवून धरीत आहेत.।।३।। सोन्याच्या तबकांत आरती ओवाळून पुनःपुन्हा प्रभूच्या देहाकडे न्यहाळून बघत आहेत.।।४।। नाना प्रकारचे जिन्नस ओवाळून टाकीत आहेत व हृदयांत परमानंद व हर्ष भरीत आहेत.।।५।।

टीका. चौ.१-२-(१) पाया पडूनि भेटे वैदेही- पाया पडून भेटली तेव्हा वैदेही झाली, देहभान विसरली. अति हर्षे=शरिरावर हर्षाने अतिशय रोमांच आले.

चौ.३-५ (१) रघुपति मूर्तिमंत शृंगार आहेत असे भरत भेटीत सांगितले. सर्व माता वात्सल्यपूर्ण नयनांनी रघुपतीच्या त्या अपार लावण्याकडे कौतुकाने पाहू लागल्या, तेंव्हा डोळ्यात प्रेमाश्रू येऊ लागले, पण या मंगलोत्सवात अश्रू गाळणे अशुभसूचक ठरेल हे जाणून त्या अंश्रू दाबून ठेवीत आहेत. नंतर तिघांना आरती ओवाळून त्यांच्या अंगावरून मणि भूषण वस्त्रादि विविध पदार्थ ओवाळून टाकीत आहेत. पुनःपुन्हा प्रभूच्या त्या श्यामसुंदर, परमकोमल, नयना- नंददायक देहाकडे न्याहाळून पाहून मनात आश्चर्य करीत आहेत की या देहाने वनवासाचे कष्ट सोसले तरि कसे? मुखाकडे पाहावे तो हृदयांत हर्ष

व परमानंद होतो पण वाटते की दृष्ट तर पडणार नाही ना? तेव्हा अंगावरुन विविध जिन्नस ओवाळून टाकीत आहेत. आता कौसल्येचे विशेष वर्णन करतात.

हिं. *।कौसल्या पुनि पुनि रघुबीर हि।चितवति कृपासिंधु रनधीरहि।।६।।*
।हृदयँ बिचारति बारहिं बारा।कवनि भाँति लंकापति मारा।।७।।
।अति सुकुमार जुगल मेरे बारे।निसिचर सुभट महाबल भारे।।८।।
दो. *।लछिमन अरू सीता सहित प्रभूहि बिलोकति मातु।।*
।।परमानंद मगन मन पुनि पुनि पुलकित गातु।।७।।

म. *।कौसल्या घडि घडि रघुवीरा।निरखी कृपासिंधु रणधीरा।।६।।*
।हृदयी वारंवार विचारी।लंकापतिस कसा तरि मारी?।।७।।
।अति सुकुमार युगल मम बाळ।राक्षस सुभट महाबळ काळ।।८।।
दो. *।लक्ष्मण नी सीतेसहित प्रभूस विलोकी माय।।*
।।परमानंदी मग्न मन घडि घडि पुलके काय।।७।।

अर्थ- कृपासागर रणधीर रघुवीराला कौसल्या वारंवार निरखून पाहात आहे.।।६।। आणि वारंवार मनात विचार करीत आहे की लंकापतीला याने मारिला तरि कसा? (कसा मारू शकला?)।।७।। (कारण की) माझे हे दोघे बाळ अत्यंत सुकुमार आहेत आणि सारे राक्षस तर महा बलवान महावीर (सुभट) काळच!।।८।। लक्ष्मण आणि सीता यांच्यासहित प्रभूला माता कौसल्या, न्याहाळून पाहात आहे व तिचे शरीर वारंवार रोमांचित होत आहे.।।दो.७।।

टीका. चौ.६-८-(१) राम लक्ष्मणाचे परम कोमल व परम सुंदर शरीर पाहून कौसल्या रावणादि राक्षसांच्या बलपराक्रमादिकाशी तुलना करू लागली तेव्हा तिला वाटू लागले की असल्या परम कोमल व सुंदर शरीराने पर्वताकार रावण कुंभकर्णासारख्या वज्राहून कठेर, त्रैलोक्य विजयी, महादुष्ट मायावी महावीरांना मारता येणे शक्य नाही. यानीच त्यांच्या सर्व सैन्यासह त्यांना मारले असे म्हणतात! हे घडले तरि कसे? कुंदाच्या व पारिजातकाच्या फुलांच्या माराने मदोन्मत्त हत्ती कसे मारता येतील. यावेळी विश्वामित्रासारखा कोणी महामुनीही बरोबर नव्हता. यानीच मारले हे तर खरे आहे. हे आश्चर्य हा

चमत्कार घडला कसा? असे प्रश्न ती आपल्या मनास विचारित आहे. कौसल्या वात्सल्यरसाने भरलेली असल्याने प्रभूचे ऐश्वर्य क्षणभर विसरली आहे.

दो.(१) लक्ष्मण सीता व राम यांच्याकडे पाहता पाहता वरील कल्पनाही उरली नाही. केवळ त्यांच्या दर्शनाने कौसल्या परमानंदात मग्न होऊन तिच्या तनूवर वारंवार रोमांच उठत आहेत. याप्रमाणे भेटीचा सोहळा पूर्ण झाला. आता बरोबर आणलेल्या मंडळींचा परिचय करून देतील.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकांड अध्याय पहिला समाप्त.

अध्याय २ रा

हिं *।लंकापति कपीस नल नीला। जामवंत अंगद सुभसीला।।१।।*
।हनुमदादि सब बानर बीरा। धरे मनोहर मनुज सरीरा।।२।।
।भरत सनेह सील ब्रत नेमा। सादर सब बरनहिं अति प्रेमा।।३।।
।देखि नगरबासिन्ह कै रीती। सकल सराहहिं प्रभुपद प्रीती।।४।।

म. *।लंकापति कपीश नल नीलही। जांबवंत अंगद शुभशीलही।।१।।*
।हनुमदादि सब वानर वीर। धृत सुमनोहर मनुज शरीर।।२।।
।भरत सुशीला स्नेहा नेमां। सादर सब वानिति सुप्रेमां।।३।।
।पाहुनि पुरवासीजन रीती। स्तविती सगळे प्रभुपद प्रीती।।४।।

अर्थ- लंकापति बिभीषण, कपीश सुग्रीव, नल, नील, जांबवान, अंगद आणि हनुमान आदि सर्व सुस्वभावी वानरवीरांनी चांगले मनोहर मनुष्यदेह धारण केले आहेत.।।१-२।। ते सर्व भरताचे सुशील स्नेह आणि नेम यांची आदराने व अतिप्रेमाने प्रशंसा करीत आहेत. ।।३।। व पुरवासी लोकांची रीत पाहून त्यांच्या प्रभुचरणी असलेल्या प्रीतीची ते सर्व प्रशंसा करीत आहेत.।।४।।

टीका- चौ. १-४ (१) बिभीषण विशालदेही राक्षस, व सर्व कपि अक्राळ विक्राळ विशाल मर्कट; जांबवान भयानक व विशाल अस्वल; याना पाहून नगरातील बालके, स्त्रिया व पुरूष याना भीति वाटू नये व मंगलसमयी अमंगल रुपे दृष्टीस पडल्याने कोणास वाईट वाटू नये म्हणून प्रभूनीच त्याना सुंदर मनुष्यरुपे घेण्यास सांगितले असावे.शुभशीलः शुभ आहे शील म्हणजे स्वभाव ज्यांचा ते=सुस्वभावी. (क) भरताचे शीलव्रत नेम व रामप्रेम पाहून मोठमोठे मुनि सुद्धा प्रशंसा करीत होते; मग हे रामभक्त वानरवीर प्रशंसा करतील यात नवल ते काय? 'ऐकुनि प्रेमा साधु संकुचित। दशा बघुनि मुनिराज विलज्जित' (२/३२६/४) 'भरत किं सर्वपरी स्तुतिभाजन' असे अयोध्येतील लोकांना सुद्धां वाटत होते. (ख) पाहुनि पुरवासीजन रीती.... प्रीती- प्रभूचे दर्शन होताच नगरजनाना झालेला आनंद, ती अपार गर्दी, व अशा अफाट गर्दीत सुद्धा उत्तम

शिस्त व शांतता, थोडक्या वेळात उत्तम प्रकारे शृंगारलेली नगरी, साधे पोशाख, इत्यादि गोष्टींवरून लोकांचे शील, रीतभात व मुख्यतः रामचरणी स्नेह या गोष्टी वानरवीरांना दिसल्या, कळल्या व त्यांची सर्वांनी प्रशंसा केली. आता रघुपति परिचय करून देतात.

हिं. /पुनि रघुपति सब सखा बोलाए /मुनि पद लागहु सकल सिखाए।।५।।
/गुर बसिष्ट कुल पूज्य हमारे /इन्हकी कृपाँ दनुज रन मारे।।६।।
/ए सब सखा सुनहु मुनि मेरे। भए समर सागर कहँ बेरे।।७।।
/मम हित लागि जन्म इन्ह हारे /भरतहु ते मोहि अधिक पिआरे।।८।।
/सुनि प्रभु बचन मगन सब भए /निमिष निमिष उपजत सुख नए।।९।।

म. /रघुपति बोलावुनी सख्या। त्यां सांगती पडा मुनि पायां।।५।।
/गुरु वसिष्ठ कुल-पूज्य आमचे /रणिं हत दनुज कृपेने यांचे।।६।।
/मुनि! हे पहा सखे मम सगळे /समर सागरीं जहाज बनले।।७।।
/मम हितार्थ इहिं जन्म वेचला /भरताहुनि हे प्रिय बहु मजला।।८।।
/श्रवुनि वचन सगळे मग्न ते /निमिष निमिष नव सुख उपजते।।९।।

अर्थ- मग रघुपतीनी आपल्या सर्व मित्रांना (सुग्रीवादिकाना) बोलावून त्यांना वशिष्ठ मुनींच्या पाया पडण्यास सांगितले व म्हणाले की आमच्या कुळाला पूज्य असलेले वसिष्ठ गुरू म्हणतात ते हे; यांच्याच कृपेने राक्षस मारले गेले.।।५-६।। अहो! मुनि! हे पहा! हे सगळे माझे सखे आहेत; हे युद्धसागरात मला जहाज बनले।।७।। हे मला भरतापेक्षाहि जास्त प्रिय आहेत; कारण यानी माझ्या हितासाठी आपला जन्म वेचला.।।७-८।। प्रभूचे वचन ऐकून ते सगळे प्रेममग्न झाले व निमिषानिमिषाला त्यांना नवे सुख होऊ लागले।।९।।

टीका. चौ.५-७(१) प्रथम सुग्रीवादिकाना वसिष्ठ गुरुंचा परिचय करून दिला व रावणादिकांच्या वधाचे मुख्य श्रेय वसिष्ठाना दिले; व नंतर सुग्रीवादिकांचा व्यक्तिशः परिचय करून दिला. सगळे सखे आहेत असे सांगितले; व (क) समरसागरी जहाज बनले- लंकाकांडात कपीना सांगितले की तुमच्या बळाने रावणादिकांचा वध केला. युद्ध हा एक महासागर होता;

त्यांत कपींची मदत हे जहाज, वशिष्ठांचा आशीर्वाद हा कुशल कर्णधार व दशरथ कौसल्यादिकांच्या पुण्याचा प्रभाव हा अनुकूल वारा व त्या युद्धसागरांतून पार जाणारे रामलक्ष्मण होत; असा अर्थ घेतला म्हणजे विसंगती किंवा तोंडपुजेपणा कुठेच दिसत नाही. 'पुण्यप्रभाव तव सब ताता!। विजित कि अजय निशाचर नाथा' (६।११२।३) असे दशरथास म्हटले आहे.

चौ.८-९-(१) इहि=यानी, जन्म=जीवित. सर्वांनी आपले जीवित आपले प्राण रघुनाथहित साधण्यासाठी पणास लावले होते. जांबवंताशिवाय सर्व कपी तीन वेळा तरी चांगलेच मूर्च्छित पडले होते. रोज इतके घायाळ होत होते की जगणे शक्य नव्हते. लाखो कपि तर मारले ही गेले होते. म्हणून रघुपतिहितासाठी त्यांनी आपले जीवित खर्ची घातले नाही असे कोण म्हणेल? (क) प्रभु आपल्या गुरूजींजवळ वानरांची इतकी प्रशंसा करीत आहेत हे पाहून त्या सर्वांचे हृदय राम प्रेमाने भरून उचंबळले, त्यांच्यावरील प्रभूचे प्रेम पाहून त्यांना परमानंद झाला व 'सुख घडोघडी वाढो लागे' असे झाले. 'महती दासा सदा देतसा' या चौपाईच्या दोन्ही चरणात १।१ मात्रा कमी ठेऊन होणाऱ्या गतिभंगाने सुचविले की सगळे कपि सत्वभावापन्न झाले आहेत, कंठ दाटून आले आहेत, रोमांच अश्रु हे भाव प्रगट झाले आहेत.

हिं.दो. ।कौसल्या के चरनन्हि पुनि तिन्ह नायउ माथ।।
।।आसिष दीन्हे हरषि तुम्ह प्रिय मम जिमि रघुनाथ।।८रा.।।
।सुमन बृष्टि नभ संकुल भवन चले सुखकंद।।
।।चढी अटारिन्ह देखहि नगर नारि नर बृंद।।८म.।।

म.दो. ।मग कौसल्याचरणिं ते सगळे नमिति माथ।।
।।हर्षित आशिस देइ, तुम्हि प्रिय मम सम रघुनाथ।।८रा.।।
।सुमनवृष्टि-संकुल गगन निघति भवनिं सुखकंद।।
।।सौंधीं चढुनी पाहती नगर नारि नर वृंद।।८म.।।

अर्थ- मग बिभिषण सुग्रीवादि सर्वांनी कौसल्येच्या चरणास वंदन केले तेव्हा हर्षित होऊन तिने सर्वांना आशीर्वाद दिला व म्हणाली की तुम्ही मला रघुनाथासारखे प्रिय आहात.।।दो.८रा.।। मग सुखकंद रामचंद्र घरी

(नगरात) जाण्यास निघाले. तेव्हा आकाश फुलांच्या वृष्टीने भरून गेले. आणि नगरातील स्त्रीपुरूष समुदाय सौंधावर चढून प्रभूचे दर्शन घेऊ लागले.।।दो.८म.।।

टीका. दो.रा.(१) <u>कौसल्याचरणिं ते नमिती माथ-</u> येथे गृहीत धरणे जरूर आहे की रघुपतींनी जसा वसिष्ठांचा परिचय करून दिला तसाच कौसल्येचा परिचय करून दिला. अन्यथा सातशे मातांमध्ये अमुकच कौसल्या हे कळणे शक्य नव्हते. कौसल्या रामचंद्रास आशीर्वाद देऊ शकली नाही, मनात दिल्याचा सुद्धा उल्लेख नाही. पण तिने बिभिषण सुग्रीवादी सगळ्यांना प्रगटपणे आशीर्वाद दिले. काय आशीर्वाद दिले ते येथे सांगितले नाही, पण म्हणाली की (क) तुम्हि प्रिय मम सम रघुनाथ- रामाचे सखे म्हणून प्रिय व रघुनाथासाठी त्यांनी आपले प्राण पणास लावले व कष्ट सोसले म्हणून ते रघुनाथासारखे प्रिय वाटले.

दो.म.(१) निघति भवनि सुखकंद- भवनि=अयोध्येत असा अर्थ घेणे जरूर आहे. आले त्या दिवशी अयोध्येत प्रवेश केला असे वा.रा. वरून ठरते. पद्म पु.पु. स्कंद पुराण यात स्पष्ट उल्लेख आहे की षष्ठीच्या दिवशी भरताश्रमात राहून वै. शुद्ध सप्तमीला अयोध्येत प्रवेश केला आहे. असे मतभेद असल्यामुळे येथे स्पष्ट उल्लेख नाही. पण तु.दासांनी आपले मत येथील वर्णनाने ध्वनित केले आहे की षष्ठीच्या दिवशी भरताश्रमात रात्री राहून सप्तमीच्या दिवशी अयोध्या प्रवेश केला. (क) प्रभु विमानातून उतरले तेव्हा किंवा भरत भेटीच्या वेळीसुद्धा देवांनी पुष्पवृष्टी केली नाही. आता फार जोराची पुष्पवृष्टी केली. याने सुचविले की प्रभु नगरप्रवेश करू लागले. रामविवाहानंतर वरातीसह दशरथांनी नगरात प्रवेश केला त्यावेळी देवांनी पुष्पवृष्टी केली आहे. (१।३४७). (ख) सुखकंद- सुखरूपी कं = जल देणारा मेघ. (ग) सौंधी चढुनि पाहती नगरनारिनरवृंद- प्रभू रात्री भरताश्रमात राहिले नाहीत असे मानल्यास नरवृंद सौंधावर चढून पाहू लागले ही गोष्ट शक्य होणार नाही. कारण की पुष्कळ स्त्रिया आधीच सौंधावर चढल्या होत्या त्या नन्दिग्रामास गेल्या नव्हत्या असे मानले तरी सर्व पुरूष अयोध्येतून निघून नन्दिग्रामास जाऊन पुढे प्रभूला सामोरे गेले होते. ते परत आले केव्हा व सौंधावर चढले केव्हा? अयोध्येपासून

नन्दिग्राम १० मैल आहे. म्हणून असे मानणे भाग आहे की सर्वांच्या भेटी होईपर्यंत संध्याकाळ झाली म्हणून प्रभु वगैरे भरताश्रमात थांबले व लोक घरी परत आले व सकाळी सौधावर चढून प्रभूच्या आगमनाची वाट पहात होते. आतापर्यंत अयोध्येतील घरांचा किंवा गृहद्वारांचा कुठेच उल्लेख आलेला नाही व ध्वजा पताका तोरणांचाही उल्लेख नव्हता तो आता पुढे आहे. या सर्व युक्तीने दाखविले आहे की प्रभु आता अयोध्येत शिरून पुढे चालले आहेत.

हिं. *।कंचन कलस बिचित्र सँवारे।सबहि धरे सजि निज निज द्वारे।।१।।*
।बंदनवार पताका केतू।सबन्हि बनाए मंगल हेतू।।२।।
।बीथी सकल सुगंध सिंचाई।गजमनि रचि बहु चौक पुराई।।३।।
।नाना भाँति सुमंगल साजे।हरषि नगर निसान बहु बाजे।।४।।

म. *।कांचन कलश विचित्र सजविले।घरोघरीं द्वारांत मांडले।।१।।*
।तोरण रुचिर पताका केतू।लोकीं विरचित मंगल हेतू।।२।।
।वीथि सुगंधे सकल शिंपिल्या।गजमणिं रांगोळ्या बहु रचिल्या।।३।।
।नाना विधा सुमंगल साजति।हर्षे पुरिं बहु डंके वाजति।।४।।

अर्थ- सोन्याचे कलश चित्रविचित्र सजविले असून ते लोकांनी आपापल्या घराच्या पुढील द्वारात मांडून ठेवले आहेत.।।१।। सुंदर तोरणे, पताका, ध्वज वगैरे मंगलोत्सव चिन्हे सर्व लोकांनी लाविली आहेत.।।२।। सर्व रस्ते सुगंधित जलाने शिंपलेले असून गजमुक्तांच्या रांगोळ्या ठिकठिकाणी काढलेल्या आहेत.।।३।। नाना प्रकारचे मंगलसाज सजविले असून नगरात हर्षाने पुष्कळ डंके (वगैरे वाद्ये) वाजत आहेत.।।४।।

टीका. सूचना- या चार चौपायातील वर्णनावरून व पुढील 'ठायि ठायि ओवाळति' आरत्या करणे, पुरशोभा संपत्ती इत्यादि वरून आता वाचकांची खात्री झाली असेल की हे अयोध्यानगरीत प्रभु शिरल्यापासूनचे वर्णन आहे. प्रभु अयोध्येत शिरून जसजसे जाऊ लागले तसतसे जाताना जे दिसले व ठिकठिकाणी घडले ते येथे वर्णन केले जात आहे, म्हणून मागील 'भवनि निघति सुखकंद' याचा अर्थ अयोध्येत प्रवेश करण्यास निघाले असा जो घेतला तोच संयुक्तिक आहे. अशी आता खात्री होईल. शिवाय 'निघति भवनि भगवान'

(दो.९) व 'निज भवना वळले' (१० ।२) यात राजवाड्याकडे वळल्याचे वर्णन आहे.१) गजमणि=गजमुक्ता, (क) नानाविध सुमंगल साजति- प्रभू आले नन्दिग्रामास त्यादिवशी जे ज्या स्थितीत होते ते तसेच धावत गेले होते, त्यामुळे अशा मंगलोत्सवात करण्याचा वेष वगैरे करण्यास वेळच मिळाला नव्हता. पण आज तशी घाई नव्हती, त्यामुळे सर्व स्त्रीपुरूषांनी मंगल वेष (वस्त्रे भूषणादि) धारण केले.. प्रभूवर उधळण्यासाठी सोन्याच्या तबकातून विविध मंगल द्रव्ये भरून ती तबके आपापल्या घराच्या पुढल्या दरवाज्यात मांडून ठेवली, आरत्यांची ताटे तयार केली. ज्या रस्त्याने प्रभु राजवाड्याकडे, निजभवनाकडे जाणार त्या रस्त्याच्या दुतर्फा घरांच्या गच्च्यांवर, सज्जात, स्त्री पुरूषांची खूप गर्दी जमली. ज्याक्षणी रघुनाथाने नगरात प्रवेश केला त्याक्षणी एके ठिकाणी डंके वाजले, त्याबरोबर नगरात सर्वत्र डंके वगैरे वाद्ये वाजू लागली व रघुपती विरहदिनेश अस्ताला जाऊन राम राकेशाने रामपुरीत प्रवेश केल्याची सूचना सर्वांना मिळाली.

२) प्रभुंनी नगरात प्रवेश केला तो पायी केला की वाहनातून हे येथे सांगितले नाही. वा.रा. ६।१३१ मध्ये वर्णन आहे की प्रभु जानकीसह रथात दिव्य सिंहासनावर बसले असून शत्रुघ्नाने श्वेत छत्र धरले आहे, कोणी श्वेत चौऱ्या घेतल्या आहेत, भरत सारथी झाले आहेत व लक्ष्मणाने व्यजन पंखा धरला आहे. सुग्रीव शत्रूंजय नावाच्या पर्वत प्राय हत्तीवर आरूढ झाला आहे व नऊ हजार हत्तीवर वानरवीर आरूढ झाले आहेत, कोणी घोड्यांवर स्वार झाले आहेत व पुढे डंके वगैरे वाद्ये वाजत आहेत. अशा प्रकारे मोठ्या थाटाने मिरवणूकीच्या (रामनवमीच्या पालखीच्या) पद्धतीने प्रभु दशरथराजांच्या राजवाड्यापर्यंत गेले आहेत. जवळ जवळ असेच वर्णन पद्म.पु. व अ.रा. यात आहे. सुग्रीवादि रामरथाच्या पुढे आहेत हे अ.रा.विशेष सांगितले आहे. (क) मात्र रामचंद्रादिकांच्या जटा सोडवून स्नाने करून मग अयोध्येत प्रवेश केल्याचे वर्णन वा.रा. व अ.रा. यात आहे. ते येथे गृहीत धरता येत नाही, कारण की ते वर्णन येथे पुढे राज्याभिषेक प्रकरणात आहे.

हिं. ।जहँ तहँ नारि निछावरि करहीं।देहिं असीस हरष उर भरहीं।।५।।
।कंचन थार आरती नाना।जुबतीं सजें करहिं सुभ गाना।।६।।
।करहि आरती आरतिहर कें।रघुकुल कमल बिपिन दिनकर कें।।७।।

।पुर सोभा संपति कल्याना।निगम सेष सारदा बखाना।।८।।
।तेउ यह चरित देखि ठगि रहही।उमा तासु गुन नर किमि कहहीं।।९।।

म. *।ठायिं ठायिं ओवाळति नारी।देति अशीस हर्ष हृदिं भारी।।५।।*
।कनकपात्रिं आरत्यास नाना।सजुनि करिति युवती शुभ गाना।।६।।
।करिति आरती आर्तिहराची।रघुकुल-कमल-विपिन-सूर्याची।।७।।
।पुरशोभा मंगल संपत्ती।निगम शारदा शेष वानती।।८।।
।बघुनि चरित हे तेहि चकितसे।उमे तस्य गुण वदति नर कसे।।९।।

अर्थ- टिकठिकाणी स्त्रिया (विविध वस्तु) ओवाळून टाकीत आहेत व मनात फार हर्षित होऊन आशीर्वाद देत आहेत (रामलक्ष्मण व जानकी यांना).।।५।। पुष्कळ युवती सोन्याच्या तबकातून नाना प्रकारच्या आरत्या सजवून मंगलगान करीत आहेत.।।६।। रघुकूलरूपी कमलवनाला प्रफुल्लित करणाऱ्या श्रीरामसूर्याची आर्तिहराची आरती करीत (ओवाळीत) आहेत. ।।७।। अयोध्यापुरीची शोभा, मंगल (कल्याण) व संपत्ती यांची प्रशंसा वेद, सरस्वती व शेष करतात.।।८।। परंतु ते सुद्धा (आजचे) हे चरित्र पाहून चकित झाल्यासारखे (तटस्थ) राहिले आहेत. मग उमे! त्यांचे गुण मनुष्य कसे वर्णन करू शकेल?।।९।।

टीका. चौ.५-७-(१) ज्या घरावरून प्रभु जात आहेत त्या ठिकाणी खाली, सौंधावर व सज्जातून जमलेल्या काही स्त्रिया नाना जिन्नस (मणिभूषणे वस्त्रे इ.) प्रभुवरून ओवाळून टाकीत आहेत, व त्या वात्सल्य भावाने रामजानकी व लक्ष्मण यांना हर्षाने आशीर्वाद देत आहेत. (क) काही स्त्रिया आरत्या सजविलेली तबके हातात घेऊन तिघांकडे बघत बघत त्यांची नावे उच्चारित मंगल गीते गात आहेत, आरत्या ओवाळण्याची त्यांना आठवणच राहात नाही. (ख) काही स्त्रिया आरत्या ओवाळीत आहेत असे हे घरोघरी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी चालले आहे. (ग) आर्तिहर = दुःख, क्लेश, संकटे हरण करणारा. रघुकुलकमलविपिन सूर्य- सूर्य उगवला म्हणजेकमलांचे ताटवे जसे प्रफुल्लीत, प्रसन्न होतात त्याप्रमाणे रघुनाथाने अयोध्येत प्रवेश करताच रघुकुलातील सर्व व्यक्तींना परमानंद झाला, सर्व रघुवंश प्रसन्न झाला.

चौ.८-९-(१) यावेळची अयोध्येची शोभा, मंगलरचना (कल्याणंमंगलं शुभम्- अमरे) व संपत्ती यांचे वर्णन वेद शारदा व शेष करू शकतात, पण रघुनाथ स्वतः भगवान परमेश्वर असून नगरातील स्त्रियांचे आशीर्वाद घेत चालले आहेत, ज्याच्या तेजाच्या अल्पांशाने सूर्य प्रकाशमान झाला आहे, त्याला नीरांजनाने ओवाळीत आहेत, लक्ष्मी ज्याची चरण सेवा करते त्याच्यावरून धन भूषणे वस्त्रे ओवाळून टाकीत आहेत, इत्यादि चरित्र पाहून वेदशारदा शेष यांची मति कुंठित होत आहे, आश्चर्याने चकित होऊन तटस्थ होऊन प्रभुकडे पाहण्याशिवाय त्यानाही काही करता येत नाही, मग या चरित्राचे वर्णन मनुष्य कसे करू शकेल? असे महेश्वर उमेला म्हणाले. सुचविले की हे वर्णन आता लवकरच संपणार.

हिं.दो. *।नारि कुमुदिनीं अवध सर रघुपति बिरह दिनेस।।*
।।अस्त भएँ बिकसित भई निरखि राम राकेस।।९रा.।।
।होहि सगुन सुभ बिबिधि बिधि बाजहिं गगन निसान।।
।।पुर नर नारि सनाथ करि भवन चले भगवान।।९म.।।

म.दो. *।नारि कुमुदिनी अवध सर रघुपतिविरह दिनेश।।*
।।अस्तंगत तैं विकसती बघुनि राम राकेश।।९रा.।।
।होति शकुन शुभ विविध विध वाजति गगनिं निशाण।।
।।पुरनरनारि-सनाथ-कर निघति भवनिं भगवान।।९म.।।

अर्थ- स्त्रिया चंद्रविकासी कमले (कुमुदिनी) होत, अयोध्यापुरी हा तलाव होय, रघुपतीचा विरह हा सूर्य होय, तो जेव्हा अस्तास गेला तेव्हा रामचंद्र रूपी पूर्ण चंद्राला पाहून त्या कुमुदिनी (स्त्रिया) विकसित प्रफुल्लिंत झाल्या.।।दो.९रा.।। नाना प्रकारचे शुभ शकुन होत आहेत, आकाशात डंके वाजत आहेत व अयोध्यावासी नरनारींना सनाथ करणारे भगवान रामचंद्र आपल्या घरी जाण्यास निघाले.।।दो.म.।।

टीका. दो.रा.(१) येथे कुमुदिनी=कुमुद असा अर्थ आहे. अयोध्यारूपी सरोवरातल्या स्त्रियारूपी कुमुदिनी रामविरहरूपी भास्कराच्या प्रचंड तापाने १४ वर्षात अगदी सुकून गेल्या होत्या. आता त्या विरह सूर्याचा अस्त झाला व

रामचंद्ररूपी पूर्ण चंद्र- पौर्णिमेचा चंद्र उगवला अयोध्येत तेव्हा सर्व नारी कुमुदिनी फुलल्या, टवटवीत प्रसन्न दिसू लागल्या. पौर्णिमेच्या दिवशी सूर्यास्त व चंद्रोदय एकाच वेळी होतात. येथे सुचविले की रामविरह स्त्रियांना विशेष दुःखद झाला होता व त्या पुरूषांपेक्षा अधिक प्रसन्न झाल्या आहेत. पूर्वी असेच दाखविले आहे.

दो.म.(१) निघति भवनि भगवान- पूर्वी 'निघति भवनि सुखकंद' (दो.८म.) असे म्हटले आहे तेथे भवन=अयोध्यानगर, व येथे भवन= राजवाडा (दशरथांचा) असा अर्थ आहे. हा अर्थ घेतल्यानेच पुनरूक्ति दोष टळतो. आता राम रथ अशा ठिकाणी आला आहे की जेथून मुख्य रस्ता राजवाड्याकडे वळतो. (क) १४ वर्षे अनाथ झालेल्या अयोध्येतील पुरूषांना व स्त्रियांना सनाथ करून भगवान राजवाड्याकडे चालले.

हिं. ।प्रभू जानी कैकई लजानी ।प्रथम तासु गृह गए भवानी ।।१।।
।ताहि प्रबोधि बहुत सुख दीन्हा ।पुनि निज भवन गवन हरि कीन्हा ।।२।।
।कृपासिंधु जब मंदिर गए ।पुर नर नारि सुखी सब भए ।।३।।

म. ।लज्जित कैकेयी प्रभु, जाणति ।प्रथम तिचे गृहि गेले पार्वति! ।।१।।
।तिला प्रबोधुनि बहु सुख दिधले ।मग निज भवना हरिपद वळले ।।२।।
।कृपासिंधु मंदिरि गत यदा ।पुरनरनारि सुखी सब तदा ।।३।।

अर्थ- कैकेयी लज्जित (खजिल) झाली आहे, हे प्रभूंनी जाणले (असल्याने) हे पार्वति! ते प्रथम तिच्या वाड्यात गेले.।।१।। नाना प्रकारे प्रबोध करून (समजूत घालून) तिला पुष्कळ सुख दिले व मग हरिचरण आपल्या महालात जाण्यास वळले.।।२।। कृपासिंधु जेव्हा मंदिरात गेले तेव्हा नगरातील स्त्रिया पुरूष सर्व सुखी झाले.।।३।।

टीका. चौ.१-(१) लज्जित कैकेयी प्रभु जाणति- 'रामा कैकयी भेटे हृदयि फार लाजून' (६म.) हे लक्ष्मणाला सुद्धा त्यावेळी कळले. तसेच रामचंद्रांनीही जाणले होते की कैकयी लज्जित झाली आहे. तो तिच्या मनातील संकोच व पश्चात्ताप दूर करण्याच्या हेतूने प्रभु प्रथम तिच्या वाड्यात गेले, असे शंकर पार्वतीला मुद्दाम म्हणाले. (क) भाव हा की जिच्या कुटिल कारस्थानाने

दशरथास अकाली मरण आले व स्वतःस १४ वर्षे वनवास कष्ट व सीताहरणादि दुःखे भोगावी लागली. त्या सावत्र मातेच्या घरी प्रथम जाणारा पुत्र तू कुठे पाहिला किंवा ऐकला आहेस काय? असे पार्वतीला विचारण्याचा हेतु आहे. (ख) नगरातील आबालवृद्ध स्त्रीपुरूष सर्व सुखी झाले असता स्वतःच्या एका मातेने दुःखी असावे हे रघुनाथास बरे वाटले नाही. तिला सुखी करण्यासाठी प्रथम तिच्याकडे गेले. (ग) जेथून सीता व लक्ष्मण यांच्यासह वनवासासाठी प्रथम बाहेर पडले तेथे वनवास समाप्तीनंतर सीता व लक्ष्मण यांच्यासह गेले. स्वतःच्या कौसल्यामातेच्या वाड्यात सुद्धा गेले नाहीत. (घ) कैकेई लाजली याचे कारण स्वतःच्या कुटिल करणीचा पश्चात्ताप हेच आहे.

चौ.२-(१) प्रबोधुनि बहु सुख दिधले- चित्रकूटास राम आधी कैकईलाच भेटले, तेव्हा 'पाया पडुनि तिजला सांत्विति। दोष काल विधि कर्मा लाविति' (२।२४४।८) आता म्हणाले असतील की तुला त्यावेळी जी बुद्धि झाली तिच्यामुळेच जगाचे कल्याण झाले ना? मी त्यावेळी जर वनात गेलो नसतो तर आज जे त्रैलोक्य सुखी झालेले व अधर्माचा नाश झालेला दिसत आहे ते दिसले असते का? दुष्टांचा नाश होऊन देवांची सुटका होऊन, सर्व जगाला सुखी करण्याचे श्रेय मुख्यतः कोणाकडे येत असेल तर तुझ्याकडे. रघुकुळाची कीर्ती वाढली. वडिलांचा तुझ्यावर जो रोष होता तो पार नाहीसा झाला. महाराज स्वर्गातून विमानात येऊन मला भेटले. ते आता पूर्ण सुखी आहेत. त्यांचा पश्चात्ताप नष्ट झाला. परिणामी जे चांगले तेच चांगले. चांगुलपणा घेऊन लोकांचे कल्याण करणारे पुष्कळ असतात. पण वाईटपणा पदरात घेऊन लोक कल्याण करणारा फार विरळा, जगाचे कल्याण करणारा तर कोणी नाही, म्हणून तुला संकोच वाटण्याचे मुळीच कारण नाही. १४ वर्षापूर्वी तू जितक्या प्रेमाने व मोकळ्या मनाने माझ्याशी वागत होतीस तशीच आता वाग. इत्यादि प्रकारे समजूत घातली, व कैकेईच्या मनातील पश्चात्तापादिकांचे व सर्वांच्या विपत्तीचे हरण करणारे हरि इतर कोणत्याहि मातेला भेटण्यास न जाता सीता व लक्ष्मण यांच्यासह स्वतःच्या वाड्यात, म्हणजे मुख्य राजवाड्यात जाण्यासाठी चालू लागले.

चौ.३-(१) कृपासिंधु मंदिरि गत यदा- श्रीराम राजवाड्यात शिरले तेव्हाच

त्या भवनाला मंदिर ही संज्ञा प्राप्त झाली, तो पर्यंत नुसते भवन होते. जेथे राम (हरि) शिव किंवा हनुमान यांचा वास असेल ते स्थान मंदिर असा मानसातील संकेत आहे. येथे रामचंद्रांनी निवास केला, म्हणून ते राजभवन मंदिर झाले. मात्र हनुमान अयोध्येत राम सेवक असल्याने हनुमान उतरतील ते स्थान मंदिर होणार नाही. (क) ल.ठे. या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. यामुळे होणाऱ्या गतिभंगाने सुचविले की सर्व लोक तेथे जमलेले असून प्रभु निजभवनात शिरले तेव्हा रघुवीराच्या नावाचा जयजयकार सुद्धा कोणास करता आला नाही. सर्वांना इतका आनंद झाला व इतके सुख झाले की त्यांची वाचा रूद्ध झाली. अनिर्वचनीय सुख सर्वांना झाले.

'जसे राम निज नगरि आले' प्रकरण समाप्त.

'श्री रामराज्याभिषेक प्रकरण' (१०।४-२०।५)

हिं. ।गुर बसिष्ट द्विज लिए बोलाई।आजु सुघरी सुदिन समुदाई।।४।।
।सब द्विज देहु हरषि अनुसासन।रामचंद्र बैठहिं सिंघासन।।५।।
।मुनि बसिष्ट के बचन सुहाए।सुनत सकल बिप्रन्ह अति भाए।।६।।
।कहहिं बचन मृदु बिप्रअनेका।जग अभिराम राम-अभिषेका।।७।।
।अब मुनिबर बिलंब नहिं कीजे।महाराज कहँ तिलक करीजै।।८।।

म ।गुरू वसिष्ठ विप्रा बोलावति।आज सुदिन शुभ सकलहि, सांगति।।४।।
।द्विज हो! हर्षे द्या अनुशासन।रामचंद्र भूषिति सिंहासन।।५।।
।मुनि वसिष्ठ-वच परम सुशोभन।ऐकुन सगळे मुदित विप्रगण।।६।।
।वचन मधुर बहु वदले ब्राह्मण।जग अभिराम राम-अभिषेचन।।७।।
।मुनिवर वेळ न अता लावणे।महाराज-अभिषेका करणे।।८।।

अर्थ- वसिष्ठ गुरूंनी (वामदेवांनी) विप्रांना बोलावून घेऊन सांगितले की- आज शुभ दिवस असून सगळे काही शुभ आहे.।।४।। ब्राह्मण हो! आपण उल्हासाने अनुज्ञा द्यावी म्हणजे रामचंद्र सिंहासन भूषित करतील

(सिंहासनावर बसतील)।।५।। वसिष्ठ मुनींचे परम सुंदर वचन ऐकून सगळे विप्रसमुह प्रसन्न झाले.।।६।। आणि ते ब्राह्मण फार मधुर वचन बोलले की, रामचंद्रांचा अभिषेक सर्व जगाला आनंददायक आहे.।।७।। हे मुनिश्रेष्ठ! आता वेळ लावू नये व महाराजांना अभिषेक करावा.।।८।।

टीका- (१) आज सुदिन शुभ सकलहि- तिथिवार, नक्षत्र, योग, करण ही पंच अंगे शुभ असून शुभ लग्न व शुभ चंद्र आहे, म्हणून आजच्या आजच रामचंद्रांना राज्याभिषेक करावा असे आपले मत वसिष्ठांनी सांगितले. रामचंद्रास राज्याभिषेक झाला म्हणजे सर्व जगाचे परम कल्याण होणार व सर्व जगाला परमानंद प्राप्त होणार आहे, म्हणून हे महामंगलप्रद मंगल कार्य जितके लवकर होईल तितके करावे अशी अनुमति सर्व विप्रांनी प्रसन्न मनाने दिली.

हिं.दो. ।तब मुनि कहेउ सुमंत्र सन सुनत चलेउ हरषाइ।।
।।रथ अनेक बहु बाजि गज तुरत सँवारे जाइ।।१०रा.।।
।जहँ तहँ धावन पठइ पुनि मंगल द्रब्य मगाइ।।
।।हरष सभेत बसिष्ट पद तिन्ह सिर नायउ आइ।।१०म.।।

म.दो. ।सुमंत्रास मुनि कथिति तैं श्रवत मुदित जातात।।
।।रथ अनेक बहु वाजि गज सत्वर ते सजतात।।१०रा.।।
।धाडिति दूतां मंगल-वस्तु विविध अणण्यास।।
।।हर्षे येति वसिष्ठ पदिं ते नमविती शिरास।।१०म.।।

अर्थ- मग वसिष्ठ मुनींनी सुमंत्रास सांगितले व ऐकताच ते उल्हासाने गेले. व त्यांनी त्वरेने अनेक रथ, घोडे, हत्ती वगैरे त्वरेने शृंगारून सज्ज केले.।।दो.१०रा.।। मग विविध मंगल वस्तु आणण्यासाठी (वसिष्ठांनी) दूत धाडले. ते (सर्व घेऊन) आले व हर्षाने त्यांनी वसिष्ठांच्या चरणी मस्तक नमविले.।।दो.१०म.।।

टीका- दो.रा. (१) रामराज्याभिषेकासाठी कोणत्या वस्तू कशा पाहिजेत, रथ, घोडे, हत्ती कशा प्रकारचे व कसे शृंगारलेले पाहिजेत आणि अभिषेकाची मुहूर्त किती वेळाने आहे इत्यादि सर्व वसिष्ठांनी सुमंत्रास सांगितले. अयो.कां.दो. ६।१-७।१ मध्ये राज्याभिषेकाच्या तयारीचे वर्णन आहे. ते टीकेत

पहावे. (क) ल.ठे. सुमंत्र एक प्रतिष्ठित सचिव व मुख्य सारथी रघुनाथास शृंगवेरपुरास पोचवून परत आला व दशरथास संदेश सांगितला. त्यानंतर तो जो अदृश्य-गुप्त झाला तो मानसात येथे रामराज्याभिषेकाच्या तयारीच्या वेळी प्रगट झाला! हे मानसातील सुमंत्राचे वैशिष्ट्य आहे.

दो.म. (१) रामचंद्र आल्याबरोबर राज्याभिषेक होणार हे सर्व लोकांनी आधीच जाणले होते व त्यामुळे भरताने व लोकांनीही तीर्थाचे जल, वगैरे सर्व वस्तु आधीच आणून ठेवल्या असणे अगदी शक्य होते, म्हणून कपिदूतांचा उल्लेख येथे नाही. ही तयारी इतक्या त्वरेने झाली की जणू सर्व जिन्नस कुठेतरी आधीच आणून ठेवलेले हे राजदूत घेऊन आले, हे दर्शविण्यासाठी वसिष्ठांनी दूतांना पाठविणे व त्यांनी सर्व वस्तु आणल्याची वर्दी देण्यास वसिष्ठांकडे परत येणे या दोन्ही गोष्टी एकाच दोह्यात वर्णिल्या आहेत. (२।७।१ टी.प.)

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तर कांड अध्याय दुसरा समाप्त.

अध्याय तिसरा

हिं. *।अवधपुरी अति रूचिर बनाई।देवन्ह सुमन वृष्टि झरि लाई।।१।।*
।राम कहा सेवकन्ह बुलाई।प्रथम सखन्ह अन्हवावहु जाई।।२।।
।सुनत बचन जहँ तहँ जन धाए।सुग्रीवादि सकल अन्हवाए।।३।।
।पुनि करूनानिधि भरत हँकारे।निज कर राम जटा निरूआरे।।४।।
।अन्हवाए प्रभु तीनिउ भाई।भगत बछल कृपाल रघुराई।।५।।
।भरत भाग्य प्रभू-कोमलताई।सेष कोटि सत सकहिं न गाई।।६।।

म. *।पुरी अयोध्या सजिली सुंदर।सुमनवृष्टि झड लाविति निर्जर।।१।।*
।वदति राम अणवुनि दासांला।प्रथम सख्यांना स्नाने घाला।।२।।
।श्रवत वचन जिथ तिथं जन धावति। शीघ्र सुग्रिवादिकांस न्हाणिति।।३।।
।बोलावुनि भरतास कृपाब्धी।स्वकरे उकलिति जटांस आधीं।।४।।
।तिन्ही बंधुंना स्नाने घालति।भक्तवत्सलहि कृपालु रघुपति।।५।।
।भरतभाग्य नी प्रभुकोमलता।शेष कोटिशत थकतिल वदता।।६।।

अर्थ- अयोध्यापुरी सुंदर शृंगारली गेली, आणि देवांनी तर पुष्पवृष्टीची झडच लावली. (निर्जर=देव).।।१।। रामचंद्रांनी सेवकांना बोलावून घेऊन सांगितले की पहिल्याने (सुग्रीवादि) माझ्या मित्रांना (मंगल) स्नाने घाला.।।२।। आज्ञा ऐकताच सेवक जेथे तेथे धावत गेले व सुग्रीवादि सर्वांना त्वरेने (मंगल- अभ्यंग) स्नाने घातली.।।३।। कृपासागराने भरतास बोलावून आपल्या हातांनी आधी त्याच्या जटा उकलल्या. मोकळ्या केल्या.।।४।। नंतर रामचंद्रांनी भरत, लक्ष्मण व शत्रुघ्न यांना स्नाने घातली. रघुपति असे भक्तवत्सल व कृपालु आहेत.।।५।। भरताचे भाग्य आणि प्रभूचा कोमलपणा यांचे वर्णन करताना शेकडो कोटि शेष (सुद्धा) थकतील.।।६।।

टीका- चौ.१ (१) पुरी अयोध्या सजिली सुंदर- श्रीरामाच्या स्वागतासाठी आधीच सर्व अयोध्या शृंगारली असली तरी राज्याभिषेकाच्या उत्सवाच्या निमित्ताने विशेष प्रकारे शृंगारली गेली. कशी शृंगारली असेल याची कल्पना

२।६।५-दो.६ पर्यंतचे वर्णन पाहिल्याने येईल. (क) जशी पावसाची झड=संतत घुवांधार लागते तशी फुलांची वृष्टी देवांनी सुरू केली.

चौ.२-३ (१) सुग्रीव व बिभीषणादि सर्व माझे सखे आहेत असे वसिष्ठादिकांस परिचय करून देतांना प्रभूंनी सांगितले होते. त्या सर्व हजारों नर वेषधारी वानरवीरांना स्नाने घालण्याची आज्ञा दिली. (क) श्रवत वचन...धावति- रामसेवकांची रामाज्ञा पालनातील स्वाभाविक तत्परता येथे दाखविली आहे. स्वामींच्या मुखांतून शब्द बाहेर पडताच धावतच निघाले. प्रेम व सेवेची अत्यंत आवड असल्याशिवाय हे घडत नाही. (ख) न्हाणिति- अंगाला सुवासिक तेले, उटणी वगैरे लाऊन अभ्यंगस्नाने घातली. किती सेवक व किती जागा वगैरे लागली असेल? स्नान घातल्यानंतर सर्वांना वस्त्रे उपवस्त्रेही दिली असे मानणे भाग आहे. जेथे अणिमादिक सिद्धी दासी म्हणून राबतात तेथे अडचण कसली? जी गोष्ट भरद्वाज करू शकतात ती येथे तर अगदी सहज सुलभ!

चौ.४-५ (१) कृपाब्धी स्वकरे उकलिति जटांस- कृपाब्धी कृपासागर- सुचविले की आज प्रभु भरताला कृपासागरातच जणू स्नान घालीत आहेत. कौसल्या मातेने रघुनाथाच्या जटा उकलल्या असत्या त्यापेक्षाही अधिक वात्सल्याने व हळुवार हातांनी भरताच्या जटांना तेल लावून विंचरून केस अगदी मोकळे केले. अयोध्येच्या सिंहासनावर बसण्याच्या आधी स्वतःच्या जटा मोकळ्या केल्या जाण्याच्या आधी भरताच्या जटा स्वतःच्या करकमलानीं उकलल्या! काय हे अपार प्रेम! (क) तिन्हि भावांना स्वतः स्नान घातले असे म्हटले. लक्ष्मण शत्रुघ्नांच्या जटा कोणी उकलल्या याचा उल्लेख न करता तिघांच्या स्नानाचा उल्लेख करून सुचविले की त्या दोघांच्या जटा सुद्धा प्रभुंनीच मोकळ्या केल्या, व नंतर तिघांना एकदमच अभ्यंगस्नान घातले. याचे कारण बंधुप्रेमच नसून (ख) 'भक्तवत्सल हि कृपालु रघुपति' हे आहे. रघुपति असले तरी प्रभूंनी भक्तवात्सल्याने अत्यंत कृपालु होऊन केले. या तिघांनी आपापल्या परीने १४ वर्षे जी प्रभूसेवा केली त्याचे हे अल्पसे पारितोषिक दिले. यापेक्षा आणखी देता येण्यासारखे प्रभूजवळ काहीच नाही!

चौ.६ (१) भरत भाग्य नी प्रभु-कोमलता- येथे भरताच्याच भाग्याचा

उल्लेख असला तरी मागील संदर्भाने लक्ष्मण शत्रुघ्नाच्या भाग्याचाही समावेश करणे जरूर आहे. ज्या भरताच्या निमित्ताने व ज्याच्या मातेच्या कुटिल कुमतीने दशरथ, रघुपति, सर्व माता व सर्व अयोध्या यांना कल्पनातीत कष्ट भोगावे लागले, त्या भरतावर सुद्धा प्रभूंचे हे अपार वात्सल्य व निःस्सीम कृपा! हेच भरत भाग्याचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. तिघांत वडील म्हणून त्याचा उल्लेख केला हे दुसरे कारण आहे. (क) प्रभू-कोमलता- या कोमलतेला, कोमल स्वभावाला, ब्रह्मांडात उपमा नाही, म्हणून कोणीच यथार्थ वर्णन करू शकणार नाही. शेषकोटिशतसुद्धा थकतील. ल.ठे. वा.रा. राम, भरतादि सर्वांच्या जटा कुशल न्हाव्याकडून नन्दिग्रामींच सोडविल्या आहेत. येथे मानसातील रघुपतीच्या भक्तवात्सल्याचे, कोमल-कृपालु स्वभावाचे वैशिष्ट्य दिसले.

हि. *।पुनि निज जटा राम बिबराए।गुर अनुसासन मागि नहाए।।७।।*
।करि मज्जन प्रभु भूषन साजे।अंग अनंग देखि सत लाजे।।८।।
दो. *।सासुन्ह सादर जानकिहि मज्जन तुरत कराइ।।*
।दिब्य बसन बर भूषन अँग अँग सजे बनाइ।।११रा.।।

म. *।स्वतां जटा निज राम उकलिती।गुरू आज्ञेने स्नाना करिती।।७।।*
।प्रभु सुस्नात भूषणें घालति।अंग अनंग बघुनि शत लाजति।।८।।
दो. *।सासू सादर जानकिस शीघ्र करिति सुस्नात।।*
।।दिव्य वसनं वर भूषणे प्रत्यंगी सजतात।।११म।।

अर्थ- मग रामचंद्रांनी आपल्या जटा स्वतःच मोकळ्या केल्या व गुरूजींची आज्ञा घेऊन स्नान केले.।।७।। स्नान झाल्यावर प्रभूंनी आपल्या अंगावर भूषणे धारण केली. तेव्हा प्रभूचे अंग (शरीर शोभा) पाहून शेकडो अनंग लाजले.।।८।। (इतके होईपर्यंत अंतःपुरात) सासवांनी सीतेला त्वरेने चांगले (अभ्यंग) स्नान घातले (न्हाऊ घातली) आणि दिव्य वस्त्रे नेसवून दिव्य (वर) भूषणे प्रत्येक अंगावर (अवयवावर) चांगली सजविली.।।११रा.।।

टीका. चौ.७-८. (१) स्वता जटा निज राम उकलिती- दुसऱ्या कोणाचा हात मस्तकास लागू नये म्हणून स्वतः उकलल्या असे म्हणता येणार नाही,

कारण की वा.रा. न्हाव्याने रामजटा उकलल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तसेच वा.रा. रामचंद्रांनी आपल्या हातानी जटा तयार केल्या होत्या, म्हणून असेही म्हणता येणार नाही की आपल्या हातांनी तयार केल्या होत्या म्हणून आपल्या हातांनी मोकळ्या केल्या. (क) सर्व अयोध्यावासी प्रजा रामभक्त आहेत. अशा मंगल प्रसंगी आपल्या अति प्रिय भक्तांनी हे हलके काम करावे हे प्रभूला योग्य वाटले नाही, म्हणून आपल्या हातांनी जटा मोकळ्या केल्या. वसिष्ठांची आज्ञा घेऊन स्वतःच स्नान केले, स्नानही दुसऱ्यांनी घातले नाही. अंगावर भूषणे घातली ती सुद्धा आपल्या हातानीच! कोणाकडून स्वतःची कसलीही सेवा करून घेतली नाही हे अगदी स्पष्ट झाले. ल.ठे. वा.रा. याहून अगदी निराळा प्रकार आहे. सिंहासनावर बसल्यावर वसिष्ठांनी रामाच्या मस्तकावर मुकुट घातला. तो ब्रह्मदेवनिर्मित मुकुट मनुराजापासून रविवंशातील प्रत्येक राजाने राज्याभिषेकाच्यावेळी घातलेला असा परंपरागत होता. नंतर ऋत्विजांनी इतर भूषणे रामाच्या अंगावर घातली. इंद्राने वायूबरोबर पाठविलेला माणिकरत्नमुक्ताहार. वायूने घातला आहे. हे असे उल्लेख येथे पुढेही नाहीत.

हिं.दो. ।राम बाम दिसि सोभति रमा रूप गुन खानि।।
।।देखि मातु सब हरषीं जन्म सुफल निज जानि।।११म.।।
।सुनु खगेस तेहि अवसर ब्रह्मा सिव मुनिबृंद।।
।।चढि बिमान आए सब सुर देखन सुखकंद।।११चं.।।

म.दो. ।राम-वाम-दिशि रूपगुण-खनि राजते रमा हि।।
।।बघुनि मुदित सब माता गणुनि सुफल जन्मा हि।।११म.।।
।।श्रुणु खगेश त्या अवसरीं ब्रह्मा शिव मुनिवृंद।।
।।आले बसुनि विमानिं सब सुर बघण्या सुखकंद।।११चं.।।

अर्थ- रूप गुण यांची खाण रमा (जानकी) रामचंद्रांच्या डाव्या बाजूस शोभत आहे. (त्या दोघांना) पाहून सर्व माता आपला जन्म सुफल झाला असे जाणून समजून (मुदित) आनंदित झाल्या.।।दो.११म.।। (भुशुंडी म्हणाला) हे खगराजा ऐक, त्यावेळी ब्रह्मदेव, शंकर, (स्वर्गादिकांतील) सर्व मुनिवृंद आणि सगळे सुर सुखकंदाला पाहण्यासाठी (दर्शनासाठी) (आपापल्या) विमानात बसून आले.।।दो.११चं।। (खनि=खाण)

टीका. दो.म. (१) वस्त्रालंकारानी शृंगारलेली सीता येऊन रामचंद्रांच्या डाव्या बाजूस उभी राहिली आहे. (क) रमा शब्दाने नारायणावतार किंवा विष्णुचा अवतार सुचविला व पुढल्या दोह्यातील खगेश शब्दाने नारायणावतार सुचविला. (ख) बघुनि मुदित सब माता- राम जानकी यांना त्या दिव्य वेषांत पाहून मातांना इतका आनंद झाला आहे की त्यांच्या मुखातून शब्द बाहेर पडत नाही व तटस्थ होऊन चित्रासारख्या पाहातच राहिल्या आहेत. हे तिसऱ्या चरणात १ मात्रा कमी करून सुचविले आहे. राम भगवान आहेत व जानकी रमा महालक्ष्मी आहे हे सर्व मातांना आता माहीत आहे. आपला जन्म जीवित सुफल झाले असे त्यास वाटले. त्यावेळी भरताने सती जाऊ दिले नाही, हे फार उपकार केले. श्रीनारायणमहालक्ष्मी यांना अयोध्येच्या सिंहासनावर बसलेली माता या नात्याने पाहण्याचे अलौकिक भाग्य त्यामुळेच लाभले . जन्म सुफल झाल्याचे समाधान मातांस वाटले यात काहीच नवल नाही असे सुचविण्यासाठी भुशुंडी गरूडास सांगतो की-

दो.चं. (१) आपण खगराज सुखात असला म्हणजे जसा सर्व खगांना आनंद होतो व खग तुमच्या दर्शनास येतात, त्याप्रमाणेच देवदेवेश प्रभु जगन्मातेसह आता अयोध्येच्या सिंहासनावर बसणार असे वाटताच ब्रह्मदेव महादेव (शिव) महर्लोकादिकांतील मुनिवृंद व सगळे सुरवृंद आपल्या डोळ्यांचे पारणे फेडण्यासाठी आपापल्या विमानात बसून आकाशात जमले आहेत. (क) सुखकंद=सुख-जल-द आज सर्वांवर सुखाची वृष्टी करणार हे सुचविले. आता राम जानकी सिंहासनावर बसतील.

हिं. *।प्रभु बिलोकि मुनि मन अनुरागा।तुरत दिव्य सिंघासन मागा।।१।।*
।रबि सम तेज सो बरनि न जाई।बैठे राम द्विजन्ह सिरु नाई।।२।।
।जनकसुता समेत रघुराई।पेखि प्रहरषे मुनि समुदाई।।३।।
।बेद मंत्र तब द्विजन्ह उचारे। नभ सुर मुनि जय जयति पुकारे।।४।।
।प्रथम तिलक बसिष्ट मुनि कीन्हा।पुनि सब बिप्रन्ह आयसु दीन्हा।।५।।

म. *।प्रभुस बघुनि मुनि मनिं अनुरागति।त्वरित दिव्य सिंहासन मागति।।१।।*
।रविसम तेज, न जाइ वर्णिले।विप्रा राम नमुनि शिर बसले।।२।।
।जनकसुतेसह रघुराजाला।बघुनी प्रहर्ष मुनि-निकराला।।३।।

।वेदमंत्र तैं द्विज उच्चारिति।नभिं सुर मुनि जय जयति पुकारिती।।४।।
।प्रथम तिलक मुनि वसिष्ठ करती।मग सब विप्रा देति अनुमती।।५।।

अर्थ- प्रभूला (जानकीसहित) पाहून वसिष्ठ मुनि मनात अनुरक्त झाले व त्यांनी दिव्य सिंहासन त्वरेने आणण्यास सांगितले.।।१।। सूर्यासारखे तेज असलेल्या त्या सिंहासनाचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. राम (जानकीसह) ब्राह्मणांना नमस्कार करून (त्याच्यावर) बसले.।।२।। जनकतनयेसह रघुरायाला सिंहासनावर पाहून सर्व मुनि समुदायास फार हर्ष (प्रहर्ष) झाला.।।३।। मग ब्राह्मण वेदमंत्रांचा उच्चार करू लागले व आकाशात देव व मुनि मोठ्याने जयघोष करू लागले.।।४।। पहिल्याने वसिष्ठ मुनींनी राज्यतिलक लावला व मग इतर विप्राना टिळक लावण्यास अनुज्ञा दिली.

टीका. चौ.१-३ (१) प्रभुस बघुनि- अनुरागति- राम प्रभु आहेत हे वसिष्ठास माहीत असल्यामुळे ते उभे असलेले पाहून परम प्रेमाने असे वाटू लागले की सिंहासनावर बसलेल्या प्रभूला या डोळ्यांनी केव्हा एकदा पाहीन! (क) त्वरित दिव्य सिंहासन मागति- मनु राजाच्या राज्याभिषेकाच्यावेळी ब्रह्मदेवाने जे सिंहासन तयार करून आणले होते, व ज्या दिव्य सिंहासनावर रविवंशातील सर्व राजांना राज्याभिषेक केला होता ते पुरातन सिंहासन त्वरेने आणण्यास सांगितले. (ख) राम विप्रा शिर नमुनि बसले- त्या सिंहासनावर जानकीसह बसले हे पुढील चौपाईने सुचविले आहे. राम आणि जानकी यांनी सर्व मुनि व इतर ब्राह्मण यांना नमस्कार केला व राम जानकीसह सिंहासनावर बसले. (ग) जनकसुतेसह....मुनि निकराला- मुनि=मुनि व विप्र निकर=समुदाय. राम आज विधिपूर्वक रघुराज झाले हे पाहून सर्व मुनींना परम हर्ष झाला. रामचंद्रासारखा परम धर्मशील, गोद्विज देवधेनुहितकारी महाराज पृथ्वीला लाभला म्हणून हर्ष झाला, कारण आता 'यथा राजा तथा प्रजा' असे सहज होईल. हे जाणून हर्ष झाला व राम परमात्मा आहेत हे माहीत असल्याने त्यांना पाहून प्रहर्ष झाला.

चौ. (१) वेदमंत्र तैं द्विज उच्चारिति- विविध औषधी व विविध वस्तु मिश्रित विविध तीर्थांच्या जलाने राजा राणी यास अभिषेक करताना जे वेदमंत्र म्हणावयाचे असतात ते वशिष्ठ, वामदेव, कश्यप, जाबाली, मार्कंडेय इत्यादि

मुनि व इतर ब्राह्मण मोठ्याने म्हणू लागले व अभिषेक सुरु झाला. (क) प्रथम तिलक मुनि वसिष्ठ करती- अभिषेकानंतर नवी वस्त्रे वगैरे समर्पण केल्यावर कुलगुरू वसिष्ठांनी श्रीरामचंद्रांच्या कपाळी चंदन केशर इत्यादि गंधांचा टिळा प्रथम लावला, व मग त्यांच्या संमतीने इतर ब्राह्मणांनी टिळक लावला. याप्रमाणे मुख्य राज्याभिषेक विधि पूर्ण झाला. विस्तार वा.रा. युद्धकांड सर्ग १३१ मध्ये पहावा. आता आरती व दाने.

हिं. *।सुत बिलोकि हरषीं महतारी।बार बार आरती उतारी।।६।।*
।बिप्रन्ह दान बिबिध बिधि दीन्हे।जाचक सकल अजाचक कीन्हे।।७।।
।सिंघासन पर त्रिभुअन साईं।देखि सुरन्ह दुदुंभी बजाईं।।८।।

म. *।माता पुत्रा पाहुन हर्षति।पुनःपुन्हां आरति ओवाळिति।।६।।*
।विप्रां दान विविध विध दिधलें।याचक सकल अयाचक केले।।७।।
।सिंहासनीं त्रिलोकी स्वामी।देव वाजविती दुदुंभि नामी।।८।।

अर्थ- पुत्राला पाहून मातांना हर्ष झाला व त्या वारंवार आरती ओवाळू लागल्या.।।६।। रघुराजाने ब्राह्मणांना नाना प्रकारची दाने दिली, व याचकांना इतके दिले की पुन्हा याचना करण्याची इच्छाच त्यांना होऊ नये, त्यांना अयाचक बनविले.।।७।। त्रैलोक्याचे स्वामी राजसिंहासनावर बसलेले पाहून देवांनी दुदुंभी आदि चांगली वाद्ये वाजविण्यास प्रारंभ केला.।।८।।

टीका. चौ.६ (१) माता पुत्रा पाहुन हर्षति- १४ वर्षापूर्वी रघुनाथास युवराजाभिषेक व्हावयाचा होता, पण तो देवांच्या हितासाठी होऊ दिला नाही. त्यावेळी कैकयीशिवाय बाकीच्या सर्व मातांना कल्पनातीत दुःख झाले. आज त्या सर्व माता जिवंत असून रामाला हृदयाभिरामाला राज्याभिषेकच झालेला त्यांनी पाहिला. यामुळे कौसल्यादि मातांना किती आनंद झाला असेल, याची थोडीशीसुद्धा कल्पना कोणासही करता येणार नाही. (क) सातशे माता होत्या त्या सर्वांनी एकदम आरती ओवाळणे शक्य नव्हते, म्हणून थोडथोड्यांनी मिळून क्रमाने आरती ओवाळली. कौसल्यादिकांनी पुनःपुन्हाही ओवाळली असेल. त्यांच्या जीवीचे आर्त आज पूर्ण झाले. (ख) मात्र एक गोष्ट= दशरथ

महाराज यावेळी नसणे, सर्वांच्या मनास टोचल्याशिवाय राहिले नाही. आणि या कारणास्तव एवढ्या मोठ्या उत्सवात वाद्ये न वाजविण्याची आज्ञा रघुनाथानेच आधी दिली असल्याशिवाय अशा उत्सवात अयोध्येत वाद्य न वाजणे मनुष्य स्वभावाच्या अगदी विरूद्ध व अगदी अशक्य होते. देव आता आकाशात वाद्ये वाजवितील.

चौ.७-८ (१) याचक सकल अयाचक केले- हे सर्व याचक अयोध्येतलेच असल्याने रामभक्त आहेत, तथापि याचना करण्याचा त्यांचा स्वभाव कायम होता. रामभक्ताने याचना करणे असल्यास फक्त जानकीनाथाजवळच करावी, म्हणजे ते त्यांच्या याचकतेला याचक वृत्तीलाच जाळून टाकतात. तुलसीदास कवितावलीत म्हणतात की जानकीजीवनाचा (रामाचा) सेवक होऊन जो इतरांजवळ याचना करील त्याची जीभ जळून जावो. (कवि.७।२६ पहा) 'जग जाचिअ कोउ न, जाचिअ जौ, जियँ जाचिअ जानकि जानिहि रे। जेहि जाचत जाचकता जरि जाइ, जो जारत जोर जहानहि रे।। (कवि.७।२८) या याचकांनी जानकीजानि रामाजवळ याचना करताच त्यांनी त्या याचकांची याचकताच जाळून टाकली हा येथे गूढ भाव आहे.

हिं.छं. *।नभ दुंदुभी बाजहिं बिपुल गंधर्ब किंनर गावहीं।*
।।नाचहिं अपछरा बृंद परमानंद सुर मुनि पावहीं।।
।भरतादि अनुज बिभीषनांगद हनुमदादि समेत ते।
।।गहें छत्र चामर ब्यजन धनु असि चर्म सक्ति बिराजते।।१।।
।श्रीसहित दिनकर बंस भूषन काम बहु छबि सोहई।
।।नव अंबुधर बर गात अंबर पीत सुर मन मोहई।।
।मुकुटांगदादि बिचित्र भूषन अंग अंगन्हि प्रति सजे।
।।अंभोज नयन बिसाल उर भुज धन्य नर निरखंति जे।।२।।

म.छं. *।गंधर्व किंनर गाति, पुष्कळ दुंदुभी नभिं वाजती।*
।।अप्सरा नाचति वृंद, परमानंद सुर मुनि पावती।।
।भरतादि अनुज बिभीषणांगद हनुमदादि सभोवती।
।।धृत छत्र चमरें व्यजन धनु असि चर्म शक्ती शोभती।।१।।
।श्रीसहित दिनकर वंश भूषण काम बहु छवि शोभते।

।।नव अंबुधर वर गात्रिं अंबर पीत सुर मन मोहते।।
।मुकुटांगदादि विचित्र भूषण अंगि अंगि सुसज्ज, जे।
।।अंभोज नयन विशाल उर भुज, निरखिती नर धन्य ते।।२।।

अर्थ- आकाशात पुष्कळ दुदुंभी वाजत आहेत, गंधर्व किंनर गात आहेत व अप्सरांचे समुदाय नाचत आहेत, आणि देव मुनी परमानंद पावत आहेत. भरत, लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न हे भाऊ, बिभीषण, अंगद आणि हनुमान आदि छत्र, चामरे (दोन) पंखा, धनुष्य, तलवार, ढाल आणि शक्ति घेतलेले सभोवती शोभत आहेत.।।छं.१।। (श्री=सीते)सहित रविवंशबिभूषण रामचंद्रांची शोभा (छबि) अनेक कामदेवांच्यासारखी विराजत आहेत(शोभते). नवीन सजल मेघासारख्या सुंदर श्याम शरीरावरील पीतांबर (पिवळे वस्त्र) देवांचे मन मोहित करीत आहे. मुकुट, बाजुबंद इत्यादि विवित्र विभूषणे प्रत्येक अंगावर सजविलेली आहेत आणि कमलासारखे व विशाल नेत्र, विशाल छाती व विशाल बाहू आहेत, जे कोणी (या रूपाचे) दर्शन करतात, निरखून पाहतात ते नर धन्य होत.।।छं.२।।

टीका. छंद१ (१) पूर्वार्धात आकाशातील देवमुनींचा आनंद वर्णिला आहे. व उत्तरार्धात राज्याभिषेकाच्यावेळी केलेल्या सेवेचे वर्णन आहे. (क) भरतादि अनुज तीन, आणि बिभीषण अंगद व हनुमान असा सहा जणांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. हनुमानादि=हनुमान मुख्य आहे ज्यात असे. हनुमान सुग्रीव सेवक असल्याने सुग्रीवाचा अंतर्भाव हनुमानादिमध्ये करता येत नाही, म्हणून नलनीलांचा समावेश करणे योग्य आहे, त्यामुळे हे आठजण होतात व धारण करावयाच्या वस्तु आठ आहेत, कारण चवऱ्या दोन असतात. वा.रा. दोन चवऱ्यांचा छत्राचाच उल्लेख आहे. येथे यथासंख्य अलंकारानुसार ठरते की भरताने श्वेत छत्र मस्तकावर धरले आहे, लक्ष्मण व शत्रुघ्न दोन बाजूस चवऱ्या ढाळीत आहेत, बिभीषणाने मोरपिसांचा पंखा धरला आहे, अंगदाने धनुष्य, हनुमंताने तलवार, नलाने ढाल व नीलाने शक्ति हातात धरली आहे. हे आठ जण सिंहासनाच्या मागे सभोवती तीन बाजूस उभे आहेत. सुग्रीवाच्या प्रतिष्ठाप्रिय स्वभावानुसार सेवा करावी न लागल्यानेच त्याला सुख वाटले असेल.

पद्म.पु.उ.खं .२७०- राज्याभिषेक वर्णन- अथ तस्मिन दिने पुण्ये शुभलग्ने शुभान्विते। मंगलस्याभिषेकार्थ मंगलं चक्रिरे जनाः।।१।। वसिष्ठां वामदेवश्च जाबालिरथ कश्यपः। मार्कण्डेयश्च मौद्‌गल्यः पर्वतो नारदस्तथा।।२।। एते महर्षयस्तत्र जपहोमपुरः सरम्। अभिषेकं शुभं चक्रुर्मुनयो राजसत्तमम्।।३।। नानारत्नमये दिव्ये हेमपीठे शुभान्विते। निवेश्य सीतया सार्धं श्रिया इव जनार्दनम्।।४।।.सौवर्णकलशैर्दिव्यै र्नानारत्नमयैः शुभैः। सर्वतीर्थोदकैः पुण्यै र्मागल्य द्रव्य संयुतैः।।५।। दूर्वाग्र तुलसीपत्रपुष्पगंधसमन्वितैः। मंत्रपूतजलैः शुद्धैर्मुनयः संशितव्रताः।।६।। अजयन् वैष्णवान् सूक्तान् चतुर्वेदमयान् शुभान् ।अभिषेकं शुभं चक्रुः काकुत्स्थं जगतां पतिम्।।७।। तस्मिन् शुभतमे लग्ने देवदुंदुभयो दिवि। विनेदुः पुष्प वर्षाणि वतृषुश्च समंततः।।८।। दिव्यांबरै र्भूषणैश्च दिव्यगंधानुलेपनैः। पुष्पैनानाविधैदिव्यै र्देव्यासह रघूद्वहः।।९।। अलंकृतश्च शुशुभे मुनिर्भिर्वेदपारगैः। छत्रंच चामरं दिव्यं धृतवान् लक्ष्मणस्तदा।।१०।। पार्श्वेभरत शत्रुघ्नौ तालवृत्तौ विरेजतुः। दर्पणं प्रददौ श्रीमान राक्षसेंद्रो बिभीषणः।।११।। दधार पूर्णकलशं सुग्रीवो वानरेश्वरः। जाम्बवांश्च महातेजाः पुष्पमालां मनोहराम्।।१२।। (वालिपुत्रस्तु ताम्बूलं सकर्पूरं ददौ हरेः। हनूमान् दीपिकां दिव्या सुषेणस्तु ध्वजं शूभम्) (सूचना- काही श्लोकात मुद्दाम पदे पाडली आहेत.)

छंद.२. (१) या छंदात सिंहासनस्थ जानकीसहित श्रीरामाचे ध्यान योग्यरूपाने वर्णन केले आहे. (क) श्री शब्दाने रमा, महालक्ष्मी हा अर्थ सुचवून भुशुंडी कथा सुचविली आहे. श्री बद्दल 'सिय' घालता आला असता. (ख) बहु क्राम छवि शोभते- अनंत कामदेवांच्या शोभेसारखी छवि = शोभा आहे. अंबुधर= जलधर=सजल मेघ. 'नवीन नीरदश्यामं पीतकौशेयवाससं' याचा अनुवादच येथे दिसतो. मुकुट+अंगद = बाजुबंद. (ग) अशा प्रकारचे रूप जे निरखून पाहतात, ध्यानात किंवा स्वप्नात ते नर सुद्धा धन्य होत. मग ज्यांना त्रेतायुगात अयोध्येत, प्रत्यक्ष दिसले त्यांच्या भाग्याचे वर्णन कोण करणार? येथे 'निरखंति' हा वर्तमानकाळ वापरून वरील भाव सुचविला.

हिं.दो. ।वह सोभा समाज सुख कहत न बनइ खगेस।।
।।बरनहिं सारद सेष श्रुति सो रस जान महेस।।१२रा.।।
।भिन्न भिन्न अस्तुति करि गए सुर निज निज धाम।

।।बंदी बेष बेद तब आए जहँ श्रीराम।।१२म.।।
।प्रभु सर्बग्य कीन्ह अति आदर कृपानिधान।।
।।लखेउ न काहूँ मरम कछु लगे करन गुन गान।।१२चं.।।

म.दो. *।ती शोभा समाज सुख वदतां ये न खगेश!।।*
।।शेष गिरा श्रुति वर्णिती तो रस जाणि महेश।।१२रा.।।
।भिन्न भिन्न करूनी स्तुती सुर गत जिथे स्वधाम।।
।।बंदी वेषे वेद तैं येति जिथें श्रीराम।।१२म.।।
।देती प्रभु सर्वज्ञ, अति आदर कृपानिधान।।
।।कोणि न जाणे मर्म हे करू लागति गुणगान।।१२चं.।।

अर्थ- हे खगेशा गरूडा! ती शोभा, तो समाज व ते सुख यांचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. शेष, शारदा (=गिरा) व वेद त्यांचे वर्णन करीत असतात (पण अंत लागत नाही). मात्र त्यातील रस महेश जाणतात.।।दो.१२रा.।। भिन्न भिन्न स्तुती (आकाशातच) करून सर्व देव आपापल्या धामास गेले, तेव्हा जेथे श्रीराम आहेत तेथे भाटांच्या वेषाने बेद आले.।।दो.१२म.।। सर्वज्ञ प्रभु कृपानिधान रामचंद्रांनी (त्यांना ओळखून) त्यांना अति आदर दिला, पण यातील मर्म कोणी जाणू शकला नाही, आणि वेद गुणगान करू लागले.।।१२चं.।।

टीका. दो.रा.(१) 'ती शोभा समाज सुख...' मागल्या दोन छंदात व त्यापूर्वीच्या चौपायात श्रीरामप्रभूची शोभा, त्यावेळी जमलेला सर्व समाज, ती परिस्थिती व त्यावेळी सर्वांना झालेले सुख यांचे थोडे दिग्दर्शन मात्र केले, कारण त्यांचे परिपूर्ण वर्णन करता येणे अशक्य आहे. शेष, गिरा (सरस्वती) व चारी वेद त्यांचे वर्णन करीत आहेत पण त्यांना सुद्धा अंत लागत नाही, मग इतर कोण वर्णन करू शकेल? फक्त महेश्वर-शंकर तो रस, त्यातील गोडी जाणतात, पण त्याना सुद्धा वर्णन करता येत नाही.

दो.म.चं.(१) करूनी स्तुती सुर गत जिथे स्वधाम- आकाशात जमलेल्या ब्रह्मादि इंद्रादी वगैरे सर्व देवांनी आकाशात राहूनच भिन्न भिन्नपणे स्तुती केली. दरबारात समोर येऊन त्यांच्यापैकी कोणीच स्तुति केली नाही, अपवाद फक्त

महेश आहे. (क) जिथे श्रीराम- सीतेसहित राम दरबारात आहेत, तेथे चारी वेद भाटांची रूपे घेऊन आले. (ख) वेद जरि गुप्त वेषाने आले तरि राम प्रभु सर्वज्ञ असल्याने त्यांनी त्यांना ओळखले व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे आदर दिला. त्यांचे स्वागत करून त्यांना अर्घ्य व आसन दिले, पण हे सर्व मानसिक केल्यामुळे मर्म कोणालाच कळले नाही. भाटांच्या वेषाने चक्रवर्ती महाराजापुढे आले असल्याने उघडपणे स्वागतादि केले असते तर मर्म गुप्त राहिले नसते. विवाहाच्यावेळी विप्ररूपाने आलेल्या देवांचा असा मानसिक सत्कारच केला आहे. (१।३२१ छंद पहा) (ग) ही स्तुति ६ मोठ्या छंदात आहे. पुढील दोह्यांत चौपाई मुळीच नाही. असले ६ छंद मानसांत दुसऱ्या कोणत्याही दोह्यांत नाहीत. श्रीमद्‌भागवतांतसुद्धा वेदांनी स्तुति केली आहे. स्कंध १०।८७।१४-४१ या २८ श्कोकात ती स्तुती आहे. त्यातील सिद्धांत व यातील सिद्धांत सारखे आहेत. तेथेही उपक्रमात म्हटले आहे की पहाटेस भाट जशी राजाची स्तुति करतात तशी वेद प्रभूची स्तुति करू लागले.

वेदस्तुति-हिं.छं. *।जय सगुन निर्गुन रूप रूप अनूप भूप सिरोमने।*
।।दसकंधरादि प्रचंड निसिचर प्रबल खल भुजबल हने।।
।अवतार नर संसार भार बिभंजि दारून दुख दहे।
।।जय प्रनतपाल दयाल प्रभु संजुक्त सक्ति नमामहे।।१।।

म.छं. *।जय सगुण-निर्गुण रूप, अनुपम रूप भूप शिरोमणे।*
।।दशकंठ, निशिचर चंड खल तम भुजबळे हत दिनमणे।।
।अवतार नर, संसार-भार हरून दुःख-विनाश हे।
।।जय प्रणतपाल दयाल हे प्रभू! शक्तियुक्त नमामहे।।१।।

अर्थ- हे सगुणरूप! हे निर्गुणरूप! हे अनुपमरूप असलेल्या राजांच्या शिरोमणे! आपले ऐश्वर्य प्रगट करा (जय). हे दिनमणे(सूर्या)! दशकंठ रावण व इतर प्रचंड निशाचर खलरूपी तमाचा तुम्ही आपल्या भुज (हात-किरण) बलाने नाश केलात (हत). तुम्ही मनुष्यावतार घेऊन जगाचा (संसार) भार हरण केलात व दुःखाचा विनाश केलात. प्रणतांचे पालन करणाऱ्या दयाळु प्रभो! शक्तिसहित असलेल्या तुम्हाला आम्ही नमस्कार करतो, तुम्ही आपले ऐश्वर्य प्रगट करा (जय)।।छंद१।।

टीका- (१) जय=उत्कर्षमाविष्कुरू, आपले ऐश्वर्य प्रगट करा. (भाग.वे.स्तु.१४प) सगुण निर्गुणरूप, सगुणरूप=सगुणनिराकार ब्रह्म=परमेश्वर, निर्गुणरूप=निर्गुण निराकार ब्रह्म, व अनुपम रूप असलेले भूपशिरोमणी अशी तिन्ही रूपे तुमचीच आहेत हे सुचविले. (क) भूपरूपाचा प्रताप दुसऱ्या चरणात वर्णिला आहे. 'दशकंठ निशिचर...दिनमणे. दिनमणि= सूर्य. हे रूपक मुळात नाही. पण यमकासाठी घालावे लागले. जसा सूर्य आपल्या करांनी किरणांनी प्रचंड तमाचा संहार करतो त्याप्रमाणे भूपशिरोमणी रूपी दिनमणीने आपल्या भुजरूपी किरणांनी रावणादिनिशाचरतमाचा संहार केला. हत नष्ट केले.

(२) अवतार नर...विनाश हे! यात अवतार हेतु सांगितला आहे. तुम्ही नर दिसत असलात तरी नर नसून अवतार-नर आहात, नररूपाने अवतरलेले सगुण निर्गुण ब्रह्मच आहात. (क) संसार-भार=भूभार, हरण करून सुरांचे व साधूंचे दुःख हरण करण्यासाठी अवतार घेतलात, हे अवतार कारण दाखविले. ज्या कार्यासाठी अवतार घेतलात ते स्थूल कार्य उरकले आहे हे सुचविले. (ख) शक्तियुक्त- दाखविले की जानकी-सीता आपली शक्ति=आदिशक्ति=मूळमाया, मूळ प्रकृति आहे. 'आदिशक्ति जी निर्मि जगा या। ती ही मम अवतरेल माया' (१।१५२।४) असे प्रभुवचनच आहे. नमामहे=आम्ही नमन करतो.

हिं.छं. ।तव बिषम माया बस सुरासुर नाग नर अग जग हरे।
।।भव पंथ भ्रमत अमित दिवस निसि काल कर्म गुनन्हि भरे।।
।जे नाथ करि करूना बिलोके त्रिबिधि दुख ते निर्बहे।
।।भव खेद छेदन दच्छ हम कहुँ रच्छ राम नमामहे।।२।।

म.छं. ।तव विषम-माया-वश सुरासुर नाग नर अग जग हरे।
।।भ्रमतात भवपथिं अमित, दिननिशि काल-गुण-कर्मे, खरें।।
।ज्यां नाथ! करूणायुत विलोकां त्रिविध ताप तयां न, हे!।
।।भवखेद-छेदन-दक्ष आम्हां रक्ष राम नमामहे।।२।।

अर्थ- हे हरे! तुमच्या विषम मायेला (कराल अविद्यारूपी दुष्ट मायेला) वश होऊन, काल कर्म आणि गुणांनी देव दानव नाग मानव व सर्व स्थावर

जंगम (अग, जग) जीव, रात्रंदिवस अनंत भवाच्या मार्गात भ्रमण करीत (भटकत) राहिले आहेत. खरोखर हे नाथ! तुम्ही करूणायुक्त दृष्टीने, ज्यांना पाहता त्यांनाच त्रिविध ताप होत नाहीत (ते त्यातून सुटतात). जन्म मरणाच्या (भवाच्या) दुःखाचे व श्रमाचे (खेद) छेदन (विनाश) करण्यात कुशल असणाऱ्या रामा! आमचे रक्षण कर, आम्ही तुला नमस्कार करतो.।।छं.२।।

टीका. (१) विषममाया- घोर, दुष्ट माया= अविद्या, हीच अति दुःखदायक भवचक्रात भ्रमविणारी आहे. 'एक दुष्ट जी सुदुःखरूपी। जी वश जीव पडे भव कूपी' (३।१५।५) हेच येथे सांगितले आहे. विद्यामाया भवदुःखविमोचक आहे. 'व्यापि न हरिसेवका अविद्या। व्यापी प्रभुनी प्रेरीत विद्या। दास विनाश न होतो यास्तव' (७९।२-३) 'ती माया दुःखद मजला ना' (७८।२) 'यन्मायावशवर्ती विश्वमखिलं ब्रह्मादि देवाऽसुराः' (१ मं. श्लो.६) ब्रह्मदेव भगवंताच्या कृपेनेच अविद्यामायेला वश नाहीत. सर्व सुरासुर, नाग व नर यांनी स्वर्ग, पाताळ व मृत्यूलोक सुचविले. म्हणजे सर्व विश्वच अविद्या मायेला वश झालेले आहे. (क) हिला वश झाले की गुणांना वश होतात, त्यामुळे बंधक कर्मे घडतात, व त्या कर्माचे फळ भोगविण्यासाठी अनुकूल प्रतिकूल काळ पाठीस लागतो. अशा रीतीने सर्व स्थावर जंगम जीव जन्ममरण परंपरारूपी संसृति चक्रांत भटकत राहतात. (ख) अमित दिननिशि- किती दिवस व किती रात्री भटकतात याची मोजदाद करणे अशक्य, म्हणून अमित म्हटले. 'भवपंथि अमित' असाही अर्थ आहेच. हा मार्ग अपार अनंत आहे. 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनं' असा हा प्रवास अनंत कल्पे चालू आहे.

(२) नाथ! तुम्ही प्रभूंनी ज्यांच्यावर कृपा केलेली नसते ते जीव खरोखर अनाथ होत. या भवचक्रातून त्यांना सोडविणारा दुसरा कोणी नाही. तुम्ही ज्याच्यावर कृपा करतां तोच त्रिविध तापातून सुटतो. कारण तुम्हीच 'भव-खेद-छेदन-दक्ष आहात. खेद=श्रम व दुःख. जन्म मरणाचे श्रम व सर्व दुःखे यांचा विनाश करण्यात तुम्हीच परम समर्थ व कुशल आहात. म्हणून वेद सांगतात की आमचे रक्षण करा. या भवदुःखापासून. अविद्या मायेने दुःख होते तिचा विनाश करा.' 'जय जय जहि अजां.' (=अविद्या) अशी प्रार्थना भागवतात

वेदस्तुतीत, वेदांनी प्रारंभीच केली आहे.

हिं.छं. */जे ग्यान मान बिमत्त तव भव हरनि भगति न आदरी।।*
।।ते पाइ सुर-दुर्लभ पदादपि परत हम देखत हरी।।
।बिस्वास करि सब आस परिहरि दास तव जे होइ रहे।
।।जपि नाम तव बिनु श्रम तरहिं भव नाथ सो समरामहे।।३।।

म.छं. */जे ज्ञान-मान-विमत्त तव भव हरणि भक्ति न आद्रिती।*
।।ते प्राप्त-सुर-दुर्लभ-पदादपि पडत आम्हां अढळती।।
।विश्वास-युत सब आस सांडुनि दास तव होती खरे।
।।तव जपुनि नामा श्रम विना भव तरति त्या स्मरतो हरे।।३।।

अर्थ- जे ज्ञानाच्या अभिमानाने उन्मत्त होऊन तुझ्या भवसंहारक भक्तीचा आदर करीत नाहीत, ते प्राप्त झालेल्या देवांना सुद्धा अति दुर्लभ अशा (मोक्ष) पदावरून पतन पावतांना आम्हाला आढळतात. दिसतात. परंतु जे विश्वासयुक्त होऊन सर्व आशा भरवसा सोडून खरोखर तुझे दास होतात ते तुझ्या नामाचा जप करून विनाश्रम भव तरतात, त्या तुझ्या नामाचे आम्ही स्मरण करतो.।।छंद३।।

टीका- (१) जे ज्ञान-मान-विमत्त- मी ज्ञानी आहे, मी मुक्त आहे, आता मी भक्ति कोणाची व कशासाठी करू? ईश्वरभाव, उपासना इत्यादि सर्व भ्रम आहेत असे समजून, म्हणून जे भक्तीचा अनादर करतात, ते प्राप्त झालेल्या मोक्षपदापासून च्युत होतात, त्यांचा अधःपात होतो. असे अधःपतन झालेले ज्ञानाभिमानी आम्ही आमच्या डोळ्यांनी पाहात असतो. 'ज्ञान मोक्ष दे' असा नियम असला तरी मी ज्ञानी आहे, मी ज्ञानी झालो असे वाटणे हेच अज्ञान आहे, हीच विषममाया आहे. भगवान म्हणतात 'प्रौढ तनय सम मजला ज्ञानी। बालक सुत सम दास अमानी।। मम बल भक्तां स्वबल तयांना। काम कोप हे रिपु उभयानां।। हे जाणुनि पंडित मज भजति। ज्ञान लाभि हि न भक्ती त्यजती'(३।४३।८-१०) (क) भक्तीचा अनादर करणाऱ्या, ज्ञानाहंकाराने उन्मत्त झालेल्यांचा अधःपात होतो पण भगवंतावर पूर्ण विश्वास ठेवून म्हणजेच भगवान माझे सर्व प्रकारे रक्षण करतील अशा दृढ विश्वासाने जे हरीचे दास-सेवक

बनतात ते भवसागर सहज तरतात. (ख) पूर्ण विश्वासाचे लक्षण सांगतात- सब आस सोडुनि=सर्व आशा सोडून. सर्व आशा=इतर सर्वांचा भरवसा व साधनांचा भरवसा, यांचा त्याग केला असेल तरच ठरेल की पूर्ण विश्वास आहे. प्रभुच म्हणतात- 'म्हणवि दास मम नर आशा करि। वदा कुठे विश्वास खरा तरि' (७।४६।३). असे जे दृढ विश्वासी भगवन्नामाचा जप करीत राहतात तेच खरे दास व तेच कसलेही श्रम न करता भवसागर तरून जातात. येथे सुतीक्ष्णासारखी अनन्यगतिक शरणागति हेच भव भय हरणाचे मुख्य साधन सांगितले व 'राम नाम अवलंबन एकु हि' सांगितले. अशाना प्रभु तारतात.

हिं.छं. ।जे चरन सिव अज पूज्य रज सुभ परसि मुनिपतिनि तरी।
।।नख निर्गता मुनि बंदिता त्रैलोक पावनि सुरसरी।।
।ध्वज कुलिस अंकुस कंज जुत बन फिरत कंटक किन लहे।
।।पदकंज-द्वंद्व मुकुंद राम रमेस नित्य भजामहे।।४।।

म.छं. ।जे चरण शिव-अज-पूज्य, रज शुभ लागतां मुनि वधु तरे।
।।नखनिर्गता मुनि वंदिता जग-पावनी सुरसरि, हरे।।
।ध्वज-कुलिश-अंकुश-कंज-युत वनिं फिरत कंटक-किण वरी।
।।पदकंज-युग्म मुकुंद राम रमेश भजतों अंतरी।।४।।

अर्थ- जे चरण शिव आणि ब्रह्मा यांना पूज्य आहेत ज्यांच्या शुभ रजाच्या स्पर्शाने (रज लागताच) मुनिवधु अहल्या तरली, हे हरि! ज्या चरणांच्या नखापासून मुनिवंदित (ब्रह्मदेवाने वंदन करून पूजिलेली) व जगाला पावन करणारी देवनदी गंगा प्रकट झाली, आणि ध्वज, वज्र, अंकुश व कमल या चिन्हांनी मंडित ज्या चरणांवर वनांत हिंडत असता काटे लागून घट्टे (किण) पडलेले आहेत, ते चरण कमल युग्म हे मुकुंद! हे राम! हे रमेश! आम्ही अंतरांत (हृदयांत) भजत असतो.।।छं.४।।

टीका- या छंदात चरणांचा महिमा सांगून वेद म्हणतात की आम्ही त्यांचे ध्यान करीत असतो. (१) जे चरण शिव अज पूज्य- शिव स्वतः मोक्ष स्वरूप, कल्याणस्वरूप, असून ज्यांची भक्ती करतात, ज्याला जन्म नाही असा जो अज=ब्रह्मदेव, तो सुद्धा ज्या चरणांची भक्ति करतो, त्या चरणांची भक्ति ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केलेल्या सृष्टीतील, वारंवार जन्मणाऱ्या व मरणाऱ्या

मानवांनी न केली तर कल्याण होईल काय? हा येथे ध्वनी आहे आणि म्हणूनच शिव आणि अज हे शब्द वापरले. (क) रज शुभ- ज्या चरणांचे रज सुद्धा इतके शुभ आहे, कल्याणकारक आहे, की अहल्येसारखी पापीण त्याच्या स्पर्शाने उद्धरून गेली, तिला अति दुर्लभ प्रेमभक्ति मिळाली. मग जे कोणी अशा चरणांचा विश्वासाने आश्रय (भजन) करतील ते अपार भवसागरातून तरतील यात नवल काय? हे येथे दाखविले. (ख) नखनिर्गता...सुरसरि- याने सुचविले की ज्या चरणांच्या रजाने अहल्या तरली ते रघुवीरचरण व ज्या चरणांच्या नखापासून गंगा उद्‌भवली ते भगवान विष्णुचे चरण एकच होत. (ग) मुनिवंदिता- मुख्य अर्थ हा की जिचा उद्‌भव होताच प्रथम जिला ब्रह्मदेवाने वंदन केले अशी.

(२) ध्वज कुलिश...किण वरी- किण=घट्टे, हा संस्कृत शब्द आहे. 'किणो मांसग्रन्थिः व्रणजं चिन्हं च' (अ.व्या.सु. ३।५।१८). काटे लागून झालेल्या भोवऱ्या =कंटककिण. या तिसऱ्या चरणाने चरणांचे ध्यान करण्याचा विधि सुचविला. 'ध्येयं सदा...वज्रांकुश ध्वज सरोरूह लाच्छनाढ्यं' असे भागवतात स्पष्टच सांगितले आहे. तळपायावरील या चार चिन्हांसहित तळव्यांचे ध्यान करावे. हे चरण कमलासारखे कोमल असून भक्तांच्या कल्याणासाठी वनात अनवाणी हिंडले, आणि पायात काटे मोडून त्यांनी भोवऱ्याचे घट्टे पडलेले आहेत. दाखविले की देवांच्या व भक्तांच्या कल्याणासाठी असे कष्ट सोसणारे राम आहेत. (क) मुकुंद=मोक्ष देणारा, राम= आनंदसिंधुसुखराशी, भक्ति देणारा व रमेश= लक्ष्मीपती, लक्ष्मी, ऐहिक सुख, ऐश्वर्य देणारे, रघुनाथ आहेत हे या तीन शब्दांनी सुचविले.

हिं.छं. *।अब्यक्तमूलमनादि तरू, त्वच चारि निगमागम भने।*
।।षट कंध साखा पंच बीस अनेक पर्न सुमन घने।।
।फल जुगल बिधि कटु मधुर बेलि अकेलि जेहि आश्रित रहे।
।।पल्लवत फूलत नवल नित संसार बिटप नमामहे।।५।।

म.छं. *।अव्यक्त-मूलमनादि तरू, चार त्वचा, श्रुति बोलती।*
।।षट् स्कंध, शाखा पंचवीस, अनेक पाने, सुमन तीं।।
।फल युगलविध कटु मधुर, वल्ली आश्रिता ज्या एक हे।

।।पल्लवत फूलत नित्य नव संसार विटप नमामहे।।५।।

अर्थ- वेद (शास्त्रादि) सांगतात की अव्यक्त हे मूळ असलेला (अव्यक्तमूलम्-अनादि) एक अनादि तरू आहे. त्याला चार त्वचा (साली) आहेत, सहा स्कंध आहेत, पंचवीस शाखा आहेत, पाने व फुले अनेक अगणित आहेत, कडू गोड अशी दोन प्रकारची फळे आहेत, त्याचा आश्रय केलेली केवळ एकच वल्ली वेल आहे आणि पालवी व फुले नित्य नवी येतच असतात, असा जो संसार विटप वृक्ष त्या तुम्हाला आम्ही नमन करतो।।५।।

टीका- या छंदात विश्वरूपाने=संसाररूपाने प्रगट दिसणाऱ्या प्रभूला नमस्कार केला आहे व सुचविले आहे की विश्व तुमचेच रूप आहे. तरूच्या रूपकाने विश्वाचे तात्विकदृष्ट्या वर्णन आहे.

चरण पहिला- (१) अव्यक्तमूलम् अनादि तरू- अव्यक्त आहे मूळ ज्याचे तो अव्यक्तमूल. अव्यक्त=ब्रह्म, आणि मूल प्रकृति असे दोन अर्थ असले तरी येथे अव्यक्त=मूलप्रकृति=मूळमाया, विद्यामाया असा अर्थ आहे. हा तरू=वृक्ष अनादि आहे केव्हा उत्पन्न झाला हे सांगता येत नाही म्हणून अनादि आहे. कारणरूपाने अनादि अनंत आहे, कार्य रूपाने अनित्य सान्त आहे. 'उर्ध्वमूलमधःशाखं अश्वत्थं प्राहुःअव्ययम्' (भ.गी). यात ज्या अर्थाने अव्यय म्हटले त्याच अर्थाने येथे अनादि म्हटले. जगाची उत्पत्ती स्थितिसंहार करणारी मूलप्रकृति= विद्यामाया आहे. एक रची जग गुण वशजीते। (३।१५।६) 'जग निर्मि जी पाळी हरी करूणानिधी कल बघुन की' (२।१२६ छं.) हिला आदि शक्ति म्हटले आहे. हीच या संसाररूपी तरूचे मूळ आहे. (क) तरू=तरन्ति अनेन, ज्याने तरता येते तो तरू. विश्वरूपी वृक्षाला रामस्वरूप ओळखून, त्याच्यावर वाढलेल्या एका अविद्यारूपी वेलीच्या पत्रपुष्प फल सौंदर्यावर मोहित न झाल्यास हा तरू= तारणारा आहे. पण त्या वेलीच्या विस्तारात अडकल्यास हा संसार विटपी आहे. पुन्हा जन्मणे पुन्हा हि मरणे पुन्हाहि जननी जठरी निजणे।। (प्रज्ञा) हा विस्तार अपार अनंत आहे. (ख) वृक्षांचे पोषण करणाऱ्या चार त्वचा आहेत. चतुर्विध पुरूषार्थ या चार साली आहेत. अर्थ, धर्म, काम, आणि मोक्ष या त्या चार त्वचा आहेत. जगाच्या व्यवहाराचे पोषण व संवर्धन करणारी जर कोणती कारणे असतील तर या चारांशिवाय दुसरी आहेत. बहुधा प्रत्येक जीव यातील

पहिल्या तीन गोष्टी पैकी एका किंवा अधिक गोष्टींनी प्रेरित होऊन कर्म (कायिक वाचिक मानसिक) करीत असतो. त्वचा- साली, सतत काढीत राहिल्यास वृक्ष मरतो, नुसते काष्ठ राहते. त्याप्रमाणे या चारी पुरूषार्थांपैकी एकाचीही इच्छा राहिली नाही व उत्पन्न होत नाही त्याचा संसारवृक्ष असून नसल्यासारखा होतो. त्याला हे विश्व रामरूप राहते व तो पुन्हा संसारात पडत नाही.

चरण दुसरा- (१) षट्स्कंध- स्कंध=झाडाचा बुंधा, असा सामान्यार्थ आहे, पण तो येथे नाही. येथे स्कंध=स्कंधशाखा असा अर्थ आहे. बुंध्याला फुटलेल्या (मुख्य) शाखा=मुख्य फांद्या. जन्मादि षड्विकार या सहा मुख्य फांद्या आहेत. जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते व नश्यति हे सहा विकार होत. हे सहा विकार जसे व्यष्टीला, एका देहाला असतात तसे समष्टिदेहाला, विराट देहालाही असतात. वृक्षाच्या मुख्य शाखा त्याचा तोल संभाळून त्याचे धारण करतात. तसेच विश्वाचे धारण या सहा विकारांनीच होते. यांच्यामुळेच विश्व वृक्ष उभा असलेला दिसतो. (क) शाखा पंचवीस. येथे शाखा म्हणजे स्कंधशाखांना फुटलेल्या मोठ्या फांद्या, या २५ आहेत. पंचमहाभूतांचे पंचीकरण होऊन उत्पन्न झालेल्या ज्या २५ तत्त्वांचा स्थूल देह बनला आहे ती पंचवीस तत्वे म्हणजेच विराटाच्या, विश्व वृक्षाच्या २५ शाखा होत. काम क्रोध शोक मोह (लोभ) भय चलन वलन प्रसारण अकुंचन निरोध क्षुधा, तृषा आलस्य निद्रा मैथुन शुक्र शोणित लाळ मूत्रस्वेद आणि अस्थिमांस त्वचा नाडी रोम, अशी आकाशादि पंचभूतांची मिळून पंचवीस तत्त्वे आहेत त्याच पंचवीस शाखा होत. (ग) अनेक पाने सुमन- पाने फुले अनेक म्हणजे अगणित आहेत. फुलांतूनच फळांची उत्पत्ती होते. विषम मनोरथ दुर्गम नाना।.....गिति नामा ना।। (७।१२१।३२). अगणित विषयमनोरथ, विषयवासना, कामना ही अगणित पाने आहेत. यांची तृप्ती, प्राप्ती व्हावी म्हणून केली जाणारी कायिक वाचिक मानसिक कर्मे ही फुले होत. कर्मानुसार फळे मिळतात.

चरण ३रा. (१) फल युगलविध कटु मधुर- दोन प्रकारची फळे या संसार वृक्षावर लगडलेली दिसतात. काही कडू असतात व काही मधुर गोड स्वादिष्ट असतात. कडू फळे म्हणजे विविध दुःखे व मधुर फळे म्हणजे विविध सुखे. कटु

शब्द आधी वापरून सुचविले की दुःखरूपी कडू, अनिष्ट फळेच फार. 'पापांना कर्मणां फलं दुःखम्' 'पुण्यांना कर्मणा फलं सुखम्' म्हणून फुले म्हणजे कर्मे हा अर्थच योग्य आहे. 'सुख पाहता जवापाडे। दुःख पर्वता एवढे' (दा.बो.) (क) वल्ली आश्रिता ज्या एक वृक्षांवर वेली चढलेल्या असतात व त्या वृक्षाला गुरफटून, वेढे वळसे घालून वाढलेल्या असतात तशी विद्यामाया मूळ असलेल्या या तरूंच्या आश्रयाने एक फार मोठी वेल वाढलेली आहे. ही वेल म्हणजेच अविद्या माया. 'मी माझे तू तुझे चि माया। जी वश करते जीव निकाया' (३।१५।२) हीच बंधनकारक आहे. 'विषममाया वश सुरासुर' असे पूर्वीच म्हटले आहे. ही वेल कापून टाकली. मुळातूनच उपटून टाकली, की संसार तरू तारक होतो. ईशसृष्टी बंधनकारक दुःखमूळ नसून ईशसृष्ट जगात मी माझे 'अहंमम' रूपी अविद्येचा जो पसारा तोच बंधनकारक, दुःखद आहे. 'अहं ममेत्ययं बंधो' 'नाहं ममेति मुक्तता' (श्रुति).

चरण ४ था. (१) पल्लवत फूलत नित्य नव (हि.नवल- नव, नवीन). या वृक्षाला व त्याच्यावरील लतेला नित्य नवी पालवी व फुले सतत येत असतात. पण फळे दोन प्रकारचीच. पालवी व फुले म्हणजे विषय वासना, कामना आणि कर्मे. (क) संसार विटप नमामहे- हा संसार वृक्ष रामरूप समजून जे कोणी भूतमात्राला भगवद्भावनेने प्रणाम करतील 'यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः,' 'समंपश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्' (भ.गी) त्यांची अविद्या वल्ली भगवान उपटून टाकतील. 'दारूण अविद्या पंचजनित विकार श्री रघुवर हरी' (७।१३०।छं.२) असे या काण्डाच्या व ग्रंथाच्या उपसंहारात म्हटलेच आहे. म्हणूनच वेद संसार विटपाला रामरूप जाणून नमन करीत आहेत.

'एकायनोऽसौ द्विफल स्त्रिमूलः. चतूरसः पंचविधः षडात्मा। सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्रदिवृक्षः' (भा.ग.१०।२।२७) शिवाय भाग. ११।१२।२१-२३ यांत संसार विटपाचे थोडे निराळे वर्णन आहे. मानसांतील वर्णन अधिक सुटसुटीत व वृक्षाच्या रूपकाने चिंतन करण्यास अगदी सुलभ असून उपसंहार भक्तीमधेच केला आहे. आता पुन्हा भक्तीहीन ज्ञानाची हेयता सांगून भक्ति भगवत्कृपेने प्राप्त होते हे समारोपात दाखवितील.

हिं.छं. ।जे ब्रह्म अजमद्वैतमनुभवगम्य मनपर ध्यावही।

।।ते कहहुँ जानहुँ नाथ हम तव सगुन जस नित गावहीं।।
।करूनायतन प्रभु सदगुनाकर देव यह बर मागहीं।
।।मन बचन कर्म बिकार तजि तव चरन हम अनुरागहीं।।६।।

म.छं. *।जे ब्रह्म अजमद्वैतमनुभवगम्य मनपर ध्यायती।*
।।वदुं जाणुं दे त्या, नाथ आम्हीं गावुं कीर्तिच सगुण ती।।
।करूणानिधे प्रभु! सद्‌गुणाकर देव! हा वर मागतों।
।।मन-वचन-कर्म, विकार सोडुनि तव पदी अनुराग तो।।६।।

अर्थ- ब्रह्म अज आहे, अद्वैत आहे, अनुभवगम्य (स्वसंवेद्य) आहे व मनाच्या अतीत आहे, असे असून जे त्याचे ध्यान करतात, त्यांना असे बोलू द्या व जाणू द्या (अशा ब्रह्माला). आम्ही मात्र हे नाथ! आपली सगुण कीर्तिच गात असतो. हे करूणासागरा प्रभो! सद्‌गुणांच्या आगरा हे देवा! आम्ही तर (तो) हा वर मागतो की मनाने वाणीने व कर्माने विकारांचा त्याग करून मनाने वाणीने व कर्माने तुमच्या चरणांच्या ठिकाणी आमचे प्रगाढ प्रेम (अनुराग) असावे.।।छं.६।।

टीका. चरण १-२ (१) पूर्वी 'जे ज्ञान मान विमत्त तव भवहरणि भक्ति न आद्रिती' असे म्हटले, त्याचाच उपसंहार येथे करीत आहेत. ब्रह्म 'एकम् एव अद्वितीयम्' असे द्वैतरहित, अद्वैत असल्या करणाने व ते मनाने सुद्धा जाणता येत नसल्याने ते ध्यानाचा विषय नाही व दुजेपणाने जाणता येत नाही. ते त्रिपुटीरहित अनुभव रूपानेच जाणले जाते. जाणणारा व ब्रह्म भिन्न रहात नाहीत. असे ब्रह्माचे वर्णन करून सुद्धा जे म्हणतात की आम्ही निर्गुण ब्रह्माचे ध्यान करतो व आम्ही ते ब्रह्म जाणले, त्यांनी तसे सुखाने बोलावे व ध्यान करून ते जाणावे. आम्हाला त्याचे ध्यानही करता येत नाही व ते जाणताही येत नाही. येथे वक्रोक्ती आहे. आम्ही त्यांच्यासारखे शहाणे नसल्याने आम्ही आपले सगुणाची कीर्ति गात असतो.

चरण३-४ (१) करूणानिधे प्रभु! सद्‌गुणाकार देव- तुम्ही करूणासागर असून सर्व समर्थ आहात, म्हणून आमच्यावर थोडी करूणा करा व आम्ही मागतो तो वर आम्हाला द्या. आम्हाला मोक्ष, सिद्धी वगैरे नको आहे व जे

पाहिजे ते आमच्या प्रयत्नांनी मिळविता येण्यासारखे नाही. तुम्ही दिव्य गुणांचे सागर आहात तथापि आम्हाला ते ही नकोत, आपल्या पायी अनुराग म्हणजे प्रगाढ प्रेम द्या म्हणजे झाले. (क) मन वचन कर्म विकार सोडुन- विकार= कामक्रोधादि सर्व मनोविकार, मानसरोग आमच्या मनात वाणीत व कृतीत जरासुद्धा राहू नयेत आणि मनाने वाणीने व कर्माने तुमच्यावर आमचे अनन्य अक्षय्य प्रेम असावे हें मनोविकार- मानसरोग सुद्धा भगवंताच्या कृपेशिवाय पूर्णपणे जात नाहीत. हे 'नाश न पावति जन परितापी।। रामकृपे सब रोग विनाशति' (७।१२२।३,५) या दोन्ही गोष्टी कृपासाध्य आहेत. जे चापबाणधर रघुनाथ हृदयांत निवास करतात तेव्हाच हे विकार पूर्णपणे जातात. येथे अयोध्येच्या राजसिंहासनावर आरूढ झालात तसे आमच्या हृदय सिंहासनावर बसा म्हणजे झाले. (५।४७।१-२, ४।२१।३-५. पहा) असे झाले म्हणजेच स्वान्तःसुख मिळते.

हिं.दो. ।सब के देखत बेदन्ह बिनती कीन्हि उदार।।
।।अन्तर्धान भए पुनि गए ब्रह्म आगार।।१३रा.।।

म.दो. ।वेदांनी देखत सकल केली स्तुती उदार।।
।।पावुनि अंतर्धान गत जेथे ब्रह्मागार।।१३रा.।।

अर्थ- वेदांनी सर्वांच्या देखत अशी उदार (महत्त्वाची) स्तुती केली (उदाराची स्तुती केली, हा गूढार्थ) आणि अंतर्धान पावून ब्रह्मलोकास गेले.।।दो.१३।। (ब्रह्म+अगार).

टीका. (१) वेद भाटांच्या रूपाने आले व सर्वांच्या समक्ष स्तुती केली. उदार- मोठी महत्त्वाची. 'उदारो दातृ महतोः' उदार=दाता हा अर्थ घेतला म्हणजे 'उदार स्तुती' केली. उदाराची स्तुती केली असा गूढार्थ प्रगट होतो व सुचवितो की त्यांनी मागितलेला वर उदार रामचंद्रांनी त्यांना दिला मनाने. भाट जेथे उभे होते तेथेच अदृश्य झाले, व ब्रह्मागार= ब्रह्म+अगार=ब्रम्हदेवाचे निवासस्थान, ब्रह्मलोक, तेथे गेले. साक्षात् रूपधारी वेद सदा ब्रह्मलोकांत राहतात. येथे वेदस्तुती समाप्त झाली.

श्रीवेदस्तुती- पूर्वाषाढा नक्षत्र (२०वी स्तुती)

(१) अनुक्रम- ही विसावी स्तुति, विसावे नक्षत्र पूर्वाषाढा. रघुनाथाचा वनवास संपून सिंहासनावर विसावा घेत बसलेले असता केलली आहे. (२) नाम साम्य- पूर्वाषाढा=पूर्वा आषाढा, आषाढा=पूर्णिमा. 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते। स्त्री' (= आषाढा) पूर्णिमायाम् (इतिमेदिनी) पूर्णत्वाने निवृत्ता ती पूर्णिमा. (अ.व्या.सु) = आषाढा. रामचंद्रांच्या ऐश्वर्याचे पूर्णत्व सिद्ध झाले त्यावेळी पूर्वी म्हणजे प्रथम केलेली ही स्तुती आहे म्हणून पूर्वाषाढा हे नाम सार्थ आहे. यानंतर केलेली ती उत्तराषाढा स्तुती पुढल्या दोह्यांत शंकर करतात. (३) तारे संख्यासाम्य- 'श्रुतिभिस्तु मंचः' (रत्नमाला) श्रुती= वेद चार, तितके या नक्षत्राचे तारे आहेत. चार वेदांनी केलेलीच ही स्तुती आहे. नमामहे, स्मरामहे (स्मरतो) भजामहे (भजतो) व अनुरागाची मागणी मिळून चार तारे स्तुतीत आहेत. (४) आकार साम्य- 'मंचः' मंचासारखा आकार आहे. मंच चार पायांचा असतो. तसाच नमामहे वगैरे चार तारे मिळून चौकोनी (लंबचौरस) मंच आहे. यातला एक पाय जरी कमी असला तरी वर स्थिर बसता येणार नाही, पतन होईल. प्रेमभक्ती हा मुख्य पाय व नमन स्मरण व भजन हे चारी पाय मजबूत पाहिजेत. (५) देवतासाम्य- या नक्षत्रांची देवता नीर=जल आहे. 'नख निर्गता मुनि वंदिता जगपावनी सुरसरि' या स्तुतीतच आहे. परम पावन नीर आहे. नीर=निश्चयेन राति ददाति सुखम् (अ.व्या.सु) निश्चये करून सुख देणारी, या स्तुतीची देवता आहे. फलश्रुती साम्य- 'अभिमत दानि देवतरू वर से' देवतरूश्रेष्ठाप्रमाणे इच्छिलेले देणारी ही फलश्रुती आहे. 'संसार विटप नमामहे' रामचंद्ररूपी देवतरूश्रेष्ठाजवळ अभिमतदानि वेद स्वतःच भक्ति मागत आहेत. देवतरू-वर. कल्पवृक्षाहून श्रेष्ठ असे राम वाटेल ते देणारे येथे आहेत. तरू व देव रामचंद्रास याच स्तुतीत म्हटले आहे. 'त्रैगुण्यविषयावेदाः' धर्मार्थकाम देऊ शकतात व ते स्वतः देवतरूवराजवळ भक्ति मागतात. सार हे की या स्तुतीच्या अनुष्टानाने ज्याला जे पाहिजे ते मिळेल. दो.१५।१-५ पहा. आता उत्तराषाढा स्तुती करणारे शंभु याच दोह्यात (१३ म.) येतील.

हिं.दो. ।बैनतेय सुनु संभु तब आए जहँ रघुबीर।।
।।बिनय करत गदगद गिरा पूरित पुलक सरीर।।१३म.।।

म.दो. *।श्रुणु विनतासुत शंभु तैं येति जिथे रघुवीर।।*
।।स्तुती करिती गद्‌गदगिरे पूरित पुलक शरीर।।१३म.।।

अर्थ- हे विनता पुत्रा! ऐक तेव्हा मग, जिथे रघुवीर होते तेथे शंभु आले, आणि गद्‌गदवाणीने स्तुती करू लागले, तेव्हा त्यांचे शरीर रोमांचांनी फुलले.।।१३म.।।

टीका. (१) विनतासुत- वैनतेय, गरूड. रघुवीर शब्दाने सुचविले की पाच प्रकारची वीरता या स्तुतीत वर्णिली जाईल. स्तुति करू लागण्यापूर्वीच कंठ गद्‌गद झाला. असे झाले म्हणजे नेत्रांत अश्रू येतातच म्हणून तो उल्लेख केलेला नाही. स्तुति करण्याचे वेळी अशी प्रेम दशा कोणाही देवांच्या ठिकाणी दिसली नाही. <u>ल.ठे.</u> दो.१३रा, मध्ये वेदस्तुती समाप्त झाली आणि दो.१३ मध्ये म्हणजे त्याच दोह्यात उत्तराषाढा स्तुति करणारे आले. अशा या दोन स्तुति अगदी संलग्न आहेत. अशीच पूर्वाषाढा व उत्तराषाढा नक्षत्रे आकाशात अगदी जवळ जवळ आहेत.

सूचना- अभिजित् सुद्धा २८ स्तुतीत ही शंभुकृत स्तुतीच फक्त अशी आहे की स्तुती करणाराने जगातील सर्व विषयी पामर जीवांच्या कल्याणासाठी प्रभूला प्रार्थना केली आहे. पामर जीवांचे खरे शं भवति (कल्याण होईल) अशी काळजी फक्त शंभूनीच वाहिली आहे.)क) ही स्तुति तोटक वृत्तामध्ये असून दहा तोटक छंद व एक दोहा मिळून या स्तुतीत ११ आहेत.

हिं.छं. *।जय राम रमारमनं समनं। भव ताप भयाकुल पाहि जनं।।*
।।अवधेस सुरेस रमेस बिभो।सरनागत मागत पाहि प्रभो।।१।।
।दससीस बिनासन बीस भुजा।कृत दूरि महा महि भूरि रूजा।।
।।रजनीचर बृंद पतंग रहे।सर पावक तेज प्रचंड दहे।।२।।

म.छं. *।जय राम रमारमणं शमनं।भव ताप भयाकुल पाहि जनं।।*
।।अवधेश सुरेश रमेश विभो।शरणागत मागत पाहि प्रभो।।१।।
।दशशीस विनाशन वीस भुजा।कृत दूरि महा महि भूरि रूजा।।
।।रजनीचर वृंद पतंग महा।शर पावक तेजि प्रचंड दहां।।२।।

अर्थ- हे राम, हे रमारमणा (लक्ष्मीरमणा) हे भवताप विनाशका! जय- आपला उत्कर्ष प्रगट करा आणि भवतापाच्या भयाने व्याकुळ झालेल्या जनांचे व माझे दासाचे रक्षण करा. हे अयोध्याधीशा, देवांच्या स्वामी, हे रमापती हे विभो! मी शरणागत (इतकेच) मागत आहे की माझे रक्षण करा।।१।। दहा डोकी व वीस बाहू असणाऱ्या रावणाचा विनाश करून आपण या पृथ्वीचा सर्व (भूरि- पुष्कळ) महारोगांना (कष्टांना, संकटांना) दूर केलेत. राक्षसांचे समूहरूपी महापतंग समुदायाना आपण आपल्या बाणरूपी प्रचंड पावकाच्या तेजात जाळून टाकलेत.।।छं.२।।

टीका- त्रिपुरारींनी लंकेतील रणांगणात येऊन स्तुती केली तेव्हा सांगितले होते की 'नाथ यदा कोशलपुरी होइल तिलक तुम्हास।। कृपासिंधु येईन मी बघुं उदार चरितास।।६।११५।।' त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष समोर दरबारात येऊन आता स्तुति करीत आहेत.

छंद. १. (१) जय- उत्कर्ष प्रगट करा. कसा व का ते सांगतात. राम- आनंदसिंधु सुखराशी आहात. तरी आता सर्वत्र आनंदीआनंद प्रगट होऊ द्या. भवताप शान्त झाल्याशिवाय खरा आनंद प्रगट होत नाही व तुम्ही भवतापशमनं आहात. भवताप शब्द मागे व पुढेही घ्यावयाचा आहे. जो पर्यंत जीव भवतापाच्या भयाने व्याकुळ झालेले असतात तोपर्यंत त्यास आनंद मिळत नाही, म्हणून जे कोणी जन भवतापभयाने व्याकुळ झालेले असतील त्या सर्वांच्या भवतापभयाचे शमन करून त्यांचे व माझेही रक्षण करा. (क) रमारमण- लक्ष्मीपती, या शब्दाने नारायणावतार कथा सुचविली कारण की वक्ता भुशुंडी आहे. रमारूपी जी आपली माया शक्ती आहे तिला खेळविणारे तुम्ही आहात तरी मला व तुमच्या जनांना सेवकांना भक्तांना तिची बाधा होऊ देऊ नका. 'माया खलुनर्तकी बिचारी' मायानियन्ते तुम्ही आहात हे 'रमेश' शब्दाने तिसऱ्या चरणात सुचविले आहे.

(२) अवधेश- आपण अयोध्याधीश असलात, भूपरूप घेतले आहे तरी आपण सुरेश- सर्व देवांचे स्वामी, सर्व देवांवर सत्ता चालवणारे रमेश असल्यामुळे मी महादेव असलो तरी माझेही तुम्ही स्वामी आहात व तुमची माया मला केंव्हा मोहात पाडील याचा नेम नाही. 'विधि हरि शंभुस नाचविणारे'

(२।१२७।१) आहेतच. विभु असणारे जे परब्रह्म ते तुम्हीच आहात. याप्रमाणे येथेही तिन्ही रूपांचे ऐक्य 'अवधेश रमेश विभो' या शब्दांनी दाखविले. (क) मी शंभु, महेश, त्रिपुरारी असलो तरी तुमच्या समोर शरणागत आहे, व इतकेच मागत आहे की तुमच्या मायेपासून व भवभयापासून माझे रक्षण करा. लंकेतील स्तुतीत 'मामभिरक्षय' वगैरे म्हणून शंकरांनी जशी आपली परम दीनता प्रगट केली तशीच येथेही परम दीनता स्पष्ट दिसते. ज्यांच्या कृपेने भवभयनाशक रामभक्ति मिळू शकते ते स्वतः ही प्रार्थना करीत आहेत! यावरून तरि ज्ञानी, मुक्त समजणाऱ्या मानवांनी शहाणपणा शिकावा. प्रभु शब्दाने सुचविले की शरणांगतांचे रक्षण करण्यास तुम्हीच पूर्ण समर्थ आहात. (ख) रक्षण करण्यास अधिकारी अनन्य शरणागत व इतर काहीही न मागणारा, आणि रक्षण करतील असा पूर्ण विश्वास असणारा, हे येथे उत्तरार्धाने सुचविले. आता पुढल्या छंदात द्विभुज रूपाचा प्रताप व यश वर्णन करतात.

छंद. २. (१) <u>दशशीस बिनाशन बीस भुजा</u>- ज्या रावणाला दहा शिरे व वीस बाहू होते त्याच्या विनाश तुम्ही एकशीर्ष द्विभुज नररूप- भूपरूपाने केलात. हे दुष्कर कार्य मी पंचशीर्ष, षडानन, चतुरानन, विष्णु, इंद्र इत्यादि कोणासही करता येत नव्हते. (क) <u>कृत दूरि महा महि भूरि रूजा</u>- महि- भूरि महारूजा दूरि कृत, असा अन्वय करावा. महीचे पुष्कळ महा रोग दूर केलेत. रूजा- रूग, रोग. 'स्त्री रूग रूजा चोपताप रोग व्याधि गदामयाः' (अमरे) रोग, उपताप, ताप, आधि, चिंता, दुःख, पीडा हे सर्व अर्थ रूजा या शब्दाचे आहेत. रावण व त्याचे रजनीचर हेच सर्व पृथ्वीला नानाविध दुःखे व पीडा देणारे असंख्यात महारोग होते. त्यांचा संहार करून सर्व जगाला पृथ्वीला, सर्व संकटांतून सोडविलीत. (ख) <u>रजनीचर वृंद पतंग महा</u>- ते सर्व रावणादि राक्षस इतर सर्व देवांना महा भयानक, पीडक राक्षस होते, पण तुम्हाला ते मोठ्या पतंगासारखे वाटले. तुमचा बाणरूपी प्रचंड पावकावर उड्या घालून जळून मेले. पावक शब्दाने सुचविले की त्यांचा संहार करून त्यांना पावन केलेत. महा पतंगांच्या धाडीचा विनाश करण्यास प्रचंड अग्नीला जसे काहीच कष्ट पडत नाहीत. तसेच आपण रावणादि निशाचर विनाशाचे कार्य अगदी हसत खेळत सहज केलेत. रघुवीर बाणांचा अद्‌भुत प्रताप येथे दाखविला व पावन करण्याने दयावीरता दाखविली.

<u>अध्यात्मपर अर्थ</u>- सेवकाच्या चित्तरूपी महीवर अहंकाररूपी दहाशिरांचा व वीस भुजांचा रावण उन्मत्त होऊन त्याने व काम क्रोध लोभ मद मत्सर, कपट, दंभ, पाखंड इत्यादि त्याच्या रजनीचरानी चित्तभूमी अत्यंत पीडित, त्रस्त केली होती. 'ममता तरूण तमी अंधारी' 'नारी निबिड रजनी अंधारी,' ममता रजनी पुढे सांगत आहेत. त्या रजनीचरांच्या पुढे इंद्रियदेवतांचेसुद्धा काही चालत नाही. सर्व देव अहंकार रावणाने स्वाधीन करून ठेवले आहेत व त्यामुळे सेवकांना फार दुःख कष्ट होतात. बाह्य रावणादि रजनीचरांना मारून जशी आपण महीला निर्भय केलीत, त्याप्रमाणे सेवकांच्या मनात असणाऱ्या मानस रोगांना मारण्यास तुम्हीच समर्थ आहात. त्यांना मारून आपण लोकांचे रक्षण करावे. हाच अर्थ पुढील छंदात सारांशरूपाने स्पष्टच सांगितला आहे.

हिं.छं. *।महिमंडल मंडन चारूतरं।धृत सायक चाप निषंग वरं।।*
।।मद मोह महा ममता रजनी।तमपुंज दिवाकर तेज अनी।।३।।
।मनजात किरात निपात किए।मृग लोग कुभोग सरेन हिए।।
।।हति नाथ अनाथनि पाहि हरे।विषया बन पावँर भूलि परे।।४।।

म.छं. *।महिमंडल-मंडन चारूतरं।धृत सायक चाप निषंग वरं।।*
।।मद मोह महा ममता रजनी।तमपुंज दिवाकर तेज-अनी।।३।।
।मनजात किरात निपात करी।मृग लोक कुभोग-शरांनिं उरी।।
।।जहि नाथ अनाथ हि पाहि हरे।विषयाटविं पामर भूलभरे।।४।।

अर्थ- आपण भूमंडलाचे सर्वांत सुंदर विभूषण (मंडन) आहात आणि श्रेष्ठ (वर) धनुष्य बाण व भाता धारण केले आहेत. महामद, महामोह आणि ममतारूपी रात्र यांच्या अंधकार समूहाचा विनाश करणारे आपण सूर्य असून आपले तेज सूर्याच्या किरणसैन्यासारखे आहे.।।३।। काम रूपी भिल्ल मनुष्यप्राणी (लोक) रूपी मृगांच्या हृदयांत कुभोग रूपी बाण मारून त्यांचा निःपात करीत आहे, तरि हे हरि! आपण त्याला ठार मारा (जहि) व विषयरूपी अरण्यात भुलीने भरलेल्या पामर अनाथांचे आपण रक्षण करा.।।छं.४।।

टीका. छंद. ३. (१) <u>महिमंडल मंडन चारूतरं</u>- रविवंशात सर्वच राजे

सम्राट होते. त्यात मनु, इक्वाकु, रघु, दिलीप दशरथ हे चारू- सुंदर भूषणभूत होतं. पण रघुवीर रामचंद्र त्या सर्वापेक्षा अधिक सुंदर आहेत. सर्वच सूर्यवंशी राजे धन्वी होते, पण त्या सर्वात राम वर श्रेष्ठ. याचे कारण उत्तरार्धात सांगतात. इतर सर्व महा धनुर्धर शत्रूंच्या सैन्याचा विनाश करून महिमंडलाचे संरक्षण करणारे असले तरी त्यांच्यात मदमोहमहाममतारजनीरूपी अंधकाराच्या सैन्याचा नाश करणारे कोणी नव्हते. तम = अंधार. अज्ञान...रात्री अंधार असतो. रात्रीला त्रियामा म्हणतात तसे मदमोहममता हे तीन याम आहेत. 'ममता तरूण तमी अंधारी,' 'सर्वही मोहनिशे निजणारे,' 'त्यागा तम अभिमान- मोह निशा आहे, ममता रजनी आहे.' नितरा- श्यति तनू करोति =- निशा. अत्यंत कमी करणारी ती निशा. मोह, महामोह उत्पन्न झाला की ज्ञान अत्यंत कमी होतेच. रजन्ति, अनुरक्ता भवन्ति रागिणः अस्याम् (अ.व्या.सुधा). जिच्यात रागी विषयी लोक अनुरक्त होतात ती रजनी. ममतेला रजनी हा शब्द किती यथार्थ दृष्टीने वापरला आहे! ममता असेल तेथे विषयी लोक आसक्त होतातच. निशेत लोकांचे व्यवहार जसे अत्यंत कमी होतात तसा ज्ञानविचार, विवेक, मोहाने साफ कमी होतोच. मद=अभिमान, गर्व मद=मदिरा. अभिमान गर्वरूपी मदिरेने लोक आंधळे होतात व त्यांना दिसत नाही. असा हा मद मोह महा ममतारूपी तीन प्रकारचा अंधार आहे, म्हणून त्यास तमपुंज, तमोराशि, अंधाराचा समूह म्हटले, अन्यथा तमपुंज या शब्दाला काहीच किंमत राहिली नसती. तम समूहाचा नाश दिवाकर आपल्या किरण समूहाने करतो, तेव्हा तो दिवा-कर=दिन-कर होतो. तसे राम ज्ञानरूपी दिवस करणारे आहेत. मद महामोहममता रजनीचा अंधार आपल्या कृपाकिरणसमूहाने हरण करून ज्ञानरूपी दिवस करतात. अनी = अनीकिनी = सैनिकांचा समूह. दिवाकराचा उदय आकाशात होण्यापूर्वी त्याचे किरण अरूणोदय रूपानेच तमाचा नाश करतात. तसा आपण आपल्या तेजस्वी कृपाकिरणांनी लोकांच्या हृदयांतील या त्रिविध अंधाराचा नाश करावा व अरूणोदयानंतर दिवाकर जसा आकाशात प्रगट होतो तसे आपण लोकांच्या हृदयाकाशांत प्रगट व्हावे म्हणजे पुन्हा हा त्रिविध अंधार तेथे येऊ शकणार नाही. श्रीरघुवीर हृदयांत राहणे हे भक्तीचे फळ आहे म्हणून येथे भक्ति ध्वनित केली आहे. भक्तीचा स्पष्ट उल्लेख पुढे करतील.

छंद. ४. (१) <u>मनजात किरात निपात करी मृग लोक</u>- मनजात = मनात जन्मणारा, मनोज, मनसिज- कामविकार, कामना. उपनिषदांतसुद्धा कामाला किरात म्हटले आहे. 'काम नाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः। नार्यो नरविहंगाना मृग बंधन वागुराः' (या.व.उ.११). यात पुरूषांना विहंग म्हटले आहे. येथे पुरूषांचाच उल्लेख न करता लोक=नरनारी म्हटले व मृग=पशु म्हटले. किरात=भिल्ल, पारधी. जसा पशुंच्या छातीत बाण मारून त्यांना पाडतो. तसा कामकिरात कुभोग=दुष्ट भोग, वाईट भोग रूपी बाण लोकांच्या उरांत मारून त्यांना पाडतो. ज्ञान निधान मुनि सुद्धा यामुळे पतन पावतात. 'मुनि ते ज्ञाननिधान मृगनयनी विधुमुख बधुनी। विवश होति-' (७।११५म). भाव हा की कामाला वश होऊन मनुष्य प्राणी नाना प्रकारचे दुष्ट भोग = बंधनकारक, जन्ममरणाच्या पाशात पाडणारे भोग, भोगतात व आपला नाश करून घेतात. या काम-किराताला मारण्याचे सामर्थ्य लोकरूपी पशूंच्या मृगांच्या ठिकाणी नाही. 'कोण नाचवि न काम जयाला?' (७।७०।७) 'हा गुण साधन करूनि न लाभत। तुमच्या कृपे कुणी कुणि पावत' (४।२१।६) हा गुण=काम क्रोध व लोभ नष्ट करणे. म्हणून अशा सर्व कामी विषयी जीवांच्या साठी कृपासिंधु शिव प्रभूला प्रार्थना करतात की 'जहि' या काम किराताला तुम्हीच मारा. आपण 'धृतसायक चाप निषंग वरं' आहात. सगळे लोक या कामाच्या प्रतापाने अनाथ, दीन, पशूंसारखे झाले आहेत. ते पामर=नीच आहेत ही गोष्ट खरी पण ते तरि काय करणार. (क) विषयाटविं भूलभरे- विषयरूपी अरण्यात (विषय+अटवी=अरण्य) ते भुलले आहेत. त्यांना स्वकल्याणाचा मार्गच सापडत नाही व सापडला कदाचित तरि भूल पडलेली असल्याने सोडून देतात, त्यामुळे अगदी अनाथ झाले आहेत. तुम्ही सर्व जगाचे नाथ आहात. तुमच्या साम्राज्यातील प्रजेला काम किरात असा छळीत आहे, तुमच्या वाचून त्यांचे कोण रक्षण करणार? (ख) हरे! आपण हरि आहात. आपल्या लोकांचे पाप ताप दैन्य हरण करणारे आहात, म्हणून हे आपण सहज करू शकतां. <u>ल.ठे</u>. पामर, विषयासक्त जीवांच्या कल्याणासाठी अशी प्रार्थना मानसांत सुद्धा कोणी अत्रि, भारद्वाज, वाल्मिकी, वसिष्ठ, सनकादिक व नारद इत्यादि परोपकारी संतांनी सुद्धा केलेली नाही. शंकर 'त्रिभुवन गुरु' आहेत (१।१११।५) 'गुरुं शंकररूपिणम्' ते मात्र अनाथ, पामर जीवांच्यासाठी कळवळून प्रार्थना करीत आहेत. दाखविले की गुरू जेव्हा शिष्याच्या

कल्याणासाठी प्रभूला अशी प्रार्थना करतात तेव्हा प्रभु दया करतातच. ''जो साधुचा अंकित जीव झाला। त्याचा असे भार निरंजनाला'' विषयपाशात गुरफटलेल्या दीनांची दया हरिभक्तासच येते. शंकर तर रामभक्तशिरोमणी रामप्रियतम आहेत म्हणूनच ते अशी प्रार्थना करीत आहेत. पण लोकांनाही बजावतात-

हिं.छं. ।बहु रोग बियोगन्हि लोग हए ।भवदंघ्रि निरादर के फल ए।।
।।भवसिंधु अगाध परे नर ते ।पद पंकज प्रेम न जे करते।।५।।
।अति दीन मलीन दुखी नितहीं ।जिन्ह के पद पंकज प्रीति नही।।
।।अवलंब भवंत कथा जिन्ह कें ।प्रिय संत अनंत सदा तिन्ह कें।।६।।

म.छं. ।बहु रोग-वियोगिं हि लोक हत ।भवदंघ्रि निरादर हा फळत।।
।।भवसिंधु अगाध हि ते पडती ।पदपंकजिं प्रेम न जे करती।।५।।
।अति दीन मलीन हि दुःखि सदा ।पदपंकजिं प्रीति न ज्यांस कदा।।
।।अवलंब कथा तुमच्या हि जयां ।प्रिय संत अनंत सदैव तयां।।६।।

अर्थ- अनेक रोगानी व वियोगादि दुःखानी लोक मारले गेले आहेत, पण हे तुमच्या चरणांच्या अनादराचे फळ (त्यांना) मिळत आहे. जे तुमच्या चरण कमलांच्या ठिकाणी प्रेम करीत नाहीत. ते लोकच अगाध भवसिंधूत पडतात.।।५।। ज्यांची तुमच्या चरण कमलीं कधी प्रीति नाही, ते लोक सदा अति दीन, पापी व सदा दुःखी असतात, पण ज्यांनी तुमच्या कथांचा आधार घेतला आहे त्यांना संत आणि भगवान (अनंत) प्रिय वाटतात.।।छं.६।।

टीका. छं.५- (१) <u>बहुरोग वियोगि हि लोक हत</u>- जे काम किराताला मित्र मानून विषय वनात चरत भटकत असतात, त्यांना नाना प्रकारचे शारीरिक व मानसिक रोग हैराण करतात, त्यामुळे मरण प्राय दुःखे भोगावी लागतात, पण हा त्यांच्या कृतीचाच परिणाम असतो. (क) <u>भवदंघ्रि निरादर हा फळत</u>- भवत+ आंघ्रि = भवदंघ्रि = आपले पाय. ते तुमच्या चरणांचा अनादर, अव्हेर करतात व त्याचे फळ त्यास भोगावे लागते. बजावले की दुःख होऊ नये असे वाटत असेल त्यांनी रघुनाथ चरणविमुख राहू नये. निरादर=आदराचा, श्रद्धेचा

अभाव. निरादर करणे म्हणजे काय ते आता सांगतात. (ख) पद-पंकजि प्रेम न जे करती- निरादर करणे म्हणजे सगुण साकार भगवंतावर प्रेम न करणे. पदपंकज शब्दाने सगुण साकाराचाच बोध होतो. भगवान निराकार असून साकार बनतात ते एवढ्याचसाठी की त्यांच्या चरणांचा, त्या साकार स्वरूपाचा आश्रय करून नर जीवांनी भवसागरातून सहज तरून जावे. 'यत्पादप्लव एक एव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षावतां' भगवच्चरणच या भवसागरातून तारून नेणारे तारू- जहाज आहेत. जे प्रेम करीत नाहीत तेच लोक अगाध भवसिंधूत पडून राहतात. अगाध, अनंत असल्यामुळे कुठे ठाव लागत नाही, व अनंत असल्यामुळे बाहेर पडता येत नाही, कुठे विश्रांती मिळत नाही. भवसागरात पडलेले असतात म्हणजे काय होते ते सांगतात.

छंद. ६. (१) <u>अति दीन मलीन हि दुःखि सदा</u>- अति दैन्यवाणे, कधी समाधान, संतोष नाही, सुखाच्या आशेने विविध पापे करून पापी=मलीन झालेले असतात, व पापकर्माची कडू फळे दुःखे सदा भोगावी लागतात. जन्म दुःख, आधि-व्याधी दुःख, वियोग शोक दुःख, जरादुःख, मरणदुःख व पुन्हा जन्म दुःख असे दुःखाचे रहाटगाडगे सदा कल्पानुकल्पे चालूच राहते. (क) पदपंकजि प्रीति करणे हेच या दुःख परंपरेतून सुटण्याचे एकच साधन आहे. म्हणून या मागल्या दोन ओळीत एकच गोष्ट निरनिराळ्या पद्धतीनी तीन वेळा सांगितली की रामभक्तिहीन असणारास सदा अनंत दुःखे भोगावी लागतात, त्यांना भवसिंधूतून बाहेर पडता येत नाही, म्हणून आता उपाय सुचवितात.

(२) <u>अवलंब कथा...तयां</u>- भगवच्चरणी प्रेम उत्पन्न होण्यास सुलभ साधन येथे सांगितले. जे भगवंताच्या सगुण चरित्रांचा-कथांचा आश्रय करतात त्यांना पुढे हरिचरणांचा आश्रय मिळतो. हरिकथाश्रवण मनन करू लागल्याने हरिचिंतन सहज घडते. विषयांचे श्रवण, चिंतनादि करू लागल्याने जशी विषयासक्ति वाढते त्याप्रमाणे हरिकथेच्या आधाराने हरिचिंतन होऊ लागले की भगवंताच्या ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न होते. 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विवज्जते। मामनुस्मरतश्चित्तं मय्यव प्रविलीयते' (भाग.) असे भगवानच सांगतात. 'प्रणत कल्पतरू करूणापुंजी। उपजे प्रीति रामपदकंजी' (७।१२६।३) 'रामचरितमानसाचा प्रभाव' हे प्रकरण प्रस्तावनेत (पृ.४०४) पहा.

हरिकथाश्रवणाने रामचरणी प्रीति उत्पन्न होते, अनंत=भगवान प्रिय वाटू लागतात. पण (क) हरिकथातच वर्णिलेले असते की 'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात। मोहनाशविण रामपदि दृढ अनुराग न तात' (७।६१) म्हणून हरिकथाश्रवण केल्याने प्रथम '<u>प्रिय संत</u>' वाटू लागतात, संतसमागमाची आवड उत्पन्न होते. संत सद्‌गुरू प्रिय वाटू लागतात व मग संत सद्‌गुरू मुखाने दीर्घकाळ हरिकथा श्रवण केले म्हणजे संतसद्‌गुरू कृपेने मोह जाऊन रामपद पंकज प्रीति उत्पन्न होते. ज्यांना संत व अनंत प्रिय वाटतात त्यांची वृत्ती कशी होते हे आता सांगतात.

हिं.छं. ।नहिं राग न लोभ न मान मदा।तिन्ह कें सम बैभव वा बिपदा।।
।।एहि ते तव सेवक होत मुदा।मुनि त्यागत जोग भरोस सदा।।७।।
।करि प्रेम निरंतर नेम लिएँ।पद पंकज सेवत शुद्ध हिएँ।।
।।सम मानि निरादर आदरही।सब संत सुखी बिचरंति मही।।८।।

म.छं. ।मद मान न राग न लोभ कदा।सम मानति वैभव ते विपदा।।
।।तव सेवक यास्तव होति मुदा।मुनि सांडिति योग-दुरास सदा।।७।।
।युत भक्ति निरंतर नेम तनें।पदपंकज सेविति शुद्ध मनें।।
।।सम मान अनादर मानुनियां।सब संत सुखी फिरती जगिं या।।८।।

अर्थ- त्यांना मद नसतो की मान नसतो, राग (विषयप्रीति) नसते की लोभ नसतो, ते वैभव वा विपत्ती समान मानतात. यामुळे (यास्तव) मुनि ज्ञानमार्गी योगाची दुराशा-खोटी आशा सोडून, आनंदाने सदा तुमचे सेवक बनतात.।।७।। ते भक्तीने (प्रेमाने) शरीराने निरंतर नेमनिष्ठ होऊन, शुद्ध हृदयाने (मनाने) तुमच्या चरणकमलांची सेवा (पूजन, ध्यानभजनादि) करतात आणि मान व अपमान (अनादर) समान मानून ते सर्व संत (सदा) सुखी होऊन या जगात संचार करतात.।।८।।

टीका. छंद-७. (१) ज्यांना संत व भगवंत प्रिय वाटू लागले त्यांच्या ठिकाणी राग = विषयप्रीति, लोभ, मद,मान मत्सरादि विकार रहात नाहीत. हे आत्मनिरीक्षणाचे साधन सांगितले आहे. दाखविले की जो पर्यंत राग, लोभ, मद मान यांचे अस्तित्व आपल्या हृदयात आढळेल तोपर्यंत आपले संतावर व

भगवंतावर शुद्ध प्रेम आहे असो कोणी समजू नये. (क) सम मानति वैभव ते विपदा- संपत्ती, ऐश्वर्य, ऐहिक सुख प्राप्त झाले तरी त्यास हर्ष, आनंद, विशेष समाधान वाटत नाही, किंवा विपत्ती, संकटे, दारिद्र्य इत्यादि आले तरी त्यांचे समाधान भंगत नाही, कमी होत नाही. दोन्ही त्यांना समान वाटतात. 'संतुष्ट सतत' 'संतुष्टो येन केनचित्' (भ.गी) 'यथालाभ- संतुष्टचित्तता' (३।६।२) अशी स्थिती योगादिकांचे वा तपश्चर्येचे कष्ट न करता हरिकथा श्रवणाने सहज क्रमशः प्राप्त होते. म्हणून योगाभ्यासी मुनि सुद्धा काय करतात ते सांगतात. (ख) 'मुनि सांडिति योग दुरास' योगाने ज्ञान मिळते व ज्ञानाने मोक्ष मिळतो म्हणून मुनि बहुधा योगाचाच आश्रय करतात. पण योगाने शान्ति समाधान मिळण्यास फारच कष्ट पडतात व मिळेलच अशी खात्री नसते. 'ज्ञान अगम्यहि विघ्ने पार न।साधन कठिन मना आधार न।। करूनि कष्ट जरि मिळे कुणाला। भक्तिहीन तो प्रिय नहि मजला' (४५।३-४) असे श्रीरामच म्हणतात. (७।११९।१-३ व ११७।८ पासून ११८म पर्यंत पहा). हे जाणून मुनि, ज्ञानमार्गी साधक, योगाने ज्ञान मिळविण्याची दुराशा सोडतात व भगवंताची श्रवणादि भक्ति करू लागतात. श्रीमद्भागवंतात ब्रह्मस्तुतीत ब्रह्मदेव असेच म्हणतात. 'पुरेह भूमन् वहवोऽपि योगिनः त्वदर्पिहा निजकर्मलब्धया। विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽग्जोऽच्युत ते गति पराम्' (भाग.१०।१४।५)

छंद.८ (१) युत भक्ति निरंतर नेम तने- भक्ती- अनन्य प्रेम, अनन्य प्रेमाने नित्य नियमाने शरीराने व शुद्ध हृदयाने पदपंकज सेवा करू लागतात. सेवा- भजन, पूजन, ध्यान इत्यादि. शुद्ध मने- मोक्षादिकांची कामना व इतरांचा भरवसा न धरता मन फक्त भक्तीतच रंगवितात. (क) सम मान अनादर मानुनिया- 'मानापमानयोस्तुल्यः तुल्योमित्रारिपक्षयोः' मान, अपमान, निन्दा, स्तुती, लाभ हानि, शत्रुमित्र, इ. द्वन्द्वभावना नष्ट होतात. सर्व प्रकारच्या परस्पर विरूद्ध स्थितीत समाधान सारखेच कायम राहते असे ते संत- ज्ञानी भक्त बनतात व सदा शुद्ध सुखांत निमग्न राहून जगात संचार करीत राहतात.

हिं.छं. ।मुनि मानस पंकज भृंग भजे।रघुबीर महा रनधीर अजे।।
।।तव नाम जपामि नमामि हरी।भवरोग महागद मान अरी।।९।।
।गुन सील कृपा परमायतनं।प्रनमामि निरंतर श्रीरमनं।।
।।रघुनंद निकंदय द्वंद्वघनं।महिपाल बिलोकय दीनजनं।।१०।।

म.छं. *।मुनि मानस पंकज भृंग भजे।रघुवीर महा रणधीर अजे।।*
।।तव नाम जपामि नमामि हरी।भवरोग महागद मान अरी।।९।।
।गुणशील-कृपा-परमायतनं।प्रणमामि निरंतर मा-रमणं।।
।।रघुनंद निकंदय द्वंद्वघनं।महिपाल विलोकय दीनजनं।।१०।।

अर्थ- हे मुनींच्या मनरूपी कमळातील भृंगा! महा रणधीर आणि अजेय (अजे) रघुवीरा! मी आपल्याला भजतो. हे हरि मी आपले नाम जपत असतो व आपल्याला नमस्कार करतो. आपण भवरोगाचे महान औषध (महा अगद) आणि अभिमानाने शत्रु आहात.।।९।। तुम्ही गुण शील व कृपा यांचे परम निवासस्थान आहात, तुम्ही मापति (श्रीरमण, लक्ष्मीकान्त) आहात, मी तुम्हाला निरंतर प्रणाम करतो. हे रघुनंदन! सर्व द्वंद्वांचे निकंदन करा आणि हे महीपालका या दीनदासाकडे आणि दीनजनांकडे (कृपा दृष्टीने) अवलोकन करा.।।छं.१०।।

टीका. चंद.९-(१) मुनि मानस पंकज भृंग- भृंग कमळात सतत निवास करीत नाहीत, जातात येतात. म्हणूनच जटायूने एकदा 'मम हृदय पंकज भृंग अंग अनंग बहु छबि शोभति' असा आपला अनुभव संगितला, (३।३२ छं.३) पण तेवढ्याने समाधान होईना म्हणून सांगितले की 'तो राम रमानिवास संतत दासवश त्रिभुवन धनी मम वसतु हृदिं तो शमनसंसृति कीर्ति ज्याची पावनी' (३।३२ छं.४). तसेच शंकर सांगतात की मुनींच्या हृदयांत तुम्ही स्थिर राहताच असे नाही. तथापि माझ्या हृदयांत आपण निवास करावा, कारण मी आपणास शरण आलो आहे. भजे, आश्रय करतो. 'शरणागत मागत पाहि प्रभो' (छं.१) असे उपक्रमात म्हटले त्याचाच हा उपसंहार आहे. 'मुनिमन मानसहंस निरंतर' (३५।७), 'जय महेश मन मानस हंसा' (१।२८५।५) असे अन्यत्र म्हटले आहे. हंस निरंतर मानससरोवरात राहतात. आपण भृंगाप्रमाणे मुनींच्या हृदय कमलाचा आश्रय करता, पण मी आपल्या चरणकमलांचा आश्रय करीत आहे. भजे आश्रय करतो. (क) रघुवीर महा रणधीर अजे- अजेय या शब्दातील शेवटचा 'य' गाळला. शंभु आले ते रघुवीरासमोर आले. (दो.१३म) येथे उपसंहारात रघुवीर शब्द वापरून व महारणधीर अजेय म्हणून प्रताप वर्णनाचा उपसंहार केला, उपक्रम 'दशशीस विनाशन वीसभुजा' असा केला आहे. (ख) हरी- सुचविले की माझ्या भवरोगाचे हरण करा. (ग) भवरोग महागद- महा +

अगद =औषध, महा अगद = महान औषध. भाव हा की तुम्ही भवरोग निवारण करणारे आहात आपण माझ्या हृदयांत राहिलात की भवरोग नष्ट होईल. (घ) मान-अरी =अभिमानाचे शत्रु. तुम्ही अभिमानाचा, अहंकाराचा विनाश करणारे आहात. माझ्या हृदयांत राहिलात की मी महादेव, मी ज्ञानी, मी भक्त, मी मुक्त, मी सुंदर, मी मोठा इ. कोणत्याही प्रकारचा अहंकार उत्पन्न होणार नाही. 'भवतापभयाकुल पाहि जनं' असे जे उपक्रमात म्हटले ते कसे सिद्ध होईल हे या व पुढल्या छंदात सुचवीत आहेत.=

छंद.१० (१) गुण-शील-कृपा-परमायतनं- इतर देवादि गुणशीलकृपा यांचे आयतन= निवासस्थान असले तरि, तुम्ही परम आयतन आहात. भाव हा की एकदा अनन्य भावाने तुम्हाला शरण येऊन प्रणाम केला, म्हणजे आपण असे सहज कृपाळू आहात की कृपा केल्याशिवाय राहवतच नाही तुम्हाला. आणि भवरोग विनाश व मानविनाश करण्यास लागणारे सर्व दिव्य गुण तुमच्यात निवास करीत आहेत. (क) प्रणमामि निरंतर मारमणं- 'शरणागत मागत' असा उपक्रम 'रमारमण' म्हणून केला. त्याचाच उपसंहार प्रणमामि निरंतर मा (श्री) रमण असे म्हणून केला. (ख) रघुनंद निकंदय द्वंद्वघनं- निकंदय=निकंदन कर, विनाश करा. द्वंद्वघन = द्वंद्वांचा समूह. उपक्रमात राम अवधेश म्हटले तर येथे उपसंहारात रघुनंद, महिपाल म्हटले. रघुनंद = रघुनंदन, रघुवंशाला आनंद देणारे. (ग) महिपाल- विलोकय दीनजनं- मी दीन, साधनहीन, असा आपला एक जन- सेवक, दास आहे. माझ्याकडे व दीनजनांकडे कृपादृष्टीने अवलोकन करून द्वंद्वांचा विनाश करा. द्वंद्वनाश मोह-नाश झाल्याशिवाय होत नाही, म्हणजे येथे सकारण द्वंद्वनाश सुचविला आहे. 'मोहनाशविण रामपदि होइ न दृढ अनुराग' (७।६१) असे शंभूच गरूडाला सांगतात. द्वंद्वमोहनाश झाला तरी दृढ अनुराग दृढ भक्ति शिवाय तरणोपाय नाही म्हणून मागतात-

हिं.दो. ।बार बार बर मागउँ हरषि देहु श्रीरंग।।
।।पद सरोज अनपायिनी भगति सदा सतसंग।।१४रा.।।
।बरनि उमापति रामगुन हरषि गए कैलास।।
।।तब प्रभु कपिन्ह दिवाए सब बिधि सुखप्रद बास।।१४म.।।

म.दो. ।पुनः पुन्हा मागतो वर हर्षे द्या श्रीरंग।।

।।पदसरोजिं अनपायिनी भक्ति सदा सत्संग।।१४रा.।।
।शिव गत वर्णुनि रामगुण हर्षे कैलासास।।
।।देवविती प्रभु कपिंनां सर्व सुखप्रद वास।।१४म.।।

अर्थ- श्रीरंगा! मी आपल्याजवळ हा वर पुनःपुन्हा मागतो की मला तुमच्या चरणकमलांची अविनाशी (अनपायिनी) भक्ति आणि सदा तुमच्या भक्तांची संगति (सत्संग, संतसमागम) प्राप्त व्हावी, आपण मला हर्षाने इतकेच द्या।।१४रा.।। रामगुणांचे वर्णन करून शिव (उमापति) हर्षित होऊन (वर मिळाल्यामुळे) कैलासास गेले. तेव्हा मग प्रभूंनी कपींना सर्व प्रकारचे सुख देणारी निवासस्थाने देवविली.।।दो.१४म.।।

टीका. दो.रा. (१) पुनःपुन्हा मागतो वर- पुनःपुन्हा मागतो म्हणण्याने सुचविले की इतर काही देतो म्हणालात तरि प्रत्येक वेळी ते नको म्हणून मी हा एकच वर मागणार. वारंवार मागण्याने मागणाराच्या अंतःकरणातील तळमळ दिसते. अनपायिनी- नाश न पावणारी, कमी न होणारी. पुढे सनकादि मुनींनी अनपायिनी भक्ति मागितली आहे पण सत्संग नाही मागितला! भक्ति आणि सत्संग फक्त अगस्ति ऋषींनी मागितला आहे. (३।१३।११ पहा) (क)सत्संग- संतसमागम- ज्ञानीभक्तांच्या संगतीत हरिगुणकथाश्रवणादि करणे. (७।६१।४-८ शिववचनेच पहा.) संत संगतीत हरिगुणकथाश्रवण-कथन केल्याने भक्ति दृढ होते व त्या सत्संगात जो आनंद मिळतो तो अवर्णनीय असतो. महेश्वर रामचरितमानस निर्माते असून काकाजवळ हंस रूपाने श्रवण केले व अगस्तीच्या आश्रमात तेवढ्यासाठी कैलासाहून येत असत! 'संतसंग देगा सदा' असे श्रीतुकोबानींही मागितलेच. श्रीरंग रमारमण. या प्रकरणात रमारमण, रमेश, श्रीरंग मा(श्री)रमण, हेच शब्द वापरले आहेत 'सीता, जानकी' एकदा सुद्धा वापरला नाही. याने भुशुंडी कथा सुचविली. पुढे 'श्रृणु खगपति' या शब्दांनी हे स्पष्टच दाखविले आहे.

दो.१४म. (१) येथे स्तुतीला रामगुणवर्णन म्हटले. 'स्तुति करिती...' (१३म.) असा उपक्रम आहे, आणि येथे 'शिव गत वर्णुनि रामगुण' असा उपसंहार आहे. स्तुति करणे- गुण वर्णन करणे, हे दाखविले आहे, हे नीट लक्षात ठेवावे. (क) गत हर्षे कैलासास- हर्षाने गेले, सुचविले की मागितलेला

वर मिळाला. (ख) शंकर स्तुति करून परत गेल्यावर राज्याभिषेकाचा समारंभ समाप्त झाला, तेव्हा प्रभुंनी सुग्रीवादिकांना राहण्यासाठी जागा देवविल्या. त्या सर्व प्रकारच्या सुख सोईनी युक्त होत्या. (ग) वा.रा. वर्णन आहे की वनवासापूर्वी रघुनाथजानकी ज्या महालात रहात असत तो वाडा कपींना राहण्यास दिला व अयोध्याधीश राम दशरथांच्या राजवाड्यात राहू लागले. (घ) लक्षांत ठेवावे की उत्तराषाढा स्तुतीचा शिवस्तुतीचा उपसंहार या दोह्यांच्या पूर्वार्धात करून उत्तरार्धात पुढील अभिजित् स्तुति करणाऱ्या कपींचा संबंध जोडला आहे. हे सहेतुक आहे. ल.ठे. तिसऱ्या चरणांत १ मात्रा कमी आहे.

शिवकृतस्तुति- उत्तराषाढा नक्षत्र (२१वी स्तुति)

१ अनुक्रम- ही स्तुती एकविसावी, एकविसावे नक्षत्र उत्तराषाढा आहे.

२ नामसाम्य- नाम उत्तराषाढा, पूर्वाषाढा नक्षत्र वर्णनात नामसाम्य दाखविले आहे.

३ तारेसंख्या-साम्य- 'ऋक्षैः त्रिप्रमितैः इभस्य रदनः (रत्नमाला). ऋक्ष-तारे तीन आहेत.

४ आकार-रूप-साम्य- इभस्य रदन = हत्तीच्या दंतासारखा आकार आहे. हस्ति-दंत त्याचे रक्षण करण्यास उपयोगी पडतो. ही स्तुति भवतापभयापासून रक्षण होण्यासाठीच केली आहे. पाहि, पाहि = रक्ष रक्ष असं आरंभीच म्हटले आहे. अयोध्येश रघुवीराला भजणे = शरण जाणे, नमन करणे व जप करणे हेच भवभयापासून रक्षण होण्यास एकच साधन आहे.

५ देवता साम्य- उत्तराषाढा नक्षत्राची देवता विश्वेदेव आहेत. विश्वेदेव = सर्व देव. 'सर्व देवमयो गुरूः' शंकर रामभक्तांचे गुरू आहेत. 'वन्दे बोधमयं नित्यं गुरूं शंकररूपिणम्' 'त्रिभुवन गुरू तुम्हि वेद वानती' 'शंकर भजन विना नर भक्ति न मम लभतात' असे श्रीरामवचन आहे. ही स्तुति शंकरानीच केली आहे.

६ फल-श्रुती साम्य- 'सेवत सुलभ सुखद हरि हरसे' ही एकविसावी फलश्रुती आहे.,(१।३२।११) 'तव सेवक यास्तव होति मुदा। मुनि सांडिती योग दुरास सदा' 'सब संत सुखी फिरति जगिं या' 'तव नाम जपामि नमामि हरि!' याप्रमाणे या स्तुतीत दाखविले आहे की अयोध्येश राम हरि यांची सेवा योगादि ज्ञानसाधनांपेक्षा अगदी सुलभ आहे, आणि पामर अनाथ जीव सुद्धा संत होऊन सुखी होतात. (क) हरसे = हरासारखे. हर = शिव स्वतःच सुखी झाले म्हणून तर हर्षाने कैलासास गेले. सार हे की या स्तुतीचे अनुष्ठान प्रेमाने केल्यास हराच्या कृपेने हरि सुलभ व सुखद होतील.

हिं. *।सुनु खगपति यह कथा पावनी।त्रिबिध ताप भव भय दावनी।।१।।*
।महाराज कर सुभ अभिषेका।सुनत लहहिं नर बिरति बिबेका।।२।।
।जे सकाम नर सुनहिं जे गावहिं।सुख संपति नाना बिधि पावहिं।।३।।
।सुर दुर्लभ सुख करि जग माहीं।अंतकाल रघुपति पुर जाहीं।।४।।
।सुनहिं बिमुक्त बिरत अरू बिषई।लहहिं भगति गति संपति नई।।५।।

म. *।श्रुणु खगपति! ही कथा पावनी।त्रिविध ताप भव-भय-नाशनी।।१।।*
।या शुभ महाराज-अभिषेका।श्रवत लभति नर विरति विवेका।।२।।
।जे सकाम नर ऐकति गाती।पावति सुख विविधा संपत्ती।।३।।
।सुर सुर्लभ सुख भोगुनि जगतीं।अंतकाळिं रघुपति-पुरिं जाती।।४।।
।मुक्त विरागी विषयी ऐकति।भक्ति सुगति नव वैभव पावति।।५।।

अर्थ- हे खगपति! ऐक ही कथा (सर्वांना) पावन करणारी आहे, त्रिविध ताप आणि भवभय यांचा विनाश करणारी आहे.।।१।। महाराज रामचंद्रांच्या या शुभ राज्याभिषेकाचे श्रवण केल्याने (निष्काम) मानव वैराग्य आणि ज्ञान पावतील. (मिळेल).।।२।। जे सकाम लोक ऐकतील वा गातील ते नाना प्रकारचे सुख व नाना प्रकारची संपत्ती पावतील.।।३।। ते जगात देवांना दुर्लभ असे सुख भोगून अंतकाळ झाल्यावर रघुपति पुरीत (जन्मास) जातील.।।४।। मुक्त, विरागी (विरक्त) आणि विषयी लोक श्रवण करतील तर ते (क्रमशः) भक्ति, सद्‌गति आणि नवे वैभव (संपत्ती) पावतील.।।५।।

टीकाः- सूचना- आता श्रीरामराज्याभिषेक कथेची फलश्रुती सांगतात. श्रोते गरूड आहेत. चौ.१ (१) श्रुणु खगपति- शिवस्तुति श्रवण करता करता गरूड तटस्थ झाला आहे, म्हणून काकभुशुंडी त्याला हाक मारून सावध करतात हे या शब्दांनी सुचविले. (क) त्रिविधताप नाशनी- आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक असे तीन प्रकारचे ताप व भवभय यांचा विनाश या कथेच्या श्रवणादिकाने होतो. ही सर्व सामान्य फलश्रुती थोडक्यात सांगितली. आता याचाच विस्तार करून सांगतात. ल.ठे- दुसऱ्या चरणात १ मात्रा कमी आहे. या गतिभंगाने सुचविले की हे ऐकून गरूड आश्चर्यचकित झाला.

चौ.२-४ (१) या शुभ महाराज अभिषेका- या चौपाईत निष्काम कर्म करणाऱ्याना श्रवणाचे फल सांगितले आहे. कारण पुढील चौपाईत सकामांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. निष्काम कर्म करून ते ईश्वरार्पण केले असेल त्यांनाच वैराग्य व ज्ञान यांची क्रमशः प्राप्ती होऊ शकते. प्रथम वैराग्य प्राप्त होईल आणि नंतर श्रवण करीत राहिल्यास ज्ञान होईल. (क) जे सकाम नर- ज्यांना ज्या प्रकारच्या ऐहिक सुखाची कामना असेल ती पूर्ण होईल व त्या सुखासाठी लागणारी नाना प्रकारची संपत्ती मिळेल. (ख) अंतकाळी- मेल्यावर रघुपति पुर म्हणजे अयोध्या असा अर्थ करणेच योग्य आहे. मानसांत रामधाम किंवा वैकुंठ यांना रघुपतिपुर म्हटलेले नाही व साकेत हा शब्द मानसात एकदा सुद्धा वापरलेला नाही आणि शिवाय वैकुण्ठापेक्षाही रामचंद्रास अयोध्या जास्त प्रिय आहे. सकाम लोक मेल्यावर अनित्य वैकुंठात सुद्धा जाणे शक्य नाही, मग रामधामास- नित्य वैकुंठास जाणे अत्यंत अशक्य. राज्याभिषेक कथा सकाम लोक कोठल्याही ठिकाणचे श्रवण करतील तर ते मेल्यानंतर अयोध्यापुरीत जन्मतील व मग अयोध्येच्या व शरयूच्या प्रभावाने ते मुक्त होतील किंवा रामधामास जातील. (ग) अयोध्येत मरणाऱ्या कोणाही जीवाला (पशूपक्षीसुद्धा) नुसत्या तेथे मरण्यामुळे कैवल्य मोक्ष मिळतो. 'त्यजि तनु अवधि, न ये संसारी' (१।३५।४) पण अयोध्येत ही कथा श्रवण करतील व अयोध्येतच मरतील तर त्यांना कैवल्यापेक्षाही दुर्लभ अशा रामधामाची प्राप्ती होईल असा अर्थ फार तर घेता येईल, 'मम धामदा पुरी सुखराशी' (७।४।७)

चौ.५ (१) यात फलश्रुतीचा उपसंहार करतात. जे मुक्त -जीवन्मुक्त

असतील त्यांना भक्ति मिळेल, जे विरागी असतील त्यांना मोक्ष मिळेल व जे विषयी असतील त्यांना नवे वैभव, ऐश्वर्य, संपत्ती मिळेल.

हिं. *।खगपति रामकथा मैं बरनी।स्वमति बिलास त्रास दुख हरनी।।६।।*
।बिरति बिबेक भगति दृढ करनी।मोह नदी कहँ सुंदर तरनी।।७।।
।नित नव मंगल कोसल पुरी।हरषित रहहिं लोग सब कुरी।।८।।
।नित नइ प्रीति राम पद पंकज।सबकें जिन्हहि नमत सिव मुनि अज।।९।।
।मंगन बहु प्रकार पहिराए।द्विजन्ह दान नाना बिधि पाए।।१०।।

म. *।रामकथा वर्णिली यथामति।दुःख-दैन्य-भय हरणी खगपति!।।६।।*
।विरति विवेक भक्ति दृढ करणी।मोह नदीतें सुंदर तरणी।।७।।
।नित नव मंगल कोसलपुरी।हर्षित असति वर्ग सब परी।।८।।
।प्रीति रामपद पंकजि नित्य नव।सर्वां, वंदिति ज्या मुनि अज शिव।।९।।
।भिकाऱ्यांस वसनादिक नाना।दिलीं विविध दानें विप्रांनां।।१०।।

अर्थ- हे पक्षिराजा! मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे रामकथा वर्णन केली. ही दुःख दैन्य व भय हरण करणारी आहे.।।६।। ही वैराग्य, ज्ञान आणि भक्ति यांना दृढ करणारी असून, मोहनदी तरून जाण्यास सुंदर नौका (तरणी) आहे.।।७।। अयोध्यापुरीत नित्य नवे मंगलोत्सव होऊ लागले व सर्व वर्गाचे लोक सर्व प्रकारे हर्षित राहू लागले.।।८।। रामचंद्रांच्या ज्या चरणकमलांना मुनि, ब्रह्मदेव व शिव वंदन करतात त्या चरण कमलांच्या चरणी सर्व लोकांची प्रीति नित्य नवी वाढत आहे.।।९।। भिकाऱ्यांना (लोकांनी) नाना प्रकारची वस्त्रे भूषणे वगैरे दिली व ब्राह्मणांना विविध दाने दिली.।।१०।।

टीका. चौ.६-७ (१) रामकथा वर्णिली यथामति- मागील पाच चौपायांत रामराज्याभिषेक कथेची फलश्रुति सांगितली. आता त्याच कथेचा उपसंहार करतात. खगपति! असे संबोधून 'यथामति वर्णिली' म्हणण्यात भाव हा आहे की तुम्ही खगपति असून सुद्धा तुम्हाला आकाशाचा अंत लागत नाही, तरी सर्व पक्षी आपापल्या शक्तीनुसार आकाशात उडतातच, त्याप्रमाणे या कथेचा अंतःपार वेद शारदा शेषानाही लागत नाही, तथापि मी आपल्या

बुद्धिशक्तिप्रमाणे वर्णन केली, कारण की ही कथा दुःख दैन्य व भय हरण करणारी आहे. हिच्या वारंवार कथनाने वैराग्य, ज्ञान व भक्ति अधिकाधिक दृढ होत जातात, व मोह नदीतून आनंदाने तरून जाता येते.

चौ.८-९ (१) रामराज्याभिषेक झाल्यानंतर अयोध्येत रोज नवे मंगलोत्सव सुरू झाले. रामभरतादिकांना व लंकेतून बरोबर आलेल्या पाहुण्यांना, सुग्रीवादिकांना, घरी बोलावून त्यांचा सत्कार व पाहुणचार इत्यादि उत्सव लोक करू लागले. आणि वैशाखादि महिने असल्याने, वनवासकाळात करता न आलेली उपनयन विवाहादि मंगल कार्ये धुमधडाक्याने सुरू झाली असतील. स्त्रीपुरूष, बालवृद्ध, उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्यादि विविध वर्गाच्या लोकांचा हर्ष वाढतच चालला. व श्रीराम चरणकमलांच्या ठिकाणी सर्व वर्गाची प्रीति दिवसेंदिवस अधिक वाढू लागली.

चौ.१० (१) भिकाऱ्यांस वसनादिक दिली- याचक सकल अयाचक केले.(१२/७) असे आधीच झाले असता अयोध्यावासी लोकांच्या घरच्या मंगलोत्सवात भिक्षेकरी आहेतच! पर ठिकाणचे भिक्षेकरी येऊ लागले असे मानणे भाग आहे. जे मंगलोत्सव करतात ते ब्राह्मणांना दाने, भाट वगैरेना बक्षिसे, ओवाळण्या, आणि भिक्षेकऱ्यांना वस्त्रभूषणादि देतात.

पाहुण्यांची पाठवणी (दो.१५-२०/५)

दो. *।ब्रह्मानंद मगन कपि सब कें प्रभु पद प्रीति।।*
।।जात न जाने दिवस तिन गए मास षट बीति।।१५।।

म.दो. *।ब्रह्मानंदी मग्न कपि प्रभूपदिं सर्वां प्रीत।।*
।।त्यां न कळति जातां दिवस महिने सहा व्यतीत।।१५।।

अर्थ- सर्व कपि ब्रह्मानंदात मग्न आहेत व सर्वांची प्रभुपदी प्रीति (प्रीत) आहे, (त्यामुळे) दिवस केव्हा व कसे गेले हे कळले सुद्धा नाही आणि सहा महिने निघून गेले।।दो.१५।।

टीका (१) 'प्रीत' हा मराठी शब्द आहे. (मराठी हिंदी कोष (पृ.२(२) वैशंपायनांचा) राम प्रभु, परमेश्वर, परब्रह्म आहेत हे सर्व कपींना माहीत आहे.

परब्रह्माच्या संगतीचा व कृपेचा अनुभव भोगीत त्या ब्रह्मानंदात मन रात्रंदिवस मग्न झाल्यामुळे सहा महिने केव्हा कसे गेले हे त्यांना कळले सुद्धा नाही.

हिं. *।बिसरे गृह सपनेहुँ सुधि नाहीं।जिमि परद्रोह संत मन माहीं।।१।।*
।तब रघुपति सब सखा बोलाए।आइ सबन्हि सादर सिरु नाए।।२।।
।परम प्रीति समीप बैठारे।भगत सुखद मृदु बचन उचारे।।३।।
।तुम्ह अति कीन्हि मोरि सेवकाई।मुख पर केहि बिधि करौं बडाई।।४।।
।ताते मोहि तुम्ह अति प्रिय लागे।मम हित लागि भवन सुख त्यागे।।५।।

म. *।विस्मृत गृह, ना, स्वप्निं आठवण।जसें परद्रोहास संत-मन।।१।।*
।बोलाविति तैं सख्यां रघुपती।ते येउन सादर शिर नमती।।२।।
।परम प्रीतिनें निकट बसविले।भक्तसुखद मृदु वचन बोलले।।३।।
।सेवा केली तुम्हीं मम अती।कशी मुखांवर वर्णू महती।।४।।
।त्यक्त मदर्थ सदन सौख्याला।प्रिय अति यास्तव तुम्हिं मज झाला।।५।।

अर्थ- संतांचे मन जसे परद्रोहाला विसरलेले असते, त्याप्रमाणे सर्व कपि घरदार विसरले, स्वप्नात सुद्धा आठवण झाली नाही.।।१।। (सहा महिने गेल्यावर) मग रघुपतींनी (कपि) मित्रांना बोलावले, (तेंव्हा) ते आले व सर्वांनी आदराने पायांना नमन केले.।।२।। रघुपतींनी त्यांना परम प्रीतिने जवळ बसविले, व भक्तांना सुख देणारे प्रभु मधुर (मृदु) वाणीने म्हणाले।।३।। तुम्ही माझी अत्यंत सेवा केलीत, पण तुमच्या तोंडावर मी तुमचा मोठेपणा वर्णू तरि कसा!।।४।। तुम्ही माझ्यासाठी घराचा व गृहसौख्याचा त्याग केलात, म्हणून तुम्ही मला अत्यंत प्रिय झाला आहात.

टीका. चौ.१ (१) जसे परद्रोहास संत मन- परद्रोह- दुसऱ्यांशी वैर, विरोधादि करणे. या गोष्टी संतांच्या मनात स्वप्नात सुद्धा येत नाहीत. कारण 'निज प्रभू मय जग पाहती करिती कुणाशि विरोध' (७।११२). हे संतांचे भक्तांचे लक्षण आहे. तसेच ब्रह्मानंदात मग्न झाल्याचे लक्षण सुचविले की 'विस्मृत गृह, ना स्वप्नि आठवण' गृह सुत धन दारादिकांची स्वप्नात सुद्धा आठवण होत नाहीशी झाली की मन ब्रह्मानंदात मुरले आहे असे समजण्यास हरकत नाही. पण हे प्रभुपदी प्रीति असल्याशिवाय घडत नाही.

चौ.२-३ (१) सुग्रीवादि सर्व महा महिने येथे आहेत. यांच्या मुलांबाळांस एक वर्ष झाले यांचे दर्शन नाही, तेव्हा त्यांचे काय झाले असेल? सुग्रीव, बिभीषण राजे व अंगद युवराज आहे. तेव्हा आता सर्वांना घरी पाठवणे जरूर आहे, असा विचार केला तेव्हा रघुपतींनी त्यास घरी परत पाठविण्याच्या हेतूने बोलावले. (क) परम प्रीतिने निकट बसविले. हा विशेष सन्मान दिला. परम प्रीतिने याचा अर्थ हात धरून बसविले असा करता येईल, पण राम सिंहासनावर असता हजारों कपींना हात धरून जवळ बसविणे शक्य नाही. (ख) भक्तसुखद- भक्तांना सुखदायक. हा शब्द 'मृदुवचन' कडे सुद्धा घेता येईल. भक्तांना सुख होईल असे बोलले. प्रभु आपल्यावर प्रेम करतात. हे कळल्यावर भक्तांना सुख होते. यामुळेच कपींना भगवंताच्या भाषणाने अति सुख होणार आहे.

चौ.४-५ (१) कपींनी पुष्कळ रघुपति सेवा केली हे प्रभु त्यांच्यावर प्रसन्न होण्याचे कारण आहे. मित्राच्या तोंडावर त्याच्या गुणादिकांची महती सांगणे शिष्टाचाराविरूद्ध आहे, पण सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. अति सेवा केली हे प्रिय वाटण्याचे कारण आहे. (क) मदर्थ- माझ्यासाठी, माझ्या हितासाठी, घरदार सर्वस्व सोडलेत, गृह सौख्याचा त्याग केलात म्हणून अति प्रिय झालात. ल.ठे- श्रीरघुनाथाला प्रिय व अतिप्रिय कोण होतात हे येथे स्पष्ट सांगितले आहे. अति प्रिय म्हणजे किती कसे प्रिय याची आता स्पष्ट कल्पना देतात.

हिं. *।अनुज राज संपति बैदेही।देह गेह परिवार सनेही।।६।।*
।सब मम प्रिय नहिं तुम्हहि समाना।मृषा न कहउँ मोर यह बाना।।७।।
।सब कें प्रिय सेवक यह नीती।मोरे अधिक दास पर प्रीती।।८।।
दो. *।अब गृह जाहु सखा सब भजेहु मोहि दृढ नेम।।*
।।सदा सर्बगत सर्व हित जानि करिहु अति प्रेम।।१६।।

म. *।अनुज राज्य वैभव वैदेही।परिजन सदनें काया स्नेही।।६।।*
।सगळे प्रिय, न तुम्हांसम जाणा।मृषा न वदतो, हा मम बाणा।।७।।
।सर्वां प्रिय सेवक ही नीती।दासांवर मम अधिका प्रीती।।८।।
दो. *।मित्र अता जावे गृहीं भजा मला दृढनेम।।*
।।समजुनि सर्वग सर्व हित करा सदा सुप्रेम।।१६।।

अर्थ- धाकटे भाऊ, राज्य, वैभव-संपत्ती, वैदेही, परिवार, घरें, देह आणि स्नेही हे सगळे मला प्रिय आहेत परंतु तुमच्या इतके नाहीत, हे लक्षांत ठेवा. मी काही खोटे नाही सांगत, हा माझा बाणा ब्रीद आहे.।।६-७।। सेवक सर्वांनाच प्रिय असतात ही नीति आहे (असा नियम आहे), पण माझी दासांवर अधिक प्रीति असते.।।८।। मित्रांनो! आता तुम्ही सर्व आपापल्या घरी जा आणि दृढ नेमाने मला भजा. मी सर्वांमध्ये आहे, सर्वांचे हित करणारा (सर्वांचा सुहृद) आहे, हे जाणून माझ्यावर सदा अति प्रेम (सु-प्रेम) करा.।।दो.१६।।

टीका. चौ.६-८ (१) अनुज राज्यादि सर्वांपेक्षा हे कपि अधिक प्रिय आहेत. याचेच नाव अति प्रिय. या कपींनी आपले अनुज, राज्यादि संपत्ती, सत्ता, बायका, मुले, परिवार, स्नेही इत्यादि सर्वांचा त्याग करून आपले जीवितही रघुपतिहितासाठी तळहातावर घेतले होते, आणि मोक्षादि कोणत्याहि मोबदल्याची इच्छा न करता उदरभरणाचाही भार रघुनाथावर न घालता सेवा केली, म्हणून श्रीरघुनाथास हे सर्व अनुज राज्य वैदेही देहदि सर्वांपेक्षा अधिक प्रिय झाले. रामसेवेसाठी जो जितका त्याग, पूर्ण निष्काम बुद्धीने करील, व त्याग केला याची आठवण सुद्धा राहणार नाही, तो प्रभु रघुनाथाला तितका अधिक प्रिय होतो हा सिद्धांत येथे दाखविला आहे. ममत्वाचा त्याग व बाह्यत्याग न करताही जे सेवा करतात ते त्यांच्या स्वामीला प्रिय होतात, असा सर्वसाधारण नियम आहे. पण सर्वस्वाचा व सर्व ममतेचा त्याग करून निष्काम बुद्धीने, जे रामसेवा करतात ते दास होत व अशा दासांवर श्रीरघुवीर रामाची इतर सर्वांपेक्षा अधिक प्रीति असते, हा दुसरा मुद्दा येथे सांगितला. हाच रघुनाथाचा बाणा आहे. अति प्रिय असलेल्यात सुद्धा तरतमभाव आहेच.

दो.(१) भजा मला दृढनेम- दृढनेम- दृढनेमाने. नित्य नियमाने व दृढनिष्ठेने माझे भजन करा. भजन कसे करावयाचे हे उत्तरार्धात सांगतात. (क) सर्वग सर्वहित समजुनि- सर्वग- सर्वगत- सर्वव्यापक. प्रभु सर्वत्र सर्वांमध्ये आहे अशी भावना असणे 'नारायण असे विश्वी' त्याची पूजा करीत जावी 'म्हणोनिया तोषवावी।कोणी तरी काया' (दा.बो.) म्हणजेच 'निज प्रभुमय जग पाहती करिति कुणाशि विरोध' (७।११२म.) असे सहज घडणे. (ख) सर्वहित-

सर्वांचे सुहृद 'सुहृदं सर्व भूतांना ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' (भ.गी) प्रभु सर्वांचे हितकर्ते आहेत अशी भावना असली म्हणजे सहजच सेवेने सर्वांचे हित करण्याची बुद्धी रामदासांस होईल. 'तो अनन्य ज्याची अशी मति न ढळे हनुमंत।। मी सेवक सचराचर रूपे प्रभु भगवंत' (४।३) अशी अनन्य भक्ति प्राप्त होईल. 'समजुनि सर्वग सर्वहित' हे शब्द 'भजा मला दृढनेम' आणि 'करा सदा सुप्रेम' या दोन्ही वाक्यांकडे लागतात. मी सर्वगत व सर्वांचा सुहृद आहे हे जाणून मला भजा व हे जाणूनच माझ्यावर अति प्रेम करा. या सिंहासनावर बसलेला तेवढाच रघुनाथ असे समजू नका.

हिं. *।सुनि प्रभु बचन मगन सब भए।को हम कहाँ बिसरि तन गए।।१।।*
।एकटक रहे जोरि कर आगे।सकहिं न कछु कहि अति अनुरागे।।२।।
।परम प्रेम तिन्ह कर प्रभु देखा।कहा बिबिधि बिधि ग्यान बिसेषा।।३।।
।प्रभु सन्मुख कछु कहत न पारहिं।पुनि पुनि चरन सरोज निहारहिं।।४।।

म. *।प्रभुवच परिसुनि सब मग्नही।कोण अम्हि कुठें स्मृति तन नहीं।।१।।*
।कर जोडुनि टक लाउनि बघती।अति अनुरागे वदूं न शकती।।२।।
।प्रेम परम त्यांचे प्रभु पाहति।ज्ञान विविध विधिनें उपदेशति।।३।।
।प्रभु सन्मुख काहिं न वदुं शकती।घडि घडि चरण सरोजां बघती।।४।।

अर्थ- प्रभुचे वचन ऐकून ते सगळे मग्न झाले आणि आपण कोण, कोठे आहो याचे आणि देहाचे भान स्मरणच त्यांना राहिले नाही.।।१।। हात जोडून, टक लाऊन बघत राहिले, (स्तुति, प्रार्थना करावी असे वाटते) परंतु अति प्रेमामुळे बोलता येणेच अशक्य झाले.।।२।। प्रभूंनी त्यांचे परम प्रेम पाहिले जाणले व विविध प्रकारांनी त्यांना ज्ञान उपदेशिले.।।३।। प्रभूच्या समोर त्यांनी काहीही बोलणे शक्य नव्हते, त्यामुळे ते पुनःपुन्हा प्रभूच्या चरण कमलांकडे (दीन मुद्रेने) पाहू लागले.।।४।।

टीका. चौ.१(१) <u>प्रभुवच परिसुनि सब मग्नहि</u>- प्रभूच्या भाषणाने सर्वांना परम सुख आनंद झाला, पण तुम्ही सर्वापेक्षा जास्त प्रिय आहात, अति प्रिय आहात असे म्हणणाऱ्या प्रभूंनी लगेच सांगितले की आता तुम्ही घरी जा. यामुळे अति विरह दुःख झाले. सुखानंद आणि विषाद या दोन परस्परविरोधी भावांत

ते मग्न झाले. मुख्य प्रभावी विकार विरह विषाद आहे. अत्यंत प्रेमळ व्यक्तीचे ज्याच्यावर अति प्रेम असेल त्याने 'माझे तुझ्यावर जितके प्रेम आहे तितके माझ्या देहादिकांवर सुद्धा नाही' असे म्हणून दुसऱ्याच क्षणी जर म्हटले की 'तू आता घरी जा बरं!' तर ते ऐकणारा प्रेमात मग्न होईल की असह्य दुःख शोकांत मग्न होईल? याचा विचार करावा व मग कशात मग्न झाले ते ठरवावे. ते इतके विरह व्याकुळ झाले की मूर्च्छेसारखी त्यांची दशा झाली. तन स्मृति नही- देहभान राहिले नाही, तरि आपण कोण व कोठे आहोत हे ज्ञान नष्ट होत नाही, पण हे कपि ते सुद्धा विसरले. (क) ल.ठे.- या चौपाईच्या दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी करून उत्पन्न केलेल्या गतिभंगाने सुचविले की 'घरी जा' हे शब्द ऐकताच त्यांच्या हृदयांस धक्काच बसला. स्वर्गातून एकदम पाताळात ढकलल्यासारखे वाटले.

चौ.२ (१) 'कर जोडुनि टक लाऊनि बघति'- शुद्धीवर, देहावर आल्यावर आश्चर्यचकित जिज्ञासु दृष्टीने पाहात राहिले. प्रेमविरहाकुल नेत्रांनी जणू विचारित आहेत की ती दोन्ही वचने याच अति कोमल स्वभावाच्या रामांनी उच्चारली की दुसरे वाक्य आम्हाला स्वप्नात ऐकू आले? की आमच्या बुद्धीला काही भ्रम झाला? 'स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु?' हे अति प्रेम करणारे अति कोमल मनाचे आमचे नाथ असे कसे म्हणतील की तुम्ही आता घरी जा, इतके कठोर कसे बनतील? इत्यादि विचार करीत प्रभूच्या मुखाकडे टक लावून भावपूर्ण दृष्टीने पाहात राहिले. स्तुति करून, प्रभूंना प्रसन्न करून समीप दिसणारा वियोग टाळावा असे सर्वांना वाटत आहे, म्हणून स्तुति करून 'महाराज! नाथ! आम्हाला आपल्याजवळ ठेवा.' हे मागणे मागण्यासाठी याचनामुद्रा करून- हात जोडून उभे आहेत, पण 'कंठ शुष्क मुखिं येइ न वाणी।जणु पाठीन दीन, विण पाणी' अशी त्यांची दशा झाली आहे. मनातल्या मनात प्रार्थना, याचना करीत आहेत, हात जोडून- ही मूकस्तुति आहे. कारण 'अति अनुरागें वदुं न शकती'- रामप्रेमाच्या पराकाष्ठेने हृदय भरून आल्यामुळे शब्द उच्चारण्याची शक्ति वाचेत राहिलेली नाही.

चौ.३ (१) प्रेम परम त्यांचे प्रभु पाहति- प्रभु सर्वज्ञ असल्यामुळे त्या सर्वांच्या हृदयांतील परम प्रेमाकुलता व परत जाण्याची अनिच्छा त्यांनी

जाणली. त्यांचे नेत्र व मुखचर्या यावरून सुद्धा त्यांच्या भावना स्पष्ट दिसत होत्या, पण रघुपति प्रभु असल्यामुळे त्यांनी प्रदर्शित केलेल्या इच्छेत बदल होणे, करणे शक्य नाही म्हणून (क) ज्ञान...उपदेशति- या सर्व कपिंना वियोग सहन करता यावा या दृष्टीने आपली सर्व व्यापकता वगैरे स्पष्ट करून सांगितले की मित्रांनो आम्ही तिघे तुमच्या हृदयांतच आहोत की नाही हे एकदा पहा तरी. मग माझा व तुमचा वियोग होणार म्हणून तुम्ही का बरे व्याकुळ होता? नंतर राजनैतिक व कौटुंबिक कर्तव्याच्या दृष्टीने त्यास समजाऊन सांगितले. सर्वांचे हित करणे हे माझे कर्तव्य असल्याने तुमच्या प्रजेच्या व कुटुंबाच्या हितासाठी व सुखासाठी तुम्हाला नाईलाजाने पाठवावे लागत आहेत. मला तुमचा कंटाळा आला असा याचा अर्थ नाही, पण प्रेमाला वश होऊन नीतीचा, स्वधर्माचा, स्वकर्तव्याचा त्याग करणे योग्य नाही. मात्र माझे स्मरण सतत करा व सर्व जग माझे रूप आहे. मी सर्वत्र समान भरलो आहे हे विसरू नका म्हणजे ममता पाशात न गुरफटता व्यवहार करता येईल. इत्यादि प्रकारे उपदेश करून त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला.

चौ.४ (१) प्रभु सन्मुख काहि व वदुं शकती- स्वामींची आज्ञा झाल्यानंतर त्या विरूद्ध सेवकांनी काही बोलणे सेवक धर्माला लाजविणारे. सेवक धर्म विघातक आहे. ६।११८ म.चं.शी तुलना करावी. (क) घडि घडि चरण सरोजां बघती- आपल्या हृदयांतील भावना डोळ्यांनी दीन, असहाय्यता दर्शक मुद्रेने प्रगट करीत बघत आहेत, जणु सांगत आहेत की या चरणांपासून आम्हाला दूर लोटू नये. थोडावेळ या भावनेने मुखाकडे पाहून पुन्हा चरणांकडे पाहावे असा क्रम सुरू झाला, म्हणून म्हटले की घडि घडि- वारंवार, पुनःपुन्हा बघती. 'राम सदा सेवकरुचि राखिती' असे म्हटले असले तरी 'प्रभु सर्वदा दासरुचि राखिती' असे मानसांत म्हटलेले नाही. जेथे प्रीति नीतिला दाबू पहात असेल तेथे श्रुतिसेतुपालक, धर्मधुरीण भानुकुलकेतू 'कुलिशाहुनिहि कठोर अति' (१९चं) बनतात, व नीतीला प्राधान्य देतात. तसेच आता घडत आहे. मात्र आता आज्ञेचा पुनरूच्चार न करता, कृतीनेच आज्ञा प्रदर्शित करीत आहेत.

हिं. *।तब प्रभु भूषन बसन मगाए।नाना रंग अनूप सुहाए।।५।।*
।सुग्रीवहि प्रथमहिं पहिराए।बसन भरत निज हाथ बनाए।।६।।
।प्रभु प्रेरित लछिमन पहिराए।लंकापति रघुपति मन भाए।।७।।

।अंगद बैठ रहा नहिं डोला।प्रीति देखि प्रभु ताहि न बोला।।८।।

म. *।प्रभु अणविति भूषण वसनानां।अनुपम सुंदर सुरंगि नाना।।५।।*
।सुग्रीवाला प्रथम अर्पिलीं।स्वकरें भरतें त्यास घातलीं।।६।।
।प्रभु-आज्ञें लक्ष्मण लंकेशा।अर्पिति, रूचलीं भानुकुलेशा।।७।।
।स्तब्ध बसे अंगद ना हालत।प्रभु बघुनी प्रीति, न बोलावत।।८।।

अर्थ- मग प्रभुंनी भूषणे (अलंकार) व नाना वस्त्रे आणविली (मागितली) ती उपमारहित सुंदर व विविध सुंदर रंगांची होती.।।५।। प्रथम प्रभूंनी आपल्या हातांनी सुग्रीवास वस्त्रे भूषणे अर्पण केली (आहेर केला). ती भरताने स्वहस्ते त्याच्या अंगावर, व अंगात घातली.।।६।। प्रभूच्या आज्ञेने लक्ष्मणाने लंकेश बिभीषणाला अर्पण केली. ती भानुकुलनाथ रघुपतींना आवडली.।।७।। अंगद हालचाल न करता स्तब्ध बसून राहिला. त्याची प्रीति पाहून प्रभूंनी त्याला बोलावला नाही.।।८।।

टीका. चौ.५-७ (१) <u>अणविती भूषण वसनांना</u>- कपि मित्रांना आहेर करण्यासाठी नाना प्रकारची सुंदर, अमूल्य, दिव्य वस्त्रे व भूषणे आणविली, व प्रथम प्रभूंनी स्वतः सुग्रीवाला आहेर केला. कपिपति, कपीश वगैरे न म्हणता सुग्रीव शब्द वापरून सुचविले की त्याच्या सुंदर ग्रीवेत गळ्यात फारच शोभेल असा एक अमूल्य दिव्य रत्नांचा हार त्यात होता. 'नानाऽऽभरण वस्त्राणि सुग्रीवाय च राघवः। अर्करश्मिप्रतीकाशां कांचनी मणिविग्रहां।। सुग्रीवाय स्त्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः' (वा.रा. ६।१३१।७५-७६) सूर्यकिरणांसारखी प्रकाशणारी नानारत्नजडित सुवर्णमाला दिली. अंगदाला बाहुभूषणे दिली आहेत व सीतेने आपल्या गळ्यातील हार हनुमंतास दिला आहे. भरताने सुग्रीवाच्या अंगावर वस्त्रे भूषणे घातल्याचा किंवा लक्ष्मणाकडून बिभीषणास देवविल्याचा उल्लेख नाही. इतरांच्या विषयी सामान्य उल्लेख आहे. (वा.रा.). (क) येथे मर्यादा पालन काटेकोरपणे केले आहे. सुग्रीव पहिला सखा म्हणून त्याला प्रथम आहेर केला असे वाटल्यास ती चूक आहे. निषादराज पहिला सखा आहे, पण त्याला यांच्या पाठीमागून बोलावणार आहेत. सुग्रीवाचाच विशेष सन्मान करण्याचे एक कारण म्हणजे त्याला मोठेपणाची फार आवड आहे. व दुसरे कारण म्हणजे रावण वध व सीता शोध या कार्यात त्यानेच मुख्य

मदत केली, म्हणून त्याचा सत्कार सर्वांच्या आधी व विशेष करणे योग्यच आहे. भरताने एखाद्या शागीर्दाप्रमाणे सुग्रीवाच्या अंगावर वस्त्रे भूषणे घातली, सुग्रीवानंतरचा सखा व लंकेचा राजा म्हणून सुग्रीवानंतर बिभीषणाला आहेर केला, पण प्रभूंनी स्वतः न करता लक्ष्मणाकडून करविला. पण त्याच्या अंगावर वस्त्रे भूषणे कोणी घातली नाहीत, कारण तो सुग्रीवासारखा मानाचा भोक्ता नाही. या दोन राजांचा सत्कार केल्यानंतर युवराज अंगदाचा क्रमांक येतो, म्हणून सांगतात (ल.टे.) मानसांत हनुमंताला सीतारामचंद्रांनी पुत्र मानला असल्याने त्याला आहेर केल्याचा उल्लेख नाही हे योग्यच आहे. याने हनुमंतास सूचना मिळाली की त्याने परत जाण्याची आवश्यकता नाही.

चौ.८. (१) <u>स्तब्ध बसे अंगद ना हालत</u>- आता आपली पाळी येणार हे जाणून अंगद विरह व्यथेने इतका व्याकुळ झाला की अगदी दगडासारखा तटस्थ बसला आहे. हेतु हा आहे की रघुनाथाने घरी जाण्यास सांगू नये. अंगदाची व्याकुळता प्रभूंनी पाहिली व त्याला बोलावला नाही. अंगदाचा उल्लेख येथे मुद्दाम करण्यात एक कवि संकेत आहे तो नक्षत्र साम्य दाखवितांना प्रगट केला जाईल.

हिं.दो. ।जामवंत नीलादि सब पहिराए रघुनाथ।।
।।हियँ धरि राम रूप सब चले नाइ पद माथ।।१७रा।।

म.दो. ।जांबवंत नीलादिकां आहेरिति रघुनाथ।।
।।रामरूप हृदिं धरूनि सब जाति नमुनि पदिं माथ।।१७रा।।

अर्थ- जांबवंत व नीलादि सर्व वानरांना रघुनाथाने आहेर केला, तेव्हा सुग्रीवादि सर्व रामरूप हृदयांत धारण करून रघुनाथाच्या चरणी मस्तक नमून चालू लागले.।।दो.१७रा।।

टीका. दो.रा. (१) <u>आहेरिति रघुनाथ</u>- रघुनाथ या नात्याने या सर्वांना आहेर देऊन सत्कार करणे कर्तव्य होते ते केले. या प्रकरणाचा उपक्रमही 'बोलाविति रघुपति' (१६।२) असा रघुपति शब्दाने केला आहे. दो.१५ पासून येथपर्यंत राम शब्द एकदाही वापरलेला नाही हे लक्षांत घ्यावे. प्रभु शब्दच सात वेळा वापरलेला आहे. (क) येथे उत्तरार्धात रामरूप शब्द वापरला. भाव हा की

त्या 'आनंदसिंधु सुखराशीचे' ध्यान हृदयांत करताच विरह दुःख ते सगळे विसरले. राम आपल्या जवळच आहेत असा अनुभव आला. हे सुग्रीवादि कपि दरबारातून गेले पण अंगदाची वाट पाहण्यासाठी सुग्रीवादि जेथे उतरले होते तेथे गेले असे पुढील संदर्भावरून ठरते. (ख) या १७ व्याच्या दुसऱ्या दोह्यातच अंगद उठून प्रार्थना करू लागतो हे लक्षांत ठेवावे. येथे सुग्रीवादिकृत मूकस्तुती संपली.

सुग्रीवादिकृत स्तुति- अभिजित नक्षत्र (२२ वी स्तुति)

सूचना- नित्याच्या साधारण व्यवहारात, पंचागांत २७ नक्षत्रे आढळतात, तथापि सूर्य व चंद्र यांचा अभिजित् प्रवेश पंचागांत दिलेला असतो. (दाते पंचांग पहा). ज्योतिषशास्त्रात अभिजित् सहित २८ नक्षत्रे गणली आहेत. अभिजित नक्षत्र क्रांतीवृत्ताच्याजवळ नसल्यानेच २७ नक्षत्रे मानली जातात. एक नक्षत्र १३ अंश २० कलांचे असते व याप्रमाणे २७ नक्षत्रे मिळून ३६० अंश- १२ राशी होतात, पण उत्तराषाढा नक्षत्राचा चतुर्थचरण- ३ अंश २० कला व श्रवणारंभीचा १/१५ भाग मिळून अभिजित नक्षत्र होते. म्हणजे याचा संबंध उत्तराषाढा व श्रवण या दोन नक्षत्रांशी असतो. म्हणून उत्तराषाढा स्तुति करणारे शिव गेल्याचे वर्णन व या कपींना वास दिल्याचे वर्णन एकाच १५ व्या दोह्यात करून उत्तराषाढांचा संबंध अभिजितशी दाखविला आहे व या १७ व्या दोह्याच्या चौपायांतच श्रवण स्तुति करणाऱ्या अंगदाला मुद्दाम स्तब्ध बसविला आहे. अभिजित स्तुति वैखरीच्या शब्दात नाही. मुक्याने केलेल्या स्तुतीसारखी मनांत केलेली आहे. आकाशस्थ अभिजित नक्षत्र क्रांतिवृत्ताच्या बरेच उत्तरेस आहे. २८ नक्षत्रांतील अभिजिताचे वर्णन आकाशस्थ अभिजिताचेच आहे.

१ अनुक्रम- ही बावीसावी स्तुति, बाविसावे नक्षत्र अभिजित आहे. २) नामसाम्य- नाम अभिजित- सर्व बाजूंनी जय देणारे. ही स्तुती करणारांच्या साह्यानेच रघुनाथास सर्व प्रकारे जय मिळाला. 'समरसागरी जहाज बनले' असे वसिष्ठास सांगितले आहे. (८।७) 'तुमच्या बळे मारिला रावण' (६।११८।४) असे या कपींना रघुपतींनी सांगितले आहे. ३) तारेसंख्या- शृंगाटकं स्यात् त्रिभिः' अभिजित नक्षत्रांत तीन तारे आहेत. तसे तीन तारे कपिपति सुग्रीव, निशाचरपति विभीषण व ऋक्षपति जांबवान हे आहेत. एक विशाल

वानर, एक राक्षस व एक विशाल अस्वल! ४) आकार साम्य- शृंगाटक- शिंगाडा जसा असतो तसा असा ओल्या शिंगाड्यासारखा आहे तीन गड्डे एकत्र जोडलेले असतात. सालींचा वर्ण काळा किळसवाणा असतो. टोकांना लांब काटे असतात, त्यामुळे हातात धरण्यात भीति वाटते. तसे हे तिघे वानरराज, राक्षसराज व ऋक्षराज, दिसण्यात भयानक व किळसवाणेच आहेत. शिंगाड्याची टरफले काढून टाकली की आत पांढरे स्वच्छ चविष्ट मधुर गड्डे असतात तसे हे तिघे रामभक्त आहेत. ५) देवता साम्य- देवता विधि आहे. जांबवान विधीचा ब्रह्मदेवाचा अंश आहे व त्याचा एकट्याचाच पराभव झाला नाही. उत्तराषाढा नक्षत्राची देवता विश्वेदेव आहेत. उत्तराषाढाचे काही अंश अभिजितांत आहेत. तसेच विश्वदेवांचे- सर्व देवांचे अंश कपि आहे. तसे येथे इतर काही कपि आहेतच. ६) फलश्रुति साम्य- बाविसावी फलश्रुती- 'सुकवि शरद, नभ मनि उडुगणसे' (१।३२।१२), सुकवि रूपी शरदाच्या मनरूपी आकाशात नक्षत्रसमुदायांसारखे ही फलश्रुती आहे. शरद ऋतूतील अनुपम सुंदर आकाशासारखी अंबरासारखी अंबरे- वस्त्रे यांना मिळाली आहेत व नक्षत्रगणासारखे चमकणारे दिव्य रत्नजडित अलंकार सर्वांना मिळाले आहेत. शिवाय रामचरित्राचे वर्णन करताना हे सर्व रामसखे सुकवीच्या निर्मळ हृदयाकाशात नक्षत्रासारखे चमकतातच. सार हे की या स्तुतिचे प्रेमाने अनुष्ठान करणारास वस्त्रभूषणांची कधी ददात पडणार नाही. व ते सुकवीच्या मनात चमकू लागतील. आता अंगद स्तुति प्रार्थना करण्यास उठतो.

हिं.दो. ।तब अंगद उठि नाइ सिरु सजल नयन कर जोरि।।
।।अति बिनित बोलेउ बचन मनहुँ प्रेमरस बोरि।।१७म।।

म.दो. ।अंगद नमि शिर उठुनि, जल नयनिं करांस जुळून।।
।।अति विनीत वच वदे जणुं प्रेमरसीं घोळून।।१७म।।

अर्थ- (मग) अंगदाने उठून मस्तक नमविले (नमस्कार केला), नेत्रांत जल आले आहे व तो हात जोडून जणू प्रेमरसात घोळून अत्यंत विनीत वचने बोलू लागला।।१७म।।

टीका- सुग्रीवादि गेल्यावर अंगदाने विचार केला की आता प्रभूंनी जर का

पुन्हा आज्ञा दिली तर मुकाट्याने जावे लागेल, मनातले विचार मनातच राहतील म्हणून स्पष्ट प्रार्थना करणेच चांगले. आली दया व घेतला ठेऊन तर अहो भाग्य! नाही तर जावे लागेलच, पण प्रार्थना न केल्याची रूखरूख तरि राहणार नाही, म्हणून तो उठला, डोके टेकून प्रभूला नमस्कार केला, तोच डोळे पाझरू लागले. हात जोडले आणि अति विनम्र प्रार्थना करू लागला. त्याचे शब्द जणू प्रेमरसात घोळलेले-पाकवलेलेच बाहेर पडू लागले.

हिं. ।सुनु सर्बग्य कृपा सुख सिंधो।दीन दयाकर आरत बंधो।।१।।
।मरती बेर नाथ मोहि बाली।गयउ तुम्हारेहि कोंछें घाली।।२।।
।असरन सरन बिरूदु संभारी।मोहि जनि तजहु भगत हितकारी।।३।।
।मोरें तुम्ह प्रभु गुर पितु माता।जाउँ कहाँ तजि पद जलजाता।।४।।

म. ।श्रुणु सर्वज्ञ कृपा-सुख-सिंधो।दीन-दयाकर आर्त-सुबंधो।।१।।
।मरतेवेळिं नाथ! गत वाली।मज जैं प्रभु-पदरामधिं घाली।।२।।
।स्मरूनी अशरण-शरण पणा निज।भक्त हितंकर! त्यागुं नका मज।।३।।
।तुम्हिं माझे प्रभु गुरू पितृ माता।जाउं कुठे, त्यजुं पदजलजाता।।४।।

अर्थ- हे कृपासागरा, हे सुखसिंधो! दीनांच्या दयासागरा! हे आर्तांच्या उत्तम बंधो! हे नाथ! श्रवण करा, मरण समयी वालीने जेव्हा मला तुमच्या पदरात घातला तेव्हाच तो (माझा पिता) देह सोडून गेला.।।१-२।। म्हणून हे भक्तांचे हित करणाऱ्या प्रभो! तुमच्या अशरण शरण या पणाचे स्मरण ठेऊन माझा त्याग करू नका.।।३।। तुम्हीच माझे स्वामी (=प्रभु) गुरू, पिता, माता (इ. सर्व) आहात. मी तुमच्या चरण कमलांचा त्याग करू (जलजात=कमल) आणि जाऊ तरी कुठे?।।४।।

टीका. चौ.१-२ (१) <u>श्रुणु</u> (सुनु) या शब्दाने सुचविले की अंगदाची ती प्रेमविव्हळ दशा पाहून प्रभु प्रेममग्न झाले होते. येथे अति प्रेमामुळे एकवचन वापरले आहे. सर्वज्ञ- माझ्या हृदयांतील भावना तुम्ही जाणताच, पण मला सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. (क) <u>कृपा सुखसिंधो-</u> तुम्ही कृपासागर व सुखसागर असून मला घरी जाण्यास सांगून दुःख सागरात ढकलणार काय? घरी जाण्याने मला दुःख होईल हे तुम्ही जाणत असून माझ्याशी असे का बरे

निष्ठूर होऊ पाहता? मी दीन आर्त आहे, हे ही तुम्ही जाणता आणि तुम्ही दयासागर, दयेची खाण, आणि दीनबंधु असून असा निर्दयपणा करणार काय? (ख) नाथ! मला अनाथ करणार काय? तुमच्याशिवाय मला सनाथ करणारा जगात कोणीही नाही, हे जाणूनच माझ्या पित्याने, वालीने मला तुमच्या पदरांत घातला, तेव्हा त्याला समाधानाने देह सोडून जाता आले, हे आपण विसरलात की काय? पण विसरणे शक्य नाही. असे असून माझी दया तुम्हाला का बरं येत नाही?

चौ.३-४ (१) <u>अशरण-शरण</u>- ज्याला कोठे आश्रय, आधार नाही, अशांचा आधार आपण आहात. अशा अनाथांना आश्रय देणे व त्यांचे रक्षण करणे हे आपले ब्रीद, हा आपला पण आहे. 'अनाथांसि आधार हा चापपाणी' (समर्थ). या आपल्या ब्रीदासाठी तरि माझा त्याग नका हो करू! (क) भक्तहितंकर- मी वेडावाकडा पण दीन आर्त, असा आपला एक भक्त आहे, आणि तुम्ही भक्तांचे हित करणारे आहात, अशी तुमची कीर्ती संत गातात. तुमच्यापासून दूर गेल्यावर माझे हित दुसरा कोण करणार? बरे घरी माझे कोण आहे? (ख) तुम्हि माझे प्रभु...माता- माझा दुसरा कोण स्वामी (= प्रभु) आहे की ज्याची सेवा करण्यासाठी मी तुमच्या सारख्या मातेला सोडून दूर जाऊ? तुम्हीच माझे गुरू, तुम्हीच माझे पिता. जगात माझे तुमच्याशिवाय कोणी नाही व काहीही नाही, म्हणून इतरांप्रमाणे कर्तव्य दृष्टीने सुद्धा घरी जाण्याची आवश्यकता नाही. मी गेलो नाही तरी कोणालाही वाईट वाटणार नाही. म्हणून माझी दया आपल्याला येऊ द्या व हे नाथ माझा नका हो त्याग करू. प्रार्थना करीत असता अंगदाच्या नेत्रांतून जल वाहात आहे हे आधीच सांगितले आहे. (ग) महाराज माझं जगात कोणी नसता मी जाऊ तरि कुठे, कोणाकडे आणि कशासाठी?

हिं. ।तुम्हहि बिचारि कहहु नरनाहा।प्रभु तजि भवन काज मग काहा।।५।।
।बालक ग्यान बुद्धि बल हीना।राखहु सरन नाथ जन दीना।।६।।
।नीचि टहल गृह कै सब करिहउँ।पद पंकज बिलोकी भव तरिहउँ।।७।।
।अह कहि चरन परेउ प्रभु पाही।अब जनि नाथ कहहु गृह जाही।।८।।

म. ।पहा विचारूनि तुम्हिच नृपोत्तम।प्रभूस तजुनि गृहिं काय काम मम।।५।।
।बाला ज्ञान-बुद्धि-बल-हीना।रक्ष नाथ! शरणागत-दीना।।६।।

।सकल नीच गृह सेवा करिनहि।पदपंकज पाहुनि भव तरिन हि।।७।।
।वदुनि पडे चरणीं प्रभु!पाही!।नाथ! अता न वदा गृहिं जा ही।।८।।

अर्थ- हे नृपोत्तमा (नरनाथा!) आपणच विचार करून पहा की प्रभूला सोडून घरी माझे काम तरि काय आहे?।।५।। या ज्ञानहीन, बुद्धिहीन बलहीन बालकास या शरण आलेल्या दीनाला, हे नाथ! आपण ठेऊन घ्या.।।६।। मी तुमच्या घरची सगळी हलकी कामे (नीच सेवा) करीत जाईन, आणि तुमच्या चरण कमलांकडे पाहून भवसागर तरून जाईन.।।७।। असे सांगून 'प्रभो रक्ष (पाहि)' असे म्हणून पायांवर पडला आणि म्हणाला की नाथ! अता नका हो सांगू मला की 'घरी जा च'।।८।।

टीका. चौ.५-६ (१) नृपोत्तम- भाव हा की तुम्ही राजनीतीच्या दृष्टीने विचार केलात तरि असेच ठरेल की घरी माझे काही काम नाही. कारण की नृपनीतिनिपुण वानरराज घरी, राजधानीत जात आहेतच. माझे घर म्हणजे आपण, कारण की वालीने मला आपल्या पदरांत घातला आहे म्हणून (क) मी तुमचाच बालक आहे, किष्किंधेत जाऊन माझा काय उपयोग होणार? मी आहे ज्ञानहीन= अज्ञानी, मूर्ख, त्यामुळे राजकार्य करण्याची माझी लायकी नाही. सचिवाचे कार्य करता येईल म्हणाल तर मी आहे बुद्धिहीन. सेनापति संरक्षक होण्यास लागणारे कोणतेच बळ माझ्यात नाही. असा मी सर्व प्रकारे हीन, दीन, अनाथ तुम्हाला शरण आलो आहे. हा! माझी लायकी किती ते सांगतो.

चौ. ७-८ (१) झाडणे, सारवणे, वस्त्रे धुणे, भांडी घासणे, साफसूफ करणे ही व अशा प्रकारची तुमच्या घरातील हलकी समजली जाणारी, कामे मला चांगली करता येतील. माझी लायकी इतकीच. असली नीच सेवा मी आनंदाने करीन आणि वारंवार तुमच्या चरण कमलांकडे पाहून संसारसागरातून तरून जाईन. (क) पदपंकज- ज्या भवपंकात (पंक = चिखल) मी पडलो आहे त्यातच आपले पाय हे एकच पद म्हणजे स्थान आहे असे की ते पंकाच्यावर, पंकापासून अलिप्त कमळासारखे आहे. त्याचा आश्रय मिळाला म्हणजे मला त्या पंकाचा संपर्क होणार नाही. (ख) वदुनि पडे चरणी प्रभु! पाही!- वर सांगितल्याप्रमाणे अश्रू ढाळीत प्रार्थना केली, पण रघुपतींच्या गंभीर मुद्रेत काही बदल झालेला हृदयाला द्रव फुटलेला, दिसला नाही. तेव्हा शेवटचा एकच

उपाय योजला. 'प्रभु पाहि' असे म्हणत पायांवर डोके ठेऊन दंडा सारखा पडला. माझे रक्षण करण्यास तुम्हीच सर्व प्रकारे समर्थ आहात, म्हणून आता मला घरी जा असे सांगू नका, असे पायांवर पडलेला असताच म्हणाला.

वि.ल.ठे. ज्या प्रमाणे दो १५ पासून दो. १७ (रा) पूर्वार्धापर्यंत 'राम' शब्द नाही, तसाच वा आठ चौपायांत राम शब्द नाही. नाथ, प्रभु, नृपोत्तम, रघुपति, हे सत्तासूचक शब्दच आहेत. 'राम सदा सेवकरुचि राखिति' 'राम सहज आनंदनिधानू' असे असल्यामुळे व येथे या सेवकाची रूचि राखून त्याच्या इच्छेप्रमाणे त्यास पाहिजे असलेला आनंद मिळावयाचा नसल्याने त्याच्या मुखांतून कवींनी राम शब्दच वदविला नाही! अशी शब्दकला कुठे पाहिली आहे काय? आता रघुपति काय करतात पाहू.

हिं.दो. ।अंगद बचन बिनीत सुनि रघुपति करुना सींव।।
।।प्रभु उठाइ उर लायउ सजल नयन राजीव।।१८रा.।।
।निज उर माल बसन मनि बालितनय पहिराइ।।
।।बिदा कीन्हि भगवान तब बहु प्रकार समुझाइ।।१८म.।।

म.दो. ।श्रवुनि नम्र अंगद बचन रघुपति करुणाशीव।।
।।प्रभु उठवुनि हृदयीं धरिति सजल नयन राजीव।।१८रा.।।
।निज उर-माला वसन मणि वालिसुता घालून।।
।।बोळविती भगवंत मग विविधा समजावून।।१८म.।।

अर्थ- अंगदाचे नम्र वचन ऐकून करूणेची सीमा श्रीरघुपति प्रभूंनी त्याला उचलून हृदयाशी धरला आणि त्यांचे राजीव नयन अश्रूंनी भरले.।।दो.१८रा.।। मग भगवंताने त्याची नाना प्रकारे समजूत घातली व आपल्या गळ्यातील मणिरत्नहार, वस्त्रे, व भूषणे त्याच्या अंगावर घालून त्याला निरोप दिला.।।दो.१८म.।।

टीका. दो.रा. (१) <u>अति विनीत वच वदे</u>- असा उपक्रम करून 'नम्र (विनीत) अंगद वचन' असा येथे उपसंहार केला. अथपासून इतिपर्यंत अंगदाचे भाषण अति विनीत व प्रेमरसाने थबथबणारे आहे हे सुचविले. (क) <u>रघुपति करूणाशीव</u>- करुणेची परम सीमा रघुपती असल्याने त्यांना त्याची फार करूणा

आली. याला परत कसा पाठवावा असा विचार पडला व अंगदाबद्दल इतके प्रेम उत्पन्न झाले की त्या दरबारात सुग्रीवादि कोणालाही जो मान मिळाला नाही व जो लाभ झाला नाही तो अंगदाला झाला. पारमार्थिक लाभ व ऐहिक कीर्ती लाभही झाला. प्रभूंनी आपल्या विशाल बाहूंनी त्याला उठवून हृदयाशी धरला, व प्रभूचे भक्त वात्सल्य त्यांच्या नेत्रांतून पाझरू लागले. त्याला घरी पाठवितांना प्रभूला सुद्धा त्याचा भावी वियोग जाणवला, पण रघुपति असल्याकारणाने त्याला पाठवावा लागत आहे. आता रघुपती या नात्याने कठोर दिसणारे कर्तव्य करतात पण ते सुद्धा अंगदाची कीर्ती वाढविणारेच ठरणार.

दोहा म. (१) निज उरमाला बसन- घालून आपल्या गळ्यातील मणिरत्नांचा दिव्य हार, जो इंद्राने रघुनाथास पाठविला होता तो, काढून अंगदाच्या गळ्यात घातला. (क) वालिसुता म्हणण्यात भाव हा की इंद्राने जसा आपल्या गळ्यातील हार (इंद्रसुत) वालीच्या गळ्यात घालून त्याला रणांगणांत अवध्य केला होता, तसाच भगवंतांनी अंगदास केला. आपल्या आंगावरील वस्त्र त्याच्या अंगावर घातले व आपल्या हातांनी त्याच्या अंगावर दिव्य अंगदादि भूषणे घातली. गळ्यातील हार त्याच्या गळ्यात घालून दाखविले की अंगद भगवंताच्या गळ्यातला हार आहे. आपल्या अंगावरील शेला त्याच्या अंगावर घालून दाखविले की तो भगवंताच्या कृपेच्या पांघरूणात आहे. (ख) विविधा समजाऊन- आपल्या भगवत्स्वरूपाचे सर्वगतत्त्व इत्यादि सांगितले, व सांगितले की मी रघुपति आहे. तुला जर मी येथे ठेवून घेतला, तर तुला फसविल्याचा मिथ्या आरोप माझ्यावर येईल व रघुवंश कीर्तीला कलंक लागेल. तू युवराज असल्याने युवराजाचे कर्तव्य तुला केलेच पाहिजे. कारण की सुग्रीवानंतर राज्याचा अधिकारी तूच आहेस व किंष्किंधेचे राज्य पुढे तुझ्या वंशातच राहावयाचे आहे. त्याचा त्याग करून तू येथे राहिलास तर तुझ्या वंशातील भावी पिढ्यांच्या हक्कांचा विनाश तू केलास असे ठरेल. या गोष्टीचा विचार तू कर म्हणजे तुलाहि वाटेल की जाणे कर्तव्य आहे. मी तुझ्या व तू माझ्या हृदयांत आहेस, आपला वियोग कधी होणेच शक्य नाही बरं! म्हणून आता घरी जा हं! सुखाने राज्य कर, प्रजेला सुखी कर, मात्र मला विसरू नको हं!

हिं. ।भरत अनुज सौमित्रि समेता।पठवन चले भगत कृत चेता।।१।।

।अंगद हृदयँ प्रेम नहिं थोरा।फिरि फिरि चितव राम कीं ओरा।।२।।
।बार बार कर दंड प्रनामा।मन अस रहन कहहिं मोहि रामा।।३।।
।राम बिलोकनि बोलनि चलनी।सुमिरि सुमिरि सोचत हँसि मिलनी।।४।।
।प्रभु रूख देखि बिनय बहु भाषी।चलेउ हृदयँ पदपंकज राखी।।५।।
।अति आदर सब कपि पहुँचाए।भाइन्ह सहित भरत पुनि आए।।६।।

म. *।भरत अनुज लक्ष्मण सांगाती।भक्तकृतज्ञ पोचवूं जाती।।१।।*
।अंगद-हृदयीं प्रेम न थोडें।बघे प्रभुकडे घडिघडि कोडे।।२।।
।घडिघडि करि दण्डवत् प्रणाम।मनिं किं रहा म्हणतील मज राम।।३।।
।राम विलोकन चाल बोलणें।स्मरत विषादहि हसत भेटणें।।४।।
।प्रभुमत बघुनि विनति बहु करूनि।जाइ हृदयिं पद-पंकज धरूनी।।५।।
।सादर सब कपिंनां पोचवले।मग भावांसह भरत परतले।।६।।

अर्थ- शत्रुघ्नलक्ष्मणासहित भक्तकृतज्ञ भरत (सुग्रीवादिकांस) पोचविण्यास चालले.।।१।। अंगदाच्या हृदयांत रामप्रेम थोडे थोडके नाही आहे (अपार आहे), त्यामुळे तो वारंवार प्रभूकडे प्रेमाने (केविलवाणे मुद्रेने) बघत आहे.।।२।। आणि वारंवार दण्डवत नमस्कार करीत आहे, मनात (वाटत) आहे की राम मला रहा असे म्हणतील.।।३।। रामचंद्रांचे पाहणे, चालणे, बोलणे आणि हसत हसत भेटणे इत्यादि स्मरण करून त्यास विषाद दुःख वाटत आहे.।।४।। पण प्रभूचे मत पाहून नाना प्रकारे प्रार्थना विनंती करून, हृदयांत श्रीरामचरण कमले धारण करून अंगद निघाला.।।५।। (इतक्यात) (सुग्रीवादि) सर्व कपींना पोचवून भावासह भरत परत आले.।।६।।

टीका. चौ.१ (१) सूचना- अंगदाला निरोप दिला (दो.१८ म) हे दरबारात असलेल्या भरतादिकानी पाहिले. ऐकले तेव्हा त्यांना वाटले की अंगद आता लवकरच येईल. म्हणून भरत लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न सर्व कपींना पोचविण्यासाठी दरबारातून बाहेर पडले. त्यांना बाहेर पडलेले पाहून सुग्रीवादिकांस वाटले की दरबार बरखास्त झाला तेव्हा आता अंगद येईलच, म्हणून ते निवासस्थानातून निघाले, आणि भरतादि त्यांना पोचविण्यासाठी त्यांच्याबरोबर चालू लागले, म्हणून ही चौपाई येथे आली नाही तर अंगद

दरबारातून निघाल्यानंतरच्या वर्णनात ही आली असती. (क) भक्त कृतज्ञ-सुग्रीवादिकपि रामभक्त असून रावण वधकार्यात त्यानी फार मदत केली असल्याने त्यास आदराने पोचविण्यास जाणे आपले कर्तव्य आहे हे जाणून भरतादि बंधु गेले.

चौ.२-३ (१) <u>अंगद-हृदयिं प्रेम न थोडे</u>- अंगदाच्या हृदयांत अपार रामप्रेम असल्यामुळे रामचरण सोडून जाऊ नये असेच त्यास वाटत आहे, म्हणून (क) <u>बघे प्रभुकडे घडि घडि कोडे- कोडे</u> = स्नेहाने. दैन्ययुक्त, असहाय, केविलवाण्या मुद्रेने डोळ्यात आसवे आणून जरावेळ प्रभुमुखाकडे बघावे व दण्डवत नमस्कार करावा, जरावेळ तसेच पडून राहून उठावे, चार पावले पूर्वीपेक्षा मागे, पाठीमागे जावे, पुन्हा मुखाकडे तसे पाहून दण्डवत प्रणाम करावा, असा क्रम सुरू झाला. हे करण्यात हेतु इतकाच आहे की 'रहा बरं! नको जाउ तुझी इच्छा नसली तर!' असे रामचंद्रांनी म्हणावे कारण ते सेवकांना आनंद देणारे राम आहेत, त्यांना आली दया तर येईल, पण ते कसले पक्के खमंग! अगदी गंभीर मुद्रा! दयेचा ओलावा जरा सुद्धा नाही, असे दिसले तेव्हा-

चौ.४-५ (१) राम मुखाकडे बघत उभा राहून प्रभूच्या गुणांचे नाना प्रकारे मनात चिंतन करू लागला. जो जो एक एक गुण आठवू लागला तो तो वाटू लागले की असे प्रेमळ नाथ असून यांना सोडून जाण्याची पाळी यावी यापेक्षा दुर्दैव कोणते? मीच परम अभागी म्हणूनच भगवंताला माझी दया येत नाही का यावी? प्रभूंनी मला निरोप दिला तेव्हा मला मूर्च्छा सुद्धा आली नाही, माझेच प्रेम कमी आहे, म्हणून अजूनही प्रभूच्या मुद्रेतील गांभीर्य कमी होत नाही. प्रभूचे मत मी राहू नये असेच दिसते. 'आले देवाजीच्या मन। तेथे कोणाचे चाले ना' तेव्हा म्हणाला की प्रभो आपली इच्छाच आहे तर निरुपाय म्हणून मला जाणे भागच आहे, पण या दीन अनाथ, मातृपितृहीन दासावर सतत कृपादृष्टि ठेवावी. तुमच्या शिवाय जगात माझे कोणी नाही, इत्यादि नाना प्रकारे विनवण्या केल्या व जड पावलाने दरबारातून निघाला. प्रभूच्या चरण कमलांचे ध्यान करीत.

चौ.६ (१) 'सादर सब कपींस पोचवले-' सुग्रीवादिकाना पोचवून भरतादि बंधू परत सुद्धा आले. अंगद येत नाही असे वाटून त्याची वाट पाहिली नाही.

सुग्रीवादि हळुहळू चालू लागले, हेतु हा की अंगद आला म्हणजे सगळे बरोबरच जाऊ. इतक्यात हनुमान सुग्रीवास प्रार्थना करू लागला, म्हणून जरा थांबले व इकडे अंगद दरबारातून निघून झपाझप पावले टाकीत चालला आहे.

अंगदकृत स्तुती- श्रवण नक्षत्र (२३ वी स्तुती)

१) अनुक्रम- ही तेविसावी स्तुती आहे. अभिजित धरून तेविसावे नक्षत्र 'श्रवण' आहे. २) नामसाम्य- नक्षत्राचे नाव 'श्रवण' आहे. या स्तुतीचा आरंभ 'श्रुणु' = श्रवण करा. या विनंतीनेच झाला आहे. 'श्रवणं= श्रवः' (अमरे) ही एकच स्तुति अशी आहे, की स्तुतीने, प्रार्थना करून स्तुती कर्त्याने प्रेमाने मागितलेले भगवंतांनी मुळीच ऐकले नाही, श्रव न = श्रवण. जे कानांनी ऐकू सुद्धा नये असे वाटत होते तेच अंगदास श्रवण करावे लागले. याप्रमाणे श्रवण हे नाव अगदी यथार्थ आहे. ३) तारे संख्या- 'ताराभिः तिसृभिः' श्रवण नक्षत्रात तीन तारे आहेत, या स्तुतिनक्षत्रांत पदजलजाता, पदपंकज व चरण हे तीन तारे आहेत. अंगद स्तुति १८।८ मध्येच संपली, पुढे तिचा परिणाम व फल दोह्यांत सांगितले आहे. ४) आकार-रूप-साम्य- त्रिविक्रमनिभम्- त्रिविक्रमासारखे हे नक्षत्र आहे. त्रिविक्रम= तीन पावले टाकून ज्यांनी बलीला पाताळांत जावयास लावला ते भगवान वामन- पहिल्या पावलाच्या प्रक्षालनानेच गंगा जन्मास आली, जाता पदजलजाता = गंगा असाही अर्थ आहेच. येथे हेच पहिले पाऊल आहे. दुसरे पाऊल पदपंकज- पंक पृथ्वीवरच असतो, तसे त्रिविक्रमाने दुसरे पाऊल पृथ्वीवरच टाकले. तिसरे पाऊल बलीच्या डोक्यावर ठेवून त्याला पाताळात जावयास लावला. येथे तिसरे पाऊल 'चरण' आहे. 'चरणं भ्रमणेऽपिच' (अ.व्या.सु.) चरण शब्द उच्चारल्यानंतर अंगदाला जावे लागले आहे. असे हे विलक्षण साम्य आणि विशिष्ट शब्दांचाच उपयोग मुद्दाम जमविल्याशिवाय सहज निर्माण होऊ शकेल काय? ५) देवतासाम्य- श्रवण नक्षत्रांची देवता गोविन्द आहे. 'गोविन्द गोपर द्वंद्वहर' असे रामचंद्रास 'गोविन्द' म्हटलेच आहे. गो = धेनु- कामधेनु, तिचे ऐश्वर्य मिळवून देणारी = गोविन्द देवता, गो = भूमी मिळवून देणारी असे या शब्दाचे अर्थ आहेत. राम 'प्रणत काम सुरधेनु कल्पतरू' आहेतच. त्यांचे ऐश्वर्य या स्तुतीने अंगदास मिळवून दिले आहे. 'निज उरमाला वसनमणि' अंगदाच्या अंगावर घातले आहेत. किष्किंधेचे राज्य करण्यास त्यास पाठविला आहे. गो = भूमि मिळवून

देणारा हा अर्थ ही अगदी बरोबर जुळतो. ६) फलश्रुतिसाम्य- तेविसावी फलश्रुति 'राम भक्तजन जीवन धन से' (१।३२।१२) ही आहे. 'तुम्ही माझे प्रभु गुरू पितृ माता। जाउ कुठे त्यजु पद जलजाता' 'प्रभुस तजुनि गृहिं काय काम मम' इत्यादि वचनांनी अंगदाने स्पष्ट दाखविले आहे की रामच त्याचे जीवन व धन आहेत, जीवनातील सर्वस्व आहेत. राम अंगदाचे जीवन धन असल्याने तो धनलोभ्याप्रमाणे त्यांना सोडून जाण्यास तयार नाही आणि राम भक्ताला जीवन धन वाटेल अशी अलौकिक देणगी रघुपतीने त्यास दिली आहे. सार हे की या स्तुतीचे प्रेमाने अनुष्ठान करणारास राम जीवनधनासारखे होतील व भगवान त्याला प्रेमाने हृदयांशी धरून कृपाप्रसाद देतील.

हिं. *।तब सुग्रीव चरन गहि नाना।भाँति बिनय कीन्हे हनुमाना।।७।।*
।दिन दस करि रघुपति पद सेवा।पुनि तव चरन देखिहउँ देवा।।८।।
।पुन्य पुंज तुम्ह पवन कुमारा।सेवहु जाइ कृपा आगारा।।९।।
।अस कहि कपि सब चले तुरंता।अंगद कहइ सुनहु हनुमंता।।१०।।
दो. *।कहेहु दंडवत प्रभु सैं तुम्हहि कहउँ कर जोरि।।*
।।बार बार रघुनायकहि सुरति कराएहु मोरि।।१९रा.।।

म. *।तैं धरुनी सुग्रीव-पदानां।करि हनुमंत विनंती नाना।।७।।*
।काही दिन रघुपति-पद-सेवा।करून बघेन चरण तव देवा।।८।।
।पुण्य पुंज तुम्हिं पवनकुमारा!।जाउन सेवा करूणागारा।।९।।
।तेव्हा कपि सत्वर सगळे गत।श्रुणु हनुमंता वदे वालिसुत।।१०।।
म.दो. *।प्रभुस दंडवत वदा, कर जुळुनि विनंती तुम्हास।।*
।।घडोघडी मम आठवण देणें रघुनाथास।।१९रा.।।

अर्थ- तेव्हा मग सुग्रीवाचे पाय धरून हनुमंताने नाना प्रकारे विनंती केली (व सांगितले की) हे देवा! काही दिवस (दशदिन) रघुपतीची चरणसेवा करून मी तुमच्या चरणांचे (पुन्हा) दर्शन घेईन (तुमच्या सेवेस येईन)।।७-८।। (तेव्हा सुग्रीव म्हणाला की) हे पवन कुमारा! तुम्ही पुण्यराशी आहात, तुम्ही जाऊन (यापुढे नेहमीच) करूणेचे धाम (कृपाधाम) रघुपतीची सेवा करा।।९।। तेव्हा सगळे कपि त्वरेने गेले. (व हनुमान परत वळले तोच) वालिसुत अंगद (येऊन) म्हणाला की हनुमंत!

ऐका,।।१०।। मी तुम्हास हात जोडून विनंती करतो की तुम्ही प्रभुला माझा दंडवत नमस्कार सांगा, आणि घडोघडी (वारंवार) श्रीरघुनाथास माझी आठवण देत जा.।।दो.१९रा.।।

टीका. चौ.७-८-९ (१) कपींना पोचवून भरतादि परत वळल्यावर हनुमंताने कपिराज सुग्रीवाला नाना प्रकारे विनंती करून काही दिवस रघुपति सेवा करण्यास राहण्यासाठी परवानगी मागितली. हनुमान सुग्रीवाचा मुख्य सचिव होता व सुग्रीवाच्या आज्ञेनेच श्रीराम सेवेचे कार्य त्याला मिळाले होते, म्हणून आपल्या मूळ मालकाकडून काही दिवसांची रजा बिनपगारी मागितली. पण प्रभूनी हनुमंतास आहेर केला नाही त्याअर्थी हनुमंतास ठेऊन घेण्याची प्रभूंचीच इच्छा आहे असे जाणून सुग्रीवाने त्याला पेन्शनीतच काढला! कायमचाच सेवानिवृत्त केला. सुग्रीव राजा आहे म्हणून त्याला देव म्हटले. (क) पुण्यपुंज= पुण्यराशी, पुण्यसागर. ज्या अर्थी प्रभूंनी तुम्हास निरोप दिला नाही त्या अर्थी तुमच्यासारखा पुण्यवान आमच्यात कोणी नाही. तुम्ही धन्य आहात. काही दिवस (दहा दिन)च कशाला तुम्ही निरंतर रघुपतीसेवेत राहिलात तर त्यांत मला आनंदच आहे. कारण त्यामुळे मीही धन्य व पावन होईन. तुमच्यावर करूणानिधान-कृपाधाम रघुपतींची विशेष कृपा आहे, तरि जा बरं! आनंदाने कृपाधाम रामरायाची सेवा करा.

चौ.१० (१) हनुमंतास परत पाठवून बाकीचे सर्व कपि व बिभीषण इ. त्वरेने निघाले. त्यांना वाटले की अंगदास प्रभूंनी ठेऊन घेतला असावा. (क) हनुमान परत वळून येत असता घरी जाण्यास निघालेला अंगद त्याला वाटेतच भेटला व म्हणाला की मी सांगतो तेवढे जरा ऐकून घे हनुमंत!

दो.१९रा (१) तू आता प्रभूसमीप राहणार हे तुझे अत्यंत महाभाग्य आहे, मी पुष्कळ प्रयत्न केला, पण माझ्या अभाग्याने निरूपाय म्हणून मला परत जावे लागत आहे तरि आता मित्रा! माझ्यावर एवढी कृपा कर, मी तुला दोन्ही हात जोडून विनवितो की तू परत गेल्यावर प्रभूला माझा दंडवत नमस्कार सांग आणि मधूनमधून वेळोवेळी माझी, या तुझ्या अभागी, दुर्दैवी मित्राची, प्रभूला आठवण देत जा. प्रभूला माझी आठवण झाली तर माझे कल्याण होईल, अशी विनंती हनुमंतास केली. आता ही जोडी फुटणार.

हिं.दो. *।अस कहि चलेउ वालिसुत फिरि आयउ हनुमंत।।*
।।तासु प्रीति प्रभु सन कही मगन भए भगवंत।।१९म.।।
।कुलिसहु चाहि कठोर अति कोमल कुसुमहु चाहि।।
।।चित्त खगेस राम कर समुझि परइ कहु काहि।।१९चं.।।

म.दो. *।असे वदुनि गत वालिसुत परत येइ हनुमंत।।*
।।प्रभुस वदे तत्प्रीति तैं मग्न होति भगवंत।।१९म.।।
।कुलिशाहुनिहि कठोर अति कोमल कुसुमाहून।।
।।राम चित्त की खगेश्वर कोणा येइ कळून।।१९चं.।।

अर्थ- असे सांगून वालिसुत अंगद गेला, आणि हनुमान परत आला व त्याने अंगदाच्या प्रीतीचे वर्णन प्रभुजवळ केले, तेव्हा भगवान प्रेममग्न झाले.।।दो.१९म.।। हे खगेश्वरा गरूडा! रामचंद्रांचे चित्त वज्रापेक्षाही अत्यंत कठोर व फुलापेक्षाही अति कोमल आहे ते कोणास कसे कळू शकेल?।।दो.१९चं.।।

टीका. (१) प्रभुस वदे तत्प्रीति- दंडवत सांग, वारंवार स्मरण देत जा वगैरे जे अंगद म्हणाला ते सांगत असता अंगदाची जी प्रेम विव्हळता दिसली तिचे हनुमानाने वर्णन करून सांगितले. (क) मग्न होति भगवंत- भगवान प्रेमाला वश होणारे असल्याने अंगदाच्या प्रेमाचे वर्णन ऐकून भक्तवात्सल्याने हृदय भरून आले. त्या प्रेमात मन मग्न झाल्यामुळे तटस्थ झाले. (ख) यावरून भुशुंडी गरूडाला विचारतो की यावरून तुम्ही रामचंद्रांस कठोर, पाषाणहृदयी म्हणणार की नवनीत सुकोमल हृदय म्हणणार? अंगदासारख्या अनन्यगतिक परम प्रेमी दासाला परत पाठविण्यात वज्रापेक्षा कठोरता दिसते. त्याला हृदयाशी धरला तेव्हा डोळ्यात आसवे आली, आणि त्याच्या प्रेमाचे वर्णन ऐकले तेव्हा प्रेममग्न होऊन देहभान विसरले, यावरून वाटते की फुलापेक्षा सुद्धा चित्त अति कोमल आहे. इतके कोमल असून अति कठोर होते व कसे होते याचा पत्ता कोणालाही लागणे शक्य नाही. 'वज्रादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि।लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति' या श्लोकाचाच हा सरळ अनुवाद आहे. फक्त 'लोकोत्तरांची चित्ते'च्या ऐवजी 'रामचित्त' एवढाच फरक केला आहे. याने सुचविले आहे की भगवंताच्या चित्ताचा ठाव लागणे जसे

अशक्य तसेच लोकोत्तर पुरूषांच्या, अलौकिक संतांच्या चित्ताचा ठाव लागणे अशक्य.

हिं. */पुनि कृपाल लियो बोलि निषादा /दीन्हे भूषन बसन प्रसादा।।१।।*
/जाहु भवन मम सुमिरन करेहू /मन क्रम बचन धर्म अनुसरेहू।।२।।
/तुम्ह मम सखा भरत सम भ्राता /सदा रहेहु पुर आवत जाता।।३।।
/बचन सुनत उपजा सुख भारी /परेउ चरन भरि लोचन बारी।।४।।
/चरन नलिन उर धरि गृह आवा /प्रभु सुभाउ परिजनन्हि सुनावा।।५।।

म. */मग कृपाल अणविति निषादा /देति वस्त्रभूषणें प्रसादा।।१।।*
/निज भवना जा स्मरण मम करा /मनकृतिवचनें धर्म अनुसरा।।२।।
/मित्र! बंधु मम तुम्हिं सम भरतहि /येत जात जा नगरीं सततहि।।३।।
/श्रवत वचन उपजे सुख भारी /पायिं पडे लोचनिं बहु वारी।।४।।
/चरण नलिन हृदिं धरि, ये भवना /सांगे प्रभूस्वभाव परिजनां।।५।।

अर्थ- मग कृपालु रघुनाथाने निषादराजाला बोलावून आणविला आणि त्याला वस्त्रे भूषणे प्रसाद म्हणून दिली.।।१।। (आणि सांगितले की) तुम्ही आता घरी जा आणि माझे स्मरण करीत जा आणि मनाने कर्माने व वाणीने धर्मानुसार वागा (धर्माचे पालन करा).।।२।। मित्रा! तुम्ही भरतासारखे माझे भाऊ आहात म्हणून नेहमी (सतत, वरचेवर) अयोध्यानगरीत येत जात असा.।।३।। प्रभूचे वचन ऐकून त्याला भारी सुख झाले, तो रघुनाथाच्या पाया पडला व त्याचे नेत्र अश्रूंनी भरले.।।४।। भगवंताच्या चरण कमलांस हृदयांत धारण करून तो आपल्या घरी (परत) आला व त्याने प्रभूचा स्वभाव परिजनांना सांगितला.।।५।।

टीका. चौ.१ (१) <u>मग कृपाल अणविती निषादा-</u> मग= हनुमान दरबारात परत आल्यानंतर थोड्या वेळाने, निषादराज गुहाला बोलावून आणविला. याने सिद्ध झाले की त्याला उतरण्याला निराळी जागा दिली होती, व तो आतापर्यंत दरबारात नव्हता. तो अस्पृश्य जातीचा असल्यामुळे व जाति धर्माचे पालन करणारा असल्यामुळे स्पृश्य समाजात स्वतः मिसळत नसे हे अयोध्याकांडातही दाखविले आहे. गुह सुद्धा सहा महिने अयोध्येत राहिला होताच. (क) देति

वस्त्रभूषणे प्रसादा- सुग्रीवादिकांना आहेर केला व याला प्रसाद म्हणून वस्त्रे भूषणे दिली. रावणादिकांच्या संहाराच्या कार्यात निषादराजाचा सेवक या नात्यने किंवा इतरही संबंध नव्हता, म्हणून आहेर केला असता तर त्याने घेतला नसता, पण प्रसाद म्हणून दिल्यावर नाही म्हणणे शक्य नव्हते, म्हणून वस्त्रे व भूषणे प्रसाद म्हणून दिली.

चौ.२-३ (१) <u>मनकृतिवचने धर्म अनुसरा</u>- अशी आज्ञा सुग्रीवादि इतर कोणासच दिली नसता निषादराजालाच दिली, कारण की तो अस्पृश्य असून रघुपति, भरत व वसिष्ठही त्याला हृदयाशी धरून भेटले होते. त्यावरून त्यास असे वाटण्याचा संभव होता की आता सर्व साधारण समाजात सुद्धा माझी अस्पृश्यता कायमची गेली. असे त्याला किंवा इतरांना वाटू नये म्हणून त्यालाच फक्त ही आज्ञा दिली की स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माचा अवलंब मनाने सुद्धा करू नका. असला विचार सुद्धा मनात आणू नका व वाणीने उच्चारू नका. मग कृतीविषयी काय सांगावे. येथे हे ही दिसले की दरबारात त्याला भेटले नाहीत व आले तेव्हा त्याचा परिचयही कपी प्रमाणे करून दिला नाही कोणाला. या काण्डात निषादराजाचे नाव सुद्धा आतापर्यंत आले नव्हते. येथे त्याला निरोप देत आहेत त्याअर्थी तो ही विमानातच आला असे मानणे भाग आहे. (क) <u>येत जात जा नगरी सतत हि</u>- सुग्रीवादिकांना 'भरताहुनि हे प्रिय बहु मजला' (७।८।८) असे म्हटले आहे, पण भरतासारखे भाऊ आहेत असे म्हटले नाही व वरचेवर नगरींत येत जा, असेही सांगितले नाही. सुग्रीव आणि बिभीषण रोज सुद्धा अयोध्येत येऊ शकले असते पण ते भाऊ भ्राते नसून भावापेक्षा प्रिये सखे आहेत, व निषादराज भाऊ आहे. रघुनाथावर आता अयोध्येच्या राज्याचा व साम्राज्याचा भार पडल्याने त्यांनी या भावाला, निषादराजाला भेटण्यास जाणे शक्य नव्हते, म्हणून त्यालाच सांगितले की वरचेवर येऊन भेटत जा. गुह सखा असून भावासारखी सेवा करणारा आहे. होता म्हणून भ्राता म्हटले सुग्रीव व बिभीषण सहेतुक शरणागत असून सखे आहेत आणि रघुवीर कृपेनेच ते राजे झालेले आहेत. निषादराजाचे तसे नाही. तो निर्हेतुक खरा सेवक परमार्थ दृष्टीने आहे. स्वतःचा देह झिजवून प्रेमळ भावाप्रमाणे अत्यंत प्रेमाने निर्हेतुक सेवा करणारा तो आहे.

चौ.४-५ (१) <u>उपजे सुख भारी-</u> भ्राता व सखा आहेस आणि वरचेवर येत जा धर्माने वागा इ. भगवंताचे भाषण ऐकून त्याला सुख झाले. अस्पृश्य असून भ्राता म्हटले व प्रेमाने उपदेश केला म्हणून भारी सुख झाले. (क) <u>सांगे प्रभू स्वभाव परिजना-</u> आपल्या कुटुंबातील स्त्रीपुरूषांना एकत्र जमवून ती वस्त्रे भूषणे दाखविली व श्रीरघुनाथाच्या स्वभावाची विविध प्रकारे प्रशंसा केली.

राज्याभिषेकासाठी आलेल्या पाहुण्यांना निरोप देण्याचे कार्य येथे संपले.

श्रीरामराज्याभिषेक प्रकरण समाप्त

श्रीरामराज्य वर्णन प्रकरण (२० /६ - ५३ /७)
(पुरवर्णित नृपनीति प्रकरण)

हिं. *।रघुपतिचरित देखि पुरबासी।पुनि पुनि कहहि धन्य सुखरासी।।६।।*
।राम राज बैठे त्रैलोका।हरषित भए गए सब सोका।।७।।
।बयरू न कर काहू सन कोई।राम प्रताप विषमता खोई।।८।।
हि.दो. *।बरनाश्रम निज निज धरम निरत बेद पथ लोग।।*
।।चलहिं सदा पावहिं सुखहि नहिं भय सोक न रोग।।२०।।

म. *।रघुपतिचरित बघुनि पुरवासी।घडि घडि म्हणति धन्य सुखराशी।।६।।*
।राम राज्यि बसता लोकत्रय।झाले हर्षित विगत शोक भय।।७।।
।कोणि कुणासि न करिति शत्रुता।प्रभूप्रतापे गता विषमता।।८।।
दो. *।वर्णाश्रम निज निज धर्म निरत, वेदपथिं लोक।।*
।।वर्तति पावति सदा सुख नहिं भय रोग न शोक।।२०।।

अर्थ- श्री रघुपतिचे चरित्र पाहून पुरवासी वारंवार म्हणू लागले की सुखसागर रामचंद्र धन्य आहेत.।।६।। राम राज्यावर बसल्यावर तिन्ही लोक हर्षित झाले व शोकभय इ. विकार गेले.।।७।। कोणी कोणासी शत्रुत्व (वैर) करीनासे झाले, कारण रामप्रभूच्या प्रतापाने विषमता गेली.।।८।। सर्व लोक आपापल्या वर्ण धर्माचे व आश्रम धर्माचे पालन करण्यात तत्पर

असून, वेदमार्गाने सर्व लोक चालू लागले (वागू लागले) (व त्यामुळे) सदा सुख पावू लागले आणि रोग, भय शोक इ. विकार राहिले नाहीत.।।दो.२०।।

टीका. चौ.६ (१) रघुपतिचरित- येथे राज्याभिषेक चरित्राचा उपसंहार करतात. वसिष्ठ भरतादिकांस नन्दिग्रामी भेटण्यापासून निषादराजाला निरोप देण्यापर्यंतचे सर्व चरित्र पाहून सकल पुरवासी लोक रामचंद्रास धन्यवाद देऊ लागले.

चौ.७-८ (१) लोकत्रय झाले हर्षित- या चौपाईपासून रामराज्याचे वैशिष्ट्य सांगण्यास प्रारंभ केला. स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ या तिन्ही लोकांतील सर्व रहिवासी हर्षित व शोकभय विरहित झाले. (क) कोणि कुणासि न करिती शत्रुता. एकमेकांत शत्रुत्व, वैर, विरोध राहिले नाहीत, कारण मानसिक भेदभाव (विषमता) नष्ट झाले. बाह्य विषमता असून शत्रुत्व भावना नष्ट झाल्या. हे पुढील दोह्यावरून स्पष्ट आहे. वैर शत्रुत्व मनात असले तरच ते कृतींत दिसणार. 'यथा राजा तथा प्रजाः' या नियमाची प्रतीती सर्वत्र येऊ लागली.

दो.(१) वेदपथिं लोक वर्तति- वेद व त्यावर अवलंबून असणाऱ्या स्मृति, इतिहासपुराण यांनी सांगितलेल्या मार्गाने सर्व लोक वागू लागले, म्हणूनच 'वर्णाश्रम निज निज धर्म-निरत वर्तति-' सर्व लोक आपापल्या वर्ण धर्माचे व आश्रम धर्माचे पालन तत्परतेने करू लागले, कोणीही वर्णाश्रम धर्माच्या नियमांचे जरासुद्धा उल्लंघन करीत नाहीसे झाले. वर्णाश्रमधर्माचे वेदशास्त्रानुसार काटेकोर पालन होऊ लागले की मानसिक विषमता नष्ट होते. 'श्रुति सेतुपालक राम तुम्हि जगदीश' (२।१२६ छं) तेच पृथ्वीपति असल्याने सर्व साम्राज्यात वेदशास्त्र मर्यादांचे यथाविधि पालन होऊ लागले. एवढ्याचसाठी निषाद राजाला बजावले की 'मनकृति वचने धर्म अनुसरा' राम प्रतापाने वर्णाश्रम धर्माचे तत्परतेने यथाविधि पालन होऊ लागताच (क) पावति सदा सुख- भय, रोग, वियोग, शोकादि दुःखाची कारणे असतात. पापकर्माचे पापांचे फळ दुःख असते. रामप्रतापाने सर्वांच्या सर्व पापसमुहांचा विनाश झाला व त्यामुळे कोणाला कसलेही दुःख होत नाहीसे झाले आणि वेदधर्मनिरत राहू

लागल्यामुळे पुण्यच घडू लागले व पूर्वीचे पुण्यच शिल्लक राहिले, त्यामुळे सर्वांना सदा सर्वकाळ सुखच मिळू लागले. पुण्याचे फळ सुख आहे.

हिं. *।दैहिक दैविक भौतिक तापा।राम राज नहिं काहुहि ब्यापा।।१।।*
।सब नर करहिं परस्पर प्रीती।चलहिं स्वधर्म निरत श्रुति नीती।।२।।
।चारिउ चरन धर्म जग माहीं।पूरि रहा सपनेहुँ अघ नाहीं।।३।।
।राम भगति रत नर अरू नारी।सकल परमगति के अधिकारी।।४।।
।अल्पमृत्यु नहिं कवनिउ पीरा।सब सुंदर सब बिरूज सरीरा।।५।।
।नहिं दरिद्र कोउ दुखी न दीना।नहिं कोउ अबुध न लच्छनहीना।।६।।

म. *।दैहिक दैविक भौतिक ताप हि।रामराज्यिं होति न कोणासहि।।१।।*
।प्रीति परस्पर सब नर करती।रत निज धर्मि यथा श्रुतिनीती।।२।।
।चारी चरणिं धर्म जगिं राही।पूर्ण सदा, स्वप्निंहि अघ नाही।।३।।
।रामभक्तिरत नर नी नारी।सकल परगगतिचे अधिकारी।।४।।
।अल्पमृत्यु नहि पीडा काही।सुंदर सकल विरूज काया ही।।५।।
।कोणि न दुःखि दरिद्रि दीन न।कोणि अबुद्ध न, लक्षणहीन न।।६।।

अर्थ- स्वतःच्या देहापासून उत्पन्न होणारे, देवयोनीतील जीवांपासून उत्पन्न होणारे, आणि भूतांच्या पासून उत्पन्न होणारे ताप, रामराज्यात कोणासच होत नाहीत.।।१।। सगळे लोक एकमेकांवर प्रीति करतात आणि वेदशास्त्रांनी सांगितलेल्या नीतीने आपापल्या धर्माच्या आचरणांत गढलेले असतात.।।२।। धर्म आपल्या (सत्य, शौच, दया, व दान या) चारी चरणांनी पूर्णपणे जगात नांदू लागला, कारण की स्वप्नांत सुद्धा पाप घडत नाहीसे झाले.।।३।। सर्व स्त्रिया आणि पुरूष परमगतीचे, मोक्षाचे अधिकारी असून सगळे सदा रामभक्तिपरायण झाले.।।४।। अल्पवयात (अकाल) मृत्यू येत नाही की कोणाला काही पीडा होत नाही, आणि सर्वांचे देह सुंदर आणि निरोगी आहेत.।।५।। कोणी दुःखी नाही, कोणी दरिद्री नाही, कोणी मूर्ख नाही की कोणी शुभलक्षणहीन नाही.।।६।।

टीका चौ.१ (१) दैहिक ताप = आध्यात्मिक ताप. दुःखे. स्वतःच्या देहात व देहामुळे. उत्पन्न होणारे विविध रोग, चिंता, शोक इत्यादि दुःखे. दैविक

तापः= आधिदैविक ताप, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, वीज पडणे इत्यादि उत्पात आणि देव योनीतील यक्ष, राक्षस, देव, पितर इत्यादिकानी दिली जाणारी दुःखे, उदा. विविध उन्माद, पिशाचबाधा इत्यादि. भौतिक ताप= आधिभौतिक दुःखे. पृथ्वीवरील मनुष्यादि इतर प्राण्यांपासून होणारी दुःखे. सर्प, विंचू, गाई बैल, वाघसिंह इत्यादिकांपासून होणारे दुःख, इतर मनुष्यापासून होणारे दुःख, इत्यादि सर्व आधिभौतिक ताप होत. हे तिन्हीप्रकारचे ताप रामराज्यात म्हणजे पृथ्वीवर कोणालाही होत नाहीत.

चौ.२-(१) <u>प्रीति परस्पर सब नर करती-</u> अशी प्रीति उत्पन्न होण्याचे कारण सर्व लोक पूर्ण धर्मनिष्ठ आहेत आणि 'रामरूप जन पाहती.' (क) रत निज धर्मि= निज धर्मिरत. जो ज्या जातीचा, वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म श्रुति स्मृति पुराणांनी सांगितला आहे तो तसा आचरण्यात प्रत्येक व्यक्ति रममाण झाली आहे. कण्हत कुंथत, वेठबिगार समजून धर्माचरण करणे हे धर्मनिरताचे लक्षण नाही.

चौ.३-४ (१) चारी चरणि धर्म जगिं राही पूर्ण सदा- 'सत्यं शौचं दया दानं इति पादा प्रकीर्तिताः' (मनु.) 'तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः' (भाग.) पण मानसकारांचे मत मनूला अनुसरून आहे. दो.१०३ पहा. 'प्रगट धर्मपद चार हा एकच कलीं प्रधान।। येन केन विधि देता दान करी कल्याण.' प्रत्येक युगांत धर्माच्या १।१ चरणांचा ऱ्हास होतो, म्हणजे त्रेतायुगात. युग धर्मानुसार शौच दयादान हे तीनच पाद पूर्णत्वाने असावयाचे पण रामराज्यांत चारी पाद पूर्णत्वाने नांदू लागले म्हणूनच पुढे म्हटले आहे की 'त्रेतायुगात कृतयुग करणी.' (२३।६). शौच= शुद्धता, पवित्रता. अंतर्बाह्य पवित्रपणा, शुद्धता म्हणजे शौच. (क) स्वप्निंहिं अघ नाही- या धर्मचरणांचा नाश करणारी चार प्रकारची पापे मुळींच होत नाहीत. असत्याने सत्याचा नाश होतो, विषयसंगाने, विषयासक्तीने अंतःशौचाची, चित्ताच्या शुद्धतेची हानी होते, हिंसा, कठोरता, निष्ठुरता यांनी दयेचा ऱ्हास होतो व लोभाने दानांचा नाश होतो. असत्य, संग, कठोरता व लोभ हे अधर्माचे चार चरण आहेत. ही पापे स्वप्नात सुद्धा घडत नाहीत, म्हणूनच धर्माचे चारी पाद पूर्णत्वाने नांदत आहेत. ल.ठे. यावरून ठरले की स्नान संध्या केली म्हणजे धर्माचरण केले असे नव्हे, तर

सत्य शौच, दया दान यांचे पालन आणि असत्यादि अधर्म चरणांचा अभाव म्हणजे पूर्णधर्म होय. असे असून स्नान संध्यादि वर्णाश्रमांच्या आचारांचे पालन, म्हणजे शुद्ध धर्माचरण. (ख) राम भक्तिरत सब नर नारी- सर्व स्त्रिया व सर्व पुरूष परमगतीचे अधिकारी म्हणजे मोक्षाचे अधिकारी म्हणजे जीवन्मुक्त ज्ञानी आहेत, तरीसुद्धा सर्व रामभक्तिरत आहेत. म्हणूनच अयोध्येतील सर्व स्त्रीपुरूष रामधामाला जाणार आहेत.

चौ.५-६ (१) अल्पमृत्युनहि- अल्पमृत्यु= अकाळी मृत्यु, कोणाला येत नाही. सर्व पूर्णायुषी झाले आहेत. राज्यात अल्पमृत्यु होतात ते राजाच्या, राजसत्तेच्या दोषामुळे राज्यात पापे घडल्यामुळे होतात. स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माचे पालन करणे हे सुद्धा पापच आहे. (क) सब सुंदर- सुंदर याचा अर्थ 'रूप लावण्य संपन्न' घेतल्यास शंकेला जागा आहे की ज्या स्त्रिया काळ्या होत्या, त्या रामराज्य झाल्याबरोबर गोऱ्या झाल्या की काय? व जे पुरूष कुरूप होते ते सुरूप झाले की काय? असे होणे सुद्धा अशक्य नाही, तथापि सुंदर= आदरणीय अथवा चित्तास द्रव फोडणारे हा धात्वर्थ घेतला म्हणजे शंकेला जागाच उरत नाही. सर्व निरोगी झाल्यामुळे एक प्रकारचे तेज सर्वांच्याच मुखावर झळकू लागले व ज्ञान भक्तिसंपन्न झाल्यामुळे कोणीच व्यक्ति अनादर करण्यास योग्य अशी राहिली नाही. पूर्ण धर्मशीलता, ज्ञान, भक्ति, निरोगी शरीर, परस्परांवर प्रेम या सर्वच गोष्टी आदरणीय आहेत. (ख) 'कोणी न दुःखी दरिद्रि दीन न' दुःख हे पापांचे फळ असते. सर्व निष्पाप आहेत म्हणून दुःख नाही. जेथे धर्मशीलता असते तेथे दारिद्र्य असू शकत नाही. '...न मागता सुख संपत्ती। सहज धर्मशीलासी जमती' (१।२।३). दारिद्र्य सुद्धा पापांचेच फळ व दुःखाचे मूळ असते. ज्यांची सर्व पापे नष्ट झाली आहेत व नवीन पाप मुळीच न घडता सतत पुण्यच घडत आहे त्या रामराज्यातील लोकांत दारिद्र्य असणेच शक्य नाही. शिवाय रमानाथ जेथे राजा आहे तेथे ऐश्वर्याला तोटा काय? अज्ञान अविद्या नष्ट होऊन ज्ञानी व भक्ति संपन्न झाल्यावर मूर्खपणा राहील कसा? तेथे संतांची सुलक्षणेच असावयाची.येथे सामुद्रिक लक्षणे असा अर्थ घेणे अव्यवहारीपणाचे द्योतक ठरेल. जनकराजांच्या जनकपुरीतील सर्व 'पुरनरनारि सुभग शुचि संतहि। ज्ञानी, धर्मशील गुणवंतही' (१।२१३।६) होते, मग प्रत्यक्ष परमात्माच राजे झाल्यावर वर वर्णन

केल्याप्रमाणे असले तर नवल काय?

हिं. *।सब निर्दंभ धर्मरत पुनी।नर अरू नारि चतुर सब गुनी।।७।।*
।सब गुनग्य सब पंडित ग्यानी।सब कृतग्य, नहिं कपट सयानी।।८।।
दो. *।रामराज नभगेस सुनु सचराचर जग माहिं।।*
।।काल कर्म सुभाव गुन कृत दुःख काहुहि नाहिं।।२१।।

म. *।सब निर्दंभ धर्मरत शुची।चतुर नारि नर सब गुण-रूची।।७।।*
।सब गुणज्ञ पंडित ही ज्ञानी।सकल कृतज्ञ धूर्त नहिं कोणी।।८।।
दो. *।रामराज्यिं खगपती श्रुणु चराचरीं जगिं काहिं।।*
।।काल कर्म नी प्रकृति गुण कृत दुःख न कोणा हि।।२१।।

अर्थ- सगळे लोक दंभरहित, धर्मशील आणि पुनीत आहेत. सर्व स्त्रीपुरूष चतुर असून गुणांची आवड असणारे आहेत.।।७।। सर्व गुणांची किंमत जाणणारे पंडित आणि ज्ञानी आहेत. सगळे लोक कृतज्ञ असून धूर्त कोणी नाही.।।८।। (भुशुंडी म्हणतो) हे पक्षिराजा! ऐक, सर्व स्थावर जंगम (चराचर) जगांत काल, कर्म प्रकृती (स्वभाव) व गुण यांच्यापासून उत्पन्न होणारे दुःख कोणाला जरासुद्धा नाही.।।दो.२१।।

टीका. चौ.७-८ (१) हिंदीतील <u>पुनी</u>= पुनीत, तकार गाळला आहे. जसा अजे= अजेय (१४।९) पुनीत= <u>शुचि,</u> पवित्र. धूर्त= लबाड, फसवे. दिसण्यात चतुर पण कपटी.

<u>दो. (१) काल कर्म नी प्रकृति-गुण कृत दुःख-</u> मनुष्याला किंवा कोणत्याही प्राण्याला भोगाव्या लागण्याऱ्या दुःखाची ही चार कारणे असू शकतात. केव्हा प्रतिकूल काळाच्या प्रेरणेने केव्हा कर्मामुळे केव्हा स्वभावामुळे(प्रकृती=स्वभाव) आणि केव्हा गुणांमुळे दुःख होते. कोणत्या दुःखाचे कोणते कारण हे कळणे मुनींना सुद्धा कठीण असते म्हणून येथे सर्वांचा उल्लेख केला. रामराज्यात या चौघांच्यामुळे उत्पन्न होणारी दुःखे कोणालाच भोगावी लागत नाहीत. कारण या चारी गोष्टी मायाकृत आहेत आणि राम मायाधीश, मायानियंते असल्याने कोणालाही दुःख होऊ देत नाहीत.

हिं. *।भूमि सप्त सागर मेखला।एक भूप रघुपति कोसला।।१।।*
।भुअन अनेक रोम प्रति जासू।यह प्रभुता कछु बहुत न तासू।।२।।
।सो महिमा समझुत प्रभु केरी।यह बरनत हीनता घनेरी।।३।।
।सोउ महिमा खगेस जिन्ह जानी।फिरि एहिं चरित तिन्हहुँ रति मानी।।४।।
।सोउ जाने कर फल यह लीला।कहहिं महा मुनिबर दमसीला।।५।।

म. *।भूमि सप्त सागर मेखला।एक भूप रघुपति कोसला।।१।।*
।बहु भुवनें प्रतिरोमिं जयासी।ही प्रभूता न विशेष तयासी।।२।।
।तो प्रभु-महिमा अमित समजता।हे वर्णत हीनता विपुलता।।३।।
।खगपति! तो महिमा जे जाणिति।ते हि चरितिं या अति रति मानिति।।४।।
।तो कळण्याचें फल लीला ही।मुनिवर संयमि कथिति महा ही।।५।।

अर्थ- कोसलाभूप श्री रघुपति सप्तसमुद्र मेखलांकित पृथ्वीचे, एक मात्र भूप आहेत.।।१।। ज्याच्या रोमारोमांत अनेक ब्रह्मांड भुवने आहेत, त्याला ही प्रभुता काही विशेष नाही.।।२।। प्रभूचा तो अपार महिमा कळल्यावर हे वर्णन करीत बसणे त्यांना फारच हीनता आणणारे आहे.।।३।। (परंतु) तो अपार महिमा ज्यांनी जाणला आहे ते सुद्धा या लीलाचरित्रावर फार प्रेम करतात (रति मानतात).।।४।। (कारण) तो महिमा जाणण्याचे फळ ही लीलाच आहे. असे इंद्रिय संयमी महामुनीवर सुद्धा म्हणतात-सांगतात.।।५।।

टीका. चौ.१- मेखला= कमरपट्टा. सात सागररूपी कमरपट्टा जिने घातला आहे अशी भूमि म्हणजे सप्तद्वीपवती पृथ्वी. जे रघुपति कोसला भूप आहेत तेच सर्व पृथ्वीचे भूप आहेत. पण असे पृथ्वीचे सम्राट कोसलपति दशरथ सुद्धा होते. मनुराजा होते, अनेक होते, पण ते सर्व जीव होते. 'कालकर्म स्वभाव गुणकृत दुःख' होऊ न देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात नव्हते. पण राम रघुपति परमेश्वर असून पृथ्वीचे सम्राट झाले व अयोध्याभूप झाले हे पृथ्वीचे व अयोध्येचे अनुपम भाग्य येथे सुचविले आहे. ल.ठे. या चौपाईत १।१ मात्रा कमी करून अयोध्येच्या भाग्याचे आश्चर्य प्रदर्शित केले आहे.

<u>चौ.२-३.(१)</u> प्रभु अयोध्याधीश व सम्राट झाले. हे वर्णन केल्याने

भगवंताचा काही विशेष महिमा दाखविला असे नाही. ज्यांच्या प्रत्येक रोमरंध्रात कोटी कोटी ब्रह्मांडे लगडलेली आहेत ते पृथ्वीचे सम्राट झाले असे वर्णन करणे हे त्यांना अत्यंत कमीपणा आणणारेच आहे. पण या वर्णनाने अयोध्येचे व अयोध्यावासी जीवांचे अतुलनीय भाग्य व या पृथ्वीवरील जीवांचे महाभाग्य त्यामुळे सुचविले गेले.

<u>चौ.४-(१) तो महिमा जे जाणिती... मानिती</u>- तो महिमा म्हणजे रोमरोमात ब्रह्मांडे लागली आहेत इत्यादि. परमेश्वराचा महिमा ज्यांनी जाणला ते सर्व सगुण लीला चरित्रावरच प्रेम करु लागले. सतीने तो महिमा डोळ्यांनी पाहिला, काक भुशुंडीने अनुभविला, अर्जुनाने रणभूमीत अवलोकन केला, विश्वरूप पाहिले, कौसल्येने डोळ्यांनी पाहिला, पण यापैकी कोणालाही त्या रूपापासून सुखसमाधान झाले नाही. सती डोळे मिटून रस्त्यात बसली भयभीत होऊन, काकभुशुंडी व्याकुळ होऊन मूर्च्छा आल्यासारखा पडला, अर्जुनासारखा महाधनुर्धर घाबरला व म्हणाला, 'तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्त्रबाहो भव विश्वमूर्ते' (भ.गी.११) कौसल्येने डोळे मिटले व घाबरली. यशोदेची तीच दशा झाली. अगस्ति म्हणाले- तुझे अखंड अनंत 'असे रूप तव जाणु वानुं जरि। सगुणरूपि पळ पळ मनि रति तरि' (३।१३।१२-१३) सुतीक्ष्णही असेच म्हणाला. कारण की-

चौ.५- (१) तो कळण्याचे फळ लीला ही- तो भगवंताचा अपार महिमा ज्यांना उत्तम प्रकारे कळला होता त्या शिवब्रह्मादि देवांनी व सिद्ध मुनींनी एकत्र जमून ब्रह्मदेवांनी त्या प्रभूला प्रार्थना केली, हे सगुण साकार रूप घेण्याची. तो महिमा असणाऱ्या भगवंताला जे करता येत नव्हते ते रावणादिकांचा वध करून सर्व देवांना व सर्व त्रैलोक्याला सुखी करण्याचे कार्य या रूपाने लीला करून केले! ज्यांचा असा अपार महिमा आहे तेच प्रभू, जीवांच्या कल्याणासाठी, आपल्याकडे कमीपणा घेऊन मनुष्यरूपाने अवतरले. या पृथ्वीवरील जीवांचे कल्याण होऊन त्यांना दुःख रहित सुखसमाधान मिळावे म्हणून ते सम्राट झाले. अयोध्येतील स्थावर जंगम जीवांचे परम कल्याण व्हावे म्हणून कोसलाधीश झाले. अजन्मा असून दशरथतनय झाले, ब्रह्म असून मनुष्य झाले आणि जे तो अपार महिमा असलेल्या रूपाने करता आले नाही ते

लीलाचरित्र करून जीवांच्या उद्धाराचा मार्ग सुकर करून ठेवला, असे संयमी महामुनी श्रेष्ठ सुद्धा म्हणतात. हे सर्व भक्तांच्या हितासाठी केले. 'व्यापक विश्वरूप भगवंत। देह धरूनि कृत चरित अनंत। करिति सकल हे भक्तालागी' (१।१३।४-५)

हिं. *।राम राज कर सुख संपदा।बरनि न सकइ फनीस सारदा।।६।।*
।सब उदार सब पर उपकारी।बिप्र चरन सेवक नर नारी।।७।।
।एक नारि ब्रत रत सब झारी।ते मन बच क्रम पति हितकारी।।८।।
दो. *।दंड जतिन्ह कर भेद जहँ नर्तक नृत्य समाज।।*
।।जीतहु मनहि सुनिअ अस रामचंद्र कें राज।।२२।।

म. *।रामराज्यिं जी सुख संपदा।वर्णु न शकति फणीश शारदा।।६।।*
।सब उदार सब परउपकारी।विप्र चरण सेवक नर नारी।।७।।
।पुरूष एक पत्नी व्रत-धारी।त्या मन वच कृति पतिहितकारी।।८।।
दो. *।'भेद' नृत्य नर्तकगणीं 'दंड' करी संन्यासि।।*
।।रामचंद्र-राज्यीं श्रवणिं 'जिंका' शब्द मनासि।।२२।।

अर्थ- रामराज्यात जी सुखे व ज्या संपत्ती होत्या त्यांचे वर्णन शेष व सरस्वती सुद्धा करू शकत नाहीत.।।६।। सर्व लोक उदार व सगळेच परोपकारी आहेत.।।६।। स्त्रिया व पुरूष विप्रचरणांची सेवा करणारे आहेत.।।७।। सर्व पुरूष एक पत्नीव्रताचे पालन करणारे आहेत व त्यांच्या स्त्रिया मनाने वाणीने व कृतीने पतिहित करणाऱ्या आहेत.।।८।। राम-राज्यात 'भेद' नृत्य करणाऱ्या लोकांच्या नर्तक समाजात आणि 'दंड' फक्त संन्याशांच्या हातातच असतो आणि 'जिंका' हा शब्द मनालाच वापरला जातो.।।दो.२२।।

टीका. <u>चौ.६-७</u> (१) <u>रामराज्यि जी सुखसंपदा</u>- या चरणांत <u>एक मात्रा</u> कमी आहे. सुचविले की रामराज्यातील सर्व प्रकारचे सर्वांचे सुख व संपत्ती पाहून, ऐकून शेष व शारदा सुद्धा आश्चर्यचकित होतात, व त्यांचे वर्णन करू पाहतात पण जमत नाही. मग त्यांचे वर्णन मनुष्य कसे करणार व किती करणार. येथे मनुष्यांच्या स्थितीच्या वर्णनाचा उपसंहार सूचित केला आहे.

(क) सब उदार- 'शतेषु जायते शूरः सहस्त्रेषु च पंडितः। वक्ता शत सहस्त्रेषु दाता भवति वा न वा' दाता = उदार, मनुष्याची वानवाच असते नेहमी. पण राम राज्यात सर्वच उदार आहेत. भाव हा की कोणाला कसलाही व कशाचाही काडीमात्र लोभ नाही. अमुक वस्तु कशी द्यावी असे कोणालाही वाटत नाही. अशाच वृत्तीचे लोक आहेत. दाते आहेत असे म्हटले नाही. 'उदारो दातृमहतोः' (अमरे) (ख) सब पर-उपकारी- सर्व प्रजा दुसऱ्यांवर उपकार करण्याचा सहज स्वभाव असलेली आहे. प्राणिमात्रांवर उपकार करतात. 'पर-उपकार वचन मन काया। प्रकृति सहज, संतां खगराया' (१२१।१४) सुचविले की सर्व लोक उत्तम प्रतीचे संत आहेत. (ग) विप्रचरण सेवक नरनारी- 'प्रभु ब्रह्मण्यदेव'च स्वतः पृथ्वीपति असल्याने सर्व प्रजाच विप्रसेवा परम प्रिय वाटणारी झाली. येथे चरण शब्द दास्यभक्ति सूचक आहे. अरण्यकांडातील १६व्यांतील भक्तिसाधनांशी नीट तुलना करून पाहिल्यास तेथील सर्व लक्षणे रामराज्यातील लोकांत असल्याचे स्पष्ट दिसेल. ३।१६।६, ३।३३, ७।४५।७ पहा.

चौ.८ (१) पुरुष एकपत्नी व्रतधारी- स्वतःच्या एका पत्नीशिवाय इतर सर्व स्त्रिया माते समान, जननीसमान वाटणे याचे नाव एकपत्नीव्रत. एकाच स्त्रीशी विवाह करण्यालाच एकपत्नीव्रत म्हणता येणार नाही. 'यथा राजा तथा प्रजाः' असे झाले. (क) सर्व स्त्रिया आपल्या पतीचे हित करणाऱ्या म्हणजे पतिव्रता सती बनल्या. श्रीरामसम्राज्ञी, पतिव्रता शिरोमणी असल्याचा व सर्व पुरुष एकपत्नीव्रत पाळणारे असल्याचा हा परिणाम आहे.

दो. (१) साम, दाम, दंड आणि भेद- हे राजनीतीचे चार चरण आहेत. सर्व लोक एकमेकांवर प्रेम करणारे, वैरभावना नष्ट झालेले, संतच असल्यामुळे साम हे एक साधन रामराज्यात सहज प्रचलित होते. सर्व उदार वृत्तीचे, निर्लोभ व परोपकारी स्वभावाचे असल्यामुळे व सर्व अजात शत्रु असल्याने दाम (धन) धनाने कोणाला वश करण्याची आवश्यकताच नव्हती. (क) सर्व वेदधर्मनिरत, धर्मशील असल्याने अपराध, पाप, दोष कोणीच करीत नसल्याने 'दंड' शिक्षा, शासन करण्याची वेळच येत नाही. दंड हा शब्द सुद्धा कुठे ऐकू येत नाही. फक्त संन्याशांच्या हातात दंड दिसतो. भेद-भावना कोणाच्याही मनात नाही. फक्त नृत्यगायन समाजात रागभेद, तालभेद, सुरभेद इत्यादि अनेक भेद मनात

बाळगावे लागतात. (ख) 'जिंका' शब्द मनासि- जिंकण्यास अंतर्बाह्य शत्रु कुठे कोणीच नाही. शत्रुत्व भावनाच नष्ट झालेली असल्याने (२०।८) 'जिंका' म्हणण्याचे कारण उरले नाही. मनाला जिंका इतकेच ऐकू येते. भाव हा की कामक्रोधादि शत्रुसुद्धा कोणाला त्रास देत नाहीत. तथापि सर्व लोक सर्वदा मनाला वश ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतात. मनाला वश ठेवण्याचा प्रयत्न करतात म्हणजे जिथे जिथे हे मन जाइ माझे।तिथे तिथे राघव रूप तुझे।। असे सदा रामभक्तिरत असतात. आता इतर प्राण्यांचे वर्णन करतात.

हिं. *।फूलहिं फरहिं सदा तरु कानन।रहहिं एक सँग गज पंचानन।।१।।*
।खग मृग सहज बयरु बिसराई।सबन्हि परस्पर प्रीति बढाई।।२।।
।कूजहिं खग मृग नाना बृंदा।अभय चरहिं बन करहिं अनंदा।।३।।
।सीतल सुरभि पवन बह मंदा।गुंजत अलि लै चलि मकरंदा।।४।।
।लता बिटप मागे मधु चवहीं।मन भावतो धेनु पय स्रवहीं।।५।।
।ससि संपन्न सदा रह धरनी।त्रेताँ भइ कृतजुग कै करनी।।६।।

म. *।फुलती फळति सदा तरु कानन।संगे विहरति गज पंचानन।।१।।*
।सहज वैर मृग विहंग विसरति।प्रीति परस्पर सकल वाढविती।।२।।
।कूजति विहगवृंद, मृग नाना।चरति लुटित मुद भीति जरा ना।।३।।
।शीतल मंद सुगंधि गंधवह।भृंग गुंजति प्रसून रस-वह।।४।।
।लता विटप मागत मधु झरती।दुग्ध यथेष्ट हि धेनू स्रवती।।५।।
।सदा सस्यसंपन्ना धरणी।त्रेतायुगांत कृतयुग-करणी।।६।।

अर्थ- काननतरू (वनांतील वृक्षसुद्धा) सदा सर्वदा फुलू व फळू लागले. हत्ती आणि सिंह एकत्र विहार करू लागले.।।१।। पशु आणि पक्षी (सुद्धा) आपसांतील स्वभाव वैर विसरले व एकमेकांवर प्रीति वाढवू लागले.।।२।। पक्ष्यांचे समुदाय निर्भयपणे कूजन करू लागले व विविध पशूंचे कळप आनंद लुटीत संचार करू लागले. त्यांना जराही भीति वाटत नाहीशी झाली.।।३।। शीतल,मंद व सुगंधि वारा (गंधवह) सतत वाहू लागला. पुष्परस वाहून नेणारे भृंग सदा सर्वदा गुंजारव करू लागले. (प्रसून = फुले).।।४।। लता आणि वृक्ष मागितल्या बरोबर जितका पाहिजे तितका पुष्परस (मध, मधु) झरू लागले. (त्यांच्यातून गळू

लागला) व गाई पाहिजे असेल तितके दूध स्त्रवू लागल्या (सडांतून कोणी न काढता देऊ लागल्या).।।५।। भूमी सदा सर्वदा विविध पिकांनी भरलेली (आच्छादिलेली) राहू लागली. याप्रमाणे त्रेतायुगात कृत (सत्य) युगाची परिस्थिती निर्माण झाली.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) फुलती....तरु कानन तरु कानन= काननांतील तरू. कोणत्याही लता वा वृक्ष सर्व ऋतूत, बाराही महिने, फुलत फळत नाहीत. येथे दाखविले की काळ, ऋतु स्वभाव व गुण यांची सत्ता लतावृक्षांवर सुद्धा चालत नाहीशी झाली. रामराज्यात सर्व ऋतूत, सर्व काळी सर्व वृक्षलतादिकांना फुले फळे भरपूर येऊ लागली. (क) संगे विहरती गज पंचानन- पंचानन= सिंह, हत्तींचे स्वभाव वैरी आहेत, पण ते वैर विसरून एकत्र सुखाने निर्भयपणे नांदू लागले हे पशूंनी स्वभाव वैराचा त्याग केल्याचे उदाहरण दिले. असेच इतर सर्व प्राण्यांचे झाले. पशुपक्ष्यांतील वैर भावना व मरणभीति नष्ट झाली आणि मनुष्यप्राणी जसे एकमेकांवर प्रेम करू लागले तसे पशु पक्षी एकमेकांवर प्रेम करू लागले. ल.ठे.- पार्वतीचा जन्म झाल्यावर हिमालयात 'सहज वैर सब जीवी त्यजिले। प्रेम गिरीवर करती सगळे' पण परस्परांवर प्रेम करू लागल्याचे व प्रेम वाढत गेल्याचे तेथे सांगितले नाही. वाल्मीकींच्या आश्रमात 'खगमृग....। विरहित वैर मुदित मन चरती' (२।१२४।८) तेथे ही आपसांत प्रेम व त्याची वृद्धी नाही. फार काय स्वतः रघुनाथच चित्रकूटास राहिल्यावर फक्त चित्रकूटावरच 'कपि केसरि करि किरि कुरंगे। विगत वैर विहरति सब संगे' (२।१३८।१) इतरत्र हे घडले नाही व तेथे सुद्धा पशूंत आपसांत प्रेमोत्पत्ति व वृद्धि नाहीच! आता तेच रघुनाथ कोसलाधीश, सम्राट झाल्याबरोबर सर्व जगात पशु एकमेकांवर प्रेम करू लागले व ते प्रेम वाढत गेले. मग मनुष्यांमध्ये हे घडले तर नवल काय?

चौ.४-५ (१) शीतल...गंधवह- गंधवह = गंध वाहून नेणारा= वारा. त्रिविध वारा एरवी फक्त वसंतऋतूतच वाहतो, पण रामराज्यात तो बारामहिने वाहू लागला. म्हणजे वायूचा स्वभावही बदलला व वसंतऋतूच बारामहिने जगात लुब्ध होऊन राहिला. जसा जनकराजाच्या बागेत 'लुब्ध वसंत जिथे करि वसति' (१।२२७।३) पण जनकपुरीतीलच इतर बागांमध्ये असे नव्हते.

(क) लताविटप...झरती- लता वृक्षांच्या जवळ जाऊन मधु = मध = पुष्परस मागितला म्हणजे तो आपोआप, पाहिजे तेवढा, पुरे म्हणेपर्यंत गळू लागला. लता वृक्षसुद्धा उदार बनले व याचकाला 'नाही' न म्हणण्याचे रघुकुलभूपांचे व्रत त्यांनीही स्विकारले. त्यांना तेवढी भाषा कळू लागली. (ख) दुग्ध यथेष्ट-स्त्रवती- यथेष्ट = यथा, इष्ट. याचकाची जेवढी इच्छा असेल तेवढे गाईच्या सडांखाली भांडे नेऊन ठेवले की चारी सडांतून दुधाच्या धारा वाहू लागतात व ते पात्र भरे पर्यंत किंवा पुरे म्हणेपर्यंत दूध गळते. ल.ठे. कल्याण मासिकाच्या योगांकांत पहा- एका सज्जनाला हिमालयाच्या एका हिमाच्छादित शिखरावर राहणाऱ्या एका साधूच्या झोपडीजवळ वरच्या सारखा अनुभव स्वतः डोळ्यांनी पाहण्यास मिळाला, व ते दूध पिण्यास मिळाले. ही गोष्ट अगदी अलीकडील आहे.

चौ.६ (१) सदा सस्यसंपन्ना धरणी- पृथ्वी आपोआप सदा सर्वदा नाना विध धान्यादि पिकांनी फुललेली दिसू लागली. (क) त्रेतायुगांत कृतयुग-करणी वरील चौपायांत व त्यापूर्वी वर्णन केलेल्या गोष्टी कृत = सत्य युगांत स्वाभाविक, सृष्टि धर्म म्हणून आपोआप सहज घडत असत, त्रेतायुगांत तसे घडत नसे, परंतु ज्या त्रेतायुगांत रामचंद्र अयोध्याधीश व सम्राट झाले त्या त्रेतायुगात युगधर्म स्वभाव बदलला व सर्व जगांत कृतयुगांतील परिस्थिती नांदू लागली. हा केवळ रामप्रभूच्या प्रतापाचा महिमा होय. ल.ठे. लता, वृक्ष, पशुपक्षी, वायु, भूमि, ऋतू. युगादि काळ, व मनुष्ये या सर्वांच्या स्वभावात कृतयुगानुकूल बदल झाल्याचे येथवर दाखविले. आता पर्वत, जल, आकाश व तेज (सूर्य, चंद्र) मेघ, यांच्यात बदल झाला हे सांगतील.

हिं. *।प्रगटीं गिरिन्ह बिबिधि मनि खानी।जगदातमा भूप जग जानी।।७।।*
।सरिता सकल बहहिं बर बारी।सीतल अमल स्वादु सुखकारी।।८।।
।सागर निज मरजादाँ रहहीं।डारहिं रत्न तटन्हि नर लहहीं।।९।।
।सरसिज संकुल सकल तडागा।अति प्रसन्न दस दिसा बिभागा।।१०।।

दो. *।बिधु महि पूर मयूखन्हि रबि तप जेतनेहि काज।।*
।।मागे बारिद देहिं जल रामचंद्र कें राज।।२३।।

म. *।गिरी विविध मणिखाणी प्रगटती।जाणुनि जगदात्मा जगभूपति।।७।।*

।सरिता सकल वहति वर वारी।स्वादु विमल शीतल सुखकारी।।८।।
।सागर निज मर्यादा पाळति।टाकिति रत्न तटीं नर पावति।।९।।
।सरसिज संकुल सकल तडाग हि।सुप्रसन्न दशदिशा विभाग हि।।१०।।
दो. *।विधु निजकरिं करि पूर्ण महि रवि यथेष्ट तपतात।।*
।।वारिद याचित देति जल रामचंद्र-राज्यांत।।२३।।

अर्थ- जगदात्मा भगवान जगाचे भूपति झाले आहेत हे जाणून पर्वतांनी नाना प्रकारच्या रत्नांच्या खाणी प्रगट केल्या.।।७।। सर्व सरिता रूचिकर (स्वादु) निर्मल, शीतल व सुखदायक असे उत्तम जल वाहू लागल्या।।८।। सागर आपल्या मर्यादांचे पालन करू लागले आणि रत्ने किनाऱ्यांवर टाकू लागले व ती लोकं घेऊ लागले.।।९।। सर्व तलाव कमलांनी भरून गेले. दाही दिशांचे विभाग (सर्व आकाश) अति प्रसन्न झाले.।।१०।। रामचंद्रांच्या राज्यात चंद्र आपल्या किरणांनी सर्व पृथ्वीला पूर्ण करू लागला, आणि सूर्य इष्ट तेवढीच उष्णता (ताप) देऊ लागला, व मेघ मागणी प्रमाणे जल देऊ लागले.।।दो.२३।।

टीका. चौ.७-८ (१) <u>गिरी मणिखाणी प्रगटति</u>- पर्वतांच्या उदरांत असलेल्या रत्नांच्या खाणी त्यांनी सर्वांना दिसतील अशा प्रगट केल्या व त्यातील रत्ने लोक इच्छानुसार घेऊ लागले. (चौ.९ पहा) गिरी स्वभावताच लोभी पण ते ही उदार झाले. (क) सरिता- कोणत्याही नद्यांचे पाणी पावसाळ्यात निर्मळ नसते, काहींच्या जलाला उन्हाळ्यात घाण येते, काही शुष्क होतात, काही महापुरांनी नुकसान करतात. पण राम राज्यात सर्व नद्या बारा महिने उत्तम जलाने भरलेल्या वाहू लागल्या. शीतल = फार थंड नाही फार गार नाही असे सर्वांना सुखदायक व इष्ट ठरेल इतकेच शीतल. उत्तम जलाचे लक्षण चौपाईतच दिले आहे. स्वादु, निर्मल, शीतल, सुखकारी = उत्तमजल.

चौ.९-१० (१) सागरांनी लोभ सोडला व उदार झाले. अगाध जलांत गुप्त ठेवलेली रत्ने, मोत्ये, सर्व सागर किनाऱ्यावर टाकू लागले, व ती लोकांना मिळू लागली. सूचविले की सम्राटाने या किंवा खाणीतील रत्नांवर आपला हक्क गाजविला नाही. हल्लीचा कायदा यांच्या अगदी उलट आहे. <u>कोसलाधीश</u>

<u>सम्राट ही निर्लोभी आहे हे दाखविले.</u> (क) कमले बाराहि महिने निदान उष्ण कटिबंधात तरि फुलत नाहीत, पण त्यांचाही स्वभाव बदलला. दुसरे हे दाखविले की तलावातील पाणी आटत नाहीसे झाले. बाराही महिने भरलेले असतात जलाने, म्हणून कमळांनी भरलेले राहणे शक्य होते. (ख) <u>सुप्रसन्न दशदिशा</u>- दाही दिशांस ज्या ज्या विभागी दृष्टि जाईल तिकडे अत्यंत प्रसन्नता दिसू लागली. दाखविले की <u>जलाचा व आकाशाचाही स्वभाव बदलला.</u>

दो. (१) चंद्र आपल्या किरणांनी, सर्व रात्रींत, अमृताचा भरपूर पुरवठा करू लागला. सूर्य जितकी पाहिजे तेवढी आवश्यक तेवढीच उष्णता पुरवू लागला. थंडीत फार थंडी व उन्हाळा दुःसह असे होत नाहीसे झाले. म्हणूनच बारा महिने शीतल मंद वायु वाहू लागला. तेजतत्वाचाही स्वभाव बदलला. (क) अति वृष्टि, अनावृष्टि यांचा अभाव झाला व जेव्हा जेथे जितका पाऊस पडावा असे वाटते तेथे तसा लोकांच्या इच्छानुसार पडू लागला. (ख) सारांश-रामचंद्रांच्या राज्यात आकाशादि पंचमहाभूते व सर्व स्थावर जंगम सृष्टी सर्वांना सदा सर्वकाळ पूर्ण अनुकूल राहू लागली, हे येथपर्यंत दाखविले, आता रामचंद्र व सीता यांचे व्यक्तिगत चरित्र सांगतील.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकांड अध्याय तिसरा समाप्त.

अध्याय चौथा

हिं. */कोटिन्ह बाजिमेध प्रभु कीन्हे /दान अनेक द्विजन्ह कहँ दीन्हे / /१ / /*
/श्रुति पथ पालक धर्म धुरंधर /गुनातीत अरु भोग पुरंदर / /२ / /
/पति अनुकूल सदा रह सीता /सोभा खानि सुसील बिनीता / /३ / /
/जानति कृपासिंधु प्रभुताई /सेवति चरन कमल मन लाई / /४ / /
/जद्यपि गृहँ सेवक सेवकिनी /बिपुल सदा सेवा बिधि गुनी / /५ / /
/निज कर गृह परिचरजा करई /रामचंद्र आयसु अनुसरई / /६ / /

म. */वाजिमेघ कोटी प्रभुंनी कृत /अगणित दाने द्विजांस अर्पित / /१ / /*
/श्रुति-पथ-पालक धर्म धुरंधर /गुणातीत परि भोग पुरंदर / /२ / /
/राहि सदा पति अनुकूल सीता /शोभाखाण सुशील विनीता / /३ / /
/कृपासिंधुची प्रभुता जाणुनि /चरण कमल सेवी मन लाउनि / /४ / /
/जरी गृहीं सेवक सेवकिणी /विपुल सदा सेवाविधि-गुणी / /५ / /
/स्वकरे गृह-परिचर्या करते /रामचंद्र आज्ञा अनुसरते / /६ / /

अर्थ- श्रीराम प्रभूंनी कोट्यावधी अश्वमेघ केले, व ब्राह्मणांना अगणित दाने दिली.।।१।। ते वेद मार्गाचे पालन करणारे, धर्माची धुरा धारण केलेले आणि सत्वादि गुणांच्या अतीत आहेत पण ऐश्वर्यभोगांत इंद्रासारखे (पुरंदर) आहेत.।।२।। शोभेची खाण, सुशील, व विनम्र सीता सदा पतीला अनुकूल वागते.।।३।। कृपासिंधु रामचंद्रांची प्रभूता जाणून मन लाऊन त्यांच्या चरण कमलांची सेवा करते.।।४।। (परिचर्या-सेवा), कामधंदा सीता स्वतः आपल्या हातांनी करते आणि रामचंद्रांच्या आज्ञेप्रमाणे वागते.।।५-६।।

टीका. चौ.१-२ (१) वाजिमेध = अश्वमेध. एक अश्वमेध करणे सुद्धा दुष्कर असते, पण प्रभु असल्याने व जगात कोणी शत्रु राहिला नसल्याने शेकडो अश्वमेध करणे शक्य झाले. कोटी= अनेक, अगणित (क) श्रुतिपथ पालक- या चरणाने अश्वमेध करण्याचे कारण सुचविले. प्रतापभानु सारख्या सम्राटाने हजारो अश्वमेध केले मग प्रत्यक्ष परमात्मा सम्राट झाल्यावर त्यांनी

अगणित अश्वमेध करणे कर्तव्यच होते. रघुनाथाने ऐश्वर्य भरपूर असून जर यज्ञ केले नसते तर 'यथा राजा तथा प्रजाः' असे होऊन यज्ञ संस्थेचा विघातच झाला असता. वेदमार्गाचे व धर्माचे संरक्षण करण्यासाठी अश्वमेधच नव्हे तर इतर अनेक मोठमोठे याग केले. दहा हजार अश्वमेध, दहा हजार वाजपेय यज्ञ, अग्निष्टोम, गोमेध, शतक्रतु, विश्वजित इत्यादि अनेक यज्ञ केले. (पद्म पु. उ.खं.२७१।१४-१६ पहा) वा.रा. सुद्धा असे उल्लेख आहेतच. (ख) असे अनेक यज्ञ केले तरि ते गुणातीतच आहेत, त्रिगुणांच्या व त्रिगुणात्मक कर्माच्या बंधनातून मुक्त आहेत. असे असून इंद्राच्या सारखे भोग भोगीत आहेत. आता या पुढे सीताचरित्र आहे.

चौ.३-४ (१) रामचंद्रांच्या मनातील इच्छा जाणून त्यांना जे आवडते तेच मनापासून करते, याचेच नाव पति-अनुकूल राहते. 'पति-कल बघुनि पाळ आज्ञा बरं' (१।३३४।५) असा उपदेश सीतेच्या मातांनी केलेला आहे. राम 'शिवअजपूज्यचरण' प्रत्यक्ष परमात्मा आहेत, हा त्यांचा महिमा (प्रभुता) जाणून अत्यंत आनंदाने मनापासून एकाग्रचित्ताने सीता चरणसेवा करण्यात तत्पर असते. पादसेवनभक्ति करण्यात कधी चुकत नाही.

चौ.५-६ (१) घरात हजारो दासदासी आहेत. सर्व शुचि सुशील सेवक सुमति असे सेवा विधि-गुणी = सेवा करण्याच्या विधीत गुणवान-कुशल आहेत तरी घरांतील सर्व प्रभुसेवा व गृहिणी म्हणून जे कर्तव्य ते सर्व स्वतःच करते. जरासुद्धा अभिमान नाही. ल.ठे. 'विपुल सदा सेवाविधिगुणी' या चरणात १ मात्रा कमी आहे. भाव आश्चर्याचा आहे.

हिं. *।जेहि बिधि कृपासिंधु सुख मानइ।सोइ कर श्री सेवाबिधि जानइ।।७।।*
।कौसल्यादि सासु गृह माहीं।सेवइ सबन्हि मान मद नाहीं।।८।।
।उमा-रमा-ब्रह्मानि वंदिता।जगदंबा संततमनिंदिता।।९।।

दो. *।जासु कृपा कटाच्छु सुर चाहत चितव न सोइ।।*
।।राम पदारबिंद रति करति सुभावहिं खोइ।।२४।।

म. *।कृपासिंधु मानिति सुख जेणें।ते श्री करि सेवाविधि जाणे।।७।।*
।कौसल्यादि सासवा गेहीं।त्यास सेवि मद मान नसे ही।।८।।

।उमा-रमा-ब्रह्माणि वंदिता।जगदंबा संततमनिंदिता।।९।।

दो. *।इच्छिति कृपाकटाक्ष सुर परि न बघे ढुंकून।।*

।।रामपदाब्जी ती रति करी स्वभाव तजून।।२४।।

अर्थ- जेणे करून कृपासिंधु रघुनाथ सुख मानतील तेच श्री (लक्ष्मी, सीता) करते. कारण ती सेवाविधि जाणते.।।७।। घरात ज्या कौसल्यादि सासवा आहेत त्यांचीही सेवा सीता करते, तिला मान व गर्व मुळीच नाही.।।८।। उमा, रमा व ब्रह्माणी (सरस्वती) यानी वंदित जगदंबा सीता सदा आनंदित (दोषरहित) आहे.।।९।। सर्व देव जिचा कृपा कटाक्ष इच्छितात पण जी त्यांच्याकडे ढुंकून सुद्धा बघत नाही ती श्री (सीता) आपला स्वभाव सोडून श्रीरामचरण कमलीं परम प्रेम (रति) करते.।।दो.२४।।

टीका. चौ.७ (१) कृपासिंधु सुख मानिति...जाणे- येथे पतिसेवेचे मर्म सुचविले आहे. जे केल्याने पतीला बरे वाटेल ते करणे हे सेवाविधीतील रहस्य आहे. जी गोष्ट पतिसेवेची तीच गुरूसेवेची किंवा इतर कोणाच्याही सेवेची. ज्याची सेवा करावयाची त्याला आवडते ते करणे व जे आवडत नसेल ते न करणे हे सेवा रहस्य आहे. असे केल्यानेच सेव्य कृपासिंधु बनतो, सेवकावर अत्यंत प्रसन्न होतो.

ल.टे.- पतिसेवाविधीचे दिग्दर्शन वरील सात चौपायांत केले आहे. १)स्त्री कितीही सुंदर कोमल असली तरि तिने अत्यंत नम्र व सुशील बनले पाहिजे. २)पतीच्या प्रत्येक कार्यात अनुकूल पद्धतीने वागले पाहिजे. पतीला प्रतिकूल वाटणारी, न आवडणारी गोष्ट कधीही करता कामा नये. ३)मनापासून पतिचरणसेवा केली पाहिजे. ४)पतीच्या घरी पुष्कळ नोकर चाकर असले तरी गृहिणी या नात्याने जी गृहकार्ये करणे जरूर असते ती तिने स्वतःच केली पाहिजेत. मी श्रीमंताची, थोरा मोठ्यांची मुलगी, माझ्या बापाने एवढा थोरला हुंडा दिला आहे, मी हे हलके काम करणार नाही, लवकर उठणार नाही, आहेत नोकर चाकर ते करतील सगळे, इत्यादि म्हणणे तर बाजूसच राहो पण असले विचार स्वप्नात सुद्धा मनात येता नयेत. ५) पतीच्या आज्ञेचे मुकाट्याने, आनंदाने पालन केले पाहिजे. पतीची इच्छा जाणून तसे करणे हे उत्तम लक्षण.

आज्ञा ऐकल्यावर प्रत्युत्तर देणे, वादविवाद करणे म्हणजे पतीचा उघड उघड अपमान करणे आहे. अशाने ईश्वराची अवकृपा होते. 'वृद्ध रोगवश निर्घन जडमति।अंध बधिर कोपिष्ट दीन अति।। अशा हि पतिच्या करि अपमाना। नारि भोगि यम लोकिं यातना.' (३।५।८-९) ६)जे केल्याने पतीला बरे वाटेल, तेच केले पाहिजे, तेथे स्वतःच्या आवडीचा व सुखदुःखाचा विचार सुद्धा करणे चुक आहे, तो पतिव्रता धर्म नव्हे. पतीच्या इच्छेविरूद्ध मनाविरूद्ध वागणे म्हणजे पतिविरोध करणे होय, आणि 'पतिस विरोधी जिथें जन्मते। तरूणपणी ती विधवा बनते' (३।५।१९) हे पतिसेवा धर्माचे सार आहे.

चौ. ८-(१) कौसल्यादि सासवा- त्यास सेवि- सीता जरि आदिशक्ति, जगज्जननी असली आणि कौसल्यादि सासवा जरी जीव आहेत तरिसुद्धा सीता आपला सर्व मोठेपणा विसरून, मी सद्गुणी, शहाणी, कर्तृत्वान इत्यादि अहंकार सोडून सेवा करते.

चौ. ९-(१) पाठभेद- 'उमा रमा ब्रह्मादि वंदिता' असा पाठ मानसाकांत आहे. या प्रकरणात वक्ते शंकर नसून भुशुंडी आहेत हे 'खगेश्वर!' (१९चं), 'खगपति' (नभगेश) (२१), खगपति (२२।४) यामागील संबोधनावरून व पुढे 'खगपति' (खगेश ३१।१) यावरून ठरते. म्हणून 'उमा' हे संबोधन घेता येत नाही. 'जिचे अंश उपजति गुण खाणी।अगणित उमा रमा ब्रह्माणी' (१।११४८।३) असे पूर्वी बालकांडात म्हटले आहे. म्हणून या उपसंहाराच्या कांडात ही येथे 'उमा रमा ब्रह्माणि वंदिता' असा पाठ घेणेच ग्रंथ संदर्भाला धरून योग्य आहे. मुद्रण प्रत करतांना मा.पी. पाहता संपादकांनी 'उमा रमा ब्रह्मादि' पाठ घेऊनही पहिला अर्थ उमा रमा ब्रह्माणी आदि शक्तियो द्वारा तथा ब्रह्मा विष्णुमहेशादिद्वारा वंदित असा केला आहे. (मा.पी.उ.कां.१८९ पृ.प्हा) पण १।१४८।३ हा वर दिलेला उपक्रमातील सबळ पुरावा असल्यावर अशी लटपट करण्यापेक्षा 'उमा रमा ब्रह्माणि वंदिता' हा पाठच सरस ठरतो. (क) सासवांच्या सेवेत तत्पर राहणारी सीता खरोखर कोण आहे हे सांगणे हा येथे हेतु आहे, म्हणून 'ब्रह्मादि वंदिता' सांगण्यात औचित्य व वैशिष्ट्य नाही. पार्वती लक्ष्मी सरस्वती सुद्धा जिला वंदन करतात ती सासवांची सेवा मान मदादि सोडून करते हे सांगणे जितके उचित व उद्‌बोधक ठरते तितके कोणते

देव वंदन करतात हे ठरत नाही. यापेक्षा अधिक चर्चा नको.

(२) जगदंबा संततमनिंदिता- संततं अनिंदिता, ही सीता मायासीता नाही. हिला रावणाने चोरलीच नव्हती. ही जगदंबा जगज्जननी जी अग्नीत गुप्त ठेवली होती तीच असल्यामुळे हिची निंदा झालेलीच नाही. लोकांनी निंदा केली ती रावणाने चोरून नेऊन लंकेत ठेवलेल्या सीतेची, म्हणून ही अनिंदिता आहे हा भाव येथे आहे. रूपसादृश्याने व नामसादृश्याने लोकांना मर्म कळले नाही त्यामुळे त्यांनी ही निंदा केली. मात्र या जनक नंदिनी जगदंबा सीतेलाच परित्यागरूपी दुःख भोगावे लागले आहे हे तितकेच खरे आहे, पण त्याचे कारण निराळे होते ते पुढे दाखविले जाईल.

दो. (१) इच्छिति कृपा कटाक्ष सुर- जिने किंचित कृपादृष्टीने आपल्याकडे बघावे असे ब्रह्मादि देवांना वाटते ती आपला सहज स्वभाव आदिशक्ति, हरिमाया इत्यादि खरा मोठेपणा, महिमा विसरून रामपद कमलीं रममाण झाली आहे. येथे रामपदरत झाली आहे हे सांगावयाचे असल्याने कोणते देव कृपा कटाक्षाची इच्छा करतात हे सांगणे संयुक्तिक आहे. स्त्रियांचा (सासवांचा) संबंध आला तेथे कोणत्या देवी वंदन करतात हे सांगून देवींमध्ये महिमा दाखविला. रघुनाथभक्ति करते हे सांगतांना कोणते देव याचना करतात हे दाखविले. भरतादिक भ्राते व अयोध्यावासी लोक किती रामभक्ति परायण आहेत हे सांगतात.

हिं. *।सेवहिं सानुकूल सब भाई।रामचरन रति अति अधिकाई।।१।।*
।प्रभु मुख कमल बिलोकत रहहीं।कबहुँ कृपाल हमहि कछु कहहीं।।२।।
।राम करहिं भ्रातन्ह पर प्रीती।नाना भाँति सिखावहिं नीती।।३।।
।हरषित रहहिं नगर के लोगा।करहिं सकल सुर दुर्लभ भोगा।।४।।
।अहनिसि बिधिहि मनावत रहहीं।श्रीरघुबीर चरन रति चहहीं।।५।।

म. *।सानुकूल बंधू सब सेवति।रामकमलपद रति अधिका अति।।१।।*
।प्रभुमुखकमल विलोकत राहति।कधिं कृपालु मज सेवा सांगति।।२।।
।राम बंधुंवर करिति प्रीति।शिकविति नानाविधा सुनीती।।३।।
।सकल नगरजन हर्षित राहति।सुरदुर्लभ सब भोगां भोगिति।।४।।

।बसति अहर्निश विधीस विनवित।श्रीरघुवीर चरणरति वांछित।।५।।

अर्थ- भरतादिक सर्व भाऊ श्रीरघुनाथास अनकूल राहून त्यांची सेवा करतात (कारण) त्यांची रामपदकमलीं अति अधिक प्रीति आहे.।।१।। ते सदा प्रभूच्या मुखकमलाकडे बघत राहतात, (हेतु हा की) कृपालु मला कधी काही तरी सेवा करण्यास सांगतील.।।२।। राम सुद्धा सर्व भावांवर प्रेम करतात व त्यांना नाना प्रकारे नीति शिकवितात.।।३।। नगरातील सर्व लोक हर्षित राहतात आणि देवांना सुद्धा दुर्लभ असे सर्व भोग भोगतात.।।४।। ते रात्रंदिवस ब्रह्मदेवाला प्रार्थना करीत राहतात आणि त्याच्या जवळून (फक्त) श्रीरघुवीर चरणी दृढ प्रेम (रति) इच्छितात, मागतात.।।५।।

टीका. चौ.१-३ (१) सानुकूल सेवति- रामचंद्रांस जे आवडते ते करतात व आवडत नाही ते करीत नाहीत. सीतेचे प्रेम सर्वांत जास्त आहे, त्याला उपमाच नाही म्हणून त्याचे वर्णन आधी केले. सीतेच्या खालोखाल प्रेम भरतादिकांचे आहे. त्यांचे प्रेम नगर लोकांच्यापेक्षा अधिक आहे. (क) भरतादिक नित्याची सेवा करीतच असत, पण प्रभूंनी काही तरी विशेष काम सांगावे असे भरतादिकांस वाटते, म्हणून ते प्रभू मुखाकडे बघत राहतात. दाखविले की सर्व भाऊ दास्यभक्ति करतात व काही सेवा करण्यास सापडली तर आपले परम भाग्य असे त्यांस वाटते. (ख) राम मात्र सर्वांना धाकटे भाऊ समजूनच पित्याप्रमाणेच प्रेम करतात. येथे दाखविले की राम राज्यावर बसण्यापूर्वी त्यांचे व भरतादिकांचे जसे प्रेम संबंध होते तसेच राम सम्राट झाल्यावरही आहेत. रामचंद्रांस ऐश्वर्य, सत्तामद नाही व भावांच्या ठिकाणी द्वेष मत्सरादि उत्पन्न झाले नाहीत.

चौ.४-५ (१) हर्षित राहति- सगळे लोक उत्साहात व आनंदात गर्क होऊन राहू लागले. सगळे लोक ज्ञानीभक्त- संत असून सर्व प्रकारचे सुखोपभोग भोगीत आहेत. यांच्यासारखे ऐश्वर्य सुखोपभोग स्वर्गातील देवांना सुद्धा दुर्लभ आहेत. रामराजा 'गुणातीत परि भोग पुरंदर' आहेत. 'यथा राजा तथा प्रजाः' असे झाले. सर्व अयोध्यावासी इंद्रासारखे भोग भोगीत आहेत. स्वर्गातील देवांना इंद्राला मिळणारे भोग दुर्लभ असतात. (क) सकाळ संध्याकाळ लोक

ब्रह्मदेवाला प्रार्थना करून श्रीरघुवीर चरणी दृढप्रेम मागतात, दुसरे काही नाही मागत. <u>ल.ठे.</u> इतर देव देवतांच्याजवळ इतर काही न मागता फक्त रामचरणरति मागावी <u>हे येथे शिकविले आहे</u>. आता पुढील दोन चौपायांत फारच प्रशंसनीय ध्वनीने सीतापरित्यागादिकाचे वर्णन केले आहे. सीता परित्याग कवींनी बालकांडात अयोध्यावंदनातच सूचित केला आहे.

हिं. *।दुइ सुत सुंदर सीताँ जाए।लव कुस बेद पुरानन्ह गाए।।६।।*
।दोउ बिजई बिनई गुनमंदिर।हरि प्रतिबिंब मनहुँ अति सुंदर।।७।।
।दुइ दुइ सुत सब भ्रातन्ह केरे।भए रूप गुन सील घनेरे।।८।।
दो. *।ग्यान गिरा गोतीत अज माया मन गुन पार।।*
।।सोइ सच्चिदानंदघन कर नर चरित उदार।।२५।।

म. *।सीते सुंदर सुत दो झाले।लव कुश निगमागमीं गाइले।।६।।*
।उभय विजयि विनयी गुणमंदिर।प्रतिबिंब किं हरिंचे अति सुंदर।।७।।
।झाले दो दो सुत भावांप्रति।सकल रूप गुण शीलवंत अति।।८।।
दो. *।ज्ञान-गिरा-गोतीत अज माया-मन-गुण-पार।।*
।।तोचि सच्चिदानंदघन करि नरचरित उदार।।२५।।

अर्थ- सीतेला लव व कुश असे दोन सुंदर पुत्र झाले, त्यांचे वर्णन वेदपुराणांनी केले आहे.।।६।। ते दोघेही विजयी, विनयी, गुणमंदिर आणि असे अति सुंदर आहेत की जणू हरिचीच प्रतिकृति!।।७।। भरतादि भावांना (सुद्धा) दोन दोन (च) पुत्र झाले, ते सगळे अति रूप संपन्न, अति गुणवान व अत्यंत शीलवंत झाले.।।८।। जो अजन्मा असून बुद्धी वाणी व इंद्रिये यांच्यापलिकडे आहे, आणि जो माया, मन व गुण यांच्या पार-पलिकडे आहे तोच सच्चिदानंदघन भगवान उदार नरलीला करीत आहे.।।२५।।

टीका. चौ.६-(१) <u>सीते सुंदर सुत दो झाले</u>- सीतेला मुलगे झाले असे येथे म्हटले. रामचंद्रांना मुलगे झाले असे म्हटले नाही. भरतादिकांच्या विषयी सांगतांना मात्र 'झाले दो दो सुत भावांप्रती' भावांना-भरतादिकांना मुलगे झाले असे म्हटले. या भेदानेच सुचविले की सीता अयोध्येत प्रसूत झाली नाही, त्यामुळे रामचंद्रास पुत्र झाले असे म्हणण्यास अवसरच नव्हता. एखादी स्त्री

आपल्या घरी सासरी प्रसूत झाली, बाळंतीण झाली, तर त्या आळीतील लोक व तिच्या पतीचे नातेवाईक, सासवा, सासरा, दीर इत्यादि तिला मुलगा झाला असे न म्हणता अमक्याला मुलगा झाला असे तिच्या नवऱ्याचे नाव उच्चारून म्हणतील, म्हणतात, व असा उल्लेख येथे भावांच्याविषयी केला आहे. तीच स्त्री माहेरी किंवा पतीचा संबंध नसलेल्या गावी बाळंतीण झाली तर तेथे अमकीला मुलगा झाला असे तिचे नाव उच्चारून म्हणतील व म्हणतात. ही स्वभावोक्ति असते. तसेच येथे सीतेविषयी म्हटले व सुचविले की सीता अयोध्येत प्रसूत झाली नाही. ही कथा लोकप्रसिद्ध असल्यामुळे सीता वाल्मिकींच्या आश्रमांत प्रसूत झाली असा अर्थ कळतो. व या भाषाभेदाने गरोदरपणी सीतापरित्याग सुचविला जातो. <u>(क)</u> 'नाथ न जे मज पुसतां आले। राखु नये ते गुप्त दयाळे' (१।१११।४) असा विनंतीरूप प्रश्न पार्वतीने विचारलेला आहे. पण हा कथाभाग स्पष्ट शब्दांत वर्णन करण्यास लागणारी चित्ताची कठोरता श्रीशिवजी व श्रीतुलसीदास यांच्या ठिकाणी नसल्याने, <u>पार्वतीला विचारता न येणाऱ्या प्रश्नांचे उत्तर सुद्धा स्पष्ट शब्दांनी सांगता न येणारे असल्याने असे अति गूढ ध्वनीने सांगितले.</u> सीता परित्याग, सीतेचे भूमीत गुप्त होणे, लक्ष्मणाचे निर्याण, श्रीरामचंद्रांचे अयोध्यावासी जीवांसह महाप्रस्थान-निर्वाण या कथा वर्णन करणे प्रेमी भक्ताच्या जीवावर येते, म्हणून या चारी कथा मानसांत अशाच अति गूढ ध्वनीने वर्णन केल्या आहेत, कारण की पार्वतीने विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देणे भागच होते. <u>(ख)</u> आता पुढील चौपाईत लवकुशांनी केलेला भरतादि बंधु, त्यांचे पुत्र व हनुमंतादि सर्व कपिसेनेचा पराभव व यज्ञ मंडपात त्यांनी केलेले रामायणाचे गायन व त्यावेळी सीतेचा विवर प्रवेश या गोष्टी केवळ १।१ शब्दाने ध्वनीत केल्या आहेत. सीतेला बालपणी मिळालेला शाप त्यागाचे मूळ कारण आहे.

<u>चौ.७ (१) उभय विजयि विनयी गुणमंदिर-</u> भरतादिकांच्या पुत्रांच्या वर्णनात अशा कोणत्याच विशेष गुणांचा उल्लेख नाही. लवकुशांच्या वर्णनातच दोन विशेष गुणांचा उल्लेख केला आहे. <u>(क) विजयी</u> = विजयी. लवकुशांनी भरतादि बंधु, त्यांचे पुत्र, लंकेत विजयी झालेली हनुमंतादि वीरांची वानर सेना व इतर सर्व रामसेना यांचा जो पूर्ण पराभव वाल्मिकींच्या आश्रमाजवळ रामाश्वमेधाच्यावेळी केला <u>तो विजय येथे ध्वनित केला आहे.</u> <u>(ख) विनयी-</u>

लवकुशानी रामाश्वमेधाच्या यज्ञमंडपात रघुनाथादिकांसमोर, रामायण गाऊन दाखविल्यावर त्यांना जे बक्षिस दिले जात होते ते त्यांनी अत्यंत विनयाने नाकारले, ती कथा म्हणजे सीता व लवकुश यांना घेऊन वाल्मीकींचे रामाश्वमेध मंडपांत जाणे आणि त्या प्रसंगी तेथेच सीतेने भूमिविवरांत केलेला प्रवेश <u>या कथा या 'विनयी' शब्दाने ध्वनित केल्या आहेत</u>. लवकुशांच्या चरित्रांत विजयाचे व विनयाचे हेच दोन प्रसंग प्रसिद्ध आहेत. प.पु. पाताल खंड अ.१-३८ मध्ये रामाश्वमेधकथेचे सविस्तर वर्णन आहे. <u>(ग) गुणमंदिर-</u> ६।१११।७ मधील 'सुखमंदिर शब्दाचे भाव पहावे. <u>(घ) प्रतिबिंब किं हरिचे अति सुंदर'</u> प्रतिबिंब = प्रतिकृति. लव व कुश हुबेहुब अगदी रामचंद्रांसारखे रूपादिकाने दिसत होते. १।१८६।४ 'गुणमंदिर' टीका पहावी.

सूचना- मागील चौपाईत सीतेच्या नावांचा उल्लेख आहे तो शेवटचाच आहे. त्यानंतर रामावतार समाप्तीचे वर्णन केले व मुख्य चरित्राचा उपसंहार शंकरांनी केला तेथपर्यंतच्या वर्णनांत सीतेचा उल्लेख कुठेच नाही. गुरूवसिष्ठ रामचंद्रांकडे आले तेथे सीता वंदन करण्यास आलेली नाही. (४८।१-२) पूर्वी जेव्हा वसिष्ठ रामचंद्रांकडे गेले होते तेव्हा सीतेने नमन केल्याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. 'सीतेसह गुरूपद मग धरले' (२।९।२-४ पहा)

हिं. *।प्रातकाल सरऊ करि मज्जन।बैठहिं सभाँ संग द्विज सज्जना।।१।।*
।बेद पुरान बसिष्ट बखानहिं।सुनहिं राम जद्यपि सब जानहिं।।२।।
।अनुजन्ह संजुत भोजन करहां।देखि सकल जननीं सुख भरहीं।।३।।
।भरत सत्रुहन दोनउ भाई।सहित पवनसुत उपबन जाई।।४।।
।बूझहिं बैठि राम गुन गाहा।कह हनुमान सुमति अवगाहा।।५।।
।सुनत बिमल गुन अति सुख पावहिं।बहुरि बहुरि करि बिनय कहावहिं।।६।।

म. *।करूनि सकाळिंच शरयू-मज्जन।बसति सभेंत सवें द्विज सज्जन।।१।।*
।वेदपुराणां वसिष्ठ वर्णिति।ऐकति राम सकल जरि जाणिति।।२।।
।भोजन अनुजां समेत करती।बघुनि जननिंनां ये सुख भरती।।३।।
।बंधु भरत शत्रुघ्न उपवना।जाती घेउनि पवननंदना।।४।।
।बसुन राम-गुण-कथांस पुसती।चिंतुनि हनुमान् सांगे सुमती।।५।।
।श्रवुनि विमल गुण अति सुख पावति।पुनः पुन्हा सांगाया लावति।।६।।

अर्थ- रामचंद्र सकाळीच शरयू नदीत स्नान करून मग ब्राह्मण व सज्जन यांसह सभेत बसतात.।।१।। (तेथे) वसिष्ठ वेद-पुराण वर्णन करून सांगतात व राम जरि सर्व जाणतात तरि ते श्रवण करतात.।।२।। धाकट्या भावांसहित भोजन करतात, व ते पाहून सर्व मातांना सुखाची भरती येते.।।३।। भरत शत्रुघ्न हे भाऊ हनुमंताला बरोबर घेऊन उपवनात जातात.।।४।। तेथे बसून ते रामचंद्रांच्या गुणकथा पवनसुताला विचारतात. व सुमतिमान हनुमान (भगवंताचे) चिंतन करून कथा सांगतात.।।५।। निर्मल श्रीरामगुण (कथा) श्रवण करून ते अत्यंत सुख पावतात. व त्या कथा पुनःपुन्हा सांगावयास लावतात.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) करूनि सकाळिच...सज्जन- विवाहापूर्वी व विवाहानंतर जशी दिनचर्या होती तशीच जवळजवळ आता सम्राट झाल्यावर आहे. 'उषःकाळि रघुनायक उठती। माय, पिता गुरूपदि शिर नमती' (१।२०५।७) हे विवाहापूर्वीचे आहे. प्रातः शुचिकाळी प्रभु जागति....। करूनि शौच शुचि सहज ते करिती शरयूस्नान।। नित्य करूनि ताताजवळ चौघे जाति सुजाण।। (१।३५८) हे विवाहानंतरचे वर्णन आहे. यातील दशरथांचा संबंध सोडला म्हणजे बाकी सर्व क्रम सम्राट झाल्यानंतर सुद्धा पूर्वीसारखाच चालू आहे. चौघे बंधु पहाटेस उठून बरोबरच शरयूवर जाऊन, शौच स्नानादि करून, नित्य कर्म उरकून, मग घरी परत येऊन सभेत जातात. (क) पूर्वी जसे दशरथ प्रातःकर्म उरकून सभेत जात व वसिष्ठ वेद पुराण, धर्म, इतिहासादि सांगत व राण्यांसह दशरथ ऐकत, तसाच क्रम रामराज्य झाल्यावर रामचंद्रांनी सुद्धा चालविला आहे. (१।३५९।१-५). विवाहापूर्वी सुद्धा राम असेच सभेत श्रवण करीत असत. 'श्रुति पुराण ऐकति मन लाउनि। स्वये कथिति अनुजा समजाउनि' (१।२०५।६) आतासुद्धा राम अनुजांना 'शिकविति नानाविधा सुनीती' (२५।३) असे आधीच सांगितले आहे. (ख) ऐकति...जाणिति - सुचविले की दशरथांच्या राज्यांत वसिष्ठांना जो मान होता तो चालू ठेवला आहे. पूर्वपरंपरेचा भंग केला नाही. स्वतःच्या चरित्राने धर्ममार्गाचे लोकांना शिक्षण देण्यासाठीच हे करीत आहेत. 'धर्म मार्ग चरित्रेण' (रा.पु.उ.). (ग) 'भोजन अनुजा समेत करती' विवाहापूर्वी सुद्धा असाच क्रम होता. 'भोजन सानुज समित्र करती' (३।२०५।४) येथे मित्रांचा उल्लेख नसला तरी पूर्वीच्या

उल्लेखाने गृहीत धरणे जरूर आहे. (घ) 'बघुनि जननिंना ये सुख भरती' विवाह होऊन चौघांना पुत्र होऊन ते कर्ते झाले, तरि चौघां भावांचे प्रेम जसे बालपणी होते तसेच आहे, उलट वाढले आहे. जेवतांना त्यांच्यात होत असलेले प्रेम संवाद, विनोद व एकमेकांवरील प्रेम आदर इत्यादि गोष्टी पाहिल्या म्हणजे मातांच्या हृदयांतील सुखसागर उचंबळतो.

चौ.४-६ (१) 'बंधु भरत...पवननन्दना' येथे लक्ष्मणाचा उल्लेख नाही. लक्ष्मण पूर्वीप्रमाणेच श्रीरामसंगति सोडून जात नाही हे येथे सुचविले आहे. 'जाणुनि निजहितपति आशिशुपण। रामचरणरत झाले लक्ष्मण' (१।१९८।३) (क) भरत शत्रुघ्नांना रामचरित्र श्रवणाची तीव्र लालसा असल्याने, भोजन झाल्यावर प्रभु लक्ष्मणासह विश्रांती घेण्यास गेल्यावर, त्या दोघांनी पवनसुताला गाठला. बरेचसे राम चरित्र हनुमंताने स्वतः पाहिले आहे व तत्पूर्वीचे वनवासातील चरित्र लक्ष्मणाजवळ त्याने श्रवण केले आहे, आणि हनुमान 'सीताराम गुणग्राम पुण्यारण्य विहार' करणारे (वा.मं.४) आहेत म्हणून भरत शत्रुघ्न, हनुमंताला बरोबर घेऊन उपवनांत जातात रोज. (ख) पवनन्दन = पवनसुत. पावन रामकथा सांगून पवनाप्रमाणे पावन करणारा व आनंद देणारा आहे असे भरतास वाटले. 'पुण्यपुंज तुम्हि पवनकुमार' असे सुग्रीव म्हणाला त्याची यथार्थता येथे दिसली. (ग) सुमती = 'बुद्धिमतां वरिष्ठं,' 'विवेकं वायुनन्दनं' असे या लेखकाने मंगलाचरणात म्हटलेच आहे. 'ज्ञानिनां अग्रगण्यं,' 'विशुद्ध विज्ञान,' 'बुद्धिनिधान' इत्यादि म्हटले आहे. रामकथा श्रवणाने श्रोते जसे पावन व सुखी होतात, तसा वक्ता सुद्धा कथनाने पावन व सुखी होतो. भरतासारखा रामभक्त, परम विरागी ज्ञानी, सुशील, रामकथापिपासु श्रोता हनुमंतास तरी कुठे व केव्हा मिळणार! (घ) श्रवणाने भरतशत्रुघ्नांना इतके सुख होते की हनुमंताच्या मुखाने त्या कथा पुन्हा ऐकाव्या असे वाटून ते हनुमंतास नम्रपणे, प्रेमाने, आग्रह करतात व हनुमान पुन्हा सांगतो असा क्रम रोज सुरू झाला. आता पुरजनांचे रामकथाश्रवणप्रेम वर्णन करतील.

हिं. ।सब कें गृह गृह होहिं पुराना।रामचरित पावन बिधि नाना।।७।।
।नर अरु नारि राम गुन गानहिं।करहिं दिवस निसि जात न जानहिं।।८।।
दो. ।अवधपुरी बासिन्ह कर सुख संपदा समाज।।

।।सहस सेष नहिं कहिं सकहिं जहँ नृप राम बिराज।।२६।।

म. *।घरोघरी सांगती पुराणा।रामचरित पावन विध नाना।।७।।*

।नारी नर हि राम-गुण-गाना।करिति अहर्निश जात कळत ना।।८।।

दो. *।पुरि अयोध्यावासि जन सुख संपदा समाज।।*

।।शेष सहस्त्र न वदुं शकति जिथें राम नृपराज।।२६।।

अर्थ- घरोघरी पुराण आणि नानाविध पावन रामचरित्र कथा सांगितल्या जाऊ लागल्या.।।७।। नर आणि नारी रामचंद्रांचे गुणगान करीत असतात व (या आनंदात) दिवस आणि रात्र केंव्हा निघून जातात हे त्यास कळत नाही.।।८।। जेथे राजाधिराज राम निवास करतात, त्या अयोध्यापुरीत राहणाऱ्या लोकांच्या सुखसंपत्ती समूहाचे वर्णन हजारो शेषांना करता येत नाही.।।दो.२६।।

टीका. चौ.७-८ (१) भरत शत्रुघ्न जसे उपवनात जाऊन रामचरित्र श्रवण करतात तसे सर्व लोक आपल्या घरी मुनींच्या व विद्वान विप्रांच्या मुखाने पुराणश्रवण व रामकथा श्रवण करतात. (क) रामचरित पावन- रामचरित्र पावन असून त्याचे श्रवण कथन पावन करणारे आहे असा सर्व लोकांचा दृढ विश्वास आहे. (ख) करिति रामगुणगान- वक्त्याच्या मुखाने श्रवण केल्यावर त्याचे मनन करणे जरूरीचे असते. 'धान्य उदंड मोजिले। परी ते मापे नाही भक्षिले। तैसे श्रवण केलियाचे झाले। मनने वीण।।' (दा.बो.) म्हणून सर्व स्त्रिया व पूरूष रामकथांचे व त्यातील रामगुणाचं गान करीत राहतात. कामधंदा करताना हे सहज करता येण्यासारखे असते. ल.ठे. रामकथा श्रवण केल्यानंतर, श्रवण केलेल्यांतील रामगुणांचे चिंतन व संकीर्तन करणे जरूर आहे. हे गुण संकीर्तन कसे केले जात असे याचा नमुना तिसाव्याच्या चौपायांत-धनिष्ठा स्तुतीत आहे.

दो. (१) रामराज्यि जी सुखसंपदा। वर्णु न शकति फणीश शारदा (२२।६) असे पूर्वी म्हटले, पण राज्यातील सुखसंपत्तीपेक्षा राजधानीतील सुखसंपत्ती पुष्कळच अधिक व अधिक श्रेष्ठ असतातच म्हणून येथे 'शेष सहस्त्र न वदुं शकति' असे म्हटले. शेष ज्याचे वर्णन करण्यास असमर्थ असतो ते शारदा सुद्धा वर्णु शकत नाहीत. हजारो शेषशारदांना ज्याचे वर्णन करता येत

नाही त्याचे वर्णन मी एकमुखी मानव कसे व किती करणार हे सुचवून या प्रकरणाचा उपसंहार सुचविला आहे. हजारो शेषशारदा वर्णन का करू शकत नाहीत. याची काही कारणे आता सुचवितील.

हिं. *।नारदादि सनकादि मुनीसा।दरसन लागि कोसलाधीसा।।१।।*
।दिन प्रति सकल अजोध्या आवहिं।देखि नगरु बिरागु बिसरावहिं।।२।।
।जातरूप मनि रचित अटारीं।नानारंग रुचिर गच ढारीं।।३।।
।पुर चहुँ पास कोट अति सुंदर।रचे कँगूरा रंग रंग बर।।४।।
।नवग्रह निकर अनीक बनाई।जनु घेरी अमरावति आई।।५।।

म. *।नारदादि सनकादि मुनिश्वर।दर्शनलागिं कोसलाधीश्वर।।१।।*
।प्रतिदिन सकल अयोध्ये येती।बघुनी नगर, विराग विसरती।।२।।
।गच्च्या जातरूप मणि विरचित।विविधरंगि फर्शिने सुसज्जित।।३।।
।पुर चौफेर कोट अति सुंदर।रचित रंगि बेरंगि बुरूज वर।।४।।
।जणू नवग्रह सेना महती।बनवुनि अमरावतिस वेढती।।५।।

अर्थ- नारद आदिकरून व सनकादिक मुनीश्वर कोसलेश रामचंद्रांच्या दर्शनासाठी दररोज अयोध्येत येतात व अयोध्यानगर पाहून ते आपले वैराग्य विसरतात.।।१-२।। अयोध्येतील गच्च्या रत्नखचित, सोन्याच्या (जातरूप) बनविलेल्या असून त्या विविध रंगांच्या फर्शिने सुसज्ज (रम्य) केलेल्या आहेत.।।३।। नगराच्या सभोवती अति सुंदर कोट (तटबंदी) असून त्यावर सुंदर रंगीबेरंगी बुरूज बनविलेले आहेत.।।४।। जणू नवग्रहांनी मोठी सेना जमवून अमरावतीलाच (इंद्रपुरी) वेढली आहे असे वाटते.।।५।।

टीका. चौ. १-२ (१) नारदादि = नारद, पर्वत वगैरे ब्रह्मलोकनिवासी देवर्षि. सनकादि = सनक, सनंदन, सनातन आणि सत्कुमार, हे ही ब्रह्मलोकांत राहणारेच. 'नारदादि'ने भक्तिप्रधान ज्ञानी सुचविले. सनकादि ज्ञानप्रधान भक्त आहेत, म्हणून निराळा उल्लेख केला. नारदाची गणना परम भागवतांत आहे, तशी सनकादिकांची नाही. 'प्रल्हाद नारद पराशर पुण्डरीक व्यासाम्बरीष शुक शौनक भीष्म दाल्भ्यान्।रूक्कांगदार्जुन वसिष्ठ बिभीषणादीन्

पुण्यनिमान् परम भागवतान् स्मरामि' (भाग). (क) बघुनि नगर विराग विसरती- हे सर्व अयोध्यानगर पाहून त्यावर आसक्त होतात. ते बघत राहावे, पुनःपुन्हा पाहवे असे यांना वाटते. याने सुचविले की अयोध्येचे सौंदर्य व सुखसंपत्तीसमूह ब्रह्मलोकांपेक्षाही श्रेष्ठ आहे.

चौ.३-५ (१) जातरूप = कनक, सुवर्ण, अटारी = गच्ची. गच्चीवर विविध रंगांची फर्शी बसविलेली आहे. व ती इतकी तकतकीत आहे की तिच्यात आरशाप्रमाणे प्रतिबिंब पडतात. (२८।६ पहा) (क) रंगिबेरंगी- तटबंदीला ठिकठिकाणी सुंदर नाना रंगांनी विभूषित अनेक बुरूज आहेत. तट व बुरूज सोन्याचे असून त्यात विविध रंगांची रत्ने जडलेली आहेत. या तटबंदीला जगांत उपमा नाही. म्हणून उत्प्रेक्षेने वर्णन करतात. अयोध्या जणू इंद्रपुरी अमरावती आहे व तटात जडलेली रत्ने जणू असंख्य नवग्रह आहेत. अनंत ब्रह्मांडातील अनंत सूर्यादि नवग्रह एकत्र झाले व त्या सगळ्यांनी जणू अयोध्येला वेढा दिला आहे. सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरू, शुक्र, शनि, राहू व केतु हे नवग्रह आहेत. या प्रत्येक ग्रहाचे रत्न आहे. माणिक, मौक्तिक, पोवळे, पाच पुष्पराज, हिरा, नील, गोमेद आणि लसण्या ही क्रमशः सूर्यादि नवग्रहांची रत्ने आहेत. आकाशातून, लांबून पाहणारास असे वाटते की त्या कोटात रत्ने नसून नवग्रहच आहेत. नवग्रहासारखी दुरून दिसतात.

हिं. ।महि बहुरंग रचित गच काँचा।जो बिलोकि मुनिवर मन नाचा।।६।।
।धवल धाम ऊपर नभ चुंबत।कलस मनहुँ रबिससि दुति निंदत।।७।।
।बहु मनि रचित झरोखा भ्राजहिं।गृह गृह प्रति मनि दीप बिराजहि।।८।।
छं. ।मनि दीप राजहिं भवन भ्राजहिं देहरी बिद्रुम रची।
।।मनि खंभ भीति बिरंचि बिरचि कनक मनि मरकत खची।।
।सुंदर मनोहर मंदिरायत अजिर रूचिर फटिक रचे।
।।प्रति द्वार द्वार कपाट पुरट बनाइ बहु बज्रन्हि खचे।।१।।

म. ।महि बहुरंगी रत्नीं विरचित।नाचत मुनिवर-मनहि विलोकित।।६।।
।धवल धाम वरतीं नभ चुंबिति।कळस जणूं रविशशिभा निंदिति।।७।।
।बहु मणि रचित झरोके भ्राजति।घरोघरीं मणिदीप विराजति।।८।।
छं. ।मणि दीप राजति गृहें भ्राजति, देहली विद्रुम-कृता।

।।मणि खांब भिंति विरंचि विरचित कनक मणि मरकत-युता।।
।सुंदर मनोहर मंदिरायत स्फटिक अजिरे रुचिर ती।
।।प्रति दारिं दारिं कपाट हाटक खचित वज्रहि बहुत तीं।।१।।

अर्थ- (अयोध्येतील) त्या तटाच्या वरच्या भागाच्या व सज्जाच्या वगैरे जमिनी विविध रंगांच्या रत्नांच्या केल्या आहेत, त्यांना पाहून मुनिवरांचे मन सुद्धा नाचू लागते.।।६।। उज्वल महाल वर जणू आकाशाचे चुंबन घेत आहेत आणि घरांचे कळस जणु सूर्याच्या व चंद्राच्या तेजाची निंदा करीत आहेत.।।७।। महालाच्या खिडक्या विविध रत्नांच्या बनविलेल्या प्रकाशत आहेत व प्रत्येक घरी मणिदीप रत्नदीप विराजत आहेत.।।८।। मणिदीप शोभत आहेत, पोवळ्यांच्या बनविलेल्या दारांच्या चौकटींनी घरे विराजत आहेत, रत्नांचे खांब आहेत, माणके (मणि) व पाचू (मरकत) जडलेल्या सोन्याच्या भिंती जणू विरंचीनेच निर्माण केल्या आहेत. रामचंद्रांचा महाल (= मंदिर) सुंदर मनोहर व विशाल आहे. आंगणे स्फटिकांची सुंदर बनविलेली आहेत. प्रत्येक द्वाराला दरवाज्याच्या फळ्या (कपाट) सोन्याच्या असून त्यात अनेक हिरे कलाकुसरीने जडलेले आहेत.।।छं.।।

टीका. (१) <u>महि बहुरंगी रत्नी विरचित</u>- <u>काँचा</u> = काच असा शब्दार्थ आहे, पण <u>काचेच्या जमिनी व्यवहार्य नाहीत</u> म्हणून रत्ने असा अर्थ घेणे भाग आहे. मागला संदर्भ तटबंदीचा आहे, म्हणून येथे महि = जमीन म्हणजे त्या तटबंदीच्या वरच्या सपाट पृष्ठभागाची जमीन असा अर्थ घेणे संयुक्तिक आहे. गच्च्यांच्या फर्शीचे वर्णन तटबंदीच्या आधी केलेले आहे. (क) <u>मुनिवर मनहि नाचत</u>- तटाच्या पृष्ठभागाची ती रत्नांची जमीन तो तट वगैरे पाहून मुनिश्रेष्ठांचे मन सुद्धा उड्या मारू लागते. व वाटते की त्या तटावर खूप हिंडावे व नाचावे आनंदाने. <u>(ख) धवल धाम नभ चुंबिती</u>- गगनचुंबी महाल आहेत. वाटते की ते मुख वर करून आकाशाचे चुंबनच घेत आहेत. <u>(ग) कळस-निंदिती</u>- महालाचे कळस दिवसा सूर्य प्रकाशाला व रात्री चंद्र प्रकाशाला लाजविणारे आहेत.

<u>सूचना</u>- ब्रह्मलोकांतून आकाशमार्गाने येणाऱ्या मुनींना अयोध्येचे दृश्य ज्या क्रमाने दिसले त्या क्रमाने ते वर्णन केले आहे. कळस आधी दिसले नाहीत, कारण की आकाशातून फार उंचावरून दुरून येतांना रूंद ऐसपैस असणाऱ्या

राजवाड्याच्या वरच्या गच्च्याच आधी दिसावयाच्या, अरूंद निमुळते कळस फार उंचावरून आधी दिसणे शक्य नाही. नंतर त्या गच्च्यांपेक्षा उंचीला कमी असलेली पण रूंद, विशाल तटबंदी व तिचा पृष्ठभाग = वरील रत्ननिर्मित जमीन दिसली. आणखी खाली आले तेंव्हा घरे सुटी सुटी दिसू लागली. फार दुरून घरे सुटी सुटी दिसत नाहीत. नंतर घरांचे कळस दिसू लागले. नंतर ते मुनिवर अयोध्येत उतरले तेव्हा घरांच्या खिडक्या, पुढले दरवाजे, झरोके दिसू लागले आणि त्यातून दिवसा मणिदीपांचा प्रकाश दिसू लागला. दिंडी दरवाज्यावर मणिदीप स्पष्ट दिसू लागले.

छंद- (१) आधीच घरे कनकरत्नखचित सुंदर त्यात सूर्य प्रकाशाला लाजविणारा मणिदिपांचा प्रकाश पडलेला आहे. देहली- दाराचा खालचा वा वरचा उंबरठा म्हणून येथे दाराची चौकट असा अर्थ आहे. दारांच्या चौकटी विद्रुमाच्या = पोवळ्याच्या केलेल्या दिसल्या. हे लक्षात ठेवावे की या छंदातील मुख्य वर्णन रामचंद्रांच्या राजमहालाचे आहे. हा गूढार्थ 'मंदिर' शब्दाने ध्वनित केला आहे. बाकीच्यांना गृह (भवन) घर हे शब्द वापरले आहेत. मणि = माणिक, मरकत = पाचू, ही लाल व हिरव्या रंगाची रत्ने भिंतीत जडलेली आहेत. विरंचि = विशेष रचना करणारा ब्रह्मदेव. त्यानेच रत्नांचे खांब, भिंती वगैरेंची चित्रविचित्र विशेष रचना केली आहे. सार हे की अशी रचना जगांत कुठेही नाही. (क) मंदिरायत = मंदिर आयत. रामचंद्रांचा राजमहाल आयत = विशाल आहे. तो इतका सुंदर आहे की नारद सनकादि मुनींचे सुद्धा मन चोरतो. (मनो-हर). दारांच्या फळ्या झडपा (कपाट) सोन्याच्या (हाटक) असून त्यात पुष्कळ हिरे कलाकुसरीने जडलेले आहेत.

हिं.दो. ।चारु चित्रसाला गृह गृह प्रति लिखे बनाइ।।
।।रामचरित जे निरख मुनि ते मन लेहि चोराइ।।२७।।

म.दो. ।चारु चित्रशाला गृहीं गृहीं लिखित सजवून।।
।।रामचरित ते बघत, मुनि मना घेइ चोरून।।२७।।

अर्थ- घरोघरी चित्रशाळा आहेत, त्यात श्रीरामचरित्र उत्तम प्रकारे सजवून चित्रित केले आहे, ते पाहिले की मुनींच्या मनाला सुद्धा चोरून

घेते.।।दो.२७।।

टीका- ब्रह्मदेवादि कैलास पर्वतावर जमून, ब्रह्मदेवाने प्रभूची प्रार्थना केली ती चित्रे, प्रभू देवादिकांना वरदान देतात त्यांचे दशरथ पुत्रकामेष्टि यज्ञ करतात त्याची क्रमशः अनेक चित्रे, याप्रमाणे रावणवध, बिभीषणाभिषेक, सीतेचे अग्निदिव्य इत्यादि राज्याभिषेकापर्यंतचे व नंतरचे सर्व रामचरित्र दृष्टीने पाहता येईल अशा रितीने क्रमशः चित्रे काढलेली आहेत, म्हणजेच चित्रमय रामायणच प्रत्येक घरी चित्रशाळेत तयार केलेले आहे. रामचरित्राचे श्रवणकीर्तन झाल्यावर त्याचे भावोद्‍बोधक स्मरण करण्यास व ते ते दृश्य हृदयांत बिंबविण्यास हे साधन अप्रतिम आहे. हे चित्रमय रामचरित्र पाहताच नारद सनकासारखे भक्त ज्ञानी महायोगी चित्रांसारखे बघत भावमग्नच होतात.
<u>सूचना</u>- याप्रमाणे अयोध्येतील घरांचे वर्णन केले. घरांच्या बाहेरचे सभोवतालचे वर्णन करतात.

हिं. *।सुमन बाटिका सबहिं लगाई।बिबिध भाँति करि जतन बनाई।।१।।*
।लता ललित बहुत जाति सुहाई।फूलहिं सदा बसंत किं नाई।।२।।
।गुंजत मधुकर मुखर मनोहर।मारुत बिबिध सदा बह सुंदर।।३।।
।नाना खग बालकन्हि जिआए।बोलत मधुर उडात सुहाए।।४।।
।मोर हंस सारस पारावत।भवननि पर सोभा अति पावत।।५।।
।जहँ तहँ देखहिं निज परिछाहीं।बहुबिधि कूजहिं नृत्य कराहीं।।६।।
।सुक सारिका पढावहिं बालक।कहहु राम रघुपति जनपालक।।७।।

म. *।सुमन वाटिका सगळे लाविती।नाना सायासीं बहु सजविती।।१।।*
।लता ललित सुंदर बहु जाती।सदा वसंता-समान फुलती।।२।।
।गुंजति मधुकर मुखर मनोहर।मारुत सदा त्रिविध अति सुंदर।।३।।
।नाना खगांस बालक पाळति।वदति मधुर उडतां बहुं शोभति।।४।।
।मोर हंस सारस पारावत।भवनांवर शोभा अति पावत।।५।।
।जिथें तिथें पडती पडछाया।लागति कूजन नृत्य कराया।।६।।
।पढविति शुक-मैनानां बालक।म्हणा राम रघुपति जनपालक।।७।।

अर्थ- सर्व लोकांनी (आपापल्या घराजवळ) फुलबागा लावल्या आहेत, व नाना

यत्नांनी त्या पुष्कळ सुसज्ज केल्या आहेत.।।१।। नाना जातींच्या सुंदर व ललित लता असून, त्या वसंत ऋतूत जशा फुलाव्या तशा सदा सर्वकाळ फुलत आहेत.।।२।। (तेथे) भुंगे व मधमाशा मधुर स्वराने गुंजारव करतात व तो मन चोरतो. मारूत (वारा) शीतल मंद सुगंधी असा सदा सुंदर वाहात असतो.।।३।। बालकांनी नाना प्रकारचे पक्षी पाळले आहेत, ते मधुर कूजन करतात (बोलतात) व उडतांना फारच शोभतात.।।४।। मोर, हंस, करकोचे, कबुतरे, पारवे इत्यादि पक्षी घरांवर फारच सुशोभित दिसतात.।।५।। जिथे उडतील तिथे त्यांच्या पडछाया पडतात व त्यांना पाहून ते नृत्य व कूजन करू लागतात.।।६।। बालक पोपटांना व साळुंक्यांना बोलावयास शिकवितात की म्हणा राम राम, म्हणा रघुपति जन-पालक.।।७।।

टीका. चौ.१-३ (१) लता ललित- ज्यांच्याकडे पाहिल्यानेच आनंद होईल अशा सुंदर व कोमल लता. (क) मारूत = केव्हा जोराने वाहणे व केव्हा अगदी बंद पडणे हा ज्याच्या स्वभाव असा वारा आपला स्वभाव सोडून सदा मंदमंद वाहू लागला व तो सुगंधी व शीतलही असतो. रामराज्यातच 'शीतल मंद सुगंधि गंधवह' सदा वहात असतो हे पूर्वी सांगितले आहेच. सदा वसंत ऋतूच असल्याने लता बाराही महिने खूप फुलतात.

चौ.४-६ (१) 'नाना खगांस बालक पाळति'- मोठी माणसे पक्षी पाळीत नाहीत. कारण पक्ष्यांना स्वैर संचार करण्यात सुख वाटते. त्यांना पाळणे म्हणजे त्यांच्या निसर्गदत्त स्वातंत्र्यांचा अपहार करणे आहे. बालकांनी पाळले तर दोष नाही. (क) मोर, हंस, करकोचे, पारवे, पोपट, साळुंक्या इ. पक्षी बालकांनी पाळले आहेत. त्यातील पोपट व साळुंक्या यांना पिंजऱ्यात ठेवल्याने उडता येत नाही. मोर वगैरे बागेतून उडून घरांच्या गच्चांवर, सज्जांत वगैरे जात. तिथे फर्शी रत्नांची असल्यामुळे जिथे जातील तिथे त्यांची प्रतिबिंबे पडतात, व आपल्याच जातीचे दुसरे पक्षी आले आहेत असे वाटते. आणि पशुपक्षी वैरभाव विसरून एकमेकांवर प्रेम करणारे झाले असल्याने त्यांना आनंद होतो व लागतात नाचायला व मधुर कूजन करायला.

चौ.७ (१) पढविती....बालक- बालकांनी पोपट साळुंक्या पाळणे पाप

नाही. त्यांना शिकविण्याच्या निमित्ताने बालकांना नामस्मरण व रामगुणगान करण्याची सहज सवय लागते, व ते पक्षी राम राम बोलू लागले, व रामगुणवर्णन करू लागले की ते इतरांच्याही कानी पडून ऐकणारे पुनीत होतात. 'शुका कारणे कुंटिणि राम वाणी। मुखे बोलता ख्याति झाली पुराणी' (समर्थ). पण पोपट साळुंक्यांना काय शिकवावे ते मात्र मुलांना आईबापांनी शिकविले पाहिजे. 'सज्जन खलगृहिं शुक साळुंक्या। रामवदति, मुखि शिव्या शेलक्या' (१।७।१०). सूचना- नारदादि मुनी अयोध्येत आकाशातून उतरले ते श्रीरामचंद्रांच्या महालाच्या जवळपासच उतरले. नंतर रामदर्शन घेऊन नगरातून पुढे पुढे चालले आहेत. त्यांना जे दिसले व रोज दिसते त्याचे क्रमशः आतून बाहेर जाण्याच्या दृष्टीने वर्णन केले जात आहेत.

हिं. *।राज दुआर सकल बिधि चारू।बीथीं चौहट रूचिर बजारू।।८।।*
छं. *।बाजार रूचिर न बनइ बरनत वस्तु बिनु गथ पाइए।*
।।जहँ भूप रमानिवास तहँ की संपदा किमि गाइए।।
।बैठे बजाज सराफ बनिक अनेक मनहुँ कुबेर ते।
।।सब सुखी सब सच्चरित सुंदर नारिनर सिसु जरठ जे।।१।।

म. *।राजद्वार सर्वपरिं सुंदर।वीथि चौक बाजार मनोहर।।८।।*
छं. *।बाजार सुंदर वर्णवे ना वस्तु फुकट हि मिळतसे।*
।नृप जेथ रमानिवास तेथिल संपदा वर्णिति कसे?।।
।बसले बजाज सराफ वाणी जणु अनेक कुबेर ते।
।।सच्चरित सुंदर सब सुखी अति नारिनर शिशु जरठ जे।।१।।

अर्थ- राजद्वार सर्व प्रकारे सुंदर आहे. रस्ते, चव्हाटे व बाजार मनोहर आहेत.।।८।। बाजार इतका सुंदर आहे की वर्णन करणे अशक्य, आणि तेथे जिन्नस फुकट सुद्धा मिळतात. जेथे लक्ष्मीनिवासच भूपति आहेत तेथील संपदा कौण कशी वर्णन करू शकतील? कापडाचे व्यापारी (बजाज) सराफ व वाणी बसले आहेत, ते जणू अनेक कुबेर आहेत. स्त्रिया पुरूष बाल वृद्ध इ. सर्वच अत्यंत सुखी, सुंदर आणि शुद्ध चरित्रसंपन्न आहेत.।।छं.।।

टीका. चौ.८ (१) राजद्वार- जेथे दरबार भरतो तेथील बाहेरचे मुख्य प्रवेशद्वार, देवडी. हे सर्व प्रकारे सुंदर आहे.

छंद. (१) बजाज = कापडाचे व्यापारी, सराफ = सावकार, सोने चांदी, जवाहीर- यांचा व्यापार करणारे, वाणी- इतर सर्व प्रकारचे व्यापारी. यांच्या पेठांच्या पेठा आहेत व ते सर्व शेकडो व्यापारी कुबेरासारखे धनवंत आहेत. असे हिंडत हिंडत मुनि शहराच्या बाहेर गेले तेव्हा शरयू दृष्टीस पडली. तिचे वर्णन करतात.

हिं.दो. ।उत्तर दिसि सरजू बह निर्मल जल गंभीर।।
।।बाँधे घाट मनोहर स्वल्प पंक नहिं तीर।।२८।।

म.दो. ।वाहे शरयू उत्तरे निर्मल जल गंभीर।।
।।घाट सुबद्ध मनोहर पंकहीन तत्तीर।।२८।

अर्थ- अयोध्येच्या उत्तरेस शरयू नदी वाहते व तिचे पाणी (सदा) निर्मल व खोल असते. उत्तम मनोहर घाट बांधलेले असून तीरावर पंक (चिखल) नाही.।।दो.२८।।

टीका. (१) हल्ली सुद्धा शरयूचे पाणी निर्मल व खोल असते. पण पुष्कळ महिने पाणी घाटांच्या जवळ नसते, व घाटांच्या जवळ चिखल, शेवाळ असते. रामराज्यातले घाट अद्याप असणे शक्य नाही. शरयू आजही अयोध्येच्या उत्तरेस आहे.

हिं. ।दूरि फराक रुचिर सो घाटा।जहँ जल पिअहिं बाजि गज ठाटा।।१।।
।पनिघट परम मनोहर नाना।तहाँ न पुरुष करहिं अस्नाना।।२।।
।राज घाट सब बिधि सुंदर बर।मज्जहिं तहाँ बरन चारिउ नर।।३।।
।तीर तीर देवन्ह के मंदिर।चहुँ दिसि तिन्ह के उपबन सुंदर।।४।।

म. ।दूर रुचिर तो स्वतंत्र घाट।जिथें पिती जल हय गज थाट।।१।।
।अति जलघाट मनोहर नाना।तेथें पुरुष न करिती स्नाना।।२।।
।राजघाट सब विधि सुंदर वर।मज्जति तिथें वर्ण चारी नर।।३।।

।तीरिं तीरिं बहु देव मंदिरें।सभोवतीं उपवनें सुंदरें।।४।।

अर्थ- जिथे हत्ती घोडे इत्यादींचे समूह पाणी पितात तो घाट सुंदर असून दूर व स्वतंत्र आहे.।।१।। पाणी भरण्यासाठी (स्त्रियांचे) अनेक घाट असून ते अति मनोहर आहेत व तेथे पुरूष स्नान (वगैरे) करीत नाहीत.।।२।। राजघाट (सार्वजनिक) सर्व प्रकारे सुंदर व उत्तम आहेत व तेथे चारी वर्णांचे लोक स्नान करतात.।।३।। नदीच्या तीरातीराला (विष्णु व शंकर यांची) पुष्कळ मंदिरे असून त्यांच्या सभोवती सुंदर उपवने आहेत.।।४।।

टीका. चौ. १-३ (१) येथे तीन प्रकारच्या घाटांचे वर्णन आहे. हत्ती, घोडे, गाई, बैल, लुळे पांगळे यांच्यासाठी बांधलेला घाट लोकवस्तीपासून दूर व अगदी बाजूला आहे. हा घाटही सुंदर आहे. हत्ती, घोडे इ. पशूंचा उपसर्ग लोकांना होऊ नये म्हणून दूर एका बाजूला आहे. अशा घाटाच्या पायऱ्या उंच व आखूड असून भागत नाही. अगदी ठेंगण्या व रूंद असल्या तरच गाई बैल घोडे वगैरेना चढता येते. (क) जलघाट- (पानिघाट) हे स्त्रियांच्यासाठी स्वतंत्र व पुष्कळ आहेत. स्त्रियाच फक्त पाणी भरणे, स्नान करणे वगैरेसाठी यांचा उपयोग करतात. पुरूषांस तेथे जाण्यास बंदी असते. हे घाट अत्यंत मनोहर आहेत. (ख) राजघाट- हा शब्द राजरस्ता या शब्दासारखा वापरला आहे. राजकुटुंबासाठी असलेला असा अर्थ नाही. हे पुढील चरण स्पष्ट सांगतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र या चारी वर्णांचे पुरुष या घाटांचा उपयोग करतात. मज्जति = स्नान करतात. याचा अर्थ स्नान आदिकरून व्यवहार करतात असा आहे. याला पुरूषांचा घाट म्हणता येईल.

चौ.४. (१) तीरि...देवमंदिरे- मानसांत मंदिर शब्द राम, हरि, शिव व हनुमान यांच्या निवासस्थानालाच वापरला आहे, पण रामावतार काळात अयोध्येतच मारूतीची मंदिरे व राममंदिरे असणे शक्य नाही, म्हणून येथे शिव मंदिरे व विष्णुमंदिरे असाच अर्थ घेणे योग्य आहे. उपवन = कृत्रिम वन- हल्ली सुद्धा शरयू तीराला बरीच शिवमंदिरे आहेत.

हिं. ।कहुँ कहुँ सरिता तीर उदासी।बसहिं ग्यान रत मुनि संन्यासी।।५।।
।तीर तीर तुलसिका सुहाई।बृंद बृंद बहु मुनिन्ह लगाई।।६।।
।पुर सोभा कछु बरनि न जाई।बाहेर नगर परम रुचिराई।।७।।

।देखत पुरी अखिल अघ भागा।बन उपबन बापिका तडागा।।८।।

म. *।कुठें कुठें नदितीरिं उदासी।वसति बोधरत मुनि संन्यासी।।५।।*
।तीरानें तुलसिका सुशोभन।वृंद वृंद बहु रोपित मुनिगण।।६।।
।पुरशोभा ये जरा न वदता।बहिर्नगरही परम रूचिरता।।७।।
।पुरदर्शन नुरवी अघडाग हि।वन उपवन वापिका तडागहि।।८।।

अर्थ- शरयूच्या तीरावर कुठे कुठे त्यागी (उदासी) ज्ञानरत मुनि व संन्यासी राहतात.।।५।। नदीच्या काठाकाठाने मुनिगणानी सुंदर तुलसीची वनेच्या बने पुष्कळ लावलेली आहेत.।।६।। नगराची शोभा जरा सुद्धा वर्णन करता येत नाही, व नगराच्या बाहेरही अत्यंत सौदर्य आहे.।७।। नगराचे दर्शन पापाचा डागसुद्धा उरू देत नाही. (सर्व पापे नष्ट होतात.) नगराच्या बाहेर वने उपवने वापी, तलाव (पुष्कळ) आहेत.।।८।।

टीका. चौ. ५-६ (१) उदासी = उदासिन- जनसंसर्गापासून दूर राहणारे. बोधरत = ज्ञानरत, ज्ञानाचीच आवड असलेले, ज्ञानमार्गी. यांना एकांताची आवड असते म्हणून नदीकाठी राहतात, पण ते सुद्धा जवळ जवळ राहात नाहीत. कुठे कुठे तुरळक तुरळक एकमेकांपासून दूर दूर राहतात. यांना भक्तिमार्गाची मुळीच रूचि नाही हे सुचविले. अशांना उद्देशूनच पुढे भक्तिगीतेत 'तया भला कधि म्हणे न कोणी।गुंजा घेइ परिस टाकोनी' (४४।३) आणि ज्ञान 'करूनि कष्ट जरि मिळे कुणाला।भक्तिहीन तो प्रिय नहि मजला.' (४५।४) असे म्हटले (क) तीराने तुलसिका...मुनिगण- भक्तिमार्गविमुख केवळ ज्ञानमार्गी, योगी, योग्याभ्यासी मुनींना तुळशी फुले इत्यादींची जरूर नसते. त्यागी भक्तीमार्गी लोकांनाच तुळशीची आवड असते. येथे भक्तिमार्गी मुनि सुचविले. व हेच पुष्कळ आहेत हे 'बहु मुनिन्ह' = मुनिगण या शब्दाने सुचविले. ते ज्ञानरत मुनि कुठे कुठे = तुरळक आहेत.

चौ.७-८ (१) पुरशोभा ये जरा न वदता- येथे पुरशोभा वर्णनाचा उपसंहार केला व पुढील चरणांत नगराच्या बाहेरच्या वर्णनाचा उपक्रम केला. बहिर्नगर = नगराच्या बाहेर. नगराच्या आतला भाग जसा सुंदर व मनोहर आहे तसाच बाहेरचा भागही आहे. येथे जे अल्पसे वर्णन केले ते न केल्यासारखेच आहे.

राम जसे अनंत अपार तशी त्यांच्या राजधानीची शोभाही अनंत अपारच. (क) 'बहिर्नगरही परम रूचिरता'- असे बाहेरच्या भागाचे वर्णन सुरू केल्यावर पुन्हा 'पुरदर्शन नुरवी अघडागहि' असा नगराचा प्रभाव सांगितला. खरे पाहतां या दोन चरणांची अदलाबदल पाहिजे होती. पण 'पुरदर्शन...डागहि' हा चरण नंतर घेऊन सुचविले की पुरदर्शन = नगराच्या आतल्या व बाहेरच्या भागाचे दर्शन सारखेच प्रभावी आहे, सर्व पापविनाशक आहे. वापिका= जिन्यासारख्या दगडी पायऱ्यांची विहीर, बाव, बावडी इ. नावे आहेत. यांचे आकार व बांधणी नाना प्रकारची आढळली. तडाग = तलाव.

हिं.छं. *।बापीं तडाग अनूप कूप मनोहरायत सोहहीं।*
।।सोपान सुंदर नीर निर्मल देखि सुर मुनि मोहहीं।।
।बहु रंग कंज अनेक खग कूजहिं मधुप गुंजारही।
।।आराम रम्य पिकादि खग रव जनु पथिक हंकारहीं।।१।।
दो. *।रमानाथ जहँ राजा सो पुर बरनि कि जाइ।।*
।।अनिमादिक सुख संपदा रहीं अवध सब छाइ।।२९।।

म.छं. *।निरूपम तडाग सुवापि कूप मनोहरायत शोभती।*
।।सोपान सुंदर नीर निर्मल बघुनि सुर मुनि मोहती।।
।बहुरंगी पंकज भृंग गुंजति विहग सुंदर बोलती।
।।आराम रम्य पिकादि खग-रव पांथिकां जणु बाहती।।२।।
दो. *।रमानाथ जिथ राजा ते किं वर्णिले जाय।।*
।।अणिमादिक सुख संपदा करिति पुरी निज ठाय।।२९।।

अर्थ- अनुपम सुंदर वापी, तलाव व कूप विशाल व मनोहर शोभत आहेत. त्यांना असलेले सुंदर सोपान व निर्मल पाणी पाहून देव व मुनि मोहित होतात. (तलावात व वापीत) अनेक रंगांची फुले फुललेली असून भृंग गुंजारव करीत आहेत, आणि पक्षी सुंदर बोलत आहेत. उद्याने रम्य आहेत, आणि कोकिळादि खगांचे कूजन जणू वाटसरूंना बोलावित आहे.।।छंद।। जेथे रमानाथ लक्ष्मीनाथ राजा आहे ते नगर का वर्णिले जाणार आहे? (अगदी अशक्य). अणिमादिक (अष्टमहासिद्धी) व सुख आणि संपत्ती (ऋद्धि व नवनिधि) यांनी हे नगर आपले निवासस्थान केले.

आहे.।।२९।।

टीका. छंद (१) निरूपम = उपमा रहित. मनोहरायत- मनोहर (अधिक) आयत = विशाल, विस्तीर्ण. सोपान = जिने, पायऱ्या, घाट. वापीना जिने, कूपांना पायऱ्या व तलावांना घाट. 'मणिसोपान बिचित्र बनवले.' (१।२२७।७) असे जनकपुरीत होते, म्हणून ते येथे गृहीत धरणे जरूर आहे. आराम = उद्यान, मोठा सार्वजनिक बाग. (उदा. राणीचा बाग) या उद्यानातच वापी तडाग कूप वगैरे आहेत. उद्यानात पोपट, कोकिळा वगैरे बोलत आहेत, त्या जणू त्या उद्यानाने वाटसरूंना बोलावण्यासाठी हाका मारल्या जात आहेत. ३।४०।२-४ पंपासरोवराचे वर्णन पाहावे.

दोहा- (१) अयोध्यानगराचा आतील भाग जसा यथार्थ वर्णन करणे कोणालाही अशक्य याप्रमाणेच नगराच्या बाहेरील भागाचे सुद्धा वर्णन करता येणे शक्य नाही. अणिमदिक = अणिमा महिमा वगैरे अष्ट महासिद्धि. सुख शब्दाने ऋद्धी व संपदा शब्दाने नवनिधि सुचविले आहेत. ऋद्धि सिद्धि नवनिधीनी अयोध्यानगर हे आपले निवासस्थान बनविले. (क) ती शोभा पाहताच वाणीच निरूद्ध होते! मन मग्न होते, मग कोणीही असला तरी वर्णन कसे करणार. सूचना २७।३ पासून येथपर्यंत (दो.२९) नगरवर्णन केले. आता रामगुणगानाचा नमुना दाखवितात.

हिं. ।जहँ तहँ नर रघुपति गुन गावहिं।बैठि परसपर इहइ सिखावहिं।।१।।
।भजहु प्रनत प्रतिपालक रामहि।सोभा सील रूप गुन धामहि।।२।।
।जलज-बिलोचन स्यामल गातहि।पलक नयन इव सेवक त्रातहि।।३।।
।धृत सर रूचिर चाप तूनीरहि।संत कंज बन रबि रन धीरहि।।४।।
।काल कराल ब्याल खगराजहि।नमत राम अकाम ममता जहि।।५।।

म. ।जिथं तिथं नर रघुपतिगुण गाती।बसुनि परस्पर हेंच शिकविती।।१।।
।भजा प्रणत-प्रतिपालक रामा।शोभा-शील-रूप-गुण-धामा।।२।।
।श्यामल गात्रा जलज लोचना।पक्ष्म नयन इव दासत्राणा।।३।।
।धृंत शर रूचिर चाप तूणीरा।संत कंजवन रवि रणधीरा।।४।।
।काल कराल-भुजग-विहगेश्वर।नमत राम अकाम-ममता-हर।।५।।

अर्थ- लोक जिथे तिथे रघुपतीचे गुण गातात, आणि बसून एकमेकांस हेच शिकवितात की.।।१।। शरणांगताचा प्रतिपाल करणाऱ्या रामाला भजा. शोभा, शील, रूप आणि गुण यांच्या धामाला श्रीरामाला भजा.।।२।। श्यामल शरीराच्या कमलनयन रामाला भजा. पापण्या डोळ्यांचे संरक्षण करतात तसे सेवकांचे संरक्षण करणाऱ्या रामाला भजा.।।३।। सुंदर बाण, सुंदर धनुष्य व सुंदर भाता धारण करणाऱ्या रामाला भजा. संतरूपी कमलवनाला फुलविणाऱ्या रणधीर श्रीरामसूर्याला भजा.।।४।। कालरूपी भयानक भुजंगाला खाणाऱ्या श्रीरामरूपी खगेश्वराला भजा. नमतांच शरण जाताच अकामांच्या (निष्कामांच्या) ममतेचे हरण करणाऱ्या श्रीरामाला भजा.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) जिथ तिथ... शिकविती- पूर्वीच म्हटले आहे की 'नारी नर हि रामगुणगाना। करिति अहर्निश जात कळत ना।।' (२६।८) कुठेही चार स्त्रिया किंवा चार पुरूष जमले म्हणजे इतर गप्पा न मारता, गावकुटाळकी न करता स्त्रिया स्त्रियांना व पुरूष पुरूषांना, आपापसात पुढे दिल्याप्रमाणे प्रेमाने, कळकळीने सांगतात. (क) प्रणत = शरण आलेला. प्रतिपालक = सर्व प्रकारे सदा पालन करणारे- 'सकृत प्रणमता अपले करतां' (२।२९९।३), ३।४३।४-५, ५।४४।१, इत्यादि अनेक वचने हेच सांगतात. 'जयराम शोभाधाम।दायक प्रणत विश्राम। (इंद्रवचन)' 'जय प्रणतपाल दयालु प्रभु' (वेदवचन). (ख) शोभा आणि रूप यातील भेद १।२४७।७-८ च्या टीकेत पाहावा. भजा = शरण जा व भजन करा. ल.ठे.- या स्तुतीत मुख्यतः शोभा, शील, रूप, व गुण या चार गोष्टींचेच वर्णन आहे. प्रणतप्रतिपालक हे शील आहे.

चौ.३-४ (१) श्यामल गात्रा जलज लोचना- यात शोभा व रूप वर्णन केले. (क) पक्ष्म नयन इव दासत्राणा- दासांचे त्राण = संरक्षण करणारे. डोळ्यांनी प्रार्थना विनंत्या केलेल्या नसतां पापण्या जशा सहज स्वभावाने डोळ्यांना जपत असतात तसे राम दासांना जपतात व त्यांचे संरक्षण करतात. हा त्यांचा सहज स्वभाव आहे. 'त्यास सदा मी रक्षी ताता। जशी बालका जपते माता' (५।४३।४-६पहा) 'शरणागतभयहारी मम पण' असे प्रभु म्हणतात.

कामक्रोधादि दुःखदायक कचरा त्यांच्या हृदयरूपी डोळ्यांत शिरू देत नाहीत. शील वर्णिले. (ख) धृत शर....तृणीरा- याने शोभा वर्णन केली. 'भजा' हे क्रियापद प्रत्येक चरणाबरोबर घेणे जरूर आहे. ढोलके वाजवून जशी दवंडी पिटतात तसे हे सांगितले जात आहे. (ग) संत कंजवनरवि रणधीरा- कंजबन = कमलवन. त्यातील सर्व कमळे सूर्य उगवला म्हणजे फुलतात, तसे संत समुदायाला आनंदित, प्रसन्न करणारे रणधीर जे राम त्यांना भजा. रणधीर शब्दाने सुचविले की त्यांनी आपल्या युद्धवीरतेने दुष्टांचा विनाश करून संतांना सुखी केले. येथे गुणांचे वर्णन केले.

चौ.५ (१) 'काल....विहगेश्वर'- विहग अधिक ईश्वर = विहगेश्वर, पक्षीराज. भुजग = सर्प, कितीही मोठा व भयंकर असला तरी पक्षिराज गरूड त्याला मारतो- खातो. तसे राम काळरूपी भयानक सर्पाचा विनाश करणारे आहेत. 'भजसि न मन रामास त्या काल यस्य कोदंड' 'कालमत्तेभसिंहं' 'काळ सदा तव भीत भया तो' (३।१३।८) भाव हा की राम आपल्या दासांस काळभयापासून मुक्त करतात. मरण भय घालविण्यासाठी रामास भजा. यानेही असामान्य गुण सांगितला. (क) नमत राम अकाम-ममता-हर-नमत = प्रणाम करताच = शरण जाताच. 'सकृत् प्रणमतां अपले करतां' (२।२९९।३) हिंदीतील 'ममता-जहि' ममतेला ठार मारणारा असा शब्दार्थ घेणे जरूर आहे. अकाम = रामभक्तिशिवाय कसलीही कामना नसणारे. त्यांच्या जगांतील विषयावरील ममतेचा ते आपल्या कृपेने संहार करतात. फक्त निष्काम बनून अनन्य भावाने शरण गेले म्हणजे झाले. वरील चार चौपायांत 'रामाला भजा' हे आठ वेळा सांगितले. आणखी ऐका.

हिं. ।लोभ मोह मृगजूथ किरातहि।मनसिज करि हरि जन सुखदातहि।।६।।
।संसय सोक निबिड तम भानुहि।दनुज गहन घन दहन कृसानुहि।।७।।
।जनकसुता समेत रघुबीरहि।कस न भजहु भंजन भवभीरहि।।८।।
।बहु बासना मसक हिम रासिहि।सदा एक रस अज अबिनासिहि।।९।।
।मुनि रंजन भंजन महि भारहि।तुसलिदास के प्रभुहि उदारहि।।१०।।

म. ।लोभ मोह मृगयूथ किराता।मनसिज-करि-हरि जन सुखदाता।।६।।
।संशय शोक निबिडतम भानुसि।दनुज गहन घन दहन कृशानुसि।।७।।

।जनकसुतेसह रघुवीरासी।का न भजा भवभीति हरासी।।८।।
।बहु वासनामशक हिमराशिस।सदा एकरस अज अविनाशिस।।९।।
।मुनिरंजन भंजन महिभारा।दास तुलसिचे प्रभुस उदारा।।१०।।

अर्थ- लोभमोहदिरूपी हरिणांच्या कळपांना मारणाऱ्या श्रीरामरूपी पारध्यास भजा काम (मनसिज-मदन) रूपी हत्तीचा विनाश करणाऱ्या सिंहाला (हरि-सिंह), सेवकांस सुख देणाऱ्या रामाला भजा.।।६।। संशय व शोक रूपी निबिड अंधकाराचा नाश करणाऱ्या भानूला (सूर्याला) भजा. राक्षसरूपी घनदाट अरण्याला जाळणाऱ्या श्रीरामरूपी दावाग्नीला भजा.।।७।। भवभीति हरण करणाऱ्या जानकीसहित रघुवीराला कां भजत नाही?।।८।। अनेक वासनारूपी डासांच्या समूहाला मारणाऱ्या रामरूपी हिमराशीला का नाही भजत? नित्य एकरस, जन्मरहित, अविनाशी श्रीरामास का भजत नाही?।।९।। मुनींना आनंद देणाऱ्या व महिभार-भंजन करणाऱ्या तुलसीदासांच्या उदार प्रभूला का भजत नाही?।।१०।।

टीका. चौ.६. (१)<u>लोभमोहमृगयूथ- किराता-</u> दोन पशूंचा यूथ होत नाही. यूथ = कळप, म्हणून मोह = मोहादि = मोह मत्सर, दंभ, कपट पाखंड इत्यादि ज्या विकारांचा या गुणवर्णनात उल्लेख केलेला नाही त्यांचे येथे ग्रहण करणे जरूर आहे. कामाचा उल्लेख पुढे आहे. हे सर्व विकार हरिणांचा कळप आहे. यांना रामरूपी किरात-पारधी ठार मारतो, म्हणून त्याला भजा. (क) <u>'मनसिज करि हरि'</u> मनसिज = काम, मदन, हरि = सिंह. करि = करी = हत्ती, 'काम कोप मद गज पंचानन (सिंह)' (६।११५।४) असे शंकरांनी म्हटले आहे, म्हणून येथे काम = कामकोपमद समजणे योग्य, क्रोधाचा व मदाचा या गुणवर्णनात निराळा उल्लेख नाही.

चौ.७. (१) संशय...भानुसि- सूर्य उगवल्याबरोबर अंधाराचा नाश करतो तसे राम आपल्या कृपाकिरणांनी संशय भ्रम व शोक यांचा नाश करतात, म्हणून त्यास भजा. <u>(क)</u> <u>'दनुज गहन...कृशानुसि.'</u> गहन= अरण्य. दनुजकुल घन गहन- दहन कृशानु. येथे कृशानु= वणवा, दावाग्नि. 'गहन दनुज कुल दहन कृशानू' (१।२८५।१) असे भृगुपति रघुपतीस म्हणाले आहेत.

चौ.८-१० (१) जनकसुतेसह रघुवीरासी- येथे रघुवीर शब्दाने मुख्यतः कृपावीरता सुचविली आहे. ते आपल्या कृपेने ज्ञान व भक्ति देऊन भवभयाचा नाश करतात, असे असून त्यांना का भजत नाही? येथून पुढे प्रत्येक चरणांत 'का न भजा' हे पालुपद घेणे जरूर आहे. (क) बहुवासना मशक हिमराशिस- मशक = डास, चिलटे. हे अगदी क्षुद्र जंतु असले तरि नाना रोग उत्पन्न करणारे व विश्रांति, स्वस्थता मिळू न देणारे असतात. हिम पडले म्हणजे हे मरतात. अगणित विषय वासना -जरि क्षुद्र वाटल्या तरि जन्ममरण चक्रांत भ्रमण करवितात. विश्राम मिळत नाही. रामकृपेने यांचा सहज नाश होतो. 'विषय मनोरथ दुर्गम नाना। सकल शूल ते मिति नामां ना' (७।१२१।३२). (ख) सदा एकरस....अविनाशिस- याने सुचविले की रघुवीर परब्रह्म आहेत. 'अवतार उदार अपार गुणं।महिभार विभंजन बोधघनं' (६।१११।३) हेच पुढल्या चौपाईत म्हटले आहे. उदार- वाटेल ते देणारे. 'जनां अदेय नसे मम काही' (३।४२।५) (ग) दास तुलसिचे प्रभुस उदारा का न भजा? तुलसीदास या गुणगायकांच्या भावनेशी इतके तदाकार झाले की स्वतःच हे गुणगान करीत आहे असे वाटले.

हिं.दो. ।एहि बिधि नगर नारि नर करहिं राम गुन गान।।
।।सानुकूल सब पर रहहिं संतत कृपानिधान।।३०।।

म.दो. ।नगरनारिनर यापरी करिती रामगुणगान।।
।।सानुकूल सकलां असति संतत कृपानिधान।।३०।।

अर्थ- याप्रमाणे अयोध्येतील स्त्रिया व पुरूष रामगुण गात असतात, आणि कृपानिधान रामचंद्र सर्वांस सदा अति प्रसन्न असतात.।।दो.३०।।

टीका. (१) 'जिथ तिथ नर रघुपति गुण गाती' (चौ.१) असा उपक्रम केला त्यात नारींचा स्पष्ट उल्लेख नव्हता तो येथे केला आहे. सानुकूल असति कृपानिधान- सर्वांवर सदा प्रसन्न असतात आणि 'राम सदा सेवकरुचि राखिति' हे कृपानिधान शब्दाने सुचविले. पुरजनकृत प्रथम स्तुती येथे समाप्त झाली.

पुरजनकृत स्तुति - धनिष्ठा नक्षत्र (चोविसावी स्तुति)

१) अनुक्रम- ही स्तुति चोविसावी, चोविसावे नक्षत्र धनिष्ठा. २)नामसाम्य- नक्षत्रांचे नाव धनिष्ठा आहे. सर्वात अत्यंत धनवती म्हणजे धनिष्ठा. सर्व जगांत परम धनसंपन्न म्हणजे धनिष्ठा अयोध्या आहे. तेथील प्रजाही धनिष्ठा आहे. धनिष्ठ लोकांनी केलेली म्हणून धनिष्ठा. ३)तारेसंख्यासाम्य- 'स्यान्मर्दलाभः कृतैः' कृतै = चारतारांचे. कृत, त्रेता, द्वापर, व कली ही यार युगे आहेत, म्हणून कृतैः = चतुर्भिः. स्तुतीत शोभाधाम, शीलधाम, रूपधाम व गुणधाम हे चार तारे आहे. ४)आकार साम्य- मर्दलाभः मर्दल = ढोलके, ढोलक्यासारख्या आकार आहे. या स्तुतीत ढोलके पिटून- दवंडी फिरवितात त्या प्रमाणे सर्व नगरांत 'प्रणतप्रतिपालक रामाला भजा हो भजा!' 'शोभाशील रूपगुण धामाला भजा हो भजा!' असे वारंवार घोषित केले जात आहे. असे साम्य दुसऱ्या कोणत्याही स्तुतीत नाहीत. ५) देवतासाम्य- धनिष्ठा नक्षत्रांची देवता 'वसु' आहे. वसु = संपत्ती, वैभव. 'अणिमादिक सिद्धि, ऋद्धी व नवनिधी यांनी अयोध्येत सतत निवासच केला आहे. (दो.२९). ६) फलश्रुतिसाम्य- 'सकल सुकृत फल भूरि लोग से' अयोध्येतील लोक इंद्रासारखे = 'सुरदुर्लभभोग' भोगतात हे पूर्वी वर्णन केलेच आहे. रमानाथ या सर्वांवर सदा सुप्रसन्न असल्यामुळे सकल सुकृतांचे फळ जे भूरिभोग = पुष्कळ भोग ते या लोकांस अनायासे मिळत आहेतच. सार हे की या स्तुतीचे प्रेमाने अनुष्ठान करील त्याला धन ऐश्वर्य भरपूर प्राप्त होईल.

श्रीराम प्रताप - दिनेश

हिं. ।जब ते राम प्रताप खगेसा।उदित भयउ अति प्रबल दिनेसा।।१।।
।पूरि प्रकास रहेउ तिहुँ लोका।बहुतेन्ह सुख बहुतन मन सोका।।२।।
।जिन्हहि सोक ते कहउँ बखानी।प्रथम अविद्या निसा नसानी।।३।।
।अघ उलूक जहँ तहाँ लुकाने।काम क्रोध कैरव सकुचाने।।४।।
।बिबिध कर्म गुन काल सुभाऊ।ए चकोर सुख लहहिं न काऊ।।५।।

म. ।जेव्हा रामप्रताप दिनपति।प्रबल परम उदया ये खगपति!।।१।।

।तदा त्रिलोकीं प्रकाश भरला।सुख बहुतांना शोक जाहला।।२।।
।ज्यांस शोक ते करतो वर्णन।प्रथम अविद्या निशा विनाशन।।३।।
।जिथें तिथें अघ उलुकें लपलीं।कामकोपकैरव संकुचलीं।।४।।
।प्रकृति काल गुण कर्मा नाना।कोठें सौख्य चकोरां या ना।।५।।

अर्थ- हे खगपति! जेव्हा रामचंद्रांचा प्रतापरूपी अत्यंत प्रबल भास्कर (दिनपति - दिनेश) उदयांस आला.।।१।। तेव्हापासून तिन्ही लोक त्याच्या प्रकाशाने भरले, आणि पुष्कळांना सुख झाले व पुष्कळांना दुःख झाले (शोक, विषाद झाला).।।२।। ज्यांना शोक झाला त्यांचे वर्णन (प्रथम) करतो. पहिल्याने अविद्यारूपी रात्रीचा विनाश झाला.।।३।। पापरूपी घुबडे जेथल्या तेथे लपून बसली. आणि काम क्रोध इत्यादि कुमुदे (कैरव) संकोचली- मिटली.।।४।। प्रकृति (स्वभाव) काल, गुण व नाना कर्मे या चकोरांना कुठेच सुख मिळेनासे झाले.।।५।।

टीका. सूचना- पुढील आठ चौपायांत सूर्योदयाचे रूपक आहे. सूर्योदय झाला म्हणजे त्याचा प्रकाश सर्वत्र पसरतो, रात्र नाहीशी होते व दिवस सुरू होतो. रात्र गेल्याने व सूर्योदय झाल्यामुळे काहींना दुःख होते व काहींना सुख होते, तसेच जगांत घडले.

चौ.१-२ (१) रामप्रताप दिनपति प्रबल परम- रामचंद्रांचा प्रताप हाच अत्यंत प्रबल असा सूर्य उगवला. रामप्रतापाची कीर्ति त्रैलोक्यात दुमदुमून राहिली.सूर्याचा प्रकाश एकावेळी अर्ध्या जगावरच पडतो. पण रामप्रताप सूर्याचा प्रखर ताप त्रैलोक्यात रात्रंदिवस सारखाच भरून राहिला. खगपति- पक्षिराज, त्याच्या प्रतापापुढे जसे सर्वच पक्षी निस्तेज होतात त्याप्रमाणे रामप्रतापापुढे इतर सर्वांचा प्रताप फिक्का पडला. 'रघुराया! निज उदयमिषे रवि! प्रभु प्रताप नृपांना दाखवि' (१।२३९।५) असा लक्ष्मणाने जनकपुरीत जो उपक्रम केला त्याचाच उपसंहार येथे केला जात आहे. दिनपति- दिवसाचा राजा. दिवस = ज्ञान, रात्र, निशा = अज्ञान, अविद्या. (क) सुख बहुतांना शोक जाहला. रात्री घुबडे, रात्रविकासी कमळे, चकोर, चोर दरोडेखोर इत्यादिकांना सुख होते. रामप्रताप सूर्य उगवल्यामुळे दुःख शोक कोणास झाला ते प्रथम सांगतात कारण की सूर्योदयामुळे प्रथम काहींना दुःख होते.

चौ.३-४ (१) प्रथम अविद्यानिशा विनाशन- अरूणोदय झाला म्हणजेच रात्र संपते, तसा प्रथम अविद्यारूपी रात्रीचा विनाश झाला. मोह, भ्रम, संशय, ममता यांना सुद्धा मानसांत रात्र म्हटले आहे. पण या सर्वांचे मूळ अविद्याच आहे. 'संशयशोक निबिड तम भानु' असे नुकतेच म्हटले. (क) सूर्य उगवला की घुबडे लपून बसतात, तोंडे दाखवित नाहीत, तसे पापांनी आपले तोंड काळे केले. (ख) काम कोप कैरव संकुचली- सूर्योदय झाला की रात्र विकासी कमळे कोमेजतात. तशी कामक्रोधादि कैरवे कोमेजली, मिटली. त्यांचे मुख दिसत नाहीसे झाले. भाव हा की अविद्येचा विनाश होताच अविद्याजनित सर्व क्लेशांचा अस्त झाला. 'दारूण अविद्या पंच जनित विकार श्री रघुवर हरी' (५३. छं.२). कामक्रोधादि सर्व विकारांचे कार्य बंद पडले.

चौ.५. (१) चकोरांना रात्र व चंद्र प्रिय असतात. दिवसा त्यांना सुख होत नाही. तसेच प्रकृति = स्वभाव काल, कर्मे नाना व गुण यांना सुख होत नाहीसे झाले. कारण त्यांची सत्ता रामराज्यांस चालत नाही. कोणीही त्यांना वश होत नाहीत, म्हणून त्यांना सुख नाही. 'रामराज्यिं खगपति श्रुणु चराचरी जगिं काहिं।। काल कर्म नी प्रकृति गुण कृत दुःख न कोणाहि' (२१) असे आधीच सांगितले आहे.

हिं. *।मत्सर मान मोह मद चोरा।इन्ह कर हुनर न कवनिहुँ ओरा।।६।।*
।धरम तडाग ग्यान बिग्याना।ए पंकज बिकसे बिधि नाना।।७।।
।सुख संतोष बिराग बिबेका।बिगत सोक ए कोक अनेका।।८।।
दो. *।यह प्रताप रबि जाकें उर जब करइ प्रकास।।*
।।पछिले बाढहिं प्रथम जे कहे ते पावहिं नास।।३१।।

म. *।मोह मान मद मत्सर तस्कर।कुठें न चाले यांचें हुन्नर।।६।।*
।धर्मसरीं ज्ञान नि विज्ञान।हीं पंकजें विकसलीं भिन्न।।७।।
।सुख संतोष बिराग विवेक।विगत शोक हे कोक अनेक।।८।।
दो. *।हा प्रताप रवि ज्याचे उरिं जैं करी प्रकाश।।*
।।मागिल वाढति कथित जे प्रथम पावती नाश।।३१।।

अर्थ- मोह मान मद मत्सर हे चोर आहेत पण यांची कर्तृत्वकला आता कुठे

चालत नाहीशी झाली.।।६।। धर्मरूपी तलावांत ज्ञान आणि विज्ञान ही निरनिराळ्या प्रकारची कमळे फुलली.।।७।। आणि सुख,संतोष, वैराग्य आणि विवेक हे अनेक चक्रवाक शोकरहित झाले.।।८।। हा रामप्रतापसूर्य ज्याच्या हृदयांत जेव्हा प्रकाश पाडतो, तेव्हा पाठीमागून वर्णन केलेले वाढतात व आधी वर्णिलेले नाश पावतात.।।दो.३१।।

टीका. चौ.६ (१) तस्कर = चोर, दरोडेखोर लुटारू. हे दिवसा चोरी करीत नाहीत, असा या विसाव्या शतकातला सुद्धा अनुभव होता. चोरी करण्याची वेळ म्हणजे रात्र. मोह मान मद मत्सर हे चोर दरोडेखोर आहेत. येथे मोह = विपरित ज्ञान. हे सुखशान्ति समाधान आत्मज्ञान भक्ति या अत्यंत मूल्यवान पदार्थांना चोरतात, व दुःख शोक भय इत्यादि पदरांत पडतात. परंतु रामप्रताप भानु उगवल्यापासून यांचे कर्तृत्व, यांची कला इत्यादींचा लय झाला. संरक्षक खाते दक्ष व कर्तव्यनिष्ठ आणि प्रबल असल्यावर चोऱ्या होत नाहीत. पण संरक्षक खाते धर्महीन व खाते बनले म्हणजे दिवसाढवळ्या जबरीच्या चोऱ्या मोठ्या शहरात सुद्धा होतात. दुःख कोणा कोणाला झाले ते येथपर्यंत सांगितले. सुख कोणाला झाले हे पुढील दोन चौपायांत सांगतात.

चौ.७-८ (१) धर्मसरी ज्ञान नि विज्ञान- सूर्य उगवला म्हणजे तळ्यातील कमळे फुलतात, तशी धर्मरूपी तलावात व्यतिरेक ज्ञान आणि अन्वय ज्ञान (=विज्ञान) ही कमळे प्रफुल्ल झाली. रामप्रताप प्रभाकर उगवताच अधर्म नष्ट झाला व धर्माचे पालन उत्तम प्रकारे होऊ लागताच 'विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना' हे सहज घडले. धर्म तलावात वैराग्यरूपी कळी उत्पन्न झाली व योगरूपाने तिची वृद्धि झाली व ज्ञान-विज्ञान रूपाने विकसित झाली. 'भिन्न' म्हणण्यात भाव हा आहे की मानसांत जशी चार रंगांची कमळे वर्णिली आहेत त्याप्रमाणे वेदान्त दर्शनात सुद्धा चार मुख्य भेद आहेत. द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत आणि केवलाद्वैत. यात सुद्धा भिन्न सांप्रदायरूपी भिन्न छटांची कमले आहेतच. (क) सुख संतोष विराग आणि विवेक यांची साडेसाती संपली सर्व लोक सुखी, सदा संतुष्ट व विवेक वैराग्य संपन्नही झाले. ल.ठे. अविद्या, पाप, काम क्रोधादि व मोह मान मद मत्सरादि विकारांचा विनाश झाल्याशिवाय विवेक वैराग्य, ज्ञान, विज्ञान प्राप्त होऊन सुख संतोष मिळणार नाही. रामराज्य काही चिरंतन

राहणारे नाही व आता अवतार समाप्तीचा काळ जवळ आला म्हणून रामावतार समाप्तीनंतर या विवेक वैराग्यादि सर्व दुष्कर, दुर्लभ गोष्टी सहज सुलभ कशा होतील हे आता दोह्यात सांगतात.

दो.(१) रामप्रतापरवि हृदयांत प्रकाशू लागला म्हणजे अविद्या, अस्मिता, राग द्वेषाभिनिवेश हे पंचक्लेश नष्ट होतील, पण धर्म तलाव मात्र पाहिजे, म्हणजे विवेक वैराग्य ज्ञान विज्ञान व सुख संतोष प्राप्त होऊन त्यांची वृद्धि होईल. श्रीरामप्रतापाचे सतत चिंतन करणे म्हणजेच त्याचा हृदयांत प्रकाश पडणे. लंकाकांडात अनेक वेळा दाखविले आहे की ज्यांनी जेव्हा रामप्रताप हृदयांत धारण केला तेव्हा त्यांना रावणादिकांवर विजय मिळविता आला. सूचना- हा प्रतापरवि हृदयांत प्रकाशित होण्यास मुख्य आधार संतसमागम-सत्संग हे आता ध्वनित करतात.

श्रीमानस-गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय चौथा समाप्त.

अध्याय पाचवा.

सनकादिक - प्रकरण (३२/१ - ३५)

हिं. */भातन्ह सहित राम एक बारा/संग परम प्रिय पवनकुमारा//१//*
/सुंदर उपबन देखन गए/सब तरु कुसुमित पल्लव नए//२//
/जानि समय सनकादिक आए/तेजपुंज गुन सील सुहाए//३//
/ब्रह्मानंद सदा लयलीना/देखत बालक बहु कालीना//४//
/रूप धरे जनु चारिउ बेदा/समदरसी मुनि बिगत बिभेदा//५//

म. */राम एकदां बंधू संगति/पवनकुमारा सह जो प्रिय अति//१//*
/गत सुंदर उपवन बघुं जंव/सब तरु कुसुमित नव पल्लव//२//
/समय गणुनि सनकादिक येती/तेजपुंज गुण शील शुभ अती//३//
/ब्रह्मानंदिं सदा लयलीन/बघतां बालक, बहुकालीन//४//
/जणूं रूपधर चारी वेद हि/समदर्शी मुनि बिगत बिभेदहि//५//

अर्थ- एकदा रामचंद्र भावांना बरोबर घेऊन अत्यंत प्रिय असलेल्या पवनकुमारासह जेव्हा सुंदर उपवन पाहण्यास गेले तेव्हा सर्व तरु फुललेले व नवी पालवी फुटलेले दिसले.।।१-२।। (नंतर तेथे) सनकादिक मुनि समय जाणून आले. ते तेजःपुंज अति सुंदर, गुण व शील संपन्न असून सदा ब्रह्मानंदात मग्न राहणारे आहेत. पाहिले तर बालक दिसतात पण आहेत फार पुरातन काळचे.।।३-४।। ते जणू शरीर धारण केलेले चारी वेदच आहेत आणि ते मुनि समदर्शी व भेदरहित आहेत.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) एकदा- एकेदिवशी, एकेसमयी, या शब्दांनी नवीन प्रकरणाचा उपक्रम सुचविला जातो. अनेक वेळा जात असत तसे एके दिवशी गेले. <u>राम</u> शब्दाने सुचविले की कोणाला तरि परमानंद देणार आहेत. उपवनात जात असत ते उपवन पाहण्याचे निमित्त करून भावांना व हनुमंताला परमानंद देऊन सुखी करण्यास जात असत. <u>(क)</u> '<u>सुंदर उपवन....नव पल्लव.</u>' ज्यांची शक्ति, माया 'सुंदर सुंदरतेला करते' अशी आहे ते सुंदर उपवन पाहण्यास

गेले. हे परम आश्चर्य आहे. हा आश्चर्याचा भाव प्रगट करण्यासाठी या चरणांत एक मात्रा कमी ठेवली आहे. 'सब तरू कुसुमित नव पल्लव' यात सुद्धा एक मात्रा कमी ठेऊन आश्चर्याचा भावच प्रदर्शित आहे. नवी पालवी व फुले एकाच वेळी झाडांना येत नाहीत, आणि उपवनातील सर्वच तरू एकदम पालवत किंवा फुलत नाहीत म्हणून ते दृश्य पाहून आश्चर्य वाटले.

चौ.३-४ (१) समय गणुनि सनकादि येती- 'समय गणुनि' याने अत्यंत गूढ भाव ध्वनित केला आहे. 'नारदादि सनकादि मुनीश्वर।दर्शनलागिं कोसलाधीश्वर।। प्रति दिन सकल अयोध्ये येती' (२७।१-२) असे पूर्वी म्हटले तेथे समय जाणून, अवसर जाणून, येतात असे म्हटले नाही. सनकादिक चौघे रोजच रामदर्शनास येत असत. मग आजच अगदी प्रारंभीच 'समय जानि' समय जाणून हा उल्लेख का? व हा समय = काळ, वेळ, कोणता, कशाचा? (क)प्रेमी भक्त श्रीरामप्रभुचे महाप्रस्थान = निर्याण = अवतारसमाप्ति उघड उघड वर्णन करीत नाहीत पण 'गत सप्रज रघुवंशमणि कैसे निजधामास' या पार्वतीच्या प्रश्नांचे उत्तर देणे तर भाग आहे म्हणून या चौपाईपासूनच वरील पार्वती प्रश्नाचे उत्तर ध्वनित करण्यास प्रारंभ केला आहे. समय गणुनि = कोसलाधीश राम प्रभुचा निजधामास जाण्याचा समय- काळ जवळ आला असे जाणून, मुद्दाम एकांतात भेटण्यासाठी सनकादिक आले. हे रोज नित्य नियमाने येत असत, पण नगरांत घरी अगर दरबारांत दर्शन घेऊन परत जात. आज प्रभु उपवनात गेले आहेत, तेथे जाऊन अति अभीष्ट असलेले न मागितल्यास, राहिलेल्या थोड्या दिवसांत पुन्हा अशी एकांतात दर्शन घेण्याची संधी मिळणे कठिण आहे असा विचार करून भक्ति याचना करण्यासाठी आले. ल.ठे. प्रभु पुढे प्रजाजनांना उपदेश करणार आहेत तो निजधामास गमनाचा काळ-समय जवळ आला हे जाणूनच. वसिष्ठ मुनि प्रभूच्या मंदिरात जाऊन गुरूपणा बाजूस श्रीरामाची जी स्तुती करतात ती याच हेतूने. येथे केवळ 'समय जानि' = समय गणुनि या दोन शब्दांनी केवढा गूढ भाव प्रदर्शित करून ठेवला आहे!

(२)रामप्रताप सूर्य- वर्णनात धर्म, विवेक, वैराग्य, अविद्यादिकांचा नाश, ज्ञान-विज्ञान प्राप्ति व सुखसंतोष लाभ सांगितला, पण त्यात रामप्रेमभक्तिची प्राप्ति दाखविली नाही. आता सांगतील की हे सनकादिक पूर्ण विवेक

वैराग्यशील ज्ञानविज्ञान संपन्न व सुख संतोषयुक्त आहेत पण ते आता भक्ति मागून घेणार आहेत. (क) ब्रह्मानंदि सदा लयलीन- नारदासारखे 'गात रामचरिता मृदुवाणी।प्रेमे' (३।४१।९) आले नाहीत, म्हणूनच 'परमानंद मग्न मन' असे म्हटले नाही. (ख) बघता बालक बहु कालीन- हे ब्रह्मदेवाचे पहिले मानसपुत्र. अनेक कल्पे वयाचे आहेत पण दिसतात सदा सर्वदा पाच वर्षांच्या बालकाएवढे. कितीही कल्पे गेली तरी ते पाच वर्षांचेच दिसावयाचे.

चौ.५. (१) 'जणु रूपधर चारी वेद हि' साक्षात चालते बोलते जणू वेदच, असे ज्ञानी आहेत. समदर्शी- 'विद्याविनय संपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाकेच पण्डिताः समदर्शिनः' (भ.गी.) 'ब्रह्म समान सकल जगिं पाही' (३।१५।७) हे 'विज्ञानी' चे लक्षण आहे. विगत विभेद- त्यांच्या चित्तांत सर्वत्र ब्रह्मभाव असल्यामुळे कोणत्याही विशेष भेदाला = विभेदाला जागाच नाही. जीवकृत भेद त्यांच्या मनात कधीच उत्पन्न होत नाही. यांचे आणखी वर्णन करतात.

हिं. ।आसा बसन ब्यसन यह तिन्हहि।रघुपति चरित होइ तहँ सुनहीं।।६।।
।तहाँ रहे सनकादि भवानी।जहँ घटसंभव मुनिबर ग्यानी।।७।।
।राम कथा मुनिबर बहु बरनी।ग्यान जोनि पावक जिमि अरनी।।८।।
दो. ।देखि राम मुनि आवत हरषि दंडवत कीन्ह।।
।।स्वागत पूँछि पीत पट प्रभु बैठन कहँ दीन्ह।।३२।।

म. ।दिशा वसन हे व्यसन तयांप्रति।रघुपतिचरित कथिति तिथं ऐकति।।६।।
।होते हे सनकादि भवानी।मुनिवर कुंभज जेथें ज्ञानी।।७।।
।रामकथा मुनिबर बहु वर्णी।ज्ञानयोनि अनला इव अरणी।।८।।
दो. ।करिति दंडवत राम, जैं मुनि येतां दिसतात।।
।।स्वागत पुसुनी पीतपट बसण्या प्रभु देतात।।३२।।

अर्थ-दिशा (आशा) ही त्यांची वस्त्रे आहेत, आणि त्यांना हे व्यसन आहे की रघुपतिचरित्र कथा जिथे चालत असेल तेथे जाऊन श्रवण करतात.।।६।। भवानी! ज्ञानी मुनिश्रेष्ठ कुंभज- अगस्ति जिथे राहतात तिथे हे मुनि होते (बरं कां).।।७।। अरणी जशा अग्नीला उत्पन्न करतात

तशी मुनिवराने ज्ञान उत्पन्न करणारी पुष्कळ रामकथा वर्णन केली (व सनकादिकानी श्रवण केली व तेथून आता ते अयोध्येत आले.)।।८।। जेव्हा मुनि येत असलेले दिसले तेव्हा रामचंद्रांनी त्यांना दंडवत नमस्कार केला, आणि स्वागत करून कुशल विचारून प्रभूंनी आपला पिवळा शेला त्यांस बसण्यास दिला- पसरला.।।दो.३२।।

टीका. चौ.६-८ (१) दिशा वसन तयांप्रति- म्हणजेच सदा दिगंबर, नग्न, जातरूपधर, अवधूत असतात. ब्रह्मलोक निवासी ब्रह्मानंदात मग्न असणारे पृथ्वीवर जिथे रामकथा चालत असेल तेथे श्रवणास येतात इतकी अपार सगुण हरिकथा श्रवणाची गोडी आहे की हे केल्याशिवाय त्यास राहवत नाही, म्हणून व्यसन म्हटले. (क) हे रामकथा श्रवणासाठी अगस्त्याश्रमात राहिले होते, तेथून आता आले. अगस्ति ज्ञानी व हे विज्ञानी पण अगस्ति रामकथा सांगतात, म्हणून तेथे रामकथा श्रवण करीत होते. (ख) रामकथा ज्ञानाची जननी आहे. दृष्टांत अरणींचा दिला. अरणींच्या मंथनाने अग्नि प्रगट होतो तसे ज्ञानी भक्ताच्या मुखाने रामकथा श्रवण केले की ज्ञान प्राप्त होते. 'रामकथा कलि पन्नग भरणी। ज्ञान पावकाला की अरणी' (१।३१।१०) टी. पहा. असे श्रीतुलसी दासानी कथेच्या उपक्रमात म्हटले त्याचाच येथे उपसंहार केला. येथे 'भक्ति ज्ञानाची माउली' हा सिद्धांत सांगितला, पण ही श्रवणादि नवविधा साधन भक्ति होय. भक्ति प्राप्तीसाठी श्रवण केले असे म्हटले नाही. ज्ञानप्राप्तीसाठी यांनी श्रवण केले असे ही नाही. कुंभजांकडे श्रवण केले, पण त्यांच्याकडून सनकादिकांना प्रेमभक्ति मिळाली नाही म्हणून ते आता समय जाणून भगवंताकडे भक्ति मागण्यासाठी आले. प्रेमभक्ति संतकृपासाध्य किंवा रामकृपा साध्य आहे हे पूर्वी अनेक वेळा सिद्ध झाले आहे व पुढेही अनेक वेळा दाखविले जाणार आहे.

दो. (१) मुनि येत आहेत असे दिसताच, ते दृष्टीस पडताच रामचंद्रांनी दण्डवत नमस्कार केला, आणि प्रभूंनी आपल्या अंगावरील पिवळा शेला त्यांना बसण्यासाठी तेथे गवतावर पसरला! राम आणि प्रभु या शब्द भेदाने दोघांच्या भावना प्रदर्शित केल्या आहेत. राम नरनाट्य करणार, केले, पण मुनि त्यांच्याशी प्रभुभावनेनेच वागणार आहेत, म्हणूनच पुढे दिसेल की मुनि स्वतः

त्या शेल्यावर बसले नाहीत (३३।६ पहा) त्यांचा हात धरून प्रभुंनी बसविले.

दो. *।कीन्ह दंडवत तीनिउँ भाई।सहित पवन सुत सुख अधिकाई।।१।।*
।मुनि रघुपति छबि अतुल बिलोकी।भए मगन मन सके न रोकी।।२।।
।स्यामल गात सरोरूह लोचन।सुंदरता मंदिर भव मोचन।।३।।
।एकटक रहे निमेष न लावहिं।प्रभु कर जोरें सीस नवावहिं।।४।।
।तिन्ह कैं दसा देखि रघुबीरा।स्त्रवत नयन जल पुलक सरीरा।।५।।

म. *।बंधु तिघे दंडवत प्रणमति।सहित पवन सुत, सुख अति पावति।।१।।*
।मुनि रघुपति छवि अतुल निरखती।मग्न होति मन रोधुं न शकती।।२।।
।श्यामल गात्र सरोरूह-लोचन।सुंदरता-मंदिर भव-मोचन।।३।।
।निर्निमेष टक लावुनि बघती।प्रभु कर जुळुनी मस्तक नमती।।४।।
।त्यांची दशा दिसत रघुवीरा।स्त्रवति नयन जल पुलक शरीरा।।५।।

अर्थ- तिन्हि भावांनी पवनसुतासह (मुनींना) दण्डवत प्रणाम केला व त्यांना अति सुख झाले.।।१।। मुनींनी रघुपतींचे अतुल रूप निरखून पाहिले व ते त्यात इतके मग्न झाले की आपल्या मनाला आवरू शकले नाहीत.।।२।। भवांतून सोडविण्याऱ्या श्यामल शरीर, कमलनयन अशा सुंदरतेच्या मंदिराकडे ते पापण्या न हालविता टक लावून बघतच राहिले आहेत (त्या आसनावर बसले नाहीत). आणि प्रभु (त्यांच्यापुढे) हात जोडून मस्तक नमीत (उभे) आहेत.।।३-४।. त्यांची ती 'स्त्रवत नयन जल पुलक शरीरा' दशा रघुवीराला दिसताच रघुवीराच्याही नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहू लागले व देहावर रोमांच उभे राहिले.।।५।।

टीका. चौ.१-४ (१) ते मुनि पाच वर्षांच्या बालकांसारखे दिसत असता प्रभुंनी आपला शेला बसण्यास देऊन त्यांना दंडवत प्रणाम केलेला पाहून भरत शत्रुघ्न लक्ष्मण आणि हनुमान यांनीही दंडवत प्रणाम केला. फार मोठे संत असले पाहिजेत असे वाटले. (क) मुनींनी रघुपतीरूप पाहिले मात्र आणि ते रुपामृत पान करण्यात मग्न झाले. त्यांनी आपल्या मनाला ब्रह्मानंदातून बाहेर पडू न देण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न केला पण व्यर्थ! रामरूप दिसताच जनक विदेहाची अशीच दशा झाली. 'सहज बिरागरूप मम चित्तही। चंद्रि चकोरासम

अति थक्कहि।। यांस बिलोकत मन अनुरागी। ब्रह्मसुखहि जबरीने त्यागी' (११२१६।३,५) फरक इतकाच की राम कोण हे जनकराजास माहीत नव्हते आणि रघुपति परमात्मा आहेत हे या मुनींना माहीत आहे. 'आनंदा आनंद हि दाते' हेच कारण दोन्ही ठिकाणी आहे. (ख) सुंदरता मंदिर- सुंदरतेच्या उपास्य देवतेचे मंदिर. ज्यांच्या कृपेने सौंदर्याला सुंदरता आली ते. 'सुखासि सुख तुम्हि राम' 'आनंदा आनंद हि दाते' हे जसे म्हटले तसेच येथे सुंदरतेविषयी म्हटले. (ग) 'निर्निमिष टक लाउनि बघती' रामरूपामृत पान क़रीत तटस्थ झाले, नेत्रांतून जलधारा वाहू लागल्या व देह पुलकित झाले. (घ) प्रभु असून नरनाट्य करीत आहेत, म्हणून हात जोडून मस्तक नमवून सेवकाप्रमाणे त्यांच्यापुढे उभे आहेत, व सुचवीत आहेत की कृपाकरून आसनावर बसावे.

चौ.५ (१) त्यांची ती प्रेम मग्न दशा पाहून रघुवीर सुद्धा इतके द्रवले की त्यांच्या सारखीच दशा झाली. फक्त तटस्थ बघत राहिले नाहीत इतकेच. 'वेगे जिने द्रवें मी भाई। ती मम भक्ति भक्तसुखदाई' (३।१६।२) सुचविले की रघुवीराने कृपा करून आपली प्रेमभक्ती त्यांना दिली आहे.

हिं. ।कर गहिं प्रभु मुनिबर बैठारे।परम मनोहर बचन उचारे।।६।।
।आजु धन्य मैं सुनहु मुनीसा।तुम्हरें दरस जाहिं अघ खीसा।।७।।
।बडें भाग पाइब सतसंगा।बिनहिं प्रयास होहिं भवभंगा।।८।।
दो. ।संत संग अपबर्ग कर कामी भव कर पंथ।।
।।कहहिं संत कबि कोबिद श्रुति पुरान सद्ग्रंथ।।३३।।

म. ।प्रभु मुनिवरां धरुनि कर बसविती।परम मनोहर वच उच्चारिति।।६।।
।आज धन्य मी ऐका मुनिवर।तुमचें दर्शन अघराशी-हर।।७।।
।बहु भाग्यें सत्संग लाभतो।विना श्रमहि भव भंग पावतो।।८।।
दो. ।संत-संग अपवर्ग-पथ कामी भवाब्धि-पंथ।।
।।वदति संत कवि कोविद श्रुतिं पुराण सद्ग्रंथ।।३३।।

अर्थ- प्रभूंनी मनिवरांना हात धरून (आसनावर) बसविले व परम मनोहर वचन उच्चारले.।।६।। अहो मुनिश्रेष्ठ! ऐका! आज मी धन्य झालो कारण तुमचे

दर्शन पापांच्या राशींचा संहार करणारे आहे.।।७।। संताची संगति महा भाग्याने मिळते, आणि काहीं श्रमांशिवायच भवाचा नाश होतो.।।८।। संतांचा संग मोक्षाचा मार्ग आहे, आणि कामी लोकांचा संग भवसागरांत नेणारा मार्ग आहे, असे संत, कवि, पंडित, वेद, पुराण आणि इतर सद्ग्रंथ सांगतात.।।दो.३३।।

टीका. सूचना- मागल्या (३२) दोह्यापासून या ३३ व्या दोह्यापर्यंतच्या बारा ओळीत प्रभूंनी स्वतः कृतीने मनाने व वाणीने, संतांचा आदर सन्मान कसा करावा, संताविषयी प्रेम कसे व किती असावे, भावना कशी असावी आणि सत्संगाचा महिमा किती आहे हे दाखविले आहे. या परमोच्च आदर्शाचे जे अनुसरण करतील त्यांना काय लोभ होईल हे ही प्रभूंनीच सांगितले आहे.

चौ.६. (१) 'प्रभु....बसविती' सर्वज्ञ, सर्व समर्थ परमेश्वर असून स्वतः आपल्या हाताने घातलेल्या आसनावर मुनींना हात धरून बसविले! यांत संतांविषयी परम आदर परम प्रेम निरभिमानी स्वभाव दिसतात. दाखविले की कोणी कितीही मोठा संत, सिद्ध सत्ताधीश असला तरी त्याने संताशी असे वागावे. 'रामभक्त वाटती प्रिय जया' (२।१३१।४) हे संतांचे एक लक्षण आहे. मग इतर बद्ध, मुमुक्षु व साधक जीवांनी संताशी किती प्रेमाने व विनयाने वागले पाहिजे याचा विचार करावा. पण संत ओळखणे कठीण! भरतादिकांस सुद्धा हे ओळखता आले नाहीत! (क) परम मनोहर वच उच्चारिति- संतांचे मन हरण करण्यास बोलणाराच्या कृतीत मनात व वाणीत श्रद्धा, प्रेम, विनय, निरभिमानता, सरलता, निष्कपटपणा, मधुरभाषण, इत्यादि गुण पाहिजेत. प्रभूच्या प्रेममग्न होण्याने व या वागण्याने मुनींचे मन पुन्हा चोरले व बसले असले तरि देहभानांवर नाहीत म्हणून-

चौ.७. (१) ऐका मुनिवर! असे म्हणून त्यांना वृत्तीवर, भानावर, आणावे लागले. जेव्हा संतांची भेट होईल तेव्हा आपले महा भाग्य उदयास आले असे वाटून धन्यता वाटली पाहिजे. प्रभु असून नरलीला करून 'धर्ममार्गचरित्रेण' दाखवित आहेत. पण खरे संत ओळखणे फारच कठीण असते. मात्र इतके खरे की, 'भेटति संत विशुद्ध तयाला।रामकृपे अवलोकिति ज्याला' (७।६९।७) जो धर्मशील, निरभिमानी, विनयी नसेल त्याच्या कडे खऱ्या संतांचे जाणे

सहसा होतच नाही. संतभेटीची तळमळ, यमनियमांच्या पालनासहित स्वकर्माचे निष्ठेने पूर्ण निष्काम बुद्धीने आचरण, व कंठ सद्गदित होऊन नेत्रांत अश्रू येऊन संत गुरुदर्शनासाठी प्रभूला नित्य वारंवार प्रार्थना या गोष्टी करीत राहिल्यास विशुद्ध संतांची भेट होईलच होईल. अधीर झाले पाहिजे पण निराश होता नये. देखोदेखी गुरु करू नये, कोणाच्या मध्यस्थीने, कोणाच्या आग्रहाने गुरू करू नये. गुरू करण्याची घाई करू नये. आपली तळमळ व पात्रता वाढवावी. 'अभिनव रामायण' मधील 'सद्गुरूमाहात्म्य व भेट' ही कविता पहावी. विस्तारभयास्तव इतकेच पुरे. (क) तुमचे दर्शन अघराशीहर- 'संतदर्शन अघ वारी' (४।१७।६), ५।४ लंकिनी वचन पहा.

चौ.८ (१) बहुभाग्ये सत्संग लाभतो- 'भाग्ये आले संत जन झाले देवाचे दर्शन' (समर्थ) 'सत्संगति दुर्लभ संसारा। निमिष, घडीभर, एकहि वारां.' (१२३।६) 'पुण्यपुंज विण भेट न संतां' (४५।६) 'महत्संगो दुर्लभोऽगम्योऽमोघश्च' (ना.भ.३९). (क) 'विना श्रमहि भव भंग पावतो' 'सत्संगति करि संसृति-अंता' (४५।६ रामवचन) 'भक्ति स्वतंत्र सब सुखदानी। विण सत्संग न पावे प्राणी' (४५।५ रामवचन) 'राम सिंधु घन सज्जन धीर। चंदन तरू हरि संत समीर' (१२०।१७) १।३।७ पहा. संतकृपेशिवाय विवेक, वैराग्य, ज्ञान विज्ञान व भक्ति यांची प्राप्ती होत नाही, आणि संतकृपेने या सर्वांची प्राप्ति सहज सुलभ असते.

दो. (१) <u>संतांचा संग</u> हा मोक्षाचा सुलभ, सुखद मार्ग आहे. कामी = विषयी जनांची संगति हा संसार-सागरांत खोल खोल बुडविणारा मार्ग आहे. विषयांच्या संगापेक्षा विषयी लोकांचा संगच अधिक बाधक असतो. कोणालाही दुर्व्यसन लागते ते व्यसनी माणसाच्या संगतिशिवाय लागत नाही. (क) सद्ग्रंथ- जे ग्रंथ 'नानापुराण निगमागम-संमत' असतील तेच सद्ग्रंथ होत. वेद स्मृतिपुराणादि विरुद्ध मतांचे प्रतिपादन करणारे, व माझे मत हाच आधार असलेले ग्रंथ सद्ग्रंथ नसून पाखंडग्रंथ, पाखंडवाद होत. अशांना हाताने स्पर्श सुद्धा करू नये. पण कलियुगात पाखंड वादाचाच उदोउदो व्हावयाचा. तरीपण कल्याणकांक्षी व्यक्तींनी त्यांच्यापासून दूर राहणेच चांगले. (ख) प्रभु असून 'अकंटक रिपुहीन महि' चे सम्राट असून ते 'संत कवि कोविंद, श्रुतिपुराण

सद्ग्रंथ' यांचे मत सांगतात. माझे मत, आमचे मत असे म्हणत नाहीत. आज मात्र ५।७ वर्षाच्या मुलांमुलींपासून मोठ्यात मोठे समजले जाणारांपर्यंत जो तो 'आमचं मत' म्हणतो. परिणाम दिसतच आहे.

श्रीराम प्रभु जरि माधुर्य भावाने, अयोध्यापति, रघुनाथ या भावनेने वागले, तरि ते प्रभु भगवान आहेत हे सनकादिक जाणतात, म्हणून आता सनकादिक मुनीश्वर प्रभूची स्तुति करून अनपायिनि प्रेमभक्ति मागतात. ती स्तुति शततारका नक्षत्र आहे.

सनकादिक स्तुति (३४/१ - दो.३५)

हिं. ।सुनि प्रभु बचन हरषि मुनि चारी।पुलकित तन अस्तुति अनुसारी।।१।।
।जय भगवंत अनंत अनामय।अनघ अनेक एक करूनामय।।२।।
।जय निर्गुन जय जय गुन सागर।सुखमंदिर सुंदर अति नागर।।३।।
।जय इंदिरा रमन जय भूधर।अनुपम अज अनादि सोभाकर।।४।।
।ग्यान निधान अमान मानप्रद।पावन सुजस पुरान बेद बद।।५।।

म. ।प्रभुवचने हर्षित मुनि चारी।स्तुति करिती तनु पुलकित सारी।।१।।
।जय भगवंत अनंत अनामय।अनघ अनेक एक करूणामय।।२।।
।जय निर्गुण जय जय गुणसागर।सुखमंदिर सुंदर अति नागर।।३।।
।जय इंदिरा-रमण जय भूधर।अनुपम अज अनादि शोभाकर।।४।।
।ज्ञाननिधान अमान हि मानद।पावन सुयश पुराणवेद वद।।५।।

अर्थ- प्रभुच्या वचनाने चारी मुनींना हर्ष झाला. आणि त्यांचे सर्वांग रोमांचित होऊन ते स्तुती करू लागले.।।१।। हे भगवंता! आपले ऐश्वर्य प्रगट करा (जय), तुम्ही अंत-रहित, विकाररहित, पापरहित, (विश्वरूपाने) अनेक आणि (आश्रय रूपाने) एक, व करूणामय आहात.।।२।। निर्गुण असून गुणसागर तुम्हीच आहात, तुमचा त्रिवार जय असो. तुम्ही सुखमंदिर अति सुंदर व अति चतुर आहात (नागर).।।३।। हे महालक्ष्मीपति (इंदिरारमण) आपला जय असो. हे पृथ्वीला धारण करणाऱ्या (भूधर)

प्रभो! तुमचा जय असो. तुम्ही उपमारहित, जन्मरहित, अनादि आणि शोभेची खाण = शोभासिंधु आहात.।।४।। तुम्ही ज्ञानाचे भांडार, स्वतःमानरहित पण इतरांस मान देणारे आहात. तुमच्या पावन सुंदर यशाचे वक्ते पुराण आणि वेद आहेत.।।५।। (वदः = वक्ता)

टीका. चौ.१-३ (१) हर्षित मुनि चारी- रघुपति भगवान असून नरनाट्य किती उत्तम करीत आहेत हे पाहून व त्यांचे आमच्यावर उत्कट प्रेम आहे हे जाणून चारी मुनींना इतका हर्ष झाला की 'पुलकित तनु सारी' प्रत्येकाचे सर्वांग पुलकित झाले. (क) जय भगवंत....करूणामय- यातील करूणामय या विशेषणाखेरीज बाकीची सर्व विशेषणे निर्गुण ब्रह्म व ईश्वर याना लागू आहेत. करूणामय हे विशेषण परमेश्वर व रघुपति या दोघांनाच लागू आहे. याप्रमाणेच पुढील चौपायांत देखील निर्गुण ब्रह्म, परमेश्वर व दशरथनंदन रघुपति या तीन रूपांचे ऐक्य दाखविले आहे. असे यापूर्वीही अनेक स्तुतीत दाखविले आहे. (ख) अनेक एक- कार्य रूपाने, विश्वरूपाने, अनेक आहेत, कारणरूपाने, सर्वाधार रूपाने एक आहे, ब्रह्मच. 'एक सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' (श्रुति). 'अजायमानः बहुधा व्यजायत' (श्रुती). 'सः अकामयत एकः अहं बहु स्यां प्रजायेय इतिः' (श्रुति) (ग) करूणामय- केवळ करूणेचीच मूर्ती. सुचविले की आमच्यावर करूणा करून आम्ही मागतो ते द्यावे. (घ) सुखमंदिर- 'सुखमंदिर सुंदर मारमणं' (६।१११।७) टीका पहावी. 'सुखासि सुख तुम्हि राम' (२।२९०।) हा अर्थ 'सुखमंदिर'चा आहे. भाव हा की आम्हाला सुख होईल असे करावे. सदा ब्रह्मानंदात मग्न राहणारे असले तरि ब्रह्मानंद = मोक्षसुख भक्तिवाचून टिकत नाही हे माहित आहे, म्हणून हळुहळू भक्तियाचनेकडे वळत आहेत.

चौ.४-५ (१) इंदिरारमण...शोभाकर- इंदिरा = महालक्ष्मी, क्षीरसागरकन्या. विष्णुचा किंवा नारायणाचा अवतार सुचविला. लक्ष्मीपति तुम्हीच आहात. (क) भूधर = शेष व कूर्म. भाव हा की कूर्मावतार तुम्हीच घेतला होतात. शेषसुद्धा तुमचेच रूप आहे. (ख) शोभाकर = 'शोभासिंधु विलोकत लोचन तृप्ति न मात्र' (६।१११) हाच भावार्थ येथे आहे. (ग) अमानहि मानद- स्वतःस मान सन्मान मिळावा, प्रतिष्ठा वाढावी असे तुम्हास

कधीच वाटत नाही, तरी सुद्धा तुम्ही दुसऱ्यांना सदा मान, मोठेपणा देता, या आपल्या स्वभावामुळे आपण आम्हाला मोठेपणा दिलात इतकेच 'अमानी मानदो मान्यः' (विष्णु. स.) (घ) पावन सुयश पुराण वेद वद- सुयश = सुंदर यश. आमच्या दर्शनाने अघनाश झाला असे आपण म्हणालात, ते केवळ दासांना मोठेपणा देण्यासाठी. तुमेच यशच इतके सुंदर व पवित्र आहे की ते गाणारे त्याने पावन होतात. फार काय स्वतःस पावन करण्यासाठी पुराण आणि वेद सुद्धा त्यांचे वर्णन करतात. वदः = वक्ता. 'वदो वदावदो वक्ता' (अमरे)

हिं. *।तग्य कृतग्य अग्यता भंजन।नाम अनेक अनाम निरंजन।।६।।*
।सर्ब सर्बगत सर्ब उरालय।बससि सदा हम कहुँ परिपालय।।७।।
।द्वंद्व बिपति भव फंद बिभंजय।हृदि बसि राम काम मद गंजय।।८।।
दो. *।परमानंद कृपायतन मन परिपूरन काम।।*
।।प्रेम भगति अनपायिनी देहु हमहि श्रीराम।।३४।।

म. *।तज्ञ कृतज्ञ अज्ञता-भंजन।नाम अनेक अनाम निरंजन।।६।।*
।सर्व सर्वगत सर्वहृदालय।वससि सदा आम्हा परिपालय।।७।।
।द्वंद्व-विपद् भवपाश विभंजय।वस हृदिं, राम काम मद गंजय।।८।।
दो. *।परमानंद कृपायतन पूरक मनिंचे काम।।*
।।प्रेमभक्ति अनपायिनी द्या आम्हा श्रीराम।।३४।।

अर्थ- आपण तज्ञ (सर्वज्ञ) कृतज्ञ आणि अज्ञानाचा विनाश करणारे आहात, आपली अनंत (अनेक) नामे असून नामरहित आहात आणि माया व मायाजनित सर्व विकाररहित (निरंजन) आहात.।।६।। सर्वरूप, सर्वव्यापक आणि सर्वांच्या हृदयरूपी घरांत वास करणारे आहात, म्हणून आमचे सर्व प्रकारे पालन करा.।।७।। द्वंद्वरूपी विपत्ती आणि भवपाश यांचा साफ विनाश करा, आणि हे राम! आमच्या हृदयांत वास करा व काम मदादिकांचा नाश करा.।।८।। तुम्ही परमानंद स्वरूप, कृपेचे धाम, आणि मनाच्या कामना पूर्ण करणारे आहात, म्हणून हे श्रीराम आम्हाला तुमची अविनाशी प्रेमभक्ति द्या (दुसरे काही नको)।।दो.३४।।

टीका. चौ.६ (१) तज्ञ = तत् जानाति इति तज्ञ, = ते जाणणारा. राम

सर्व विद्या, सर्व कला, सर्व भाषा, इत्यादि सर्व ज्ञातव्य जाणतात म्हणून येथे सर्वज्ञ असा अर्थ घेणे योग्य आहे. (क) कृतज्ञ = कृतं जानाति इति कृतज्ञ, कोणी केलेले उपकार जाणणारा, हा सामान्य अर्थ आहे, पण भगवंतावर कोणी उपकार करू शकत नाहीत, म्हणून कृतज्ञ = केलेले जाणणारा = कर्मसाक्षी, कर्माध्यक्ष हा अर्थ घेणे जरूर आहे. सर्वांच्या हृदयांत राहून त्या त्या जीवांकडून केले जाणारे व त्याने पूर्वी केलेले सर्व कर्म भगवान जाणतात. 'अन्तर्यामी प्रभु सब जाणति' (७।३६।४) 'एकः देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्व भूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वे. उ. ६।११). यातील बहुतेक विशेषणे या स्तुतीत आहेत. (ख) नाम अनेक अनाम- निर्गुण ब्रह्माला नाम नाही, कारण ते अरूप आहे. सगुण ब्रह्माची अनेक = अनंत नामे आहेत. प्रत्येक देव देवतेचे सहस्त्रनाम आहे, आणि सर्व परमेश्वराचीच अंशकलात्मक रूपे आहेत. सगुण अनंतगुण = गुणसागर असल्याने गुणानुसार ही अनंत नामे आहेत. निरंजन निर् अंजन = विकार, दोष, सर्व विकारांचे मूळ माया आहे, म्हणून निरंजन = मायातीत, निर्विकार, निर्दोष. 'निर्दोष हि समं ब्रह्म' (भ.गी.)

चौ.७-८ (१) सर्व = विश्व, जग. सर्वम् विश्वम् (अमरे ३।१।६४-६५) 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' म्हणून सर्व त्यांचेच रूप आहे. साखरेचे पशु, पक्षी, मासे इ. अगणित पदार्थ तयार झाले तरि साखरेशिवाय जसे त्यात दुसरे काही नाही तसेच हे समजावे. 'सबरूप सदा' (६।१११।८) सर्वगत = सर्वव्यापक. (क) सर्व हृदालय वससि- हृद्+आलय = हृदय रूपी घर. सर्वांच्या हृदयांत अंतर्यामी रूपाने सगुणनिराकार परमेश्वर आहे. 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।।' (भ.गी). 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण' असल्याने विनवितात की आम्हा परिपालय- आमचे सर्व बाजूंनी रक्षण करा. 'मामभिरक्षय रघुकुलनायक' यांत हाच अर्थ आहे. रक्षण कसे करावयाचे ते पुढील चौपाईत व दोह्यांत सांगतात.

<u>(२) द्वंद्वविपद</u>- रागद्वेष, हर्षविषाद, सुख दुःख इत्यादि अनेक द्वंद्वे आहेत हा द्वंद्वेच विपद् = विपत्ती आहे. यांच्यामुळेच असमाधान, अशान्ति, क्लेश इत्यादि संकटे कोसळतात. द्वंद्वांचा नाश झाल्याशिवाय भक्ति मिळत नाही.

(क) भवपाश- खरा भवपाश आहे अज्ञान, अविद्या. 'अज्ञानमेवात्र हि मूल कारणम्' (रामगीता ९) अज्ञानच भवाचे मूळ कारण आहे. (ख) विभंजय- हे वि-भज् धातूचे प्रयोजक आज्ञार्थाचे रूप आहे. विध्वंस करवा असा अर्थ आहे. द्वंद्वांचा व अज्ञानाचा म्हणजेच भवाचा नाश ज्ञान व भक्ति यांनी होतो. 'विद्यैव तन्नाशविधौपटीयसी' (रामगीता ९) 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितम्' (भ.गी.) ज्ञानानेच मूळ अज्ञानाचा म्हणजेच मायेचा विनाश होतो. 'दिधले ज्ञान निरसली माया' (४।११।३) अशाप्रकारे जरि ज्ञान प्राप्त झाले, ज्ञानी झाला तरि त्याला काम क्रोधादि रिपु असतातच. (३।४३।९) म्हणून सांगितले की 'वस हृदिं राम काम मद गंजय' धनुर्बाणधारी राम हृदयांत कायमचे राहिल्याशिवाय काम क्रोध लोभ, मद मोह मत्सर इत्यादींचे भय नष्ट होत नाही. (६।११५।४, ५।४७।१-४ पहा). द्वंद्वाचा नाश, अज्ञान मोहाचा नाश, हृदयांत निवास व काममदादिकांचा नाश करणे हे परिपालनाचे चार प्रकार झाले, (चार बाजू झाल्या). पण प्रेमभक्ति हृदयांत असल्याशिवाय राम हृदयांत निवास करीत नाहीत, व प्रेमभक्ति साधनांनी मिळत नाही, संतांच्या किंवा भगवंताच्या कृपेनेच मिळते म्हणून मागतात.

ल.ठे. सनकादि मुनीश्वर परमविरागी, ज्ञानी विज्ञानी, सदा ब्रह्मानंदात मग्न असणारे, दिगंबर राहणारे, ज्यांच्या देहावर काळाचा परिणाम होत नाही असा पंचवर्षात्मक देह सतत असणारे, समदर्शी, विगत विभेद असून, कशाची आशा भय नसून ब्रह्मलोकनिवासी असून हे मागणे मागतात! यांत शंकरांसारखी परमदीनता, लीनता दिसली. पण याच सनकादिकांना क्रोध येऊन त्यांनी जय विजयांना शाप दिला होता हे पण लक्षात ठेवावे.

दो. (१) परमानंद कृपायतन- सुचविले की आम्हावर थोडी कृपा करून आम्हास परमानंद द्या. (क) मनिंचे काम पूरक तुम्ही आहात, हे तुमचे ब्रीद आहे. आमच्या मनात इतर काहीच कामना नाही. एकच इच्छा आहे की परमानंद- परमसुख-दायक तुमची प्रेमभक्ति आम्हाला मिळावी, व ती अनपायिनी = कधी कमी न होणारी व कधी नाश न पावणारी अशी असावी, म्हणून अनपायिनी प्रेमभक्ति द्या. प्रेमभक्तीनेच परमानंद मिळतो. हे परमानंदात मग्न होणारे नाहीत. ज्ञान विज्ञानाने प्राप्त होणाऱ्या ब्रह्मानंदात लीन राहणारे

आहेत, पण लवकरच श्रीरामकृपेने ते परमानंद मग्न होतील. (दो.३५). सूचना-येथे एकदा भक्ति मागितली. आणखी तीन वेळा मागितली जाणार आहे. चार मुनि आहेत व चार वेळा भक्ति मागितली आहे. याने सुचविले आहे की प्रत्येकाने भक्तीची याचना स्वतंत्रपणे केली. भक्तीची मागणी ज्याची त्यानेच केली पाहिजे, हे येथे ध्वनित केले आहे. प्रथम चौघांनी मिळून स्तुति केली व दोह्यांत सनकाने प्रथम भक्ति मागितली, आता धाकटे भाऊ क्रमाने मागतील.

हिं. ।देहु भगति रघुपति अति पावनि।त्रिबिध ताप भव दाप नसावनि।।१।।
।प्रनत काम सुरधेनु कलपतरु ।होइ प्रसन्न दीजै प्रभु यह बरु ।।२।।
।भव बारिधि कुंभज रघुनायक।सेवत सुलभ सकल सुखदायक।।३।।
।मन संभव दारून दुख दारय।दीनबंधु समता बिस्तारय।।४।।
।आस त्रास इरिषादि निवारक।बिनय बिबेक बिरति बिस्तारक।।५।।
।भूप मौलि मनि मंडन धरनी।देहि भगति संसृति सरि तरनी।।६।।

म. ।द्यावि भक्ति रघुपति अति पावनि।त्रिविध ताप भवदर्प विनाशनि।।१।।
।प्रणत काम सुरधेनु कल्पतरु ।व्हावे प्रसन्न द्या प्रभु हा वरू।।२।।
।भववारिधि-कुंभज रघुनायक।सेवत सुलभ सकल-सुखदायक।।३।।
।दारूण मनसिज दुःख विदारय।दीनबंधु समता विस्तारय।।४।।
।त्रास-आस-ईर्षादि निवारक।विनय विवेक विरति विस्तारक।।५।।
।भूपमौलिमणि मंडण धरणी।देइ भक्ति संसृति सरि तरणी।।६।।

अर्थ- हे रघुपति! त्रिविध ताप आणि भवाचा अभिमान यांचा विनाश करणारी तुमची अति पावन भक्ति द्या.।।१।। शरणागताच्या कामना पुरविणाऱ्या हे सुरधेनु! आणि हे! कल्पतरु ! प्रसन्न होऊन हाच वर द्यावा.।।२।। सेवा करण्यास सुलभ व सकल सुखे देणाऱ्या हे रघुनायका! भवसागराला शुष्क करणाऱ्या हे अगस्ति! मनात उत्पन्न होणाऱ्या दारूण दुःखाचा विध्वंस करा आणि मनात समतेचा विस्तार करा.।।३-४।। तुम्ही भय (त्रास) आशा ईर्षा इत्यादींचे निवारण करणारे आणि विनय विवेक व वैराग्य यांचा विस्तार करणारे आहात.।।५।। हे भूप शिरोमणी! पृथ्वीचे भूषण असणाऱ्या श्रीरामा! या भवनदीत नौकारूप असणारी भक्ति द्या.।।६।।

टीका. चौ.१ (१) येथे पुन्हा भक्ति मागितली पण येथे किंवा पुढील दोन ठिकाणी आम्हाला द्या असे म्हटले नाही. चारी मुनींनी स्तुति केली असे उपक्रमांतच म्हटले आहे. सनकाने भक्ति मागतांना 'द्या आम्हा' असे म्हटले, म्हणजे सर्वांच्यासाठी मागितली. त्याला आता क्रमशः बाकीचे तिघे अनुमोदन देतात. 'भवपाश विभंजय' असे सनकाने म्हटले तर सनंदन अनुमोदन देताना 'भवदर्प विनाशनि' भक्ति द्या असे म्हणाले. भवदर्प = भवाचा आभिमान, अहंकार.

चौ.२.(१) प्रणतकाम सुरधेनु कल्पतरू...वरू- 'पूरक मनिंचे काम' असे सनकाने म्हटले, तोच अर्थ तिसरे बंधु सनातन 'प्रणत काम सुरधेनु कल्पतरू' याने सांगत आहेत. हा वरू = हा वर जो सनकाने मागितला व ज्याला सनंदनाने अनुमोदन दिले तोच. सुरधेनु = कामधेनु, आणि कल्पतरू मनकामना पुरवितात, पण विवेक वैराग्य ज्ञान व भक्ति देऊ शकत नाहीत. (क) 'सुरधेनु कल्पतरू' या दोन उपमा का दिल्या व भेद काय याविषयी 'श्रुणु सेवक सुरतरू सुरधेनू' (१।१४६।१) च्या टीकेत विस्तार केला आहे तो पहावा. येथे विशेष भाव हा आहे की तुम्ही काम धेनु प्रमाणे पुष्कळांच्या घरी जाऊन त्यांना भक्ति दिलीत. आम्ही तुमच्या पायापाशी आलो आहोत. जसे कल्पतरूच्याजवळ जावे लागते तसे आम्ही तुमच्याजवळ एकाच आशेने आलो आहोत तरि 'प्रेमभक्ति अनपायिनी' हाच वर द्या.

चौ.३-४ (१) सनकाने म्हटले 'भवपाश विभंजय' येथे सनत्कुमार चौथे बंधु म्हणतात. 'भववारिधिकुंभज' भावार्थ एकच आहे. अगस्तींनी जसा जलसागर तीन आचमनात कोरडा केला तसा आमचा भवसागर कोरडा करून टाका. (क) सेवत सुलभ सकल-सुखदायक हा चरण अगदी अक्षरशः पूर्वी १।१४६।२ मध्ये आलेला आहे. 'सेवत सुलभ सकल सुखदायक। प्रणतपाल सचराचर नायक' या पुनरूक्तीने सुचविले की जरी तुम्ही रघुनायक असला तरी 'प्रणतपाल सचराचर नायक' आहात. (ख) दारूण मनसिजदुःख विदारय मनसिज = काम. 'काममदगंजय' असे सनकाने म्हटले. दोघांच्या म्हणण्याचा सारांश सारखाच आहे. (ग) समता विस्तारय = 'द्वंद्व विपद् विभंजय' असे सनकाने म्हटले. द्वंद्वांचा विनाश झाल्याशिवाय समता = समत्व, समदृष्टि

उत्पन्न होत नाही. दोघांच्या म्हणण्याचा अर्थ एकच. समदर्शी असून असे मागत आहेत! 'समत्वं योग उच्चते' (भ.गी.) सर्व काळी,सर्व परिस्थितीत चित्ताची समता राहणे आणि जगांत 'समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्' (भ.गी.) सर्वत्र सम असलेला ईश्वर पाहणे ही सुद्धा समताच. ही समता प्राप्त झाल्याशिवाय चित्ताची समता टिकणारच नाही, म्हणून समता विस्तार कसा होईल ते पुढील चौपायांत सांगतात.

चौ.५-६ (१) त्रास आस....विस्तारक. भय, सर्व आशा, ईर्षा, असूया, मत्सर, दंभ, मान, मद, कपट, द्वेष, पाखंड इत्यादींचा नाश होऊन विनय = नम्रता, लीनता, विवेक = ज्ञान, आणि वैराग्य यांची प्राप्ती होऊन विनय, ज्ञान व वैराग्य दृढ झाल्याशिवाय समता विश्वव्यापी होऊ शकत नाही. म्हणून येथे या विकारांचा नाश करण्याविषयी सुचविले. सनकाच्या उक्तीचा येथे विस्तार केला. (क) भूप- मौलिमणि = भूप शिरोमणी. सनकाने श्रीरामभक्ति मागितली, पण श्रीराम कोणते ते स्पष्ट केले नव्हते, म्हणून रघुपति, रघुनायक, भूपमौलिमणि या शब्दांनी सनंदन व सनत्कुमार यांनी स्पष्ट केले की भूपरूपात असलेल्या रघुनायक रामाची भक्ती द्या. (ख) भक्ति संसृति सरितरणी- तरणि = नौका. संसृति = भवप्रवाहरूपी नदी (सरि) अनादि काळापासून अखंड वाहात आहे, व अति दुस्तर आहे. भक्तिरूपी नौकाच हिच्या पलीकडे नेण्यास समर्थ आहे. याप्रमाणे सनकाच्या मागणीस तिघांनी यथामति अनुमोदन दिल्यावर आता सनक उपसंहारात्मक स्तुति करतात.

हिं. *।मुनि मन मानस हंस निरंतर।चरन कमल बंदित अज संकर।।७।।*
।रघुकुल केतु सेतु श्रुति रच्छक।काल कर्म सुभाउ गुन भच्छक।।८।।
।तारन तरन हरन सब दूषन।तुलसिदास प्रभु त्रिभुवन भूषन।।९।।
हिं.दो. *।बार बार अस्तुति करि प्रेम सहित सिरु नाइ।।*
।।ब्रह्मभवन सनकादि गे अति अभीष्ट बर पाइ।।३५।।

म. *।मुनि मन मानस हंस निरंतर।चरण कमल वंदित अज शंकर।।७।।*
।रघुकुल केतु श्रुतिपथरक्षक।प्रकृति काल गुण कर्म-विभक्षक।।८।।
।तारण तरण हरण सब दूषण।तुलसिदास प्रभु! त्रिभुवनभूषण।।९।।
दो. *।पुनःपुन्हां करुनी स्तुती प्रेमें शिर नमवून।।*

।।ब्रह्मभवनिं सनकादि गत वर अति इष्ट मिळून।।३५।।

अर्थ- मुनींच्या मनरूपी मानसांत निरंतर वास करणाऱ्या हंसा! तुमचे चरण कमल ब्रह्मदेव व शंकर यांनी निरंतर वंदित आहेत. (ते वंदन करतात).।।७।। तुम्ही रघुकुलाचे केतु (कीर्तीध्वज) वेदमार्गाचे संरक्षक आणि प्रकृति (स्वभाव) काल गुण व कर्म यांचे विभक्षक विनाशक आहात.।।८।। स्वतः तरून इतरांस तारणारे, आणि तरून जाण्याचा प्रयत्न करणारे (तरण) यांच्या सर्व दूषणांचे हरण करता हे तुलसीदासांच्या प्रभु! तुम्ही त्रैलोक्याचे भूषण आहात.।।९।। पुनः पुन्हा स्तुती करून व प्रेमाने मस्तक नमवून, अत्यंत आवडता वर पाऊन सनकादिक ब्रह्मलोकास गेले.।।दो.३५।।

टीका. चौ.७-८ (१) मुनिमनमानसहंस निरंतर- हंस जसे सदा सर्वकाळ मानस सरोवरांत सुखाने, आनंदाने व प्रेमाने निवास करतात तसे तुम्ही मुनींच्या मनरूपी मानसांत निवास करतां. भाव हा की आमच्या मानसांत निरंतर निवास करा. (क) अज शंकरवंदितचरणकमल 'प्रणमामि निरंतर मारमणं' (२४।१०) असे शंकर म्हणाले. 'नित राम नमामि विभुं विरंजं' (६।१११।५) असे ब्रह्मदेव म्हणाले. असे तुम्ही परमात्मा असून 'रघुकुलकेतु' झाला आहात आणि 'श्रुतिपथरक्षक' वेद मार्गाचे रक्षण करण्यासाठी मनुष्यासारखे वागत आहात. 'श्रुतिसेतुपालक राम तुम्हि जगदीश' (२।१२६ छं.) (ख) 'प्रकृति काल गुण कर्म विभक्षक' तुम्हाला तर प्रकृति काल गुण व कर्म यांचा संपर्क नाहीच होत पण तुमच्या प्रतापाने 'प्रकृति काल गुण कर्मा नाना। कोठे सौख्य चकोरां यां ना' (३१।५) भाव हा की आपला प्रतापदिनेश आमच्या हृदयांत प्रकाशमान होऊ द्या, म्हणजे यांची सत्ता आमच्यावर चालणार नाही.

चौ.९ (१) तारण तरण सब दूषण हरण- असा अन्वय करावा. तारण = दुसऱ्यास तारणारे. तरण = तरून जाणारे. यांच्या ठिकाणचे सर्व दोष हरण करणारे तुम्हीच आहात. (क) दुसरा अर्थ- तरणतारण आणि सर्व दोष हरण करणारे तुम्ही आहात. जे संसृति सरितेच्या प्रवाहातून तरून जाण्यासाठी तळमळत असतात, असे जे तरण त्यांना तारणारे तुम्ही आहात. भक्ति रूपी तरणीत नौकेत सेवकाला बसवून, कृपेचे सुकाणु धरून तुम्हीच दीन साधनहीन

सेवकास त्यांचे सर्व दोष हरण करून तारता. (ख) 'देइ भक्ति संसृति सरि तरणी' असे सनत्कुमाराने म्हटले व येथे सनकमुनि तरण्याचीच भाषा बोलत आहेत. याप्रमाणे ही स्तुति चक्राकार चालू आहे. वर फक्त एक नमुना दिला.

दो. (१) पुनःपुन्हा करूनी स्तुती- सनक, सनंदन, सनातन आणि सनत्कुमार हे याच क्रमाने पुनःपुन्हा स्तुती करू लागले व अनेक वेळा केली. (क) वर अति इष्ट मिळून जो वर मिळावा अशी फार फार इच्छा होती तो म्हणजे अनपायिनी भक्तिरूपी वर मिळाला. व रघुनायकाचा हृदयांत निवास त्यांना प्रत्यक्षच अनुभवास आला. सूचना- राम प्रभु भगवान आहेत हे भरतादि तिघे बंधु व हनुमान यांना माहित आहे. प्रभु असून त्यांनी सनकादिकांचा जो मान सन्मान केला आणि त्यांची प्रशंसा केली वगैरे सर्व पाहून ऐकून विशेषतः भरतास आश्चर्य वाटले की प्रभूंनी असा सत्कार करण्यासारखे संतांच्या ठिकाणी आहे तरि काय? म्हणून आता त्या विषयाकडे वळतील. पण आपण आधी या स्तुतीचे शततारका नक्षत्राशी साम्य पाहू.

सनकादिकृत स्तुति - शतभिषक (शततारका)नक्षत्र (२५वे)

१) अनुक्रम- ही स्तुति पंचविसावी आहे. २) नाम साम्य- पंचविसावे नक्षत्र शतभिषक आहे. त्यालाच कोणी शततारका म्हणतात. भिषज = रूज्जये = रोगाला जिंकणे. भवरोगाला जिंकण्यास सांगणारीच ही स्तुति आहे. शत = शंभर, मोठी संख्या. मोठ्या संख्येने भवरोगास जिंकण्यास सांगणारी ही आहे. चौघांपैकी प्रत्येकाने वारंवार स्तुती करून भवरोगविनाशच करण्यास सांगितले आहे. ३) तारेसंख्यासाम्य- शततारका या नावावरूनच ठरते की यांत शत = अनेक, पुष्कळ तारे आहेत. पण काही ग्रंथात एकच तारा असल्याचे वर्णन आहे. या स्तुतीत नाम अनेक, अनघ अनेक एक आहेत. अनेक वेळा, अनेकांनी (चौघांनी) स्तुती केली आहे. अनेक तारे असले तरी ते अगदी खालच्या प्रतीचे आहेत. साधारण दृष्टीस दिसणारा एकच मोठा तारा आकाशस्थ शततारकांत दिसतो. अनेक एक हे शब्द इतर कोणत्याच स्तुतीत नाहीत. असे तारेसंख्या साम्य आहे. ४) आकार- चक्रासारखा म्हणजे वर्तुळाकार आहे. मध्यबिंदू सारखा एक मोठा तारा दिसतो व सभोवती लहान पुष्कळ तारे आहेत. ही स्तुती चक्राकार केली गेली व प्रेमभक्ति हा मध्यबिंदू आहे. ५) देवतासाम्य-

देवता वरूण आहे. वरूण जलाची देवता आहे. 'गुणसागर, भववारिधि, संसृति सरि, मुनिमन मानस' सागर, नदी, सरोवर हे मुख्य तीन प्रकारचे जलाशय या स्तुतीत आहेतच. जलाशय आहेत तेथे जलदेवता वरूण आहेच. ६) फलश्रुती साम्य- 'जगहित निरूपधि साधुलोकसे' उपधि = माया, कपट, निरूपधि = मायातीत, निष्कपट साधु लोकांप्रमाणे जगाचे हित करणारे आहेत. अविद्येचा = मायेचा विनाश, द्वंद्वांचा विनाश, भवपाश विनाश करा असे या साधुलोकांनीच सांगितले आहे. अनेत साधु-संतांनी केलेली ही एकच स्तुती आहे. या स्तुतीचे प्रेमाने अनुष्ठान केल्यास मायारहित, निष्कपट करून ती देहरूपी जगाचे कल्याण करील. जग जगत् = देह, ब्रह्मस्तुती (भाग. १०।१४।४०) 'जगदेतत्तवार्पितम्' ची श्रीधरी टीका पहावी.

हिं. *।सनकादिक बिधिलोक सिधाए।भ्रातन्ह रामचरन सिरु नाए।।१।।*
।पूछत प्रभुहि सकल सकुचाहीं।चितवहिं सब मारुत सुत पाहीं।।२।।
।सुनी चहहिं प्रभु मुख कै बानी।जो सुनि होइ सकल भ्रम हानी।।३।।
।अंतरजामी प्रभु सब जाना।बूझत कहहु काह हनुमाना।।४।।
।जोरि पानि कह तब हनुमंता।सुनहु दीन दयाल भगवंता।।५।।

म. *।सनकादिक गत विधिलोकातें।रामचरणिं शिर नमिति भ्राते।।१।।*
।पुसण्या प्रभुस सकल संकोचति।सकल मरुतसुत मुख अवलोकति।।२।।
।ऐकुं इच्छिती प्रभु-मुख-वाणी।होइ सकल जेणें भ्रमहानी।।३।।
।अंतर्यामी प्रभु सब जाणति।हनुमान! आहे काय? विचारति।।४।।
।हनुमान वदला जुळुनि कराला।श्रुणु भगवंता दीनदयाला।।५।।

अर्थ- सनकादिक ब्रह्मलोकास गेले आणि भरतादिक भावांनी रामचरणी मस्तक नमले.।।१।। प्रभूंना विचारण्यास सगळ्यांनाच संकोच वाटत आहे, म्हणून सगळे मारूतीच्या मुखाकडे पाहू लागले.।।२।। जेणे करून सगळ्या भ्रमाचा नाश होईल अशी प्रभुमुखांतील वाणी ऐकण्याची त्यांची (सगळ्यांची) इच्छा आहे.।।३।। प्रभु अंतर्यामीच असल्याने त्यांनी सर्व जाणले आणि विचारले की हनुमान! काय आहे काय?।।४।। तेव्हा हात जोडून हनुमान म्हणाला की दीनदयाला! भगवंता ऐका- ।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) सनकादिकांच्या गमनाचा येथे पुनरूच्चार करून सुचविले की त्या निमित्तानेच पुढील संवाद होत आहे व ज्या उपवनातून सनकादिक गेले त्या उपवनातच अद्याप राम, बंधु व हनुमान आहेत. (क) रामचरणि....भ्राते- हे नमनच सांगते की काही तरि विचारण्याची इच्छा भरतादिकांच्या मनात आहे. हनुमंताने नमन केले असणारच, पण त्याचे नाव गाळून सुचविले की त्याच्या मनात मात्र काही विचारण्याची इच्छा नाही. पण प्रभुला विचारण्याचा धीर कोणाही भावाला होत नाही. त्यांनी मारूतीला डोळ्यांनी खूणावलेहि असेल की तुम्ही विचारा. (ख) मरूतसूत- भाव हा की तुम्ही नाही विचारलेत तर कार्य घडणार नाही. 'जो वाढला असेल किंवा ज्याच्यावाचून मरण येते तो मरूत' (अ.व्या.सु.) येथे दुसरा अर्थ ध्वनित केला आहे.

चौ.३-५ (१) ऐकु इच्छिती प्रभुमुखवाणी- भरत शत्रुघ्नानां प्रभुमुखाने श्रवणाचा लाभ फार दीर्घ काळात मिळाला नाही. लक्ष्मणाला मिळाला असला तरि त्यालाही हजारो वर्षे झाली, पण भरत हजर असता लक्ष्मणाने विचारणे योग्य नाही, आणि भरत तर अत्यंत संकोची स्वभावाचे, त्यामुळे त्यांना मुळीच धीर होत नाही, तळमळ तर फार आहे. (क) अंतर्यामी = हृदयस्थ प्रभुंनी सर्व जाणले व तेच ही कोंडी फोडतात. (ख) हनुमंता! तुमच्या सर्वांच्या मनात काही तरि खळबळ चालली आहे, तर विचारण्यास एवढा संकोच का? तू सांग की काय आहे ते. (ग) दीनदयाला- आपणच ही कोंडी फोडलीत ही आम्हा दीनांवर मोठी दया केलीत. भगवंता- भगवान असल्यामुळे आपण सर्व जाणताच पण 'नाऽपृष्ठः कस्यचिद् ब्रूयात' या शास्त्रमर्यादेचे पालन करता म्हणून विचारल्यशिवाय सांगत नाही आपण. आपण विचारलेत म्हणून सांगतो.

हिं. *।नाथ! भरत कछु पूँछन चहहीं।प्रस्न करत मन सकुचत अहहीं।।६।।*
।तुम्ह जानहु कपि मोर सुभाऊ।भरतहि मोहि कछु अंतर काऊ।।७।।
।सुनि प्रभु बचन भरत गहे चरना।सुनहु नाथ प्रनतारति हरना।।८।।
दो. *।नाथ! न मोहि संदेह कछु सपनेहुँ सोक न मोह।।*
।।केवल कृपा तुम्हारिहि कृपानंद संदोह।।३६।।

म. *।नाथ! भरत पुसुं इच्छिति कांही।परि मनिं संकोचति पुसण्या ही।।६।।*

।मत्स्वभाव कपि तुम्हीं जाणतां।कधि तिळ अंतर मजसी भरता।।७।।
।ऐकुनि बचन भरत धरि चरणां।प्रभु! ऐका प्रणतार्ती-हरणा।।८।।
दो. *।नाथ! न मज संदेह मुळिं स्वप्निंहिं शोक न मोह।।*
।।केवळ तुमच्या कृपें प्रभु! कृपानंद संदोह।।३६।।

अर्थ- (हनुमान म्हणाला) नाथ! भरत काही विचारू इच्छितात, पण त्यांच्या मनात विचारण्यास संकोच वाटत आहे.।।६।। (राम म्हणाले) कपि! तुम्ही माझा स्वभाव जाणताच, माझ्यापाशी भरताविषयी कधी तिळभर तरि अंतर (आड पडदा, लपवालपव) आहे का?।।७।। हे वचन ऐकून भरताने प्रभूंचे पाय धरले (व म्हणाला की) प्रभु! शरणांगतांची दुःखे दूर करणाऱ्या (भगवंता) ऐकावे.।।८।। हे नाथ! मला मुळीच संदेह (शंका, संशय) नाही किंवा स्वप्नात सुद्धा शोक व मोह नाहीत. पण कृपानंद समूहा! प्रभु! हे तुमच्या कृपेनेच झाले आहे.।।दो.३६।।

टीका. चौ.६-७ (१) भरत पुसु इच्छिती- माझ्या मनात काही खळबळ नाही लक्ष्मण शत्रुघ्नाबद्दल मला सांगता येत नाही, पण मला खात्रीने वाटते की भरत काही विचारू इच्छितात, नाथांना पण विचारण्यास त्यांना संकोच वाटत आहे. (क) मत्स्वभाव...भरता, 'मत्स्वभाव मुनि तुम्हा ठाउका।काहि कधी भक्तांरि लपवु का?' (३।४२।३) असे प्रभु नारदांस म्हणाले आहेत. तसेच येथे हनुमंतास विचारतात की मी भरतापासून काही लपवून ठेवीन असे तुम्हाला वाटते का? अंतर = आडपडदा, लपवालपव, भेदभाव. 'प्रिय अशि वस्तु हि मला कोणती। मागुं शकां ना मुनि आपण ती' (३।४२।४) हा तेथील भाव येथे गृहीत धरावयाचा आहे. कोणती वस्तु मला अशी प्रिय आहे की जी भरत माझ्यापाशी मागू शकणार नाहीत, मग एवढा संकोच कशासाठी?

चौ.८ व दो. (१) प्रणतार्ती हरणा- प्रणतांचे दुःख हरण करण्यासाठी वाटेल ते करण्यास किंवा देण्यास आपण सदा तयारच असता हे मी जाणतो, पण मला कोणतेच दुःख नाही. (क) 'न मज संदेह...मोह' मला काही शंका किंवा संशय आहे आणि त्याचे समाधान करून घेण्यासाठी नाथांना काही विचारावयाचे आहे असे नाही. प्रभु! तुमच्या कृपेने मला मोहच नाही व शोकही नाही म्हणून संदेह, शंका, संशय, भ्रम स्वप्नांत सुद्धा नाही व काही मागावयाचे

नाही. आपणच अपार कृपा करून मला सदा आनंद संदोह बनविला आहे. पण कुतूहल म्हणून एक गोष्ट विचारावी असे वाटत आहे.

हिं. *।करउँ कृपानिधि एक ढिठाई।मैं सेवक तुम्ह जन सुखदाई।।१।।*
।संतन्ह कै महिमा रघुराई।बहुबिधि बेद पुरानन्ह गाई।।२।।
।श्रीमुख तुम्ह पुनि कीन्हि बडाई।तिन्ह पर प्रभुहि प्रीति अधिकाई।।३।।
।सुना चहउँ प्रभु तिन्ह कर लच्छन।कृपासिंधु गुन ग्यान बिचच्छन।।४।।
।संत असंत भेद बिलगाई।प्रनतपाल मोहि कहहु बुझाई।।५।।

म. *।करतो एक कृपाब्धि धिटाई।मी सेवक तुम्हिं जन सुखदाई।।१।।*
।संतांचा महिमा बहु रघुपति!।वेद पुराणें बहुविध सांगति।।२।।
।स्वयें श्रीमुखे कथित महत्ता।प्रभु प्रीति त्यांवर न इयत्ता।।३।।
।ऐकुं इच्छितो त्यांचे लक्षण।कृपासिंधु! गुणबोध-विचक्षण।।४।।
।संत असंत भेद निवडोनी।प्रणतपाल! सांगा विवरोनी।।५।।

अर्थ- (तथापि) हे कृपासागरा! मी एक धीटपणा करीत आहे. मी एक सेवक आहे आणि आपण सेवकांस सुख देणारे आहात.।।१।। हे रघुपति! संतांचा पुष्कळ महिमा वेदपुराणे विविध प्रकारे वर्णन करतात.।।२।। आपण सुद्धा श्रीमुखाने त्यांचे महत्त्व वर्णिलेत व प्रभूंची त्यांच्यावर निःसीम (न इयत्ता = सीमा, मर्यादा) प्रीति आहे.।।३।। मी त्यांची लक्षणे ऐकू इच्छितो, आपण कृपासिंधु असून गुण आणि ज्ञान यात फार निपुण आहात.।।४।। हे शरणागतांचे पालन करणाऱ्या (प्रभो!) संत आणि असंत (खल) यातील भेद वेगळा करून मला समजाऊन सांगा.।।५।।

टीका. चौ.१ (१) करतो....धिटाई- धिटाई = धीटपणा, उद्धटपणा. सेवकाने अमुक करा असे स्वामीला सांगणे हा उद्धटपणा आहे. परंतु आपण कृपाब्धि असल्याने क्षमा कराल हे जाणून हा धीटपणा करीत आहे. (क) 'मी सेवक तुम्हि जनसुखदाई' सेवकांना सुख देणे हे तुमचे ब्रीद आहे, आणि मी तुमचा सेवक आहे, म्हणून मला सुख देण्यासाठी माझ्या धीटपणाबद्दल क्षमा करून मी बिचारतो ते सांगावे.

चौ.२-४ (१) संतांचा महिमा वेदपुराणे गातात, तुम्हीही साम्राज्याधिपति,

पूर्णकाम, रघुनाथ, सर्व समर्थ, सर्वज्ञ साक्षात भगवान असून त्यांना खूप मोठेपणा देऊन त्यांचा महिमा वर्णिलात, तेव्हा असे वाटले की संतांच्याजवळ असे असते तरि काय? आणि संत असंत ओळखावे तरि कसे? आपले त्यांच्यावरचे निःसीम प्रेम पाहूनच ही जिज्ञासा उत्पन्न झाली आहे की त्यांची लक्षणे ऐकावी. लक्षणे = गुण. तुम्ही स्वतः 'गुणसागर नागर' गुण व ज्ञानी निपुण आहात व आपल्या सारखा कोणी नाही, म्हणून हा धीटपणा करावा लागत आहे.

चौ.५ (१) संत असंत भेद.... विवरोनी- संत कोण व असंत कोण हे ओळखता आले म्हणजे संतांचा मान सन्मान करून त्यांची संगति व सेवा करता येईल, म्हणून यांची भिन्न भिन्न लक्षणे विस्तार करून मला समजतील अशी सांगावी.

हिं. *।संतन्ह के लच्छन सुनु भ्राता।अगनित श्रुति पुरान बिख्याता।।६।।*
।संत असंतन्हि कै असि करनी।जिमि कुठार चंदन आचरनी।।७।।
।काटइ परसु मलय सुनु भाई।निज गुन देइ सुगंध बसाई।।८।।
दो. *।ताते सुर सीसन्ह चढत जग वल्लभ श्रीखंड।।*
।।अनल दाहि पीटत घनहिं परसु बदन यह दंड।।३७।।

म. *।संतलक्षणें श्रुणु बंधो! ती।अगणित, वेद पुराणीं ख्याती।।६।।*
।संत-असंतांची अशि करणी।जशि कुठार चंदन आचरणी।।७।।
।बंधु! चंदना कुठार तोडी।तरि दे निजगुण सुगंध-गोडी।।८।।
दो. *।यास्तव चढतो सुर-शिरीं प्रिय जगता श्रीखंड।।*
।।अनलि दाह, घणघाव मुखिं, परशूला हा दंड।।३७।।

अर्थ- हे बंधो! संतांची लक्षणे ऐक, ती अगणित असून वेदपुराणात प्रसिद्ध आहेत.।।६।। कुऱ्हाड आणि चंदन जशी आचरणात असतात तशीच असंत आणि संत यांची करणी असते.।।७।। बंधो! कुठार (= परशु) चंदनाला तोडतो, कापतो तरीसुद्धा चंदन आपला गोड सुगंध हा गुण त्या कापणाऱ्या परशूला देतो.।।८।। आणि म्हणूनच चंदन देवांच्या मस्तकावर चढतो! आणि जगाला प्रिय झाला आहे. पण अग्नीत तापवून तोंडावर

घणाचे घाव हा दंड परशूला मिळतो.।।दो.३७।।

टीका. चौ.६. छं.(१) बंधो! सुचविले की 'मी सेवक' वगैरे भरत म्हणाला व त्याची तशी भावना असली आहे, तरि रघुनाथ त्याच्याशी बंधुभावनेनेच वागत आहेत. (क) ती अगणित, वेदपुराणी ख्याती. संत लक्षणे अगणित-असंख्य असल्याने त्यांचे वर्णन कोणालाच करता येणार नाही, अशी वेदपुराणात ख्याती आहे. ''श्रुणु मुनि साधूंचे गुण जितके।वंदु न शकती वाणी श्रुति तितके।। वदुं शकति ना अहि शारदा (३।४६।८ व छंद) असे प्रभु नारदास म्हणाले.

चौ.७-८ (१) येथे संत = साधु, व असंत = खल, दुर्जन, असाधु, यातील प्रमुख भेद अगदी थोडक्यात सांगतात. हे परमोत्तम संतांचे लक्षण येथे सांगितले आहे. पुढे उत्तम मध्यम कनिष्ठ अशा तीन प्रकारांचे वर्णन आहे. (क) संत = ज्ञानीभक्त. यांचे आचरण चंदनासारखे असते व खळांचे असंतांचे आचरण परशूसारखे असते. परशू चंदनाला तोडतो पण चंदन त्याला आपला गोड सुगंध देतो. तसेच अपकार करणाऱ्या खलांवर सुद्धा संत उपकार करतात. 'संत सहति दुख परहित लागी। परदुःखार्थ असंत अभागी' इत्यादि (७।१२१।१५-१६ पहा). याचा साहजिक परिणाम दोघांच्याही पदरांत पडतो.

दो. (१) चंदनाच्या या एका प्रमुख गुणामुळे तो देवांच्यासुद्धा मस्तकावर चढतो. देव त्याला मस्तकावर धारण करतात. तसेच संत देवांना सुद्धा वंद्य वाटतात. संत जगाला, बहुजन समाजाला प्रिय होतात. 'जगति वंद्य यश पावति' (१।२।६) जो परशू चंदनाला तोडतो तो लोहाराच्या भट्टीत पुनःपुन्हा लाल होईपर्यंत तापविला जातो व लोहार त्या लाल तापविलेल्या परशूच्या तोंडावर लोखंडी घणाने सारखे घाव मारतो. पुन्हा तापवतो पुन्हा घाव मारतो, ही त्या परशूला शिक्षा मिळते. तरीसुद्धा तो पुन्हा चंदनाला तोंडण्यास सतेज तीक्ष्ण होतो. याप्रमाणेच दुर्जनांस खलांना यमयातनारूपी दंड दिला जातो. 'तानहंद्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्त्रमशुभाम् आसुरीष्वेव योनिषु' (भ.गी) ल.ठे- हे खरोखर परमोत्तम संत भरताचेच वर्णन केले आहे. पण भ्राता असल्याने तसा उल्लेख केला नाही. प्रस्तावना खंड (पृ.४८७।५) चतुर्विध भक्त (संत) वर्णन पहावे.

ल.ठे.- आता जी संत लक्षणे व असंत लक्षणे सांगितली जात आहेत ती फक्त संतगुणांना हृदयांत धारण करून स्वतःच्यात असलेल्या असंत लक्षणांचा त्याग करता यावा एवढ्यासाठी आहेत. दुसऱ्यांची परीक्षा करण्यासाठी नाहीत.

हिं. *।बिषय अलंपट सील गुनाकर।पर दुख दुख सुख सुख देखे पर।।१।।*
।सम अभूत रिपु बिमद बिरागी।लोभामरष हरष भय त्यागी।।२।।
।कोमल चित दीनन्ह पर दाया।मन बच क्रम मम भगति अमाया।।३।।
।सबहि मान-प्रद आपु अमानी।भरत प्रान सम मम ते प्रानी।।४।।
।बिगत काम मम नाम परायन।सांति बिरति बिनति मुदितायन।।५।।

म. *।विषयिं अलंपट शील-गुणाकर।दुःखि दुःख बघता सुखि सुख पर।।१।।*
।सम- अभूतरिपु विमद विरागी।लोभामर्ष-हर्ष-भी-त्यागी।।२।।
।कोमल चित्त दया दीनांवर।त्रिविध भक्ति मम छलहीना वर।।३।।
।मानद सकलां स्वयें अमानी।भरत!प्राणसम मम ते प्राणी।।४।।
।विगत काम मम नाम परायण।शांति-विरति-विनती-मुदितायन।।५।।

अर्थ- (उत्तम प्रकारचे संत) विषयांत अलिप्त (अलंपट) असतात, शीलाची व सद्‌गुणांची खाण असतात, परदुःख पाहून ते दुःखी होतात व परसुख पाहून सुखी होतात.।।१।। ते सम असतात, आपला कोणी शत्रु आहे असे त्यांस वाटत नाही, ते निगर्वी व विरागी असतात, लोभ, क्रोध (अमर्ष), हर्ष आणि भीति (भी) यांचा त्यांनी त्याग केलेला असतो.।।२।। कोमल मनाचे, दीनांवर दया करणारे असतात, आणि माझी मनाने वाणीने व कृतीने (= त्रिविध) छलहीन भक्ति करतात. (अमाया = छलहीन)।।३।। ते सर्वांना मान देतात पण स्वतः त्यास मानाची इच्छा नसते. (अमानी) भरता! असे जे असतात ते मला माझ्या प्राणांसारखे प्रिय असतात.।।४।। (मध्यम प्रकारचे संत) अकाम असून माझ्या नामांत परायण असतात, शांति, वैराग्य, नम्रता व मुदिता यांचे माहेरघर असतात (आणि)।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) विषयी अलंपट- विषयासक्ति नसलेले- परदुःखाने दुःखी होणे व दुसऱ्यांचे सुख पाहून ऐकून सुखी होणे हे संतांचे भक्तांचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. भक्तीहीन ज्ञानी व्यक्तीच्या ठिकाणी हे लक्षण दिसणार

नाही. केवळ ज्ञानी दया, करूणारहित होतो. 'परदुःखेन दुःखिता विरलाः' परदुःखाने दुःखी होणारे विरळा असतात. (क) सम- शत्रु मित्र, मानापमान, इत्यादि द्वंद्वांत ज्यांच्या चित्ताची चलबिचल होत नाही असे 'समता विस्तारय' (३५।४) टीका पहावी. अभूतरिपू- अ-भूत-रिपु, भूत = झालेला. यांना कोणी शत्रु नसतो असे नाही. खल हे संतांचे निष्कारण वैरी आहेतच, पण यांना स्वतःला मात्र कधी वाटत नाही की कोणी आपला शत्रु आहे. 'निज प्रभुमय मज पाहति करिति कुणाशि विरोध' (७।११२म.) (ख) विमद बिरागी- कर्तृत्व भोक्तृत्वाहंकार गेला की मद, गर्व उत्पन्नच होत नाही. विषयिं अलंपट असतात, असे प्रथम सांगितले त्याचे कारण 'विरागी' शब्दाने येथे दिले. (ग) लोभामर्ष हर्ष भी त्यागी- लोभ क्रोधादि विकारांचा त्याग हे प्रभुमय जग पाहण्याचेच फळ आहे.

चौ.३-४ (१) कोमलचित्त दया दीनांवर- चित्त कोमल असल्याशिवाय, झाल्याशिवाय, प्रेमभक्ति प्राप्त होणेच शक्य नाही. 'येइ दया कोमल मन संता' (३।२।९) मन जितके अधिक कोमल असेल तितकी दया जास्त येते व परदुःखाने जास्त दुःख होते. (ल.ठे.) हे संत दीनांवरच दया करतात. अहंकारी खल दुर्जनांवर करीत नाहीत असा याचा अर्थ होतो. म्हणजे हे संत प्रथम सांगितलेल्या चंदनासारखे नाहीत हे ठरले. म्हणूनच यांना परमोत्तम म्हणता येत नाही. हे दुसऱ्या प्रतीचे म्हणजे उत्तम होत. (क) त्रिविध भक्ति मम छलहीना वर- त्रिविध = मनाने कृतीने व वाणीने, म्हणजेच विचार, आचार व उच्चार यात राम प्रेम असले पाहिजे आणि तिन्ही प्रकारे भक्ति = भजन केले पाहिजे. (ख) छलहीना = अमाया = अमायिक = निष्कपट अन्य भरवसा व साधनांचा भरवसा हेच भक्तीतील कपट आहे. (ग) मानद सकलां- 'मी सेवक सचराचर रूपे प्रभु भगवंत' (४।३-) अशी भावना दृढ असली की सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या व्यावहारिक प्रतिष्ठेप्रमाणे मान देणे सहजच घडते. प्रभूकडून मान सन्मान मिळावा असे वाटेल तो सेवकच नव्हे. सेवकाने सुखाची व मानाची इच्छा करणे आकाशाचे दूध काढण्यासारखे आहे. (३।१७।१५ टीका पहा). (घ) भरत! प्राणसम मम ते प्राणी- चंदनाची उपमा देऊन जे प्रथम सांगितले ते प्राणापेक्षा प्रिय, व हे प्राणासारखे प्रिय होत. 'सत्य सांगु शुचि दास प्रिय खग! मजला प्राणसम।। त्यजुनि भरवसा आस हे जाणुनि कर भजन मम' (७।८७।८

व दो.पहा) प्राणी शब्दाने सुचविले की तो कोणीही जीव असो. आता यांच्याहिपेक्षा खालच्या खालच्या प्रतीच्या संतांचे म्हणजे मध्यम प्रकारच्या संतांचे वर्णन करतात.

चौ.५ (१) विगत काम = अकाम, निष्काम, मोक्षाचीसुद्धा कामना नसलेले. (क) नामपरायण- 'आश्रये, तत्पराऽभीष्टे परायणपदं विदुः (इति शाश्वतः)' आश्रय आणि तत्पर हे दोन अर्थ येथे योग्य आहेत. रामनामाचा ज्यानी आश्रय घेतला व जे सर्वदा नाम जप करण्यात तत्पर असतात ते नाम परायण. 'रामनाम अवलंबन एक हि' असा ज्याचा दृढविश्वास असून नाम तत्पर असेल तोच नाम परायण. (ख) शांति...मुदितायन. मैत्री, करूणा, मुदिता व उपेक्षा अशा जगातील जीवांशी वागण्यात चार प्रकारच्या भावना असाव्यात. पैकी 'कोमलचित्त दयादीनांवर' याने करूणा स्पष्टपणे दाखविली आहे व खलांची उपेक्षा करतात हे तेथेच ध्वनित केले आहे. येथे मुदिता = प्रसन्नता सांगितली. आपल्या बरोबरीचे असतील त्यांच्याशी मुदिता वृत्तीने वागावे व आपल्यापेक्षा श्रेष्ठांशी मैत्री भावनेने वागावे. परमार्थ मार्गांत बरोबरीच्यांशी मैत्री केल्यास द्वेष, मत्सरादि उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. 'महदाश्रय दे महति सम वामन करि जो दंड। श्रीप्रभुसंगे वाढला व्यापितसे ब्रह्मांड' (दोहा ५३२ अनु.)

हिं. ।सीतलता सरलता मयत्री।द्विजपद प्रीति धर्म जनयत्री।।६।।
।ए सब लच्छन बसहिं जासु उर।जानेहु तात संत संतत फुर।।७।।
।सम दम नियम नीति नहिं डोलहिं।परूष बचन कबहूँ नहिं बोलहि।।८।।
दो. ।निंदा अस्तुति उभय सम ममता मम पदकंज।।
।।ते सज्जन मम प्रान प्रिय गुन मंदिर सुखपुंज।।३८।।

म. ।शीतलता सरलता मइत्री।प्रीति विप्रपदिं धर्मजनित्रि।।६।।
।ज्यांत तात हीं सकल लक्षणें।खरा सतत तो संत जाणणे।।७।।
।शम दम नियम नीति ना सोडति।परूष वचन ना कधीहिं बोलति।।८।।
दो. ।निंदा स्तुति ज्यां सम सदा ममता मम पदकंज।।
।।प्राणप्रिय मज संत ते गुणमंदिर सुखपुंज।।३८।।

अर्थ- शीतलता, सरलता आणि मैत्रि (मयत्री) आणि धर्माला जन्म देणारी विप्रपदी प्रीति.।।६।। ही सगळी लक्षणे ज्यांच्यात असतील तो हे तात! सदा खरा संत जाणावा.।।७।। जे शम, दम, नियम आणि नीतीचा त्याग कधीही करीत नाहीत आणि कठोर भाषा शब्द कधीही बोलत नाहीत.।।८।। ज्यांना निंदा व स्तुति समान वाटतात आणि ज्यांची सदा माझ्या चरणकमली ममता असते ते गुणमंदिर व सुखराशि संत मला प्राणांसारखे प्रिय असतात.।।दो.३८।।

टीका. चौ.६ (१) शीतलता- काम, क्रोध आणि लोभ चित्तात असेपर्यंत शीतलता उत्पन्न होणे शक्य नाही तसेच मत्सर, द्वेष, ईर्षा असूया इत्यादि विकार असतील तोपर्यंत चित्त संतप्त होणार म्हणून शीतलता शब्दाने या सर्व विकारांचा अभाव सुचविला. (क) सरलता- सरळ वागणूक. दंभ कपट पाखंड यांचा अभाव सुचविला. मैत्री (= मयत्री) विषयी आधीच लिहिले आहे. (ख) 'प्रीति विप्रपदिं धर्म जनित्रि' 'प्रथम विप्रपदि परमा प्रीती' ही भक्तिमार्गातील पहिली पायरी प्रभूंनीच सांगितली आहे आणि हिचे फळ 'स्वकर्मि निरती श्रुतिरीति' हे सांगितले आहे. हेच फळ येथे 'धर्म जनित्रि' शब्दांनी सांगितले आहे. (३।१६।६ टी पहा) पण विप्रपदी प्रीती असली म्हणजे ती भागवत धर्माची ही जननी होते 'याचे फळ की विषय विरक्ती। मग मम धर्मि होइ अनुरक्ती' (३।१६।७) म्हणून येथे धर्म शब्दाने स्वधर्म व भागवत धर्म या दोहोंचे ग्रहण करणे जरूर आहे. ३।१६।६-७ टीका पहावी. जनित्रि = जननी.

चौ.७ (१) ज्यांत...ही सकल लक्षणे...जाणणे- ही सर्व लक्षणे म्हणजे 'विगत काम मम नाम परायण' (चौ५) पासून सांगितलेली व साहव्या चौपाईत सांगितली ती सर्व लक्षणे ज्याच्यात असतील तो खरा संत समजावा. हे मध्यम प्रकारच्या संतांचे लक्षण सांगितले, पण यातील एकही कमी असेल तर त्यास खरा संत म्हणता येणार नाही या वर्गात दया दीनांवर, परदुःखाने दुःखी होणे ही लक्षणे नाहीत, तथापि जी सांगितली ती सर्व असतील तर तो संतच जाणावा. यातील कमी असलेली लक्षणे प्राप्त करण्याचा प्रयत्न साधकांनी करावा म्हणजे ते संत होतील व भगवंताला प्राणासारखे प्रिय होतील. हे येथे सांगितले नसले तरी पुढील कनिष्ठ प्रकारचे संत सुद्धा 'प्राणप्रिय' म्हटले

आहेत म्हणून येथे स्पष्ट सांगितले नाही. आता तीन ओळीत कनिष्ठ प्रकारच्या संतांची लक्षणे सांगतात. ल.ठे. वरील मध्यम प्रकारचे संत सुद्धा विरळा असतात म्हणून 'खरा सतत तो संत जाणणे' असे एकवचन वापरले आहे. पण पुढील प्रकाराविषयी बहुवचनाने उल्लेख केला आहे.

चौ.८ (१) शम = मनोनिग्रह, मनाचा जय, दम = इंद्रियांचा निग्रह, म्हणजे ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये आपल्या स्वाधीन-वश ठेवणे. या दोन्ही गोष्टी यमनियमांच्या दृढ पालनाने साधतात म्हणून नियमांचा उल्लेख करून यमही सुचविले आहेत. तप, संतोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धांतश्रवण, लज्जा, मति, जप, आणि व्रत हे दहा नियम होत. यांची व दहा यमांची लक्षणे वेदान्तसार अभंग रामायण या पुस्तकात अभंग ८-२६ यात पहाणे. नीति = व्यावहारिक नीतिमर्यादा व धर्मशास्त्राच्या आज्ञा यांचे पालन. परूषवचन = कठोर शब्द. कठोर शब्द बोलण्यास लावणारा असतो क्रोध. 'क्रोधा परूष वचन बल' 'क्रोधा बल परूषाक्षरे' (३।३८) याने क्रोधाचा अभाव सुचविला.

दो. (१) निंदा स्तुति ज्या सम सदा- *'तुल्यनिन्दा स्तुतिः'* (भ.गी) निंदा ऐकल्याने दुःख खेद होत नाही, चित्ताचे समाधान नष्ट होत नाही, आणि निंदकाविषयी अप्रीति, तिरस्कार द्वेष इत्यादि विकार उत्पन्न होत नाहीत. आणि स्तुति ऐकल्यावर मनात सुद्धा किंचितही सुख किंवा हर्ष वाटत नाही. (क) हिंदीतील सज्जन शब्द संत = साधु या अर्थानेच वापरला आहे. (ख) ममता मम पदकंज- मम पदकंज ममता- भाव हा की माझ्यावरच सर्व ममता असते, इतर कोणावरही ममता नसते. सूचना- हे चौथ्या प्रकारच्या संताचे लक्षणे सांगितले आणि 'ते सज्जन' 'संत ते' असे बहुवचन वापरले व सुचविले की असले संत बरेच असू शकतात. यांनी प्रयत्न केले की यांच्यातीलच कोणी एखादा वरच्या प्रतीचा होईल व त्यांनी प्रयत्न केला तर उत्तमाची लक्षणे प्राप्त होउ शकतील. पण 'संत असंताची तशी करणी' (३७।७) पासून 'प्रिय जगता श्रीखंड (दो,३७)' पर्यंत वर्णिलेल्या परमोत्तम कोटीत जाता येणार नाही. कारण तसे परमोत्तम कोटीचे 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति. देह कष्टविती उपकारे' असे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, समर्थ रामदास, कल्याण स्वामी पर्यंतचे महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध संत बहुधा अवतारी महापुरूषच

होते, क्वचित कोणी योगभ्रष्ट असतील. यांच्यात जन्मापासूनच संतगुण सहज स्वभावतःच असतात, अलीकडील काळात श्रीमद् वासुदेनानंद सरस्वती टेंब्ये स्वामी. इतरांचे तसे नसते, त्यांना संतगुण प्रयत्नांनी मिळवावे लागतात. हे जे चार वर्ग पाडले ते जगाच्या कल्याणाच्या दृष्टीने होत. परमोत्तम संत बिभीषणासारखे भगवंतास स्वतःच्यापेक्षाही प्रिय असतात व बाकीचे तिन्ही प्रकार प्राणांसारखे प्रिय असतात. सूचना- येथे सांगितलेली संतलक्षणे आणि भ.गी.१२।१३-१९ यात सांगितलेली भक्त लक्षणे यांची तुलना करून पाहावी, तेथील बहुतेक लक्षणे येथे आहेत. याप्रमाणे संत लक्षणे सविस्तर सांगितली. आता असंतलक्षणे सांगतात.

हिं. *।सुनहु असंतन्ह केर सुभाऊ।भुलेहुँ संगति करिअ न काऊ।।१।।*
।तिन्ह कर संग सदा दुखदाई।जिमि कपिलहि घालइ हरहाई।।२।।
।खलन्ह हृदयँ अति ताप बिसेषी।जरहिं सदा पर संपति देखी।।३।।
।जहँ कहुँ निंदा सुनहिं पराई।हरषहिं मनहुँ परी निधि पाई।।४।।
।काम क्रोध मद लोभ परायन।निर्दय कपटी कुटिल मलायन।।५।।

म. *।अतां असंत-स्वभाव ऐका।चुकूनहि संगति कधीं करूं नका।।१।।*
।त्यांचा संग सदा दुखदाई।कपिले नाशिति खट्याळ गाई।।२।।
।ताप विशेष फार खल-चित्तीं।सदा बघुनि परसंपद् जळती।।३।।
।जिथें कुठे परनिंदा ऐकति।हर्षति जणूं महानिधि पावति।।४।।
।काम-कोप-मद-मोह-परायण।निर्दय कपटी कुटिल मलायन।।५।।

अर्थ- आता असंतांचा (खलांचा) स्वभाव ऐका, आणि कधी चुकून सुद्धा त्यांची संगति करू नका.।।१।। सुशील गरीब गाईला (कपिलेला) जशा खट्याळ गाई बिघडवितात (नाशति) तसा असंतांचा संग सदा दुःखदायक असतो.।।२।। खलांच्या हृदयांत (चित्ती) फार विशेष ताप असतो, (कारण) ते दुसऱ्यांची संपत्ती पाहून सदा जळत असतात.।।३।। जिथे कुठे दुसऱ्यांची निंदा ऐकण्यास सापडते तेथे त्यांना असा हर्ष होतो की जणू मोठा धनाचा ठेवाच सापडला असावा.।।४।। ते काम, क्रोध, लोभ आणि मद परायण असतात आणि ते निर्दय, कपटी, कुटील व पापांचे निवासस्थान असतात.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) असंतांचा स्वभाव- असंत = खल हे तिसऱ्या चौपाईत दाखविले आहे. संतांच्या स्वभावाच्या अगदी उलट विरूद्ध, खलांचा स्वभाव असतो, हे दाखविण्यासाठी असंत शब्द वापरला आहे. (क) चुकूनही संगति कधी करू नका, याने सुचविले संत संगति मिळविण्याचा प्रयत्न करा. पण संतांची संगति लाभली नाही तरि निदान खलांची संगति प्रयत्नपूर्वक टाळा. 'त्यास उदास सदाच रहावे। दुरून खलां श्वानसे त्यजावे' (७।१०६।१५). (ख) कपिले नाशिति...गाई- खट्याळ चोरट्या गाईच्या बरोबर चांगली सुशील गाय चुकून एखादे दिवशी चरण्यास गेली की चोरटी गाय दुसऱ्यांच्या कुरणात गेली तरी तिला चोरवाटा, पळवाटा माहीत असल्याने ती सुटते, पण मार खावा लागतो त्या सुशील कपिला गाईला, असाच खलांचा संग इतरांस दुःखदायक असून विनाशाकडे नेणारा आहे. 'दुःसंगः सर्वथा त्याज्यः' (ना.भ.४३) 'काम क्रोधमोहस्मृतिभ्रंश-बुद्धिनाश-सर्वनाश कारणत्वात् (ना.भ.४४) तरंगायिता अपि इये संगात्समुद्रायन्ति' (ना.भ.५) याप्रमाणे दुर्जन संगति प्रयनपूर्वक टाळावी हे सांगून आता खलांच्या ठळक दुर्गुणांचे वर्णन करतात. पुष्कळ परिश्रम दीर्घकाळ करून मिळालेल्या सद्गुणांचा नाश अल्पशा खलसंगाने होतो. कस्तुरीच्या डबीत बारीकसा हिंगाचा खडा ठेवल्यास तिचा सुगंध नष्ट होतो. अत्तरांच्या दुकानांत एक बोंबील (वाळलेला एक प्रकारचा मासा) ठेवला तरि तो सर्व सुगंधांना ग्रासून तेथे आपल्या दुर्गंधांची सत्ता गाजवितो. अनेक महिने परिश्रम करून काढलेल्या मनोहर तैल चित्रावर डांबराचा बोळा फिरविण्यास किती वेळ लागतो?

चौ.३ (१) ताप....खलचित्ती- त्यांचे चित्त = हृदय इतर विषयी लोकांच्यापेक्षाही सदा सर्वकाळ विशेष संतप्त असते. संतांच्या हृदयांत शीतलता असते. आगीच्या भट्टीजवळ गेल्यास ताप लागावयाचाच. खलांना सदा असाध्य मानस क्षयरोग झालेला असतो. 'क्षय जळणे पर-सुख पाहता' (७।१२१।३४) तेच येथे सांगितले की 'सदा बघुनि परसंपद् जळती' 'उदासिन अरिमित्र हित।बघुनि जळति खलरीति' (१।४।-) दुसऱ्यांचे हित, दुसऱ्यांचे सुख, दुसऱ्यांची संपत्ती इ. पाहून ऐकून त्यांचा जळफळाट होतो. क्षयरोग्याचा संपर्क सर्व प्रकारे टाळावा असे उत्तम डॉक्टर सुद्धा सांगतात. त्याची वस्त्रे पात्रे इत्यादि कशाचाही स्पर्श सुद्धा घातक होतो. दुसऱ्यांच्या सुखाने संत सुखी

होतात.

चौ.४-५ (१) परनिंदा ऐकणे म्हणजे फार मोठा लाभ असे खलांना वाटते. 'परनिंदा अघ् अधिक गिरीशा' (१२१।२२ टी.प.) (क) संत काम क्रोध लोभ मदांपासून मुक्त असतात व हरिनाम परायण असतात, तर खल असंत सदा काम क्रोध लोभ रूपी नरकाच्या द्वारांत लोळण्यात तत्पर असतात. संत दीनांवर दया करणारे दीनदयालु असतात तर खल निर्दय क्रूर असतात. संत सगळ्यांशी सरळ असतात, निष्कपटी असतात तर खल सदा कपटी असतात. संत अनघ = निष्पाप असतात, तर खल मलायन = पापांचे निवासस्थान असतात. 'खल अघ अगुण (= दुर्गुण), साधु गुण वर्णन। उभय अपार पयोधिच ठाव न' (१।६।१).

हिं. *।बयरु अकारन सब काहू सों।जो कर हित अनहित ताहू सों।।६।।*
।झूठइ लेना झूठइ देना।झूठइ भोजन झूठ चबेना।।७।।
।बोलहिं मधुर बचन जिमि मोरा।खाइ महा अहि हृदय कठोरा।।८।।
दो. *।पर द्रोही पर दार रत पर धन पर अपवाद।।*
।।ते नर पाँवर पापमय देह धरें मनुजाद।।३९।।

म. *।वैर अकारण सर्व-जणांसी।जो करि हित वा अहित तयासी।।६।।*
।खोटे खाणे खोटे घेणे।खोटे भोजन खोटे देणे।।७।।
।वचन मधुर सम मयूर बोलति।हृदय कठोर महा अहि भक्षति।।८।।
दो. *।परद्रोही पर-दार रत पर धन पर-अपवाद।।*
।।ते नर पामर पापमय मनुजरूप मनुजाद।।३९।।

अर्थ- ते सर्व लोकांशीच निष्कारण वैर करतात, मग कोणी त्यांचे हित करणारे असोत की अहित करणारे असोत.।।६।। खाणे पिणे यात खोटेपणा, देण्याघेण्यात खोटेपणा व जेवणात खोटेपणाच असतो.।।७।। मोराप्रमाणे गोड गोड शब्द बोलतात, पण हृदय इतके कठोर असते की मोर जसे महाविषारी सर्पांना सुद्धा खातात तसे क्रूर असतात.।।८।। ते दुसऱ्यांचा द्रोह करतात, परस्त्रिया, परधन, आणि परनिंदा करणे यात रत असतात. ते पामर (नीच) पापमय मनुष्य मनुष्यरूपाने (जन्मलेले)

नरभक्षक (राक्षस)च होत.।।दो.३९।।

टीका. चौ.६-७ (१) 'वैर अकारण...तयासी' कोणी खलांचे हित करो कोणी अहित करो, प्रत्येकाशी वैर करणे हा त्यांचा स्वभावच असतो. कृष्ण सर्पाला गंध लाऊन पूजा करण्यासाठी स्पर्श केला तरी चावणारच. (क) 'खोटे खाणे...देणे' खोटेपणा असत्य भाषण, खोटा व्यवहार केल्याशिवाय त्यांचा क्षण जात नाही. प्रत्येक बाबतीत असत्य. अभक्ष्य भक्षण यथेष्ट करून सांगतील की निर्जळी एकादशी केली. चणे फुटाणे फाकून राहिले असले तरी सांगतील की पंच पक्वान्ने केली होती. चोरी करून, डल्ला मारून पैसे आणले असले तरी सांगतील की मुंबईच्या अमक्या शेठजींकडे येणे होते ते आणले स्वतः जाऊन, देत नाही म्हणजे काय? भिक्षेकऱ्यांना शिव्यांची लाखोली देत असले तरी सांगतील की आज मुक्तद्वार ठेवले होते, शंभर रूपये केंव्हाच संपले. सारांश हा की संत जसे 'सदा येता जाता उठत बसता काम करतां। सदा देता घेता वदनि वदता ग्रास गिळता' वगैरे सर्व करतांना हरिनामाचा उच्चार, स्मरण करतात तसे खल पैशासाठी, मोठेपणासाठी किंवा काही कारण नसतांही खोटे भाषण व खोटा व्यवहार केल्याशिवाय रहात नाहीत.

चौ.८ (१) मयूर = मोर मधुर मनोहर शब्द बोलतात, सुंदर दिसतात, पण हृदय अति कठोर असते महाभुजंग सुद्धा सहज खातात, तसेच खल दिसण्यात सुंदर, सुंदर वेषधारी व मधुर बोलणारे असले तरि असे क्रूर असतात की कोणाचा केव्हा कसा घात करतील याचा नेम नाही.

दो. (१) परद्रोही...अपवाद. द्रोह = वैर, विरोध, द्वेष, अहित करणे, नुकसान करणे इत्यादि अर्थ आहेत. वैराचे वर्णन केले आहे म्हणून येथे द्रोह = अपकार करणे हा अर्थ घेणे योग्य आहे. 'विना स्वार्थ खल पर-अपकारी। अहिमूषकसा श्रुणु उरगारी।। (७।१२१।१८).' १।४।७ पहा. संत परोपकाररत तर हे पर-अपकाररत. संत 'जननीसम जाणति परनारी.' खल परस्त्रीरत असतात. संतांना 'परधन विषाहुनी विष भारी' वाटते तर खल 'परधनरत' असतात. पर-अपवाद = परनिंदा, परदोषचर्चा करण्यात यांना आनंद वाटतो. 'सहस्त्राक्षि परदोष निरखि' (१।४।१४) १।४।८ पहा. पापमय = पापमूर्ती, अशा नीच पापमूर्ति व्यक्तींना मनुष्य म्हणणेच अयोग्य. या नराधमांना मनुजाद

= मनुष्यभक्षक म्हणणेच योग्य. कलियुगात प्रत्यक्ष राक्षस नसले तरि मनुजादांचे वृंद बहु असे आता सांगणारच आहेत.

हिं. *।लोभइ ओढन लोभइ डासन।सिस्नोदर पर जमपुर त्रास न।।१।।*
।काहू की जौं सुनहिं बडाई।स्वास लेहिं जनु जूडी आई।।२।।
।जब काहू कै देखहिं बिपती। सुखी भए मानहुँ जग नृपती।।३।।
।स्वारथ रत परिवार बिरोधी।लंपट काम लोभ अति क्रोधी।।४।।
।मातु पिता गुरू बिप्र न मानहिं।आपु गए अरू घालहिं आनहिं।।५।।

म. *।लोभ पांघरूण लोभ हांतरूण।शिस्नोदरपर यमपुर-भीति न।।१।।*
।कानिं कुणाची बढती पडतां।श्वास घेति जणुं हीव चि येता।।२।।
।जैं कोणाची बघति विपत्ती।सुखी होति जणु विश्व नरपती।।३।।
।स्वार्थ निरत परिवार विरोधी।लंपट काम लोभ सुक्रोधी।।४।।
।माय बाप गुरू विप्र न मानिति।आपण पडुनि दुजांना पाडिति।।५।।

अर्थ- लोभ हेच पांधरूण आणि लोभच त्यांचे हांतरूण असते. ते (पशूंप्रमाणे) स्त्रीभोग उदर भरणेच श्रेष्ठ कर्तव्य समजतात व यमपुरीची भीति त्यांना वाटत नाही.।।१।। कोणाची वडती भरभराट झालेली ऐकताच असे दीर्घ श्वास घेतात की जणू हीवच भरत (येत) आहे.।।२।। कोणाची विपत्ती दिसली की जणू जगाचे राजे झाल्यासारखे त्यांना सुख होते.।।३।। सदा स्वार्थपरायण राहून परिवाराशी विरोध करतात. विषयलंपट, अति कामी, अतिलोभी व अति क्रोधी असतात.।।४।। आई, बाप, गुरू, ब्राह्मण इ. कोणालाच जुमानित नाहीत व आपला नाश आपण करून घेऊन इतरांचाही नाश करतात.।।५।।

टीका. चौ.१ (१) लोभ- अंतर्बाह्य लोभांत गुरफटलेले असतात. लोभाचे भयानकत्व मानसरोग वर्णनात टीकेत साधार दाखविले आहे. (१२१।३० टी.प.) (क) शिस्नोदरपर, स्त्रीभोग व उदरभरणे यापेक्षा श्रेष्ठ कर्तव्य दुसरे नाही असे त्यांस वाटते. पशूंना निदान भय आणि निद्रा या आणखी दोन गोष्टी असतात. पण या नरराक्षसांना यमपुरभीति न- मेल्यावर यमयातना भोगाव्या लागतील याची सुद्धा भीति वाटत नाही. याने सुचविले की हे

वेदशास्त्रपुराणादिकांस जुमानीत नाहीत.

चौ.२-३ (१) कानि...बढती पडता- दाखविले की दुसऱ्यांचा उत्कर्ष यांना ऐकवत सुद्धा नाही. दुसऱ्यांचा मोठेपणा, भरभराट ऐकून यांना फार दुःख होते. हीव = थंडीताप. (क) कोणी विपत्तीत, संकटात पडलेला पाहिला की यांना जगाचे राज्य मिळाल्यासारखे सुख होते. 'परहित हानि लाभ ज्यां वाटत' (१।४।२)

चौ.४-५ (१) स्वार्थनिरत...सुक्रोधी- खलांना स्वतःच्या व्यक्तिस्वार्थाशिवाय दुसरे काही सुचत नाही. पैसा आणि स्त्रीविषय मिळविण्यासाठी ते अत्यंत क्रोधी बनतात. त्यांच्या धनलोभाच्या व स्त्रीलोभाच्या आड येतील त्या स्वतःच्या परिवारातल्या माणसांशीसुद्धा ते वैर, विरोध करू लागतात. अति क्रोधाने कामांध होऊन रक्तपात खून इ. वाटेल ते अत्याचार सुद्धा करतील. (क) त्यांच्या या कामलोभजनित क्रोधांधपणाचा परिणाम माता, पिता, विद्या, गुरू, ब्राह्मण इत्यादिकांनासुद्धा भोगावा लागतो, त्यांना सुद्धा जुमानित नाहीत. आईबापांचा सुद्धा खून करण्यास कमी करीत नाहीत. ही अतिशयोक्ति नसून अशा गोष्टी अगदी अलीकडील काळात प्रत्यक्ष घडल्या आहेत. 'वाढति खल बहु चोर जुगारी। जे परधन-लंपट परदारी।। मानिति माय न पिता न देवा। साधू करवी करविति सेवा।। ज्यांचे अस आचरण भवानी। जाण सर्व निशिचर ते प्राणी' (१।१८४।१-३) येथे सुद्धा मनुजरूप निशाचरच वर्णिले जात आहेत. (ख) आपण पडुनी दुजास पाडिति- 'सण इव खल परबंधन करतो। साल काढवुनि विपदि मरतो।। परसंपती विनाशुनि नासति। पीक नासुनी गारा वितळति' (१२१।१७।१९) 'परिहरती तनु परापकारा। पीक नासुनी वितळति गारा' (१।४।७).

हिं. *।करहिं मोह बस द्रोह परावा।संत संग हरि कथा न भावा।।६।।*
।अवगुन सिंधु मंदमति कामी।बेद बिदुषक परधन स्वामी।।७।।
।बिप्रद्रोह परद्रोह बिसेषा।दंभ कपट जियँ धरे सुबेषा।।८।।
दो. *।ऐसे अधम मनुज खल कृत जुग त्रेताँ नाहिं।।*
।।द्वापर कछुक बृंद बहु होइहहिं कलिजुग माहिं।।४०।।

म. *।मोहे द्रोह परावा करती।संतसंग हरिकथा न रूचती।।६।।*
।अवगुण सिंधु मंदमति कामी।श्रुतिदूषक परवित्तस्वामी।।७।।
।विप्रद्रोह पराहुनि भारी।दंभ कपट हृदिं, सुवेषधारी।।८।।

दो. *।असे मनुज खल अधम, युगिं कृत नी त्रेता नाहिं।।*
।।द्वापरि होतील काहीं, बहु वृंद चि कलीयुगाहि।।४०।।

अर्थ- ते मोहाने दुसऱ्यांच्या द्रोह करतात व संतसंग व हरिकथा त्यांना आवडत नाहीत.।।६।। ते दुर्गुणांचे सागर, मंदबुद्धि, कामी, वेदनिंदा करणारे असतात व (बलात्काराने) दुसऱ्यांच्या धनादिकांचे स्वामी बनतात, बनलेले असतात.।।७।। इतरांच्यापेक्षा ब्राह्मणांचा द्वेष फारच करतात. त्यांच्या मनात दंभ व कपट असते पण बाहेरून वेष मात्र सुंदर (सज्जनांचा) धारण करतात.।।८।। असे नीच मनुष्य-खल कृतयुगांत व त्रेतायुगांत नसतात, द्वापर युगांत थोडेसे होतील आणि कलियुगांत मात्र यांच्या झुंडीच्या झुंडी होतील.।।दो.४०।।

टीका. चौं.६ (१) मोहे द्रोह परावा करती- मोहच सर्व मनोविकारांचे मूळ आहे. 'मोह सकल रोगांचे मूळहि' (१२१।२९) यापूर्वी परद्रोहाचा उल्लेख केला आहे. (दो.३९) व पुढेही पुन्हा आहे. या एका दुर्गुणांचा वारंवार उल्लेख करून सुचविले की परद्रोह हा खलांचा प्रधान दुर्गुण आहे व तो जात नाही. मोहापासूनच द्रोह, काम क्रोध इत्यादींचा जन्म होतो. मोहाचा नाश संत संगतीत दीर्घकाळ हरिकथा श्रवण केल्याने संतकृपेने होतो. 'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात' म्हणून त्यांचा मोह जाणार नाही व इतर कामक्रोधादि..... मानस रोग बरे होत नाहीत. (७।६१) पण खलांना संत संग व हरिकथा मुळीच आवडत नाहीत.

चौ.७ (१) अवगुण सिंधु- दुर्गुणांचे दोषांचे अपार अगाध सागरच असतात. कामी- काम विकारांचे गुलाम झालेले. (क) परवित्त स्वामी- दुसऱ्यांच्या संपत्तींचा बलात्काराने अपहार करून स्वतः त्या परवित्ताचे मालक बनतात, दुसऱ्यांची शेती, गुरेढोरे, स्त्रिया, घरे, पैसा इत्यादि जबरीने बळकावतात. श्रीतुलसीदासांच्या प्रदीर्घ आयुष्यात हे सर्व राजरोसपणे दिवसाढवळ्या चालत होतेच. (ख) असा या खलांचा स्वभाव होण्याचे कारण ते श्रुतिदूषक =

वेदनिंदक असतात हे होय कारण की श्रुति स्मृति पुराणाश्रित धर्म अशा लोकांना खल, समाजकंटक म्हणतो व ब्राह्मणादि वर्णांचे महत्व गातो, म्हणूनच.

चौ.८ (१) विप्रद्रोह परांहुनि भारी- इतरांचा द्रोह = द्वेष करतातच. पण त्यात ब्राह्मणांचा विशेष व अति द्वेष करतात. हे आज प्रत्यक्ष दिसतच आहे. हे लोक दांभिक कपटी असतात, पण बाहेरून सोंग मात्र सज्जनांचे घेतलेले असते. राष्ट्रहित, देशहित, समाजसेवा, लोकसेवा, लोकोद्धार, समाजोद्धार इ. अनेक गोंडस वेषांत या खलदांभिकांची गुंडगिरी चालते. याचे कारण कालसत्ता असते हे आता दाखवितात.

दो. (१) असे अधम मनुज खल म्हणजे मनुजरूपाने असलेले मनुजाद (दो.३९) कृतयुगात व त्रेतायुगात मुळीच नसतात. त्या दोन युगात राक्षस= मनुजाद प्रत्यक्षच असतात. हिरण्याक्ष हिरण्यकशिपु इत्यादि कृतयुगांत रावणादि कृतत्रेतादि युगांत होते. (क) द्वापर युगांत थोडे होतील असे म्हटले, कारण की श्रीरघुनाथ त्रेतायुगांत हे भरतादिकांस सांगत आहेत. द्वापर युगांत अधम मनुजखल (मनुजाद मनुजरूपाने) कंस, जरासंध, शिशुपाल, दुर्योधन, दुःशासनादि झालेच, एवढे होते तरि काही थोडेसे म्हटले. मात्र कलियुगांत यांचे पुष्कळ वृंद = झुंडी होतील. या भविष्यवाणीप्रमाणे प्रत्यक्ष घडलेच. व हे मनुजखलवृंद दिवसेंदिवस वाढावयाचे. हा कलीचा प्रभावच आहे.

हिं. *।परहित सरिस धर्म नहिं भाई।पर पीडा सम नहिं अधमाई।।१।।*
।निर्नय सकल पुरान बेद कर।कहेउँ तात जानहिं कोविद नर।।२।।
।नर सरीर धरि जे पर पीरा।करहिं ते सहहिं महा भव भीरा।।३।।
।करहिं मोह बस नर अघ नाना।स्वारथ रत परलोक नसाना।।४।।
।कालरूप तिन्ह कहँ मैं भ्राता।सुभ अरु असुभ कर्म फल दाता।।५।।

म. *।बंधु! धर्म परहितसा नाहीं।परपीडे सम अधम न कांहीं।।१।।*
।सकल पुराणीं वेदीं निर्णित।कथित तात! कोविद नर जाणत।।२।।
।नर तनु पावुनि परां पीडिती।सतत महा भवभया सोशिती।।३।।
।मोहें पाप विविध आचरती।स्वार्थनिरत, परलोक नाशती।।४।।

।कालरूप मी त्यांना भ्राता!।शुभ नी अशुभ कर्मफल दाता।।५।।

अर्थ- हे बंधू! परहितासारखा धर्म नाही व परपीडेसारखे अधम काही नाही.।।१।। सर्व पुराणातील व वेदांतील हा निर्णय मी सांगितला, पंडित लोक हे जाणतात.।।२।। मनुष्य शरीर मिळून सुद्धा जे इतरांस पीडा देतात, त्यांना सतत महा भवभय सोसावे लागते.।।३।। मनुष्य मोहाने स्वार्थ परायण होऊन विविध पापे करतात व परलोकाचा नाश करून घेतात.।।४।। हे बंधो! त्यांना शुभ आणि अशुभ कर्मांचे फळ देणारा काळरूप मीच आहे.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) धर्म परहितसा नाही- परहित करणे हा सर्वात श्रेष्ठ धर्म आहे. 'धर्म किं दयासदृश हरियान?' (११२।१०) 'परम धर्म वेदोक्त अहिंसा' (१२१।२२) 'धर्म न दुसरा जगिं सत्यासम' (२।९५।५) दयार्द्र हृदय असल्याशिवाय परमधर्म अहिंसा घडू शकत नाही. असत्य असेल तेथे लोभ व भय असतातच व त्यामुळे दया व अहिंसा घडू शकत नाहीत म्हणून सत्य हा श्रेष्ठ धर्म होय. म्हणजेच सत्य, दया व अहिंसा यांच्या पुढली पायरी परहित, परोपकार करणे ही आहे, म्हणून ही चारी वचने यथार्थ आहेत. दुसऱ्यांस पीडा देणे ही अत्यंत नीचता आहे, मोठा अधर्म आहे. हा सर्व वेदपुराणादिकांचा अखेरचा निर्णय त्यांनी निर्णित केलेला सिद्धांत आहे.

चौ.३-४ (१) नरतनु पावुनि परां पीडिती- ईश्वराने कृपाळु होऊन नर शरीर दिले ते परहित साधण्यासाठी दिलेले आहे. (क) परहित = दुसऱ्याचे हित, शत्रुचे सुद्धा हित हा बाह्यार्थ आहे. पर = सर्वांहून श्रेष्ठ असे हित = कल्याण = परहित, म्हणजे मोक्ष किंवा रामभक्ती किंवा दोन्ही मिळणे आणि हे परहित साधल्याशिवाय दुसऱ्यांचे हित साधताच येणार नाही, कारण जो पर्यंत मी आणि माझे आहे म्हणजे स्वार्थ आहे तोपर्यंत परहित साधण्याची इच्छाच होणार नाही व कदाचित झाली तरी त्या परहित साधनाच्या मुळाशी स्वार्थाचा काही ना काही संबंध असावयाचाच म्हणूनच आता पुढील प्रकरणात नरदेहाने साधावयाच्या मुख्य कर्तव्याचा उपदेश प्रभूच करणार आहेत. जे ज्ञानीभक्त = संत असतात तेच शुद्ध परहित, परोपकार करू शकतात, शत्रूचे सुद्धा हित करण्याचा प्रयत्न करील तोच खरा परहित कर्ता. (ख) महाभवभयापासून

सुटका करून घेण्यासाठी नरशरीर दिलेले असता ते न करता जे परपीडा करतात त्यांच्या भवभयाचा तर कधीच अंत होत नाही, उलट त्यांचा भवसागर अधिक विशाल, अगाध व अनंत होतो. त्यांना पुनःपुन्हा भगवान 'क्षिपाम्यजस्त्रम अशुभान् आसुरी ष्वेव योनिषु' अजस्त्रम् = सतत, शाश्वतम्, आसुरी योनीतच जन्म देतात. (भ.गी.) (ख) मोहे...स्वार्थ निरत- मोहाने स्वार्थ परायण होतात व स्वार्थासाठी पापे करतात, व परलोक = सर्व लोकांच्यापेक्षा श्रेष्ठ असलेली गति = मोक्ष किंवा रामधाम त्यांना कधीच प्राप्त होत नाही. 'परलोक' शब्द पुढील प्रकरणांतही याच अर्थाने वापरला आहे.

चौ.५ (१) 'कालरूप मी त्यांना'- 'अहमेवाक्षयः कालः' (भ.गी.) 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत प्रवृद्धः। लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः' (भ.गी.) या काळाचाच येथे उल्लेख आहे. जो काळ साधारण प्राण्यांचा संहार करतो तो तर भगवंताचे धनुष्य आहे. 'काल यस्य कोदण्ड' व त्या काळाचा सुद्धा अंत होतो. यम, काळ ज्यांना शुभाशुभ कर्माचे फळ देण्यास असमर्थ असतो त्यांना ते फळ देण्यासाठी भगवानच कालरूप होतात. शुभाशुभ कर्माचा फलदाता ईश्वरच आहे त्याच्याच आज्ञेने ब्रह्मादिक, यम, काळ इत्यादि सर्व आपापले नियोजित कार्य करीत असतात, म्हणून-

हिं. ।अस बिचारि जे परम सयाने।भजहिं मोहि संसृत दुख जाने।।६।।
।त्यागहिं कर्म सुभासुभ दायक।भजहिं मोहि सुरनर मुनि नायक।।७।।
।संत असंतन्ह के गुन भाषे।ते न परहिं भव जिन्ह लखि राखे।।८।।
दो. ।सुनहु तात माया कृत गुन अरु दोष अनेक।।
।।गुन यह उभय न देखिअहिं देखिअ सो अबिबेक।।४१।।

म. ।हें जाणुनि जें परम शहाणे।मज भजती भवभीती ज्ञानें।।६।।
।त्यागिति कर्म शुभाशुभदायक।मज भजती सुर नर मुनिनायक।।७।।
।संत असन्त गुणागुण कथिले।ते न पडति भविं जिहिं मनिं धरिले।।८।।
दो. ।तात! ऐक माया-कृत गुण नी दोष अनेक।।
।।गुण हा उभय न पाहणे त्या बघणे अविवेक।।४१।।

अर्थ- हे मनात समजून जे परम शाहणे असतात ते भवभयाला जाणून मला

शरण येतात (भजतात).।।६।। पुण्यपापात्मक फळ देणारे कर्म त्यागतात, आणि सुर नर व मुनिश्रेष्ठ मला भजतात. (असुर भजत नाहीत).।।७।। संतांचे सद्गुण व असंतांचे दुर्गुण जे मी सांगितले ते जे लक्षात ठेवतात ते भवसागरात पडत नाहीत.।।८।। (पण) हे तात! ऐका! सर्व गुण आणि दोष मायेनेच निर्माण केलेले आहेत, दोन्ही न पाहणे हाच गुण आहे आणि गुणदोष पाहणे हा अविवेक होय.।।४१।।

टीका. चौ.६-७ (१) हे जाणुनि- शुभाशुभ कर्माचे फळ देणारे भगवानच आहेत हे जाणून (क) परम शहाणे- 'नीति निपुण तो परम शहाणा।...भजे त्यजुनि छल जो रघुवीर।।' (१२७।३-४) छल सोडून जो रघुवीराला भजतो तोच परम शाहणा. (ख) त्यागिति कर्म शुभाशुभ दायक- काम्य = सकाम निषिद्ध कर्म अशुभ दायक असतेच, सकाम विहित कर्म शुभ फळ देते. तसेच जे नित्य कर्म व नैमित्तिक कर्म निष्काम बुद्धीने करूनही ईश्वरार्पण केले जात नाही ते फलदायक होतेच. भाव हा की काम्य व निषिद्ध कर्माचा त्याग करतात, व नित्यनैमित्तिक कर्मे निष्काम बुद्धीने करून ईश्वरार्पण करतात. शुभकर्म = पुण्यकर्म सुखरूपी फळ देते, व अशुभ कर्म = पापकर्म दुःख रूपी फळ देते. पुण्यकर्मही जन्म घ्यावयास लावते. जोपर्यंत कर्म शिल्लक असते पापपुण्य शिल्लक असते तोपर्यंत जन्ममरण चुकत नाही.

चौ.८ (१) संत असंत..धरले- संतांचे गुण जाणून ते आपल्या हृदयांत ठेवतात व असंतांची संगति टाळतात, व असंतांचे जे दुर्गुण वर्णिले त्यातील काही स्वतःमध्ये असल्यास त्यांचा त्याग करतात ते भवसागरांत पडत नाहीत.

दो. (१) संतांचे सद्गुण असले तरि ते मायाजनितच असतात व खलांचे दुर्गुण दोष सुद्धा माया जनितच असतात. माया मिथ्या आहे म्हणून कोणाचेही गुणदोष पाहणे हा अविवेक आहे, मिथ्या मायेला सत्य मानणे आहे म्हणून अविवेक. येथे संत खल लक्षणांचे वर्णन समाप्त झाले.

हिं. *।श्रीमुख वचन सुनत सब भाई।हरषे प्रेम न हृदयँ समाई।।१।।*
।करहिं बिनय अति बारहिं बारा।हनूमान हियँ हरष अपारा।।२।।
।पुनि रघुपति निज मंदिर गए।एहि बिधि चरित करत नित नए।।३।।

।बार बार नारद मुनि आवहिं।चरित पुनीत राम के गावहिं।।४।।
।नित नव चरित देखि मुनि जाहीं।ब्रह्मलोक सब कथा कहाहीं।।५।।

म. *।श्रीमुख वच ऐकत ते भ्राते।हर्षित, हृदिं ना प्रेम रहातें।।१।।*
।स्तुती करिती अति वारंवार।हनूमान हृदिं हर्ष अपार।।२।।
।रघुपती निज मंदिरी गत तदा।असें चरित करिती नव सदा।।३।।
।पुनःपुन्हा नारद मुनि येती।पावन रामचरित्रा गाती।।४।।
।चरित नित्य नव पाहुनि जाती।कथा ब्रह्मलोकीं सब कथिती।।५।।

अर्थ- प्रभूच्या मुखातील वचन ऐकताच ते बंधु हर्षित झाले, आणि प्रेम हृदयांत मावेना.।।१।। त्यांनी वारंवार पुष्कळ स्तुती केली. हनुमंताच्या हृदयांत अपार हर्ष झाला.।।२।। तेव्हा रघुपति आपल्या मंदिरात गेले. अशा प्रकारे रोज नवीन लीला प्रभु करीत आहेत.।।३।। नारदमुनि वारंवार अयोध्येत येतात आणि श्रीरामाचे पावन चरित्र गातात.।।४।। नारद नित्य नवे चरित्र पाहून जातात व ब्रह्मलोकांत ती सर्व कथा सांगतात.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) श्रीमुखवच- मुख्यतः मागल्या दोह्यांत केलेला उपदेश. (क) हृदिं ना प्रेम रहाते. नेत्रादि मार्गांनी प्रेम बाहेर पडू लागले. सात्विक भाव प्रगट झाले. (ख) भरतादि भावांनी केलेली स्तुती ऐकून त्यांचे प्रभूवरील अपार प्रेम व दास्यभाव, विनय पाहून आणि श्रीमुखातील उपदेश ऐकून हनुमंताला फारच हर्ष झाला, पण तो त्यांनी हृदयांतच ठेवला.

चौ.३-५ (१) 'रघुपति...नव सदा' या चौपाईच्या दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. भाव हा सुचविला आहे की प्रभूची ही भक्तवत्सलता पाहून आश्चर्याने मन थक्क होते. रामचंद्रांनी राजमहालात प्रवेश केला म्हणून त्याला येथे मंदिर म्हटले. (क) नारद मुनि येती- अशी नित्य नवी केली जाणारी लीला चरित्रे पाहण्यासाठी नारद रोज अनेक वेळा अयोध्येत येऊ लागले. रोज दर्शनास येतात हे पूर्वीच सांगितले आहे (२७।१). अयोध्येत अवलोकन केलेली लीला ब्रह्मलोकांत जाऊन तेथे वर्णन करून सांगतात.

हिं. ।सुनि बिरंचि अतिसय सुख मानहिं।पुनि पुनि तात करहु गुनगानहिं।।६।।
।सनकादिक नारदहि सराहहिं।जद्यपि ब्रह्मनिरत मुनि आहहिं।।७।।

।सुनि गुन गान समाधि बिसारी।सादर सुनहिं परम अधिकारी।।८।।

दो. *।जीवनमुक्त ब्रह्मपर चरित सुनहिं तजि ध्यान।।*

।।जे हरि कथाँ न करहीं रति तिन्ह के हिय पाषान।।४२।।

म. *।श्रवुनि विरंचि परम सुख पावति।तात! गुणां गा पुनरपि सांगति।।६।।*

।वाखाणिति सनकादि नारदा।ब्रह्मनिरत मुनि जरी सर्वदा।।७।।

।गुण परिसुनि विसरूनी समाधिहि।श्रवति परम सादर अधिकारिही।।८।।

दो. *।जिवन्मुक्त ही ब्रह्मपर, श्रवती त्यजुनी ध्यान।।*

।।जे न धरितीं हरिकथारति ते हृदयें पाषाण।।४२।।

अर्थ- (गुणगान) ऐकून ब्रह्मदेवाला परम सुख होते व सांगतात की तात! पुन्हा गुणगान कर (पाहू).।।६।। सनकादिक मुनि सदा ब्रह्मनिमग्न राहणारे असले तरि ते नारदाची प्रशंसा करतात.।।७।। व गुणगान श्रवण करून समाधिसुद्धा विसरतात व परम अधिकारी असल्याने आदराने कथा श्रवण करतात.।।८।। जीवन्मुक्त व ब्रह्मनिष्ठ सुद्धा ध्यानाचा त्याग करून (हरिकथा) श्रवण करतात, (हे समजुन सुद्धा) जे हरिकथा श्रवणाची आवड धरीत नाहीत ते हृदयांने पाषाण होत (त्यांचे हृदय पाषाण आहे).।।दो.४२।।

टीका. चौ.६ (१) विरंची परम सुख पावति- सर्व सृष्टीची विशेष रचना करणारे ब्रह्मदेवसुद्धा नारदाने केलेले रामगुणगान प्रेमाने व आदराने श्रवण करतात व त्या श्रवणाने त्यास परमावधीचे सुख होते, म्हणून नारदाला आग्रह करून पुन्हा ते चरित्रगान करण्यास सांगतात, आणि आम्हा मानवांना रामकथासुधा गोड वाटत नाही, कंटाळा येतो.

चौ.७-८ (१) 'वाखाणिति सनकादि नारदा'- नारद ब्रह्मदेवासमोर रामकथागुणगान करीत असता तेथेच सदा ब्रह्मानंदात निमग्न राहणारे सनकादिक मुनि बसलेले असतात. नारदाच्या गुणगानामुळे त्यांचे मन ब्रह्मानंदात मग्न होण्याचे विसरून गुणगान श्रवणांत मग्न होते. त्यांच्या मनाला श्रवणांत परमानंद मिळतो म्हणून ते ब्रह्मानंदाचा त्याग करते. असा आनंद ज्या नारदांनी केलेल्या गुणगानामुळे श्रोत्यांस मिळतो त्या नारदाचा जन्म व जीवित

धन्य असे वाटून ते त्यांची प्रशंसा करतात. (क) गुण परिसुनि विसरूनी समाधिही- समाधिसुखाचा त्याग करून गुणगान आदराने श्रवण करू लागले. कारण तेच अशा गुणगान श्रवणाचे परम अधिकारी आहेत. ज्यांनी ब्रह्मानंद भोगला व ज्यांना सर्व जग ब्रह्ममय दिसू लागले तेच हरिकथा श्रवणाचे परम अधिकारी हे येथे दाखविले. अशांनाच ब्रह्मानंद व परमानंद यातील भेद कळतो.

दो. (१) जिवन्मुक्त- व्यतिरेकज्ञान ज्याचे दृढ झाले तो. जीवन्मुक्त लक्षणे १।३१।११ च्या टीकेत साधार दिली आहेत. यांच्यापेक्षा ब्रह्मपर = सर्व खलु इदं ब्रह्म हा अनुभव ज्यांचा दृढ झाला ते श्रेष्ठ. 'ब्रह्म समान सकल जगिं पाही' (३।१५।७) जे ब्रह्मपर = ब्रह्मलीन दुर्लभ विज्ञानी असतात ते जीवन्मुक्त असतातच, पण जीवन्मुक्त = ब्रह्मलीन विज्ञानी असतातच असे नाही ७।५४।४-६ आणि ७।८६।४-६ पाहणे. असे लोक सुद्धा ध्यानाचा = निर्गुण समाधीचा त्याग करून सगुण चरित्र आदराने श्रवण करतात. मग इतर जे साधक मुमुक्षु व विषयी ते जर हरिकथा श्रवण प्रेमी, हरिकथेवर प्रेम करणारे होणार नाहीत तर त्यांचे हृदय पाषाण आहे असे ठरेल. (क) पाषाण कठोर शुष्क आणि जड असतो. येथे उपदेश देतात की हृदय नवनीतापेक्षा कोमल, स्नेह = तेल, तुपापेक्षा सुद्धा अधिक स्नेहमय आणि पूर्ण चैतन्यमय करणे असेल तर हरिकथा प्रेम संपादन केले पाहिजे. हरिकथारति-पासून हरिपदरति-रस प्राप्त होईल. हरिकथारति नामाप्रमाणेच साधन असून साध्यही आहे हे सनकादिकांच्या उदाहरणाने दाखविले आहे.

भक्तिगीता (पुरजनांस उपदेश) (४३।१ ते ४६)

हिं. ।एक बार रघुनाथ बोलाए।गुर द्विज पुरबासी सब आए।।१।।
।बैठे गुर मुनि द्विज अरू सज्जन।बोले बचन भगत भव भंजन।।२।।
।सुनहु सकल पुरजन मम बानी।कहउँ न कछु ममता उर आनी।।३।।
।नहिं अनीति नहिं कछु प्रभुताई।सुनहु करहु जो तुम्हहि सोहाई।।४।।
।सोइ सेवक प्रियतम मम सोई।मम अनुसासन मानइ जोई।।५।।

म. *।बोलाविती रघुनाथ एकदा।गुरू आले द्विज नगरजन तदा।।१।।*
।गुरू मुनि बसले ब्राह्मण सज्जन।वदले वचन भक्त-भव-भंजन।।२।।
।ऐका पुरजन मम वचनासी।सांगु न ममता धरून मनासी।।३।।
।ना अनीति ना सत्ते वदतो।ऐका करा रूचे जर मग तो।।४।।
।सेवक तो प्रियतम मम तोही।मम अनुशासन मानी जो ही।।५।।

अर्थ- एकदा (एके दिवशी) रघुनाथाने सर्वांस बोलावले तेव्हा गुरू (मुनि), द्विज, व पुरवासी सर्व लोक आले.।।१।। गुरू, मुनि, ब्राह्मण व इतर सर्व सज्जन (सभेत) बसले तेव्हा भक्ताच्या भवाचा विनाश करणारे श्रीरघुनाथ बोलू लागले.।।२।। सर्व पुरवासी लोक हो! माझे म्हणणे ऐका, मी काही ममता उराशी बाळगून बोलत नाही.।।३।। मी अनीति सांगणार नसून सत्तेच्या बळावर सांगत नाही. तुम्ही (शांतपणे सर्व उपदेश) ऐकून घ्या व जर तुम्हाला रूचला तर मग त्याप्रमाणे करा.।।४।। (मात्र) तोच माझा सेवक आणि तोच माझा प्रियतम की जो माझी आज्ञा पाळतो.।।५।।

टीका. चौ. १-२(१) रघुनाथ बोलाविती- सर्वांनी यावे व आपले परमहित साधावे या हेतूने राजाज्ञा म्हणून सर्वांना बोलावणे पाठविले. (क) 'गुरू आले...तदा' ठरलेल्या वेळी गुरू वसिष्ठ, इतर मुनि ब्राह्मण व सर्व पुरवासी सभेत जमले. श्रीरघुनाथ आधीच दरबारांत जाऊन बसले होते असे मानणे भाग आहे. प्रथम वसिष्ठ गुरू बसले नंतर वामदेवादि मुनि बसले नंतर ब्राह्मण बसले व मग बाकीचे सगळे पुरवासी = सज्जन बसले सगळे नगरलोक सज्जन आहेत हे सुचविले. (ख) 'वदले वचन भक्त-भव-भंजन' याने वक्ता, वक्तव्यविषय आणि प्रयोजन या तीन गोष्टी सुचविल्या. भक्तभवभंजन = भगवान वक्ता सुचविले, 'भवभंजन'ने प्रयोजन सुचविले, भक्त शब्दाने भक्ति हा मुख्य विषय सुचविला आहे. 'सेवक' शब्दाने सेव्यसेवक संबंध सुचविला आहे व सज्जन शब्दाने अधिकारी सुचविला आहे. याप्रमाणे विषय, संबंध, अधिकारी व प्रयोजन यांचा उल्लेख केला आहे.

चौ.३ (१) 'ऐका पुरजन' सुचविले की प्रथम रघुपति या नात्याने, माधुर्य भावानेच बोलत आहेत. रघुपति या नात्याने गुरू, मुनि व ब्राह्मण यांस उपदेश करण्याचा अधिकार नाही म्हणून येथे पुरजन म्हटले, कारण वसिष्ठादि

पुरजनच असले तरी त्यांचा उल्लेख पुरजनाहून स्वतंत्र केला आहे. (चौ.१) (क) सांगु न ममता धरून मनासी- उपदेशकाने वक्त्याने कोणते पथ्य पाळले पाहिजे व भावना कशी ठेवली पाहिजे हे येथून चौ.६ पर्यंत दाखविले आहे. ममता = स्वार्थ, स्वतःचा फायदा. भाव हा की माझ्या स्वतःच्या स्वार्थासाठी मी काही सांगणार नाही, किंवा तुमच्यावर माझे राजा या नात्याने जे ममत्व आहे त्याचा संबंध माझ्या आजच्या सांगण्याशी असणार नाही.

चौ.४-५ (१) ना अनीति वदतो- मी नीतिला, धर्माला सोडून अनीतीचा उपदेश करणार नाही. ना सत्ते वदतो- जे बोलणार आहे त्याचा राजसत्तेशी संबंध नाही. राजाज्ञा म्हणून माझे बोलणे असणार नाही. भाव हा की माझे म्हणणे मान्य न केलेत तरि शिक्षा दंड केला जाणार नाही, किंवा राजा प्रजा या पूर्वीच्या संबंधात प्रेमात काही न्यूनता येणार नाही. मी फक्त तुमचा एक हितेच्छु या नात्याने बोलणार आहे. (क) 'ऐका, करा रूचे जर मग तो.' माझी विनंती एवढीच आहे की सर्व उपदेश शांतपणे ऐकून घ्या. तुम्हाला रूचला, आवडला तर त्या प्रमाणे करा, नाहीतर करू नका. माझ्या उपदेशाप्रमाणे वागलेच पाहिजे असा माझा आग्रह नाही. (ख) सेवक तो...जो ही- माझी आज्ञा जो मानतो तोच माझा सेवक व तो मला प्रियतम वाटतो असा माझा स्वभाव असला तरी सेव्य सेवक संबंध मनांत धरून मी बोलतच नाही, म्हणून जे कोणी माझे रघुपतीचे सेवक श्रोत्यांत असतील ते ही आजच्या उपदेशाप्रमाणे न वागले तरि मी राजा आणि ते राजसेवक या संबंधाने जे पूर्वीचे प्रेम आहे त्यात कमीपणा येणार नाही, फार काय सांगू.

हिं. *।जौ अनीति कछु भाषौं भाई।तौ मोहि बरजहु भय बिसराई।।६।।*
।बडे भाग मानुष तन पावा।सुर दुर्लभ सद् ग्रंथन्हि गावा।।७।।
।साधन धाम मोच्छ कर द्वारा।पाइ न जेही परलोक सँवारा।।८।।
दो. *।सो परत्र दुख पावइ सिर धुनि धुनि पछिताइ।।*
।।कालहि कर्महि ईस्वरहि मिथ्या दोस लगाइ।।४३।।

म. *।जर मी बंधु! वदेन अनीति।मला निषेधा त्यजुनी भीती।।६।।*
।बहु भाग्यें मानुष तनु मिळली।सुर दुर्लभ सद्ग्रंथिं गाइली।।७।।
।साधन धाम दार मोक्षाचें।मिळूनि न मिळविती परलोका जे।।८।।

दो. *।पावति दुःख परत्र ते शोचति शिर बडविती।।*
।।काळा कर्मा ईश्वरा वृथा दोष लावीति।।४३।।

अर्थ- बंधुनो मी जर काही अनीति सांगितली तर तुम्ही अगदी निर्भयपणे माझा निषेध करा.।।६।। मनुष्य देह महा भाग्याने मिळालेला आहे . तो देवांना सुद्धा दुर्लभ आहे, असे (वेद पुराणादि) सद्ग्रंथ वर्णितात.।।७।। साधनाचे घर व मोक्षाचा हा दरवाजा मिळून सुद्धा जे परलोक = मोक्ष मिळवीत नाहीत.।।८।। ते (मेल्यावर) परलोकांत दुःख पावतात, मस्तक बडवीत शोक-पश्चात्ताप करतात आणि काळाला कर्माला व ईश्वराला निष्कारण (व्यर्थ) दोष देतात (लावतात) ।।दो.४३।।

टीका चौ.६ (१) 'जर मी...भीती'- मी तुमच्यातलाच तुमचा एक बंधु = हितकर्ता या भावनेने बोलणार आहे. भाऊ अनीति प्रतिपादू लागला तर त्याचा निषेध करण्याचा अधिकार कोणाही भावाला असतो. या सभेतील कोणाही व्यक्तीने माझा निषेध करावा. माझ्या सेवकांना सुद्धा त्या बाबतीत माझा निषेध करण्याचा अधिकार आहे. ल.ठे. 'समाजोपदेशपद्धती' हे प्रकरण प्रस्तावना खंडात (पृ.४१२) पाहावे.

चौ.७-८ (१) बहुभाग्ये...मिळली- इतर देह ते काबाड।नरदेह मोठे घबाड।। (दा.बो.) घबाड = प्रयत्न न करता अचानक मिळालेला सापडलेला. धनाचा ठेवा. हा जसा मोठ्या भाग्याने मिळतो, तसाच हा नरदेह मिळालेला आहे. म्हणूनच येथे मिळली मिळाली असे म्हटले. 'नरतनुसम नहिं देह दुजा वर। तया याचिती जीव चराचर' (१२१।९) (क) सुर दुर्लभ- देवांना सुद्धा मिळणे कठीण. ज्या पूर्व पुण्याने त्याना देवत्व लाभले त्या पुण्याचा क्षय झाल्याशिवाय देवदेहाचा त्याग करता येत नाही, म्हणूनच त्यांस अमर म्हणतात. देव देह भोगभूमी आहेत, कर्मभूमि, साधनधाम नाहीत. देव मनुष्य देह मिळण्याची इच्छा करतात पण त्यास तो मिळत नाही, आणि ज्यांना विनाश्रम परम भाग्याने मिळाला आहे त्यांना किंमत वाटत नाही! ते सोन्याच्या ताटाचा उपयोग शेण भरण्यासाठी करतात आणि मातीच्या परळात भोजन करतात! (ख) 'सद्ग्रंथि गाइली' प्रभुंनीच 'कहहिं संत कबि कोबिद श्रुति पुरान सद्ग्रंथ' (दो.३३) असे म्हटले आहे, म्हणून 'सब ग्रंथन्हि' असा पाठ आढळतो

तो चुकीचा आहे. 'सर्वग्रंथ' असा पाठ घेतल्यावर चार्वाकादि ग्रंथकार असे म्हणत नाहीत. 'सद्ग्रंथ' दो.३३ मध्ये टीका पहावी.

(२) साधनधाम- संसृति चक्रातून सुटण्याचे साधन करण्याचे ठिकाण, स्थान नरदेहाशिवाय इतर सर्व देह भोगधाम, भोगभूमि आहेत, त्यात मोक्षाचे साधन करता येत नाही. मनुष्य देह मिळाल्यावरच यथाविधि साधन करून मोक्ष मिळविता येतो. म्हणून म्हटले की 'दार मोक्षाचे' मनुष्य देहरूपी द्वारातूनच मोक्षमंदिरात प्रवेश करता येतो. येथे सांगितले की कोणीही मनुष्य योग्य साधन करील तर 'याच देही याच डोळा। पाहीन मोक्षाचा सोहाळा' हे कोणालाही शक्य आहे. मनुष्य देह मोक्षाची सनद आहे. येथे प्रारब्ध, ग्रह वगैरेंचा संबंध नाही, पण मनुष्य करतो मात्र उलटे जे प्रयत्नाने साधण्याची पूर्ण स्वतंत्रता आहे त्यासाठी प्रयत्न करीत नाही व ज्या गोष्टी प्रारब्धानुसार घडणाऱ्या असतात त्यांच्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करतो! (क) परलोक = मोक्ष किंवा नित्य वैकुंठ असाच अर्थ येथे घेणे भाग आहे, कारण पुढे 'परत्र' शब्दाने स्वर्गादि लोकांचा बोध केला आहे आणि 'स्वर्गहि स्वल्प अंति दुखदाई' (४४।१) असे पुढे म्हटले आहे. 'परोऽरिपरमात्मनि', परमात्मा = परलोक = दर्शन लोकृ दर्शने (अ.व्या.सु.) परस्यलोकः परमात्म्याचे दर्शन = परलोक. 'पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थमीश्वरं' (१मं.श्लो.२) स्वान्तस्थ परमात्म्याचा साक्षात्कार म्हणजेच परलोक. निर्गुणाच्या साक्षात्काराने कैवल्यमोक्ष मिळू शकतो व नंतर सगुणाच्या साक्षात्काराने नित्य वैकुंठाची प्राप्ती होऊ शकते. मनुष्य देह मिळून हे प्राप्त करण्याचा जे आटोकाट प्रयत्न करीत नाहीत त्यांना दुःख, शोक, पश्चात्तापाच्या खाईत पडावे लागते असे आता सांगतात.

दो.(१) परत्र = देहान्तानंतर परलोकात गेल्यावर, दुःख होते. शोक करण्याची पाळी येते, यमाच्या दरबारात नेल्यावर, तेथे कपाळ पिटून शोक, पश्चात्ताप करतो पण त्याचा उपयोग होत नाही. यमयातना व पुन्हा जन्म दुःखे भोगावीच लागतात. (क) 'काळा कर्मा ईश्वरा वृथा दोष लावीति' मोक्ष प्राप्तीच्या आड काळ येत नाही, कर्म आड येत नाही, की ईश्वराचाही त्यात दोष नसतो. 'मनःएव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः,बन्धाय विषयास्क्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्' (मै.३.) पण यमयातना किंवा नर्कयातना भोगतांना जीव

काळाला, प्रारब्ध कर्माला किंवा ईश्वराला दोष देतात, पण हे करणे चुकीचे आहे व त्या दोष देण्याचाही काही उपयोग होत नाही.

हिं. *।एहि तन कर फल बिषय न भाई।स्वर्गउ स्वल्प अंत दुखदाई।।१।।*
।नरतनु पाइ बिषयँ मन देहीं।पलटि सुधा ते सठ बिष लेहीं।।२।।
।ताहि कबहुँ भल कहइ न कोई।गुंजा ग्रहइ परस मनि खोई।।३।।
।आकर चारि लच्छ चौरासी।जोनि भ्रमत यह जिव अबिनासी।।४।।
।फिरत सदा माया कर प्रेरा।काल कर्म सुभाउ गुन घेरा।।५।।

म. *।या तनुचे फळ विषय न भाई!।स्वर्गही अल्प अंति दुखदाई।।१।।*
।नरतनु मिळुनि विषयिं मन देती।सुधा देति ते शठ विष घेती।।२।।
।तया भला कधिं म्हणे न कोणी। गुंजा घेइ परिस टाकोनी।।३।।
।आकरिंचार लाख चौऱ्यायशीं।योनीं भ्रमे जीव अविनाशी।।४।।
।फिरे सदा मायेनें प्रेरित।प्रकृती कालकर्म गुण-घेरित।।५।।

अर्थ- बंधुनो! या नरतनूचे फळ विषयभोग हे नाही बरं. स्वर्गभोग सुद्धा या नरतनू पुढे अगदी तुच्छ आहेत, व अंती दुःख देणारेच आहेत.।।१।। नरतनु मिळून जे जीव विषयांत मन लावतात, (मनाला रमवितात) ते शठ = महामूर्ख होत. कारण ते अमृत देऊन मोबदल्यात विष घेतात.।।२।। परीस (स्पर्शमणि) टाकून देऊन जो गुंजा घेतो त्याला कोणी भला शाहणा म्हणत नाहीत.।।३।। हा अविनाशी जीव चार खाणी आणि चौऱ्यायशी लक्ष योनी यांत भ्रमण करीत असतो.।।४।। मायेच्या प्रेरणेने प्रकृति काळ, कर्म आणि गुण यानी घेरलेला सदा भटकत असतो.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) कोणाही मनुष्याला मोक्ष मिळण्यासारखा असून काळ-प्रारब्ध कर्म किंवा ईश्वर यांचा काही दोष नसतां, मनुष्यास मोक्ष का मिळत नाही व मेल्यावर यातना का भोगाव्या लागतात, याचे कारण येथे सांगतात. जीव विषयांवर मोहीत होऊन विषयासक्त बनतो हे त्याच्या सर्व दुःखाचे व मोक्ष न मिळण्याचे कारण आहे. 'ईश्वर-अंशजीव अविनाशी। चेतन अमल सहज सुखराशी।। स्वामी! मायावश तो झाला। शुकमर्कट सम बंधनि पडला.' (११७।२-३) माया = मोह = विषयभोगासक्ति. शुक व मर्कट कसे बंधनात

पडतात हे तेथे टीकेत पाहावे. (क) या तनुचे फळ विषय न-मनुष्य देह देवाने दिला आहे तो विषयभोग हे फळ मिळविण्यासाठी दिलेला नाही. जन्ममरणचक्रातून सुटण्यासाठी यथाशास्त्र प्रयत्न करण्यासाठी दिला आहे. स्वर्ग मिळवून स्वर्गातील भोग भोगणे हे सुद्धा नरदेहाचे उद्दिष्ट नाही, स्वर्गभोग तरि विषयभोगच आहेत व ते सुद्धा अल्प = तुच्छ, विनाशशीलच आहेत. ज्या पुण्याने स्वर्ग मिळाला असेल ते भोगून संपले की पुन्हा मृत्यूलोकांत जन्म घ्यावाच लागतो. 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति' (भ.गी.) 'दुःसह दुःख जन्मता मरता' (१०९।७) म्हणून म्हटले की 'अंति दुखदाई'

(२) मनुष्यदेहाचा उपयोग असा भलताच करणे हा किती मूर्खपणा आहे हे सांगतात. 'नरतनु मिळुनि...घेती' नरदेहाने अमृत = मोक्ष प्राप्त करावयाचा सोडून, मोक्षमार्गात मोक्ष साधनांत मनाला न लावता विषयभोगांत रमवितात ते अमृत देऊन त्याच्या मोबदला विष घेतात. येथे विषयासक्तीला विष म्हटले. इतर विषाने फार तर देहाला एकदाच मरण येईल पण विषय-विष अनंत वेळा मारते व जन्माला घालते. शठ = महामूर्ख, पढतमूर्ख... (क) या सभेत वसिष्ठ गुरू, मुनि, संन्यासी विप्र असून शठ शब्द वापरला गेला म्हणून आता तो शब्द गाळून आणखी दृष्टान्त देतात.

चौ.३ (१) तया भला...परिस टाकोनी- घरदार सोडून सर्व परित्याग करून कोणी बोवा ब्रह्मचारी, तपस्वी, वानप्रस्थ, संन्यासी वगैरे होतात. त्याग हा परीस त्यांच्या जवळ असतो. 'न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेन एके अमृतत्वम् आनशुः' (अवधू.उ.) मोक्ष = अमृतत्व मिळवून देणारा परीस. स्पर्शमणी, त्याग हा आहे. असे असून प्रवृत्तीचा त्याग करून सुद्धा तेथेही विषयभोगेच्छा, मानप्रतिष्ठेची इच्छा, कीर्तीची इच्छा इत्यादिमध्ये लुब्ध होतात. हे सर्व विषय म्हणजे चकाकणाऱ्या गुंजा आहेत. या हातात घेतल्या की हातातला त्यागरूपी परीस गळून पडतो, फक्त त्यागी विरागी लोकांचा वेष शिल्लक राहतो. अशांना विचारी लोक शाहणे म्हणत नाहीत. उपनिषदांत अशांना 'वान्ताशी'= ओकारी खाणारे असे म्हटले आहे. अशा दोन्ही प्रकारच्या जीवांना किती दुःख भोगावे लागते ते पुढील दोन चौपायांत सांगतात.

चौ.४-५ (१) आकरिंचार...लाख....अविनाशी- यातील पहिला चरण पूर्वी

आला आहे. 'आकारि चार, लाख चौऱ्यायशी। विविध जीव भूजल नभवासी' (१।८।१) या पुनरूक्तिने सुचविले की 'विविध जीव...वासी' हा चरण येथे अध्याहृत घ्यावा. चार खाणी (आकर) व ८४ लक्षयोनी यांवर विवेचन १।८।१ मधे टीकेत पहावे. नरदेहाचा दुरूपयोग केला की हे भ्रमण चुकत नाही. मनुष्यदेह धारण करून त्याच्या साह्याने मुक्त होईपर्यंत जन्म मरण परंपरा चालू राहते, कारण जीव अविनाशी आहे. मनुष्यदेहाचा दुरूपयोग एकदां केल्यावर पुन्हा तो मिळणे फारच कठीण आहे. आणि तो जीव भू-जल-नभवासी मनुष्येतर देह धारण करीत सतत भटकत राहतो. तो प्रकृती = स्वभाव, काल, कर्म आणि गुण यांना वश होऊन फिरत असतो. पुण्य असले तर स्वर्गात जातो पण तेथेही कर्म धर्म स्वातंत्र्य नाही. नरदेह केव्हा मिळतो ते सांगतात.

हिं. *।कबहुँक करि करूना नरदेही।देत ईस बिनु हेतु सनेही।।६।।*
।नरतनु भवबारिधि कहुँ बेरो।सन्मुख मरूत अनुग्रह मेरो।।७।।
।करनधार सदगुर दृढ नावा।दुर्लभ साज सुलभ करि पावा।।८।।
दो. *।जो न तरै भवसागर नर समाज अस पाइ।।*
।।सो कृत निंदक मंदमति आत्माहन गति जाइ।।४४।।

म. *।कधिं तरिं करूणेनें नरदेही।धाडि ईश, विण हेतू स्नेही।।६।।*
।नरतनु भववारिधीत तारूं।सन्मुख मरूत कृपा मम चारू।।७।।
।कर्णधार सद्गुरू दृढ नावे।दुर्लभ साज सुलभतें पावें।।८।।
दो. *।जो न तरे भवसिंधु नर पावुनि यां सर्वांस।।*
।।तो कृतघ्न जडधी लभे गति जी आत्मघ्नास।।४४।।

अर्थ- (सतत अनेक योनीत भटकणाऱ्या जीवाची) केव्हातरी (क्वचित) ईश्वराला करूणा येते. कारण तो निर्हेतुक- निस्वार्थ (हेतुविण) स्नेह करणारा (सुहृद) आहे आणि तो त्या जीवाला मनुष्य देहांत जन्माला घालतो (धाडतो, मनुष्यदेह देतो).।।६।। नरदेह भवसागरातील तारू (जहाज) आहे माझी कृपा (अनुग्रह) हा अनुकूल वारा आहे, आणि सद्गुरू या दृढ नौकेचे कर्णधार होत. असा हा दुर्लभ असलेला साज (संच) सुलभतेने पावतो.।।७-८।। आणि जो मनुष्य या सर्व (दुर्लभ) गोष्टी पावून सुद्धा भवसागर तरून जात नाही तो मंदबुद्धि (माझ्याशी)

कृतघ्न होय, व त्याला आत्महत्या करणाराची गति प्राप्त होते.।।दो.४४।।

टीका. चौ.६ (१) नरदेही ईश धाडी- मागील दोह्यांत 'ईश्वरा दोष लाविती' (४३) असे म्हटले. येथेही 'मी धाडतो' न म्हणता ईश धाडतो असे म्हणून रघुनाथ अद्याप भासवीत आहेत की ईश्वर त्यांच्याहून कोणी निराळा आहे, अद्याप माधुर्य भावानेच बोलत आहेत पण पुढल्याच चौपाईत 'ईशकृपा' न म्हणता 'अनुग्रह मेरो' असे म्हणतात. अनेक कल्पे इतर योनीत भटकणाऱ्या जीवाची, करूणासागर दीनदयाळु प्रभूला, (जीव फार दीन दुःखी झालेला दिसला म्हणजे) दया येते व याला एकदा सुवर्णसंधि, मोक्षाची सनद देऊ या, असे कनवाळूपणामुळे वाटते. यांत ईश्वराचा स्वार्थ इत्यादि हेतु नसतो, करूणा येते हेच कारण ईश्वर करूणेने मनुष्यदेह देतो हा सिद्धांत येथे सांगितला. 'दुर्लभं त्रयमेतद्वै देवानुग्रह- हेतुकम्। मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरूषसंश्रयः' या प्रसिद्ध शास्त्रवचनांत येथील सिद्धांतच सांगितला आहे. ईश्वर नरदेह देतो एवढेच नव्हे तर नरदेहाचे सार्थक करता यावे म्हणून दुर्लभ असलेल्या आणखी काही गोष्टी देतो.

चौ.७-८ (१) भववारिधीत तारू- तारू = मोठे जहाज (बेरो = बेडा) ज्याला २।३ शिडे असतात व जे महासागरांतून सुद्धा प्रवास करून पार जाऊ शकते ते. नरतनु हे तारू आहे, भवमहासागरांतून तारून नेण्यास समर्थ आहे. (क) सन्मुख मरूत कृपा मम चारू- जहाज कितीही मोठे व सुदृढ असले तरी अनुकूल वारा नसेल तर ते जवळजवळ निरूपयोगीच. वारा साफ पडला तर नांगर टाकून स्वस्थ रहावे लागते. प्रतिकूल व फार जोराचा वारा असेल तर बुडण्यास वेळ लागत नाही. रघुनाथ प्रभु म्हणतात माझी कृपा हाच सुंदर अनुकूल (= सन्मुख) वारा (मरूत) आहे. (ख) पण नुसता अनुकूल वारा असूनही भागत नाही,योग्य मार्गाने, योग्य दिशेने खडक भोवरे, प्रतिकूल प्रवाहादि चुकवून, इष्ट त्या बंदरात महासागरांतून तारवाला नेऊ शकणारा कुशल सुकाणूदार- कर्णधार लागतो, या तारवाला सद्गुरूच कर्णधार होत. पण 'भेटति संत विशुद्ध तयाला। राम कृपे अवलोकिती ज्याला' (६९।७) विशुद्ध संत = सद्गुरू, रामकृपेनेच भेटतात. आधी मनुष्यदेह मिळणे दुर्लभ त्यात मोक्षाची इच्छा होऊनही सद्गुरू मिळणे त्याहून दुर्लभ. 'महत्संगो

दुर्लभोऽगम्योऽमोघश्च' (ना.म.) 'दुर्लभं त्रयमेतद् वै देवानुग्रहहेतुकम। मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरूष संश्रयः' यात वरील तीन दुर्लभ गोष्टींचाच उल्लेख आहे. ल.ठे.- 'कृपा मम' म्हटले, माधुर्य विसरले ऐश्वर्य भावांत चटकन प्रवेश केला. दीनांवर, साधकावर कृपा करण्याचा विषय मनात येतांच नरनाट्य करणे विसरले प्रभु! आता या प्रकरणाच्या शेवटापर्यंत रघुनाथ = परमेश्वर भगवान याच भावनेने बोलणार आहेत. मनुष्यदेह मिळून सुद्धा बाकींच्या दोन गोष्टी फारच क्वचित मिळतात, म्हणून ज्यांना या तिन्ही चारी गोष्टी श्रीरामकृपेनेच सुलभतेने मिळाल्या ते सुद्धा जर तरून जाणार नाहीत तर काय होते ते ऐका.

दो. (१) तो कृतघ्न जडधी लभे गति जी आत्मघ्नास- तो जडधी = मंदबुद्धि पढतमूर्ख ठरतो. शिवाय भगवंताशी व सद्गुरूंशी कृतघ्नपणा केल्याचा घोर अपराध तो करतो व त्यामुळे आत्महत्या करणारांना जी दुर्गति प्राप्त होते तीच त्याला प्राप्त होते. आत्महत्यारा घोर नर्कात पडतो. श्रीमद्भागवतांतील श्लोकांचाच अवतार येथे झालेला दिसतो. 'नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरू कर्णधारं। मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धि न तरेतु स आत्महा' सुकल्प = सुयोग्य, सुदृढ, नभस्वत् = वारा. आत्महा = आत्महत्यारा.

हिं. *।जौं परलोक इहाँ सुख चहहू।सुनि मम बचन हृदयँ दृढ गहहू।।१।।*
।सुलभ सुखद मारग यह भाई।भगति मोरि पुरान श्रुति गाई।।२।।
।ग्यान अगम प्रत्यूह अनेका।साधन कठिन न मन कहुँ टेका।।३।।
।करत कष्ट बहु पावइ कोऊ।भक्तिहीन मोहि प्रिय नहिं सोऊ।।४।।
।भक्ति सुतंत्र सकल सुख दानी।बिनु सतसंग न पावहिं प्रानी।।५।।

म. *।सुख परलोक इथे वांछा जर।श्रवुनि धरा मम वच हृदिं दृढ तर।।१।।*
।बंधू! सुलभ सुखद हा मार्गहि।वेद पुराणकथित मम भक्ति ही।।२।।
।ज्ञान अगम्य हि विघ्ने पार न।साधन कठिण मना आधार न।।३।।
।करूनि कष्ट बहु मिळे कुणाला।भक्तिहीन तो प्रिय नहिं मजला।।४।।
।भक्ति स्वतंत्र सब सुखदानी।विण सत्संग न पावे प्राणी।।५।।

अर्थ- जर परलोक सुख आणि इथे (या जन्मात) सुख व्हावे अशी इच्छा असेल

तर मी सांगतो ते ऐकून हृदयांत दृढ धारण करा.।।१।। बंधुनो सुलभ आणि सुखदायक असा मार्ग म्हटला म्हणजे वेदपुराणात वर्णिलेली माझी भक्ति हाच आहे.।।२।। ज्ञान अगम्य आहे आणि विघ्ने अपार आहेत. (पार न = अपार) साधन कठिण आहे (कारण) मनाला काहीच आधार नसतो.।।३।। ते फार कष्ट करून कोणाला तरि (क्वचित) मिळते, पण तो भक्तीहीन ज्ञानी मला प्रिय वाटत नाही. (आवडत नाही).।।४।। भक्ती स्वतंत्र आहे व सकल सुखे (पूर्णसुख) देणारी आहे पण सत्संगा (संत संगा) शिवाय कोणाही प्राण्याला मिळत नाही.।।५।।

टीका. सूचना- दुःख शोक रहित नित्य सुखाची प्राप्ती म्हणजेच मोक्ष प्राप्ती. प्रत्येक जीव सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतो व सुखाच्या आशेनेच विषयासक्त होतो पण विषय सुखदायक नसून विषयांत सुख शोधण्याने सुख न होता दुःख परंपरा अखंड चालूच रहाते हे आतापर्यंत दाखविले. आता राहिले दोन मार्ग एक ज्ञान मार्ग व दुसरा भक्तिमार्ग. कर्म मार्गाचा व योग मार्गाचा अंतर्भाव ज्ञान मार्गात होतो म्हणून आता या दोन मार्गाचेच वर्णन करतात.

चौ.१ (१) सुख परलोक इथे वांछा जर- परलोकसुख = मोक्षसुख व इथे सुख = नरदेहांत सुख. परलोक = मोक्ष, आत्मसाक्षात्कार (४३।८ टी.पहा) दुःखरहित सुख व्हावे अशी इच्छा असेल तर 'श्रवुनि ममवच हृदिं दृढ धरा' मी सांगतो ते प्रथम ऐकून घ्यावे, ऐकून ते नेहमी चित्तात बाळगावे, कधी विसरू नये, व त्याप्रमाणे करावे. ज्यांना सुख नको असेल व दुःखाचे डोंगरच गोड वाटत असतील त्यांनी माझे न ऐकले तरि माझे काही बिघडत नाही.

चौ.२ (१) बंधू! परमात्मभावनेने बोलत असून सर्व लोकांना बंधू! म्हटले! अगदी सुलभ = सोपा, कष्टरहित विघ्न रहित व शुद्ध सुख देणारा मार्ग आहे. वेदपुराणांनी प्रशंसिलेली माझी भक्ति करणे हाच तो मार्ग आहे. मुख्य प्रतिपाद्य व ग्राह्य मार्गाचे दिग्दर्शन करून आता त्याज्य मार्गाचे वर्णन दोन चौपायांत करतात.

चौ.३-४ (१) शुद्ध शाश्वत सुखाचा दुसरा मार्ग म्हणजे ज्ञानमार्ग आहे पण

(क) ज्ञान अगम्य- गम्य नसलेले = अगम्य. ज्याची प्राप्ती होणे जवळजवळ अशक्य म्हणून अगम्य म्हटले. भक्ती सुलभ आहे सहज प्राप्त होण्यासारखी आहे. कर्म मार्गाचा व उपासनेचा आधार न घेता ज्ञान प्राप्त होणे शक्यच नाही. अगम्य का यांची कारणे आता सांगतात. विघ्ने पार न- अपारविघ्ने, साधन कठिण, मनाला आधार नाही ही तीन मुख्य कारणे सांगितली. (ख) विघ्ने पार न- केवळ ज्ञानमार्ग म्हटला तरि योगाचा आधार घ्यावाच लागतो. 'योग दे ज्ञाना' (३।१६।१) योगाला अपर वैराग्य पाहिजे. या दोन्ही साधनांत अनेक अपार = ज्यातून पार पडता येत नाही अशी विघ्ने असतात या विघ्नांचे वर्णन ज्ञानदीपांत ११८।६ पासून पुढे पहावे. (ग) साधन कठिण- 'वदत कठिण समजत कठिण, साधत कठिण विवेक' (११८म.)ज्ञानाचा पथ कृपाण धारहि (११९।१) श्रुति हेच सांगतात. 'क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गपथः तत् कवयो वदन्ति' दुर्ग = दुर्गम, फार कठिण. वस्तऱ्याच्या तीक्ष्ण धारेवर चालण्यासारखा दुष्कर व दुर्गम आहे ज्ञानमार्ग. विवेक वैराग्य व शमादिषद्कसंपत्ती प्राप्त करावी लागते व ते साधणे फार कठिण आहे. 'अमानित्वमदंभित्व' इत्यादि ज्ञानाची २० लक्षणे आंगी बाणवावी लागतात. (भ.गी.१३।७-११ श्लोक पहा किंवा ३।१५।७ टीका पहा). (घ) मना आधार न- नुसत्या ज्ञानमार्गात सगुण निराकाराच्या परमेश्वराच्या गुणांचे चिंतन नाही की सगुण साकाराच्या रूपाचे गुणांचे ध्यान चिंतन नाही. तो अव्यक्ताचा मार्ग आहे. जे शब्दातीत, रूपातीत, गुणातीत असून जेथे बुद्धि व मन जाऊ शकत नाहीत त्यांत मनाला लीन करावयाचे असते. 'अव्यक्ता हि गति र्दुःखं देह वद्भिरवाप्यते' देह धारकाला ही गति साधणे फारच कष्टाचे व अति कठिण आहे. (ङ) केवळ ज्ञान मार्गात साधकाला स्वतःच्याच बळावर मायाकृत विघ्नांशी झगडावे लागते. ईश्वराचे पाठबळ संरक्षक म्हणून त्याने घेतलेले नसते व मायेपुढे नुसत्या जीवाचे बळ ते किती? 'मम बल भक्तां स्वबल तयांना।काम कोप हे रिपु उभयाना।। हे जाणुनि पंडित मज भजति। ज्ञानलाभिं हि न भक्ति त्यजती' (३।४३।९-१०) म्हणून जे शहाणे ज्ञानी असतात ते ज्ञान झाल्यानंतर सुद्धा भक्तीचा त्याग करीत नाहीत मग साधकांनी करणे किती हिताचे होईल? (च) करत कष्ट बहु मिळे कुणाला- इतकी सर्व विघ्ने ओलांडून अत्यंत कष्ट करून क्वचित कोणाला ज्ञान प्राप्ति होते. 'ग' मधील अवतरणे पहावी. 'अति दुर्लभ कैवल्य परम पद। संत पुराण निगम आगम वद' (११९।२). पण असा

कोणी विरळा ज्ञानी झाला तरि तो भगवंतास आवडत नाही, प्रिय वाटत नाही. याप्रमाणे ज्ञान मार्गाचा निरास केला. आता भक्तिमार्गाचे विस्तृत वर्णन करतात.

चौ.५ (१) भक्ती स्वतंत्र सब सुखदानी- ल.ठे. पाठभेद- 'सुखखानी' असा पाठ बहुतेक पुस्तकांत आढळतो पण तो अपपाठ असून सिद्धान्त विरोधी आहे. हे भक्तिमणि प्रकरणात सविस्तर सिद्ध केले आहे. 'खानि'= खाणि पाठ घेऊन अर्थ 'देणारी' असाच करतात. खाण सापडली तरी ती आपल्याजवळील संपत्ती स्वतः देत नाही खणूनच काढावी लागते. शिवाय बालकाण्डात शंकरांनी उपक्रमांतच 'रामकथा...सब सुखदानि' (१।११३) म्हटले आहे, अरण्यकाण्डात प्रभूंनीच ती मम भक्ती भक्त सुखदाई।। ती स्वतंत्र अवलंब आन नहिं (३।१६।२-३) असे म्हटले. येथे ही प्रभूच वक्ते आहेत. 'भक्ति स्वतंत्र, सुखदानी' असे म्हणजे अगदी तेच सांगितले आहे. ७।११९।१० मध्ये 'असि हरिभगति सुगम सुखदाई' असे भुशुंडीने म्हटले आहे. म्हणजे ग्रंथांच्या आदि. मध्य, अंती 'सुखदायकच' म्हटले आहे. म्हणून पुढे सर्वत्र 'खानी' च्या ठिकाणी 'दानी' हा पाठ घातला आहे. 'ती स्वतंत्र अवलंब आन नहिं। ज्ञान अधीन तिच्या विज्ञानही' (३।१६।३) भक्तीचे साधन भक्तीच आहे हे श्रीरामगीतेत टीकेत स्पष्ट केले आहे. ज्ञान अनेक साधनांवर अवलंबून असते व दीपासारखे साधन सापेक्ष आहे. आणि भक्ति चिंतामणी आहे, स्वतंत्र आहे. पुढे ज्ञानदीप व भक्तिचिंतामणी ही दोन स्वतंत्र प्रकरणे हा भेद दाखवण्यासाठीच आहेत, म्हणून येथे जास्त विस्तार नको. (क) 'विण सत्संग न पावे प्राणी' ज्ञान जसे संतसंग व गुरूकृपा याशिवाय मिळत नाही तशीच भक्ती संतसद्गुरूकृपेशिवाय मिळत नाही. 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन। संतकृपेविण कुणाहि लाभ न। हे समजुनि करिती सत्संगा। रामभक्ति त्या सुलभ विहंगा!' (१२०।१८-१९) भक्ति सुलभ असे उपक्रमांत म्हटले (चौ.२). ती सुलभ कशी हे येथे सांगितले. भक्तीला मूळ आधार सत्संग हे खरे, पण लक्षणांवरून अज्ञानी जीवांस संत ओळखता येत नाहीत किंवा त्यानी पाट्या लावलेल्या किंवा जाहिरातीहि दिलेल्या नसतात. मग संत सद्गुरू कर्णधार मिळणार कसा? याचेच उत्तर क्रमशः देत रामगीतेतील भक्तीच्या पहिल्या पायरीचा उल्लेख आता करतात.

हिं. ।पुन्य पुंज बिनु मिलहिं न संता ।सतसंगति कर संसृति अंता।।६।।
।पुन्य एक जग महुँ नहिं दूजा ।मन क्रम बचन बिप्रपद पूजा।।७।।

।सानुकूल तेहि पर मुनि देवा।जो तजि कपटु करइ द्विज सेवा।।८।।

दो. *।औरउ एक गुपुत मत सबहिं कहउँ कर जोरि।।*
।।संकर भजन बिना नर भगति न पावइ मोरि।।४५।।

म. *।पुण्यपुंज विण भेट न संता।सत्संगति करिं संसृति-अंता।।६।।*
।पुण्य एक जगिं समान आन न।मन-कृति-वचनिं विप्रपद पूजन।।७।।
।देव मुनीही प्रसन्न त्यावर।द्विजां सेवि जो त्यजुनि कपट नर।।८।।

दो. *।अन्य गुप्त मत एक तें कथितो जोडुनि हात।।*
।।शंकर-भजन विना नर भक्ति न मम लभतात।।४५।।

अर्थ- पुण्यराशी संग्रहाला असल्याशिवाय संतांची भेट होत नाही. सत्संगति संसृतीचा (भवाचा) अंत नाश करते.।।६।। जगात एकच (मुख्य) पुण्य आहे, त्याच्या सारखे दुसरे नाही ते हे की मनाने, कृतीने व वाणीने विप्रपदसेवा (पूजा) करणे.।।७।। जो कपटाचा त्याग करून ब्राह्मणांची सेवा करतो त्याच्यावर सर्व देव आणि मुनी प्रसन्न असतात.।।८।। आणखी एक गुप्त मत आहे ते मी (तुम्हाला) हात जोडून सांगतो- शंकरभजनाशिवाय माझी भक्ति मनुष्याला मिळत नाही.।।दो.४५।।

टीका. चौ.६ (१) पुण्यपुंजविण भेट न संता- सत्संगाशिवाय भक्तिलाभ नाही, पुण्यसंग्रहाशिवाय सत्संग मिळत नाही, संत संगतीने संसृतीचा अंत होतो म्हणजेच रामभक्तीने संसृतीचा अंत होतो. पूर्वी १।३।७ मध्ये सांगितले आहे की रामकृपेशिवाय संतांची भेट होत नाही, हे पुढे ६९।७ मध्येही सांगितले आहे, म्हणून पुण्यपुंज संग्रह, हरीकृपा, संतांची भेट, भक्तिलाभ व संसृतीचा अंत असा हा क्रम आहे. पुण्यपुंज सहज सुलभ कशाने होईल हे सांगितले की चक्रापत्तीतून सुटका होते म्हणून तेच सांगतात.

चौ.७-८ (१) पुण्य एक जगिं- एक = मुख्य, प्रधान, सर्वात श्रेष्ठ. मनाने कर्माने व वाणीने (निष्कपट होऊन) ब्राह्मणांची सेवा करणे हे सर्वात श्रेष्ठ व सहज साध्य असे रामकृपा संपादन करून देणारे पुण्य आहे. याच्यासारखे 'जगि आन न' जगात दुसरे नाही. 'त्यजुनि कपट तन मन वचने जो भूसुर सेवील।मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील' (३।३३) असे

श्रीरामवचनच आहे. म्हणून येथे पूजन = सेवा करणे, सेवेने संतुष्ट करणे. (क) 'देव मुनीही प्रसन्न त्यावर। द्विजा सेवि जो त्यजुनि कपट नर' या चौपाईचा अर्थच वरील अरण्य दो.३३ मध्ये स्पष्ट केला आहे. ३।३३ टीका पाहणे. 'प्रथम विप्रपदिं परमा प्रीती' (३।१६।६) ही भक्तीची पहिली पायरी सांगितली आहे. म्हणून परम प्रीतीने त्रिविध कपटाचा त्याग करून मनाने वाणीने व कृतीने विप्रसेवा करणे हे रामकृपा संपादन करण्याचे कोणालाही सहज सुलभ असे साधन आहे. रामकृपा झाली की पुढील सर्व दुर्लभ गोष्टी सहज सुलभ होतात. याप्रमाणे रामभक्ती प्राप्तीचे श्रुतिपुराणोक्त प्रगट मत सांगितले. आता एक गुप्त मत सांगतात.

दो. (१) जोडुनि हात- रघुनाथ ऐश्वर्यभावाने बोलत असून एकदा 'बंधू!' असे सर्वांना म्हटले (चौ.२). येथे त्या बंधूंना हात जोडून सांगत आहेत ही वात्सल्याची परमावधि आहे. पितृस्थानी असलेला वडील भाऊ किंवा बहीण कळवळ्याने जसे सांगतील की 'बाबानो तुमच्या पाया पडतो-पडते पण तुम्ही असे करू नका' तसेच प्रभु अत्यंत कनवाळूपणाने आम्हा सर्वांच्या हितासाठी हात जोडून सांगत आहेत. शंकरभजनाशिवाय रामभक्ती मिळणे शक्य नाही हा सिद्धांत येथे उपसंहारात पुन्हा सांगितला. १।१३८।७ मध्ये उपक्रम केला, ६।२।८ मध्ये अभ्यास म्हणून सांगितला आणि येथे उपसंहार म्हणून सांगितला. असाच विप्रसेवेचा उपक्रम बा.कां.१६।४-५, अरण्य ३।३३, आणि येथे ४५।७-८. सार हे की शंकर भजन करीत विप्रसेवा केली पाहिजे. भुशुंडीच्या पूर्वचरित्रांत हेच दाखविले आहे. विप्रसेवेने हरिभक्ती प्राप्त झाल्याची उदाहरणे या लेखकाच्या डोळ्यांनी व कानांनी अनुभविली आहेत. जे कठोर तप करून प्राप्त होत नाही ते विनाकष्ट त्या लोकांना मिळाले.

हिं. *।कहहु भगति पथ कवन प्रयासा।जोग न मख जप तप उपबासा।।१।।*
।सरल सुभाव न मन कुटिलाई।जथा लाभ संतोष सदाई।।२।।
।मोर दास कहाइ नर आसा।करइ त कहहु कहा बिस्वासा।।३।।
।बहुत कहउँ का कथा बढाई। एहि आचरन बस्य मैं भाई।।४।।
।बैर न बिग्रह आस न त्रासा।सुखमय ताहि सदा सब आसा।।५।।

म. *।वदा भक्तिपथि कुठे प्रयास हि।योग न जप तप मख उपवास हि।।१।।*

।सहज सरलता मनिं न कुटिलता ।यथालाभ-संतुष्ट-चित्तता ।।२।।
।म्हणवि दास मम नर आशा करि ।वदा कुठे विश्वास खरा तरि ।।३।।
।बहुत कशाला हवे विवरणे ।मी वश बंधु!याच आचरणे ।।४।।
।वैर न विग्रह भय ना आशा ।सुखमय तया सदा दश आशा ।।५।।

अर्थ- भक्तिमार्गात प्रयास कुठे आहेत ते तरी सांगा. योग नको, यज्ञ याग नको (इतर) जप नको, तप नको, की उपवास नकोत.।।१।। स्वाभाविक सरळपणा असावा, मनात कुटिलपणा नसावा, आणि जे काही प्राप्त होईल (प्राप्त परिस्थितीत) त्यात चित्त संतुष्ट असले पाहिजे. (म्हणजे झाले).।।२।। मनुष्य माझा दास म्हणवतो व (इतरांची व साधनांची) आशा बाळगतो तर त्याचा माझ्यावर खरा विश्वास कुठे आहे? असल्यास सांगा.।।३।। फार विस्तार करून सांगण्याची काय जरूर आहे? बंधूंनो मी तर याच आचरणाने वश होतो.।।४।। कोणाशी वैर करीत नाही की विग्रह (भांडण तंटा, मारामारी) करीत नाही, कशाचीही आशा नसते (माझ्यावाचून) व कसले हि भय नसते, त्याला दशदिशा (= आशा) सदा सुखमय असतात.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) वदा भक्तिपथिं कुठे प्रयासहि- भाव हा की भक्तीमार्गात साधनांचे कष्ट मुळीच नाहीत, मुख्य पाहिजे दृढभाव. योग याग तप उपवासादि कष्ट ज्ञानमार्गात करावे लागतात (ज्ञानदीप प्रकरण पहा). यांची आवश्यकता भक्तीमार्गात नाही (क) सहज सरलता- स्वाभाविक सरळपणा, लपवालपवी, दंभ, कपट यांचा पूर्ण अभाव. मात्र हा दिखाउ नसून अंतःकरणपूर्वक असला पाहिजे. कुटिलपणा = वक्रपणा, यातूनच दंभकपट मदादिकांचा उद्‌भव होतो. (ख) यथालाभ संतुष्टचित्तता- 'जैशी स्थिती आहे तैशापरि राहे।कौतुक तू पाहे संचिताचे' (एकनाथ) जी जशी स्थिती प्राप्त होईल ती स्वतःच्या प्रारब्धाने रामाच्या इच्छेने प्राप्त झाली आहे, अशा शुद्ध भावनेने कोणत्याही व कसल्याही परिस्थितीत चित्तांत समाधान असणे. सुख दुःख, लाभहानी, यशअपयश, कोणाचा जन्म, कोणाचे मरण, इत्यादि काही घडले तरि चित्तात समाधान राहणे, याचे नाव यथालाभ संतुष्ट चित्त. जे काही घडते ते माझ्या रामाच्या इच्छेने माझ्या कल्याणासाठीच घडते, तो सर्वांचा सुहृद आहे माझ्यावर त्याचे फार प्रेम आहे. प्रभु योग्य तेच करतात व करवितात. असा पक्का ठाम विश्वास

असला की 'यदृच्छालाभसंतुष्ट' राहता येते. मात्र यात स्वतःकडून घडणाऱ्या अधर्माचरणाचा, पापांचा अंतर्भाव करता नये. 'गुण तुमचे (प्रभुचे) समजे निज दोषा' असे असले पाहिजे. 'निज प्रभुमय जग पाहति' हा अभ्यास जोडीला हवा.

चौ.३ (१) 'म्हणति दास मम ... तरि' यथालाभात संतोष नसला की भक्तीत व्यभिचार घडतो, म्हणून सांगतात. जो मनुष्य आपल्याला रामाचा दास मानतो तो जर रामाशिवाय इतर देवदेवतांची आशा करील, माणसांची आशा करील, किंवा स्वतःच्या साधनांची आशा वाटेल तर त्यामुळे ठरेल की रामावर पूर्ण, दृढ विश्वास नाही. स्वतःची आई प्रेमळ असून सर्व वैभव संपन्न असून, पुत्रासाठी वाटेल ते कष्ट सोसण्यास तत्पर असून मुलगा जर शेजारणीकडे जाऊन खायला प्यायला मागेल आणि शेजाऱ्यांची आशा धरील तर उघड दिसेल की त्याचे स्वतःच्या आईवर प्रेम नाही आणि विश्वास नाही. रामभक्ताने इतर देवांजवळ किंवा संतांजवळ रामचरणभक्तीशिवाय काहीही मागू नये, स्वतःच्या साधनाचासुद्धा भरवसा धरू नये. प्रभुराम कृपा करतील तरच माझा उद्धार होईल. प्रभु आपल्या ब्रीदासाठी माझा उद्धार करतील. मी वेडा वाकडा, पापी, साधनहीन असलो तरी श्री रामाचा दास आहे. हीच माझी लायकी अशी दृढ भावना पाहिजे. येथे अनन्यगतिकत्व- बालकसुतसमदासत्व दाखविले आहे. उत्तम उदा. सुतीक्ष्ण व श्रीतुलसीदास आहेत.

चौ.४-५ (१) मी वश बंधु याच आचरणे- ही चौपाई देहली दीपासारखी आहे. मागील दोन चौपायांत प्रवृत्ती मार्गी लोकांच्या आचरणाचा उल्लेख केला, त्याप्रमाणे जे प्रवृत्तीमार्गी वागतील त्यांना मी वश होतो. 'भक्ति अवशा वश करी' यापुढील चौपायांत म्हणजे 'वैर न विग्रह' पासून दो. ४६ पर्यंत निवृत्तीमार्गी भक्तांच्या व्यवहाराचे वर्णन केले आहे, त्याप्रमाणे ते वागतील तर त्यांनाही भगवान वश होतात. म्हणजे त्यांच्या हृदयकमलांत सदा विश्राम करतात. श्रीरामगीतेत, वश होण्याचे हेच लक्षण सांगितले आहे. ३।१६।१२ व दोहा पहा.

(२) वैर न विग्रह- 'वैरं बिरोधो विद्वेषः' मानसिक विरोध, शत्रुत्व. विग्रह = युद्ध, लढाई, भांडण तंटा, शिवीगाळ इ. म्हणजे सक्रिय विरोध, कायिक

वाचिक विरोध. (क) भय ना आशा- 'हरिचिया दासा हरि दाही दिशा' असे झाल्यावर आणि प्रभु रघुनाथ धनुर्धारी रघुवीर माझे संरक्षक आहेत. असा दृढ विश्वास असला म्हणजे भय रहात नाही. आशा = इच्छा,कामना. भक्तीशिवाय यांना कसलीच इच्छा नसते. प्रवृत्ती मार्गी सकाम असू शकतो पण रामाशिवाय कोणाजवळ काही मागत नाही. उदा. ध्रुव. (ख) 'सुखमय तया सदा दशआशा' आशा = दिशा . 'हरिचिया दासा हरि दाही दिशा' व हरि, राम 'आनंद सिंधु सुखराशी' 'सुखनिधान करूणायतन' आहे, त्यामुळे दुःखाचा अनुभव येण्यास अवसरच नसतो. जिकडे जातील तिकडे सदा सुखी असतात.

हिं   *।अनारंभ अनिकेत अमानी।अनघ अरोष दच्छ बिग्यानी।।६।।*
।प्रीती सदा सज्जन संसर्गा।तृन सम बिषय स्वर्ग अपबर्गा।।७।।
।भगति पच्छ हठ नहिं सठताई।दुष्ट तर्क सब दूरी बहाई।।८।।

दो.   *।मम गुन ग्राम नाम रत गत ममता मद मोह।।*
।।ता कर सुख सोइ जानइ परानंद संदोह।।४६।।

म.   *।अनारंभ अनिकेत अमानी।अनघ अरोष दक्ष विज्ञानी।।६।।*
।प्रीति सदा सज्जन संसर्गा।तृण गणि विषय नाक अपवर्गा।।७।।
।भक्ति पक्षि हठ शठता नाही।दूर सारतो दुस्तर्का ही।।८।।

दो.   *।गुणग्रामिं मम नामि रत गत ममता मद मोह।।*
।।जाणे त्याचे तोच सुख परानंद संदोह।।४६।।

अर्थ- सकाम व निषिद्ध कर्माचा तो आरंभच करीत नाही (अनारंभ), कोणत्याही वस्तूवर, स्थानावर, आसक्ति नसते (अनिकेत), मान प्रतिष्ठेची इच्छा नसते (अमानी), जो निष्पाप, रोष क्रोधरहित, दक्ष व विज्ञानी असतो.।।६।। संतांच्या संगतीची आवड असते आणि जगांतील विषय, स्वर्ग व मोक्ष यांना तृणासमान मानतो.।।७।। जो भक्तिपक्षांत हट्ट धरतो पण शठता करीत नाही व सर्व दुष्ट तर्कांचा त्याग करतो.।।८।। जो माझ्या गुणसमूहांत व माझ्या नामस्मरणांत रत असतो व जो ममता, मद, मोहरहित असतो (त्याला मी वश होतो) व त्याचे सुख तोच जाणतो, तो परमानंद समूहच होतो.।।दो.४६।।

टीका. चौ.६ (१) अनारंभ- 'न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरूषोश्नुते। नच संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' (भ.गी.) कर्माचा आरंभच केला नाही म्हणजे नैष्कर्म्य लाभते असे नाही, म्हणून अनारंभ = बंधनकारक कर्म न करणे. 'त्यागिति कर्म शुभाशुभ दायक' (४१।७ टी.प.) (क) अनिकेत निकेत = स्थान, घर. त्यांचे मन कोणत्याही वस्तूत घर करीत नाही. 'अनिकेत = स्थिरमति र्भक्तिमान् मे प्रियो नरः' (भ.गी.) दक्ष = चतुर, प्रमाद न करणारा, भक्तिमार्गाच्या कर्तव्यात तत्पर. विज्ञानी- सर्व जग ब्रह्मरूप पाहणारा. 'ब्रह्म समान सकल जगिं पाही.' (३।१५।७)

चौ.७-८ (१) 'प्रीति...संतसंसर्गा' संत मुखाने हरिकथा श्रवण करण्यात परमानंद मिळतो, म्हणून संतांच्या संगतीची आवड हे भक्तांचे एक विशेष लक्षण आहे. उदा. सनकादि अपवर्ग = मोक्ष, तो मोक्षाला तुच्छ लेखतो. विज्ञानी असून मोक्षाचा अनादर करतो. 'हरिभक्त सुज्ञ जे। मुक्ति अनाद्रिती भक्तिलुब्ध ते' (११९।७) कारण भक्ती पक्षिं हठ- भक्ति प्राप्तीसाठी हट्ट धरतो कारण तसे करणे शठता = मूर्खपणा नाही, हा या चरणाचा एक अर्थ आहे. आणि या प्रमाणे भुशुंडीने हट्ट धरला व शेवटी भक्ति मिळाली आहे. भक्तीमार्गात हट्ट आणि शठता नाही, हा दुसरा अर्थ भरत चरित्रांत दिसतो. भरताने हट्ट न धरता प्रभूच्या इच्छेप्रमाणे करण्याचे ठरविले. हट्ट केव्हा योग्य व केव्हा अयोग्य हे परिस्थिती आणि परिणाम यावर अवलंबून राहील. (ख) दुस्तर्क = दुष्टतर्क = कुतर्क- श्रुतीशास्त्रविरूद्ध जे तर्क आणि भक्तिविरूद्ध जे तर्क ते दुस्तर्क,कुतर्क.

दो. (१) भगवद्गुणानुवाद श्रवण, कीर्तन, कथन,चिंतन करणे आणि भगवन्नामस्मरण, नामसंकीर्तन यातच जो गढलेला असतो व हरिभजनाशिवाय एकही क्षण फुकट घालवित नाही, भगवंताच्या चरित्रांतील लीला विषयी ज्याच्या चित्तांत कधी मोह, संशय, उत्पन्न होत नाही, मी भक्त इत्यादि प्रकारचा कोणताच अहंकार ज्याला नसतो, म्हणजे जो अत्यंत दीन आणि लीन असतो जगातील कोणाही व्यक्तींवर किंवा वस्तूंवर ज्याची मुळीच ममता नसून सर्व ममता हरिचरणीच असते, तो परमानंदाचा निधीच बनतो. त्याला जे सुख होते ते तोच जाणतो, पण ते अनुपम, अनिर्वचनीय असल्यामुळे त्या सुखाचे वर्णन त्याला सुद्धा करता येत नाही, अशाच्याही हृदयांत राम विश्राम करतात. ल.ठे.

या वर्णनात एकवचन वापरून सुचविले की असा हरिभक्त फारच विरळा. एखादा असला तर भाग्य. अशा प्रकारचे उदाहरण काकभुशुंडीचे आहे. स्वान्तःसुख भक्तीने कसे मिळते हे येथे सविस्तर दाखविले. स्वान्तःसुखप्राप्ती हाच या काण्डाचा मुख्य विषय आहे.

सूचना- ४३।१ पासून प्रभूंनी पुरजनांना जो उपदेश केला त्याला कोणी श्रीरामगीता म्हणतात, पण एक रामगीता अरण्यकांडांत प्रसिद्ध आहे. कोणी पुरजनगीता म्हणतात, पण त्या नावाने उपदेश कर्ता किंवा विषय यांचा बोध होत नाही, म्हणून भक्तिगीता हे नाव अन्यर्थक वाटल्याने या प्रकरणाला भक्तिगीता हे नाव दिले आहे. येथे भक्तिगीता समाप्त झाली. आता हे अयोध्यावासी प्रभूची स्तुति करतात.

पूरजनकृत स्तुति (४७।१ - ४७।८)

हिं. *।सुनत सुधासम बचन राम के।गहे सबन्हि पद कृपाधाम के।।१।।*
।जननि जनक गुर बंधु हमारे।कृपानिधान प्रान ते प्यारे।।२।।
।तनु धनु धाम राम हितकारी।सब बिधि तुम्ह प्रनतारति हारी।।३।।
।असि सिख तुम्ह बिनु देइ न कोऊ।मातु पिता स्वारथ रत ओऊ।।४।।
।हेतु रहित जग जुग उपकारी।तुम्ह तुम्हार सेवक असुरारी।।५।।

म. *।श्रवुनि सुधासम वच रामाचे।सब पद धरिति कृपाधामाचे।।१।।*
।अमचे जनक बंधु गुरू जननी।कृपानिधि प्रिय प्राणाहूनी।।२।।
।तन धन धाम राम हितकारक।सबपरि तुम्हि प्रणतार्तीहारक।।३।।
।असे शिकविता कोणि नसेही।माता पिता स्वार्थरत तेही।।४।।
।हेतु-रहित जगिं जुग उपकारी।तुम्हि तुमचे सेवक असुरारी।।५।।

अर्थ- श्रीरामाचे अमृतासारखे वचन भाषण ऐकून त्या सर्वांनी कृपाधामाचे पाय धरले.।।१।। (आणि म्हणाले की) हे कृपानिधि! तुम्हीच आमचे आई, बाप, गुरू बंधु इ. सर्व आहात (आणि आम्हास) प्राणापेक्षा अधिक प्रिय आहात.।।२।। शरणांगताचे दुःख हरण करणाऱ्या रामा! तुम्हीच आमचे तनु धन, धाम आणि सर्वतोपरी हितकर्ते आहात.।।३।। असा उपदेश देणारा तुमच्याशिवाय कोणी नाही. मातापिता हितकर्ते व उपदेश कर्ते

असले तरि ते सुद्धा स्वार्थीच.।।४।। हे असुरारि! तुम्ही आणि तुमचे सेवक असे दोनच हेतु रहित (निस्वार्थ) उपदेश करणारे या जगांत आहेत.।।५।।

टीका. चौ.१-३ (१) सुधासम वच- काही कष्ट न करता भगवंतास कसे वश करावे व परमानंदनिधान कसे बनता येईल आणि इहलोकांत सुद्धा सदा परम सुखी कसे राहता येईल हेच रामचंद्रांनी सांगितले असल्याने सर्व पुरवासी परम प्रसन्न झाले आणि अमृतच प्यावयास मिळाले असे त्यास वाटले. (क) कृपाधामाचे सर्वांना वाटले की आज प्रभूंनी आमच्यावर परम कृपा केली. श्रीमुख वचन ऐकण्यासाठी प्रश्न विचारण्यास भरतादिकांना किती संकोच वाटत होता! यांना मुद्दाम बोलावून आणून बंधुभावनेने भगवंतांनी उपदेश केला ही भगवंताची परम कृपाच यात संशय नाही. (ख) हा उपदेश श्रवण करताच प्रभुकृपेने सर्वांचे इतरांवरील प्रेम नष्ट होऊन श्रीरामचरणी जडले. 'सर्वस्वं मे रामचंद्रो दयालु नान्यं जाने नैव जाने न जाने' अशी सर्वांची वृत्ती बनली, व तसे त्यांनी बोलून दाखविले. राम त्यांना प्राणापेक्षा प्रिय झाले.

चौ.४-५ (१) असे शिकविता कोणी नसे ही- हिताचा उपदेश देणारे पुष्कळ आहेत पण त्यांचा स्वतःचा काही तरी स्वार्थमूलक हेतू असतो. पण असा परम हिताचा उपदेश देणारा, आणि स्वतःच्या कृपा सामर्थ्याने त्या उपदेशाने सर्वास निर्भय आणि रामप्रेममय बनविणारा उपदेश कर्ता खरोखरच जगांत दुसरा नाही. 'मी वश बंधु! याच आचरणे' असे म्हणून स्वतःस वश करून घेण्याचा उपाय सांगणारा कोणी असल्यास सांगावे. (क) जगांत जास्तीत जास्त निस्वार्थी हितकर्ते व हितशिक्षक आईबाप असतात, पण त्यांचा त्यात मुळीच स्वार्थ नसतो असे नाही. व असा परमहिताचा उपदेश देणारे आईबाप मिळणेच कठीण. हिरण्यकशिपूने प्रल्हादाला ठार मारण्याचे अनेक प्रयत्न केले! जननी सुद्धा आपल्या स्वतःच्या हितासाठी पुत्राची हत्या करतात! (ख) निःस्वार्थ प्रेम करणारे व निःस्वार्थ बुद्धीने हितोपदेश, परमहिताचा उपदेश करणारे एक भगवान परमात्मा व दुसरे त्यांचे अनन्य सेवक = संत, साधु ज्ञानीभक्त. यांना जगात काही मिळवावयाचे नसते व आपल्या सुखात कमतरता उत्पन्न होईल अशी भीति नसते, आणि त्यांचे हृदय फार कोमल आणि करूणामय असते.

आपण कोणावर उपकार करतो असे त्यास कधी वाटतच नाही. बाकी सर्व 'सुर नर मुनि सर्वांची रीती। स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती'

हिं. *।स्वारथ मीत सकल जग माहीं।सपनेहुँ प्रभु परमारथ नाहीं।।६।।*
।सबके बचन प्रेम रस साने।सुनि रघुनाथ हृदयँ हरषाने।।७।।
।निज निज गृह गए आयसु पाई।बरनत प्रभु बतकही सुहाई।।८।।
दो. *।उमा अवधबासी नर नारि कृतारथ रूप।।*
।।ब्रह्म सच्चिदानंद घन रघुनायक जहँ भूप।।४७।।

म. *।स्वार्थी मित्र सर्व जगिं असती।स्वप्नीं प्रभु! परमार्थी नसती।।६।।*
।जनवचनां प्रेमार्द्र ऐकले।हृदयीं श्रीरघुनाथ हर्षले।।७।।
।आज्ञा घेऊन जाति घरोघर।प्रभुभाषण वर्णित अति सुंदर।।८।।
दो. *।उमे! अयोध्यावासि नर नारी कृतार्थ रूप।।*
।।ब्रह्म सच्चिदानंद घन रघुपति जेथे भूप।।४७।।

अर्थ- जगांतील बाकीचे सर्व स्वार्थी मित्र (स्नेही) आहेत, हे प्रभु! परमार्थी मित्र कोणी स्वप्नात सुद्धा नाहीत.।।६।। लोकांचे प्रेमरसाळ भाषण ऐकले आणि श्रीरघुनाथ हृदयांत हर्षित झाले.।।७।। सर्व लोक आज्ञा घेऊन आपापल्या घरी चालले, पण जातांना प्रभुचे सुंदर भाषण वाखाणित गेले.।।८।। (शंकर म्हणतात) उमे! जेथे सच्चिदानंदघन ब्रह्म श्रीरघुपति भूप आहेत त्या अयोध्येत राहणारे पुरूष आणि स्त्रिया कृतार्थरूप आहेत.।।दो.४७।।

टीका. चौ.६-८ (१) मित्र = स्नेह करणारा (अ.ब्या.सु) म्हणूनच मराठी भाषेत मित्राला 'स्नेही' म्हणतात. पारमार्थिक भावनेने, निस्वार्थबुद्धीने स्नेह करणारे संत व भगवान याशिवाय कोणी नाहीत, पण हे कोणा भाग्यवंतासच कळते, व पुष्कळांना कळून सुद्धा वळत नाही. (क) प्रेमार्द्र = प्रेमाने भिजलेले, प्रेमरसाळ. आपल्या भक्तांचे अनन्य प्रेम पाहून श्रीरघुनाथास आनंद झाला पण तो हृदयांतच ठेवला. (ख) प्रभुभाषण वर्णित जाती- रघुनाथ प्रभु, भगवान असून आपल्याला बंधु! म्हणाले! इत्यादि प्रकारे भाषणातील प्रत्येक वचनांची प्रशंसा करीत लोक रस्त्याने चालू लागले.

दोहा (१) उमे! ...रघुनाथांनी हा उपदेश पुरूषांनाच केला तेव्हा उमेला वाटले असेल व काही स्त्रियाना व स्त्रीदाक्षिण्यवादी लोकांना वाटेल की अयोध्येतील स्त्रियांनी काय गुन्हा केला? म्हणून महेश व कवि सांगतात की हे पुरूष आजच कृतार्थ झाले असे नाही. अयोध्येतील बालवृद्ध तरूण पुरुष स्त्रिया सर्व कृतार्थरूपच आहेत. कारण शुद्ध सच्चिदानंदघन जे परब्रह्म तेच रघुपतिरूपाने भूपति आहेत. तेथे कृतार्थ न झालेला जीव, जंतू सुद्धा असणे शक्य नाही. अयोध्यावासी सर्वच जीव कृतकृत्य झालेले आहेत. प्रभु लंकेतून आले त्याच दिवशी सर्व स्त्रीपुरूषांना कृतार्थ केले आहेत. 'मग रघुवीरे कृपावलोकी।कृत सगळे नर नारि विशोकी' (६।६ टी.प.) सूचना- येथे एक रहस्य ध्वनीत केले आहे की, रामावतार काळात अयोध्येत दिसणारे लोक कृतार्थ झालेले जीवच असतात. ते नित्यमुक्त जीव भगवंताच्या अवतारापूर्वी अवतरतात व भगवंताच्या बरोबर श्रीरामधामास जातात. (अवतार काळात जे अयोध्येत जन्मतात ते सुद्धा नित्यमुक्तच अवतरतात.) हा निर्याणाचा, महाप्रस्थानाचा समय अगदी जवळ आलेला आहे हे जाणून गुरू वसिष्ठ रामचंद्राकडे जाऊन आता स्तुति करतील व वर मागून घेतील.

पुरजनकृत स्तुति- पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्र (२६वी स्तुति)

१) अनुक्रम- ही २६ वी स्तुति आहे, २६ वे नक्षत्र (अभिजित धरून) पूर्वाभाद्रपदा आहे. २) नामसाम्य- नाम पूर्वा-भाद्रपदा. भद्र = कल्याण 'शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्' (अमरे) कल्याण = कृतार्थता हे पद प्राप्तव्य जिच्यात आहे ती भाद्रपदा. ही पूर्वीच प्राप्त झालेली आहे, अशांनीच केलेली ही स्तुती आहे म्हणून पूर्वाभाद्रपदा हे नाव सार्थ आहे. ३) तारेसंख्या- पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्रांत दोन तारे आहेत. तसे या स्तुति नक्षत्रांत भगवान असुरारी व त्यांचे सेवक हे दोन तारे आहेत. ४)आकार साम्य- 'द्वंद्वद्वमेनोभयोः खद्वा' पूर्वाभाद्रपदा व उत्तराभाद्रपदा यांच्या दोन दोन ताऱ्यांनी मिळून आकार खाटेसारखा आहे. उत्तराभाद्रपदा स्तुती (पुढली) करणारे गुरू वसिष्ठ येथे आहेत व ते सुद्धा पुरवासीच आहेत. दोन भाद्रपदांचा जसा ऐक्य संबंध आहे तसाच पुरजन व वसिष्ठ यांचा आहे. उत्तर श्रेष्ठ (अमरे ३।३।१९०) तसे उत्तराभाद्रपदा स्तुति करणारे, वसिष्ठ त्यांच्या पूर्वी स्तुति करणाऱ्या पुरजनापेक्षा श्रेष्ठ आहेतच. ५) देवता साम्य- या नक्षत्राची देवता अनेकपाद व

पुढील नक्षत्राची देवता अहिर्बुध्न्य आहे. हे दोन्ही एकादश रूद्रापैकी आहेत म्हणजे शिवाचीच नावे आहेत. भद्र = शिव दोन्ही भाद्रपदांत आहे. ६) फलश्रुति साम्य- २६वी फलश्रुती 'सेवक मन मानस मरालसे' या सर्व स्तुती करणारांच्या मनरूपी मानसांत राम हंसासारखे राहिले आहेतच (६।६ टी.पहा) सेवकांच्या मनरूपी मानसांत रामगुणग्राम हंसासारखे राहतात (१।३२।१४) ही आहे. फलश्रुति, व येथील उपदेशात रामसेवकाचे लक्षण 'गुणग्रामी मम नामिरत' असे प्रभूंनीच सांगितले आहे आणि अशा रामसेवकांचा उल्लेख या स्तुतीत आहेच 'तुमचे सेवक'. सार हे की या स्तुतीचे सप्रेम अनुष्ठान करणाराच्या हृदयांत रामगुण ग्राम आणि राम रघुनाथ हंसासारखे निवास करतील.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय पाचवा समाप्त.

अध्याय ६ वा

श्रीवसिष्ठकृत स्तुती (४८ /१ - ४९)

हिं. *।एक बार बसिष्ट मुनि आए।जहाँ राम सुख धाम सुहाए।।१।।*
।अति आदर रघुनायक कीन्हा।पद पखारि पादोदक लीन्हा।।२।।
।राम सुनहु मुनि कह कर जोरी।कृपासिंधु बिनती कछु मोरी।।३।।
।देखि देखि आचरन तुम्हारा।होत मोह मम हृदयँ अपारा।।४।।
।महिमा अमित बेद नहिं जाना।मैं केहि भाँति कहउँ भगवाना।।५।।

म. *।येति एकदां वसिष्ठ मुनिवर।जिथे राम सुखधाम मनोहर।।१।।*
।अति आदर रघुनायक देती।धुउनि पाय पादोदक घेती।।२।।
।राम! कृपाब्धि काहिं मम विनती।ऐका मुनि कर जोडुनि म्हणती।।३।।
।बघ बघुनी तुमच्या आचरणा।होइ मोह मम हृदयिं पार ना।।४।।
।महिमा अमित न वेदां कळतो।भगवान्! मज की वर्णवेल तो।।५।।

अर्थ- जिथे मनोहर श्रीराम, सुखाचे धाम होते, तिथे एकदा मुनिवर वसिष्ठ आले.।।१।। रघुनायकानी त्यांना आदर सन्मान दिला व त्यांचे पाय धुवून पायांचे तीर्थ प्राशन केले-घेतले.।।२।। मुनि हात जोडून म्हणाले की हे कृपासागरा श्रीरामा! माझी काही (अल्प) विनंती ऐका.।।३।। तुमचे आचरण बघ बघून माझ्या मनाला अपार (पार ना) मोह होतो.।।४।। तुमचा महिमा अमित (प्रमाणातीत) आहे व तो वेदांना सुद्धा कळत नाही, (मग) भगवंता! तो मला कसा वर्णन करता येईल?।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) अति आदर रघुनायक देती- वसिष्ठ आले आहेत राम सुखधाम = परमात्मा आहेत या भावनेने व रामचंद्रांनी त्यांना रघुनायक या भावनेने हात धरून आसनावर बसविले, आल्या बरोबर आधी दंडवत प्रणाम केला. येथे सीतेने नमस्कार केल्याचा उल्लेख नाही, कारण सीतेने भूमीविवरांत प्रवेश केल्याचे पूर्वीच ध्वनित केले आहे. २४।७ टीका पहावी. सीता विद्यमान असता ज्या ज्यावेळी वसिष्ठ रामचंद्रास भेटण्यास आले तेथे सीतेने येऊन नमस्कार केल्याचा उल्लेख आहे. २।९।४, २।२४६।१ (क) पाय धुउनि पादोदक घेती- सीताजवळ नसता रामचंद्रांनी पाय धुतले. अरण्यकांडात

सीताजवळ नसतां नारदमुनी आले त्यावेळी लक्ष्मण बरोबर होता म्हणून त्याने पाय धुतले. 'लक्ष्मण सादर चरणां क्षालिति' (३।४१।११).सीता नाही आणि रामानुज राम समीप असणार नाही हे अशक्य आहे. भरत शत्रुघ्न रामसंगति सोडून हनुमंताला घेऊन उपवनात गेले तरि लक्ष्मण त्यांच्या बरोबर जात नसत हे ७।२६।४ मध्ये स्पष्टपणे सुचविले आहे. ७।३३।१ मध्ये लक्ष्मण रामचंद्रांबरोबर गेल्याचा उल्लेख आहे. याने सुचवले की तिघे बंधु रघुनाथाबरोबर उपवनातून परत आल्यावर व भक्तिगीतेच्या पूर्वी श्रीलक्ष्मणाने निर्याण केले, त्यामुळे राम एकटेच आहेत, म्हणून त्यांनी स्वतः पाय धुतले. पुढे जेथे महाप्रस्थान ध्वनित केले आहे तेथेही लक्ष्मणाचा उल्लेख नाही. याप्रमाणे लक्ष्मणाचे निर्याण आधीच झाल्याचे येथे ध्वनित केले आहे. (ख) आता वसिष्ठ जी स्तुती करीत आहेत ती सुद्धा प्रभूच्या महाप्रस्थानाचा समय अगदी जवळ आला आहे हे जाणून करीत आहेत. आता गुरूशिष्य हा लौकिक संबंध लवकरच सुटणार हे जाणून आजच तो संबंध बाजूला ठेऊनच स्तुति करीत आहेत.

सूचना- ऋषिवेषधारी काळाचे आगमन, दुर्वास ऋषींचे आगमन, त्या निमित्ताने लक्ष्मणाचा त्याग व त्याचे निर्वाण वगैरे कथा अ.रा. ७।८ मध्ये वर्णिली आहे. वा.रा.उ.कां.१०३ कालागमन, १०४पितामहसंदेश, १०५दुर्वासागमन, व १०६मध्ये लक्ष्मणाचा त्याग व निर्याण यांचे वर्णन आहे. १०९ मध्ये अयोध्येतून श्रीराममहाप्रस्थान व ११०मध्ये सर्वांचे स्वर्गारोहण वर्णिले आहे. येथे सुद्धा दो.५० च्या चौपायांत महाप्रस्थान व निर्याण गूढ ध्वनीने सुचविले आहे.

चौ.३-४ (१) मुनि कर जोडुनि म्हणती- यावेळेपर्यंत वसिष्ठांनी एकदाही श्रीरघुनायकाला असे हात जोडले नाहीत. आता रामावतारसमाप्तीपूर्वी, अवतारचरित्रातील गुरूशिष्यसंबंध संपल्यासारखाच आहे, म्हणून एक रामसेवक या भावनेने भगवंताला हात जोडले. या याचना मुद्रेने सुचविले की काही तरि याचना करणार. (क) राम कृपाब्धि विनति मम काही- भाव हा की मी अल्पसे मागणे मागणार आहे तेवढे कृपा करून द्यावे, आता गुरूशिष्य संबंध संपला असेच समजावे. (ख) बघबघुनी तुमच्या आचरण- पुनःपुन्हा काही वेळा

तुमचे आचरण पाहिले म्हणजे माझ्या हृदयांत आतापर्यंत अपार मोह उत्पन्न होत आला आहे. आताच माझे पाय स्वतः धुतलेत व ते पादोदक प्राशन केलेत ते पाहून मोह उत्पन्न झाला की कृपासागर भगवान असून माझ्यासारख्या पुरोहिताचा व्यवसाय करणाऱ्या एका ब्राह्मणाचे पाय धुतले आणि आनंदाने पादोदक घेतले हे आहे तरि काय? असे माझे मन तुमच्या लीलांनी अनेक वेळा मोहित झाले आहे. पण तुमच्या अपार कृपेने ही स्मृति कायम आहे की तुम्ही परमेश्वर, भगवान आहात.

चौ.५ (१) महिमा अमित- जरि तुम्ही रघुपतिरूपाने अशा नाना मोहक लीला करीत असलात तरि तुमचा प्रभाव अपार अनंत आहे, तो कोणत्याही प्रमाणांनी जाणता येणार नाही. 'महिमा नामरूप गुणगाथां सकल अमित अनंत रघुनाथा' वेद सुद्धा तो जाणू शकत नाहीत मग मला तो कसा वर्णन करता येईल?

हिं. *।उपरोहित्य कर्म अति मंदा।बेद पुरान सुमृति कर निन्दा।।६।।*
।जब न लेउँ मैं तब बिधि मोही।कहा लाभ आगें सुत तोही।।७।।
।परमातमा ब्रह्म नर रूपा।होइहि रघुकुल भूषन भूपा।।८।।
दो. *।तब मैं हृदयँ बिचारा जोग जग्य ब्रत दान।।*
।।जा कहुँ करिअ सो पैहउँ धर्म न एहि सम आन।।४८।।

म. *।धंदा पौरोहित्य मंद अति।वेद पुराणे स्मृतिही निंदति।।६।।*
।घेइ न तैं विधि वदले मजला।पुढे लाभ आहे सुत तुजला।।७।।
।परमात्मा ब्रह्मच नर बनतिल।रघुकुलभूषण भूपति होतिल।।८।।
दो. *।तैं हृदिं विचार केला योग-मख व्रत दान।।*
।।जास्तव करणे तो मिळे धर्म न या सम आन।।४८।।

अर्थ- पुरोहिताचा व्यवसाय (धंदा) अति नीच आहे, वेद पुराणे आणि स्मृति सुद्धा त्याची निंदा करतात.।।६।। (हे जाणून) जेव्हा मी रवि वंशाचे पौरोहित्य घेण्यास तयार नव्हतो तेव्हा ब्रह्मदेव मला म्हणाले की पुत्रा! पुढे तुला (मोठा) लाभ होणार आहे.।।७।। परमात्मा ब्रह्मच मनुष्यरूप घेणार असून ते रघुकूलाचे भूषण भूपति होणार आहेत.।।८।। तेव्हा मी हृदयांत

विचार केला की ज्याच्यासाठी योग, यज्ञ, व्रते (पूजादि) आणि दान करतात तोच (प्राप्त होईल), म्हणून याच्यासारखा दुसरा धर्मच नाही.।।दो.४८।।

टीका. चौ.६ (१) धंदा पौरोहित्य मंद अति- पौरोहित्य = पुरोहिती. आज ज्याला भिक्षुकी म्हणतात तो धंदा = व्यवसाय. मंद = नीच, हलका, वाईट. कारण नेहमी परान्न भक्षण, प्रतिग्रह दाने घ्यावयाची म्हणजे दुसऱ्यांची पापेच पदरांत घ्यावयाची. शिवाय स्वतःच्या नित्य कर्माचे अनुष्ठानही यथाविधि, यथासांग योग्यवेळी करणे पुष्कळ वेळा अशक्य असते. सदा हात उताणा! उपडा करण्याची इच्छाच नष्ट होते! इत्यादि अनेक कारणांनी ब्रह्मतेज नष्ट होते, म्हणून हा धंदा निंद्य आहे असे वेदपुराणे व स्मृति म्हणतात. 'पौरोहित्यं विगर्हितम्' वसिष्ठांचे ब्रह्मतेज मात्र रविवंशाच्या पौरोहित्याने नष्ट झाले नव्हते, पण पुरोहितांची (भिक्षुकांची) अधोगति कोठपर्यंत होते याचे वर्णन सुभाषित रत्नाकरांत आहे त्यातील थोडा नमुना-

भिक्षुकागुणा- उच्चैरध्ययनं पुरातनकथाः स्त्रीभिःसहालापनं। तासामर्नकलालनं पतिनुतिस्तत्पाकमिथ्यास्तुतिः।। आदेशस्य करावलंबनविधिः पांडित्यलेखक्रिया।होरा गारूड मंत्रतंत्रकविधि र्भिक्षोर्गुणाद्वादश।।१।। प्रातःक्षालितलोचना, करतले चंचत्पवित्रांकुराः।तत्तत्स्यामनिनेशितोर्ध्वतिलकाः चैलान्त बद्धाक्षताः।। को जातश्चमृतोऽथवा मृततिथिः कस्यालये वर्तते। चेत्यं हर्षशतैर्वृताः प्रतिदिनं धावन्त्यहो त्रिक्षुकाः।।२।। अग्नो भुक्तिमंता प्रयोग समये मंत्रेषु पृष्ठंगतः। पाकागारगतस्तु पाचकमनस्तोषाय वाचस्पतिः।। उच्चायां निरतो रतोर्भकवणे, पिंडेषु दत्तादरो। नाना श्राद्धगणैकचालितमना भट्टोत्तमो राजते।।३।।

१ यजमानाची स्तुती, २ स्वयंपाकाची मिथ्या स्तुति, ३ प्रश्न पाहणे, ४ छाछू करणे, ५ सकाळी फक्त डोळे धुतलेला, ६ दर्भांची जुडी हातात असलेला, ७ त्या त्या ठिकाणी गंधाचे ऊर्ध्व टिळे लावलेला, ८ पदराला अक्षता बांधलेला, ९ जेवणाऱ्यांत अग्रगण्य, सर्वांच्या पुढे, १० प्रयोगाचे वेळी व मंत्र म्हणताना मागे सर्वांच्या, ११ स्वयंपाक करणाऱ्या व्यक्तीचे मन संतुष्ट करण्यात बृहस्पती. १२ उच्चा = दक्षिणा, भिक्षुकांचा सांकेतिक शब्द. परंतु हल्ली याच्याहीपेक्षा वाईट

असा नैतिक व धार्मिक अधःपातही झाला आहे.

चौ.७-८ (१) सूर्यवंशाचे पौरोहित्य ब्रह्मदेव आपल्या मानस पुत्रास वसिष्ठास देऊ लागले तेव्हा ते निंद्य कर्म करण्यास वसिष्ठ नाकबूल होते. तेव्हा ब्रह्मदेवाने सांगितले की हे कर्म निंद्य असले तरि पुढे फार मोठा लाभ आहे. प्रत्यक्ष परमात्मा ब्रह्मच रघुवंशात अवतार घेतील व रघुवंशाचे भूषण असे भूपति होतील. शेवट गोड झाला म्हणजे झाले.

दो. (१) वसिष्ठ म्हणतात की हे ऐकल्यावर मी मनात विचार केला की कर्म निंद्य असले तरि, वंद्य कर्म करून जे मिळवावयाचे ते या पौरोहित्याने सहज, काही सुद्धा साधन न करता मिळणार आहे मग बिघडले कोठे? योग मख (यज्ञ) व्रते दान इत्यादि साधने करावयाची परमात्म प्राप्तीसाठी 'देव जोडे तरि करावा अधर्म' हा सिद्धांत येथे अगदी स्पष्टपणे सुचविला आहे. ज्याच्या योगाने भगवंताची प्राप्ती होईल तो सर्वात श्रेष्ठ धर्म, ही परमार्थाची व्याख्या येथे सुचविली आहे. (क) योग मख व्रत दान- याचा क्रमाने उल्लेख सहेतुक आहे. 'कृतयुगिं सब योगी विज्ञानी। ध्यात हरिस भव तरती प्राणी।। त्रेती यज्ञ विविध नर करती। प्रभूस कर्म अर्पुनि भव तरती।। द्वापरि करूनी रघुपति पूजा। नर भव तरति उपाय न दूजा' (७।१०३।१-३) 'प्रगट धर्म पद् चार, हा एकचि कलीं प्रधान।। येन केन विधि देता दान करी कल्याण' (७।१०३म) योग मख व्रत दान असा क्रम का ठेवला हे आता लक्षांत आले असेल. व्रतामध्ये पूजा हे एक महत्त्वाचे अंग असते म्हणून वरील अवतरणांत पूजा म्हटले आहे. एकादशी व्रत, सत्यनारायण व्रत अनंत चतुर्दशी व्रत, शिवरात्र, प्रदोष, सोमवार इ. अनेक व्रते आहेत. दान हे परंपरेने ज्ञानाचे व भक्तीचे साधन आहे.

हिं. *।जप तप नियम जोग निज धर्मा.श्रुति संभव नाना सुभ कर्मा।।१।।*
।ग्यान दया दम तीरथ मज्जन।जहँ लगि धर्म कहत श्रुति सज्जन।।२।।
।आगम निगम पुरान अनेका।पढे सुने कर फल प्रभु एका।।३।।
।तव पद पंकज प्रीति निरंतर।सब साधन कर यह फल सुंदर।।४।।
।छूटइ मल कि मलहि के धोएँ।घृत कि पाव कोइ बारि बिलोएँ।।५।।

म. *।जप तप नियम योग निज धर्म।श्रुति संभव नाना शुभ कर्म।।१।।*

।ज्ञान दया दम तीर्थी मज्जन ।वदति धर्म जितके श्रुति सज्जन ।।२।।
।आगम निगम पुराण अनेक हि ।श्रवुनि पढुनि फल तों प्रभु एकहि ।।३।।
।तव पद पद्मीं प्रीति निरंतर ।सकल साधनां हे फल सुंदर ।।४।।
।मळे धुउनि कधिं मळ किं नाशतो ।वारि मथुनि कुणि घृत कि पावतो ।।५।।

अर्थ- जप, तप, नियम, योग, वर्णाश्रमधर्म, वेदानी सांगितलेली नाना शुभ कर्मे, ज्ञान, दया, दम (इंद्रिय निग्रह) तीर्थस्नान (तीर्थयात्रा) इत्यादि वेदांनी व संतांनी जितके धर्म सांगितले आहेत (त्यांचे) आणि हे प्रभो! वेद, शास्त्रे, पुराणे इत्यादीच्या श्रवणाचे व पठनाचे (मुख्य) फल एकच आहे.।।१-३।। या व इतर सर्व साधनांचे सुंदर फळ म्हणजे तुमच्या चरण कमलांच्या ठिकाणी प्रगाढ प्रेम हेच आहे.।।४।। मळाने धुऊन कधी मळ गेला आहे काय? पाणी घुसळून (मंथन करून) कधी कोणास तूप मिळाले आहे काय?।।५।।

टीका. चौ.१-४ (१) निज धर्म = ज्याच्या त्याच्या वर्णाप्रमाणे व आश्रमाप्रमाणे जो धर्म त्याचे यथाविधि पालन. श्रुतिसंभव = वेदांपासून उत्पन्न होणारे = वेदानी सांगितलेले, वेदविहित. तीर्थी मज्जन = यथाविधि तीर्थयात्रा करणे. इत्यादि सर्व साधनांनी जर काही प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर भगवत्प्रेम = प्रेमभक्ति हेच सर्व साधनांचे सुंदर फळ आहे. सुंदर = (भगवंताच्या) चित्ताला द्रव फोडणारे व आदरणीय. 'वेगे जिने द्रवें मी भाई। ती मम भक्ति भक्त सुखदाई' (३।१६।२) आणि भक्ति ज्याच्या हृदयांत असेल त्याचाच भगवान आदर करतात, तो भगवंताला प्रिय होतो. 'भक्तिहीन तो प्रिय नहिं मजला' (४५।४) 'जीव भक्तिमान नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा' (८६।१०) असे प्रभूच म्हणतात.

चौ.५ (१) मळे धुउनि कधिं मळ किं नाशतो? हे वचन हा दृष्टान्त. चित्तशुद्धीसाठी केल्या जाणाऱ्या कर्माविषयी, साधनाविषयी आहे. भक्तिशिवाय इतर साधने म्हणजे मळ आहे. त्याने हृदयरूपी वस्त्र धुतले तरि मळ साफ जात नाही ते मलिन राहतेच. (क) वारि मथुनि कुणि घृत कि पावती? हे वचन केवळ ज्ञानाने स्वान्तःसुख मिळविण्याच्या म्हणजे भव भयांतून मुक्त होंण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांविषयी आहे. जलाचे मंथन करीत बसल्याने तूप मिळणे जसे

अत्यंत असंभव तसेच केवळ ज्ञानमार्गाने भवमुक्त होण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांनी भवविनाश होणे अशक्य. श्रीमद्‌भागवतांत म्हटले आहे की, 'श्रेयःस्त्रुति भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवल बोधलब्धये।। तेषामसौ क्लेशल एवशिष्यते नान्यद्यथा स्थूल तुषावघातिनाम्' (भाग. १०।१४।४). 'नाही निर्मळ जीवन। काय करील साबण!' (तुकोबा) म्हणून आता निर्मळ जीवन = जल, स्वच्छ पाणी कोणते पाहिजे ते सांगतात. श्रीतुकोबांचे वचन व येथील मानसांतील विवरण यांत किती तंतोतंत साम्य!

हिं. *।प्रेम भगति जल बिनु रघुराई।अभि अंतर मल कबहुँ न जाई।।६।।*
।सोइ सर्वग्य तग्य सोइ पंडित।सोइ गुनगृह बिग्यान अखंडित।।७।।
।दच्छ सकल लच्छन जुत सोई।जाके पदसरोज रति होई।।८।।
हिं.दो. *।नाथ एक बर मागउँ राम कृपा करि देहु।।*
।।जन्म जन्म प्रभु पद कमल कबहुँ घटै जनि नेहु।।४९।।

म. *।प्रेम भक्ति जल विण रघुवर तो।अभ्यंतर मल कधीं न जातो।।६।।*
।तो सर्वज्ञ तज्ञ तो पंडित।तो गुणगृह विज्ञानि अखंडित।।७।।
।दक्ष सकल लक्षण युत तो ही।पदसरोज-रत जो असतो ही।।८।।
दो. *।नाथ! एक वर मागतो राम कृपेने द्याहि।।*
।।प्रतिजन्मी प्रभुपदकमल स्नेह न घटो कदाहि।।४९।।

अर्थ- रघुवरा! अंतःकरणाचा जो मळ आहे तो प्रेमभक्ति जलाशिवाय कधी जात नाही.।।६।। तोच सर्वज्ञ, तोच तत्त्वज्ञ, तोच पंडित, तोच सद्‌गुणांचे धाम तोच अखंड विज्ञानी होय, तोच चतुर व तोच सकल शुभ लक्षण संपन्न आहे की ज्याचे तुमच्या चरणकमलांच्या ठिकाणी गाढ प्रेम (रति) असते.।।७-८।। हे नाथ! मी एकच वर मागतो तो राम! कृपा करून द्याच. प्रभो! आपल्या चरणकमलांच्या ठिकाणी माझे प्रेम कधी जन्मोजन्मी कमी होऊ नये.।।दो.४९।।

टीका. चौ.६-८ (१) प्रेमभक्ति जल- 'जलति, जलअपवारणे' (अ.व्या.सु) दूर सारणारे ते जल. सर्व मळांना दूर सारणारे पाणी प्रेमभक्ति आहे. ते नसेल व अन्य साधने पुष्कळ केली तरि अनंत कल्पांचा जो मळ अंतःकरणावर बसला

आहे तो निःशेष जाऊन ते भगवंतानी निवास करण्याइतके स्वच्छ होणार नाही. 'मम गुण गाता तनू पुलकते। गद्गद गिरा नयन जल गळते।।' (३।१६।११) हे प्रेमभक्तीचे दृश्य लक्षण आहे. प्रेमभक्ती असली म्हणजे बाकीच्या सर्व गोष्टी शते पञ्चाशत न्यायाने प्राप्त झाल्यासारख्याच असतात. 'शम यम नियम चि फुले, ज्ञान फल। हरिपदरति रस वेद वदे कल' (१।३७।१४) फळांत रस नसेल तर त्यांचा काही उपयोग नाही. (क) ज्याला प्रेमभक्ती प्राप्त झाली त्याला सर्व काही मिळालेच. काही मिळवावयाचे राहिले नाही. सर्वज्ञता, ज्ञान, विज्ञान पांडित्य,सगळे सद्गुण, दक्षता व इतर सर्व सुलक्षणे असून जर प्रेमभक्ती नसेल तर ती सर्व असून नसल्यासारखीच आणि प्रेमभक्ती असल्यावर त्यांची काही आवश्यकता नसते. चिंतामणी असल्यावर इतर प्रकाश साधनांची व दीपांची जरूरच नसते हा सारांश आहे.

दो. (१) वसिष्ठांनी जन्मोजन्मी अविनाशी रामपद प्रेम मागितले. अनपायिनि भक्ती मागितली पण सुचविले की ते जन्माला भीत नाहीत. फक्त रघुपतीच्या लीलांमुळे वारंवार मोह होतो, व त्या मोहामुळे प्रेमाला ग्रहण लागण्याचा संभव असतो म्हणून म्हणतात की प्रेम कधी कमी होऊ नये. प्रेमभक्ती त्यांना आधीच, पूर्वीच मिळाली आहे. उत्तर काळी ती कायम राहण्याची तरतूद या स्तुतीने केली. वसिष्ठकृत स्तुती समाप्त.

श्रीवसिष्ठकृत-स्तुती - उत्तराभाद्रपदानक्षत्र (२७वी स्तुती)

१) अनुक्रम- ही २७वी स्तुती आहे, २७ वे नक्षत्र उत्तराभाद्रपदा. २) नाम साम्य- पूर्वाभाद्रपदा वर्णनात दाखविले आहे. शिवाय उत्तरकाळी ते भद्रपद कायम राहील अशी व्यवस्था या स्तुतीने केली म्हणून सुद्धा उत्तराभाद्रपदा नाम सार्थ आहे. ३) तारेसाम्य- या नक्षत्रात दोन तारे आहेत. या स्तुती नक्षत्रांत प्रभुपदकमल व प्रेमभक्ती (जल) हे दोन तारे आहेत. ४) आकार साम्य- पूर्वा भाद्रपदाचे दोन तारे व हे दोन तारे मिळून आकार खाटेसारखा लंबचौरस आहे. प्रभु (असुरारि), संत, प्रभुपदकमल आणि प्रेमभक्तिजल, या चौघांचा संयोग झाला तरच निरंतर कल्याण = भद्र होईल. पद शब्दाने दास्यभाव सुचविला. जलांतच कमल असू शकते प्रेमभक्तिजल हृदयमानसात असले की तेथे प्रभुपदकमल उगवावयाचेच. ५) देवतासाम्य- पूर्वाभाद्रपदा वर्णनात दाखविले

आहे. ६)फलश्रुति साम्य- २७ वी फलश्रुती 'पावन गांग तरंग-मालसे' (१।३२।१४) गंगेच्या तरंग-मालाप्रमाणे पावन करणारे. अंतःकरणाला परम पावन करण्याचे साधनच 'प्रेमभक्तिजल' हे सांगितले आहे. सार हे की या स्तुतीचे प्रेमाने अनुष्ठान करतील ते गंगेच्या तरंगमालासारखे पावन होतील.

सूचना- पुढील दोह्याच्या चौपायांत प्रभूचे निजधामगमन ध्वनित केले आहे. त्या अवसरी नारद येऊन जी स्तुती करतात ती ५१ व्याच्या चौपायांत आहे, आणि नंतर ५२व्याच्या चौपायांत महेश या रामचरितमानस कथेचा उपसंहार करतील.

हिं. *।अह कहि मुनि वसिष्ट गृह आए।कृपासिंधु के मन अति भाए।।१।।*
।हनूमान भरतादिक भ्राता।संग लिए सेवक सुखदाता।।२।।
।पुनि कृपाल पुर बाहेर गए।गज रथ तुरग मगावत भए।।३।।
।देखि कृपा करि सकल सराहे।दिए उचित जिन्ह जिन्ह तेइ चाहे।।४।।
।हरन सकल श्रम प्रभु श्रम पाई।गए जहाँ सीतल अवँराई।।५।।
।भरत दीन्ह निज बसन डसाई।बैठे प्रभु सेवहिं सब भाई।।६।।

म. *।विनवुनि मुनि वसिष्ठ गृहिं आले।कृपासिंधुला प्रिय अति झाले।।१।।*
।हनूमान भरतादि भ्राते।सवें घेति सेवक सुखदाते।।२।।
।गत कृपाल नगरांतुनि तदा।अणविति गज रथ हय संपदा।।३।।
।बघुनि कृपेने त्यां वाखाणिति।जे ज्यां रूचले ते त्यां अर्पिति।।४।।
।श्रमहारी प्रभुला श्रम झाले।शीतल आम्रवनीं तैं गेले।।५।।
।पसरति वसन भरत निज हाते।बसले प्रभु सेविति ते भ्राते।।६।।

अर्थ- विनंती करून वसिष्ठ मुनि आपल्या घरी परत आले. ते कृपासिंधु प्रभूला अत्यंत प्रिय झाले.।।१।। सेवकांना सुख देणाऱ्या राम प्रभूंनी हनुमान,भरतादि भाऊ व सेवक यांना बरोबर घेतले.।।२।। आणि कृपालु प्रभु नगरातून बाहेर गेले, तेव्हा त्यांनी हत्ती, घोडे, रथ इ. संपत्ती मागविली.।।३।। त्या (हत्ती, घोडे इ.) सर्वांकडे कृपेने पाहून त्यांची प्रशंसा केली व ज्यांना (सेवकांना) जे आवडले ते त्यांना दिले.।।४।। श्रम हरण करणाऱ्या प्रभूला श्रम झाले म्हणून ते शीतल आमराईत- आम्रवनात

गेले.।।५।। भरताने आपल्या हाताने वस्त्र पसरले (घातले) व प्रभु त्यावर बसले व ते बंधू सेवा करू लागले.।।६।।

टीका. चौ.१ (१) कृपासिंधुला प्रिय अति झाले- कृपासिंधु शब्दाने सुचविले की प्रभु वसिष्ठावर प्रसन्न होऊन त्यांनी मागितलेला वर दिला. गुरू असल्याने तथास्तु म्हटले नाही. ल.ठे. वसिष्ठ, पुरजन, सनकादिक इत्यादींनी वा.रा. स्तुती केलेली नाही. वि.ल.ठे. या सहा चौपायांत राम, रघुनाथ, रघुपति इ. शब्द एकही नाही. कृपासिंधु, सेवक सुखदाते, कृपालु, प्रभु, हेच शब्द वापरले आहेत.

चौ.२-३ (१) पूर्वी प्रभु उपवनात गेले तेव्हा नगराच्या बाहेर जाण्याचा उल्लेख नाही, भावांसहित गेले असा उल्लेख करून नंतर 'बंधु तिघे' असा स्पष्ट उल्लेख केला आहे व येथे भरतादि भ्राते म्हटले पण तिघांचा उल्लेख पुढेही नाही. भरतादि = भरतशत्रुघ्न असाही अर्थ होऊ शकतो. (क) सर्व घेति सेवक आणि सेवक सुखदाते असा अन्वय करणे जरुर आहे, अन्यथा हत्ती, घोडे, वगैरे कोणास दिले हे स्पष्ट होत नाही. (ख) गत कृपालु नगरांतुनि, तदा- या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी करून सुचविले की प्रभूच्या बरोबर जाणाऱ्यांचे व नगरांतील लोकांचे कंठ दाटून आले, कारण प्रभु आपले अग्नि वगैरे बरोबर घेऊन निर्याणाच्या हेतूने हे महाप्रस्थान करीत आहेत हे सर्वांना कळले व सर्वांना फार दुःख झाले. कृपालु शब्दाने सुचविले की कोणावर तरि आता कृपा करणार.

(२) नगरांतून बाहेर पडण्याचा येथे उल्लेख केला व पुढे आमराईत गेल्याचा उल्लेख आहे, पण आमराईतून घरी किंवा नगरांत परत गेल्याचा उल्लेख नाही. पूर्वी उपवनात गेल्याचा उल्लेख केल्यानंतर 'रघुपति निजमंदिरी गत' (४२।३) असा उल्लेख केला आहे. प्रभु नगरांत परत गेलेच नाहीत, म्हणून उल्लेख नाही. ५२।१ मध्ये रामचरित्राचा उपसंहार सुरू होतो. मग प्रभु गेले कुठे? याचे उत्तर पार्वतीच्या प्रश्नाने सुचविले आहे. पार्वतीने शंकरास विनविले आहे की 'वदा कृपाकर! कृत कसे रामे आश्चर्यास। गत सप्रज रघुवंशमणि कैसे निज धामास' (१।११०।-) या पार्वतीच्या प्रश्नाचे उत्तर येथे

ध्वनित करून ठेवले आहे. प्रश्नाचे उत्तर देणे जरूर होते पण ते निजधाम गमन वर्णन करणे रामभक्तांच्या मनाला असह्य होते, म्हणून नगरांत परत गेल्याचा उल्लेख न करण्याने ते निर्याण सुचविले आहे, व याला पोषक आणखी सूचना दिल्या आहेत त्यातील एक वर स्पष्ट केलीच आहे.

चौ.४ (१) जे हत्ती घोडे, रथ वगैरे मागविले, त्यांच्याकडे एकदा कृपादृष्टीने अवलोकन केले. हे हत्ती वगैरे स्वतः राम जे वापरीत असत तेच असणार, त्यांच्याकडे पाहून त्यांना ज्ञान व भक्ती दिली. भरत शत्रुघ्नांनी यातील काही मागणे शक्यच नव्हते.

चौ.५-६ (१) श्रमहारी प्रभूला श्रम झाले. आपल्या भक्तांचे भवश्रम हरण करणाऱ्या व कृपादृष्टीने शारिरिक श्रम हरण करणाऱ्या प्रभूला श्रम झाले! ही केवळ नरलीला आहे. 'शीतल आम्रवनी गेले' याने सुचविले की उन्हाळ्याचे दिवस होते. मध्यान्हकाळी प्रभु नगरांतून बाहेर पडले असे अ.रा. सांगते.

हिं. *।मारुत सुत तव मारुत करई।पुलक बपुष लोचन जल भरई।।६।।*
।हनूमान सम नहिं बड-भागी।नहिं कोउ रामचरन अनुरागी।।७।।
।गिरिजा जासु प्रीति सेवकाई।बार बार प्रभु निज मुख गाई।।८।।
हिं.दो. *।तेहिं अवसर मुनि नारद आए करतल बीन।।*
।।गावन लगे राम कल कीरति सदा नबीन।।५०।।

म. *।मारुत सुत तैं मारुत घाली।सजल नयन तनु पुलकित झाली।।६।।*
।हनुमंता सम नहिं बहुभागी।नहिं कुणि रामचरण-अनुरागी।।७।।
।गिरिजे त्याची सेवा प्रीति।स्वमुखें प्रभु बहु वार वानिती।।८।।
दो. *।त्या अवसरिं मुनि नारद आले करतळि बीन।।*
।।गावु लागले राम कल कीर्ति सदैव नवीन।।५०।।

अर्थ- तेव्हा मारूत सुत (वायुपत्र) हनुमान वारा घालू लागला व त्याचे शरीर रोमांचित होऊन डोळे पाण्याने भरले.।।६।। हनुमंतासारखा महा भाग्यवान व रामचरण प्रेमी दुसरा कोणी नाही.।।७।। गिरिजे! त्याने केलेल्या सेवेचे व त्याच्या प्रीतीचे वर्णन प्रभुंनी वारंवार आपल्या मुखाने केले.।।८।। त्याच समयी हातांत बीन घेतलेले नारद मुनि आले आणि

श्रीराम प्रभूची सदैव नवीन राहणारी सुंदर कीर्ती गावू लागले.।।दो.५०।।

टीका. चौ.७ (१) मारूतसुत तैं मारूत घाली- मारूत = जो वाढला असता किंवा ज्याच्या अभावाने मरण येते तो मारुत. हनुमंताला वाटले की श्रमांनी प्रभूचे प्राण कासावीस होत आहेत, म्हणून तो वारा घालू लागला, पण (क) सजल नयन...झाली असा सेवेचा लाभ मिळाला असता नेत्रांत अश्रू का आले? पूर्वी पाय चेपतांना (६।११।७) अश्रू किंवा रोमांच आल्याचे वर्णन नाही. येथे मुख्य कारण हे आहे की हनुमंताला आपल्या बरोबर न नेता प्रभूंनी येथे चिरंजीव करून ठेवला. या पृथ्वीतलावर रहा अशी जी आज्ञा दिली ती ऐकून प्रभु वियोग आता जन्मभर होणार हे जाणून विरह दुःखाने अश्रु आले. 'मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर। तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन्' (वा.रा.७।१०८।३४).

ल.ठे. येथे नारद मुनि आले असता प्रभूंनी त्यांस नमस्कार सुद्धा केला नाही, आसन देवविले नाही की पादप्रक्षालन करविले नाही. अरण्यात पंपातीरी नारद आले असता सुद्धा त्यांचा आदर सत्कार करून प्रेमाने हृदयाशी धरले आहेत व लक्ष्मणाकडून पादप्रक्षालन करविले आहे. सनकादिक बागेतच आले असता त्यांना दण्डवत करून स्वतः आसन दिले आहे. प्रभु निजधामाला जाण्याच्या तयारीत असल्याने नारद आले हे प्रभूंनी पाहिलेच नाही व आता रघुनाथ हा संबंध व नरनाट्य यांची आवश्यकता राहिलेली नाही.

चौ.८-९ (१) त्याची सेवा प्रीती-वानिती- प्रभूंनी निर्याणापूर्वी हनुमंताची जी वारंवार प्रशंसा केली व त्याला पृथ्वीतलावरच राहण्याची आज्ञा दिली त्याविषयी हा उल्लेख शंकरांनी येथे केला आहे.

दो. (१) त्या अवसरि- नारद रोज दर्शनास येणारे असता येथे 'त्या अवसरि' शब्द घालून सुचविले की प्रभु निज धामास प्रयाण करण्याच्या तयारीत असतां नारद तेथे आले. असेच सनकादिकांच्या वर्णनात उल्लेखून उपक्रम केला (३२।३ पहा).बीन हे एक प्रकारचे तंतुवाद्य आहे, याला दोन भोपळे असतत. कल = सुंदर सदैव नवीन = कधीच जुनी न होणारी, सदा सर्वकाळ ताजी तवानी राहणारी. याने येथे सुचविले की नारद रामचंद्राच्या

पूर्वचरित्राचेच सिंहावलोकनाप्रमाणे वर्णन करणार आहेत. 'दिने दिने यन्नवतामुपैति ।तदेव रूपं रमणीयतायाः' प्रतिदिन जे नवे नवेच वाटते तेच खरे रमणीय. म्हणून सदैव नवीन ने सुचविले की सहज अत्यंत रमणीय, अशा कीर्तीचे गान आता नारद करतात, पण नारद आल्यावर प्रभूंनी त्यांच्याकडे पाहिले सुद्धा नाही म्हणून प्रथम एक विनंती करतात.

हिं. *।मामवलोकय पंकज-लोचन ।कृपाबिलोकनि सोच बिमोचन ।।१ ।।*
।नील तामरस श्याम काम अरि ।हृदयकंज मकरंद मधुप हरि ।।२ ।।
।जातु धान बरूथ बल भंजन ।मुनि सज्जन रंजन अघगंजन ।।३ ।।
।भूसुर ससि नव बृंद बलाहक ।असरन सरन दीन जन गाहक ।।४ ।।
।भुज बल बिपुल भार महि खंडित ।खर दूषन बिराध बध पंडित ।।५ ।।
।रावनारि सुखरूप भूपबर ।जय दसरथ कुल कुमद सुधाकर ।।६ ।।

म. *।मामवलोकय पंकज-लोचन ।कृपाविलोकनि शोच-विमोचन ।।१ ।।*
।नील तामरस-शाम, काम-अरि ।हृदय-कंज-मकरंद-मधुप हरि ।।२ ।।
।यातुधान-वरूथ-बल-भंजन ।मुनि-सज्जन-रंजन अघ-गंजन ।।३ ।।
।विप्रसस्य नव वृंद बलाहक ।अशरण-शरण दीनजन-पालक ।।४ ।।
।भुजबल विपुल, भार महि खंडित ।खर दूषण विराध वध पंडित ।।५ ।।
।रावणारि सुखरूप भूपवर ।जय दशरथ कुल कुमुद सुधाकर ।।६ ।।

अर्थ- माझ्याकडे एकदा पहा (तरि!). कृपादृष्टीने शोकापासून मुक्त करणाऱ्या कमल लोचना! कृपादृष्टीने माझ्याकडे अवलोकन करा.।।१।। नीलकमलासमान श्याम असणाऱ्या हे हरि! तुम्ही मदन शत्रु शंकराच्या हृदय कमलातील (प्रेम) मकरंद पान करणारा मधुप आहात.।।२।। राक्षसांच्या कळपांच्या बळाचा विध्वंस करून मुनींना व संतांना आनंद देणारे व पापांचा संहार करणारे आहात.।।३।। ब्राह्मणरूपी शेतीला पिकाला तुम्ही नवीन मेघसमूहासारखे आहात, शरण हीनांना शरण देणारे व दीनजनांचे पालक-रक्षक आहात.।।४।। आपले भुजबल अपार असून अपार भूमिभाराचे खंडन केलेत. खरदूषणविराधांचा वध करण्यात प्रविण (पंडित), रावणाचे शत्रु, सुखस्वरूप, भूपश्रेष्ठ, दशरथ कुलरूपी कुमुदांचे चंद्र श्रीरामचंद्रा! आपला जय असो.।।५-६।।

टीका. चौ.१-२ (१) 'मामवलोकय' माम् अवलोकय, मला अवलोकन करा, माझ्याकडे पहा. अगदी प्रथमच ही विनंती का केली याचे कारण पूर्वीच दाखविले आहे. प्रभूंनी कृपादृष्टीने हत्ती घोडे यांच्याकडे अवलोकन करून त्यांचा शोकमोह दूर केला, हे कदाचित नारदास कळले असावे. तामरस = नीलकमल, काम-अरि = मदनरिपु शंकर. मधुप = मधुपान करणारा भुंगा, कमलाच्या कोषांत स्थिर असतो. तसे राम शंकराच्या हृदयकमलांतील मकरंदावर = प्रेमावर लुब्ध होऊन स्थिर आहेत. भाव हा आहे की जसे शंकराचच्या हृदयांत राहता तसे माझ्या हृदयांत रहा. पण माझ्या हृदयांत तसा भक्तिरस नाही, तो माझ्याकडे कृपादृष्टीने पाहून प्रथम मला द्या आणि मग हृदयांत रहा. आता पूर्वचरित्र कीर्ति वर्णन करतात.

चौ.३ (१) यातुधान वरूथ बलभंजन- या चरणांत यतिभंग झालेला आहे, तो हेतुपूर्वक आहे. 'संहति' शब्द कवींना सहज वापरता आला असता, पण प्रभु प्रयाण करीत आहेत हे पाहून नारदाचे हृदय भरून आले आहे, त्यामुळे अडखळत बोलत आहेत हे या यतिभंगाने दाखविले आहे. तालावर म्हणताना 'व' दीर्घ व ',,,'ऱ्हस्व उच्चारल्यासच तालभंग होत नाही. या चौपाईने अवतार हेतु सांगितला आहे. 'परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम्' (भ.गी.) अघगंजन = अघ = पाप = अधर्म, धर्म = पुण्य. म्हणून अघगंजन अधर्माचा विनाश करणारे. याने 'धर्मसंस्थापनार्थाय' हा अवतार हेतु सुचविला. धर्मसंस्थापना झाल्याशिवाय पापांचा विनाश होत नाही.

चौ.४ (१) विप्र-सस्य नव बलाहक वृंद- बलाहक = मेघ, सस्य = पीक, शेती. 'नव' हा शब्द 'सस्य' कडे सुद्धा घेणे इष्ट आहे. कारण नवीन पिकालाच पुष्कळ पाऊस लागतो. पीक पक्व होत आल्यावर फार पाऊस = मेघसमुदाय लागत नाही. भाव हा आहे की आपण ब्राह्मणांवर मेघांप्रमाणे सुखांचा वर्षाव केलात व त्यांची सर्व बाजूंनी उत्तम वृद्धि केलीत. (क) अशरण-शरण- शरणं गृह रक्षित्रोः शरण = गृह किंवा रक्षक, ज्यांचा कोणी रक्षणकर्ता नाही अशांचे रक्षण तुम्ही करताच अवतार घेऊन प्रत्यक्ष केलेत. 'अनाथांसि आधार हा चापपाणी' (ख) दीनजन पालक- हिंदी 'दीनजन गाहक' आहे. गाहक = ग्राहक, घेणारा, असा शब्दार्थ आहे. भावार्थ दीनजनांचे रक्षकत्व

आपल्याकडे घेणारा, म्हणजेच दीनांचे पालन संरक्षण करणारा.

चौ.५ (१) भुज बल विपुल भार महि खंडित- भारमहि = महिभार. महीभार असे म्हणता आले असते पण चौ.३ मध्ये पहिल्या चरणांत ज्या हेतूने यतिभंग केला आहे तोच हेतु येथे आहे. शिवाय 'विपुल' शब्द भार व भुजबल या दोघांकडे घेता यावा म्हणून 'भार' आधी घ्यावा लागला. भाव हा की आपण भूभार हरण करण्यासाठी अवतार घेतला होतात ते कार्य पूर्ण केलेत. (क) खरदूषण...वध पंडित. यांचा वध करण्यात पांडित्य हे की त्यांचा वध करून त्यांना मोक्ष दिलात.

चौ.६ (१) सुखरूप = सच्चित्सुखघन = ब्रह्म. परब्रह्म असून भूपश्रेष्ठ झालात व दशरथकुलास सर्व प्रकारे पूर्ण आनंद दिलात. त्या कुळाची अनुपम कीर्ती वाढविलीत. रावण वध केलात म्हणून हे झाले. हा 'रावणारि' म्हणण्यात हेतु आहे. आपले सुयश कोठवर वर्णावे?

हिं. *।सुजस पुरान बिदित निगमागम।गावत सुर मुनि संत समागम।।७।।*
।कारूनीक ब्यलीक मद खंडन।सब बिधि कुसल कोसला मंडन।।८।।
।कलिमल मथन नाम ममताहन।तुलसिदास प्रभु पाहि प्रनत जन।।९।।
हिं.दो. *।प्रेम सहित मुनि नारद बरनि राम गुन ग्राम।।*
।।सोभासिंधु हृदयँ धरि गए जहाँ बिधि धाम।।५१।।

म. *।सुयश पुराणि कथित निगमागमिं।गाती सुरमुनि संत समागमिं।।७।।*
।कारूणिक मिथ्या-मद-खंडन।सकल कुशल कोशलपुर-मंडन।।८।।
।कलिमल-मथन-नाम ममताहन।तुलसिदास प्रभु पाहि! प्रणतजन।।९।।
दो. *।प्रेमें नारद वर्णुनी राम गुण ग्रामास।।*
।।धरूनी शोभासिंधु हृदिं, गेले विधि धामास।।५१।।

अर्थ- तुमचे सुंदर यश पुराणात वेदांत व इतर शास्त्रांत वर्णिलेले असून देव मुनि आणि संत समागमांत ते गात असतात.।।७।। तुम्ही करूणाशील, मिथ्यामदाचा नाश करणारे, सगळ्यात कुशल आणि अयोध्यापुरांचे भूषण होतात-आहात.।।८।। तुमचे नाम कलियुगातील पापांचा (सुद्धा) संहार करणारे आहे, आणि ममतेला मारणारे आहे. हे तुलसीदासांच्या प्रभो!

शरणागत दासांचे रक्षण करा.।।९।। नारदांनी रामचंद्रांच्या गुणसमूहाचे वर्णन केले आणि शोभासिंधु प्रभूला हृदयांत धारण करून ते विधिधामास-ब्रह्मलोकास गेले.।।दो.५१।।

टीका. चौ.७-८ (१) समागमि- एकत्र जमून, समुदायात. देव देवसमुदायात, गात आहेत कारण की तुम्ही देवांची दुःखे दूर करून त्यांना त्यांचे ऐश्वर्य = मिळवून दिलेत. मुनि मुनिसमुदायात गातात, कारण त्यांना राक्षसादिभयापासून मुक्त केलेत, आणि संत संत समुदायात व जन समुदायात गातात, कारण त्यांना सकल सुखदायिनी, भवविमोचनी भक्ती दिलीत आणि तिच्या प्राप्तीचा मार्ग तुमच्या सुंदर सुयशाने सुलभ करून ठेवलात. (क) कारूणीक = करूणाशील. तुम्ही सर्वांवरच करूणा केलीत, ज्या दुष्टांचा विनाश केलात त्यांनासुद्धा मुनि दुर्लभ मोक्ष दिलात. मिथ्यामद-खंडन- 'मी माझे व तू तुझे' हाच मिथ्या मद आहे. मी माझे = अहंभाव, म्हणजेच अविद्या माया, ही मिथ्या आहे. 'मी माझे' हाच बंध आहे, त्याला तोडून टाकणारे म्हणजे मोक्षदाते तुम्ही आहात. (ख) सकल-कुशल- सर्व विद्या, सर्व कला, इत्यादि सर्व ज्ञातव्य विषयांत तुम्ही कुशल आहात.

चौ.९ (१) कलिमलमथन नाम- मल = पाप. 'कलि केवल मलमूल मलीन। पाप पयोनिधि जनमन मीन' (१।२७।४) इतर युगांतील पापांचे दहन राम नाम करील यांत काही नवल नाही, पण पापसागर असा जो कलि त्याच्या प्रभावाने घडणाऱ्या पापांचासुद्धा तुमचे नाम संहार करते. मग तुम्ही सर्व पापांचा संहार तुमच्या कृपावलोकनाने कराल यात नवल काय? (क) ममताहन- ममतेचे हनन करणारे, ममतेला मारणारे. विषयांची ममताच भवाचे कारण आहे. (ख) पाहि प्रणतजन- मी आपला एक जन = दास आपल्याला शरण आलो आहे, माझे रक्षण करा. मला भक्ति देऊन माझ्या हृदयांत निवास करा, जसा शंकराच्या हृदयांत करता तसा निवास करा हा भाव आहे.

दोहा- (१) गुणग्राम- गुणगण, अनेक गुणांचा समूह. या स्तुतीत बत्तीस गुणांचे वर्णन केले आहे. विधिधाम = ब्रह्मलोक. ल.ठे. या दोह्यांत एक गूढ ध्वनि आहे. शोभासिंधु धामास गेले. 'विधि' शब्द बालकांडारंभी अनेक ठिकाणी रामचंद्रांस वापरला आहे, हे तेथे टीकेत दाखविले आहे. नारदकृत स्तुती

समाप्त.

नारदकृत स्तुति- रेवती नक्षत्र (२८वी, शेवटची स्तुती)

१) अनुक्रम- ही स्तुती अठ्ठाविसावी आहे, २८वे नक्षत्र रेवती आहे. २)नामसाम्य- नक्षत्र नाम रेवती आहे. रेवती = धेनु, गाय, आणि एक सामविशेष. धेनुरूप धरून भगवंतास शरण गेलेल्या भूमीचा भार हरण केल्याचा उल्लेख स्तुतीतच आहे. शिवाय रेवती नावांचा सामाप्रमाणे नारदांनी ही स्तुती गाईली. (साम = सामवेदाचे सूक्त) छांदोग्य उपनिषदांत २।१८।१ मध्ये रेवती सामाचे महत्व वर्णिले आहे. छांदोग्य उप. सामवेदाचे आहे. ३) तारेसंख्या- 'दंता' दंत ३२ असतात, तसे या स्तुतीत ३२ गुण वर्णिले आहेत. तेच बत्तीस तारे आहेत. 'रदनोन्मितर्क्षनिचयेनान्ह्यं' (रत्नमाला) असे वर्णन आहे. बत्तीस तारे- १) सदा टिकणारी कीर्ति, २)सदा नवीन कीर्ति, ३) पंकज लोचन, ४)शोचविमोचन, ५)नील तामरसशाम, ६)मधुप, ७)हरि, ८)यातुधान...भंजन ९)मुनिरंजन, १०)सज्जन रंजन, ११)अघगंजन, १२)विप्र...बलाहक, १३)अशरण शरण, १४)दीनजन पालक, १५)भुजबल...खंडित, १६)खरदूषण...पंडित, १७)रावणारि, १८)सुखरूप, १९)भूपवर, २०)जय...सुधाकर, २१)सुयश...निगमागमि, २२)गाती सुर, २३)गातीमुनि, २४)गाती संत, २५)कारूणीक, २६)मिथ्यामद खंडन, २७)सकल कुशल, २८)कोसलपुर मंडन, २९)कलिमल...नाम, ३०)ममताहन, ३१)पाहि प्रणतजन = प्रणतजनरक्षक; ३२)शोभासिंधु.

४) आकारसाम्य- 'मृदंगाकृति' नक्षत्राचा आकार मृदंगासारखा आहे. या स्तुतीत भंजन- सज्जन, रंजन गंजन, खंडित पंडित, खंडन मंडन असा मृदंगध्वनि ठराविक क्रमाने निघत आहे. ५) देवतासाम्य- नक्षत्र देवता पूषा आहे. 'भक्ति सुस्त्रि कलकर्णविभुषण। विश्वहितार्थ विमल विधुपूषण' (१।२०।६) पूषण = पूषा = सूर्य. हे रामनामाचे वर्णन आहे. ममताहन- 'ममता तरूण तमी अंधारी' या रात्रीचा नाश करणारा रामनाम पूषा स्तुतीतच आहे. ६) फलश्रुतिसाम्य- 'कुपथ कुतर्क कुचालि कलि दंभ कपट पाखंड।. दहन रामगुणगणा जसा अनल इंधना चंड' (१।३२वा) ही २८ वी फलश्रुती आहे. या स्तुतीने कलिमलमथन, ममताहन, मदखंडन अघगंजन. कलीच्या सर्व दोषांचा

विनाश स्तूतीत सांगितलाच आहे. (गुणगण = गुणग्राम) गुणग्रामाचा उल्लेखही आहे.

सूचना- स्तुति नक्षत्र मंडलांतील पहिली स्तुति अश्विनी ब्रह्मदेवकृत (१।१८६) ही आहे. ही २८ वी शेवटची स्तुति शेवटचे नक्षत्र रेवती आहे. मंडलाकार, चक्राकार पुरा होण्यास रेवती स्तुति अश्विनीच्या जवळ गेली पाहिजे, कारण रेवती नक्षत्र अश्विनी नक्षत्राच्याजवळ आहे. तसेच रेवतीस्तुति कर्ते नारद, अश्विनीस्तुति करणाऱ्या ब्रह्मदेवाकडे गेले आहेत. अशा रीतीने मंडलाकार पूर्ण झाल्याचे दाखविले. 'जगमंगल रामाचे गुणगुण' ही अश्विनीची फलश्रुती आहे. या स्तुतीच्या फलश्रुतीतसुद्धा 'दहन रामगुण गण...चंड' (१।३२रा) 'रामगुणगण' शब्द आहेच.

ल.ठे.- पार्वतीने प्रश्न विचारल्यावरून त्यांची उत्तरे देण्याच्या निमित्ताने, महेशानी जी रामकथा सांगण्यास प्रारंभ केला होता ती येथपर्यंत सांगून झाली, व तिच्यात पार्वतीच्या (बारा) प्रश्नांची उत्तरे देऊन झाली, म्हणून आता महेश या कथेचा उपसंहार करतील. उत्तरकाण्डाचा त्यापुढील शेषभाग पार्वतीच्या नवीन, म्हणजे पुरवणी प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी पुरवणीरूपाने आहे. त्यातच गरूडाच्या प्रश्नांची भर पडते. याप्रमाणे उपसंहारानंतरचा उत्तरभाग पुरवणी व परिशिष्ट स्वरूपाचा आहे. तथापि तो अत्यंत महत्वाचा आहे.

श्रीमानसकथेचा उपसंहार (५२।१ - ५३।७)

हिं. ।गिरिजा सुनहु बिसद यह कथा।मैं सब कही मोरि मति जथा।।१।।
।रामचरित सत कोटि अपारा।श्रुति सारदा न बरनै पारा।।२।।
।राम अनंत अनंत गुनानी।जन्म कर्म अनंत नामानी।।३।।
।जल सीकर महिरज गनि जाहीं।रघुपति चरित न बरनि सिराहीं।।४।।
।बिमल कथा हरिपद दायनी।भगति होइ सुनि अनपायनी।।५।।
।उमा कहिउँ सब कथा सुहाई।जो भुसुंडि खगपतिहि सुनाई।।६।।

म. ।गिरिजे ऐक, विशद ही कथा।मी सब कथित माझि मति यथा।।१।।
।रामचरित शतकोटी पार न।श्रुती शारदा वर्णिनं शक्त न।।२।।
।राम अनंत, अमित गुण खाणी।जन्म कर्म अगणित नामानी।।३।।

।जलसीकर महि रजहि गणवती।रघुपति चरित न वर्णुनि सरती।।४।।
।विमल कथा हरिपद दायिनी।श्रवण भक्ति दे अनपायिनी।।५।।
।उमे कथा सब रूचिर वर्णिली।भुशुंडीने जी गरूडा कथिली।।६।।

अर्थ- महेश म्हणाले हे गिरिजे! ऐक, ही उज्वल कथा माझ्या बुद्धिशक्तीप्रमाणे मी सगळी सांगितली.।।१।। रामचरित्र तर शतकोटी म्हणजे अपार आहे. वेद व शारदा सुद्धा वर्णन करण्यास समर्थ नाहीत.।।२।। राम अनंत आहेत, ते अनंत गुणांची खाण आहेत, जन्म, कर्म, आणि नावेसुद्धा अगणित असंख्य आहेत.।।३।।जलाचे तुषार (सीकर) किंवा पृथ्वीचे रजःकण कदाचित मोजता येतील, पण रघुपतीचे चरित्र वर्णन करून सरणार नाही.।.४।। ही विमल कथा हरिपद देणारी आहे व हिच्या श्रवणाने अविनाशी भक्ति मिळते.।।५।। उमे! काक भुशुंडीने जी गरूडास सांगितली ती सगळी सुंदर कथा मी तुला सांगितली.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) 'मी सब...मति यथा' या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी करून होणाऱ्या गतिभंगाने सुचविले की माझ्या बुद्धिच्या शक्तीची गति कुंठित झाली. आणखी वर्णन करण्याची माझी ताकद नाही. मात्र मी सगळी कथा सांगितली. कोणताही भाग सोडला नाही. (क) मति यथा = यथामति, बुद्धिच्या शक्तीप्रमाणे. 'हरिगुण नाम अपार कथा रूप अगणित अमित।। मी निज मति अनुसार वदतो सादर उमे श्रुणु' (१।१२०द्रा) या प्रमाणे उपक्रम केला, तेथे सुद्धा 'निजमति-अनुसार' म्हटलेच. कोणीही वक्ता असला तरि तो संपूर्ण रामचरित्र = हरिचरित्र वर्णन करूच शकणार नाही कारण की ते शतकोटी म्हणजे अपार अनंत आहे. 'चरितं रघुनाथस्य शतकोटी प्रविस्तरम्' १।२५- टीका पहा. वेद आणि सरस्वती सुद्धा ते संपूर्ण वर्णन करू शकत नाहीत. याचे कारण (क) राम अनंत- भगवंताचे अनंत अवतार प्रत्येक कल्पांत होतात. 'अवताराह्यसंख्येया हरेः सत्व निधेर्द्विजाः' (भाग.) व किती कल्पे गेली यांची गणती करता येत नाही. भगवंताच्या सर्व अवतारांचे जे चरित्र ते हि भगवंताचेच चरित्र म्हणून येथे अतिशयोक्ति नसून वस्तुस्थितीच वर्णिली आहे. भुशुंडीने ही असेच सांगितले आहे ९१।३-४ पहा.

चौ.४-५ (१) जलसीकर...सरती- जलसीकर = आकाशातून पडणाऱ्या

पावसाच्या पाण्याचे कण- बिंदु. महिरज = पृथ्वीतलावर असलेल्या धुळीचे कण, यांची गणना कदाचित कोणास करता येईल पण हरिचरित्र, हरिगुण, हरिनाम, इत्यादींचे वर्णन करता येणे अशक्य आहे. ब्रह्मदेवाने स्तुति करताना असेच म्हटले आहे. 'गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य।। कालेन यैर्वा त्वमिता सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः' (भाग. १०।१४।७) यातील मुख्यार्थच येथे सोप्या भाषेत सांगितला आहे व या अर्थाचा ऋग्वेद मंत्रही आहे.

चौ.५ (१) विमलकथा हरिपद-दायिनी. ल.ठे. या चौपाईच्या दोन्ही चरणात १।१ मात्रा कमी करून आश्चर्याचे भाव प्रदर्शित केले आहेत. भाव हा आहे की जरि मी यथामति यथाश्रुत अल्पसे वर्णन केले असले तरि या चरित्राचा प्रभाव परम आश्चर्यकारक आहे. कारण ही कथा अत्यंत विमल असल्याने हरिपददायिनी आहे. हरिपद = मोक्ष किंवा हरिधाम, रामधाम. 'राम चरणि रति वांछि जो अथवा पद निर्वाण।। भाव सहित तो ही कथा करो श्रवणपुटि पान'(१२८) असे शंकरांनीच म्हटले आहे. 'या चरिता गाती हरि पदिं जाती ते न पडति भवकूपा.' मोक्षासाठी अनपायिनी भक्तीची आवश्यकता आहेच असे नाही पण रामधाम प्राप्त करण्यास भक्ती पाहिजेच म्हणून सांगतात. (ख) 'श्रवण भक्ति दे अनपायिनी' या कथेचे श्रवण केल्याने अविनाशी न्यून न होणारी भक्ती मिळते. संत सद्गुरूमुखाने मन लाऊन श्रवण केले पाहिजे हे अनेकवेळा सांगितले आहे, व पुढे सांगणार आहेत. येथे या कथेची थोडक्यात फलश्रुती सांगितली.

चौ.६ (१) उमे कथा...गरूडा कथिली- 'श्रुणु शुभकथा भवानि रामचरित मानस विमल।। जी भुशुंडी वाखाणि ऐके खगनायक गरूड' (१।१२०म) असे उपक्रमात जे सांगितले तेच येथे उपसंहारात सांगितले. यथाश्रुत सांगितली कथा हे येथे दाखविले, यथामति सांगितली असे (चौ१) आधी सांगितले. उपक्रमात सुद्धा असेच म्हटले आहे. 'तदपि यथाश्रुत तुजसि यथामति। वदतो' (१।११४।५) बालकांडात जी रामचरितमानस कथा सांगण्यास प्रारंभ केला की येथपर्यंत सांगून झाली.

हिं. ।कछुक राम गुन कहेउँ बखानी।अब का कहौं सो कहहु भवानी।।७।।

।सुनि सुभ कथा उमा हरषानी।बोली अति बिनीत मृदु बानी।।८।।
।धन्य धन्य मैं धन्य पुरारी।सुनेउँ राम गुन भव भय हारी।।९।।

दो. *।तुम्हरी कृपाँ कृपायतन अब कृतकृत्य न मोह।।*
।।जानेउँ राम प्रताप प्रभु चिदानंद संदोह।।५२रा.।।
।नाथ तवानन ससि स्रवत कथा सुधा रघुबीर।।
।।श्रवन पुटन्हि मन पान करि नहिं अघात मतिधीर।।५२म.।।

म. *।कथित रामगुण वर्णुनि काही।सांगू काय भवानि! अता ही।।७।।*
।श्रवुनि कथा शुभ उमा हर्षली।अति विनीत मृदु वाणी वदली।।८।।
।धन्य धन्य मी धन्य पुरारी।रामगुणा श्रुत भवभयहारी।।९।।

दो. *।तुमच्या कृपे कृपायतन अतां कृतार्थ, न मोह।।*
।।विदित राम-महिमा प्रभु चिदानंद संदोह।।५२रा.।।
।स्रवत नाथ आनन-शशी कथा सुधा रघुवीर।।
।।श्रवणपुटीं पिउनिया मन तृप्त नव्हे मतिधीर।।५२म.।।

अर्थ- (महेश म्हणाले) हे भवानी मी काही थोडेसे रामगुण वर्णन करून सांगितले, आता आणखी काय सांगू बोला? ।।७।। शुभ कथा श्रवण करून उमेला हर्ष झाला, आणि ती अति नम्र व कोमल वाणीने म्हणाली की।।८।। हे त्रिपुरारी! मी धन्य धन्य आहे की मी रामचंद्रांचे भवभयहरण करणारे गुण श्रवण केले।।९।। हे कृपाधाम! तुमच्या कृपेने मी कृतार्थ (कृतकृत्य) झाले, व आता मोह राहिला नाही. हे प्रभु! मी श्रीरामचंद्रांचा महिमा (प्रताप) जाणला (मला कळला) की ते सच्चिदानंदघन प्रभु आहेत.।।दो.५२रा.।। हे नाथ आपला मुखचंद्र रघुवीरकथारूपी अमृताचा वर्षाव करीत आहे आणि हे धीरमति! कानरूपी ओठांनी ते पिऊन माझे मन तृप्त होत नाही. (आणखी प्यावेसे वाटते)।।दो.५२म.।।

टीका. चौ.७ (१)कथित रामगुण काही- 'कथा सब वर्णिली' (चौ.६) असे म्हटले. भाव हा की जी सर्व कथा सांगितली ते रामचंद्रांचे थोडेसेच गुण सांगितले, कारण 'राम अनंत गुण खाणी' आहेत. (क) सांगू काय अतां ही? ही = आणखी. हा प्रश्न कथावक्त्याच्या कलेचा निदर्शक आहे. श्रोत्याची कथा श्रवणाची लालसा किती आहे व पूर्वी जे सांगितले ते श्रोत्यांच्या लक्षांत आहे की

नाही इत्यादि जाणण्याच्या ज्या युक्त्या आहेत त्यातील एक म्हणजे हा प्रश्न आहे. 'तो संवाद उदार कसा घडे सांगेन मग' (१।१२०चं) असे कथेच्या उपक्रमाच्यावेळी शंकरांनी म्हटले आहे. काक-गरूड संवाद, काकाने गरूडास रामकथा सांगणे, कसे घडले ते मग सांगेन असे म्हटले होते, त्याविषयी पार्वती प्रश्न विचारते की नाही हे जाणू पाहात आहेत. पण येथील भवानी शब्द सांगतो की ती भवाची शक्तीच असल्यामुळे भवाच्या = महेशांच्या अपेक्षेप्रमाणे सुसंगत प्रश्न विचारणार.

चौ.८-९ (१) 'कथा शुभ' = शुभ कथा हे शब्द शंकरांनी कथेच्या उपक्रमांत वापरलेले आहेत. 'श्रुणु शुभ कथा भवानि' (१।१२०म) तेच शब्द येथे उपसंहारात वापरले. (क) उमा हर्षली- उमा = महेशाची शक्ती (अ.व्या.सु.) गिरिजेच्या ठिकाणची मोहजडता जाऊन ती आता महेशांची ऐश्वर्यलक्ष्मी शोभण्यासारखी झाली आहे. महेश जसे आणखी कथा सांगण्यासाठी उत्सुक झाले आहेत, तसा उमेलाही खूप आनंद व उत्साह = हर्ष झाला आहे. कथा श्रवणाने आनंद झाला व महेशांच्या प्रश्नाने श्रवणाचा उत्साह उत्पन्न झाला आहे. अति विनीत- अतिनम्र, आता अहंकार पार लयास गेला आहे. (ख) धन्य धन्य मी धन्य- झालेल्या आनंदाने व हर्षाने धन्य झाल्याचे उद्गार त्रिवार बाहेर पडले. परमानंद, परमसुख झाल्याचे सुचविले. पुरारी = त्रिपुरारी, त्रिपुरांचा व त्रिपुरासुरांचा संहार करणारे. स्थूल सूक्ष्म व कारण देह हीच तीन पुरे होत, आणि यांचा जो अभिमान, अहंकार तेच त्रिपुरासुर होत. या त्रिपुरासुरांचा तुम्ही नाश केलात हे सुचविले. (ग) रामगुणां श्रुत- 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' त्याचे गुण श्रवण केल्याने मला परमानंद झाला व परमसुख झाले.

दो.रा. (१) तुमच्या कृपे....न मोह- पार्वती शिष्य भावाने अति आर्त बनून शंकरांस शरण गेली व रामचरित्र विषयक प्रश्न विचारले तेव्हा कृपाळूपणाने त्यांनी रामकथा सांगितली, पार्वतीचा मोह शंकरानी आपल्या कृपेने नष्ट केला असे पार्वती येथे म्हणते. मोहनाश झाल्याची कबूली उमेने येथे दिली, पण दृढ अनुराग उत्पन्न झाल्याचे लक्षण येथे दिसले नाही, ते पुढे अगदी शेवटी दिसेल (दो.१२९) हा मोह म्हणजे श्रीरघुनाथ परमात्मा ब्रह्म नाहीत असे जे सती

जन्मात वाटत होते व पार्वती जन्मांतही जो थोडेसा होता. (१।१०९।५-७पहा) तो आता साफ गेला, आणि निःसंशय पूर्ण खात्री झाली की (क) प्रभु चिदानंद संदोह- जे परमात्मा, परब्रह्म, तेच रघुपति आहेत, आणि त्यामुळे रामकथा श्रवणाची प्रीति मात्र अतिशय उत्पन्न झाली आहे, म्हणून सांगते-

दो.म. (१) स्रवत नाथ आनन...रघुवीर- कथा सुधा रघुवीर = रघुवीर कथासुधा. 'परिसुनि तुमचे वच सम शशिकर। फिटे मोह शरदातप अतितर. तुम्हि कृपालु सब संशय हरले। रामस्वरूप मज आकळले' (१।१२०।१-२) असे जे म्हटले होते ते महेशांच्या क्रोधाच्या भयाने म्हटले होते. पण मोहशरदातपाची थोडी आच शिल्लक होती (१।१४१।३-५पहा) ती आता खरोखरच नष्ट झाली आहे. चंद्राच्या किरणांतून चंद्रामृताचा स्राव होत असतो व त्याने शरद ऋतूतील ताप नष्ट होऊन प्रसन्नता येते. शंकरांच्या मुखचंद्रांतून रघुवीरकथासुधा त्यांच्या वचन किरणांनी वर्णिली. तिचे कानरूपी ओठांनी पान केले, पण पार्वती म्हणते की माझ्या मनाला असे वाटत आहे की कथासुधापान आणखी करावे. आता उमा रामकथा महिमा स्वानुभवाने वर्णन करीत हळुहळु काक गरूड संवादाविषयी प्रश्न विचारण्याच्या मार्गास लागते.

हिं. *।रामचरित जे सुनत अघाही।रस बिसेष जाना तिन्ह नाहीं।।१।।*
।जीवनमुक्त महामुनि जेऊ।हरिगुन सुनहिं निरंतर तेऊ।।२।।
।भवसागर चह पार जो पावा।राम कथा ता कहँ दृढ नावा।।३।।
।बिषइन्ह कहँ पुनि हरि गुन ग्रामा।श्रवन सुखद अरू मन अभिरामा।।४।।

म. *।रामचरित ऐकुनि जें धाती।त्यां न कळे रस विशेष जाती।।१।।*
।जीवन्मुक्त महामुनि जेही।श्रवति निरंतर हरिगुण तेही।।२।।
।भवसागर जो लंघूं पाही।रामकथा त्या दृढ नौका ही।।३।।
।विषयिजनांसहि हरिगुण-आगर।श्रवणसुखद हृदया प्रसन्न कर।।४।।

अर्थ- रामचरित्र ऐकून ज्यांची तृप्ती होते, (पुरे असे वाटते) त्यांना त्या रसाची विशेष जात कळलीच नाही.।।१।। जे जीवन्मुक्त महामुनी आहेत ते सुद्धा नेहमी हरिगुण श्रवण करतात.।।२।। भवसागराच्या पार जाण्याची इच्छा ज्याला असेल त्याला रामकथा ही अभंग (दृढ) नौका आहे.।।३।।

श्रीहरीच्या गुणांचा समूह विषयी लोकांना सुद्धा कानांना सुख देणारा आणि चित्ताला प्रसन्न करणारा आहे.।।४।।

टीका. चौ.१ (१) 'रामचरित ऐकून...जाती' रामचरित्र श्रवण करतांना ज्यांना कंटाळा, आळस येतो, झोप, सुस्ती, डुलक्या येतात व आता पुरे झाले असे ज्यांना वाटते, त्यांच्या मनाला रामचरित्रांतील भक्तिप्रेमरसाची गोडी समजलीच नाही असे नक्की समजावे. शृंगारादि नऊ रस सामान्य आहेत, पण दाहवा विशेष रस भक्तीरस आहे. तो ज्यांना रामचरित्रांत चाखता येऊ लागला ते मधुपांप्रमाणे त्यावर लुब्ध होतील. भक्तीप्रेमरस मनाला किती कळला हे मापण्याचा हा धारवाडी काटाच आहे. 'निरंतर श्रवण करीत असता ज्याचे मन 'पुरे' म्हणत नाही त्यांच्या हृदयांत राम जानकी लक्ष्मण निवास करतात.' (२।१२८।४-५पहा) 'हरिपदरति रस' (१।३७।१४) 'रामभक्तिरस' (२।२०८).

चौ.२-३ (१) 'जीवन्मुक्त.... तेही' जीवन्मुक्ताना जगांत काही मिळवावयाचे नसते व ते पूर्ण ज्ञानी = महामुनी असून सुद्धा रामकथा श्रवण करतात, त्याचे कारण त्यातील रसविशेषच. तो रस ब्रह्मानंदापेक्षा फार श्रेष्ठ असा परमानंद देणारा असतो. 'जिवन्मुक्तही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान' (४२) भाव हा की इतर श्रवण करणार नाहीत तर 'ते हृदयें पाषाण' (दो.४२) ते परम अभागीच, कारण की (क) भवसागर...नौका ही रामचरित्रश्रवण ही भवसागरांतून तारून नेणारी अभंग (दृढ) नौका आहे, जहाज आहे. संतसद्गुरू वक्ता कर्णधार होय. पूर्वी 'नर तनु भववारिधीत तारू' 'कर्णधार सद्गुरू दृढ नावे' असे म्हटले. येथे सुद्धा 'दृढ नौका' नावच आहे म्हणून सद्गुरू मुखाने श्रवण केले तरच दृढ नौका ठरेल. 'जीवन्मुक्त श्रवण करतात व त्यांना प्रेमभक्ती मिळते. साधक विरक्त श्रवण करतील तर ज्ञानी जीवन्मुक्त होतील' अशी श्रवणांची फलश्रुती सांगितली, राहिले विषयी- त्यांच्याविषयी पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ.४ (१) विषयिजनांसहि....प्रसन्नकर- इंद्रियांना सुख मिळवून देण्याकडे विषयी लोकांची प्रवृत्ती असते, व त्यांना मनोरंजनाचे काहीतरी साधन हवे असते. हरिगुणांचा समुह श्रवण सुखद- श्रोत्यांच्या कानांस व उपलक्षणाने इंद्रियास सुख देऊ शकतो व हृदया प्रसन्न कर- हृदय = मन,

मनाला प्रसन्न करतो. विषयी जनांना सुद्धा जे सुख पाहिजे असते ते हरिगुण श्रवणाने मिळू शकते, म्हणून पार्वती म्हणते की-

हिं. *।श्रवनवंत अस को जग माहीं।जाहिं न रघुपति चरित सोहाही।।५।।*
।ते जड जीव निजात्मक घाती।जिन्हहि न रघुपति कथा सोहाती।।६।।
।हरिचरित्र मानस तुम्ह गावा।सुनि मैं नाथ अमित सुख पावा।।७।।

म. *।श्रवणवंत जगिं कोण असाही।रघुपति चरित जया प्रिय नाही।।५।।*
।आत्मघातकी जीव हि जड ते।ज्यानां रघुपति कथा न रूचते।।६।।
।हरिचरित्र मानस तुम्हिं गीत।श्रवुनि नाथ सुख मजसि अमीत।।७।।

अर्थ- कान असलेला असा जगात कोण आहे की ज्याला रघुपतीचे चरित्र प्रिय वाटत नाही?।।५।। ज्यानां रघुपती कथा आवडत नाही ते जीव जड आणि आत्मघातकी होत.।।६।। हे नाथ! तुम्ही हरिचरित्रमानस विस्तारपूर्वक सांगितलेत ते श्रवण करून मला अपार (अमीत- अमित) सुख झाले.।।७।।

टीका. चौ.५-६ (१) श्रवणवंत = कान असलेला, कानांनी ऐकू येत असलेला. कानांनी ऐकू येत असून ज्याला रघुपती चरित्र श्रवण करणे आवडत नसेल असा मनुष्य सहसा आढळत नाही, असे आता भवानीला वाटले. भाव हा की ज्यांना याचे श्रवण आवडत नसेल ते बिन कानांचे प्राणी आहेत असे ठरेल. सापाला कान नसतात म्हणून ठरेल की ते मनुष्य नसून सर्प आहेत. 'जिहिं हरिकथा श्रुता नहिं कानी। श्रवणरंध्र अहिभवनहि माना' (१।११३।२) याची टीका पाहावी. अहिभवन = सापाचे बीळ, सर्पाचे घर. वृक्षलतादिकांना कान असतात पण पाषाणांना कान नसतात. बिळांत राहणारे सर्प आत्मसंरक्षणासाठी बिळांत राहतात, पण कान असून रघुपति कथा श्रवण न करणारे काय करतात पहा- (क) आत्मघातकी ते- ते आत्मघातकी होत. भक्तिगीतेत प्रभूंनी जे सांगितले आणि दो ४२ मध्ये जे सांगितले त्याचे सारच येथे पार्वती सांगत आहे. 'जिवन्मुक्तही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान।। जे न धरिति हरिकथारति ते हृदयें पाषाण' पाषाण जड असतो, अचेतन असतो, तसे रघुपतीकथा न आवडणारे मनुष्य जड = पाषाण, अचेतन, म्हणजे जिवंत शवच. 'हृदयीं हरिभक्ती न

आणिति जे। जीत शवासम गणा प्राणि ते' (१।११३।५) असे महेश पार्वतीलाच म्हणाले आहेत. रामकथा श्रवणाने हरिभक्ति हृदयांत आणता येते, असे असून ज्यांना रघुपतीकथा आवडत नाही ते जिवंत असून मेल्यासारखे, मढ्यासारखेच जड . ईश्वराने 'नरतनु भववारिधीत तारू' (४४।७) दिले असतां, रघुपतिकथा श्रवणाची सोय असता म्हणजे रामचरितमानस-वक्ता रघुपतीकथा सांगत असतां ते श्रवण करण्याची इच्छा ज्याला होत नाही, 'तो कृतघ्न जडधी लभे गति जी आत्मघ्नास' (४४) असे प्रभु म्हणाले आहेत. असे मनुष्य ईश्वराशी कृतघ्न ठरतात व त्यांना आत्महत्या करणारांची दुर्गति म्हणजे नर्क प्राप्ती होते. या प्रमाणे पार्वतीने रामकथा श्रवणाचा महिमा स्वानुभवाने स्वतःच्या भावनांनुसार सांगितला, पण हिलाच सती देहामध्ये शंकरांनी सांगितलेल्या भक्ती कथा रूचल्या नव्हत्या (१।५८।५-६ टीका पहा). तीच आता स्पष्ट जबानी देऊन सांगते.

चौ.७ (१) हरिचरित्रमानस- येथे 'रामचरित्रमानस' असे सहज म्हणता आले असते व शंकरांनी कथेच्या उपक्रमांत 'श्रुणु शुभं कथा भवानि रामचरितमानस बिमल' (१।१२०) रामचरितमानसच म्हटले आहे, आणि त्याविषयीच पार्वती बोलत आहे. पण मुद्दाम हरिचरित्रमानस म्हणून सुचवित आहे. ज्या रघुपति रामाचे चरित्र तुम्ही गाइलेत ते राम, रघुपति हरिच आहेत. हरि = परब्रह्म, शेषशायी नारायण व विष्णु या तिघांचाही बोध 'हरि' शब्दाने होतो. पार्वतीने 'रामचरित, हरिगुण, रामकथा, रघुपतिचरित, रघुपतिकथा आणि हरिचरित्र मानस' हे सहा शब्द एकाच 'रामचरितमानस' कथेविषयी क्रमशः सात चौपायांत १।१ असे वापरले आहेत, आणि दाखविले की रघुपति, राम, विष्णु, नारायण आणि परमेश्वर भगवान परब्रह्म हे सर्व एकरूपच आहेत. (क) 'श्रवुनि मजसि सुख अमीत' मला जे सुख झाले त्याचे मोजमाप नाही, त्याला मर्यादा नाही, म्हणजे अपार अनिर्वचनीय सुख झाले. असे अपरिमित सुख देणारे रामचरितमानस कावळ्यासारख्या चांडाल पक्ष्याला कसे प्राप्त झाले वगैरे प्रश्न आता पार्वती विचारील.

श्रीरामचरित कथेचा उपसंहार समाप्त

उत्तरकाण्ड पूर्वार्ध समाप्त

उत्तरकाण्ड- उत्तरार्ध

(भुशुंडी-गरूड संवादाची प्रस्तावना (५३ /८-५५ /५)

हिं. /तुम्ह जो कहा यह कथा सुहाई।काकभुसुंडि गरूड प्रति गाई।।८।।

दो. /बिरति ग्यान बिग्यान दृढ राम चरन अति नेह।।

।।बायस तन रघुपति भगति मोहि परम संदेह।।५३।।

म. /तुम्हि कथिलें किं कथा ही शोभन।करि भुशुंडी गरूडाप्रति गायन।।८।।

दो. /ज्ञान विरति विज्ञान दृढ रामचरणिं सुस्नेह।।

।।वायस तनु रघुपति-भक्ति मला परम संदेह।।५३।।

अर्थ- तुम्ही म्हणालात की ही सुंदर कथा काकभुशुंडीने गरूडास विस्तारपूर्वक सांगितली (करि गायन).।।८।। वैराग्य ज्ञान व विज्ञान दृढ असून रामचरणी त्याचा अत्यंत स्नेह आहे, कावळ्याचा देह असून त्याला रघुपतीची प्रेमभक्ती प्राप्त झालेली आहे? (जी मला सुद्धा अद्याप मिळाली नाही) म्हणून मला या विषयी परम संदेह वाटतो, (की तो जन्मजात कावळा नसावा).।। दो.५३।।

टीका. (१) 'तुम्हिं कथिले...गायन'- 'उमे कथा सब रूचिर वर्णिली। भुशुंडीने जी गरूडा कथिली' (५२।६) असे शंकर म्हणाले त्याविषयी हा उल्लेख केला. (क) वायस तनु रघुपती-भक्ति- कावळा सर्व भक्षक, म्हणून वैराग्य प्राप्त होणे कठीण 'प्रेमे वायस फार पाळले। काक निरामिष कधी जाहले' (१।५।२) 'काकसे डरती' भ्याड स्वभाव, स्वभावानेच दुष्ट अशाला ज्ञान होणे शक्य नाही. कपटी कुटिल, कुठेही कोणावरही विश्वास नाही असा स्वभाव कावळ्याचा असल्याने विज्ञान अथवा रामभक्ति प्राप्त होणे शक्य नाही. यातील एक गोष्ट कावळ्याला प्राप्त झाली असे कोणी म्हटले तर कोणासही ते खरे वाटणार नाही, कोणालाही संदेहच वाटेल. आणि तुम्ही म्हणता त्याला वैराग्य, ज्ञान, विज्ञान आणि रामभक्ति या चारी परम दुर्लभ गोष्टी प्राप्त झाल्या, म्हणून मला परम संदेह वाटतो. अहो! तुमच्या मुखाने मी भवानी, उमा, एवढेदिवस श्रवण करीत आहे तरि मला अजून दृढ रामभक्ती मिळाली नाही!

एवढेदिवस श्रवण करीत आहे तरि मला अजून दृढ रामभक्ती मिळाली नाही! भाव हा आहे की तो जन्मजात कावळा नसावा, कोणीतरि रामभक्त काहीतरी कारणाने कावळा झाला असावा. परमसंदेह का आणि प्रेमभक्ति किती दुर्लभ आहे हे आता पार्वती सांगते.

हिं. */नर सहस्त्र महँ सुनहु पुरारी /कोउ एक होइ धर्म ब्रतधारी / /१ / /*
/धर्मसील कोटिक महँ कोई /बिषय बिमुख बिराग रत होई / /२ / /
/कोटि बिरक्त मध्य श्रुति कहई /सम्यक ग्यान सकृत कोउ लहई / /३ / /
/ग्यानवंत कोटिक महँ कोऊ /जीवन्मुक्त सकृत जग सोऊ / /४ / /
/तिन्ह सहस्त्रमहुँ सब सुख खानी /दुर्लभ ब्रह्मलीन बिग्यानी / /५ / /

म. */नरसहस्त्र-मधिं पहा पुरारी /कोणि एक धर्मव्रत-धारी / /१ / /*
/धर्मशील-कोटीमधि असतो /विषयविमुख कुणि विरागि रत तो / /२ / /
/कोटि विरक्ती श्रुति वदताहे /सम्यक् ज्ञान एक कुणि लाहे / /३ / /
/ज्ञानवंत कोटीत आगळा /जीवन्मुक्त एक जगिं विरळा / /४ / /
/सहस्त्रांत त्या सब सुखखाणी /ब्रह्मलीन दुर्लभ विज्ञानी / /५ / /

अर्थ- अहो त्रिपुरारी! हे पहा की हजारो नरांत कोणी एखादा धर्मव्रत धारण करणारा असतो. । ।१ । । (त्या) कोट्यावधी धर्मशीलांत असा एखादाच असतो की जो विषय पराङ्मुख राहून वैराग्यात रत असतो. । ।२ । । वेद म्हणतात की अशा कोटि विरक्तांत खरे ज्ञान (सम्यक् = सत्य, तथ्य) कोणा एखाद्यालाच लाभते. । ।३ । । अशा कोटी ज्ञानी लोकांत एखादाच असा श्रेष्ठ असतो की जो जीवन्मुक्त होतो पण असा विरळाच. । ।४ । । हजारो जीवन्मुक्तांत सर्व सुखांची खाण, ब्रह्मात लीन राहणारा विज्ञानी फारच दुर्लभ असतो. । ।५ । ।

टीका. सूचना- रामप्रेमभक्ति प्राप्त झालेला. मनुष्यात सुद्धा किती दुर्लभ असतो हे दाखवावयाचे आहे. धर्माचरण, धर्मनिष्ठा, वैराग्य, ज्ञान, जीवन्मुक्ति, विज्ञान, आणि रामभक्ति असा उत्तरोत्तर श्रेष्ठतेचा क्रम आहे, आणि तदनुसार उत्तरोत्तर दुर्लभता वाढत जाणार म्हणून प्रथम विरागी किती दुर्लभ हे दाखवित आहे, कारण कावळा विरागी आहे असे शिव म्हणाले.

चौ.१-२ (१) नरसहस्त्रमधिं...धर्मव्रतधारी. 'हजारो नरांमध्ये' असे म्हटले, नर= 'नयतिं पूर्वपुरूषान् उत्तमां गतिम्' (अ.ब्या.सु.) पूर्वजांना उत्तम गतीला नेणारा तो नर अशांची संख्या मनुष्यांत फार थोडी असते. धर्माचरण करणारा असेल तोच आपल्या पुण्याने पूर्वजांचा उद्धार करू शकतो. हजारो मनुष्यांमध्ये कोणी एखादा असा धार्मिक असतो. मनुष्य धार्मिक असला तरि आपत्काळी धर्माचरण न सोडणारे फार थोडे. 'धैर्य धर्म नी मित्र सुनारी। आपत्काळी परीक्षित चारी' (३।५।७). प्राणांतिक संकट आले असतां, सर्वस्वाचा नाश होत असता जो धर्माचा त्याग करणार नाही, तोच धर्मव्रत धारी, धर्म हेच व्रत धारण करणारा. जसा सत्यव्रत = सत्य हेच व्रत धारण केलेला. अशा धर्म व्रतधारीलाच पुढल्या चौपाईत धर्मशील म्हटले आहे. हजारो धार्मिक माणसांत एखादाच धर्मशील, धर्मनिष्ठ असतो. शिबि, दधीचि, हरिश्चंद्र, रंतिदेव, बलि, दशरथ इ. धर्मव्रतधारीच होते. दशरथास वसिष्ठांनींच धर्मशील म्हटले आहे.

(२) अशा कोट्यावधि धर्मशीलांत कोणी एखादाच विषयांचा वीट आलेला (विषय विमुख) आणि वैराग्यालाच सुख मानणारा कोणी भाग्यवान असतो. 'म्हणति तात तो परम विरागी तृणसम सिद्धि त्रिगुणां त्यागी' (३।१५।८) असा विरागी नर खरोखरच फार दुर्मिळ. ल.ठे. येथील हजारो, कोटि, हजार इ. शब्द अक्षरशः घेऊन गणिताने प्रमाण ठरवावयाचे नसून तुलनेने इतकेच पहावयाचे आहे की एकापेक्षा दुसरा प्रकार फार दुर्लभ आहे.

चौ.३-५ (१) अशा कोटि विरक्तांत सम्यक् ज्ञानी एखादाच! सम्यक् = खरे, विनचूक,यथार्थ. 'सत्यं तथ्यमृतंसम्यग्' (अमरे १।६।२२) निःसंशय आत्मज्ञान स्वानुभवसिद्ध झालेला. ज्ञानाभ्यासालाच ज्ञान समजणारे व ज्ञानी झालो असे वाटणारेच पुष्कळ असतात. (क) अशा सम्यक् ज्ञानी कोटि लोकांत जीवन्मुक्त एखादा विरळाच. ज्ञान झाल्यावर सुद्धा ते दृढ न झाले तर जीवन्मुक्त नव्हे. देहबुद्धिवत आत्मबुद्धि ज्याची दृढ झाली तो जीवन्मुक्त. जीवन्मुक्त लक्षणे १।३१।११ च्या टीकेत पहावी. (ख) अशा हजारो जीवन्मुक्तात कोणी एखादा फारच विरळा विज्ञानी असतो. तो सदा ब्रह्मलीन असतो. जसे सनकादि 'ब्रह्मानंदि सदा लय लीन' 'योऽयम् अवधूत मार्गस्यां लोके दुर्लभतरः, ननु

दुर्लभ असतो, एक असला जगांत तरि पुष्कळ! असेच परमहंस परिव्राजकोपनिषदांत म्हटले आहे.

हिं. */धर्मसील बिरक्त अरु ग्यानी /जीवन्मुक्त ब्रह्मपर प्रानी / /६ / /*
/सब ते सो दुर्लभ सुरराया /राम भगति रत गत मद माया / /७ / /
/सो हरि भगति काक किमि पाई /बिस्वनाथ मोहि कहहु बुझाई / /८ / /
दो. */राम परायन ग्यान रत गुनागार मति धीर / /*
/ /नाथ कहहु केहि कारन पायउ काक सरीर / /५४ / /

म. */धर्मशील सुविरागी ज्ञानी /जीवन्मुक्त ब्रह्मपर प्राणी / /६ / /*
/याहुनि तो दुर्लभ सुरराया /रामभक्तिरत गत मद माया / /७ / /
/ती हरिभक्ति काक कशि पावे /विश्वनाथ हे मज सांगावे / /८ / /
दो. */रामपरायण बोधरत गुणागार मति धीर / /*
/ /नाथ वदा कारण कवण मिळण्या काक-शरीर / /५४ / /

अर्थ- धर्मशील, अतिविरागी, ज्ञानी, जीवन्मुक्त आणि विज्ञानी (हे एकापेक्षा एक फार दुर्लभ आहेत) या सर्व प्राण्यांपेक्षा हे सुरराजा! रामभक्तिरत असणारा मद मायारहित फारच दुर्लभ आहे.।।६-७।। (असे असता) ती अति दुर्लभ हरिभक्ती कावळ्याला कशी मिळाली हे हे! विश्वनाथ मला (समजाऊन) सांगा.।।८।। रामपरायण, ज्ञानरत, गुणांचे धाम, आणि धीरमति असून हे नाथ! त्याला काकशरीर मिळाले याचे कारण काय ते सांगावे.।।दो.५४।।

टीका. चौ.६-८ (१) धर्मशील....प्राणी- नुसत्या धर्मिकाची गणना यांत नाही. सुचविले की धर्मव्रतधारी = धर्मशील बनणे ही रामभक्ती प्राप्तीची पहिली पायरी आहे. तिला पाया विप्रसेवा आहे. येथे पाच पायऱ्या दाखविल्या. त्यात सर्वांत श्रेष्ठ जे विज्ञानी त्यांना सुद्धा अति दुर्लभ अशी हरिभक्ति कावळ्याला कशी प्राप्त झाली ते सांगा. हा पार्वतीचा पहिला पुरवणी प्रश्न आहे.

दो. (१) कोणतेही परमार्थाचे साधन नरदेहांत करता येते (४३।८) म्हणून जन्मानेच काक असणाराला अशी महामुनी सुदुर्लभ हरिभक्ती प्राप्त होणे शशविषाणासारखेच अशक्य. म्हणून ठरते की मनुष्य देहांत साधन करून त्या जीवाने धर्म, विरति, ज्ञान, विज्ञान मिळविली असली पाहिजेत व काही तरि

असामान्य कारणाने काकदेह प्राप्त झाला असला पाहिजे, असे शास्त्रसंतमतानुकूल अनुमान पार्वतीने केले म्हणून विचारले की रामभक्ति, ज्ञान, सर्व संतगुण व उत्तम सात्विक धृति (= धीरमति) इत्यादि सर्व असतां कावळ्याचा देह मिळण्याचे कारण काय? हा पार्वतीचा दुसरा पुरवणी प्रश्न आहे. आणखी चार प्रश्न विचारणार आहे.

हिं. ।यह प्रभु चरित पबित्र सुहाना।कहहु कृपाल काग कहँ पावा।।१।।
।तुम्ह केहि भाँति सुना मदनारी।कहहु मोहि अति कौतुक भारी।।२।।
।गरूड महा ग्यानी गुनरासी।हरि सेवक अति निकट निवासी।।३।।
।तेहिं केहि हेतु काग सन जाई।सुनी कथा मुनि निकर बिहाई।।४।।
।कहहु कवन बिधि भा संबादा।दोउ हरिभगत काग उरगादा।।५।।

म. ।सुंदर हे प्रभुचरित पुनीत।कुठे कृपालु वायसा प्राप्त।।१।।
।कसे श्रुत हि आपण मदनारी।सांगा मज अति कौतुक भारी।।२।।
।गरूड महाज्ञानी गुणराशी।हरि सेवक अति निकट निवासी।।३।।
।काकापाशी कवण हेतु तरि।त्यजुनि निकर मुनि कथा श्रवण करि।।४।।
।सांगा केवि घडे संवाद।दो हरिभक्त काक उरगाद।।५।।

अर्थ- (पार्वती म्हणाली) हे कृपालु हे सुंदर आणि पवित्र प्रभुचरित्र काकाला कुठे मिळाले?।।१।। आणि हे मदनारि! आपण हे चरित्र कसे श्रवण केलेत? मला (त्याबद्दल) अति भारी कौतुक वाटत आहे (की मदनारी आणि कावळ्याजवळ श्रवण?)।।२।। गरूड (तर) महाज्ञानी, गुणांचा सागर, श्रीहरीचा (प्रत्यक्ष) सेवक व श्रीहरीच्या निकट निवास करणारा, (त्यांचे वाहनच) असून सर्व मुनिसमूहांना सोडून त्याने कावळ्याकडे जाऊन श्रवण का केले?।।३-४।। काक आणि सर्पभक्षक गरूड या दोन हरिभक्तांचा संवाद कसा घडला ते सांगा.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) सुंदर हे प्रभुचरित....प्राप्त- कृपालु म्हणण्यात भाव हा की जसे तुम्ही कृपा करून मला श्रीरामचरित्र सांगितलेत तसे कावळ्याला कोणाच्या कृपेने ऐकण्यास सापडले, कोणी सांगितले त्याला? हा तिसरा पुरवणी प्रश्न. या आणि मागल्या दोन अशी तीन प्रश्नांची उत्तरे भुशुंडी स्वतः

देणार आहे. (क) 'कसे श्रुतहि आपण मदनारी...भारी' तुम्ही कामदेवाचा विनाश करणारे असून कावळ्याच्या मुखाने श्रीरामचरित्र कसे काय श्रवण केलेत? तुम्ही महादेव 'त्रिभुवन गुरू तुम्ही' (१।१११।५) असे असतां कावळ्याकडे श्रवणास जाण्याची वेळ का, कशी व केव्हा आली? कावळा वक्ता आणि त्रिभुवन गुरू, महादेव मदनारी श्रोते! हे परम आश्चर्यच मला वाटते, वाटले. हा चौथा प्रश्न आहे. याचे उत्तर मदनारी प्रथम देणार आहेत.

चौ.३-४ (१) गरूड महाज्ञानी, हरिभक्त सर्व सद्‌गुणांचा सागर असून नित्य नियमाने भगवंताचे त्याला दर्शन घडते. भगवान त्याच्या पाठीवर बसतात, म्हणजे प्रत्यक्ष स्पर्श सुखहि मिळते. ती सेवा व ते दर्शन स्पर्श संभाषण सुख टाळून श्रवणासाठी कोणाकडेच जाण्याची त्याला जरूरच नाही. त्यातून कथा श्रवणाच्या आवडीमुळे गेला म्हणावे तर हरिकथा वक्ते मुनि कोणीच नव्हते की काय? आणि पक्षिराज असून खगाधम, दुष्ट कर्कश काकाकडे जाण्याचे कारण काय? हे ही अति कौतुक वाटले मला. हा पाचवा प्रश्न आहे. याचे उत्तर शंकर देणार आहेत.

चौ.५ (१) 'सांगा...काक उरगाद'- उरग + अद = भक्षण करणे, खाणे. उरग = भुजंग, सर्प त्यांना खाणारा (= उरगाद) असा पक्षिराज गरूड आणि अत्यंत भित्रा. सगळ्यांनाच निष्कारण घाबरणारा कावळा यांचा संवाद कसा झाला? भाव हा की दोघेही जरि हरिभक्त असले तरि दोघांची स्थिती, गति, महती, मति, शील, संगति, स्वभाव, सौंदर्य, तेज, कीर्ती इत्यादि सर्वच बाबतीत अगदी वैकुंठ आणि नर्कयांच्यातील अंतरासारखे महदंतर असून दोघांचा सुखसंवाद झाला तरि कसा? हा साहवा प्रश्न आहे. याचे उत्तर शंकरच देणार आहेत. पार्वतीचे प्रश्न समाप्त.

सूचना- पार्वतीचे हे सहा प्रश्न, त्यांची उत्तरे कोठपासून कोठपर्यंत व कोणी दिली याची माहिती कोष्टकरूपाने प्रस्तावनाखंडात पृ.१४६वर दिलेली पहावी.

प्रश्नोत्तर

हिं. *।गौरि गिरा सुनि सरल सुहाई।बोले सिव सादर सुख पाई।।६।।*
।धन्य सती पावन मति तोरी।रघुपति चरन प्रीति नहिं थोरी।।७।।
।सुनहु परम पुनीत इतिहासा।जो सुनि सकल लोक भ्रम नासा।।८।।
।उपजइ राम चरन बिस्वासा।भवनिधि तर नर बिनहिं प्रयासा।।९।।
दो. *।ऐसिअ प्रश्न विहंगपति कीन्हि काग सन जाइ।।*
।।सो सब सादर कहिहउँ सुनहु उमा मन लाइ।।५५।।

म. *।गिरा गौरिची सरल मनोहर।श्रवुनि सुखी वदले शिव सादर।।६।।*
।धन्य सती! पावन तूझी मति।थोडि न रघुपति पदीं प्रीति, अति।।७।।
।ऐक परम पुनीत इतिहास।श्रवुनि सकल लोक भ्रम नाश।।८।।
।उपजे रामचरणिं विश्वास हि।नर तरतिल भव विना प्रयास हि।।९।।
दो. *।असे प्रश्न करि विहगपति काकाप्रति जाऊन।।*
।।सांगू सादर सब उमे ऐक चित्त लाऊन।।५५।।

अर्थ- गौरीची सरल व मनोहर वाणी ऐकून शंकर सुखी झाले आणि आदराने म्हणाले.।।६।। हे सती! तू धन्य आणि पावन आहेस आणि तुझी बुद्धि पावन आहे, कारण तुझी रघुपति पदीं प्रीति थोडी थोडकी नसून अतिशय आहे.।।७।। जो श्रवण केल्याने सर्व लोकांच्या भ्रमाचा नाश होतो असा परम पावन इतिहास (सांगतो) ऐक.।।८।। त्याच्या श्रवणाने रामचरणि विश्वास उत्पन्न होईल आणि मनुष्य प्रयासांवाचून भव (सागर) तरून जातील.।।९।। असेच प्रश्न खगराज गरूडाने काकाकडे जाऊन त्याला विचारले. तो सर्व इतिहास मी आदराने सांगतो उमे! तू मन लाऊन श्रवण कर.।।दो.५५।।

टीका. चौ.७ (१) 'धन्य सती'- सती हे दक्षकन्येचे नाव होते व तीच पार्वती आहे व तिला पूर्व जन्माचे ज्ञान आहे. म्हणून त्या नावाचा उच्चार करून सांगितले की त्या जन्मात तू पावन नव्हतीस व धन्य झाली नाहीस, तथापि आता तू धन्य आहेस, तू स्वतः पावन आहेस व या तुझ्या प्रश्नांनी तू जगाला पावन करीत आहेस. सती देहांत तुझी मति पावन नव्हती, पण आता तुझी

बुद्धि पावन झाली आहे हे तू प्रश्न विचारलेस त्यावरूनच ठरते. रघुपति चरणीं तुला जी अत्यंत प्रीति वाटत आहे तीच पावनतेचे लक्षण आहे. सती! या संबोधनाने तिची पूर्वजन्मस्मृति मुद्दाम जागृत करून ठेवली आहे कारण की आता पुढील कथेत सती जन्मातील संदर्भ सांगावयाचा आहे.

चौ.८-९ (१) परम पुनीत इतिहास- परम पुनीत एवढ्याचमुळे की तो लोकांच्या भ्रमाचा विनाश करणारा आहे. संशय मोहभ्रम यांचा निरास झाल्याशिवाय, रामपदीं विश्वास उत्पन्न होत नाही. हा इतिहास भ्रमादिकांचा निराश करून रामपदीं विश्वास म्हणजे रघुपति राम परमात्मा परब्रह्म आहेत, मनुष्यरूप असून मनुष्याप्रमाणे काही लीला केल्या तरि भगवानच आहेत अशी दृढ आस्तिक्य बुद्धि उत्पन्न करणारा आहे. 'विश्वासा विण भक्ति ना द्रवति न ती विण राम।। स्वप्नि हिं रामकृपें विण जीवा नहिं विश्राम' (७।९०रा.) असा विश्वास उत्पन्न झाल्यावर त्या इतिहासाचे आणखी श्रवण केले म्हणजे 'नर भव तरतिल बिना प्रयास' भाव हा की प्रेमभक्ती उत्पन्न होईल राम कृपा करतील आणि मनुष्य श्रमावाचून नुसत्या श्रवणाने भवसागर तरून जातील, म्हणजेच विश्राम पावतील, इतर साधनांची मुळीच जरूर नाही.

दो.(१) असे प्रश्न- तुम्ही आत्ता जसे प्रश्न विचारलेत भुशुंडीविषयी तसेच गरूडाने भुशुंडीकडे गेल्यावर विचारले, व त्याने जे सांगितले ते मी तुम्हास सांगणार आहे. गरूडाने न विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर आता प्रथम देतील व मग काक भुशुंडी गरूड संवाद सांगतील.

श्रीमानस-गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय साहवा समाप्त.

अध्याय ७ वा

तुम्ही कसे श्रवण केलेत याचे उत्तर (५६ /१-५८ /१)

हिं. ।मैं जिमि कथा सुनी भवमोचनि।सो प्रसंग सुनु सुमुखि सुलोचनि।।१।।
।प्रथम दच्छ गृह तव अवतारा।सती नाम तब रहा तुम्हारा।।२।।
।दच्छ जग्य तव भा अपमाना।तुम्ह अति क्रोध तजे तब प्राना।।३।।
।मम अनुचरन्ह कीन्ह मख भंगा।जानहु तुम्ह सो सकल प्रसंगा।।४।।
।तब अति सोच भयउ मन मोरे।दुखी भयउँ बियोग प्रिय तोरे।।५।।
।सुंदर बन गिरि सरित तडागा।कौतुक देखत फिरउँ बेरागा।।६।।

म. ।मी जशि कथा श्रुता भवमोचनि।तो प्रसंग वदुं सुमुखि सुलोचनि।।१।।
।तुम्हि अवतरला प्रथम दक्षघरिं।सती नाम तुमचे तेव्हा परि।।२।।
।होइ दक्षमखिं तव अवमान।क्रोधे तुम्हि तैं त्यजिले प्राण।।३।।
।मम अनुचर करती मखभंगा।त्या सब जाणां तुम्ही प्रसंगा।।४।।
।तैं अति शोक होइ मनिं माझ्या।प्रिये! दुःखि बहु विरहें तूझ्या।।५।।
।सुंदर गिरि वन सरित तडागां।बघत फिरे कौतुक विण रागा।।६।।

अर्थ- हे सुमुखि, सुलोचनि! मी ही भवांतून सोडविणारी कथा कशी श्रवण केली तो सर्व प्रसंग सांगतो (ऐक).।।१।। प्रथम तुमचा अवतार दक्षाच्या घरी झाला, तेव्हा तुमचे 'सती' नाव होते,परंतु.।।२।। दक्षयज्ञांत तुमचा अपमान झाला तेव्हा तुम्ही क्रोधाने प्राणांचा त्याग केलात.।।३।। मग माझ्या अनुचरांनी सेवकांनी यज्ञाचा विध्वंस केला वगैरे तो सर्व प्रसंग तुम्ही जाणताच.।।४।। तेव्हा माझ्या मनांत अति शोक झाला, व प्रिये तुझ्या विरहाने मी फार दुःखी झालो.।।५।। मग (मन रमावे म्हणून) सुंदर पर्वत, वने, नद्या, तलाव वगैरे बघत, कौतुक पाहात, भटकू लागलो, (पण कुठेही व कशातही) राग = रुचि वाटली नाही (मन रमले नाही.)

टीका. सूचना- 'कसे श्रुत हि आपण मदनारी' या पार्वतीच्या चौथ्या प्रश्नाचे उत्तर प्रथम देतात. याचे उत्तर देतांना भुशुंडीचे वैशिष्ट्य सांगतील.

चौ.१-४ (१) पहिल्या चौपाईत प्रतिपाद्य विषयाचा उपक्रम केला. शंकर गौरीवर प्रसन्न झाले असल्याने सुमुखी व सुलोचनि = सुंदर नेत्र असलेली ही दोन शृंगारसूचक विशेषणे वापरली. (क) सुमुखि! यात भाव हा आहे की तू जो प्रश्न विचारलास तो तुझ्या सुंदर वदनाला शोभण्यासारखाच आहे. त्या प्रश्नाने तुझ्या पूर्वजन्मातील एका प्रसंगाची व परस्परांच्या प्रीतीची मला आठवण झाली. (ख) सहज फिरत फिरत सुमेरू पर्वताच्या शिखरावर गेलो, हे सांगावयाचे आहे. तो केव्हा गेलो हे चौ.२-४ यात सुचविले आहे. सती देहाचा तुम्ही त्याग केल्यावर आणि पार्वती देहाने पुन्हा तुमचा संबंध येण्यापूर्वीच्या मधल्या काळात मी भवमोचक कथा श्रवण केली.

चौ.५-६ (१) तू देहत्याग केल्यावर मला एकट्याला तुझ्यावाचून कैलासावर राहणे फार दुःखद झाले. 'गृहे तु गृहिणीहीनं कान्तरादतिरिच्यते' गृहिणीहीन घर घोर अरण्यापेक्षाही दुःखद व भयानक! कसा तरि काळ ढकलायचा म्हणून सृष्टिसौंदर्य निरीक्षण करून त्यात मन रमविण्याचा प्रयत्न करीत एकांतात भटकत असे, सगळ्यांचा तिटकाराच वाटू लागला व त्या सृष्टिसौंदर्यात सुद्धा मन रमेना. विण रागा = रागाशिवाय, रागविहीन. राग = रूचि, प्रेम. असा तुझ्या विरह दुःखाने दुःखी झालेला भटकत असतां एक दिवस काय झाले ते सांगतो. ऐक.

हिं. *।गिरि सुमेर उत्तर दिसि दूरी।नील सैल एक सुंदर भूरी।।७।।*
।तासु कनक-मय सिखर सुहाए।चारि चारू मोरे मन भाए।।८।।
।तिन्ह पर एक एक बिटप बिसाला।बट पीपर पाकरी रसाला।।९।।
।सैलोपरि सर सुंदर सोहा।मनि सोपान देखि मन मोहा।।१०।।
दो. *।सीतल अमल मधुर जल जलज बिपुल बहु रंग।।*
।।कूजत कलरव हंस गन गुंजत मंजुल भृंग।।५६।।

म. *।गिरि सुमेरू उत्तर दिशि दूरी।एक नील गिरी सुंदर भूरी।।७।।*
।शिखरे उज्वल कनकमय तया।चार चारू रूचली मम हृदया।।८।।
।प्रत्येकी तरू एक विशाल हि।वट पिंपळ पिंपरी रसाल हि।।९।।
।शैलावर सर सुंदर शोभे।मणि सोपान बघुन मन लोभे।।१०।।

दो. *।शीतल अमल मधुर जल जलज विपुल बहुरंग।।*
।।कूजति कलरव हंसगण गुंजति मंजुल भृंग।।५६।।

अर्थ- उत्तर दिशेला सुमेरू पर्वत असून त्याच्या उत्तरेस फार दूर एक फार सुंदर नील पर्वत आहे.।।७।। त्याला सुवर्णमय चारशिखरे दैदिप्यमान आणि सुंदर आहेत, ती माझ्या मनाला आवडली.।।८।। त्या प्रत्येक शिखरावर एक असे क्रमशः वड, पिंपळ, पिंपरी व आंबा हे वृक्ष विशाल आहेत.।।९।। त्या नील पर्वतावर एक सुंदर तलाव शोभत असून त्याला रत्नांच्या पायऱ्या आहेत, तो पाहिल्यावर मन तेथे लुब्ध होते.।।१०।। त्याचे जल शीतल, मधुर, निर्मल असून त्यात अनेक रंगांची कमले (फुललेली) आहेत, हंसांचे समूह मधुर स्वराने कूजन करीत असून भृंग मंजुळ गुंजारव करीत असतात.।।दो.५६।।

टीका. चौ.७-१० (१) भूरी = भूरि = पुष्कळ, फार. उज्वल = देदिप्यमान, चकाकत असलेली. कनकमय = कनकाची सोन्याची. एका शिखरावर वड, एकावर पिंपळ एकावर पाकरी म्हणजे पिंपरी व एकावर रसाल = आम्रवृक्ष, असे सर्व विशाल आहेत. हे सर्व वर्णन दुरून जवळ जवळ जात असता जसे दिसले तसे केले आहे. प्रथम लांबून कनकमय उज्वल शिखरे दिसली, नंतर दिसले की ती चार असून सुंदर आहेत. पुढे जातात तो प्रत्येक शिखरावर १।१ विशाल वृक्ष दिसला, पण कसले वृक्ष हे ओळखता आले नाही. आणखी पुढे त्या पर्वतावर चढले तेव्हा वृक्ष ओळखता आले व चार शिखरांच्या मधल्या खोलगट भागांत एक सुंदर तलाव दुरून दिसला. जरा पुढे गेले तो रत्नांच्या पायऱ्या असलेला सुंदर घाट दिसला. ज्या शंकरांचे मन कुठेच रमत नव्हते ते या दृश्यात रमू लागले व तो तलाव दिसल्यावर तर तेथे लुब्धच झाले. हा स्थान महिमा दाखविला.

दो. (१) शीतल अमल मधुर जल- मधुर शब्दाचा अर्थ स्वादु, गोड असा घेतल्यास क्रमभंग दोष येतो. पाणी चाखल्याशिवाय त्याची चव समजणे शक्य नाही. तसे करण्यास पाण्याच्या जवळ गेले पाहिजे, पण पाण्यापर्यंत जाण्यापूर्वीच हंसांचा आवाज व भुंग्यांचा गुंजारव कानी येणार पण येथे ते वर्णन नंतर आहे, म्हणजे नैसर्गिक स्वाभाविक क्रमाने वर्णन केलेले नाही असे

ठरणार, म्हणून मधुर = गोड, चवदार हा अर्थ घेता येत नाही. 'स्वादुप्रियौच मधुरौ (अमरे ३।३।१९९१)' 'मधुरौ स्वादुशोभनौ' (व्याहुः) मधुर = प्रिय, शोभन, सुंदर हा अर्थ घेतला की क्रमभंगदोष टळतो. त्या तलावाकडून येणारा वारा शीतल लागला म्हणून प्रथम कळले की जल शीतल आहे. उंचावरून तलावातील पाण्याच्या तळाचा भाग स्पष्ट दिसला, म्हणून कळले की तलाव अमल आहे व तलावात मल = चिखल मुळीच नाही व पाणी स्फटिकासारखे स्वच्छ दिसले व ते इतके मधुर = प्रिय वाटले की जाऊन प्यावे असे वाटू लागले. जरा पुढे जातात तो रंगीबेरंगी कमळे दिसली. नंतर शंकर आणखी काही पुढे गेले तेव्हा हंसांचे कूजन प्रथम ऐकू येऊ लागले. हंसाचा आवाज भुंग्याच्या आवाजापेक्षा मोठा असल्याने तो प्रथम ऐकू आला व आणखी पुढे गेले तेव्हा भुंग्यांचा मंजुळ गुंजारव ऐकू आला. ल.ठे. दूर अंतरावर एकाच वेळी एकाच ठिकाणी प्रगट होणारे रूप व ध्वनि यापैकी रूप प्रथम दिसते व ध्वनि नंतर काही वेळाने ऐकू येतो. दूर अंतरावर तोफ डागली की प्रकाश व आवाज एकाच वेळी उत्पन्न होऊन सुद्धा प्रकाश (म्हणजे रूप) प्रथम दिसतो व मग काही वेळाने तोफेचा ध्वनि कानी येतो. 'मधुर' या एका शब्दाने विचारास चालना देऊन हा अर्थ बाहेर पाडला.

हिं. *।तेहिं गिरि रुचिर बसइ खग सोई।तासु नास कल्पान्त न होई।।१।।*
।माया कृत गुन दोष अनेका।मोह मनोज आदि अबिबेका।।२।।
।रहे ब्यापि समस्त जग माहीं।तेहि गिरि निकट कबहुँ नहिं जाहीं।।३।।
।तहँ बसि हरिहि भजहि जिमि कागा।सो सुनु उमा सहित अनुरागा।।४।।
।पीपर तरु तर ध्यान सो धरई।जाप जग्य पाकरि तर करई।।५।।
।आँब छाँह कर मानस पूजा।तजि हरि भजनु काजु नहिं दूजा।।६।।

म. *।शैलिं रुचिर त्या विहग वसे तो।त्यास नास कल्पांति नसे तो।।१।।*
।मायाकृत गुण दोष अनेक हि।मोह मनोज आदि अविवेकहि।।२।।
।व्यापुनि अवघ्या जगा राहती।त्या गिरिसंनिध कधिं न फिरकती।।३।।
।तिथे वसुनि हरि भजतो काक।कसा उमे! अनुरागे ऐक।।४।।
।पिप्पलतलिं तो ध्याना धरतो।जपयज्ञा पिपरितलिं करतो।।५।।
।करि रसाल तलिं मानस पूजा।भजन बिना व्यवसाय न दूजा।।६।।

अर्थ- त्या सुंदर पर्वतावर तो पक्षी राहतो व त्याचा नाश (महा) कल्पांन्तींसुद्धा होत नाही.।।१।। मायेने निर्माण केलेले मोह, कामादिक, आणि अज्ञान इत्यादि अनेक गुण आणि दोष सगळ्या जगाला व्यापून राहिले आहेत, पण ते त्यातील गिरीजवळ कधी फिरकतसुद्धा नाहीत.।।२-३।। तिथे निवास करून तो कावळा हरीला कसा भजतो ते उमे! तू प्रेमाने श्रवण कर.।।४।। पिंपळाच्याखाली तो ध्यानाला बसतो, पिंपरीच्या खाली जप यज्ञ करतो, आंब्याच्या खाली तो मानस पूजा करतो, व भजनाशिवाय तो दुसरा काही उद्योगच करीत नाही.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) <u>त्यास नास कल्पांति नसे</u>- येथे कल्पान्त = महाकल्पात ब्रह्मदेवाचा एक दिवस संपला की एका कल्पाचा अंत होतो. नंतर ब्रह्मदेवाची एक रात्र जाते. ब्रह्मदेवाची शंभर वर्षे झाली की महाप्रलय = महाकल्पान्त होतो. 'नाश महाप्रलयिं न अपणासी' (९४।५) लोमशाच्या वराने त्याला असे आयुष्य प्राप्त झाले आहे. (क) मायाकृत....न फिरकती- मायेने निर्माण केलेले सत्व, रज आणि तम हे तीन गुण आणि त्या गुणांपासून उत्पन्न होणारे अज्ञान मोह काम क्रोध इत्यादि सर्व दोष = विकार यांनी सर्व जग व्यापलेले आहे. परंतु त्या नीलपर्वताच्या सभोवतालच्या एक योजनांत माया व मायाजनित गुणदोष यांचा प्रवेशच होत नाही. हा लोमशांच्या आशीर्वादाचा परिणाम आहे. चार कोस = योजन = आठ मैल.

चौ.४-६ (१) तिथे वसुनि हरि भजतो काक- त्या नीलपर्वतावर राहून तो काक हरिभजन करीत असतो. तो रामचंद्रांच्या बाल स्वरूपाचे ध्यान पिंपळाखाली करतो. तो रामषडक्षर मंत्राचा जप रूपी यज्ञ करतो. रामचंद्रांच्या बालरूपाची मानसपूजा करतो. ध्यान, जप, मानसपूजा यांना भजन म्हटले व पुढील 'हरिकथा करणे' सुद्धा भजनच आहे. 'ध्याने कृतयुगिं मखविधिं दूजे। द्वापरि परितोषे प्रभु पूजे' (१।२७।३) कलियुगांत हरिकथा व हरिनाम मुख्य साधन, भजन आहे. येथील उल्लेख युगसाधनक्रमानुसार आहे म्हणून वडाचा उल्लेख पूर्वी प्रथम केला असून येथे शेवटी करीत आहेत. त्याचा सर्व काळ भजनांतच जातो, त्याला दुसरा उद्योगच नाही.

हिं. ।बर तर कह हरिकथा प्रसंगा।आवहिं सुनहिं अनेक बिहंगा।।७।।

।रामचरित बिचित्र बिधि नाना।प्रेम सहित कर सादर गाना।।८।।
।सुनहिं सकल मति बिमल मराला।बसहिं निरंतर जे तेहिं ताला।।९।।
।जब मैं जाइ सो कौतुक देखा।उर उपजा आनंद बिसेषा।।१०।।
दो. *।तब कछु काल मराल तनु धरि तहँ कीन्ह निवास।।*
।।सादर सुनि रघुपति गुन पुनि आयउँ कैलास।।५७।।

म. *।वटतळिं करि हरिकथा मनोरम।श्रवणा येति अनेक विहंगम।।७।।*
।रामचरित विचित्र विध नाना।प्रेमाने करि सादर गाना।।८।।
।सकल विमल मति मराल ऐकति।जे त्या सरांत संतत निवसति।।९।।
।जैं मी जाउन कौतुक पाहीं।तैं आनंद विशेष मना ही।।१०।।
दो. *।काहिं काळ मी हंस तनु धरुनि तत्र कृत वास।।*
।।सादर ऐकुनि रामगुण आलो कैलासास।।५७।।

अर्थ- तो काक वडाच्या झाडाखाली सुंदर हरिकथा करतो (सांगतो) आणि अनेक पक्षी श्रवणाला येतात.।।७।। तो अनेक प्रकारे विचित्र रामचरित्राचे प्रेमाने आदरपूर्वक गान करीत असतो.।।८।। त्या तलावात सतत राहणारे निर्मल बुद्धीचे सगळे हंस ते रामचरित्र नेहमी श्रवण करीत असतात.।।९।। मी तेथे जाऊन जेव्हा ते कौतुक पाहिले तेव्हा माझ्या मनाला विशेष आनंद झाला.।।१०।। मग मी हंसरूप धारण करून काही काळ तेथे (त्या सरांत) राहिलो, आणि रामगुणांचे (रामचरित्राचे) आदराने श्रवण केले, आणि मग कैलासास आलो.।।दो.५७।।

टीका. चौ.७-९ (१) श्रवणा येति अनेक विहंगम- विहंगम = पक्षी, 'खग चि जाणति खगभाषेसी' (६२।९) नील पर्वतावर व आजूबाजूला राहणारे पक्षी श्रवणासाठी येतात. ते स्थान अविद्या कार्यापासून मुक्त असल्याने त्या पक्ष्यांना शुद्ध सात्विक आनंद त्या जागेत आल्याने व रामकथा श्रवणाने मिळतो. (क) रामचरित्र विचित्र- रामचरित्रातील रहस्य विविध प्रकारचे असल्याने व चरित्रांत सुद्धा विविधता असल्याने तो सर्व प्रकारचे चरित्र अत्यंत प्रेमाने आदराने व विस्तारपूर्वक वर्णन करून सांगतो. (ख) सकल विमलमति मराल ऐकति - त्या तलावात राहणाऱ्या हंसानाच फक्त विमल मति म्हटले व सुचविले की इतर जे पक्षी श्रवणास येतात ते इतके शुद्ध बुद्धि नाहीत म्हणजेच ते नेहमी त्या एक

योजनांच्या आत राहतात असे नाही. त्या मर्यादेच्या बाहेर गेल्यावर अविद्येचा पगडा पुन्हा त्यांच्या बुद्धीवर बसतो. हे हंस सतत त्या तलावातच राहणारे असल्याने यांची बुद्धि सदा अविद्यामुक्त असते म्हणून ते विमलमति आहेत. येथे स्थान माहात्म्य, विषयी कुसंगतीचा अभाव व नित्य संतमुखाने हरिकथा श्रवण यांचे वैशिष्ट्य स्पष्ट दाखविले.

चौ.१० (१) जाउनि कौतुक पाही- कावळा वक्ता व हंसादि पक्षी श्रोते हे एक आश्चर्य, कावळा परम श्रेष्ठ रामभक्त हे दुसरे आश्चर्य, आणि ते स्थान अविद्यामुक्त हे तिसरे आश्चर्य, कौतुक महेशांना दिसले, त्यामुळे विशेषच आनंद झाला. सुंदर रामकथा श्रवणाचा असा दुर्लभ योग सहज सुलभ झाला असता कां दवडावा? व आता कैलासास जाऊन तरि विशेष काय करणार? असे वाटले.

ल.ठे.- शिवविरचित रामचरितमानसच भुशुंडी सांगत आहे, असे असता शंकरांना काकमुखाने रामकथा श्रवणाची इच्छा झाली, यावरूनच शंकरांची रामकथा श्रवणाची अलौकिक आवड व त्या काकाचा अधिकार या गोष्टी सिद्ध झाल्या. महादेव शंकरांनी काही विशेष कारण नसतां ज्याच्या जवळ श्रवण केले, त्याच्याजवळ गरूडाने नाइलाज म्हणून श्रवण केले तर नवल काय? आपला मोठेपणा श्रवणाच्या आड येऊ नये म्हणून हंस बनले व राहिले त्या तलावात.

दो.(१) तेथे त्या अविद्यामुक्त वातावरणात राहून रामकथा श्रवण करतां यावी म्हणून हंस बनले व तेथील तलावांत राहू लागले. श्रवणाच्यावेळी त्या हंसाबरोबर त्या वटवृक्षाखाली बसून श्रवण करू लागले. संपूर्ण रामचरित्राचे श्रवण होईपर्यंत राहिले व मग कैलासास गेले. आता एका चौपाईत उपसंहार करतात.

हिं. ।गिरिजा कहेउँ सो सब इतिहासा।मैं जेहि समय गयउँ खगपासा।।१।।

म. ।कथित सकल इतिहासा पार्वती।कसा कदा मी गत काकाप्रति।।१।।

अर्थ- हे गिरिजे! मी कसा व केव्हा काकाकडे गेलो तो सर्व इतिहास तुला

सांगितला.।।१।।

टीका. (१) 'कसे श्रुतहि आपण मदनारी' या प्रकरणाची समाप्ती दाखविली. 'रामगुणगणां कुठे हि ऐकत' (१।७५।८) यांतील एक श्रवणाचे स्थान दाखविले. गरूड काकाकडे का गेला वगैरे आता सांगतील.

गरूड काकापाशी श्रवणास का गेला?
(पाचव्या प्रश्नाचे उत्तर) (५८।२ - ६२रा)

हिं. *।अब सो कथा सुनहु जेहि हेतू।गयउ कागपहिं खगकुलकेतू।।२।।*
।जब रघुनाथ कीन्हि रनक्रीडा।समुझत चरित होति मोहि ब्रीडा।।३।।
।इंद्रजीत कर आपु बँधायो।तब नारद मुनि गरूड पठायो।।४।।
।बंधन काटि गयउ उरगादा।उपजा हृदयँ प्रचंड बिषादा।।५।।

म. *।अतां कथा ती श्रुणु तो हेतु।काकनिकट गत खगकुलकेतू।।२।।*
।जैं कृत रणिं रघुनाथे क्रीडा।स्मरत चरित मज वाटे ब्रीडा।।३।।
।स्वयें इंद्रजित-पाशीं पडती।तैं नारद गरूडास धाडती।।४।।
।गत बंधन भंगुनि भुजगाद।उपजे हृदीं प्रचंड विषाद।।५।।

अर्थ- पक्षिकुळभूषण गरूड ज्या कारणास्तव (हेतूने) काकाकडे गेला ती कथा आता ऐक.।।२।। जेव्हा रघुनाथाने रणांत क्रीडा केली तेव्हाचे चरित्र (लीला) आठवताच मला लाज (ब्रीडा) वाटते.।।३।। रघुनाथ स्वतःच इंद्रजिताच्या नागपाशांत पडले तेव्हा नारदाने गरूडास पाठविला.।।४।। भुजंग भक्षक गरूड (नागपाश) बंधन तोडून गेला, आणि त्याच्या हृदयांत प्रचंड विषाद उपजला.।।५।।

टीका. चौ.२ (१) खगकुलकेतू- खगांच्या जातीला भूषण- खगश्रेष्ठ गरूड काकाकडे गेला त्याला हेतू = कारण काय हे सांगावयाचे म्हणजे ती एक कथाच आहे ती सांगतो ऐक.

चौ.३-५ (१) कृत रणिं रघुनाथे क्रीडा- भगवंतानी रघुनाथरूपाने लंकेत जी रणक्रीडा केला ती आठवली तरि लाज वाटते सांगायला,पण त्या लीलेचा

या कथेशी संबंध असल्याने सांगणे भाग आहे. (क) 'प्रभु बांधुनि घे रणशोभेस्तव' (६।७३।१३) रणशोभेसाठीच इंद्रजिताचे नागपाशबंधन घालून घेतले. (ख) 'गत बंधन भंगुनि भुजगाद'- 'खगपति सगळे खाई माया नाग वरूथ' (६।७४) गरूडाने सर्व सर्प खाऊन टाकले व बंधन नष्ट केले. (ग) उपजे हृदीं प्रचंड विषाद भगवंत नागपाशबंधनात? हे कसे शक्य झाले? व जे दुसऱ्याच्या बंधनात बांधले गेले ते भगवान कसे? इत्यादि तर्क कुतर्कांनी मनात प्रचंड खेद झाला.

हिं. *।प्रभु बंधन समुझत बहु भाँती।करत बिचार उरग आराती।।६।।*
।ब्यापक ब्रह्म बिरज बागीसा।माया मोह पार परमीसा।।७।।
।सो अवतार सुनेउँ जग माहीं।देखेउँ सो प्रभाव कछु नाहीं।।८।।
दो. *।भव बंधन ते छूटहिं नर जपि जा कर नाम।।*
।।खर्ब निसाचर बाँधेउ नागपास सोइ राम।।५८।।

म. *।स्मरतां प्रभुबंधन उरगारी।नानापरिं करि विचार भारी।।६।।*
।व्यापी ब्रह्म विरज वागीश्वर।माया मोह पार परमेश्वर।।७।।
।श्रुत मी तो जगिं अवतरला हीं।तो प्रभाव दिसला ना कांहीं।।८।।
दो. *।भवबंधातुनि सुटति नर जपुनि यन्नामास।।*
।।क्षुद्र निशाचर बद्ध करि नागपाशिं रामास!।।५८।।

अर्थ- प्रभूच्या नागपाश बंधनाचे स्मरण होताच उरगशत्रु (गरूड) नाना प्रकारानी पुष्कळ विचार करू लागला.।।६।। जो सर्व व्यापक (व्यापी) विकार रहित, वाणीपति मायामोहातीत परमेश्वर आहे, तोच जगांत अवतरला आहे असे ऐकले होते पण (येऊन पाहिले तो) तो प्रभाव काही सुद्धा दिसला नाही.।।७-८।। ज्याच्या नामाचा जप करून मनुष्य भवबंधनातून सुटतात, त्या रामाला एका क्षुद्र निशाचराने नागपाशांत बांधला? (हे कसे?).।।दो.५८।।

टीका. चौ.६-८ (१) उरगारी (=उरग आराती) उरग + अरि = सर्पशत्रु गरूड असून त्याच्या उरांत संशय रूपी सर्पांनी गमन केले आणि ते त्याचे गरूडाचे शत्रु बनले! 'संशय सर्प तात! मज डसला' (९३।६) असे तोच पुढे या

स्थितीविषयी सांगत आहे. (क) वागीश्वर परमेश्वर- परमेश्वराला (बागीश) वागीश, वाणीपती म्हटले, असेच १।१०५।४-५ मध्ये उपक्रमांत म्हटले आहे. वागीश्वर म्हणण्यात भाव हा आहे की ज्या वाणीने नागपाशास्त्र मंत्राचा उच्चार करावयाचा त्या वाणीचे, सरस्वतीचे हे ईश असून तिच्यावर सत्ता गाजविणारे असून त्या निशाचराला नागपाश प्रयोग करता आला कसा? ब्रह्म = सर्वापेक्षां बृहत् = मोठे असून यःकश्चित नागपाशबंधात सापडले कसे? विरज = विकाररहित असलेला मोह = मूर्च्छा या विकाराला वश कसा झाला? मायातीत असून जे मायानागवरूथ माझ्यासारख्या एका प्रभुसेवकाला एका क्षणांत नष्ट करता आले तो प्रभु मायातीत असून मायानिर्मित नाग त्याला कसे बांधू शकले? परमेश्वर असून एका क्षुद्र जीवाकडून कसा बांधला गेला? असे हे सर्व शब्द सहेतुक आहेत, आणि असे अनेक कुतर्क उठू लागले. संशय आला की असा जो परमेश्वर तोच रघुपती रूपाने अवतरला असे नारदादि सनकादि म्हणतात. तर काही प्रभाव दिसायला हवा की नको? ज्या अर्थी प्रभाव काहीच दिसला नाही त्या अर्थी हा परमेश्वर नसावा. पण नारदादि खोटे कसे बोलतील?

दो. (१) ब्रह्मास्त्रासारख्या अस्त्राने सुद्धा जे बंधन तुटत नाही ते भवबंधन ज्याच्या नामाच्या प्रभावाने कोणी महापापी मनुष्य सुद्धा तोडू शकतो, तोच राम जर हा असता तर क्षुद्र निशाचर त्याला नागपाशात कसा बांधू शकला असता? अशा प्रकारे संशयाचे रूपांतर विविध कुतर्कात व भ्रमांत आणि महामोहांत झाले हे आता सांगतात.

हिं. *।नाना भाँति मनहि समुझावा।प्रगट न ग्यान हृदयँ भ्रम छावा।।१।।*
।खेद खिन्न मन तर्क बढाई।भयउ मोहबस तुम्हरिहि नाई।।२।।
।ब्याकुल गयउ देवरिषि पाही।कहेसि जो संसय निज मन माही।।३।।
।सुनि नारदहि लागि अति दाया।सुनु खग प्रबल राम कैं माया।।४।।

म. *।विविध विधा समजावि मनासी।ज्ञान नव्हे भ्रम हृदया ग्रासी।।१।।*
।खेद खिन्न मनिं तर्क वाढवी।झाला वश मोहा तुम्हि जेवी।।२।।
।व्याकुळ गेला सुरर्षिपासी।वदे सकल जे किंतु मनासी।।३।।
।श्रवुनि नारदा येई अति दया।खगा! प्रबल रामाची माया।।४।।

अर्थ- (गरूडाने) नाना प्रकारे मनाची समजूत घातली, पण मनाला बोध होईना, आणि भ्रमाने हृदय ग्रासले-व्यापले.।।१।। मनात तर्क वाढवू लागला व त्यामुळे होणाऱ्या दुःखाने अगदी खिन्न झाला, आणि तुमच्यासारखाच मोहाला वश झाला. (राम परमेश्वर नाहीत असे वाटू लागले).।।२।। (तेव्हा) व्याकुळ होऊन तो देवर्षि नारदाजवळ गेला व आपल्या मनाला जे किंतू (= संशय)येत होते ते त्याने सांगितले.।।३।। ते ऐकून नारदाला अति दया आली, (आणि म्हणाला की) हे खगा! रामचंद्रांची माया फार बलवान आहे.।।४।।

टीका .चौ.१-२ (१) समजावि मनासी...ग्रासी- गरूडाच्या मनाने संशयाच्या व कुतर्काच्या रानांत भटकण्यास सुरवात केली, तेव्हा त्याची बुद्धि नाना प्रकारे मनाची समजूत घालू लागली की रघुनाथ परमात्मा भगवान आहेत असे नारदादि म्हणतात तेच खरे आहे, ते परमेश्वरास शोभणाऱ्या लीला का करतात त्याचा विचार करून काही फायदा नाही, त्यांचा हेतू ते जाणोत इ. पण मनाला हे पटेना व रघुनाथ भगवान आहेत हे ते मान्य करीना व भ्रम = विपरीत भावना बळावली की ते मनुष्यच असावेत. (क) मनाच्या व बुद्धीच्या या झगड्याने व त्याचे मन नानाविध तर्क करू लागल्याने त्याचा जीव मात्र कासावीस झाला व बुद्धीत ही भ्रमाचा प्रवेश होऊन तिलाही वाटू लागले की रघुनाथ परमेश्वर असणे शक्य दिसत नाही. पण तोही पक्का निश्चय होईना त्यामुळे-

चौ.३-४ (१) व्याकुळ गेला...मनासी- सुरर्षि = देवर्षि, नारद, नारदांकडे गेला, कारण त्यांच्याच मुखाने त्याने अनेक वेळा ऐकले होते की रघुनाथ परमेश्वराचा पूर्णावतार आहे. किंतु = संशय, सांगितले, पण तुम्ही सती भवानी असून माझ्याजवळ सुद्धा संशय सांगितले नाहीत! (क) श्रवुनि नारदा येइ अति दया- महाज्ञानी हरिभक्त, हरिवाहन गरूडाची ती दशा पाहून नारदाचे हृदय द्रवले व त्याने जाणले की हा राम मायेचा प्रताप आहे. 'येइ दया कोमल मन संता' (३।२।९) हे नारदाविषयीच म्हटले आहे. गरूडाने नारदांस मस्तक नमवून सुद्धा प्रणाम केला नाही हे लक्षांत ठेवावे. नारदाने जाणले की अहंकार आहे. माझ्या सांगण्याने याचे संशय जाणार नाहीत. तथापि व्याकुळ झालेल्या

सुरपति सुताला जसा योग्य मार्ग दयेने दाखविला तसाच गरूडास मार्ग सांगणार आहेत. (ख) 'खगा!' सुचविले की तुम्ही खगराज असून हरिवाहन असून प्रबल राममायेने तुम्हाला सामान्य पाखरासारखे व्याकुळ केले आहेत. दुसरा भाव हा की तुम्ही ख-ग = आकाशात उडणारे आहात पण तुम्हाला आकाशाचा अंत लागत नाही, तसाच राम मायेचा अंत तुम्हाला लागला नाही, म्हणून तुम्ही खगेश्वर असून खग झाला आहात, भगवंतापाशी जाऊन त्यांना शरण जाणे इतर खगांना शक्य नसते पण तुम्हाला ते सहज सुलभ असून भगवंताच्या पाशी न जाता साध्या खगाप्रमाणे माझ्याकडे आलात! (ग) रामाची माया प्रबल आहे या एका वाक्याने सुचविले की तुम्ही म्हणता तसे राम मानव नसून महामायापति आहेत.

हिं. *।जो ग्यानिन्ह कर चित अपहरई।बरिआई बिमोह मन करई।।५।।*
।जे हि बहु बार नचावा मोही।सोइ ब्यापी बिहंगपति तोही।।६।।
।महामोह उपजा उर तोरे।मिटिहि न बेगि कहें खग मोरे।।७।।
।चतुरानन पहिं जाहु खगेसा।सोइ करेहु जेहि होइ निदेसा।।८।।
दो. *।अस कहि चले देवरिषि करत राम गुन गान।।*
।।हरि माया बल बरनत पुनि पुनि परम सुजान।।५९।।

म. *।जीं ज्ञानीचित्ता अपहरतें।बलात्कारिं मनिं विमोह करते।।५।।*
।जीं नाचवि बहु वेळा मजला।व्यापी तीच विहगपति! तुजला।।६।।
।महामोह मनिं तुझ्या उपजला।जाइ न शीघ्र वचें मम हरला।।७।।
।जा चतुरानन-निकट खगेशा।तेच करा ज्यां देति निदेशा।।८।।
दो. *।असे वदुनि गत देवऋषि करित रामगुण-गान।।*
।।हरिमाया बल वर्णित घडि घडि परम सुजाण।।५९।।

अर्थ- जी ज्ञान्यांच्या चित्ताला सुद्धा आकर्षण करते व बलात्काराने त्यांच्या मनात महामोह (विमोह) उत्पन्न करते.।।५।। जिने मला पुष्कळ वेळा नाचविला आहे तीच हे पक्षिराज! तुला व्यापून राहिली आहे.।।६।। तुझ्या मनात महामोह उत्पन्न झाला आहे व तो माझ्या वचनांनी लवकर हरला जाणार नाही.।।७।। म्हणून अहो खगराज! तुम्ही चतुरानन (चतुर्मुख) ब्रह्मदेवांकडे जा व जशी आज्ञा देतील तसे करा.।।८।। असे सांगून परम

सुजाण देवर्षि नारद रामगुणगान करीत (तेथून) गेले (त्यांनी पाय काढला) व हरिमायेचे बल वारंवार वर्णन करीत चालले.।।दो.५९।।

टीका. चौ.५-६ (१) 'जी ज्ञानी-चित्ता अपहरते.' ल.ठे. येथे किंवा पुढे ब्रह्मदेवांनी असेच सांगतांना भक्तांचा उल्लेख केलेला नसल्याने कदाचित असे भासेल की हरि माया हरिभक्तांना मोहित करीत नाही, पण ही भ्रमाची इमारत पुढला एक दोहा जमीनदोस्त करतो. 'ज्ञानी भक्त शिरोमणी त्रिभुवन पतिचे यान।। त्यास मोहि माया, नर पामर करिति गुमान' (६२रा) हा या प्रकरणाच्या उपसंहाराचा दोहा आहे. राममायेच्या तडाक्यांतून ब्रह्मा, विष्णु महेश सुद्धा सुटू शकत नाहीत म्हणूनच म्हटले की 'विधिहरि शंभुस नाचविणारे।। मर्म न तुमचे त्यासहिं कळते।।' (२।१२७।१-२) येथे ज्ञान्यांचाच उल्लेख एवढयासाठी केला की पार्वतीचा व ज्ञानाहंकारी लोकांचा समज आहे की 'ज्ञानी' व्यक्तीला माया बाधा करू शकत नाही, तो समज गाडून टाकण्यासाठी ज्ञान्यांचा उल्लेख केला. (क) बलात्कारि मनि विमोह करते. विमोह = महामोह = श्रीराम, श्रीकृष्ण हे भगवान, परब्रह्म नाहीत असे वाटणे. बुद्धीत मोह नसला तरि राममाया आपल्या सामर्थ्याने मनास महामोह उत्पन्न करते व मनच सुखदुःखाचे, बंधमोक्षांचे कारण आहे. 'ज्ञानिनामपि वेदांसि देवी भगवती हि सा।। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति' (स.शती.) हेच येथे सांगितले आहे. (ख) जी नाचवि बहु वेळा मजला- मला सुद्धा राममायेने एकदाच नव्हे अनेक वेळा असाच नाचविला आहे, म्हणून तू वाईट वाटून घेऊ नकोस. हा तुझ्या मनाचा दोष नसून राममायेचा खेळ आहे. तिने तुझे मन आपल्या ताब्यात घेतले आहे म्हणून तुझ्या प्रयत्नांचा उपयोग होणार नाही हे मी स्वानुभवाने सांगतो.

चौ.७-८ (१) महामोह मनिं तुझ्या उपजला- तुला आत्मस्वरूपाविषयी मोह नाही. भगवंताच्या अवताराचरित्राविषयी व त्या अवताराविषयी तुला मोह उत्पन्न झाला आहे. हा महामोह राममायेनेच उत्पन्न केला असल्याने माझ्या सांगण्याने तो लवकर जाणार नाही. गरूडाला अहंकार आहे हे नारदानी जाणले आहे, म्हणून एकदा 'खगा' असे संबोधून पाहिले पण त्याला त्यामुळे वाईट वाटलेले दिसले म्हणून मागल्या चौपाईत विहगपति म्हटले तथापि तुजला, तुझ्या असे

एकवचन वापरून पाहिले पण ते ही त्याला बरे वाटले नाही असे दिसले म्हणून त्याला उपदेश करण्याच्या भानगडीत नारद पडले नाहीत. गरूडाला का मोहित केला याचे कारण नारदांस कळले आहे हे दोह्यांत सुचविले आहे. शिवाय दक्षाच्या शापामुळे नारद फार वेळ एका ठिकाणी स्थिर राहू शकत नाहीत हे कारण आहेच. (क) जा चतुरानन-निकट खगेशा- चतुर आनन = चारमुखाचा, ब्रह्मदेव, चतुर + आनन = चतुर वक्ता. ब्रह्मदेवाना चार मुखे आहेत व ते माझ्यापेक्षा वक्तृत्वात चतुर व माझ्यापेक्षा श्रेष्ठ सर्वज्ञ आहेत. (ख) 'तेच करा ज्या देति निदेशा' ते तुमचा मोह दूर करतील असे सांगितले नाही. नारदांनी जाणले आहे की ब्रह्मदेव सुद्धा याचा मोह हरण करू शकणार नाहीत पण हिताचा निश्चित उपाय सांगतील असे वाटले म्हणून सांगितले की ब्रह्मदेव सांगतील ते करण्यात मात्र हयगय करू नका.

दो.(१) असे वदुनि गत- ब्रह्मदेवाकडे जा असे सांगून नारद तेथून चालू लागले. गरूडाने आग्रह करून भीड घालू नये म्हणून नारद निसटले. (क) परम सजाण- रघुपतींनी नागपाशबद्ध होण्याचे अति विचित्र चरित्र का केले हे नारदाने जाणले आहे, म्हणून परम सुजाण म्हटले. 'अति विचित्र रघुपतिचरित जाणे परम सुजाण।। जे मतिमंद विमोहवश धरिति काहि हृदिं आन' (१।४९)

हिं. *।तब खगपति बिरंचि पहिं गयऊ।निज संदेह सुनावत भयऊ।।१।।*
।सुनि बिरंचि रामहि सिरू नावा।समुझि प्रताप प्रेम अति छावा।।२।।
।मन महुँ करइ बिचार बिधाता।माया बस कबि कोबिद ग्याता।।३।।
।हरिमाया कर अमित प्रभावा।बिपुल बार जेहिं मोहि नचावा।।४।।
।अग जग मय जग मम उपराजा।नहिं आचरज मोह खगराजा।।५।।

म. *।खगपति विरंचिपाशी गेला।निज संदेह निवेदन केला।।१।।*
।तैं विरंचि रामा शिर नमती।प्रभुता स्मरता प्रेमा भरती।।२।।
।विचारास विधि करिति मनी या।ज्ञानी कवि कोविद वश माया।।३।।
।हरिमाया प्रभाव मिति नाही।ती नाचवि बहुवार मला ही।।४।।
।अग जग मय जग मीच निर्मिले।नहिं विस्मय खगराज मोहिले।।५।।

अर्थ- मग पक्षिराज विरंचिकडे गेला व त्याने आपला संदेह त्यांना निवेदन केला

सविस्तर सांगितला.।।१।। तेव्हा विरंचिने रामाला मस्तक नमविले (नमन केले) आणि राम प्रभावाचे (प्रतापाचे) स्मरण होताच प्रेमाला भरती आली.।।२।। विधि (विधाता ब्रह्मदेव) मनात विचार करू लागले की ज्ञानी, कवि पंडित इ. सर्व राम मायेला वश होतात.।।३।। (कारण) हरिमायेच्या प्रभावाला सीमा (मिति) नाही. तिने मला सुद्धा पुष्कळ वेळा नाचविला आहे.।।४।। स्थावर जंगमात्मक सर्व जग तर मीच निर्माण केले आहे, मग पक्षिराजास (हरिवाहन असून) मोहित केला यात काही आश्चर्य नाही.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) विरंचिपाशी गेला- नारदाने सांगितले की चतुराननाकडे जा. पण गरूड गेला विरंचिकडे. भाव हा की माझ्या मोहाच्या विरूद्ध काही तरि रचना करून माझा मोह दूर करतील अशा आशेने गेला पक्षिराज! हरिवाहन! मग तो ब्रह्मदेवाला वंदन का करील? गरूडाने ब्रह्मदेवाला सुद्धा नमस्कार केला नाही. (क) गरूडाने सांगितलेले ऐकून विरंचिला थोडे आश्चर्यच वाटले की 'ज्ञानी भक्तशिरोमणी त्रिभुवनपतिचे यान' (६२रा) असून भगवंताचे स्वतःचे वाहन असून त्याला सुद्धा मोहित करण्यास कमी केले नाही! मग माझ्या सारख्या भक्तिहीनास तर केव्हाच मोहित करतील असे वाटून 'बाधो ना तुमची कधी मजला माया नाथ!' असे मनात विनवून मस्तक नमविले. हा रघुपतीचा प्रताप प्रभाव आठवून हृदयांत प्रेमाला पूर आला.

चौ.३-५ (१) विचार करू लागले विधि- ब्रह्मदेव की नुसते शुष्क ज्ञानी, कवि, पंडित यांना हरिमाया मोहित करते यात नवल नाही, पण भक्त शिरोमणि, साक्षात प्रभूचे वाहन असून त्याला हरिमायेने कसा मोहित केला? ठरले की हरिमायेचा प्रभाव हरिसारखाच अमर्याद अपार अनंत आहे. मला सुद्धा अनेक वेळा मोहित केला आहे. व गरूड हरिवाहन असला तरि मी उत्पन्न केलेल्या जगातलाच तेव्हा त्याला मोहीला, हरिमायेने यांत आश्चर्य मानण्याचे कारणच नाही. याप्रमाणे विचार करून आता गरूडास वाट दाखवितात.

हिं. *।तब बोले बिधि गिरा सुहाई।जान महेस राम प्रभुताई।।६।।*
।बैनतेय संकर पहिं जाहू।तात अनत पूछहु जनि काहू।।७।।

।तहँ होइहि तब संसय हानी।चलेउ बिहंग सुनत बिधि बानी।।८।।

दो. *।परमातुर बिहंगपति तब आयउ मो पास।।*

।।जात रहेउँ कुबेर गृह रहिहु उमा कैलास।।६०।।

म. *।मग वदले विधि रूचिर खगेशा!।विदित राममहिमा किं महेशा।।६।।*

।वैनतेय जा निकट शंकरा।तात! न पुसणें कोठें इतरां।।७।।

।होइ तिथे तव संशय हानी।निघे विहग ऐकत विधिवाणी।।८।।

दो. *।मग परमातुर विहगपति आला जैं मजपाशी।।*

।।होतो जात कुबेरगृहिं उमे! तुम्ही कैलासि।।६०।।

अर्थ- मग विधि रूचिर भाषेत म्हणाले की खगेशा! श्रीरामाचा महिमा (प्रभाव, प्रभूता) महेशांस माहीत आहे.।।६।। (म्हणून) वैनतेया! तुम्ही शंकरांकडे जा, तात! दुसऱ्या कुठेही व कोणालाही विचारू नका.।।७।। तेथे तुमचा संशय नाहीसा होईल. ब्रह्मदेवाचे हे वचन ऐकताच विहंग निघाला.।।८।। मग अत्यंत आतुर झालेला खगपति जेव्हा माझ्यापाशी आला तेव्हा मी कुबेराच्या घरी जात होतो (रस्त्याने) आणि उमे! त्यावेळी तुम्ही कैलासावर होतात.।।दो.६०।।

टीका. चौ.६-८ (१) विधि बदले- ब्रह्मदेवाने संशय हानी होण्याचा विधि च संगितला की- शंकराकडे जा आणि निषेध सांगितला की दुसऱ्या कुठे जाऊ नका आणि इतर कोणास विचारू नका, कारण की महेशांसारखा राम प्रभाव-महिमा जाणणारा जगात दुसरा कोणी नाही, आणि खगेशाला संशय आहे राम प्रभावा बद्दलच. (क) शंकर- शं = सुख व कल्याण करणारे आहेत. फक्त खगराज, हरिवाहन या भावनेने जाऊ नका. वैनतेय = विनतापुत्र तुम्ही आहात हे लक्षांत असू द्या. बिनता = विशेष नम्र. तिचा पुत्र तिच्याच सारखा विशेष नम्र असला तरच शोभा. ही वैनतेय शब्दांतील खोच खगराजाला समजली व तो खगराज या भावनेने तेथून न निघता 'विहंग' (विहग) एक आकाशगामी पक्षी या भावनेनेच निघाला. म्हणून म्हटले की 'निघे विहग' पण निघतांना ब्रह्मदेवाला सुद्धा नमस्कार नाहीच केला.

दो. (१) विहगपति = विहंगपति, परमातुर = चिंतेने अत्यंत व्याकुळ

झालेला. चिंता हीच की नारदांनी व ब्रह्मदेवांनी थारा नाही दिला, आता हे काय करतात कोणास ठाऊक! 'इजा बिजा नी तीजा' असे न होवो म्हणजे झाले, पण होणार तसेच! (क) 'होतो जात' याने सुचविले की रस्त्यातच भेटला. 'उमे तुम्ही कैलासि' याने सुचविले की पार्वती विवाहानंतर केव्हातरी गरूड काकाकडे पाठविला गेला. आणि पूर्वी सांगितले आहे की सती देहत्यागानंतर व पार्वती विवाहापूर्वी शंकरांनी भुशुंडीजवळ श्रवण केले. हे दोन काल निर्देश नीट लक्षांत ठेवावे. आता तो शंकरांस नमन करील.

हिं. *।तेहिं मम पद सादर सिरु नावा।पुनि आपन संदेह सुनावा।।१।।*
।सुनि ता करि बिनति मृदु बानी।प्रेम सहित मैं कहेउँ भवानी।।२।।
।मिलेउ गरूड मारग महँ मोही।कवन भाँति समुझावौं तोही।।३।।
।तबहिं होइ सब संसय भंगा।जब बहु काल करिअ सतसंगा।।४।।
।सुनिअ तहाँ हरिकथा सुहाई।नाना भाँति मुनिन्ह जो गाई।।५।।
।जेहिं महुँ आदि मध्य अवसाना।प्रभु प्रतिपाद्य राम भगवाना।।६।।

म. *।मम पदिं सादर नमुनि शिरासी।तो सांगे निज संदेहासी।।१।।*
।त्याची श्रवुनि विनति मृदु वाणी।प्रेमे मी वदलो किं भवानी।।२।।
।गरूडा! मार्गी भेटसि मजला।अता कसें समजावू तुजला।।३।।
।तदा सकल संदेहा भंग।जैं बहु काळ करिति सत्संग।।४।।
।तिथें रूचिर हरिकथा ऐकणें।ज्यां वर्णित बहुपरीं मुनिगणे।।५।।
।आदि-मध्य-अवसानिं जयांत हि।प्रभू राम भगवान् प्रतिपाद्य हि।।६।।

अर्थ- त्याने आदराने माझ्या पायांवर मस्तक ठेवले आणि आपला संदेह सांगितला.।।१।। हे भवानी! त्याची विनंती आणि नम्र वाणी ऐकून मी प्रेमाने म्हणालो की.।।२।। गरूडा! तू मला रस्त्यात भेटलास, आता (येथे) मी तुला कसे समजाऊन सांगू?।।३।। जेव्हा पुष्कळ काळ सत्संग करावा (घडेल) तेव्हा सर्व संशयांचा नाश होतो.।।४।। आणि तेथे मुनिगणांनी नाना प्रकारांनी वर्णिलेल्या अशा सुंदर हरिकथा श्रवण कराव्या.।।५।। की ज्यांत आदि मध्य अंति प्रभु राम भगवानच प्रतिपाद्य आहेत.।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) ममपदिं सादर नमुनि शिराशी- ब्रह्मदेवाच्या वैनतेय शब्दांतील खोच गरूडाच्या लक्षांत आली त्याचा परिणाम येथे स्पष्ट दिसला. अहंकार गळला म्हणून लीनता आली व पायांवर आदराने डोके ठेवले. ही त्याची वृत्ती जाणून शंकर त्याला त्याच्या नावाने 'गरूड' म्हणणार आहेत. (ख)विनति मृदुवाणी- संदेहाचे वर्णन करीत असता गरूडाने अगदी काकुळतीस येऊन विनविले. नारद, ब्रह्मदेव यांना या गोष्टी न दिसता अभिमान दिसला म्हणून त्यांनी सरळ रस्ता दाखविला. शंकरांनी कृपा केली नाही तर जन्मभर अशा दुःखात व संशयात राहावे लागणार हे जाणून निराश झाल्यामुळे अभिमान गळला व नम्रता आली ही श्रीरामप्रभूचीच कृपा, त्याने इतक्या दीनवाणीने विनविले की शंकराच्या हृदयांत त्याच्याबद्दल प्रेम उत्पन्न झाले.

चौ.३-४ (१) गरूडा! मार्गी भेटसि मजला- रस्त्याने मी परठिकाणी जात असता वाटेत तू भेटलास. अशा संशयाचा निरास उभ्या उभ्या सांगून होत नाही, वगैरे निमित्त पुढे केले आहे हे पुढे शंकरच सांगणार आहेत. कैलासास परत जाऊन त्याला समजाऊन सांगता आले नसते असे नाही, पण श्रीरामकृपेने तो वाटेतच भेटला याचा फायदा घेऊन त्याचा अहंकार जिरवावयाचा आहे. (क) सत्संग = संतसमागम म्हणजे संतमुखाने हरिकथाश्रवण. उत्तर हिंदुस्थानात सत्संगाश्रम, सत्संगमंडळ अशा संस्था आहेत व तेथे हरिकथाश्रवण कथनादि करतात. संतमुखाने दीर्घकाळ श्रवण केल्याशिवाय संशयभंग = संशयनाश, मोहनाश होत नाही. हे पुढे दोह्यांत अगदी स्पष्टच सांगितले आहे.

चौ.५-६ (१) तिथे रूचिर हरिकथा ऐकणे- संतमुखाने जे श्रवण करावयाचे ते सुंदर हरिकथांचे, सगुणांच्या चरित्रांचेच श्रवण केले पाहिजे व ती चरित्रे वर्णित बहुपरी मुनिगणे- मुनिजनांनी वर्णिलेली म्हणजे परंपरागत पाहिजेत. मुनि वेदशास्त्रांचे पालन करणारे असल्याने त्यांनी वर्णिलेल्या हरिकथांत 'नानापुराण निगमागम संमत' असेच वर्णन असणार. ल.ठे. येथे संत = सद्‌गुरू असा अर्थ आहे, व तो पुढे गरूडाच्या मुखानेच स्पष्ट केला जाणार आहे. (९३।५ पहा) (क) गरूडाला रामस्वरूपाविषयी मोह झाला असल्याने

त्याने रामचरित्रच श्रवण केले पाहिजे. म्हणून सांगतात की ज्या कथेत आरंभी मध्ये आणि शेवटी, म्हणजेच अथपासून इतिपर्यंत सर्व कथेत भगवान रामचंद्रांचेच वर्णन असेल, रामचरित्र हाच प्रतिपाद्य = प्रतिपादन करण्याचा, विषय असेल व राम = रघुनाथच प्रभु = सर्व समर्थ, सर्व श्रेष्ठ, परमात्मा परमेश्वर म्हणून प्रतिपादन केले असेल अशीच हरिकथा पुष्कळ काळपर्यंत श्रवण केली पाहिजे. हाच सिद्धांत इतर देवतांच्या चरित्रांना सुद्धा लागू आहे.

हिं. *।नित हरिकथा होत जहँ भाई।पठवउँ तहाँ सुनहु तुम्ह जाई।।७।।*
।जाइहि सुनत सकल संदेहा।रामचरन होइहि अति नेहा।।८।।
दो. *।बिनु सतसंग न हरि कथा ते हि बिनु मोह न भाग।।*
।।मोह गएँ बिनु रामपद होई न दृढ अनुराग।।६१।।

म. *।नित्य हरिकथा होते जेथे।करा श्रवण जा धाडू तेथे।।७।।*
।श्रवणे जाति सकल संदेह।रामचरणि अति उपजे स्नेह।।८।।
दो. *।विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात।।*
।।मोहनाशविण रामपदिं दृढ अनुराग न तात।।६१।।

अर्थ- जेथे नित्य नियमाने हरिकथा होत असते तेथे मी तुम्हाला धाडतो, तेथे जाऊन श्रवण करा.।।७।। तेथे श्रवण केल्याने सकल संदेह जातील व श्रीरामचरणी अत्यंत स्नेह (= अनुराग) उत्पन्न होईल.।।८।। हे तात! सत्संगा शिवाय हरिकथा (श्रवण) नाही. आणि त्याशिवाय मोह जात नाही, मोहनाश झाल्याशिवाय रामचरणी दृढ प्रेम (स्नेह, अनुराग) प्राप्त होत नाही.।।दो.६१।।

टीका. चौ.७-८ (१) मी तुमच्या संशयाचे निराकरण करू शकेन अशी परिस्थिती आज नाही, तथापि तुम्ही निराश होण्याचे कारण नाही. तुम्हाला संशयहानि होऊन दृढ रामभक्ति मिळाली म्हणजे झाले. मी तुम्हाला आता अशा एका संताकडे धाडतो की जेथे मी म्हणालो तशी सुंदर रामकथा रोज नियमाने होत असते व तेथे तुम्ही सहज जाऊ शकता. तेथे जाऊन श्रवण करा म्हणजे तुमचे कार्य होईल.

दो. (१) विण सत्संग न हरिकथा- हरिकथा = हरिकथा श्रवण,

संतसद्‌गुरूमुखानेच घडले पाहिजे. इतरांच्याजवळ हरिकथा श्रवण करण्याने हित तर नाहीच होणार पण अनेक नवे संशय, भ्रम निर्माण होतील. ल.ठे- संत सद्‌गुरू भेट कशी होईल हे पूर्वी भक्तिगीतेत प्रभूंनी सांगितले आहे. संतभेट झाल्यानंतर रामभक्ति प्राप्तीचा पुढील क्रम येथे या दोह्यांत सांगितला. संतसंग, तेथे हरिकथा श्रवण त्याने मोहनाश, आणि मोहनाशानंतर संतकृपेनेच रामभक्तिलाभ असा हा क्रम आहे. (क) मोह दोन प्रकारचा, एक आत्मस्वरूपाविषयीचा व दुसरा अवतार चरित्राविषयीचा. कुठे कोणाकडे जावयाचे ते आता सांगतात.

हिं. *।मिलहिं न रघुपति बिनु अनुरागा।किएँ जोग तप ग्यान बिरागा।।१।।*
।उत्तर दिसि सुंदर गिरी नीला।तहँ रह काक भुशुंडी सुसीला।।२।।
।राम भगति पथ परम प्रबीना।ग्यानी गुन गृह बहु कालीना।।३।।
।राम कथा सो कहइ निरंतर।सादर सुनहिं बिबिध बिहंगबर।।४।।
।जाइ सुनहु तहँ हरिगुन भूरी।होइहि मोहजनित दुख दूरी।।५।।
।मैं जब तेहि सब कहा बुझाई।चलेउ हरषि मम पद सिरु नाई।।६।।

म. *।रघुपतिलाभ न विण अनुरागां।ज्ञान योग तप करूनि विरागां।।१।।*
।उत्तरेस गिरि नील मनोहर।काक भुशुंडी सुशील वसे वर।।२।।
।रामभक्तिपथिं परम प्रवीण।ज्ञानी गुणगृह बहु-कालीन।।३।।
।रामकथा तो गाइ निरंतर।ऐकति सादर विविध विहंगवर।।४।।
।ऐक तिथें जा हरिगुण भूरी।होतिल मोहज दुःखे दूरी।।५।।
।मी त्यां कथित सकल समजाउनि।हर्षित निघे पदीं शिर नमवुनि।।६।।

अर्थ- रघुपतीची प्राप्ति (सगुण साक्षात्कार) = भेट दृढ अनुरागाशिवाय केवळ वैराग्याने, ज्ञानाने अथवा योग (याग) तप करून होत नाही.।।१।। उत्तर दिशेला मनोहर नील पर्वत आहे, त्यावर सुशील काकभुशुंडी राहतो.।।२।। तो रामभक्ती मार्गात परम प्रविण असून ज्ञानी व सद्‌गुणांचे धाम आहे आणि फार पुरातन काळचा (बहु कालीन) आहे.।।३।। तो नित्य नियमाने रामकथेचे गान (सविस्तर कथन) करीत असतो, आणि नाना प्रकारचे श्रेष्ठ पक्षी श्रवण करतात.।।४।। तिथे जा व हरिगुण (हरिचरित्र) पुष्कळ श्रवण करा म्हणजे मोहापासून उत्पन्न झालेली तुमची

सर्व दुःखे दूर होतील.।।५।। मी त्याला सगळे समजाऊन सांगितले तेव्हा तो (माझ्या) चरणांना वंदन करून गेला.।।६।।

टीका. चौ.१ (१) मोह गेल्याशिवाय रामपदीं दृढ अनुराग होत नाही असे मागल्या दोह्यांत सांगितले व त्याच्या पुढली पायरी येथे सांगितली, म्हणून येथील अनुराग = दृढ अनुराग समजणे भाग आहे. तप वैराग्य, योग आणि ज्ञान यांनी कदाचित कोणा एखाद्याला मोक्ष मिळेल पण रघुपतीची प्राप्ती होणार नाही. श्री रघुनाथ स्वतःच म्हणाले आहेत की ज्ञान 'करूनि कष्ट जरि मिळे कुणाला। भक्तिहीन तो प्रिय नहिं मजला।।' (४५।४) ही चौपाई मागील दोह्याचा अर्थ पूर्ण करणारी कमलिनी आहे.

चौ.२-५ (१) नील गिरीचे सविस्तर वर्णन पूर्वी केले आहे. (क) काकभुशुंडी सुशील- कावळा हा पक्ष्यांत चांडाल, सर्व प्रकारे दुःशील, दुष्ट असतो. अशा दुष्टाकडे मला का पाठवितात असे गरूडाला वाटू नये म्हणून सांगितले की तो कावळा असला तरि दुष्ट नसून उत्तम शीलाचा आहे. (ख) रामभक्तिपथिं परम प्रवीण- भक्तिमार्गात प्रवीण कोणाला म्हणावे हे पुढे भुशुंडीने गरूडासच सांगितले आहे. 'प्रभु विरंचि मशका करिति।मशकाहुनि अज हीन।। हे जाणुनि संशय तजुनि रामहि भजे प्रवीण' (१२२म) भगवान प्रभु रामचंद्र वाटेल ते करण्यास समर्थ आहेत हे जाणून सर्व प्रकारचे संशय सोडून जो रामाला भजत राहील तो प्रवीण. हा तर परम प्रवीण आहे. भाव हा आहे की रघुपतीचा प्रभाव तो उत्तम प्रकारे जाणतो व रघुपति विषयींचे सर्व संशय दूर करण्याची त्याची पात्रता आहे व तो रामभजनाशिवाय दुसरे काहीच करीत नाही. परम प्रवीण भक्त असून ज्ञानी आहे. म्हणजे भक्तिप्रधान ज्ञानी आहे हे सुचविले. पुढे दोह्यांत गरूडाविषयी याच्या उलट क्रम आहे. 'ज्ञानी भक्त शिरोमणी' असे म्हणून ज्ञान प्रधान भक्त आहे असे सुचविले आहे. हा भेद पुढेही दिसेल. (ग) या चौपायांतील बाकीच्या गोष्टी एवढ्याचसाठी सांगितल्या की संतांच्या कृपेने रामभक्ति प्राप्त होण्यास संत कसा असावा याचे जे वर्णन केले ती सर्व संतलक्षणे भुशुंडीत परिपूर्ण आहेत हे गरूडास कळावे. (घ) बहुकालीन = फार पुरातन काळातला. तो गरूडाला जी कथा सांगतो ती त्याने २७ कल्पांपूर्वी श्रवण केलेली व २७ कल्पें तो रोज सांगत असलेली सांगतो. इतका

अनुभवी व असा सर्व सद्‌गुण संपन्न रामभक्त संत दुसरा नाही.

चौ. ६ (१) मी त्या कथित सकल समजाउनि- दो ५६-५७ मध्ये केलेले नील पर्वताचे सर्व वर्णन सविस्तर सांगितले. (क) तलावात स्नान करून जा, वटवृक्षाखाली हरिकथा श्रवणास विहंग जमतात त्यावेळी जा. ध्यान, जप व मानसपूजेच्यावेळी डोळे मिटलेले असतात व बोलावयाचे नसते (हे तुम्हाला माहीत असेलच) म्हणून त्यावेळी जाणे बरे नाही. तो कावळा असला तरि सुशील रामभक्त असल्याने तुमचा योग्य सत्कार करील. (ख) त्याला महाप्रलयाच्यावेळी सुद्धा मरण नाही. (ग) मग योग्यवेळी सर्व सुखदायक रामकथा सांगण्याविषयी, अगदी नम्रतेने, सेवकभावाने, दीनवाणीने त्याला गुरू मानून प्रार्थना करा. मी पक्षिराज, हरियान इ. सर्व मोठेपणा विसरून दीन बना म्हणजे सर्व काही सुरळीत होईल, व त्या काकाच्या कृपेने तुम्ही मोहमुक्त होऊन रामभक्तिसंपन्न परम सुखी व्हाल इत्यादि सांगितले. (घ) ऐकून त्याला हर्ष झाला व तो वंदन करून गेला. <u>प्रयाण समयी होणारा हर्ष = उत्साह कार्यसिद्धि सूचक शुभ शकुन आहे.</u> नारदाकडे, ब्रह्मदेवाकडे व शंकराकडे जाण्यास निघाला तेव्हा एकदाही हर्ष झाला नाही व कार्य झाले नाही. या हर्षामुळे त्यालाही धीर आला असेल की आता कार्य होणार.

हिं. ।ताते उमा न मैं समुझावा ।रघुपति कृपाँ मरमु मैं पावा ।।७।।
।होइहि कीन्ह कबहुँ अभिमाना ।सो खोवै चह कृपानिधाना ।।८।।
।कछु तेहि ते पुनि मैं नहिं राखा ।समुझइ खग खगही कै भाषा ।।९।।
।प्रभु माया बलवंत भवानी ।जाहि न मोह कवन अस ग्यानी ।।१०।।
दो. ।ग्यानी भगत सिरोमनि त्रिभुवनपति कर जान ।।
।।ताहिं मोह माया नर पावँर करहिं गुमान ।।६२रा।।

म. ।मी न उमें! त्याला उपदिशलें ।रघुपति कृपें मर्म मज कळलें ।।७।।
।कधिं असेल अभिमान किं झाला ।उपटूं बघति कृपाब्धि त्याला ।।८।।
।आणिक मी न ठेविला त्यासीं ।जाणतात खग खग-भाषेसी ।।९।।
।प्रभु-माया बलवंत भवानी ।मोहि न ज्यास कवण कीं ज्ञानी ।।१०।।
दो. ।ज्ञानी भक्तशिरोमणी त्रिभुवनपतिचे यान ।।
।।त्यास मोहि माया नर पामर करिति गुमान ।।६२रा।।

अर्थ- उमे! रघुपतीच्या कृपेने मला मर्म कळले म्हणून मी त्याला उपदेश केला नाही.।।७।। त्याला कधी तरी अभिमान झाला असेल व कृपासागर रघुपति तो उपटून टाकू पहात आहेत (म्हणून मी त्याला काकाकडे पाठविला).।।८।। मी त्याला ठेऊन घेतला नाही याचे आणखी कारण म्हणजे खगांची भाषा खगांना (चांगली) समजते.।।९।। भवानी! प्रभूची माया अशी बलवान आहे की ज्याला ती मोहू शकणार नाही असा ज्ञानी कोण आहे? (कोणीच नाही).।।१०।। ज्ञानी भक्तशिरोमणी आणि त्रिभुवनपति नारायणाचे व विष्णुचे वाहन (यान) असा जो गरूड त्याला सुद्धा मोहित केला! (तरीही) नीच मनुष्य व्यर्थ घमेंड करतातच.।।दो.६२रा।।

टीका. चौ.७-८ (१) मी न उमे त्याला उपदिशले- मी त्याला उपदेश करू शकलो असतो व त्याचा मोह गेला असता पण मी तसे केले नाही. मी उपदेश केला असता तर कदाचित त्याचा अभिमान कमी न होता कदाचित एक नवा अभिमान रूजला असता की माझे गुरू महेश्वर! हल्ली सुद्धा पुष्कळ माणसे आपल्या गुरूंची जी स्तुती दुसऱ्याजवळ करतात ती केवळ आपला मोठेपणा मिरवण्यासाठीच असते. वास्तविक पाहतां त्यांची गुरूनिष्ठा व गुरूप्रेम नसल्यासारखेच असते. गरूड पक्षिराज हरिवाहन असून त्याने कावळ्यास शरण जाण्याने अभिमानाचा जसा नायनाट होईल तसा नारद ब्रह्मदेव यानी ठेऊन घेतला असता तर झाला नसता. (क) रघुपति कृपे मर्म मज कळले- भगवंताच्या लीलेतील मर्म मला त्यांच्याच कृपेने कळले. गरूडाला केव्हातरि अभिमान झाला व तो समूळ नष्ट करण्यासाठी रघुपतींनी रणक्रीडेची संधि साधून आपल्या मायेला प्रेरणा देऊन गरूडाला मोहित करून काकाला शरण जाण्यास लावण्याची प्रेरणा देली. हे मर्म मला कळले म्हणून त्याला ठेऊन न घेता काकाकडे पाठविला. प्रभूंनी त्याला मोहित केला ही त्याच्यावर कृपा केली, कारण आता पुन्हा त्याला अभिमान उत्पन्न होणार नाही आणि तो प्रेमी भक्त बनेल. 'पहा स्वभाव सहज रामाचा।नुरविति कधिं अभिमान जनाचा' (७४।५) आपल्या सेवकाला, भक्ताला, झालेला अभिमान राम कधी राहू देत नाहीत. कारण 'नाना शूलद संसृति मूलहि।सकल शोकदायक अभिमान हि।। यास्तव करिति कृपानिधि दूरी। दासांवर ममता अति भूरी' (७४।६-७). गरूडाला

ठेऊन न घेण्याचे हे मुख्य कारण सांगितले. आता अगदी गौण कारण सांगतात.

चौ.९(१) जाणतात खग खगभाषेसी- खगांना खगांची भाषा जितकी उत्तम समजेल तितकी अन्य भाषा जरि ते जाणत असले तरि समजणार नाही. महेशांना खगांची भाषा उत्तम समजत होती व गरूडाला संस्कृत भाषा उत्तम येत होती. शंकरांनी खगभाषेत सुद्धा त्याला रामकथा संगितली असती पण त्याचा गर्व हरण करणे मुख्य ध्येय असल्याने मर्यादापालनही केले. आता उपसंहार करतात.

चौ.१० व दो.(१) भवानी! म्हणण्यात भाव हा की तुम्ही भवानी असून तुम्हाला सुद्धा हरिमायेने इतक्या मोहित केल्या होत्या की तुम्ही सती पतिव्रता असून मी स्वतः तुम्हाला पुष्कळ समजाऊन सांगितले तरि पटले नाही. तुम्ही जगांतील कोणाही ज्ञानी मनुष्याला मोहू शकता. 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति' (सप्तशती) असे भवानी विषयीच म्हटले आहे मग आता सांगा की असा कोण ज्ञानी असेल की ज्याला राममाया मोहित करू शकणार नाही? नुसत्या ज्ञान्यांची व महाज्ञान्यांची कथा ती काय? (क) ज्ञानीभक्तशिरोमणि- यान- पूर्वी म्हटले आहे की 'गरूड महाज्ञानी गुणराशी। हरिसेवक अति निकट निवासी' (५५।३) यांत 'भक्त शिरोमणि' म्हटले नाही, हरिसेवक = भक्त म्हटले आहे, म्हणून ज्ञानी भक्तांचा शिरोमणि असा अर्थ करणे जरूर आहे. ज्ञानी आणि भक्तशिरोमणी असा अर्थ करणे योग्य नाही, कारण त्यामुळे उपक्रमोपसंहारात विसंगति निर्माण होते. दोन्ही ठिकाणी ज्ञानालाच प्राधान्य दिले आहे. ज्याला श्रीविष्णुचे व श्रीनारायणाचे रोज दर्शन होते, लक्ष्मी नारायण ज्याच्या पाठीवर बसतात व जो ज्ञानीभक्तांत अग्रगण्य आहे, तो सुद्धा हरिमायेने मोहित झाला. असे असता मनुष्य प्राणी जर म्हणतील की आम्ही ज्ञानी, जीवन्मुक्त झालो आता आम्ही मायेला भीत नाही, ती नटी आता आमचे काय वाकडे करणार इ. तर ते पामर होत. ही त्यांची बडबड व या त्यांच्या भावना म्हणजे नुसती व्यर्थ घमेंड होय.

श्रीरामचरित मानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय ७वा समाप्त.

अध्याय आठवा

हिं.दो. *।सिव बिरंचि कहुँ मोहइ को है बपुरा आन।।*
।।अस जियँ जानि भजहिं मुनि मायापति भगवान।।६२म।।

म.दो. *।शिव-विरंचिना मोहते कोण बापुडा आन।।*
।।हे हृदिं जाणुनि भजति मुनि मायापति भगवान।।६२म।।

अर्थ- केवळ कल्याण स्वरूप (= शिव) आणि विश्वाची विशेष रचना करणारे (= विरंची) ब्रह्मदेव याना सुद्धा जी मोहते त्या हरिमायेपुढे इतर बिचाऱ्या जीवांची किंमत काय? असे हृदयांत जणून मुनि = ज्ञानी सुद्धा मायापति भगवान श्रीरघुपतीचे भजन करतात.।।दो.म.।।

टीका. (१) शिव आणि ब्रह्मदेव यांची माया इतर जीवांना मोहू शकते. पण राममायेपुढे यांच्या माया शक्तीचे काही चालत नाही. मग जे जन्मताच अविद्यावश झालेले इतर जीव ते भगवंताच्या कृपेने सद्‌गुरूकृपा होऊन ज्ञानी झाले तरि हरिमाये पुढे ते अगदी क्षुद्र होत. (क) मुनि = ज्ञानी. 'मम बल भक्तां स्वबल तयांना।काम कोप हे रिपु उभयांना।। हे जाणुनि पंडित मज भजती। ज्ञान लाभि हि न भक्ती त्यजती' (३।४३।९-१०) असे भगवंतांनीच म्हटले आहे. भजणे = भगवंतास अनन्य भावाने शरण जाऊन सद्‌गुणाचे ध्यान, मानसपूजा, नामजप, आणि हरिकथा श्रवणादि करणे. (ख) मायापति भगवान- माया भगवंताच्या ताब्यात आहे. ते सदा प्रसन्न असले म्हणजे माया बाधा करू शकत नाही. म्हणून प्रभूची माया अति प्रबल आहे याचे विस्मरण होऊ न देता जे मनाने वाणीने व कृतीने भक्ति, भजन करीत राहतील ते जन्ममरणभयापासून सुटतील.

(२) गरूड काकाकडे का गेला या प्रश्नाचे उत्तर महेशांनी दो ६२रा पर्यंत दिले. या दोह्यांत श्री गोस्वामींनी गरूड मोह कथेचे सार सांगितले. आता काकउरगाद संवाद कसा झाला या पार्वतीच्या साहव्या प्रश्नाचे उत्तर शंकर देतात.

काक-उरगाद संवाद कसा घडला (६३ /१-७३म)

हिं. ।गयउ गरूड जहँ बसइ भुसुंडा।मति अकुंठ हरि भगति अखंडा।।१।।
।देखि सैल प्रसन्न मन भयऊ।माया मोह सोच सब गयऊ।।२।।
।करि तडाग मज्जन जलपाना।बट तर गयउ हृदयँ हरषाना।।३।।
।बृद्ध बृद्ध बिहंग तहँ आए।सुनै राम के चरित सुहाए।।४।।
।कथा अरंभ करै सोइ चाहा।तेही समय गयउ खगनाहा।।५।।
।आवत देखि सकल खगराजा।हरषेउ बायस सहित समाजा।।६।।

म. ।जाइ गरूड जिथं वास भुशुंडा।मति अकुंठ हरिभक्ति अखंडा।।१।।
।मन गिरी दिसतां प्रसन्न झाले।माया मोह शोक सब पळले।।२।।
।करूनि तडागीं मज्जन-पाना।वटतळिं गेला हर्ष बहु मना।।३।।
।वृद्ध वृद्ध जमले हि विहंगम।श्रवणा रामचरित्र हि उत्तम।।४।।
।कथारंभ तो करू पाहे जैं।गेला विहंगपति तेथे तैं।।५।।
।येता बघुनि सकल खगराजा।हर्षे वायस सहित समाजा।।६।।

अर्थ- अकुंठित बुद्धि व अखंड हरिभक्ति असलेला भुशुंडी जेथे वास करतो तेथे गरूड गेला.।।१।। तो नील पर्वत दिसताच मन प्रसन्न झाले, कारण माया, शोक, मोह इ. पळून गेले.।।२।। त्या तलावात स्नान व जलपान करून गरूड वडाच्या झाडाखाली जाण्यास निघाला (गेला) तेव्हा त्याच्या मनाला फार हर्ष झाला.।।३।। सुंदर रामचरित्राचे श्रवण करण्यासाठी वृद्ध वृद्ध (पुष्कळ) पक्षी तेथे जमले आहेत.।।४।। आणि तो (भुशुंडी) कथेचा आरंभ करण्याच्या विचारात आहे तोच (तैं तेव्हा) पक्षिराज गरूड तेथे गेला.।।५।। सर्व खगांचा राजा येत असलेला पाहून त्या पक्षिसमाजासहित त्या वायसाला हर्ष झाला.।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) जाइ गरूड जिथ वास भुशुंडा- ज्या नील पर्वतावर काकभुशुंडी राहतो त्याच्याजवळ गरूड गेला. गरूड या भावनेने गेला मी पक्षिराज, हरिवाहन हा अभिमान सोडून गेला. काकभुशुंडी शब्दांतील काक हा शब्द गाळला. तो काक आहे ही भावना गरूडाने आपल्या मनातून काढून टाकली व तो भुशुंडी (भुशुंड) आहे अशी भावना ठेवली. भुशुंडी मुद्गर विशेष,

एक प्रकारचा मुद्गर (गी.ल.कोष) तो मोह मुद्गर आहे व माझ्या मोहाला कुटून त्याचे चूर्ण करून टाकील या भावनेने गेला. (क) मति अकुंठ- ज्याची बुद्धी कुठे, केव्हाही कुंठीत होत नाही असा, म्हणजे सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, त्रिकालज्ञ असलेला. याने सुचविले की खगराज येत असून त्याला कोणी पाठविला, का पाठविला इ. सर्व गोष्टी त्याला कळल्या. (ख) भक्ति अखंडा- अखंडित भक्तिसंपन्न.

(२) 'मन गिरि दिसतां प्रसन्न झाले'- गिरी नीलगिरी, सुमेरु पर्वताच्या उत्तरेस असलेला असे पूर्वीच (५६।७) वर्णन केले आहे. (क) 'माया मोह...पळले' त्या पर्वताच्या सभोवती आठ मैलाच्या आत माया व मायाकृत विकार यांचा प्रवेश होत नसल्यामुळे त्या हद्दीत शिरताच मायामोहादि नष्ट झाले व त्यामुळे त्या पर्वताची मनोहरता पाहून मन प्रसन्न झाले. हे एकदम कसे घडले याचे गरूडाला आश्चर्य वाटले असेल. तो पुढे या विषयी प्रश्न विचारणार आहे, त्याला हा भुशुंडीचाच प्रभाव वाटला असेल.

चौ.३-४ (१) त्या पर्वतावरील तलावात स्नान करून पाणी प्यायला. फळे किंवा भुजंग भक्षण केले नाहीत. संत दर्शनास जाण्याची मर्यादा येथे दाखविली. (क) हर्ष बहु मना- संत सद्गुरू-दर्शन होणार या भावनेने त्याच्या हृदयांला आनंद झाला व ते झाड दिसताच मनाला उत्साह वाटू लागला. जरा पुढे जातो तो वडाखाली म्हातारे म्हातारे पक्षी दिसले. व त्या सर्वांस खगराजा दिसला.

चौ.५-६ (१) भुशुंडी कथेचा प्रारंभ करण्याच्या बेतात होता तोच पक्षिराज दृष्टीस पडला व कथा सांगणे सुरू केले नाही, जरा थांबला. कथा सुरू झाल्यावर गेला असता तर त्याचे स्वागत सत्कार करणे इच्छा असूनही शक्य झाले नसते. आता स्वागत करतो.

हिं. ।अति आदर खगपति कर कीन्हा।स्वागत पूछि सुआसन दीन्हा।।७।।
।करि पूजा समेत अनुरागा।मधुर बचन तब बोलेउ कागा।।८।।
दो. ।नाथ कृतारथ भयऊँ मैं तब दरसन खगराज।।
।।आयसु देहु सो करौं अब प्रभु आयहु केहि काज।।६३रा.।।

।सदा कृतारथ रूप तुम्ह कह मृदु बचन खगेस।।
।।जेहि कै अस्तुति सादर निज मुख कीन्हि महेस।।६३म.।।

म *।अति आदर खगपतिचा करूनी।शुभासना दे स्वागत पुसुनी।।७।।*
।अनुरागे खगराज पूजला।मधुर वचन मग वदे कावळा।।८।।
दो. *।झालो नाथ कृतार्थ मी तव दर्शनिं खगराज!।।*
।।आज्ञा द्या ते करू अता का येणे प्रभु! आज।।६३रा.।।
।तुम्हि कृतार्थ रूपचि सदा मृदु वदला विहगेश।।
।।ज्याची स्तुति अति आदरे स्वमुखे करिति महेश।।६३म.।।

अर्थ- भुशुंडीने व सर्व पक्षिसमाजाने पक्षिराजाचा अति आदर सत्कार केला, स्वागत करून भुशुंडीने कुशल विचारले व बसण्यास सुंदर आसन दिले.।।७।। त्याने प्रेमाने खगराजाची पूजा केली आणि मग तो कावळा मधुर वचन बोलला.।।८।। हे नाथ! खगराज! मी आज तुमच्या दर्शनाने कृतार्थ झालो. आता आज्ञा द्याल ते मी करतो. प्रभु! आज कोणत्या हेतूने येणे झाले?।।दो.६३रा।। खगराज कोमल वाणीने म्हणाला की ज्यांची प्रशंसा महेशानी आपल्या मुखाने केली ते तुम्ही सदा कृतार्थरूपच आहात.।।६३म।।

टीका. चौ.७-८ (१) अति आदर खगपतिचा केला- त्याला जवळ आलेला पाहताच ते सगळे बसलेले पक्षी भुशुंडीला पुढे करून किंचित वर उडले व पंख फुलवून मस्तक जमिनीवर नमवून त्यास नमन केले. (क) शुभासना दे- उंचजागी दर्भ घालून त्यावर कमळे घालून सुंदर आसन बसण्यास दिले. (ख) पक्षिराज आहे हे जाणून मी संत, साक्षात्कारी रामभक्त इ. विसरून प्रेमाने त्याची पूजा केली व मधुर बोलला. कावळा आणि मधुर भाषण म्हणजे वज्र लोण्यापेक्षा मृदु असल्यासारखेच अघटित, पण 'बके हंस पिक काके व्हावे' (१।३।१) असा संतसमागमाचा अद्‌भुत प्रभाव आहे. अंतःकरण रामभक्तिमय झाल्यावर कावळ्याचा आवाज सुद्धा मधुर झाला. मग माणसांच्या वाणीत मधुरता किती आली पाहिजे याचा विचार करावा. अत्यंत लीनतेशिवाय खरी मधुर वाणी नाही.

दो.रा. (१) नाथ खगराज! आपण पक्षिराज असल्याने माझे स्वामी आहात. 'सेवकसदनी स्वामि आगमन।मंगल मूल अमंगल भंजन' (२।९।५). आपण खगराज असून माझ्यासारख्या अगदी एका बाजूस राहण्याऱ्या कावळ्याकडे आलात यात काही महत्त्वाचा हेतु असणारच, म्हणून या सेवकाला जशी जी आज्ञा द्याल त्याप्रमाणे करीन.

दो.म.(१) आपण सदा सर्वदा कृतार्थ झालेलेच आहात. माझ्या येण्याने कृतार्थ झालात असे नव्हे. महादेवांनी मुक्तकंठाने तुमची प्रशंसा उगीच नाही केली!

हिं. *।सुनहु तात जेहि कारन आयउँ।सो सब भयउ दरस तव पायउँ।।१।।*
।देखि परम पावन तव आश्रम।गयउ मोह संशय नाना भ्रम।।२।।
।अब श्रीराम कथा अति पावनि।सदा सुखद दुख पुंज नसावनि।।३।।
।सादर तात सुनावहु मोही।बार बार बिनवउँ प्रभु तोही।।४।।
।सुनत गरूड कै गिरा बिनीता।सरल सुप्रेम सुखद सुपुनीता।।५।।
।भयउ तासु मन परम उछाहा।लाग कहै रघुपति गुन गाहा।।६।।

म. *।तात! ऐकणे आलो ज्यास्तव।ते झाले, घडले दर्शन तव।।१।।*
।बघुनि परम पावन तव आश्रम।विगत मोह संशय नाना भ्रम।।२।।
।आता रामकथा अति पावन।सदा सुखद दुःखाद्रि-विनाशन।।३।।
।तात! ऐकवा सादर मजला।पुनःपुन्हा प्रभु! विनंति तुजला।।४।।
।ऐकत गरूड-गिरा सुविनीता।प्रेमळ सरळ सुखद सुपुनीता।।५।।
।परमोत्साह तया मनिं भरला।रघुपति गुणगण सांगु लागला।।६।।

अर्थ- हे तात! ऐकावे, मी ज्या हेतूने ज्यासाठी आलो ते (कार्य) झाले व तुमचे दर्शन घडले.।।१।। तुमचा परम पावन आश्रम पाहूनच माझा मोह नाना संशय व नाना भ्रम नष्ट झाले.।।२।। आता हे तात! आपण श्रीरामचंद्रांची अत्यंत पावन करणारी, सदा सुख देणारी आणि दुःख पर्वताचा विनाश करणारी कथा आदरपूर्वक मला सांगा, प्रभु मी तुला पुनःपुन्हा एवढीच विनंती करतो.।।३-४।। गरूडाची अत्यंत नम्र, प्रेमळ, सरळ, सुखदायक, आणि अति पवित्र वाणी ऐकताच त्या काकाच्या मनात परम उत्साह

भरला, व तो (भुशुंडी) रघुपतीचे गुणगण (रघुपतीकथा-चरित्र) सांगू लागला.।।५-६।।

टीका. चौ.१-२ (१) तात ऐकणे- गरूड भुशुंडीला पित्यासमान मानून बहुवचनाने आदराने संबोधित आहे, पण पुढे तोही = तुला, तुजला हे अति प्रीतिदर्शक एकवचन वापरतो. (क) ज्यास्तव आलो ते झाले. मी ज्या कामासाठी आलो ते तुमचे दर्शन होण्याच्या पूर्वीच नुसत्या तुमच्या आश्रमाच्या दर्शनाने झाले, असा परम पावन प्रभावी तुमचा आश्रम आहे, मग तुमचा प्रभाव किती असेल याची कल्पनाच करवत नाही. नारद व ब्रह्मदेव जे करू शकले नाहीत ते केवळ तुमच्या परम पावन आश्रमाच्या दर्शनाने एका क्षणांत घडले, आणि माझ्या परम भाग्याने तुमचे दर्शन घडले. (ख) मला रघुपतीच्या चरित्राबद्दल फार मोह झाला होता व नाना प्रकारच्या संशयानी व विविध भ्रमानी हृदय ग्रासले होते. तुमच्या कृपेने त्या मोहादिकांचा निरास होईल या हेतूने आलो होतो, पण ते कार्य आधीच झाले. 'का येणे प्रभु-आज' या प्रश्नाचे उत्तर दिले.

चौ.३-४ (१) पुनःपुन्हा प्रभु विनंति तुजला- 'आज्ञा द्या ते करू अता' असे तुम्ही प्रभु असून म्हणालात ते तुमच्या सारख्यांनाच शोभते. पण तूच माझा प्रभु आहेस मी तुझा सेवक आहे, तुला आज्ञा देण्याचा माझा अधिकार नाही. ज्याची प्रशंसा महेशांनी केली त्याला आज्ञा देणारा प्रभु रघुपतीशिवाय कोणी नाही. म्हणून वारंवार इतकीच विनंती प्रार्थना करतो की मला रामचरित्र ऐकवा. मला दुसरे काही नको. (क) ल.ठे. गरूड एकाच चौपाईत 'सुनावहु' = ऐकवा असे अति आदराने बहु वचनाने म्हणाला व या चरणांत 'तो ही तुजला' हे एकवचन वापरले. या विसंगतीने गोंधळाने हे दाखविले की अति प्रेमवश झाल्याने व कृतज्ञतेने मन व्याप्त झाल्याने त्याला पूर्वापार संदर्भाचे भान राहिले नाही. कोणत्याही रसाने एकाएकी वेगाने हृदय व्यापले की असेच होते. भयाने सुग्रीवाचे असेच झाले आहे. (४।१।४पहा).

चौ.५-६ (१) गरूड गिरा सुविनीता- पक्षिराज असून काकाला 'प्रभु!' म्हणाला व वारंवार विनवितो असे म्हणाला याने अत्यंत नम्रता, लीनता दिसली. (क) प्रेमळ तात, तात! असे दोनदा म्हणाला व वाणीचा जो गोंधळ

उडाला त्याने व बोलण्याच्या पद्धतीने प्रेमळपणा दिसला. (ख) सरळ- मोहसंशय भ्रम झाले होते पण गेले, इत्यादि सांगितले. शंकरांनी प्रशंसा केल्याचे सांगितले. इत्यादिने सरळपणा दिसला, काही लपवालपवी केली नाही. (ग) सुखद सुपुनीता- सदा सुखद, अति पावन दुःखाद्रिविनाशक रामकथा सांगण्याविषयी विनंति केली म्हणून सुखद व अतिपावन. १।११२।६-८ पहा.

वि.ल.ठे- आता ६४।७ या पुढल्या चौपाईपासून ६७।६ पर्यंत शंकर भुशुंडीने गरूडास सांगितलेल्या श्रीरामचरितमानसाची अनुक्रमाणिकाच पार्वतीस सांगत आहेत. महेशांनी पार्वतीला जी रामचरितमानस कथा सांगितली आणि जिचा उपसंहार दो.५२ मध्ये केला त्या रामचरितमानसाचीच ही संक्षिप्त अनुक्रमणिका आहे. या भुशुंडीकथित मानसांत शंकरांनी समयानुसार जी भर घातली त्या कथांचा अंतर्भाव नाही. त्या कथा म्हणजे मनुशतरूपाख्यान व प्रतापभानुचरित्र. (क) पुढील वर्णन अनुक्रमणिका वजा असल्याने टीकेची फारशी आवश्यकता नाही, कारण पुढील सर्व कथा पूर्वी सांगितल्या गेल्या आहेत. ६४।७-६८।६ यातील रामचरित्रास 'मानसमूल', 'मूलरामायण' अशी नावे मानस सांप्रदायिकात आहेत. पुढील अनुक्रमाणिकेत एकंदर ८४ कथांचा उल्लेख आहे. जणू ८४ लक्ष योनीतील येरझाऱ्या थांबविणारे हे ८४ कथाप्रसंग आहेत. गूढार्थ चंद्रिकेत मुख्य प्रकरणांना दिलेली नावे या अनुक्रमणिकेतीलच आहेत हे वाचकांच्या ध्यानी आले असेलच.

भुशुंडी कथित श्रीरामचरित मानस (६४।७ - ६८।६)

हिं. ।प्रथमहि अति अनुराग भवानी।रामचरितसर कहेसि बखानी।।७।।
।पुनि नारद कर मोह अपारा।कहेसि बहुरि रावन अवतारा।।८।।
।प्रभु अवतार कथा पुनि गाई।तब सिसु चरित कहेसि मन लाई।।९।।
हिं.दो. ।बालचरित कहि बिबिधि बिधि मन महँ परम उछाह।।
।।रिषि आगवन कहेसि पुनि।श्रीरघुबीर बिबाह।।६४।।

म. ।अति अनुरागें प्रथम भवानी।रामचरित-सर सुंदर वानी।।७।।
।मग नारद-मोहास अपारा।वदे पुढे रावण अवतारा।।८।।

।प्रभु अवतार कथा मग सांगे।मग शिशुलीला अति अनुरागे।।९।।

दो. *।वदे बालचरिता विविध मनी परम उत्साह।।*

।।ऋषि आगमना वदे मग श्रीरघुवीर-विवाह।।६४।।

अर्थ- हे भवानी! भुशुंडीने प्रथम श्रीरामचरिताचे सुंदर मानस सरोवराच्या रूपकाने अत्यंत प्रेमाने वर्णन केले.।।७।। मग नारदास झालेला अपार मोह वर्णन केला, व नंतर रावणाच्या अवताराची कथा सांगितली.।।८।। त्यानंतर प्रभूच्या अवताराची कथा सांगितली, व मग अतिशय प्रेमाने शिशुलीला कथन केल्या.।।९।। नंतर विविध प्रकारचे बालचरित्र (बाललीला) अत्यंत उत्साहाने सांगितले. नंतर विश्वामित्र ऋषींचे आगमन आणि श्रीरघुवीरविवाह या कथा सांगितल्या.

टीका. (१) 'रामचरित-सर सुंदर वानी' बालकाण्डारंभी श्रीगोस्वामींनी आपल्या श्रीरामचरिताचे वर्णन जसे मानस सरोवराच्या रूपकाने केले आहे, तसेच सुंदर वर्णन भुशुंडीने आपल्या श्रीरामचरितमानसाचे केले. बालकांडात केलेले वर्णन म्हणजेच भुशुंडीने वर्णिलेले रामचरितमानस-रूपक नव्हे. तुलसी मानसांत मानसरूपकानंतर याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवाद, सतीमोह, पार्वती जन्मादि विवाह आणि षण्मुखजन्म ही प्रकरणे अधिक आहेत. (क) नारदमोहकथेपासून पुढील सर्व प्रकरणे तुलसी मानसांत आहेत. (ख) रावण-अवतार भुशुंडीमानसांत शिवगण रावण कुंभकर्ण झाले आहेत. (ग) प्रभु अवतार- भुशुंडीमानसांत श्रीशेषशायी नारायणाचा रामावतार आहे व तो नारदशापामुळे आहे. (घ) शिशुचरित्र व बालचरित्र अति प्रेमाने व परम उत्साहाने वर्णन केले, याचे कारण भुशुंडी बालरूप रघुपतीचा उपासक आहे. हे आठ कथाप्रसंग बालकांडात आहेत. (ङ) रघुवीरविवाह प्रकरणात परशुराम प्रसंग व इतर पोट प्रकरणे आहेत.

हिं. *।बहुरि राम अभिषेक प्रसंगा।पुनि नृप बचन राज रस भंगा।।१।।*

।पुरबासिन्ह कर बिरह बिषादा।कहेसि राम लछिमन संबादा।।२।।

।बिपिन गवन केवट अनुरागा।सुरसरि उतरि निबास प्रयागा।।३।।

।बालमीक प्रभु मिलन बखाना।चित्रकूट जिमि बसे भगवाना।।४।।

।सचिवागवन नगर नृप मरना।भरतागवन प्रेम बहु बरना।।५।।

।करि नृप क्रिया संग पुरबासी।भरत गए जहँ प्रभु सुख रासी।।६।।
।पुनि रघुपति बहु बिधि समुझाए।लै पादुका अवधपुर आए।।७।।
।भरत रहनि सुरपति सुत करनी।प्रभु अरू अत्रि भेंट पुनि बरनी।।८।।

म. *।वदे राम अभिषेक प्रसंगा।मग नृपवचन राज्य रस भंगा।।१।।*
।पुरवासीजन विरह विषादा।वदे राम लक्ष्मण संवादा।।२।।
।विपिन गमन नाविक अनुरागा।पार सुर नदी वास प्रयागा।।३।।
।प्रभु वाल्मिकी मिलन वर्णिले।चित्रकूटि भगवंत राहिले।।४।।
।सचिवागमन नगरिं नृपमरणा।भरतागमना प्रेम वर्णना।।५।।
।करूनि भूपति क्रिया सपरिजन।गेले भरत जिथे प्रभु सुखघन।।६।।
।कृत रघुपतींनी बहुविध सांत्वन।सहित पादुका नगरिं निवर्तन।।७।।
।भरत राहणी सुरपतिसुत-कृति।प्रभु मुनि अत्रि भेट मग वर्णिति।।८।।

अर्थ- (९) मग रामाभिषेकाचा प्रसंग वर्णन केला. (१०) मग (दशरथ) राजाच्या वचनामुळे झालेला राज्याभिषेकाचा विरस (रसभंग) वर्णन केला.।।१।। (११) अयोध्यावासी लोकांचा विरह विषाद वर्णन केला. (१२) मग रामलक्ष्मणसंवाद सांगितला.।।२।। (१३) रामचंद्रांचे वनात गमन आणि नाविकांचे प्रेम वर्णन केले. (१४) गंगानदी उतरून पलीकडे जाणे व रामचंद्रांची प्रयागात वस्ती (एकरात्र) यांचे वर्णन केले.।।३।। (१५) प्रभु व वाल्मिकी यांची भेट वर्णन केली. (१६) आणि भगवान चित्रकूटावर राहिले त्याचे वर्णन केले.।।४।। (१७) सुमंत्र सचिवाचे अयोध्येत परत येणे व (१८) दशरथराजाचे मरण वर्णिले. (१९) भरताचे मामाकडून परत येणे आणि त्याचे रामप्रेम यांचे वर्णन केले.।।५।। (२०) दशरथ राजांची क्रिया केली आणि (२१) जिथे सुखघन रामचंद्र होते तेथे पुरवासीलोकांसह भरताचे गमन यांचे वर्णन केले.।।६।। (२२) रघुपतींनी नानापरींनी भरताचे सांत्वन केले, आणि (२३) पादुकांसहित भरत अयोध्येस परत आले, आणि (२४) भरताची राहणी वर्णन केली (असे २४-८+१६ कथा प्रसंग अयोध्याकांडात आहेत.) पुढे (१) सुरराजपुत्राची करणी आणि (२) प्रभु रामचंद्र व अत्रिमुनि यांची भेट यांचे वर्णन केले (या दोन कथा मानसांत अरण्यकांडात आहेत) ।।७-८।।

टीका. (१) भुशुंडी मानसांत कौसल्या-राम संवाद व रामसीता संवाद यांचा येथे उल्लेख नाही, पण त्या कथा त्यांनी 'विपिन गमन' प्रसंगात सांगितल्या असतील आणि सुमित्रा-लक्ष्मण संवादही 'विपिन गमन' प्रकरणात सांगितला असेल. (क) पार सुरनदी वास प्रयागा- गंगा उतरून पलीकडे एक वस्ती केली ती आणि प्रयागांत (भरद्वाजांच्या आश्रमात) वस्ती केली ती कथा. यात भरद्वाज भेटीचा स्वतंत्र उल्लेख नसला तरि सर्व रामायणात प्रभु भरद्वाजाश्रमात राहिल्याचेच वर्णन आहे. (ख) चित्रकूटिं भगवंत राहिले. चित्रकूट महिमा व तेथे कसे राहिले वगैरे वर्णन केले. (ग) भरत राहणी- पादुका घेऊन आल्यानंतर भरत कसे कुठे राहिले वगैरे भरतचरित्राचा भाग वर्णन केला.

हिं.दो. ।कहि बिराध बध जेहि बिधि देह तजी सरभंग।।
।।बरनि सुतीछन प्रीति पुनि प्रभु अगस्ति सतसंग।।६५।।
हिं. ।कहि दंडक बन पावनताई।गीध मइत्री पुनि तेहिं गाई।।१।।
।पुनि प्रभु पंचवटी कृत बासा।भंजी सकल मुनिन्ह की त्रासा।।२।।
।पुनि लछिमन उपदेस अनूपा।सूपनखा जिमि कीन्हि कुरूपा।।३।।
।खर दूषन बध बहुरि बखाना।जिमि सब मरमु दसानन जाना।।४।।
।दसकंधर मारीच बतकही।जेहि बिधि भई सो सब तेहिं कही।।५।।
।पुनि माया सीता कर हरना।श्रीरघुबीर बिरह कछु बरना।।६।।

म.दो. ।मग विराध वध ज्यापरीं तनू त्यजी शरभंग।।
।।प्रीति सुतीक्ष्णाची कथित प्रभु अगस्ति सत्संग।।६५।।
म. ।मग दण्डकवन करणे पावन।नंतर जटायु मैत्री वर्णन।।१।।
।प्रभु मग पंचवटीमधि बसले।मुनि निकाय भय सकल निरसले।।२।।
।मग अनुपम उपदेश लक्ष्मणा।शूर्पणखा श्रुति नाक खंडना।।३।।
।त्रिशिरा खरदूषण वध कथिला।मर्म जसे दशकंठ समजला।।४।।
।दशमुख मारीचा संभाषण।कसे जाहले केले वर्णन।।५।।
।मग माया सीतेच्या हरणा।रघुवीराचे विरह वर्णना।।६।।

अर्थ- (३) मग ज्या प्रकारे विराधाचा वध केला, (४) आणि ज्या प्रकारे शरभंगाने देहत्याग केला ते सांगितले. (५) मग सुतीक्ष्णाची प्रीति वर्णन

केली. (६) प्रभु आणि अगस्ति यांचा सत्संग वर्णन केला.।।दो.६५।। (७) मग दंडकवन पावन करणे सांगून (८) जटायुमैत्रीचे वर्णन केले.।।१।। (९) प्रभुनी पंचवटीत वास करून सर्व मुनिसमूहाचे भय दूर केले ते सांगितले.।।२।। (१०) लक्ष्मणाला अनूपम उपदेश केला (११) आणि शूर्पणखेचे नाककान कसे कापले (कुरूप केली) याचे वर्णन केले.।।३।। (१२) मग त्रिशिराखरदूषणांचा वध वर्णन केला. (१३) दशाननाला मर्म कसे समजले ते सांगितले.।।४।। (१४) मग दशमुख (रावण) आणि मारीच यांचे संभाषण कसे झाले ते सांगितले.।।५।। (१५) मग मायासीतेचे हरण आणि (१६) रघुवीराचा विरह यांचे वर्णन केले.।।६।।

टीका.- मायासीतेच्या हरणा- अरण्यकांडात 'प्रतिबिंब सीता' असे जे म्हटले त्याचा अर्थ येथे स्पष्ट केला आहे. मानसांतील अरण्यकांडाच्या १६ विषयांचा उल्लेख येथे वर केलेला आहे, व पुढे चार विषयांचा उल्लेख आहे. ३३२४ ओळींच्या अयोध्याकांडात १६ प्रकरणे आहेत तर ७३७ ओळींच्या अरण्यकांडात २० प्रकरणे आहेत! इतका वर्णनाचा संक्षेप केला आहे.

हिं. ।पुनि प्रभु गीध क्रिया जिमि कीन्ही।बधि कबंध सबरिहि गति दीन्ही।।७।।
।बहुरि बिरह बरनत रघुबीरा।जेहि बिधि गए सरोबर तीरा।।८।।
दो. ।प्रभु नारद संबाद कहि मारुति मिलन प्रसंग।।
।।पुनि सुग्रीव मिताई बालि प्रान कर भंग।।६६रा.।।
।कपिहि तिलक करि प्रभु कृत सैल प्रबरषन बास।।
।।बरनन बर्षा सरद अरु राम रोष कपि त्रास।।६६म.।।

म. ।क्रिया करिति गृध्राची रघुपति।वधुनि कबंध दिली शबरिस गति।।७।।
।पुन्हा विरह वर्णित रघुवीरा।येणे जसे सरोवर तीरा।।८।।
दो. ।प्रभुनारद संवाद मग मारुति मिलन सुयोग।।
।।मैत्री सुग्रीवाशि मग वाली प्राण वियोग।।६६रा.।।
।राज्य सुकंठा प्रभुकृत गिरी प्रवर्षण वास।।
।।वर्णन वर्षा शरद मग प्रभुरूष कीशभयास।।६६म.।।

अर्थ- (१७) मग रघुपतींनी गृध्राची (जटायूची) क्रिया केली आणि (१८)

कबंधाचा वध करून शबरीला गति दिली ते वर्णन केले.।।७।। (१९) पुन्हा विरह वर्णन करीत रघुवीराचे पंपासरोवराच्या तीरी जसे येणे झाले ते वर्णन केले.।।८।। मग (२०) प्रभु व नारद यांचा संवाद वर्णन केला. (येथे अरण्यकाण्ड संपले) नंतर (१) मारुतीच्या भेटीचा सुयोग वर्णन केला. (२) सुग्रीवाशी मैत्री केली व वालीचे प्राण हरण केले त्याचे वर्णन केले. ।।दो.६६रा.।। (४) सुग्रीवाला राज्याभिषेक केला आणि (५) प्रभूंनी प्रवर्षण गिरीवर वास केला त्याचे वर्णन केले. (६) वर्षा व शरद यांचे वर्णन केले. (७) प्रभु रघुनाथाचा रोष आणि (८) कीशांचे भय यांचे वर्णन केले.।।दो.६६म.।। (येथपर्यंत किष्किंधाकांडातील आठ (८) प्रकरणांचा उल्लेख केला. पुढे चार प्रकरणाचा उल्लेख आहे.) किष्किंधाकांड ३९० ओळींचे आहे.

हिं. *।जेही बिधि कपिपति कीस पठाए।सीता खोज सकल दिसि धाए।।१।।*
।बिबर प्रबेस कीन्ह जेहि भाँती।कपिन्ह बहोरि मिला संपाती।।२।।
।सुनि सब कथा समीरकुमारा।नाघत भयउ पयोधि अपारा।।३।।
।लंकाँ कपि प्रबेस जिमि कीन्हा।पुनि सीतहि धीरजु जिमि दीन्हा।।४।।
।बन उजारि रावनहि प्रबोधी।पुर दहि नाघेउ बहुरि पयोधी।।५।।
।आए कपि सब जहँ रघुराई।बैदेही की कुसल सुनाई।।६।।

म. *।पाठवि केवीं कपीश कीशां।सीता शोधां जाति सब दिशां।।१।।*
।कसे कपी ते विवरीं जाती।मग कपींस भेटे संपाती।।२।।
।ऐकुनि कथा समीरकुमार।उल्लंघीहि पयोधि अपार।।३।।
।लंकाप्रवेश कपिने केला।कसा धीर दिधला सीतेला।।४।।
।वन भंगुनि रावणा प्रबोधी।पुर जाळुनि लंघिला पयोधी।।५।।
।रघुपतिपाशिं सकल कपि आले।वैदेही कुशलाला वदले।।६।।

अर्थ- (९) कपीश सुग्रीवाने सीता शोधासाठी कपींना कसे पाठविले आणि ते सर्व दिशांस कसे गेले हे वर्णन केले.।।१।। (१०) कपींनी विवरांत कसा प्रवेश केला व (११) त्यांना संपाती कसा भेटला हे सांगितले.।।२।। (१२) समीरकुमार (पवनसुत) हनुमंताने (संपाती व जांबवान यांनी सांगितलेली) सर्व कथा कशी ऐकली ते वर्णन केले. (येथे किष्किंधाकांड

समाप्त झाले.) (१) पवनकुमार अपार सागर उल्लंघून गेला.।।३।। (२) त्या कपीने लंकेत प्रवेश कसा केला, (३) व सीतेला कसा धीर दिला ते वर्णन केले.।।४।। अशोकवनाचा विध्वंस करून (५) रावणाला उपदेश कसा केला आणि (६) लंकापूर जाळून (७) पुन्हा समुद्र उल्लंघन केला ते वर्णन केले.।।५।। (८) ते सर्व कपि रघुपतिपाशी आले आणि (९) वैदेहीचे कुशल सांगितले ते सर्व वर्णन केले.।।६।। वैदेही = सीता.

हिं. *।सेन समेति जथा रघुबीरा।उतरे जाइ बारिनिधि तीरा।।७।।*
।मिला बिभीषन जेहि बिधि आई।सागर निग्रह कथा सुनाई।।८।।
दो. *।सेतु बाँधि कपि सेन जिमि उतरी सागर पार।।*
।।गयउ बसीठी बीरवर जेहि बिधि बालि कुमार।।६७रा.।।
।निसिचर कीस लराई बरनिसि बिबिध प्रकार।।
।।कुंभकरन घननाद कर बल पौरुष संघार।।६७म.।।

म. *।कटका सहित यथा रघुवीरा।घडे आगमन जलनिधि-तीरा।।७।।*
।येउनि भेटे कसा बिभीषण।केले सागर निग्रह वर्णन।।८।।
दो. *।सेतु बांधुनि कपिचमू जाई सागर पार।।*
।।जाइ दूत मग वीरवर जैसा वालिकुमार।।६७रा.।।
।निशिचर कीश लढाई वर्णी बहू प्रकार।।
।।कुंभकर्ण घननाद बल पौरुष कृत संहार।।६७म.।।

अर्थ- (१०) सैन्यासह रघुवीराचे सागरतीराला जे येणे झाले.।।७।। (११) व बिभीषण कसा येऊन भेटला याचे व (१२) सागरनिग्रहाचे वर्णन केले. (येथे मानसांतील सुंदरकांड समाप्त झाले.।।८।। (१) सेतु बांधून कपिसेना सागराच्या पार कशी गेली आणि मग (२) वीरश्रेष्ठ वालिकुमार दूत कसा गेला हे वर्णन केले.।।दो.६७रा.।। (३) निशाचर आणि कपि यांची लढाई त्याने बहुत प्रकारे वर्णन केली आणि (४) कुंभकर्णाचे बल व पौरुष आणि (५) मेघनादाचे बल पौरुष यांच्या संहाराचे त्याने वर्णन केले.।।दो.६७म.।।

सूचना- ६८८ ओळींच्या सुंदरकांडात १२ प्रकरणे आहेत लंकाकांडातील

पाच प्रकरणांचा उल्लेख या दोन दोह्यांत केला आहे.

हिं. *।निसिचर निकर मरन बिधि नाना।रघुपति रावन समर बखाना।।१।।*
।रावन बध मंदोदरि-सोका।राज बिभीषण देव असोका।।२।।
।सीता रघुपती मिलन बहोरी।सुरन्ह कीन्हि अस्तुति कर जोरी।।३।।
।पुनि पुष्पक चढि कपिन्ह समेता।अवध चले प्रभु कृपानिकेता।।४।।
।जेहि बिधि राम नगर निज आए।बायस बिसद चरित सब गाए।।५।।
।कहेसि बहोरी राम अभिषेका।पुर बरनत नृपनीति अनेका।।६।।

म. *।नाना निशिचर निकाय मरणा।रघुपति-रावण-समर-वर्णना।।१।।*
।रावणवध मंदोदरि शोक।भूप बिभीषण, देव अशोक।।२।।
।सीता रघुपति-मीलन, नंतर।जोडुनि कर करती स्तुति निर्जर।।३।।
।बसुनि पुष्पकी कपी समेत।निघति अयोध्ये कृपानिकेत।।४।।
।जसे राम निज नगरी आले।वायस विशद चरित सब वदले।।५।।
।वदले पुढे राम अभिषेका।पुर वर्णित नृपनीति अनेका।।६।।

अर्थ (६) नाना प्रकारे राक्षस समूहाचे मरण आणि (७) रघुपति व रावण यांचे युद्ध यांचे वर्णन केले.।।१।। (८) रावणाचा वध, (९) मंदोदरीचा शोक, (१०) बिभीषणाला राज्यावर बसविणे व देवांना दुःखशोकमुक्त करणे यांचे वर्णन केले.।।२।। (११) सीता व रघुपती यांची भेट आणि (१२) देवांनी हात जोडून स्तुति केली ते सर्व वर्णन केले.।।३।। (१३) मग कृपाधाम (प्रभु रघुनाथ) कपींच्यासह पुष्पक विमानात बसून अयोध्येस जाण्यास निघाले ते वर्णन केले. (येथे मानसांतील लंकाकांड समाप्त झाले.)।।४।। (१) रामचंद्र जसे (ज्याप्रकारे) आपल्या नगरात आले ते सर्व उज्वल चरित्र वायसाने विस्ताराने वर्णन केले.।।५।। (२) पुढे श्रीरामचंद्रांच्या राज्याभिषेकाचे वर्णन केले (आणि शेवटी) (३) अयोध्यापुरीचे वर्णन करताना अनेक प्रकारच्या राजनीतीचे वर्णन केले.।।६।।

सूचना- १६७० ओळींच्या लंकाकांडात १३ प्रकरणे आहेत आणि उत्तर काण्डाच्या पहिल्या ५१ दोह्यांच्या सुमारे ६८० ओळीत अवघी तीनच प्रकरणे आहेत. काण्डक्रमाने ८,१६,२०,१२,१२,१३,३ = ८४ कथाप्रसंग यात वर्णिले

आहेत. या सर्व कथा भुशुंडीने गरूडास सांगितल्या.

हिं. *।कथा समस्त भुसुंड बरवानी।जो मैं तुम्ह सन कही भवानी।।७।।*
।सुनि सब रामकथा खगनाहा।कहत बचन मन परम उछाहा।।८।।
सो. *।गयउ मोर संदेह सुनेउँ सकल रघुपति चरित।।*
।।भयउ राम पद नेह तव प्रसाद बायस तिलक।।६८रा.।।
।मोहि भयउ अति मोह प्रभु बंधन रन महुँ निरखि।।
।।चिदानंद संदोह राम बिकल कारन कवन।।६८म.।।

म. *।कथा समस्त भुशुंडी वानी।जीं मी वदलो तुम्हा भवानी।।७।।*
।ऐकुनि रामकथा खगनाहो।वदला मनीं परम उत्साहो।।८।।
सो. *।गेला मम संदेह, श्रुत सगळे रघुपति चरित।।*
।।रामपदाब्जीं स्नेह तव चि कृपें वायस-तिलक।।६८रा.।।
।झाला मज अति मोह प्रभुबंधन समरीं बघुन।।
।।चिदानंद संदोह राम विकल कारण कवण।।६८म.।।

अर्थ- हे भवानी! जी कथा मी तुम्हाला सांगितली ती सगळी (याप्रमाणे) भुशुंडीने वर्णन केली.।।७।। ती सर्व रामकथा ऐकून खगनाथ (खगनाहो) मनात परम उत्साहित होऊन म्हणाला की.।।८।। मी सगळे रामचरित्र श्रवण केले आणि माझा संदेह गेला आणि हे वायसटिळका! रामचरणकमलीं स्नेह उत्पन्न झाला तो तुमच्याच कृपेने झाला.।।६८रा.।। युद्धांत प्रभुनां बंधनात पाहून मला अतिशय मोह झाला होता की सच्चिदानंदघन राम व्याकुळ (विकल) झाले याचे कारण काय?।।६८म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) कथासमस्त...भवानी- समस्त = सगळी, असे मुद्दाम म्हटले कारण की शंकरांनी भवानीस सांगितलेल्या काही कथांचा उल्लेख वरील भुशुंडीकथित ८४ प्रसंगात नाही त्यामुळे त्या कथा सांगितल्या नाहीत काकाने व त्या शंकरांनी आपल्या पदरच्या सांगितल्या असे भवानीला व इतरांना वाटणे शक्य होते, म्हणून सांगितले की प्रकरणांची संख्या जरि कमी दिसत असली तरि शंकरांनी भवानीस ज्या कथा सांगितल्या त्या सर्व भुशुंडीने

सांगितल्या. (क) खगनाहो = खगनाथ गरूड. खगनाथ होता खरा पण सांगतो की मोहाने मला अनाथा सारखा केला होता, पण वायस टिळकाने मला सनाथ केला. हे तो पुढे स्पष्ट सांगणार आहे. (ख) परम उत्साहो- मनात परम आनंद तर झालाच पण आणखी रामकथा ऐकावी म्हणून परम उत्साह वाटू लागला, पण तो उद्याप मनातच आहे.

सो.रा.- गेला मम संदेह- परम पावन आश्रम दिसताच 'विगत मोह संशय नाना भ्रम' असे झाले होते, पण ते केवळ दैवी शक्तीने संशयमोहादिकांना दाबून ठेवल्यामुळे झाले होते. आता जो संशयमोहनिरास झाला तो उपपत्तीपूर्वक साधक बाधक प्रमाणानी विचाराच्या योगाने मननाने झाला. संत सद्‌गुरु मुखाने पुष्कळ काळ रामचरित्र श्रवण केल्याचे फळ शंकरांनी सांगितल्याप्रमाणे मिळाल्याचे दाखविले. 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन।संत कृपेविण कुणाहि लाभ न' (७।१२०।१८) हे वचन यथार्थ झाल्याचे दाखविले.

सो.म. (१) गरूडाला मोह केव्हा व कशामुळे झाला होता व ज्या संशयाने मोह झाला होता तो कोणता हे येथे त्याने भुशुंडीला सांगितले. हे पूर्वी सविस्तर वर्णिले आहे. काकाच्या कृपेचे अद्‌भुत फळ आणखी वर्णन करण्याची ही पूर्व तयारी आहे.

हिं. *।देखि चरित अति नर अनुसारी।भयउ ह्रदयँ मम संसय भारी।।१।।*
।सोइ भ्रम अब हित करि मैं माना।कीन्ह अनुग्रह कृपानिधाना।।२।।
।जो अति आतप ब्याकुल होई।तरू छाया सुख जानइ सोई।।३।।
।जौं नहिं होत मोह अति मोही।मिलतेउँ तात कवन बिधि तोही।।४।।
।सुनतेउँ किमि हरि कथा सुहाई।अति बिचित्र बहु बिधि तुम्ह गाई।।५।।
।निगमागम पुरान मत एहा।कहहिं सिद्धमुनि नहिं संदेहा।।६।।

म. *।बघुनि चरित अति नर-अनुसारी।आले ह्रदिं मम संशय भारी।।१।।*
।अतां गमे तो भ्रम मज हितकर।करिती अनुग्रहांस कृपाकर।।२।।
।अति आतपिं जो व्याकुळ झाला।तरू छाया सुख कळते त्याला।।३।।
।जर ना होता मोहच मजला।तात!भेटतो कैसा तुजला।।४।।
।सुंदर कशि परिसतो हरिकथा।अति विचित्र बहुपरिं तुम्हि कथिता।।५।।

।निगमागम-पुराण मत हे हो!।वदति सिद्ध मुनि नहिं संदेहो।।६।।

अर्थ- अगदी प्राकृत मनुष्यासारखे चरित्र पाहून माझ्या मनात भारी संशय आले.।।१।। परंतु आता तो भ्रम मला हिताचा वाटला आणि कृपासागर प्रभूंनी तो माझ्यावर अनुग्रहच केला असे मला वाटते.।।२।। उन्हाच्या अति तापाने जो व्याकुळ झाला असेल त्यालाच तरू छायेचे सुख कळते.।।३।। जर मला तो मोह झालाच नसता तर हे तात! तुझे दर्शन (भेट) मला कसे झाले असते?।।४।। आणि अति विचित्र व सुंदर अशी हरिकथा जी तुम्ही अनेक प्रकारनी सांगितलीत ती मला कशी ऐकता आली असती?।।५।। वेद, पुराण व तंत्रादि शास्त्रे याचे हेच मत आहे आणि अहो! सिद्ध व मुनि निःसंदेहपणे हेच सांगतात की.।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) गरूडाने संदेह, संशय, भ्रम व मोह हे शब्द पर्याय म्हणून वापरले आहेत व संशय भ्रमादि मोहाचीच विविध रूपे आहेत हे दाखविले आहे. (क) अता गमे....हितकर- येथे दाखविले की एखादी अनपेक्षित गोष्ट घडते त्यावेळी काही काळ ती दुःसह दुःखद वाटली तरी ती चांगली की वाईट हे भविष्यकाळी परिणामावरून ठरते. अहल्येने सुद्धा असेच म्हटले आहे. 'मुनि शापा वदले, उत्तम केले परम अनुग्रह गमे मला' (१।२११छं.३) विशेषे करून एखाद्या सज्जनाकडून त्याच्या स्वभावाविरूद्ध गोष्ट घडते तेव्हा नक्की समजावे की ती हरि-इच्छेने घडविलेली आहे. सतीमोह कथेत हा सिद्धांत अगदी स्पष्ट आहे. असे जेव्हा घडते तेव्हा त्या सज्जनाचे परमहित करण्यासाठी भगवंताने कृपाच केलेली असते. 'सेवक हितकारी अमचा पण' (१।१२९।५) हे प्रभुवचन आहे.

चौ.३-५ (१) 'अति आतपिं....त्याला' आतप = सूर्याचा प्रकाश, उन्ह. 'निर्वाणाय तरूच्छाया तप्तस्थहि विशेषतः' जो उन्हाने तापून व्याकूळ झाला नाही त्याला विशाल वडाच्या शीतल सुखद छायेची किंमत नसते. तसाच 'जो संसार दुःखे दुखवला। त्रिविधतापे पोळला' (दा.बो.) नाही त्याला संतांचा व भगवंताचा महिमा कसा कळणार? तो आपल्या मोठेपणाच्या मिथ्या कल्पनांतच दंग असतो. हरिवाहन झाल्यापासून गरूडाला दुःखाचा अनुभवच नव्हता व माझ्यासारखा ज्ञानी, भक्त, कोणी नाही असे वाटत होते. त्यालाच दीर्घकाळ

कित्येक वर्षे या मोहाने दुःखाचे व चिंतेचे असे चटके दिले की ते शेवटी त्याला असह्य झाले. तेव्हा धावाधाव सुरू केली. शेवटी शंकराच्या सांगण्यावर विश्वास बसला ही प्रभुकृपाच! नाहीतर कावळ्याकडे पक्षिराज गरूड जाणार! सुखांत असणाऱ्यावर अकस्मात दुःखाचा प्रसंग ओढवला की त्यानी सावध व्हावे व भगवंतास अनन्यभावे शरण जावे आणि आपले परमहित साधावे आणि अहंकार सोडून परमलीन बनावे हे या इतिहासावरून शिकावयाचे आहे. पुढील चौपायांत पक्षिराज हे प्रांजळपणे कबूल करीत आहे. मोह झाला ही प्रभूने अपार कृपा केली असे आता त्याला उमजले. खऱ्या संतांचा समागम केव्हा घडतो हे आता गरूड सांगत आहे. पूर्वीहि अनेक वेळा हे सांगितले आहे.

चौ.६ (१) या बाबतीत वेदपुराणादि शास्त्रे, सिद्ध मुनि इ. सर्वांचे मत एकच की.

हिं. *।संत बिसुद्ध मिलहिं परि तेही।चितवहि राम कृपा करि जेही।।७।।*
।राम कृपाँ तव दरसन भयऊ।तव प्रसाद सब संशय गयऊ।।८।।
दो. *।सुनि विहंगपति वानी सहित बिनय अनुराग।।*
।।पुलक गात लोचन सजल मन हरषेउ अति काग।।६९रा.।।
।श्रोता सुमति सुशील सुचि कथा रसिक हरिदास।।
।।पाइ उमा अति गोप्यमपि सज्जन करहिं प्रकास।।६९म.।।

म. *।भेटति संत विशुद्ध तयाला।राम कृपे अवलोकिति ज्याला।।७।।*
।राम कृपे तव दर्शन घडले।अनुग्रहे तव संशय उडले।।८।।
दो. *।श्रवुनि विहगपति वाणी सहित विनय अनुराग।।*
।।पुलक गात्रि लोचन सजल मनिं हर्षित अति काग।।६९रा.।।
।श्रोता सुमति सुशील शुचि कथारसिक हरिदास।।
।।मिळतां प्रगटति गोप्यही सज्जन उमे तयास।।६९म.।।

अर्थ- श्रीराम ज्याला कृपादृष्टीने अवलोकन करतात त्यालाच विशुद्ध संत भेटतात.।।७।। रामकृपेने तुमचे दर्शन घडले व तुमच्या अनुग्रहाने (प्रसादाने) सर्व संशय नष्ट झाले.।।८।। विनय आणि प्रेम यांनी युक्त अशी पक्षिराज (विहगपति) गरूडाची वाणी ऐकून काकभुशुंडीचे शरीर

पुलकित झाले. डोळ्यात अश्रु आले आणि त्याला मनात हर्ष झाला.।।दो.६९रा.।। हे उमे! शुद्ध बुद्धि सुशील, पवित्र कथारसिक आणि हरिदास (हरिसेवक, भक्त) असा श्रोता मिळाला म्हणजे अत्यंत गुप्त ठेवण्यासारखे रहस्य सुद्धा सज्जन = संत त्याच्याजवळ प्रगट करतात.।।दो.६९म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) संत विशुद्ध = विशुद्ध संत ज्याचे अंतःकरण विशेष शुद्ध झाले आहे असे. 'प्रेमभक्तिजल विण रघुवर तो। अभ्यंतर मल कधी न जातो.' (४९।६) प्रेमभक्ति हेच अंतःकरणास शुद्ध करण्याचे साधन आहे. जो प्रेमभक्तिसंपन्न असेल तो शुद्ध संत व विशेष प्रेमभक्ती संपन्न तो विशुद्ध संत. यातील भेद भुशुंडी चरित्रांतच दाखविला आहे. भुशुंडीला गुरूकृपेने प्रेमभक्ति मिळाली आणि तो शुद्ध संत झाला, तथापि रामचरित्र अवलोकन करतांना त्याच्या चित्तांत संशय रूपी मळ हरिमायेने उत्पन्न केलाच. पण नंतर रामप्रभुंनी त्याला भक्ति वर दिला आणि हरिमायेपासून सुद्धा तो मुक्त झाला तेव्हा तो विशुद्ध संत झाला. ज्यांना साक्षात भगवंतानी भक्ति दिली तेच खरे विशुद्ध संत व ज्यांना संताच्या कृपेने भक्ति मिळाली, पण सगुण साक्षात्कार होऊन भगवंताकडून भक्ति मिळाली नाही. ते शुद्ध संत, असे मानसाधारे ठरले. हनुमान बिभीषण, सुतीक्ष्ण अगस्ति इ. विशुद्ध संत होत. श्रीज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकोबा, समर्थ रामदास, गोस्वामी तुलसीदास, मीरा इत्यादि प्रसिद्ध संत टेंबे स्वामी श्रीरामकृष्ण परमहंस हे सर्व विशुद्ध संतच होत. लंकेत हनुमानाची भेट झाली तेव्हा बिभीषण म्हणाला 'कृत रघुवीरे कृपावलोकन। दिले स्वये तैं तुम्हि मज दर्शन' (५।७।५) बिभीषणाचे वचन व गरूडाचे वचन समानार्थक आहेत. विशुद्ध संत = सद्‌गुरू 'जाति मिळत सद्‌गुरू जसे भ्रमसंशय समुदाय' (४।१७) येथे गरूड हेच सांगतो की तुमच्या कृपेने माझे सर्व संशय गेले. 'गेला मम संदेह तवचि कृपें' असा उपक्रम केला व त्याचा येथे उपसंहार केला. गरूडाने विविध प्रकारे आपली पूर्ण कृतज्ञता व्यक्त केली. या गरूडाच्या भाषणाचा काकावर झालेला परिणाम पहा-

दो.रा. (१) 'श्रवुनि विहगपति वाणी' या चरणात एक मात्रा कमी आहे. या गतिभंगाने सुचविले की काकाची वाणी ते पक्षिराजाचे भाषण ऐकून प्रेमाने

रूद्ध झाली आहे, कंठ दाटून आला आहे, आणि बोलण्याची इच्छा असून बोलवत नाही, म्हणूनच तो बोलण्याचा स्थितीत येईपर्यंत महेश उमेला एक महत्त्वाचा सिद्धांत सांगतात. (क) पक्षिराजाचे कावळ्यावरील प्रेम व त्याची नम्रता पाहून काकाला जो हर्ष झाला त्यातून काय मिळणार गरूडाला हे महेश आता सुचवितात.

दो.म.(१) 'श्रोता सुमति सुशील शुचि कथा रसिक हरिदास' हे उत्तमोत्तम श्रोत्याचे लक्षण सांगितले आहे. श्रोता = श्रवणाची आवड पाहिजे. (क) सुमति- शुद्ध बुद्धि असलेला. ज्या बुद्धित स्वार्थ, कपट, अविश्वास, दंभ, कुटिलता लोभ, काम, परदोषदृष्टि इत्यादि नाहीत अशी शुद्ध सात्विक बुद्धि ज्याची असेल तो. (ख) सुशील- उत्तम शील संपन्न पाहिजेच पण निरभिमानी, लीनता संपन्न, सात्विक श्रद्धावान हे ही गुण पाहिजेत. (ग) कथारसिक- कथेतील रसांची गोडी सहज जाणणारा, हे सर्व गुण असून तो हरिसेवक-हरिभक्त असला पाहिजे. श्रोत्यांची इतर लक्षणे व श्रवण कसे करावे हे पूर्वी सांगितले आहे. प्रस्तावना खंड पृ ४१९ पहा. असा जो श्रोता असेल त्याच्यापासून संत काही रहस्य लपवून ठेवीत नाहीत. त्याने विचारले नाही तरीही सांगतात. 'गूढहि तत्व न साधु लपवती।अधिकारी जैं आर्त पावती' (१।११०।२) असे पार्वती म्हणाली आहे. येथे सुचविले की आता काही गुह्य गोष्टी भुशुंडी प्रगट करणार.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय ८ वा समाप्त.

अध्याय नववा

हिं. ।बोलेउ काक भुसुंड बहोरी।नभगनाथ पर प्रीति न थोरी।।१।।
।सब बिधि नाथ पूज्य तुम्ह मेरे।कृपापात्र रघुनायक केरे।।२।।
।तुम्हहि न संसय मोह न माया।मो पर नाथ कीन्हि तुम्ह दाया।।३।।
।पठइ मोहमिस खगपति तोही।रघुपति दीन्हि बडाई मोही।।४।।
।तुम्ह निज मोह कही खग साई।सो नहिं कछु आचरज गोसाई।।५।।

म. ।पुन्हा भुशुंडी वदला सादर।प्रीति न थोडी खगनाथांवर।।१।।
।नाथ! तुम्ही मज पूज्य सर्वपरिं।श्रीरघुनायक-कृपापात्र वरि।।२।।
।तुम्हा न संशय माया मोह न।दया मजवरीं केली आपण।।३।।
।मोहमिषें प्रभु तुजला धाडति।मजला महती देती रघुपति।।४।।
।तुम्हि निज मोहा वदलां खगपति।काहिं नसे आश्चर्य यात अति।।५।।

अर्थ- पक्षिराजावर थोडे थोडके नाही, पुष्कळ प्रेम असल्यामुळे काकभुशुंडी आदराने पुन्हा म्हणाला की.।।१।। नाथ! तुम्ही सर्व प्रकारे मला पूज्य आहात आणि त्यातही तुम्ही श्रीरघुनायकाचे कृपापात्र आहात.।।२।। तुम्हाला संशय नाही आणि माया मोह इ. काही नाही नव्हते. तुम्हीच (खरोखर) माझ्यावर दया केलीत.।।३।। मोहाच्या निमित्ताने प्रभु रघुपतींनी तुम्हाला माझ्याकडे धाडले आणि मला मोठेपणा दिला.।।४।। पक्षिराज! तुम्ही आपला मोह सांगितलात पण (तुम्हाला मोह झाला) यात काही मोठे आश्चर्य नाही.

टीका. चौ.१-२ (१) पुन्हा वदला- एकदां रामचरित्र सांगितले आणि आता पुन्हा भाषणास प्रारंभ केला. (क) प्रीति न थोडी- फार प्रीति जडली. याचे कारण विनयी, निरभिमानी 'श्रोता सुमति सुशील शुचि कथारसिक हरिदास' हे आहे. (ख) पूज्य सर्वपरि- तुम्ही खगांचे राजे आणि मी एक क्षुद्र खग म्हणून तुम्ही पूज्य. तुम्ही ज्ञानी भक्तांचे शिरोमणी, हरिसेवक, हरिसमीप राहणारे, रोज भगवंताचे दर्शन तुम्हाला घडते, तुम्ही भगवंताचे वाहन, यातील प्रत्येक गोष्टीमुळे मला पूज्य आहात आणि विशेष म्हणजे श्रीरघुनायकाच्या कृपेचे तुम्ही पात्र आहात. तुमच्यात प्रभूंनी आपली कृपा साठवून ठेवली आहे. समोर पुष्कळ

पक्षी श्रोते आहेत. गरूड पक्षिराजा आहे. त्याचा योग्य तो मान पक्षिसमाजात राहावा म्हणून व्यावहारिक नीतीची मर्यादा काक पाळीत आहे व गरूड परमार्थ दृष्टीने गुरू संत म्हणून त्याला नाथ म्हणतो ते ही योग्यच आहे. जेथे पूज्य आणि पूजक हे दोघेही विनम्र असतात आणि आपला मोठेपणा विसरून एकमेकांस मान देतात तेथे दोघेही 'वचन-अगोचर सुख अनुभवती' (२।१०८।४).

चौ.३-४ (१) 'तुम्हां न संशय माया मोह न' भाव हा की ज्या संशयादिबद्दल तुम्ही म्हणालात ते मोह वगैरे स्वाभाविक नव्हते, भगवंतानी तुमच्या मनात ते मुद्दाम निर्माण केले होते. तुम्ही वैकुंठ निवासी पक्षिराज व मी या पृथ्वीवर मर्त्यलोकांत राहणारा कावळा! 'मजला तुमचे दुर्लभ दर्शन' तुम्ही दयेने माझ्याकडे आलात म्हणून झाले. गरूडाचा मोह भ्रम संशय नष्ट करून त्याला रामस्नेही केला तरि सुद्धा म्हणतात की 'तुम्ही माझ्यावर दया केलीत!' ही लीनतेची परम सीमा कुठे आणि आम्हा ज्ञानी भक्त म्हणविणाऱ्यांची प्रतिष्ठाकांक्षा कुठे!

(२) 'मोह मिषे....रघुपति' तुमच्या मनात प्रभूंनी जो मोह उत्पन्न केला तो मला मोठेपणा देण्यासाठी' आणि त्या मोहाच्या निमित्ताने तुम्हाला माझ्याकडे पाठविले, व मला मोठेपणा फुकटचा दिला. ज्या हेतूने मोह निर्माण केला होता तो तुम्ही माझ्याकडे येताच सिद्ध झाला, तेव्हा प्रभूंनीच मायेला आकर्षून तुम्हाला मोहमुक्त केले, त्यामुळे तुम्हाला वाटले की मी मोह दूर केला. येथे अकर्तृत्वभावनेची परमावधि दिसते.

चौ.५ (१) 'तुम्हि निज मोहा वदला...' तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे तुम्हाला मोह झाला असे मानले तरि सुद्धा त्यात तुम्हाला कमीपणा आला असे नाही, कारण असा मोह होणे तुमच्या बाबतीत आश्चर्य नाही. मोह कोणाला नाही झाला जगांत? मोठमोठ्यांना मोहाने पछाडले आहेत.

हिं. ।नारद भव बिरंचि सनकादि ।जे मुनिनायक आतमबादी।।६।।
।मोह न अंध कीन्ह केहि केहि ।को जग काम नचाव न जेही।।७।।
।तृस्नाँ केहि न कीन्ह बौराहा ।केहि कर हृदय क्रोध नहिं दाहा।।८।।

दो. *।ग्यानी तापस सूर कबि कोबिद गुन आगार।।*
।।केहि कै लोभ बिडंबना कीन्हि न एहिं संसार।।७०रा.।।
।श्रीमद बक्र न कीन्ह केहि प्रभुता बधिर न काहि।।
।।मृगलोचनि के नैन सर को अस लाग न जाहि।।७०म.।।

म. *।नारद भव विरंचि सनकादिक।आत्मवादि जेही मुनिनायक।।६।।*
।मोहे अंध न कृत कोणाला।कोण, न नाचवि काम जयाला।।७।।
।तृष्णा वेड न लावि कुणाला।क्रोध न दाहि कुणा हृदयाला।।८।।
दो. *।ज्ञानी तापस शूर कवि कोविद गुण-आगार।।*
।।लोभ कुणाचे विटंबन न करी जगिं या फार।।७०रा.।।
।श्रीमद वक्र न कुणां करि प्रभुता बधिर न कोण।।
।।कोण असा किं मृगाक्षिचे विद्ध न शर लागोन।।७०म.।।

अर्थ- नारद, शंकर, ब्रह्मदेव व सनकादिकासारखे जे आत्मवादि मुनिनायक, इत्यादि कोणाला नाही मोहाने आंधळे केले? कामाने नाचविला नाही असा कोण आहे?।।६-७।। तृष्णेने कोणाला नाही वेडा केला? क्रोधाने ज्याची छाती भाजली नाही असा कोण आहे?।।८।। ज्ञानी, तपस्वी, शूर, कवि, पंडित, गुणधाम (इत्यादित सुद्धा) असा कोण आहे की लोभाने त्याची फार विटंबना केली नाही?।।दो.७०रा.।। लक्ष्मीचा मद कोणाला नाही वक्र (कुटिल) बनवीत? सत्तेने (प्रभुता) बधिर न केलेला असा कोण आहे? आणि असा कोण आहे की जो हरिणाक्षीचे (नेत्रकटाक्षरूपी) बाणांनी घायाळ झाला नाही.।।दो.७०म.।।

टीका. सुचना- मोहादिक कोणत्याच विकाराला बळी पडला नाही असा कोणीही जीव या जगांत सापडणार नाही हे या व पुढील वर्णनात सांगितले आहे. कोणताही मनोविकार उत्पन्न झाला की सर्व मनोविकारांचे मूळ जो मोह तो थोडा तरि असतोच. कोणी शुकाचार्यांचे उदाहरण देतील, पण त्यांना सुद्धा थोडा अहंकार उत्पन्न झालाच, म्हणजे मोहाने पछाडलेच.

चौ.६-७ (१) भव = शंकर. शंकरासारखे महादेव असोत की ब्रह्मदेवासारखे सृष्टीची रचना करणारे असोत, नारदासारखे भक्तवर देवर्षि

असोत की सनकादिकासारखे ब्रह्मलीन विज्ञानी असोत, मोहाच्या तावडीतून कोणी सुटला असे नाही. (क) मोह- 'मोह सकल रोगांचे मूळहि' म्हणून त्याचा प्रथम उल्लेख केला. या मनोविकारांचे पुढे मानसरोग म्हणून वर्णन केले आहे. काम क्रोध आणि लोभ हे त्रिदोष मोहापासून उत्पन्न होतात, व कामाचे दोन प्रकार असतात एक स्त्रीपुरुष विषयक काम व दुसरा कामना, विषयांची आशा, म्हणून याच क्रमाने यांचे वर्णन केले आहे. (ख) येथे अंध होणे म्हणजे आत्मज्ञानदृष्टि किंवा सगुणांचे प्रेम नष्ट होणे. (ग) कोण न नाचवि काम जयाला? काम वात आहे. वात झालेला मनुष्य जशा चेष्टा, व्यवहार करतो, वागतो तसेच कामी वागतात नाचविणे म्हणजे आपल्या तंत्राने वागावयास लावणे. 'वातुल भूतविवश मदमस्त। ते बोलति अविचारग्रस्त' (१।११५।७).

चौ.८ (१) तृष्णावेड न लावि कुणाला? तृष्णा = विषयांची आशा व ते मिळविण्याचे साधन जे धन त्याची आशा. असा कोणी जगात जन्मलेला जीव नाही की सर्व जन्मात त्याला कोणत्याही विषयांची आशा कधीच उत्पन्न झाली नाही. (क) क्रोध न दाहि कुणा हृदयाला? 'क्रोध पित्त उर नित्य जाळतो' (१२१।३०) या सर्वांचे वर्णन मानसरोगात करावयाचे असल्याने येथे विस्तार करणे योग्य नाही.

दो.रा. (१) यात लोभाचे प्राबल्य वर्णिले आहे. लोभाचा प्रभाव वर्णन करण्यात सगळा दोहा खर्ची पडला. याचा प्रताप इतरांपेक्षा किती मोठा आहे हे एवढ्यानेच दाखविले. काम विकार कितीही प्रबल असला तरि फार वृद्ध झाल्यावर त्याचे काही चालत नाही, पण लोभ मात्र म्हातारपणी वाढणाऱ्या कफासारखा वाढतो. लोभाला मानसरोगांत कफ म्हटलेच आहे. ज्ञानी असोत, तपस्वी असोत महाशूर वीर, कवि, पंडित, इत्यादींच्या गळ्याला सुद्धा लोभ पाश लागतो मग इतरांची किंमत ती काय? ७।१२२।३० मध्ये लोभ वर्णन पहा.

दो.म.(१) श्रीमद वक्र न करि कुणा? श्रीमद = लक्ष्मीमद, धनमद. लक्ष्मीवंताला झाला नाही असे कधी घडत नाही. हा झाला की मनुष्य वक्र = कुटिल बनतो, सरळपणा राहात नाही. हा मद सत्तामदासारखाच बलवान आहे. धनसंपत्ती असेपर्यंत हा जात नाही म्हणूनच म्हटले आहे की 'लक्ष्मीमदमदान्धांना दारिद्र्यं परमौषधम्' धनमदाने अंध झालेल्यांना दारिद्र्य

हेच उत्तम औषध आहे अंधत्व जाण्यास. (क) प्रभुता बधिर न कोण? प्रभुता = सत्ता, अधिकार, प्राप्त झाला की तो मनुष्य बहिरा होतो. कोण काय म्हणतात हे जणू त्याला ऐकूच येत नाही. तो कोणाचे काही ऐकण्यास तयार नसतो. कोणाची तो पर्वा करीत नाही. जेवढा अधिकार मोठा तेवढी बधिरता जास्त. अभिमान, उर्मटपणा, अरेरावी, हुकूमशाही, दंडुकेशाही वगैरे त्यांच्यात शिरतात. हे आज ही रामोशापासून ते अगदी वरच्या सत्ताधीशापर्यंत लोकांना अनुभवास येत असेलच. (ख) कोण असा किं मृगाक्षिचे विद्ध न शर लागोन? सुंदर तरूणीच्या नेत्र कटाक्षांनी जो कधीच मोहित झाला नाही असा कोण आहे? असा जो कोणी अत्यंत विरळा असेल तो रामकृपेनेच तसा होऊ शकला व राहू शकतो, व तो श्रीरघुनाथासारखाच! (४।२१।३-६ पहा) 'मुनि ते ज्ञान निधान मृगनयनी विधुमुख बघुनि।। विवश होति हरियान! नारि विष्णुमाया प्रगट' (७।११५म) नारदमोहाचे उदाहरण आहेच.

हिं. *।गुनकृत सन्यपात नहिं केही।कोउ न मान मद तजेउ निबेही।।१।।*
।जोबन ज्वर केहि नहिं बलकावा।ममता केहि कर जस न नसावा।।२।।
।मच्छर काहि कलंक न लावा।काहि न सोक समीर डोलावा।।३।।
।चिंता साँपिनि को नहिं खाया।को जग जाहि न ब्यापी माया।।४।।
।कीट मनोरथ दारु सरीरा।जे हि न लाग घुन को अस धीरा।।५।।
।सुत बित लोक ईषना तीनी।केहि कै मति इन्ह कृत न मलीनी।।६।।

म. *।कुणा न गुण सन्निपात झाला।कोण न मानमदें जो पिडला।।१।।*
।कोणा ज्वर यौवन ना भ्रमवी।ममता यश न कुणाचें बुडवी।।२।।
।मत्सर कुणा कलंक न लावी।शोक समीर न कुणा हालवी।।३।।
।चिंता सापिण कुणा न खाते।जगिं माया व्यापि न कोणां ते।।४।।
।कीट मनोरथ दारु शरीर।लागे घुण न कोण तो धीर।।५।।
।पुत्र लोक धन तीन एषणा।करिति मलिन ना मतीस कवणा।।६।।

अर्थ- त्रिगुणांनी उत्पन्न केलेला सन्निपात (रोग) कोणाला नाही झाला? असा कोण आहे की मानाने आणि मदाने ज्याला पीडला नाही?।।१।। यौवन तारूण्य रूपी ज्वर कोणाला नाही भ्रमिष्ट करीत? ममतेने कोणाचे यश नाही बुडविले?।।२।। मत्सराने कलंक कोणाला नाही लावला? आणि

शोकरूपी जोराच्या वाऱ्याने हालवून खिळखिळा केला नाही कोणाला?।।३।। चिंतारूपी सापीण कोणाला खात नाही? आणि जगात असा कोण आहे की ज्याला माया व्यापीत नाही? (वश करीत नाही)?।।४।। मनोरथ कीट (किडे = घुण = वाळवी) आहेत आणि शरीर काष्ठ आहे, असा धीर पुरूष कोण आहे की ज्याला या किड्यांनी खाल्ला नाही?।।५।। पुत्रैषणा, लोकैषणा आणि वित्तैषणा या तीन एषणांनी कोणाची बुद्धि मलिन केली नाही?।।६।।

टीका. चौ.१ (१) 'कुणा न गुण सन्निपात झाला?' सन्निपात रोगाविषयी १२१।३१ च्या टीकेत विस्तार पहावा. सन्निपात हा एक दुर्धर रोग आहे, मानस रोगांत त्रिदोष सन्निपाताचे वर्णन आहे. येथे सत्व, रज व तम या तीन गुणांनी होणारा सन्निपात आहे. दोष या गुणांतूनच उत्पन्न होतात. यातील सत्व गुणाने आपले स्थान सोडले तर तो सुद्धा 'सुख संगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ' (भ.गी.) असा बंधनकारक होतो, मग बाकीच्या गुणांचा व सत्वाचाही प्रकोप झाल्यावर काय होईल हे सांगावयाला नको. रावणासारखी वृत्ती तयार होते. 'सन्निपाततस्त्वहमिति ममेत्युद्धन या मतिः' (भाग.११।२५।६) मी आणि माझे अशी जी बुद्धि तोच गुणसन्निपात असे भगवान उद्धवास म्हणाले. पुढे त्या सर्व अध्यायात या सन्निपाताचेच वर्णन आहे. एकनाथी भागवतात पाहणे चांगले.

चौ.२ (१) कोणा ज्वर यौवन ना भ्रमवी. यौवन = तारूण्य. या अवस्थेला 'गद्धे पंचविशी' म्हणतात. या नावावरूनच तारूण्य ज्वराचा प्रभाव कळतो. तापात जसा भ्रम होतो व मनुष्य उन्मत्त होतो तसा तारूण्य रूपी ज्वराने भ्रमिष्टपणा, उन्माद येतो. (क) ममता यश न कुणाचे बुडवी? ममता यशाचा विनाश करते. ममतेला वश होऊन मनुष्य पापाचरण करतो व पापसंग्रहाने यशाची हानी होते. 'अपयश लाभ किं जेथे पाप न' (११२।७). पुत्रममतेला बळी पडून दशरथांनी रघुनाथास वनवास दिला नसता तर प्रतिज्ञा भंगाचे पाप व असत्य रूपी पापाचा हिमालय तयार होऊन यश नाश होऊन अपकिर्ती झाली असती. 'अपयश मिळो सुयश जगिं जावो। मिळो नर्क वा स्वर्ग न पावो।।' (२।४५।१) असा परिणाम रामचंद्रास वनात न धाडल्यास होणार हे दशरथास माहीत होते. कैकयीच्या यशाचा नाश व अपकीर्ती होण्यास ममताच

कारण आहे.

चौ.३ (१) मत्सर कुणा कलंक न लावी? 'दोन्ही ज्वर मत्सर अविवेक हि' (१२१।३७) टीका पहावी. मत्सर = हेवा, वैर (क्रोध, लोभ) असे अर्थ आहेत, पण येथे हेवा वैर हेच ग्राह्य आहेत. आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या माणसाचा त्याच्या एखाद्या गोष्टीतील श्रेष्ठतेमुळे द्वेष, द्रोह करणे याचे नाव मत्सर करणे. मत्सर मत्सरीमाणसाच्या नावाला यशाला कलंक लावतो. (क) शोक समीर न कुणा हालवी? समीर = जोराचा वारा. हा मोठ्या विशाल वृक्षांना सुद्धा गदगदा हालवतो, स्थिर, गंभीर स्थितीपासून विचलित करतो. पाने बारीक फांद्या यांची मोडतोड करतो, फळे (पक्व, अपक्व) पाडतो. वृक्ष स्वतः निःशब्द असून समीराच्या प्रेरणेने फडफड, तडतड आवाज, ध्वनी करतात. शोकाने मनुष्याचे स्थैर्य, धैर्य, गांभीर्य नष्ट होतात, तो कृत निश्चयापासून चळतो, इंद्रिये दुर्बल निःशब्द होतात. तो विलाप प्रलापरूपी फडफडाट, तडतडाट ध्वनी करू लागतो. समीराने जशी फुले टपटप गळतात तसे अश्रु टपटप गळू लागतात. सुख, शांती, समाधानादि फळे गळून पडतात. समीर प्रभंजन झाला की वृक्ष जसे उन्मळून पडतात तसा मनुष्य मूर्च्छित पडतो कदाचित मरणही येते. या सर्व गोष्टी शोक समीराने दशरथांच्या उदाहरणाने करून दाखविल्या.

चौ.४ (१) चिंता सापिण कुणा न खाते- 'सजीव दहते चिंता निर्जिव दहते चिता' चिंता सजीवाला जाळते म्हणजे त्याच्या शरीरातील रक्त, मांसादि खाते. येथे सापीण = अजगर जातीची सापीण. अजगर माणसाला जिवंतच खातात इतर साप विषाने मारतात. (क) जगिं माया व्यापि न कोणां ते? मायेला वश होऊ शकणार नाही किंवा कधी वश झाला नाही असा कोणी नाही.

चौ.५ धुण - धुणःस्यात्काष्ठवेधके (रत्नकोष) लाकडाला छिद्रे पाडणारा किडा = वाळवी. ही वाळवी वारूळातली नव्हे. घुण नावाची वाळवी पांढऱ्या किडी सारखी पण फार लहान असते. वारूळातली वाळवी सुद्धा लाकडे खातेच. 'विषय मनोरथ दुर्गम नाना' हे असंख्य किडे, घुण आहेत. हे सूक्ष्म शरीर रूपी लाकडाला (दारू) लागले की वासनारूपी घुणाक्षरे उठतात. वासनाच जन्माचे मूळ व दु-खाचे कूळ आहेत. 'जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे' कोणी किती धीर वीर गंभीर असला तरी केव्हातरी मनोरथ करीत असतोच.

चौ.६ (१) पुत्र, लोक, धन तीन एषणा- पुत्र असावा, तो सुख देईल, सद्‌गती देईल अशी जी प्रबल इच्छा ती पुत्रैषणाः लोकैषणा = या लोकांत नावलौकिक कीर्ति मिळवावी म्हणजे स्वर्गादि लोकांतील सुख मिळेल, अशी जी प्रबल इच्छा ती. धन = वित्त विविध प्रकारचे असावे, परोपकार करण्यासाठी असावे, दानधर्म करण्यासाठी असावे इत्यादि प्रकारे धनाची जी प्रबल वासना ती वित्तैषणा. पुत्रैषणेच्या अंगभूत दारैषणा असतेच. या सर्व एषणा असेपर्यंत ज्ञान व भक्ति मिळणे शक्यच नाही. या सर्व दुःखद आहेत.

हिं. ।यह सब माया कर परिवारा।प्रबल अमिति को बरनै पारा।।७।।
।सिव चतुरानन जाहि डेराही।अपर जीव केहि लेखे माही।।८।।
दो. ।ब्यापि रहेउ संसार महुँ माया कटक प्रचंड।।
।।सेनापति कामादि भट दंभ कपट पाषंड।।७१रा.।।
।सो दासी रघुबीर कै समुझें मिथ्या सोपि।।
।।छूट न राम कृपा बिनु नाथ कहउँ पद रोपि।।७१म.।।

म. ।हा माया-परिवार चि सगळा।प्रबल मिति न कुणि वर्णू शकला।।७।।
।शिव चतुरानन डरती जीतें।काय इतर जीवां गणती ते?।।८।।
दो. ।विश्वा राही व्यापुनि माया कटक प्रचंड।।
।।सेनापति कामादि भट दंभ कपट पाखंड।।७१रा.।।
।रघुवीराची दासि ती जरि मिथ्या ज्ञानास।।
।।रामकृपेविण ना सुटे प्रभु! वदुं करूनि पणास।।७१म.।।

अर्थ- हा सगळा मायेचा परिवार आहे, हा फार प्रबल असून अपार आहे, याचे वर्णन कोणी करू शकला नाही. (कोणास करता येणार नाही)।।७।। शिव आणि चतुर्मुख ब्रह्मदेव जिला भिऊन असतात तिच्यापुढे इतर जीवांची गणती ती काय?।।८।। मायेचे प्रचंड सैन्य विश्वाला व्यापून राहिले आहे, काम क्रोध, लोभ (कामादि) हे सेनापति आहेत आणि दंभ कपट पाखंड वगैरे सर्व योद्धे आहेत.।।७१रा.।। ती (= माया) ज्ञान झाल्यावर जरि मिथ्या आहे तरि ती रघुवीराची दासी आहे, म्हणून हे प्रभु! (नाथ) मी पण करून (प्रतिज्ञेवर) सांगतो की श्रीरघुवीर रामचंद्रांच्या कृपेशिवाय ती सुटत नाही, (सुटणे शक्य नाही).।।दो.७१म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) हा माया परिवार चि सगळा- येथे माया प्रभाव वर्णनाचा उपसंहार सुरू केला. हा = मोह, तृष्णा वर्णनापासून एषणा वर्णनापर्यंत सांगितलेला. मिति न = मोजमाप, गणती, सीमा नाही असा आहे. सगळ्या परिवाराचे वर्णन कोणी करू शकला नाही व कोणी करू शकणार नाही. 'शिव विरंचिना मोहते कोण बापुडा आन' (६२म) हे जाणून शिव विरंचि तिला सदा भिऊन असतात, म्हणजे 'भजति मायापति भगवान' कारण माया भगवंताची दासी आहे हे येथे सांगतात.

दो.म. (१) माया रघुवीराची दासी आहे, ती स्वतंत्र नाही. रघुवीराच्या आज्ञेशिवाय ती इतर कोणाला जुमानीत नाही. ज्ञान दृष्टीने पाहिल्यास माया मिथ्या आहे ही गोष्ट खरी, पण मिथ्या आहे म्हणूनच रामकृपेशिवाय तिच्या पाशांतून कोणाला सुटता येत नाही. असे भुशुंडीने प्रतिज्ञेवर सांगितले. पद रोपि = पाय रोवून = प्रतिज्ञा करून. जसा अंगदाने पाय रोवला व प्रतिज्ञा केली.

हि. *।जो माया सब जगहि नचावा।जासु चरित लखि काहु न पावा।।१।।*
।सोइ प्रभु भ्रू बिलास खगराजा।नाच नटी इव सहित समाजा।।२।।
।सोइ सच्चिदानंदघन रामा।अज बिग्यान रूप बल धामा।।३।।
।ब्यापक ब्याप्य अखंड अनंता।अखिल अमोघ-सक्ति भगवंता।।४।।
।अगुन अदभ्र गिरा गोतीता।सबदरसी अनवद्य अजीता।।५।।
।निर्मम निराकार निरमोहा।नित्य निरंजन सुख संदोहा।।६।।

म. *।जी माया नाचवि जगतांलां।जिचें चरित्र न कळे कुणाला।।१।।*
।प्रभु भुवईने ती खगराजा।नटिसम नाचे सहित समाजा।।२।।
।तो सच्चिदानंदघन राम हि।अज विज्ञानरूप बल-धाम हि।।३।।
।व्यापी व्याप्य अखंड अनंत हि।अखिल अमोघ शक्ति भगवंत हि।।४।।
।अगुण अदभ्र गिरा गोतीत हि।सर्वदर्शि अनवद्य अजीत हि।।५।।
।निर्मम निराकार निर्मोह।नित्य निरंजन सुख-संदोह।।६।।

अर्थ- जी माया सर्व जगाला नाचविते व जिचे चरित्र (करणी) कोणाच्याही लक्षांत येत नाही.।।१।। तीच हे खगराजा प्रभुच्या भुवयांच्या हालचालीवर

आपल्या परिवारासह नटीसारखी नाचते.।।२।। असा जो सच्चिदानंदघन प्रभु तोच राम होय. तो अजन्मा केवळ ज्ञप्तिमात्र (विज्ञानरूप) व बळांचे माहेरघर आहे.।।३।। व्यापक आणि व्याप्य (असे विश्व) तोच आहे, तो अखंड अनंत आणि परिपूर्ण (अखिल), अमोघ शक्ति, व षड्गुणैश्वर्य संपन्न (= भगवंत) आहे.।।४।। तो अगुण मोठ्याहून मोठा (अदभ्र) वाणी व इतर इंद्रिये यांच्या पलीकडे असणारा, सर्वदर्शी, निर्दोष (अनिंद्य = अनवद्य) व कधी कोणी न जिंकलेला असा आहे.।।५।। तो ममतारहित, निराकार, मोहातीत, नित्यमायादि विकाररहित व सुखराशी आहे.।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) जी माया नाचवि जगताला- सर्व जगाला कशी नाचविते ते मागल्या दोह्यांत सविस्तर वर्णिले आहे. ती जगाला आपल्या परिवाराकडून कशी नाचवते हे शिवचतुराननाना सुद्धा कळत नाही. ज्याला नाचविते त्यालाही कळत नाही की माया मला नाचवित आहे, अशी प्रबल आणि निरंकुश असली तरी (क) खगराजा! भाव हा की तुमच्या भुवयांच्या हालचालीवर जसे पक्षी लक्ष ठेवतात व तुमच्या मनातील इच्छा जाणून तसे वागतात, तशीच सर्व जगाला नाचविणारी माया प्रभूची इच्छा जाणून त्याप्रमाणे वागते. सूत्रधाराच्या इच्छेप्रमाणे नटी जशी नाचते तशी माया एकटीच नव्हे तर आपल्या सैन्यासह प्रभूच्या इच्छेप्रमाणे नाचते. 'प्रिय रघुवीरा भक्तिच भारी। माया खलु नर्तकी बिचारी' (११६।४) असा मायेला नाचविणारा जो प्रभु-

चौ.३-४ (१) तो सच्चिदानंदघन राम- तोच सच्चिदानंदघन = ब्रह्म आणि तोच राम, ज्याच्या कृपेशिवाय मिथ्या मायेतून सुटता येत नाही असे मागील दोह्यांत सांगितले तो व तोच रघुवीर. 'राम सच्चिदानंद दिनेशी. नाहीं मोहनिशा लवलेशी।। व्यापी ब्रह्म राम जग जाणे' (१।११६।५-८) असे शंकरांनी उपक्रमांत सांगितले तेच येथे आहे. (क) विज्ञानरूप- 'सहज प्रकाशरूप भगवाना। अरूणोदय विज्ञान कदा ना। हर्ष खेद नी ज्ञानाज्ञान हि। जीव धर्म' (१।११६।६-७) सूर्याला जसे अंधार आणि प्रकाश हे दोन्ही माहीत नाहीत तसेच भगवान राम रघुवीर ज्ञान व अज्ञान यांच्या अतीत केवळ ज्ञान स्वरूप, त्रिपुटीरहित, ज्ञप्तिमात्र आहेत. (ख) व्यापी = व्यापक (गी.ल.को.) व्यापणारे, आणि व्यापले जाणारे = व्याप्य तोच प्रभु आहे. जे काही आहे ते ब्रह्म

रामच आहे. भेद दिसतो तो केवळ भ्रम आहे. सुवर्णकंकण किंवा जलतरंग यांत व्यापक आणि व्याप्य भेद जसा नाही, सुवर्णाशिवाय कंकणात दुसरे काही नसून कंकण म्हणजे सुवर्ण व तरंग म्हणजे जलच. तसे व्याप्य विश्व आणि व्यापक ब्रह्म यांचे आहे. येथे कैवल्यद्वैत सिद्धांत सुचविला आहे. (ग) अमोघ शक्ति ज्यांची शक्ति कधी कुठे व्यर्थ निष्फळ ठरत नाही असे. ही शक्ति म्हणजेच माया.

चौ.५-६ (१) सर्वदर्शि = सर्वदर्शी. 'विश्व दृश्य आपण बघणारे। विधि हरि शंभुस नाचविणारे।। तुमचे मर्म न कळते त्यासहिं। कोण अन्य जाणेल तुम्हासहि' (२।१२७।१-२) (क) सुखसंदोह = सुखराशी. 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' तोच राम. (१।१९७।५).

हिं. *।प्रकृति पार प्रभु सब उर बासी।ब्रह्म निरीह बिरज अबिनाशी।।७।।*
।इहाँ मोह कर कारन नाहीं।रवि सन्मुख तम कबहुँ कि जाही।।८।।
दो. *।भगत हेतु भगवान प्रभु राम धरेउ तनु भूप।।*
।।किए चरित पावन परम प्राकृत नर अनुरूप।।७२रा.।।
।जथा अनेक वेष धरि नृत्य करइ नट कोइ।।
।।सोइ सोइ भाव देखावइ आपुन होइ न सोइ।।७२म.।।

म. *।प्रभु प्रकृतिपर सब-उर-वासी।ब्रह्म निरीह विरज अविनाशी।।७।।*
।येथे मोहां कारण नाही।रवि सम्मुख तम जाइ कदाही।।८।।
दो. *।भक्तास्तव भगवान् प्रभु रामें धृत तनु भूप।।*
।।पावन परम चरित्र कृत प्राकृत नरानुरूप।।७२रा.।।
।धरुनि विविध वेषां जसां नट कोणी करि नाच।।
।।त्यां त्यां भावा दाखवी होइ तसा ना साच।।७२म.।।

अर्थ- प्रकृतीच्या (मूळमायेच्या) पलीकडे, प्रभु सर्वांच्या हृदयांत वास करणारे, इच्छारहित, विकाररहित (विरज) अविनाशी ब्रह्म रामचंद्र आहेत.।।७।। येथे (श्रीरघुवीरांच्या ठिकाणी) मोहाचे कारण असणेच शक्य नाही. सूर्याच्या समोर अंधार कधी गेला आहे काय?।।८।। भगवान प्रभु रामचंद्रांनी भक्तांच्या (कल्याणासाठी भूपदेह धारण केला, आणि प्राकृत मनुष्याप्रमाणे (वागूनही) परम पावन चरित्र केले.।।७२रा.।। जसा कोणी

नट (बहुरूपी) अनेक रूपे (वेष) घेऊन नाचतो-वागतो व त्या त्या रूपाला, वेषाला योग्य असे भाव दाखवितो पण तो खरोखर तसा होत नाही (तसेच हे प्रभुचे नरचरित्र)।।दो.७२म.।। 'सोंगा योग्य कि नटें नाचणे' (२।१२७।८).

टीका. चौ.७-८ (१) प्रकृतीपार- प्रकृति = मूळमाया, मूळ प्रकृती, आदिशक्ति व अष्टधा प्रकृती. या दोन्ही प्रकृतींच्या पलीकडे प्रभु आहेत. रघुनाथ प्रकृतीचे प्रेरक आहेत. त्यांचा देह अष्टधा प्रकृति जनित = प्राकृत नाही. 'चिदानंदमय अपली काया' (२।१२७।५) हे अनेक वेळा पूर्वी सांगितले आहे. (क) येथे मोहाकारण नाही- मोहाचे कारण असते माया-प्रकृति, आणि प्रभु तिच्या अतीत आहेत. त्यांना मोह उत्पन्न करणारे कारणच नाही. 'अशेष कारण परं रामाख्यमीशं हरिम्' (१मं.श्लो.६) शिवचतुराननांस मोहित करणारे कारण रघुपतीची माया आहे. सूर्याच्या जवळ अंधार उत्पन्न करणारे कारण जगात नाही. सूर्यासमोर सुद्धा अंधार जाऊ शकत नाही, तसा मोह रघुनाथाच्यासमोर जाणे सुद्धा शक्य नाही. मग मोह उत्तन्न झालेला का दिसतो? याचे उत्तर दोह्यांत देतात.

दो.रा. (१) भक्तास्तव..रामे भूप तनु धृत- राजाचे रूप घेतले म्हणून राजा सारखे वागणे जरूर होते. 'योग्यचि तुमचे वचन वागणे। सोंगा योग्य किं नटे नाचणे' 'एक अनीह अरूप अनाम। अज सच्चिदानंद परधाम।। व्यापक विश्वरूप भगवंत। देह धरूनि कृत चरित अनंत।। करिति सकल हे भक्तालागी। प्रणति कृपाल परम अनुरागी' (१।१३।३-५ गू. चं. प.) बालकांडातील या सिद्धांताचाच येथे उपसंहार केला आहे. अधिक विस्तार अनावश्यक आहे. (क) पावन परम....नरानुरूप- पंचभूतांचा देह असणारे जसे वागतात तसे वागले. रघुनाथचरित्र नरांच्या सारखे असले तरि ते परम पावन आहे. जीवांचा उद्धार करणारे आहे. 'ते यश गाति भक्त भव तरती। भक्त हिता तनु कृपाब्धि धरती' (१।१२२।१) आता दृष्टांत देतात.

दो.म.(१) पुरुष असून नाटकांत स्त्रीवेष घेतला व पुरूषांशी लग्न लागले. तरि त्या वेष घेणाऱ्याला लग्न झाल्याचा आनंद नाही की तो नाटकातला पति नाटकांत मेल्यावर पुष्कळ शोक केला करि वेष घेणाराला

त्यावेळी सुद्धा शोक होत नसतो, पण त्या नाट्याने पाहणाऱ्यास सुख होते. तसेच प्रभु नरभूप झाले व तदनुसार वागले तरि ते नर झालेले नसतात. त्यांचे ईश्वरत्व अबाधित असते. नरलीला करण्यातील रहस्य सांगतात.

हिं. *।असि रघुपति लीला उरगारी।दनुज बिमोहनि जन सुखकारी।।१।।*
।जे मति मलिन बिषय बस कामी।प्रभु पर मोह धरहिं इमि स्वामी।।२।।
।नयन दोष जा कहँ जब होई।पीत बरन ससि कहुँ कह सोई।।३।।
।जब जेहि दिसि भ्रम होइ खगेसा।सो कह पच्छिम उयउ दिनेसा।।४।।
।नौकारूढ चलत जग देखा।अचल मोह बस आपुहि लेखा।।५।।
।बालक भ्रमहि न भ्रमहि गृहादी।कहहिं परस्पर मिथ्याबादी।।६।।
।हरि विषयक अस मोह बिहंगा।सपनेहुँ नहिं अग्यान प्रसंगा।।७।।

म. *।अशि रघुपति लीला उरगारी।दनुज विमोहक जन सुखकारी।।१।।*
।जे मति मलिन विषयवश कामी।प्रभुवर लादिति मोहां स्वामी।।२।।
।नयनदोष जैं ज्याला होतो।पीतवर्ण शशि तोच किं म्हणतो।।३।।
।ज्या जैं दिग्भ्रम होइ खगेश्वर। म्हणे पश्चिमें उदित दिनेश्वर।।४।।
।नौकारूढ पळत जग पाहे।मोहे मानि अचल मी आहे।।५।।
।भ्रमति बाल ना भ्रमति गृहादी।वदति परस्पर मिथ्यावादी।।६।।
।असा मोह हरिविषयिं विहंग!।अज्ञाना स्वप्निं ना प्रसंग।।७।।

अर्थ- हे उरगारी! (सर्पशत्रु) अशीच रघुपतीची लीला आहे, ती दानवांना विमोहित करणारी पण भक्तांना सुखकारक आहे.।।१।। अहो स्वामी! जे मलिन बुद्धि विषयवश (विषयी) आणि कामी असतात तेच प्रभुवर मोह लादतात (मोहाचा आरोप करतात).।।२।। ज्याला जेव्हा (काविळीने) नेत्रदोष उत्पन्न झालेला असतो तेव्हा (फक्त) तोच म्हणतो की चंद्र पिवळा आहे.।।३।। हे खगेश्वरा! जेव्हा ज्याला दिशाभ्रम होतो तेव्हा तोच म्हणतो की सूर्य (दिनेश्वर) पश्चिमेस उगवला आहे.।।४।। नौकेत बसून जाणारा जग पळत असलेले पाहतो व तो मोहाने मानतो की मी अचल स्थिर आहे.।।५।। मुले स्वतः गरगर फिरत असतात, घर वगैरे काहीही गरगर फिरत नसते, पण ही असत्यवादी मुले एकमेकांस सांगतात की घर वगैरे सर्व फिरत आहे.।।६।। हे विहंग! (गरूडा) हरिविषयीच्या मोहाची अशीच

गोष्ट आहे. तेथे स्वप्नांतसुद्धा अज्ञानाचा प्रसंग नसतो.।।७।।

टीका. चौ.१ (१) 'अशि....उरगारी' उरग + अरि = सर्पाचा शत्रु. त्यांना खाणारा असून त्याच्या उरांत संशय सर्पांनी गमन केले आणि ते त्याचे शत्रु बनले. अशी विपरित दशा निर्माण करणारी रघुपति लीला आहे. महाज्ञानी हरिसेवकाला सुद्धा मोहित करते, पण दनुजांना विशेष मोहित करणारी असते, म्हणून विमोहक म्हटले. परंतु जे कोणी जन = भक्तिप्रधान ज्ञानी असतील त्याना सुख देणारी असते.

चौ.२ (१) सूचना- चौ ६ पर्यंत मोहाची फारच सुंदर मीमांसा केली आहे. प्रस्तावना खंडात 'दृष्टान्त-अलंकाराचा नमुना' पृ.२८६ पासून पहा. तेथे अधिक विस्तार केला आहे. (क) जे मति मलिन- मलिन बुद्धि, मंदबुद्धि असतात. विषयी व कामी असतात त्यांना स्वतःच्या ठिकाणचे दोष, प्रभूच्या नरलीला पाहून प्रभूच्या ठिकाणी दिसू लागतात. त्यांना वाटते की रघुपतीचे ह्रदय मायेने मलिन झाले आहे. ते विषयी आहेत, ते कामी आहेत इत्यादि. पण हे दोषारोपच असतात. 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितं। परं भावमजानन्तो मम्राव्ययमनुत्तमम्' (भ.गी.) हे कसे घडते याची मीमांसा चार दृष्टान्त देऊन अगदी स्पष्ट करतात.

चौ.३ (१) 'नयन दोष....पीतवर्णशशि तो च कि म्हणतो.' कावीळ झालेल्या माणसांचे डोळे पिवळे झालेले असतात. त्याच्या डोळ्यातील पिवळेपणा त्याला जगातील शुभ्र पदार्थांत दिसत असतो. तो म्हणतो की चंद्र पिवळा आहे. इतर कोणी तसे म्हणत नाहीत. तो मंदबुद्धि आपल्या डोळ्यांतील दोषांचा विचार करीत नाही आणि चंद्रावर पिवळेपणाचा आरोप करतो. तसाच अज्ञानी, मायामोहित जीव रघुपतीवर मनुष्यत्वाचा आरोप करतात. ज्ञानेंद्रिय दोषाने उत्पन्न केलेल्या रूप भ्रमाचा, वर्णभ्रमाचा उल्लेख केला.

चौ.४ (१) जैं ज्या दिग्भ्रम होइ....- सूर्याला पूर्व पश्चिमभेद माहीत नाही. जिकडे सूर्य उगवतो ती पूर्व दिशा अशी व्याख्या वेदशास्त्रांनी ठरविली, व दिशा सापेक्ष आहेत, दिशा आकाशाचेच भाग आहेत. सूर्य उगवतो ती पूर्व दिशा असे ठरलेले असता व सूर्य उगवलेला पाहात असता जो म्हणतो की सूर्य

पश्चिमेला उगवला त्याच्या मंदबुद्धितच भ्रम उत्पन्न झालेला असतो, यात डोळ्यांचा दोष नसतो. तसेच रघुनाथ परमेश्वराचा अवतार आहे हे माहीत असून ज्याला वाटते की मायानागपाशात एका राक्षसाने कसे बांधले व कसे मोहित झाले त्याच्या बुद्धीलाच भ्रम झालेला असतो असे वाटणे व म्हणणे हे सूर्य पश्चिमेला उगवला वाटण्यासारखे व म्हणण्यासारखे आहे यात बुद्धीभ्रमाने वाणीत भ्रम उत्पन्न झाला.

चौ.५ (१) नौकारूढ पळत जग पाहे- नौकेत बसून प्रवास करीत असलेल्याचा संबंध जलाशी येतो. त्या जलाशयाच्या किनाऱ्याचे जग (म्हणजे पृथ्वीतत्व विशिष्ट कार्य) घरे, झाडे, वगैरे उलट दिशेने धावत आहेत असे त्याला दिसते. खरे पाहता नौकेतील लोक नौकेसह पाण्याच्या पृष्ठभागावरून पळत जात असतात व ते म्हणतात की घरे, झाडे, जमीन वगैरे उलट दिशेने धावत आहेत. हे जलावरील गतीने मलिन बुद्धीत उत्पन्न झालेल्या भ्रमाचे उदाहरण आहे. स्वतः गतिमान असून मोहाने स्वतःस स्थिर समजतो, आणि जग स्थिर असते हे माहीत असून, स्थिर जगाला गतिमान समजतो. हे परस्पराध्यासाचे उदाहरण आहे. नौकेतून किंवा आगगाडीतून जात असता जग धावत असल्यासारखे सर्वांनाच दिसते, पण ज्यांची विचारशक्ती व जग स्थिर असते धावत नाही हे ज्ञान, हे स्मरण नष्ट झालेले नसते ते असे म्हणत नाहीत. ते म्हणतात की ते धावत असलेले दिसले तरि ते स्थिर आहे.

चौ.६ (१) भ्रमति बाल, गृहादि ना भ्रमति (तथापि) भ्रमति गृहादि (असे) मिथ्यावादी बाल परस्पर वदति असा अन्वय आहे. मुले सुख व्हावे म्हणून गिरगिरमाता खेळ खेळतात, तेव्हा दोन्ही हात बाजूला ताठ पसरून स्वतःच्या भोवतीच गरगर फिरत असतात. त्यांचा देह व कर्मेंद्रिये यांच्या गतीने सभोवतालचे भिंती, छप्पर व त्या जागेत असलेले पदार्थ गरगर फिरत आहेत असे डोळ्यांना त्याचा काही दोष नसता दिसते. स्वतः फिरत आहोत हे ज्ञान त्यांना असून सुद्धा मुले म्हणतात घर, भिंती वगैरे गरगर फिरत आहेत हे त्यांचे म्हणणे खोटे असते. मलिन मति कामी लोक रघुपतीवर असेच खोटे आरोप करतात. (क) अज्ञानी भ्रम निज न जाणती।प्रभुवर जड निज मोह लादती (१।११७।१) असे म्हणून उपक्रमात महेशांनी तीन दृष्टान्त देऊन मोहाची

मीमांसा केली आहे. १।११७।१-४) चं. पहा. त्याचाच येथे उपसंहार केला आहे.

चौ.७ (१) असा मोह हरिविषयिं विहंग! वरील चार दृष्टान्तात दाखविल्याप्रमाणे मलिन बुद्धीचे विषयी व कामी लोकच श्रीरघुनाथावर विविध मोहांचा आरोप करतात. रघुनाथाच्या ठिकाणी अज्ञान, मोह उत्पन्न होण्याचा प्रसंग कधी स्वप्नात सुद्धा येणे शक्य नाही. उपक्रमांत प्रभु शब्द वापरला (चौ.२) येथे हरि म्हटले. अज्ञानादिकांचा आरोप काही लोक का करतात हे आणखी सांगतात.

हिं. *।मायाबस मतिमंद अभागी।हृदयँ जमनिका बहुबिधि लागी।।८।।*
।ते सठ हठ बस संसय करहीं।निज अग्यान राम पर धरहीं।।९।।
दो. *।काम क्रोध मद लोभ रत गृहासक्त दुखरूप।।*
।।ते किमि जानहिं रघुपतिहि मूढ परे तम कूप।।७३रा.।।
।निर्गुन रूप सुलभ अति सगुन जान नहिं कोइ।।
।।सुगम अगम नाना चरित सुनि मुनि मन भ्रम होइ।।७३म.।।

म. *।मायावश मतिमंद अभागे।हृदयिं जवनिका बहुविध लागे।।८।।*
।ते शठ हठवश संशय धरती।रामीं निज अज्ञान लादती।।९।।
दो. *।काम कोप मद लोभ रत गृहासक्त दुखरूप।।*
।।तें कीं जाणति रघुपतीस मूढ पतित तमकूप।।७३रा.।।
।निर्गुण रूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि।।
।।सुगम अगम चरिता श्रवुनि जाति मुनिहि भुलोनि।।७३म.।।

अर्थ- मायेला वश झालेले मंदबुद्धि आणि अभागी लोक, ज्यांच्या हृदयांवर नाना प्रकारची पटले (पुटे जवनिका) आलेली (लागलेली, चढलेली) असतात.।।८।। ते शठ (पढत मूर्ख) हट्टाला बळी पडून (प्रभुविषयी) संशय धरतात आणि आपले स्वतःचे अज्ञान रामावर लादतात. काम क्रोध लोभ मदादिकांत रत असलेले व दुःखरूप गृहादिकांवर जे आसक्त झालेले असतात ते रघुपतीला कसे जाणू शकतील? ते मूढ तर अंधकाररूपी कूपांत पडलेले असतात.।।७३रा.।। निर्गुण रूप (जाणणे) अति सुलभ आहे, पण सगुण कोणीच जाणू शकत नाही आणि (त्यामुळे)

सुगम व अगम चरितांचे लीलांचे श्रवण करून मुनि सुद्धा भुलून जातात (मोहात पडतात).।।७३म.।।

टीका. चौ.८-९ (१) माया वश मतिमंद अभागे- मायावश झालेल्यात दोन प्रकार असतात अविद्या मायेला वश झालेले व विद्या मायेला वश झालेले. यातले अविद्यामायावश झालेले लोक मतिमंद असले तरि सहसा भगवंतावर दोषारोप करीत नाहीत पण जे अविद्या मायावश असून मतिमंद अभागी असतात त्यांच्या हृदयांवर मोहाचे व मिथ्या अहंकाराचे थरावर थर बसून ते अत्यंत मलिन झालेले असते असे पूर्ण अज्ञानी असून स्वतःस शाहणे, पंडित समजणारे लोक रामावर हट्टाने स्वतःचे अज्ञान लादतात. जवनिका = पडदा, पटल, पुट, थर. जे सतीप्रमाणे हरिमायेला = विद्यामायेला वश झालेले असतात ते ही वरील अज्ञानी जीवासारखेच वागतात. उलट ज्ञानाच्या अहंकाराने आपल्याच मनाचे तर्क खरे मानून सतीप्रमाणे हट्टी बनतात. त्यांना सुहृदांनी समजावून सांगितले तरि मानीत नाहीत सतीला शंकरांनी अनेक वेळा समजाऊन सांगितले तरी ती परिक्षा पाहण्यास गेली. रावणाला अनेकांनी हनुमान, बिभीषण, जटायु, मारीच, मंदोदरी अशा ज्ञानी भक्तांनी सांगितले तरी त्याने हट्ट सोडला नाही व रघुनाथ अज्ञानी मनुष्य, नृपसुत आहे असेच म्हणत राहिला. (क) निज अज्ञान = आपले स्वतःचे रघुनाथाच्या सत्य स्वरूपाचे अज्ञान, असा अर्थ सती, भरद्वाज, गरूड याच्या सारख्या ज्ञानी व्यक्तींच्या बाबतीत घेणे जरूर आहे. भरद्वाज आत्मज्ञानी होते तरि त्यांना मोह झाल्यामुळे रघुवीरावर अज्ञान लादले. जे आत्मज्ञानी नसून शब्द पंडित असतात त्यांच्या ठिकाणी दोन्ही प्रकारचे अज्ञान असते असा फरक आहे. पण संशय धरणे आणि रघुपतीवर अज्ञानी मनुष्य असल्याचा आरोप करणे हा परिणाम सारखाच. 'अवजानंतिमां मूढा मानुषी तनुमाश्रितं। परंभावम् अजानन्तः ममाव्ययम् अनुत्तमम्' (भ.गी) मनुष्य कां मानतात याचे कारण येथे स्पष्ट सांगितले आहे. (ख) शास्त्रज्ञ पंडित व आत्मज्ञानी लोकांना सुद्धा भगवंताच्या अवतार लीलांचे रहस्य समजत नाही मग-

दो.रा.(१) जे काम क्रोधलोभमदादिकांत सदा गढलेले असतात हे विकार ज्यांना फार प्रिय वाटतात, जे घर, स्त्री, पुत्र मित्रादि विविध दुःखरूप विषयांना

सुखदायक मानून त्यांवर आसक्त झालेले असतात, जे अगदी मूढ = महामूर्ख असतात, ज्यांनी शास्त्रज्ञानाचा प्रकाश सुद्धा पाहिलेला नसतो व अशा सर्व प्रकारच्या अज्ञानरूपी अंधकारमय कूपातच जे पडलेले असतात ते रघुपतीला कसे जाणू शकतील? त्यांना रघुपतीच्या सत्य स्वरूपाचे रहस्याचे ज्ञान होणे अगदीच अशक्य. (क) बालकांडात उपक्रमात शंकर असेच म्हणाले आहेत. 'अज्ञ अकोविद अंध अभागे।विषय बुरशि मन मुकुरी लागे।। फार कुटिल लंपट कपटीही। स्वप्निं न संतसभा दिसलीही।। वदति वाणि ते वेद विसंगत। लाभ हानि ना ज्यांना उमगत।। मुकुर मलींना नयन विहीना। रामरूप कस दिसेल दीना' (१।११५।१-४) १।११७।१-४ पाहणे. पूर्ण अज्ञानी जड मूढांना रघुपतीच्या सगुण स्वरूपाचे ज्ञान झाले नाही तर काही नवल नाही. कारण रघुपतीचे सगुणांचे चरित्रच असे गूढ असते की ज्ञानी मुनींना सुद्धा मोह होतो असे आता सांगतात.

दो.म. (१) निर्गुण रूप सुलभ अति- निर्गुण रूप जाणणे फार सोपे आहे. सगुण जाणण्याच्या मानाने निर्गुण जाणणे फार सोपे आहे. कारण 'सगुण न जाणे कोणि' सगुण जाणण्यासाठी कोणी कितीही कष्ट केले ते जाणतां येणेच शक्य नाही. सगुणांचे रूप दिसेल, पण त्याचे ज्ञान होणार नाही. निर्गुण जाणणे, त्याचे ज्ञान होणे सगुण जाणण्याच्या मानाने फार सोपे आहे. कारण ते जाणता येते पण दिसत नाही. 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषा मव्यक्तासक्तचेतसाम्' (भ.गी.) निर्गुणांच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करणारांस अधिक क्लेश पडतात असे जे म्हटले त्याच्याशी वरील वचनाचा विरोध नसून समन्वयच आहे. सगुणांच्या प्राप्तीपेक्षां निर्गुणांच्या प्राप्तीला अधिक कष्ट पडतात असे मानसांत ही म्हटले आहेच. 'ज्ञान अगम्य हि बिघ्ने पार न। साधन कठिण मना आधार न।। करूनि कष्ट जरि मिळे कुणाला' (४५।३-४) प्राप्ती आणि जाणणे या दोन गोष्टी निर्गुणाच्या बाबतीत एकच आहेत. प्राप्ति = जाणणेच. पण सगुणाची प्राप्ती आणि सगुण जाणणे या दोन गोष्टी अगदी भिन्न आहेत. हा भेद ध्यानी न आल्याने मानस प्रेमी पंडित (संस्कृत विद्वान व साहित्यिक) सुद्धा संशयात पडतात. सगुणरूपाचे दर्शन = सगुणाची प्राप्ति सोपी असली तरि सगुणाचे ज्ञान होणे अशक्य आहे असे भागवतात चतुरानन ब्रह्मदेव सुद्धा म्हणतात. 'तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्य मलान्तरात्मभिः।। अविक्रियात्

स्वानुभवाद् अरूपता ह्यनन्य बोध्यात्मतया न चान्यथा' (भाग १०।१४।६) अगुणाचा महिमा जाणता येतो, ते अरूप असल्याने अनन्यबोधाने स्वानुभवाने जाणता येते हे श्लोकाचे सार आहे. पण 'गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य कईशिरेऽस्य ।। कालेन यैर्वा विमिता सुकल्पै र्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः' (भाग १०।१४।७) याचे सार सगुण तुझे गुण अमित तो पामर गणील काय? जरि करि गणना जोवरी कल्प कोटि शत जाय।। सगुणांचे ज्ञान होण्यास त्याचे सर्व गुण सर्व नामे इत्यादि सर्व पूर्णपणे जाणले पाहिजे. पण सगुणाचे गुण अनंत, नामे अनंत, अवतार अनंत, त्यामुळे कोणालाच जाणता येणे शक्य नाही. असेच ब्रह्मदेव स्वतः उपसंहारात म्हणतात भाग १०।१४।३८ पहा. भागवतात वेदस्तुतीत वेद म्हणतात. 'द्युपतय एव ते न ययुरन्त मनन्ततया। त्वमपि' ब्रह्मदेवादि लोकपति सुद्धा तुझा अंत जाणत नाहीत फार काय तू अनन्त असल्यामुळे तुला सुद्धा तुझा अंत लागत नाही. (भाग १०।८७।४१). (क) याप्रमाणे सगुणाचे ज्ञान होणे अशक्य आहेच पण सगुणाला जाणण्याचा प्रयत्न करणारे मुनि सुद्धा भ्रमात पडतात. सगुणांचे चरित्र अवलोकन केल्याने मोह होतो यात काहीच नवल नाही. वसिष्ठासारखे ब्रह्मर्षि, परम भागवत म्हणाले की. 'बघ बघुनी तुमच्या आचरणा होत मोह मम हृदयीं पार ना' (७।४८।४) 'सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिही भुलोनी' अगदी साध्या सुगम लीला अथवा अगदी अगम = अगम्य, फार गूढ लीला ऐकून मुनिसुद्धा भ्रमांत पडतात. मोह उत्पन्न होतो.

सूचना- याप्रमाणे पार्वतीच्या ४,५,६ या तीन प्रश्नांची उत्तरे शंकरांनी दिली. आता ती = गत-मद माया = मदरहित व मायातीत, हरिभक्ति काकाला कशी मिळाली. या पहिल्या प्रश्नांचे उत्तर शंकर भुशुंडीच्या मुखाने भुशुंडी गरूड संवादांत देतात. काकाला लोमशांकडून हरिभक्ति मिळाली होती, पण ती हरिमायातीत नव्हती हे आता प्रभाव वर्णनात दिसेलच. रामचंद्रांनीच त्याला राममायातीत राहू शकणारी भक्ति दिली हे आता दाखविले जाईल.

ती हरिभक्ति काक कशि पावे? (७४।१ - ९३।८)

हिं. ।सुनु खगेस रघुपति प्रभुताई।कहउँ जथामति कथा सुहाई।।१।।
।जेहि बिधि मोह भयउ प्रभु मोही।सो सब कथा सुनावउँ तोही।।२।।

।राम कृपा भाजन तुम्ह ताता।हरिगुन प्रीति मोहि सुखदाता।।३।।
।ताते नहिं कछु तुम्हहि दुरावउँ।परम रहस्य मनोहर गावउँ।।४।।
।सुनहु राम कर सहज सुभाऊ।जन अभिमान राख नहिं काऊ।।५।।
।संसृत मूल सूल प्रद नाना।सकल सोक दायक अभिमाना।।६।।

म. *।श्रुणु खगेश! रघुपतीची प्रभुता।कथा यथामति रूचिर वदुं अता।।१।।*
।झाला मोह कसा प्रभु मजला।कथा सकल ती वदतो तुजला।।२।।
।रामकृपाभाजन तुम्हि ताता!।प्रीति हरिगुणी मज सुखदाता।।३।।
।म्हणुनि तुम्हासि न काहि लपवतो।परम रहस्य मनोहर वदतो।।४।।
।पहा स्वभाव सहज रामाचा।नुरविति कधिं अभिमान जनाचा।।५।।
।नाना शूलद संसृतिमूलहि।सकल शोक दायक अभिमानहि।।६।।

अर्थ- हे खगेश! (आता) रघुपतीची प्रभुता (प्रताप, प्रभाव, महिमा) ऐका, ती सुंदर कथा मी आता यथामति सांगतो.।।१।। प्रभो! मला मोह कसा झाला ती सगळी कथा मी तुला सांगतो.।।२।। हे ताता! तुम्ही रामकृपेचे पात्र आहात आणि हरिगुण (कथा) श्रवणात तुमची प्रीति आहे व त्यामुळे तुम्ही मला सुख देणारे झाला आहात.।।३।। म्हणून मी तुमच्यापासून काहीही लपवून ठेवीत नाही, परम मनोहर रहस्य वर्णन करून सांगतो.।।४।। श्रीरामाचा रघुपतीचा सहज स्वभाव कसा आहे पहा- ते आपल्या भक्तांचा अभिमान कधीही शिल्लक राहू देत नाहीत.।।५।। (कारण) नाना प्रकारचे क्लेश (शूल) देणारा संसाराचे (भावाचे) मूळ आणि सर्व शोकदायक आहे अभिमान.।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) 'श्रुणु' असे एकवचन येथे वापरले व पुढल्या चौपाईत तो ही = तुजला असे म्हणाले आहेत. हा गरूडावर त्याच्या प्रेमामुळे प्रसन्न झाल्याचा परिणाम आहे. (क) रघुपतिची प्रभुता- येथे उपक्रमात रघुपति म्हणून सुचविले आहे की पुढे या प्रभाव कथनांत राम, हरि इत्यादि शब्द असले तरि ते रघुपतिवाचकच आहेत. प्रभुता = प्रभाव, महिमा, प्रताप. (ख) यथामति म्हणण्याचे कारण पूर्वी शंकरांनी सांगितले तेच आहे. रघुपतीचा प्रभाव अपार असल्यामुळे कोणालाही पूर्ण वर्णन करता येत नाही. येथे 'यथाश्रुत' असे मात्र म्हटले नाही, कारण की तो आता स्वतः अनुभवलेला प्रभावच सांगणार आहे.

(ग) झाला मोह कसा प्रभु! मजला- तुम्ही माझे प्रभु = स्वामी, नाथ असून तुम्हाला मोह झाल्याची कथा तुम्ही सांगितलीत, मला या काकाला मोह झालाच नसेल कधी, असे तुम्हाला वाटले असेल कदाचित, पण रघुपतींच्या मायेच्या तडाक्यातून शिवविरंचि सुद्धा सुटले नाहीत तेथे माझी कथा ती काय? मलासुद्धा मोह झाला होता. तीच कथा रघुपतीचा प्रभाव सुद्धा दाखवील.

चौ.३-४ (१) रामकृपाभाजन- भाजन = पात्र, भांडे. 'नाथ! तुम्ही मज पूज्य सर्व परि। श्रीरघुनायक कृपापात्र वरि' (७०।२) असे पूर्वी काकानेच म्हटले. गरूडाला झालेला अभिमान दूर करून त्याचे कल्याण करण्यासाठी प्रभू नागपाश बंधनात पडले, हीच गरूड कृपापात्र झाल्याची प्रतीति आहे. सेवकाचे परमहित साधण्यासाठी स्वतः कष्ट सोसले व स्वतःकडे अत्यंत कमीपणा घेतला! यापेक्षा कृपापात्रांचा आणखी कोणता पुरावा पाहिजे? (क) <u>प्रीति हरिगुणी मज सुखदाता</u>- गरूडाची रामकृपा पात्रता आणि हरिगुण = हरिकथा, श्रवण करण्याची अति आवड या दोन गोष्टींनी तो भुशुंडीसारख्या हरिमायातीत रामभक्तास संतास सुखदायक झाला व फार प्रिय झाला. दाखविले की रामकृपा पात्रता व हरिकथा श्रवणाची फार आवड हे दोन गुण असतील तो संतांना सुखदाता ठरतो व त्यांना इतका प्रिय होतो की ते त्याच्यापासून काहीही गुह्य, रहस्य लपवून ठेवीत नाहीत. (ख) म्हणुनि तुम्हासि न काहिं लपवतो- काही न लपविणे म्हणजे 'परम रहस्य' प्रगट करून सांगणे. 'श्रोता सुमति सुशील शुचि कथारसिक हरिदास।। मिळता प्रगटति गोप्य अति सज्जन उमे! तयास' (६९म.) असे शंकरांनी सांगितले. दोन्ही ठिकाणी संतांच्या स्वभावाचा एकच पैलू दाखविला आहे. म्हणून हरिगुणि प्रीति = कथारसिक श्रोता, आणि रामकृपापात्र = सुमति सुशील शुचि हरिदास. या दोन वचनांच्या समन्वयाने दाखविले की सुमति, सुशील, शुचि हरिदास असेल तोच रामकृपापात्र होतो. हेच प्रभुंनी स्वतः भुशुंडीला सांगितले आहे. 'शुचि सुशील, सेवक सुमति कोणा प्रिय ना सांग' (७।८६) शुचि सेवक, शुचि हरिदास कोण ते ऐका. 'सत्य सांगु शुचिदास प्रिय खग! मजला प्राण सम।। त्यजुनि भरवसा आस हे जाणुनि कर भजन मम' (८७म.) कोण कृपापात्र होतो व किती प्रिय होतो रघुपतीला हे अशारितीने अगदी स्पष्ट करून दाखविले आहे.

चौ.५-६ (१) प्रभु आपल्या मायेच्या प्रभावाने आपल्या प्राणप्रिय सेवकाला का मोहित करतात हे या दोन व पुढल्या एक चौपाईत सांगितले आहे. (क) नुरविति कधि अभिमान जनाचा- 'करूणानिधि मनि बघति विचारूनि। महा गर्व तरू उरि ये उगवुनि। त्यांना शीघ्र करिन उन्मूलन। सेवक हितकारी अमचा पण' (१।१२९।४-५) हे नारदाविषयी प्रभुंनी म्हटले आहे. सेवकाचा अभिमान तरू उपटून टाकण्यासाठी प्रभु करूणा करतात व आपल्या मायेला प्रेरणा देऊन त्याला मोहित करतात. 'तैं प्रेरिति निज माये श्रीपति' (१।१२९।८) (ख) 'नाना शूलद संसृति मूलहि.... अभिमान हि' 'मोह सकल रोगांचे मूळही। तेथुनि बहु उद्‌भवती शूळहि' (१२१।२९) मोह सर्व शूलांचे कारण आहे असे पुढे भुशुंडीनेच म्हटले आहे. येथे म्हटले की अभिमान सर्व शूलांचे कारण आहे. मोहामुळेच अभिमान उपजतो, म्हणजे अभिमान हे मोहाचेच एक रूप आहे. अभिमान, अहंकार कॅन्सर ज्याला होतो त्याला सुद्धा तो पुष्कळ काळ कळत नाही व तो रामकृपेशिवाय साफ बरा होत नाही म्हणून-

हिं. *।ताते करहिं कृपानिधि दूरी।सेवक पर ममता अति भूरी।।७।।*
।जिमि सिसु तन ब्रन होइ गोसाई।मातु चिराब कठिन की नाई।।८।।
दो. *।जदपि प्रथम दुख पावइ रोवइ बाल अधीर।।*
।।ब्याधी नास हित जननी गनति न सो सिसु पीर।।७४रा.।।
।तिमि रघुपति निज दास कर हरहिं मान हित लागि।।
।।तुलसीदास ऐसे प्रभुहि कस न भजहु भ्रम त्यागि।।७४म.।।

म. *।यास्तव करिती कृपानिधि दूरी।दासांवर ममता अति भूरी।।७।।*
।स्वामी! शिशु देहीं व्रण होता।कापवि कठिण बनूनी माता।।८।।
दो. *।प्रथम दुःख जरि पावतें बालक रडे अधीर।।*
।।रोग विनाशा दुःख ते न गणी जननी धीर।।७४रा.।।
।रघुपति निज सेवक हिता तसा हरिती अभिमान।।
।।भ्रमां त्यजुनि तुलसी अशा प्रभुला भजसी कां न।।७४म.।।

अर्थ- म्हणून सेवकावर फार (भूरि) ममता (प्रेम) करणारे कृपानिधि रघुपति (त्या अभिमानाला) दूर करतात.।।७।। स्वामी! बालकाच्या अंगावर गळू (व्रण) झाल्यावर माता कठिण बनून ते कापविते.।।८।। तेव्हा प्रथम जरि

बालकास दुःख होते व ते अधीर होऊन रडते तरि त्याची धीराची आई रोग विनाशासाठी त्याच्या दुःखाकडे लक्ष देत नाही.।।दो.रा।। तसेच रघुपति आपल्या सेवकाच्या हितासाठी त्याचा अभिमान हरण करतात. तुलसीदास म्हणतात की भ्रमाचा त्याग करून अशा प्रभुला का भजत नाहीस.।।७४म.।।

टीका. चौ.७ (१) यास्तव = अभिमान सर्व शोकाचे, सर्व क्लेशांचे व जन्म मरण दुःखाचे मूळ आहे म्हणून रघुपति आपल्या दासाचा अभिमान नाहीसा करतात कारण ते कृपासागर असून आपल्या दासांवर त्यांची जननी प्रमाणे मंमता = प्रीति असते. कसा दूर करतात हे आता दृष्टान्ताने सांगतात.

चौ.८ व दो.रा.म. (१) शिशुदेही व्रण होता....माता- माता हृदयाची अति कोमल असली व बालकावर तिची अत्यंत ममता, प्रीती असली तरि बालकाच्या भावी सुखासाठी कधी कधी आपल्या प्रिय बालकास दुःख होईल असे करणे तिला भाग पडते. त्यावेळी ती आपले हृदय काही काळ कठीण बनवते, पण ती कठोरता नसून दयाच असते. बालक अजाण असल्यामुळे त्याला वाटते की माझी आईच मला दुःख देते, ते अधीर होऊन रडते, ओरडते, आईवर रागावते. पण पुत्रवत्सल पुत्रहितेच्छू जननी-आई धैर्य धरून (धीर) त्याच्या त्या दुःखाकडे व रागावण्याकडे लक्ष देत नाही, व रोगाचा नायनाट करण्यासाठी आवश्यक तेवढे दुःख देवविते. (क) अभिमान- अहंकार हा प्राणघातक व गुप्त हळुहळू वाढवणारा अर्बुद (कॅन्सर) रोग आहे. तो झाला म्हणजे त्याला कापून काढविण्याचे जगन्मातेचे कठोर वाटणारे कर्तव्य ती करते. 'अहंकार अर्बुद अति दुःखद' (१२१।३५) जे 'बालक सुत सम अमानी' दास असतात त्यांना मानाने अभिमानाने पछाडले म्हणजे 'त्यास सदा मी रक्षी ताता! जशी बालका जपते माता' (३।४३।५) (ख) अत्यंत कृपाळुपणे व प्रेमाने दासांचे संरक्षण करणारे प्रभु श्री रघुपती आहेत. म्हणून तुलसीदास आपल्या मनाला विचारतात की सर्व भ्रम, संशय सोडून अशा प्रभुला तू का न भजसी? आता भुशुंडी रघुपति कृपेचा व रघुपति प्रभावाचा आपला अनुभव सांगतो.

हिं. *।राम कृपा आपनि जडताई।कहउँ खगेस सुनहु मन लाई।।१।।*
।जब जब राम मनुज तन धरहिं।भक्त हेतु लीला बहु करहीं।।२।।

।तब तब अवधपुरी मैं जाऊँ ।बालचरित बिलोकि हरषाऊँ।।३।।
।जन्म महोत्सव देखऊँ जाई ।बरष पाँच तहँ रहउँ लोभाई।।४।।
।इष्टदेव मम बालक रामा ।सोभा बपुष कोटि सत कामा।।५।।
।निज प्रभु बदन निहारि निहारि ।लोचन सुफल करउँ उरगारी।।६।।

म. *।रामकृपा वर्णू निज जडता ।ऐका खगेश लावुनि चित्तां ।१।।*
।जैं जैं राम मनुज तनु धरती ।भक्तांस्तव बहु लीला करती।।२।।
।अयोध्येत मी तैं तैं जातो ।बाल चरित्रा बघुनि हर्षतो।।३।।
।जन्म महोत्सव जाउनि बघतो ।वर्षे पांच लुब्ध मी वसतो।।४।।
।इष्टदेव मम बालक राम ।वपु शोभा कोटी शत काम।।५।।
।बघ बघुनी निज प्रभुचे आनन ।करू उरगारी सुफल विलोचन।।६।।

अर्थ- खगेश! आता मी रामकृपा व माझा मूर्खपणा वर्णन करून सांगतो, तुम्ही चित्त लाऊन ऐका.।।१।। ज्या ज्या वेळी राम भक्तांसाठी मनुष्य देह धारण करतात तेव्हा भक्तांसाठी पुष्कळ लीला करतात.।।२।। (म्हणून) त्या त्या वेळी मी अयोध्येत जातो व बालचरित्र अवलोकन करून हर्षित होतो.।।३।। तेथे जाऊन मी श्रीरामजन्माचा महोत्सव पाहतो आणि पाच वर्षे तेथे लुब्ध होऊन राहतो.।।४।। माझे इष्ट देव बालक राम असून त्याच्या तनूची शोभा कोटि कामदेवासारखी आहे.।।५।। माझ्या प्रभुचे मुख वारंवार पाहून हे उरगारी! मी आपले नेत्र सुफल करतो.।।६।।

टीका. चौ. १-३ (१) रामकृपा वर्णू निज जडता. भाव हा की रांगणारे बाल रामचंद्र परम दयाळू माझ्याशी बाललीला करीत होते, पण माझ्या मूर्खपणामुळे मला हेतु समजला नाही व मी संशयी बनलो व मला मोह झाला, हा पुढील वर्णनातील मुख्य विषय सुचविला. (क) 'राम भक्तास्तव मनुज तनु धरती आणि भक्तांस्तव बहु लीला करती' असे अन्वय करणे चांगले. कारण भक्तांसाठी मनुष्यरूप भूपरूप घेतात असे अनेक वेळा पूर्वी सांगितले आहे. (७।७२रा.टी.प) (ख) 'जैं जैं राम मनुज तनु धरती' प्रत्येक कल्पामध्ये एका त्रेतायुगात रामावतार होतो पण भुशुंडी अनेक कल्पे जगणारा असल्याने तो पुढील प्रमाणे सांगत आहे ते संयुक्तिक आहे. (११४।१०।१२-१४पहा).

चौ.४-६ (१) 'जन्म महोत्सव जाउनि बघतो' भुशुंडी सर्व दर्शी त्रिकालज्ञ असल्यामुळे रामावतार केव्हा कोणत्या दिवशी होणार हे त्याला आधी कळते व तो रामजन्माच्या आधी अयोध्येत जातो, म्हणून रामजन्ममहोत्सव तो पाहू शकतो. बाल्य पाच वर्षेच असते म्हणून तो फक्त पाच वर्षेच अयोध्येत राहतो व नंतर आपल्या आश्रमात जाऊन राहतो. तो बालरूपाचाच उपासक आहे. इतर रूपांचे ध्यान तो करीत नाही. शंकर कोणात्याही रामरूपाचे दर्शनेच्छु असतात, भुशुंडी तसा नाही. (क) करूं सुफल विलोचन- नेत्रांची सुफलता श्रीरघुपतिरूपाचे दर्शन घेण्यात आहे हे अनेकांनी म्हटले आहे. रामरूपदर्शनाची लालसा असून इतर रूपांच्या दर्शनाने मनाला थोडातरि आनंद, हर्ष, सुख यांचा अनुभव येईल तोपर्यंत विषयांची गोडी नष्ट झाली नाही असे समजावे. (२।१२८।६-७पहा.) शंकर व भुशुंडी बालविहंगांची रूपे घेऊन बाललीला बघतात. खिडकीतून सुद्धा त्यांना मुखदर्शन घेणे सोपे होते.

हिं. ।लघु बायस बपु धरि हरि संगा।देखउँ बालचरित बहु रंगा।।७।।
दो. ।लरिकाई जहँ जहँ फिरहि तहँ तहँ संग उडाउँ।।
।।जूठनि परइ अजिर महँ सो उठाइ करि खाउँ।।७५रा.।।
।एक बार अतिसय सब चरित किए रघुबीर।
।।सुमिरत प्रभु लीला सोइ पुलकित भयउ सरीर।।७५म.।।

म. ।लघु-वायस-वपुधर हरि-संगी।बघतो बालचरित बहुरंगी।।७।।
दो. ।बालपणीं जेथे फिरति तेथे सवें उडून।।
।।अंगणिं उष्टे जें पडे तें खातो उचलून।।७५रा.।।
।एकवार अतिशय सब चरित करिति रघुवीर।।
।।ती प्रभुलीला स्मरतही पुलकें काक-शरीर।।७५म.।।

अर्थ- कावळ्याच्या पिलाचे रूप घेऊन मी श्रीहरीच्या बरोबर (फिरत) विविध प्रकारचे (विचित्र = बहुरंगी) बालचरित्र बघत असतो.।।७।। बालपणी श्रीराम जिथे जिथे फिरतात तिथे तिथे त्यांच्याबरोबर उडत उडत जातो व अंगणात जे उष्टे पडेल ते टिपून खातो.।।७५रा.।। एकदा रघुवीराने सर्व चरित्र अतिशयच केले. (कवि म्हणतात) प्रभुच्या त्या लीलेचे स्मरण होताच काकभुशुंडीचे शरीर पुलकित झाले. (पंख फुलले)।।७५म.।।

टीका. (१) 'लघुवायस-वपुधर.....' काक शब्द त्याच्या काऽऽकाऽऽ इत्यादि आवाजाचा निदर्शक आहे. वायस...वयते, वय गतौ (अ.ब्या.सु) येथे टुणुक टुणुक उड्या मारीत जाणारा कावळा = वायस. लघुवायस = कावळ्याचे पिलु = बालवायस. मोठ्या काव काव करणाऱ्या कावळ्याला त्या बालकांच्या जवळपास जाऊ दिले जाणार नाही व बालवायसाचे कौतुक केले जाते हे जाणून तो बालवायस बनला. (क) बहुरंगी बालचरित्र = विचित्र बाललीला. उदा. भूखलगी भूखलगी असे म्हणत दोन्ही मुठींनी डोळे चोळीत रडतात मग कौसल्या त्या अंगणात रामाला भरवू लागली व ' ये रे, ये रे काऊ, ' वगैरे म्हटले की त्या बालवायसाने नाचत नाचत समोर जावे, तेव्हा रामाने घास तोंडात घ्यावा व मोदक लाडू वगैरे जे असेल ते हाताने मागून घ्यावे हातात, आणि रागारागाने कुठे तरि किंवा त्या बालवायसाच्या बाजूला फेकून द्यावे. बाल असले तरि सर्वज्ञ भक्तवत्सल आहेत, पण मातांना वगैरे मर्म कळू नये म्हणून रागाचे सोंग! काही खाऊ भरवला की जरा चाऊन 'फीका! फीका!' असे ओरडत थू! थू! करीत फेकावा. रामाने केले की त्याचे अनुकरण लक्ष्मण व भरतशत्रुघ्न यांनी केलेच म्हणून समजा! अंगणातील रत्नजडित स्फटिकाच्या फरशीवर आपले प्रतिबिंब पडलेले पाहून त्या प्रतिबिंब बालकाला हातांतील खाऊ भरविण्याचा प्रयत्न करावा, पण त्याने तो घास खाऊ वगैरे घेतला नाही की तो हातातला पदार्थ रागाने झुगारून देऊन, रांगण्याचे बंद करून, मांडी घालून बसून दोन्ही मुठींनी डोळे चोळीत रडू लागावे. कारण न कळल्याने कौसल्याने समजूत घालीत विनवण्या करीत विचारले की जोराने मानेला हिसका देऊन नाही म्हणावे. शेवटी निरूपाय होताच श्रीवसिष्ठास बोलावणे पाठवावे की रामाने रडे घेतले आहे व कशानेही समजूत होत नाही. वसिष्ठ आले की पुन्हा प्रतिबिंबाला भरविण्याचा प्रयत्न करावा की पुन्हा पहिल्यासारखी फेकाफेक व डोळे चोळून रडणे! मग वसिष्ठांनी सांगावे की 'देखिये रामलल्ला!' जब आप खात हैं तब वह बालक आपका भक्त होकर कैसा कौर (घास) लेगा? आप खाते रहिये और उसको खिलाइये, तब वह कौर ले लेगा. मग काय तसे करण्यास वेळ थोडाच लागतो. आपल्या तोंडात घास घालून खात खात त्या प्रतिबिंब बालकाला भरवू लागले की त्याचे तोंड हालताना पाहिले की झाला आनंद! अशी रोज नवी नवी टूम निघे व हा बालवायस ते फेकून दिलेले व थुंकून टाकलेले जिन्नस प्रभु प्रसाद म्हणून टिपून टिपून उड्या

मारित आनंदाने नाचत खात असे. प्रतिबिंब खात नाही म्हणून रागावणे व रडणे ही अत्यंत मोहक बाललीला आहे. तिने मातांना परम सुख झाले असेल पण राम भगवान आहेत हे जाणणाऱ्या भुशुंडी वगैरेंना वाटणार की भगवान असून स्वतःच्या प्रतिबिंबाला भरविण्याचा प्रयत्न कसा केला? व प्राकृत बालकासारखे प्रतिबिंब खात नाही म्हणून रडत कसे बसले? अशा अघटित मोहक लीला कोठवर सांगाव्या? 'सुगम अगम चरिता श्रवुनि जाती मुनि हि भुलोनि' (७३म.)

सूचना- वर जी अगदी थोडी उदाहरणे दिली ती या स्वामीच्या कपोलकल्पना नाहीत, ग्रंथात असल्यास माहित नाही, पण या आणि अशा अनेक लीला श्रीबालरघुपति करीत असत हे सत्य सत्य त्रिवाचा! कशा कळल्या हे सांगणे योग्य नव्हे. अशीच एक लीला एकदा काकभुशुंडीशी केली. त्या लीलेचे व प्रभावाचे स्मरण होताच भुशुंडीचे पंख फुलले = देह पुलकित झाला.

हिं. *।कहइ भुसुंड सुनहु खगनायक।रामचरित सेवक सुखदायक।।१।।*
।नृपमंदिर सुंदर सब भाँती।खचित कनक मनि नाना जाती।।२।।
।बरनि न जाइ रुचिर अँगनाई।जहँ खेलहिं नित चारिउ भाई।।३।।
।बालबिनोद करत रघुराई।बिचरत अजिर जननि सुखदाई।।४।।

म. *।म्हणे काक ऐका खगनायक।रामचरित सेवक सुखदायक।।१।।*
।नृपमंदिर सुंदर सब रीती।खचित कनकमणि नाना जाती।।२।।
।वर्णवे न तें सुंदर आंगण।खेळति नित्य जिथें चौघेजण।।३।।
।बालविनोद करत रघुनायक।विचरति अजिरिं जननिसुखदायक।।४।।

अर्थ- काकभुशुंडी म्हणाला की हे खगनायका! सेवकांस सुख देणारे रामचरित्र ऐका.।।१।। दशरथराजांचा महाल सर्व प्रकारे सुंदर आहे. तो सोन्याचा असून त्यात नाना प्रकारची रत्ने जडलेली आहेत.।।२।। जिथे चौघेजण (बंधु) नेहमी खेळतात ते सुंदर आंगण वर्णन करता येणे शक्य नाही.।।३।। मातांना सुख देणारे रघुनायक बालविनोद करीत आंगणात हिंडत असतात.।।४।।

टीका. चौ.१-४ (१) नृपमंदिर- दशरथांचा राजमहाल आता राम मंदिर झाला आहे, कारण की प्रभु रामचंद्र आता त्या वाड्यात स्वतः रांगत रांगत,

चालत येऊ लागले आहेत. १।१९०।७, १।१९५।६टी पहा. (क) 'सुंदर मनोहर मंदिरायत स्फटिक अजिरे रूचिर ती' (७।२७छ) आंगणे स्फटिकाची होती. अद्याप राजवाड्याच्या बाहेर खेळण्यास जाण्याएवढे मोठे झाले नसल्याने आंगणातच खेळतात नेहमी. (ख) बालविनोद = बालक्रिडा, बाललीला करण्यात मातांना सुख देणे हा दुसरा हेतु आहे. सेवक सुखदायक हा हेतु आधीच सांगितला आहे.

हिं. *।मरकत मृदुल कलेवर स्यामा।अंग अंग प्रति छबि बहु कामा।।५।।*
।नव राजीव अरुन मृदु चरना।पदज रुचिर नख ससि दुति हरना।।६।।
।ललित अंक कुलिसादिक चारी।नूपुर चारु मधुर रबकारी।।७।।
।चारू पुरट मनि रचित बनाई।कटि किंकिनि कल मुखर सुहाइ।।८।।
दो. *।रेखा त्रय सुंदर उदर नाभी रूचिर गँभीर।।*
।।उर आयत भ्राजत बिबिधि बाल बिभूषन चीर।।७६।।

म. *।मृदुल कलेवर मरकत-शाम।अंगी अंगी छबि बहु काम।।५।।*
।नव राजीव अरूण मृदु चरण हि।पदज रूचिर नख शशिभा-हरणहि।।६।।
।ललित अंक कुलिशादिक चारी।नूपुर चारू मधुर रवकारी।।७।।
।चारू कनक-मणि विरचित सुंदर।कटिं किंकिणि कल, मुखर मनोहर।।८।।
दो. *।रेखा त्रय सुंदर उदरिं नाभि रूचिर गंभीर।।*
।।आयत उर राजति विविध बाल विभूषण चीर।।७६।।

अर्थ- मरकत मण्यासारखे श्यामल व कोमल शरीर आहे, आणि प्रत्येक अवयवाची अंगाची शोभा अनेक कामदेवासारखी आहे.।।५।। नवीन लाल कमलासारखे लाल लाल कोमल चरण (तळवे) आहेत. पायांची बोटे (पदज) सुंदर असून नखे चंद्राच्या कान्तीला लाजविणारी आहेत.।।६।। (तळपायांवर) वज्र, अंकुश, ध्वज व उर्ध्वरेषा ही चार सुंदर चिन्हे आहेत. आणि नूपुरे सुंदर असून मधुर ध्वनि करणारी आहेत.।।७।। रत्नजडित सुवर्णाचे सुंदर कटिसूत्र असून त्याला सुंदर व मधुर आवाज करणाऱ्या घागऱ्या आहेत.।।८।। उदरावर सुंदर तीन रेषा (त्रिवली) असून नाभि सुंदर व फार खोल (गँभीर = गंभीर) आहे. छाती विशाल असून नाना प्रकारची बाललेणी व वस्त्र विराजत आहेत।।दो.७६।।

टीका. सूचना- येथून पुढे श्रीराम प्रभुच्या बालरूपाचे वर्णन एकंदर तेरा ओळीत आहे व त्यात दोन ओळी दोह्याच्या आहेत. दोन दोन दात खालीवर आलेले आहेत अशा एका वर्षाच्या आतील वयाच्या बालकाचे हे वर्णन आहे. बा.कां. दो.१९९ मधील बारा चौपायांशी येथील वर्णनाचे पुष्कळ साम्य आहे. पहिल्या चौपाईत सर्व साधारण रूपाचे वर्णन दोन्ही ठिकाणी असून पुढील अवयव वर्णनाचा क्रम सुद्धा बहुतेक सारखा आहे. तेथे असलेले थोडे वर्णन येथे नाही, व येथे असलेले थोडेसे तेथे नाही. दोन्ही ठिकाणी देव घेव केली म्हणजे बालरूप रामचंद्राच्या रूपाचे वर्णन होते. बालकांडात उपक्रमात जे वर्णन आहे त्याचेच येथे उपसंहाररूपाने वर्णन आहे. आणि अगदी शेवटी 'पाच सात (= १२) चौपाया मनोहर' याने ज्या रूपाच्या ध्यानाचा उल्लेख केला आहे त्या १।१९९ च्या बारा चौपाया होत. बा.कां.१९९।१-१२ टीका मुद्दाम पाहावी पुढील टीकेत अगदी आवश्यक तेवढा विस्तार आहे.

चौ.५ (१) मृदुल कलेवर मरकत शाम- मरकत = पाचू नावांचे हिरव्या वर्णाचे रत्न. गडद हिरवा रंग दुरून नीलवर्णा सारखाच दिसतो, म्हणूनच 'रामं दूर्वादलश्यामं' या दूर्वादलाची उपमा दिलेली आहे. 'काम कोटि छबि शामशरीर। नीलकंज वारिद गंभीर' (१।१९२।१) यात नील कमल व नील मेघाची उपमा दिली आहे व येथे नील हरिताभ रत्नाची उपमा दिली. दोन्ही मिळून 'नीलसरोरूह नीलमणि नील नीरधर शाम।। लाजति तनु शोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम' (१।१४६।.) या दोह्यांतील शरीर सौंदर्याच्या वर्णनाशी पूर्ण साम्य दाखविले. १।१९९।१ मध्ये 'काम कोटि छवि शाम' असे सर्व शरीराच्या शोभेला म्हटले तर येथे प्रत्येक अंगाला अनेक कामदेवासारखे म्हटले. तेथील व येथील वर्णन असे परस्परांस पूरक आहे.

चौ.६ (१) 'नव राजीव अरूण मृदु चरणहि। पदज रूचिर नख शशिभा हरणहि' बां.कांडात अरूण चरण पंकज, नख जोती। कमलदलीं बसली जणु मोती (१९९।२) दोन्ही ठिकाणी चरणांपासूनच वर्णन आहे. (क) पदज = पाया पासून जन्मलेली = पायांची बोटे. यांचा उल्लेख तेथे नाही. येथे नखांची कान्ति चंद्राच्या कान्तिला लाजविणारी आहे. तेथे कमळाच्या पाकळ्यावर ठेवलेल्या मोत्यांची उत्प्रेक्षा केली आहे. चंद्र कान्तीत नसलेले काठिन्य व तांबुसपणा

मोत्यांच्या उपमानाने सुचविला आणि तेज, शीतलतादायकत्व, प्रसन्नता इ. गुण शशिमा- चंद्रकान्ति या उपमानाने सुचविले. कमलदल शब्दाने तेथे 'पदज'च सुचविली आहेत. पायांचे तळवे, बोटे व नखे वर्णिली.

चौ.७-८ (१) चारी कुलिशादिक अंक ललित आहेत. अंक = चिन्ह. 'ध्वज रेखांकुश कुलिश तळपती। मुनि मन नूपुरनादि मोहती' (१।१९९।३) ध्वज, ऊर्ध्वरेषा, अंकुश व वज्र यांचेच येथे ग्रहण करणे जरूर आहे. (क) 'नूपुर चारू मधुर रवकारी' नूपुरांचा ध्वनि किती मधुर आहे हे 'मुनिमन नूपुरनादि मोहती' याने पूर्वी सांगितले आहे. क्रम अगदी सारखा आहे. (ख) चारू कनक...मनोहर, 'कटीं किंकिणी'(१।१९९।४) येथील कटिसूत्राचे करगोट्याचे वर्णन तेथे भरीला घ्यावयाचे आहे. दोन्ही ठिकाणी तळपायावरील चिन्हे, नूपुरनाद, किंकिणी, उदररेखा व नाभि यांचे एकाच क्रमाने वर्णन आहे. १।१९९।४ टी. पहा.

दो. (१) रेखात्रय सुंदर उदरि- उदरी त्रिवली. 'नाभि रूचिर गंभीर' 'नाभि गभीर कळे ज्या दिसली' (१।१९९।४ टी.प.) (क) 'आयत उर...चीर' पूर्वीच्या त्या वर्णनात विशाल छातीचे वर्णन याठिकाणी म्हणजे नाभि वर्णनाला जोडून नाही. छातीचा उल्लेख आहे पण तो बाहूंच्या व हृदयाच्या वर्णनानंतर आहे. (१९९।६). (ख) 'राजति विविध बालविभूषण' यात तेथील 'हृदिं हरिनख शोभा अति सुंदर,' 'मणिहार पदिक अति शोभे। विप्रचरण देखत मन लोभे' हे वर्णन घेणे जरूर आहे.

हिं. *।अरून पानि नख करज मनोहर।बाहु बिसाल बिभूषन सुंदर।।१।।*
।कंध बाल केहरि दर ग्रीवा।चारू चिबुक आनन छबि सींवा।।२।।
।कल बल बचन अधर अरूनारे।दुइ दुइ दसन बिसद बर बारे।।३।।
।ललित कपोल मनोहर नासा।सकल सुखद ससिकर सम हासा।।४।।
।नील कंज लोचन भव मोचन।भ्राजत भाल तिलक गोरोचन।।५।।
।बिकट भृकुटि सम श्रवन सुहाए।कुंचित कच मेचक छबि छाए।।६।।
।पीत झीनि झगुली तन सोही।किलकनि चितवनि भावति मोही।।७।।

म. *।अरूण पाणि,नख,करज,मनोहर।बाहु विशाल विभूषण सुंदर।।१।।*

।स्कंध बालहरि कम्बूग्रीवा।चारू चिबुक आनन छविशीवा।।२।।
।बोल बोबडे अरूण वराधर।बारिक युगयुग दशन विशद वर।।३।।
।ललित गाल नासिका मनोहर।हास्य सकल सौख्यद सम शशिकर।।४।।
।नील कंज लोचन भवमोचन।भ्राजत भालिं तिलक गोरोचन।।५।।
।भृकुटि विकट सम सुंदर कान हि।कुंचित कच मेचक छबि छान हि।।६।।
।अंगि तलम रूचि पिवळे झबले।दृष्टि खिदळणे प्रिय मज गमले।।७।।

अर्थ- लाल तळहात, हाताची बोटे व नखे मन हरण करणारी असून विशाल बाहूंवर सुंदर आभूषणे आहेत.।।१।। बाल सिंहासारखे खांदे असून शंखासारखा (त्रिवलीयुक्त भरदार) गळा आहे, हनुवटी सुंदर आहे, आणि मुख तर सौंदर्याची सीमा आहे.।।२।। बोबडे बोल आहेत, ओठ लाल व सुंदर (वर अधर = ओठ) आहेत. बारिक बारिक सुंदर, पांढरे शुभ्र दोन दोन दात (दशन) आहेत.।।३।। गाल सुंदर असून नाक मनोहर आहे. हास्य सर्वांस सुख देणारे चंद्रकिरणांसारखे आहे.।।४।। नीलकमलासारखे नेत्र भवापासून सोडविणारे आहेत. कपाळावर गोरोचनाचा तिलक विराजत आहे.।।५।। भिवया वक्र असून कान सम आणि सुंदर आहेत. केस काळे व कुरळे असून सुंदर शोभत आहेत।।६।। अगांत तलम (झिरझिरित) पिवळे सुंदर झबले आहे. प्रभूची दृष्टि आणि खिदळणे मला फार प्रिय वाटले.।।७।।

टीका. चौ.१-२ (१) पूर्वी पायापासून विशाल छातीपर्यंतचे वर्णन केले आता गळ्याकडे दृष्टि न जाता तळहाताकडे गेली म्हणून तेथून वर्णन करतात. बा.कां.वर्णनात तळहात, हातांची बोटे व नखे यांचे वर्णन नाही ते येथे केले आहे. करज = हाताची बोटे. पाणि = हात, पण लाल आहे म्हणून तळहात. (क) स्कंध बालहरि हा उल्लेख तेथे नाही. स्कंध = खांदा, हरि = सिंह. बालसिंहाच्या खांद्यासारखे पुष्ट, भरदार व वाटोळे खांदे हे शौर्यवीर्याचे व सौंदर्याचे लक्षण आहे. (ख) कम्बूग्रीवा कम्बु = शंख = दर, ग्रीवा = मान, गळा कंठ, 'कंबुकंठ (१९९।७) चारूचिबुक- चिबुक = हनु, हनुवटी.' 'अति चिबुक सुभग' (१९९।७ टी.प.) (ग) आनन छविशीवा- शीवा = शीव, सीमा, 'आननि अमित मदन छबि वसते' (१९९।७).

चौ.३-४-५(१) 'दशन विशद वर' विशद = पांढरे स्वच्छ. दशन = चावणारा. तेथेसुद्धा असेच वर्णन व दशन शब्दच आहे. दोन दोन दात खाली व वर आलेल्या बालकांत चावण्याची प्रवृत्ती फार असते, ती 'दशन' शब्दाने सुचविली. (क) हास्य सकल सौख्यद सम शशिकर- तेथे हास्याचे वर्णन नाही, कारण तेथे कोणावर कृपा करावयाची नव्हती. येथे भुशुंडीवर कृपा करावयाची आहे त्याची ही पूर्वसुचना आहे, कारण 'इंदु अनुग्रह हृदिं प्रकाशे। सुचविति किरण मनोहर हासे' (१।१९८।७) हृदयांत अनुग्रह रूपी चंद्र प्रकाशत आहे हे हास्यरूपी किरण सुचवित आहेत. (ख) नील कंज लोचन भवमोचन- नील कमलासारख्या सुंदर प्रसन्न नेत्रांनी एकदा कृपेने पाहिले की त्या जीवाला जन्ममरण परंपरेतून मुक्त करतात. यात दोन प्रकार आहेत. 'भेटति संत विशुद्ध तयाला। राम कृपे अवलोकिति ज्याला' (६९।७) आणि 'सत्संगति करि संसृति = अंता' (४५।६) हा एक प्रकार आणि असली उदाहरणेच मुख्य. 'ज्ञान दिले दृढ पित्या विलोकुनि' (६।११२।५) हा दुसरा प्रकार.

चौ.६-७ (१) भृकुटी विकट, विकट = वक्र, धनुष्यासारख्या भिवया हे फार सौंदर्याचे लक्षण आहे, अनेकवेळा हे वर्णन आले आहे. (क) सम सुंदर कान भिवया आणि कान यांचे अगदी जोडून वर्णन करून सुचविले की भिवया कानापर्यंत आहेत, म्हणजेच कर्णान्तायत लोचन आहेत. कानापर्यंत पोचलेले लोचन आहेत. दोन्ही कान रूपाने आकाराने गोंडसपणा वगैरे सर्व बाबतीत सारखे आहेत. (ख) कुंचित = कुरळे, मेचक = काळे. १।२१९ 'मेचक कुंचित केश' टी.पहावी. (ग) 'अंगि तलम रूचि पिवळे झबले' रूचि = रूचिर, सुंदर. तलम = अगदी विरविरित. आतील नीलवर्ण शरीर व त्यावर हे झबले म्हणजे नील मेघावर विजेचा पिवळा प्रकाशच. सर्व वर्णन केल्यावर झबल्याचा उल्लेख करून सुचविले की आधी आंगात काही नव्हते, नंतर घातले गेले. १।१९९।११ टीका मुद्दाम पहावी. (घ) दृष्टि = नजर, खिदळणे = हर्षाने मोठ्याने हासणे, ओरडणे. तेथील वर्णनात 'रांगत दुडुदुडु प्रिय मज गमले' (१९९।११) असे शंकरही म्हणाले आहेत. टी.प.

हिं. ।रूपरासि नृप अजिर बिहारी।नाचहिं निज प्रतिबिंब निहारी।।८।।
।मोहि सन करहिं बिबिधि बिधिक्रीडा।बरनत मोहि होति अति ब्रीडा।।९।।
।किलकत मोहि धरन जब धावहिं।चलउँ भागि तब पूप देखावहिं।।१०।।

दो. *।आवत निकट हँसहिं प्रभु भाजत रूदन कराहिं।।*
।।जाउँ समीप गहन पद फिरि फिरि चितहि पराहिं।।७७रा.।।
।प्राकृत सिसु इव लीला देखि भयउ मोहि मोह।।
।।कवन चरित्र करत प्रभु चिदानंद संदोह।।७७म.।।

म. *।रूपराशि विहरती नृपांगणि।नाचति निज पडछाये पाहुनि।।८।।*
।करिति विविध विध मजसी क्रीडा।वर्णित मज अति वाटे ब्रीडा।।९।।
।खिदळत जैं मज धराण्या धावति।मी पळता मज अपूप दावति।।१०।।
दो. *।प्रभु हसती येता निकट जात उडुन रडतात।।*
।।पद धरू जाता निकट मी वळुनि बघत पळतात।।७७रा.।।
।प्राकृत शिशु इव लीला बघुनि होइ मज मोह।।
।।कवण चरित करिती प्रभु चिदानंद-संदोह।।७७म.।।

अर्थ- दशरथ राजाच्या आंगणात सौंदर्यराशी रामचंद्र विहार करू लागले व स्वतःच्या पडछायेकडे पाहून नाचू लागले.।।८।। मग माझ्याशी नाना प्रकारच्या अशा क्रीडा करू लागले की त्यांचे वर्णन करताना मला फार लज्जा वाटते.।।९।। जेव्हा खिदळत खिदळत मला धरण्यासाठी धावत आले तेव्हा मी पळालो, तेव्हा मला अनरसा दाखवू लागले.।।१०।। माझ्याजवळ येत तेव्हा प्रभु हसत व मी उडून जाताच रडू लागत. आणि (त्यांनी रडू नये म्हणून) त्यांच्या पाया पडण्यासाठी मी जवळ जाऊ लागलो तेव्हा (भ्यायल्यासारखे) पळत, पुन्हा मागे वळून पाहून पळू लागले.।।दो.७७रा.।। प्राकृत बालकासारखी ती लीला पाहून मला मोह उत्पन्न झाला की प्रभु सच्चिदानंदघन असून हे कसले चरित्र करीत आहेत!।।७७म.।।

टीका. चौ.८-९ (१) मागल्या तेरा ओळीत बाल रामचंद्रांच्या रूपाचे वर्णन केले. 'एक वार अतिशय सब चरित करिति रघुवीर' (दो.७५रा.) असे जे पूर्वी म्हणाला ते सर्व अतिशयच चरित्र सांगण्यास आता प्रारंभ करीत आहेत. (क) नाचति निज पडछाये पाहुनि- दशरथ राजांचे आंगण रत्नखचित स्फटिकाचे असल्यामुळे तेथे त्या भूमीवर अनेक प्रतिबिंबे पडछाया पडणारच. त्या पडछायांकडे पाहून नाचू लागले प्रभु बाल रामचंद्र! (क) त्या एका दिवशी बाल

रामचंद्रांनी त्या बाल वायसाशीच अशा काही विचित्र क्रीडा करण्यास प्रारंभ केला की भुशुंडी म्हणतात की त्या क्रीडा मी आता वर्णन करणार आहे, पण त्या वर्णन करताना मला स्वतःलाच लाज वाटते, कारण की त्या सर्वदर्शी सर्वज्ञ सदा निर्भय असणाऱ्या प्रभूंनी केल्या असे म्हणणे म्हणजे प्रभुत्वाचा षड्गुणैश्वर्याचा लोप झाला असे ठरविण्यासारखे आहे. 'जै कृत रणिं रघुनाथे क्रीडा। स्मरत चरित मज वाटे ब्रीडा' (७।५८।३) ब्रीडा = लज्जा.

चौ.१० (१) 'खिदळत.... धरण्या धावति' दुड्दुड रांगत, किंवा दुडदुड धावत बालराम त्या बाल वायसास धरण्यासाठी गेले तेव्हा तो पळून दूर गेला. हीच त्याने चूक केली. राम भगवान आहेत हे माहीत असता व ते हातानी धरण्यास प्रसन्न होऊन हर्षाने जवळ येत असता हा का पळाला. प्रभूंनी धरला असता तर प्रभुंच्या हाताचा स्पर्श झाला असता. बाल राम प्रभु आहेत असे त्याला माहीत नसेल तो कावळा पळाला तर योग्यच आहे. प्रभूंनी विचार केला की आता आपण ही अज्ञानी बालकासारखेच करू या. म्हणून त्याला दाखविला अनरसा, हेतु हा की त्याने पळू नये. त्याप्रमाणे तो न पळता स्वस्थ राहिला तेव्हा.

दो.रा. (१) प्रभु हसती येता निकट- प्रभु त्याच्याजवळ आले आणि लागले हसायला. जणू त्याला विचारित आहेत की तुला अनरसा पाहिजे म्हणून तू आता पळाला नाहीस. पण या हसण्यानेच प्रभुंनी आपल्या मायेला प्रेरणा दिली. पुन्हा त्या वायसाने प्रमाद केला, कारण तो गेला उडून, जवळ जाऊन हातात सापडला असता तर प्रभुंनी मायेला काही करू दिले नसते. प्रभुंनी पाहिले की हा कच्चा आहे अद्याप. तेव्हा आता याला पक्का केलाच पाहिजे, म्हणून लागले रडायला कावळा पळून गेल्याच्या निमित्ताने. प्रभूंनी रडू नये म्हणून तो जवळ आला, मनात हेतु हा की प्रभूंच्या पायावर डोके ठेवावे. पण ज्याने हात नाही लाऊ दिला अंगाला त्याला पाय धरण्याची संधि कोण देईल? कावळा अनरसा घेईल व पायाला आंगाला टोचील या भयाचा भाव दाखवून लागले मागे पळायला, व तो कावळा पाठीशी येतो की काय हे एखाद्या भयभीत झालेल्या बालकाप्रमाणे मागे वळून बघावे व पुन्हा पळावे असे सुरू केले. अशी ही क्रीडा अगदी अज्ञ बालकाप्रमाणे केली, तो तिकडे मायेने आपले कार्य केले.

दो.म. (१) 'प्राकृत शिशु इव लीला' या चरणांत एक मात्रा कमी आहे. याने होणाऱ्या गतिभंगाने दाखविले की ती लीला पाहून भुशुंडीच्या हृदयांत आश्चर्याचा व संशयाचा धक्काच बसला. सच्चिदानंदघन प्रभु असून मला लहानशा कावळ्याला घाबरले हे काय आहे? प्रभु असे कसे करतील? हा जो संदेह उत्पन्न झाला हाच मोह. ल.ठे. हा मोह उत्पन्न होण्यापूर्वीच लोमशमुनींच्या आशीर्वादाने काकाला प्रेमभक्ति, ज्ञान, विज्ञान, रामरहस्याचे ज्ञान होण्याची शक्ति इत्यादि गोष्टी प्राप्त झाल्या होत्या, व आकाशवाणीने तो भक्त असल्याचा शिक्का मारला होता. असा व सर्व संगपरित्यागी असून त्याला सुद्धा हरिलीला पाहून मोह झाला! हा मायेचा प्रभाव!

हिं. *।एतना मन आनत खगराया ।रघुपति प्रेरित ब्यापी माया।।१।।*
।सो माया न दुखद मोहि काही ।आन जीव इव संसृत नाही।।२।।
।नाथ इहाँ कछु कारन आना ।सुनहु सो सावधान हरिजाना।।३।।
।ग्यान अखंड एक सीतावर ।मायाबस्य जीव सचराचर।।४।।
।जौं सब के रह ग्यान एकरस ।ईस्वर जीवहि भेद कहहु कस।।५।।
।मायाबस्य जीव अभिमानी ।ईस बस्य माया गुनखानी।।६।।

म. *।इतके मनिं आणत खगराया ।प्रेरित रघुपति लागे माया।।१।।*
।ती माया न दुखद मज काही ।आन जीव इव संसृति नाही।।२।।
।नाथ! इथे कारण ते भिन्न ।ऐका सावधान हरियान।।३।।
।ज्ञान अखंड एक सीतावर ।माया-विवश जीव सचराचर।।४।।
।ज्ञान एकरस सर्वांचे जर ।ईश्वर-जीवा भेद कुठे तर।।५।।
।माया-विवश जीव अभिमानी ।ईश विवश माया गुणखाणी।।६।।

अर्थ- हे खगराया गरूडा! मी इतके मनात आणताच रघुपतींनी प्रेरणा दिलेली रघुपतीची माया मला लागली (मला मोहित केला).।।१।। परंतु ती माया मला जरा सुद्धा दुःखद नव्हती कारण अन्य जीवाप्रमाणे तिच्यामुळे संसृतीत पडावे लागले नाही.।।२।। नाथ! असे होण्याचे (येथे) कारण निराळे आहे ते हे हरिवाहना! सावधान राहून ऐका.।।३।। एकटे सीतापतीच अखंड ज्ञानस्वरूप आहेत. सर्व जंगम (सचर) व स्थावर (अचर) जीव मायेला वश झालेले असतात.।।४।। सर्वांचेच ज्ञान जर

सदा अखंड (एकरस) राहिले तर मग ईश्वर आणि जीव यांच्यात भेद कुठे राहीला?।।५।। जीव अभिमानी असल्याने मायेला वश असतात-होतात. पण तीच माया गुणांची खाण ईश्वराला वश असते.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) प्रेरित रघुपति लागे माया- प्रेरित = प्रेरणा दिलेली. ज्यावेळी प्रभु हसले त्यावेळीच मायेला प्रेरणा दिली होती. काकाच्या मनात संशय येण्याची खोटी तोच तिने त्याला व्यापला मोहित केला. पुढे सांगत आहेत की ही दुःखदायक अविद्या माया नसून विद्या माया होय. ती भगवंताच्या आज्ञेने भक्तांचे हित करणारी आहे. सती, नारद, भरद्वाज व गरूड यांना याच मायेने मोहित करून त्याचे शेवटी परम कल्याण केले. (क) ती माया = विद्या माया, रघुपतिप्रेरित माया. (ख) न दुखद मज काही- पुढे दिसेल की त्याला फार दुःख झाले आहे. भयभीत झाला आहे. येथील दुःख शब्दाचा अर्थ पुढल्या चरणाने स्पष्ट केला आहे की (ग) आन जीव इव संसृति नाही. अविद्या मायेला वश झालेल्या अन्य सर्व जीवांना संसृति आहे. त्या मायेमुळे संसृति दुःख = जन्ममरणांचे दुःख भोगावे लागते तसे दुःख ते संसृति दुःख मला मुळीच झाले नाही, हरिमायेने मोहित केलेल्यांना त्या मायेमुळे संसृति दुःख होत नाही हे येथे सुचविले आहे, व हेच पुढे स्पष्ट सांगणार आहेत. अविद्या मायाच 'दुष्ट जी सुदुःख रूपी। जी वश जीव पडे भवकूपी' (३।१५।५) (घ) नाथ इथे कारण ते भिन्न. भिन्न = निराळे. दुःखद का नाही याचे कारण निराळे आहे ते वर स्पष्ट केले आहे की ही विद्या माया आहे व तारक आहे. (ङ) सावधान =स + अवधान = अवधानासह = लक्ष देऊन, मनबुद्धिचित्त एक करून. हरियान शब्दाने सुचविले की तुम्ही साक्षात श्रीहरीचे सेवक असल्यामुळे तुम्हालाही संसृति दुःख देणाऱ्या मायेने मोहित केले नव्हते.

चौ.४-६ (१) ज्ञान अखंड एक सीतावर- सीतापति एक आहेत. जे एकच आहे तेच सीतापति आहेत 'एकम् एव अद्वितीयम् ब्रह्म' व 'स एकः' परमेश्वर ही एकच आहे, तोच सीतापती आहे. त्याच्यासारखा दुसरा नाही. 'शोधु कुठे मी सम मज जाऊनि' (१।१५०।२) माझ्यासारखा दुसरा मी कुठे शोधु? असे सीतापतीच मनुराजाना म्हणाले आहेत. तेच येथे सांगितले आहे. असा जो एकच असलेला परमेश्वर सीतापति तो = 'ज्ञान अखंड' तो अखंड आहे व

केवळ ज्ञान हेच त्याचे स्वरूप आहे, व सर्व प्रकारचे अखंड ज्ञान फक्त त्यालाच असू शकते. त्याच्यासारखा ज्ञानी तोच. जीव कितीही सर्वज्ञ सर्वदर्शी असला तरि परमेश्वरासारखा होणे शक्य नाही. कारण सगळे 'माया वश जीव सचराचर' 'यन्मायावशवर्ती विश्वमखिलं ब्रह्मादि देवाऽसुराः' (१मं.श्लो.६टी.पहा) अविद्या मायेतून सुटलेले जीव सुद्धा पुन्हा अविद्यामायावश होऊ शकतात पतन पावतात व ब्रह्मदेवशंकरासारखे विद्या मायेला वश होतात. कोणत्याच मायेला कधी वश न होणारे फक्त एक सीतापति, परमेश्वर. (क) ज्ञान एकरस सर्वांचे जर- जसे परमेश्वराचे ज्ञान आहे तसेच जीवांना प्राप्त होऊ शकले तर ईश्वर व जीव हा भेदच राहणार नाही. पण हा भेद अनादि आहे. जीव ब्रह्म होऊ शकतो पण परमेश्वर किंवा परमेश्वरासारखा होऊ शकत नाही कारण (ख) 'ईशविवश माया गुणखाणी' ज्या मायारूपी खाणीतून त्रिगुण उत्पन्न होतात ती मायासुद्धा ईश्वराच्या अधीन असते. ती माया = विद्यामाया. 'एक रची जग गुण वश जीते। प्रभू प्रेरिता स्वबल न तीते' (३।१५।६) 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' (भ.गी.) हेच येथे सांगितले आहे. ईश्वर उभय मायांचा नियंता आहे आणि 'मायाविवश जीव अभिमानी' मी मुक्त, मी ज्ञानी असे नुसते मनात आले तरि तो मायेला वश झालाच. मी मुक्त हा अभिमानच आहे व मी भक्त हा ही अभिमानच आहे व तो अविद्याजनित आहे म्हणून म्हटले की सर्वजीव मायेला वश झालेले असतात किंवा होऊ शकतात तसे ईश्वराचे नाही. आणखी भेद सांगतात.

हिं. ।परबस जीव स्वबस भगवंता।जीव अनेक एक श्रीकंता।।७।।
।मुधा भेद जद्यपि कृत माया।बिनु हरि जाइ न कोटि उपाया।।८।।
दो. ।रामचंद्र के भजन बिनु जो चह पद निर्बान।।
।।ग्यानवंत अपि सो नर पसु बिनु पूँछ बिषान।।७८रा.।।
।राकापति षोडस उअहिं तारागन समुदाइ।।
।।सकल गिरिन्ह दव लाइअ बिनु रबि राति न जाइ।।७८म.।।

म. ।भगवान स्ववश जीव परवश ते।श्रीपती एकचि जीव अमित ते।।७।।
।मुधा भेद यद्यपि कृत माया।विण हरि जाइ न कोटि उपाया।।८।।

दो. *।रामचंद्र भजनाविण इच्छि पद निर्वाण।।*
।।ज्ञानवंत अपि तो नर पशु विण पुच्छ विषाण।।७८रा.।।
।उगवती सोळा पूर्ण शशि तारागण समुदाय।।
।।सकल गिरिस दव लाविला रविविण रात्र न जाय।।७८म.।।

अर्थ- भगवान स्वतंत्र (स्ववश) आहेत. जीव परवश आहेत. श्रीपति-लक्ष्मीपति भगवान एकच आहेत पण जीव अगणित असंख्य आहेत।।७।। मायेने केलेला भेद जरि मिथ्या (मुधा) असला तरि हरिवाचून तो कोटि उपायानी जात नाही.।।८।।रामचंद्राच्या भजनाशिवाय निर्वाण (मोक्ष) मिळविण्याची जो इच्छा करील तो नर जरि ज्ञानवंत असला तरि शिंग शेपूट नसलेला पशु आहे.।।दो.७८रा.।। सोळा कलांनी पूर्ण चंद्र व सर्व नक्षत्र गणांचे समुदाय उगवले आणि सर्व पर्वताना वणवा लावला तरि सूर्याशिवाय रात्र जात नाही.।।७८म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) भगवान स्ववश. स्ववश = स्वतंत्र 'महा स्वतंत्र न कोणि शिरावरि (१।१३७।१)' (क) 'मुधा भेद यद्यपि कृत माया' मायेने निर्माण केलेला भेद, भेदभाव जरि मिथ्या असला तरि श्रीहरीच्या रघुपतीच्या कृपेशिवाय त्याच्या भजनाशिवाय नष्ट होणे शक्य नाही म्हणूनच ब्रह्मदेव म्हणाले की 'तरि दीन दयालु दया करणे। मति माझि बिभेदकरी हरणे' (६।१११।१०)

दो.रा.म. (१) रामचंद्राच्या भजना (भक्ति) वाचून निर्वाण = मोक्ष मिळणे अशक्य आहे म्हणून गीतेतील ज्ञानलक्षणात 'मयिं चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणि' हे एक लक्षण आवश्यक म्हणून सांगितले आहे. (भ.गी.१३।१०) याला दृष्टान्त देतात. (क) पूर्ण राशि = पूर्ण चंद्र = पौर्णिमेचा चंद्र = राकाशशि. असे सोळा चंद्र एकदम उगवले व नक्षत्रगणांचे सर्व समुदाय एकाच रात्री उगवले आणि सर्व पर्वतांना वणवा लावला तरि रात्र सरली व दिवस उगवला असे होत नाही व कोणी म्हणणारही नाही, पण एकच सूर्य उगवला की रात्र तावडतोब नष्ट होते. त्याचप्रमाणे भक्तीवाचून रामभजनावाचून मायारूपी रात्रीचा विनाश होऊन मोक्षरूपी दिवस उगवणार नाही. हेच स्पष्ट सांगतात.

हिं. *।ऐसेहि बिनु हरि भजन खगेसा।मिटइ न जीवन्ह केर कलेसा।।१।।*
।हरि सेवकहि न ब्याप अविद्या।प्रभु प्रेरित ब्यापइ तेहि विद्या।।२।।
।ताते नास न होइ दास कर।भेद भगति बाढइ बिहंगबर।।३।।
।भ्रम ते चकित राम मोहि देखा।बिहँसे सो सुनि चरित बिसेषा।।४।।
।ते हि कौतुक कर मरमु न काहूँ।जाना अनुज न मातु पिताहूँ।।५।।
।जानुपानि धाए मोहि धरना।स्यामल गात अरून कर चरना।।६।।

म. *।हरिभजनाविण तसा खगेशा।नाश नव्हे जीवांचे क्लेशां।।१।।*
।व्यापि न हरिसेवका अविद्या।व्यापि प्रभुंनी प्रेरित विद्या।।२।।
।म्हणुनि न होतो दास नाश तर।भेद भक्ति वाढे विहंगवर।।३।।
।राम मला भ्रमचकित पाहतां।विहसति त्यां श्रुणु विशेष चरिता।।४।।
।त्या लीलेचें मर्म न कोणी।जाणति अनुज न पिता न जननी।।५।।
।मज धरण्यां प्रभु रांगत धावति।श्यामल गात्र अरूण कर पद अति।।६।।

अर्थ- तसाच हे खगेशा! रघुपति भजनाशिवाय जीवांच्या क्लेशांचा नाश होत नाही.।।१।। हरि सेवकांना अविद्या व्यापीत नाही, त्यांना प्रभूंनी प्रेरलेली विद्या व्यापते.।।२।। म्हणून तर दासांचा नाश होत नाही, (उलट) हे पक्षिश्रेष्ठा भेदभक्ति वाढते.।।३।। मला भ्रमाने चकित झालेला पाहून राम विहसले ते विशेष चरित्र (सांगतो) ऐक.।।४।। त्या लीलेचे मर्म कोणीच जाणले नाही. अनुजांनी नाही जाणले, पित्याने नाही जाणले व मातेनेही नाही जाणले.।।५।। श्यामल व अति लाल लाल तळहात व तळपाय असलेले प्रभु रांगत रांगत मला धरण्यासाठी धावले.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) सूर्योदयाशिवाय जशी रात्र जात नाही तसे जीवांचे क्लेश हरिभजनाशिवाय जात नाहीत. क्लेश 'अविद्याऽस्मिता राग द्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः', (पा.यो.) यांचे विवरण 'क्लेश हारिणिम' (बा.मं.५)च्या टीकेत पहावे. 'दारूण अविद्या पंच जनित विकार श्रीरघुवर हरी' (७।१३० छं.२ टी.प.) (क) व्यापी प्रभुंनी 'प्रेरित विद्या' विद्या माया स्वतंत्र नाही, ती प्रभुच्या प्रेरणेशिवाय काही करु शकत नाही. 'विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेज स्तिमिर संघवत्' विद्या अविद्येचा नाश करते. पण हरिभक्तांचा ती नाश करीत नाही व त्यांना अविद्या प्रभूच्या कृपेने व्यापू शकत नाही म्हणून

हरिभक्तांचा नाश होत नाही. 'न मे भक्तः प्रणश्यति' (भ.गी.) नाश होणे म्हणजे जन्ममरण चक्रात सापडणे, पडणे. 'आन जीवइव संसृति नाही.' (७८।२) याचे कारण येथे स्पष्ट सांगितले. (ख) भेद भक्ति वाढे विहंगवर- 'नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिति भाव। मी भक्त तू देव ऐसे करि' 'देव माझा मी देवाचा' याचेच नाव भेदभक्ति. प्रभुच्या कृपेने व दृढ अभ्यासाने भेदभक्तीचे रूपांतर अभेदभक्तीत होऊ शकते. विद्यामायेने मोहित केलेला जीव त्या मोहातून संतांच्या किंवा भगवंताच्या कृपेने मुक्त होतोच. व नंतर त्याची भक्ति प्रीति वाढते. शरभंग, दशरथ व भुशुंडी भेदभक्तितच समाधान मानणारे आहेत.

चौ.४-६ (१) राम मला..... विहसति- राम आता मोठ्याने हसले. प्रभुचे हास्य हीच माया आहे. 'माया हास' (६।१५।५). या हसण्याने पुन्हा मायेला प्रेरणा दिली व तिने प्रभूचा प्रताप दाखविण्यास प्रारंभ केला. एक अघटित, कल्पनातीत घटना केली. पण ती प्रभूच्या जवळ असलेल्या अनुजांना भरत, शत्रुघ्न व लक्ष्मण यांना व जरा दूर असलेल्या दशरथांस व कौसल्यादि मातांना सुद्धा कळू दिली नाही. 'तो जाणे ज्या जाणू देतां' सीतेला अग्नीत गुप्त करुन माया सीता तिच्या जागी ठेवली ती सुद्धा लक्ष्मणास कळली नाही. त्या बाल वायसास धरण्यासाठी भरभर रांगत रांगत गेले त्याच्याकडे. तो आता पळू लागेल.

हिं. *।तब मैं भागि चलेउँ उरगारी।राम गहन कहँ भुजा पसारी।।७।।*
।जिमि जिमि दूरि उडाउँ अकासा।तहँ भुज हरि देखउँ निज पासा।।८।।
दो. *।ब्रह्मलोक लगि गयउँ मैं चितयउँ पाछ उडात।।*
।।जुग अंगुल कर बीच सब राम भुजहि मोहि तात।।७९रा.।।
।सप्ताबरन भेद करि जहाँ लगे गति मोरि।।
।।गयउँ तहाँ प्रभुभुज निरखि ब्याकुल भयउँ बहोरी।।७९म.।।

म. *।तव मी पळत निघे उरगारी।धरण्यां प्रभु पसरति भुज भारी।।७।।*
।मी जस जसा उडे आकाशी।दिसति तिथें भुज हरि मजपाशी।।८।।
दो. *।गेलो विधिलोकावधि उडत वळुनि बघुं तात।।*
।।तो दो अंगुल अंतर भुजांमधे माझ्यात।।७९रा.।।
।सप्तावरणां भेदुनि जोंवरि गति मजलाहि।।

।।जाइ तिथे प्रभु भुज बघुनि व्याकुळता चित्ताहि।।७९म.।।

अर्थ- तेव्हा हे उरगारी गरूडा! मी पळत निघालो. बालराम प्रभुंनी मला धरण्यासाठी आपले हात खूप पसरले.।।७।। मी जसजसा आकाशात (उंच व दूरदूर) उडू लागलो तसतसे तिथे भुजरूप हरि (किंवा भुज आणि हरि) माझ्या (अगदी) जवळ दिसू लागले.।।८।। मी ब्रह्मलोकापर्यंत उडत गेलो, व उडतांना (वारंवार) मागे वळून पाहिले तो माझ्यात आणि रामबाहूमध्ये (सतत) फक्त दोन अंगुळांचेच अंतर असलेले दिसत होते.।।७९रा.।। सात आवरणांचा भेद करून मी माझी गती जेथवर होती तेथवर गेलो पण जिथे जातो तिथे प्रभूचे हात (प्रभु व हात) पाहून मी चित्तांत व्याकुळ झालो.।।७९म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) जोपर्यंत तो काक त्या आंगणात भूमीवरच उड्या मारत पळत होता तोपर्यंत बाल रघुपति त्याच्या पाठीशी रांगत रांगत धावले पण तो आकाशात उडू लागताच प्रभु बसले व त्या काक बालकाला पकडण्यासाठी आपले दोन्ही हात अगदी ताठ करून वर पसरले. हा खेळ पाहून मातांना खूप मजा वाटली असेल. त्या काकाने पुन्हा प्रमादच केला? प्रभु आहेत हे माहित असता त्यांना भिऊन पळण्याचे कारण काय? हात पसरण्यापूर्वीच तो सापडला असता तर कृतार्थ झाला असता व पुढील व्याकुळता वाचली असती, पण प्रभूच्या मायेनेच त्याला पळण्याची बुद्धि दिली. (क) भुज हरि = भुजरूप हरि किंवा भुज आणि हरि असे दोन अर्थ होऊ शकतात. त्यातील पहिला अधिक चांगला असे या लेखकाला वाटते. त्या बालरामाचे दोन्ही हात आपल्या मागोमाग असल्याचे दिसत होते, त्या उडणाऱ्या काकाला, पण अयोध्येतील नृपांगणांत बसलेल्या प्रभुचे हात लक्ष्मणादि कोणासच वाढलेले दिसले नाहीत, म्हणून या लीलेतील मर्म कोणाला कळले नाही. कदाचित कावळा हाती सापडत नाही म्हणून रडू ही लागले असतील.

दो.रा. (१) तो वायस ब्रह्मलोकापर्यंत उडत गेला व प्रभुभुज किती दूर आहेत हे जाणण्यासाठी उडता उडता वारंवार मागे वळून बघत होता,प्रत्येक वेळी त्याला हेच दिसले की प्रभुभुज अगदी दोन बोटांच्या अंतरावर आपल्या

पाठोपाठ आहेत. ज्यांना आपले हात एवढे सारखे वाढविता आले त्यांना त्या कावळ्याचा पाय पकडणे सोपे होते पण तसे न करता त्या हातांनी त्याचा पिच्छा सोडला नाही की पकडलाही नाही. तू कुठे व किती पळतोस पाहू दे तर खरे असेच जणू प्रभु म्हणत आहेत. (क) ल.ठे. भगवान कृपाळु होऊन एखाद्या जीवाला आपल्याजवळ ओढू पाहतात, पण माया मोहित जीव मिथ्या भयाने प्रभूपासून दूर दूर जात असतो, तथापि प्रभु आपल्या इच्छारूपी मायेने शेवटी त्याला जवळ घेऊन कायमचा मायामुक्त करतात हे येथे दिसते.

दो.म.(१) सप्तावरणां भेदुनि- ब्रह्मलोकाच्या पलिकडे पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, अहंकार आणि महत्तत्व यांची आवरणे एकाच्याहून दुसरे मोठे अशी सर्व ब्रह्मांडाला व्यापून आहेत. पहिले ५० कोटि योजने विस्तार्ण आहे. या सात आवरणांच्या पलीकडे तो काक पुष्कळ गेला व त्याची गति कुंठित झाली. या उड्डाणांतही प्रभुचे हात त्याच्या पाठीशी दोन अंगुळे अंतरावर असलेले त्याला सतत दिसत होते. आता गति कुंठित झाली तेव्हा मात्र तो भयाने व्याकुळ झाला तोच चमत्कार पहा.

हिं. *।मूदेउ नयन त्रसित जब भयऊँ।पुनि चितवत कोसलपुर गयउ।।१।।*
।मोहि बिलोकि राम मुसुकाही।बिहसत तुरत गयउँ मुख माही।।२।।
।उदर माझं सुनु अंडजराया।देखेउँ बहु ब्रह्मांड निकाया।।३।।
।अति विचित्र तहँ लोक अनेका।रचना अधिक एक तें एका।।४।।
।कोटिन्ह चतुरानन गौरीसा।अगनित उडगन रबि रजनिसा।।५।।
।अगनित लोकपाल जम काला।अगनित भूधर भूमि बिसाला।।६।।

म. *।मिटले नयन यदा मी भ्यालों।बघतों तों कोसलपुरि आलो।।१।।*
।हसले राम यदा मी दिसलो।हसतांक्षणि मी मुखी प्रविशलो।।२।।
।उदरांतच बघ अंडजराया।बहु पाहूं ब्रह्मांड-निकाया।।३।।
।तत्र चित्र अति लोकांनेका।रचनां एकाहुनि अति एका।।४।।
।कोटी चतुरानन गौरीश।अगणित उडुगण रवि रजनीश।।५।।
।अगणित लोकपाल यम काल।अगणित भूधर भूमि विशाल।।६।।

अर्थ- मी जेव्हा भ्यालो तेव्हा डोळे मिटले व उघडून पाहतो तो मी कोसलपुरीत

आलेला दिसलो.।।१।। मी दृष्टीस पडताच राम हसले आणि हसताक्षणीच बाल रामाच्या मुखांत माझा प्रवेश झाला.।।२।। हे पक्षिराजा! हे पहा की प्रभूच्या पोटातच मला ब्रह्मांडाचे समूह दिसले.।।३।। तत्र = त्या ब्रह्मांडात असलेल्या अति विचित्र लोकांची = भुवनांची रचना एकापेक्षा एकाची अधिक चांगली होती.।।४।। कोट्यावधी चतुर्मुख = ब्रह्मदेव, कोट्यावधि गौरीपति शंकर, अगणित नक्षत्रे,अगणित सूर्यचंद्र, अगणित लोकपाल, यम, काळ, अगणित विशाल पर्वत व विशाल भूमी मला दिसल्या.।।५-६।।

टीका. चौ.१-३ (१) मिटले नयन यदा मी भ्यालो- 'हृदयीं कंप तनु शुद्धि उरा ना। बसली मार्गि मिटुनि नेत्रांना' (१।५५।६) अशी भयाने सतीची दशा झाली. 'तनु पुलकित मुखि शब्द न आला। मिटी नयन...' (१।२०२।५) अशी भयार्त दशा कौसल्येची झाली. प्रभूच्या विशिष्ट अद्‌भुत दर्शनाने सती, कौसल्या व भुशुंडी भयभीत होऊन तिघांनीही डोळे मिटले आहेत. प्रभु बाहूंचा तो अद्‌भुत प्रताप पाहून 'मति अकुंठ' असलेल्यांची मति आणि 'गति अकुंठ (अव्याहत)' असलेल्याची गति कुंठीत झाली व भयाने व्याकुळ होऊन त्याने डोळे मिटले. त्या दोघांनी डोळे उघडले तो भयाचे कारण विश्वरूप अदृश्य झाले. वायसाने डोळे उघडले तो ते भुज अदृश्य झाले व तो स्वतः जो सप्तावरणांच्याही पुष्कळ पलीकडे होता तो डोळे मिटून उघडले इतक्या काळात पुन्हा अयोध्येतील त्याच नृपांगणात प्राप्त झाला. पाच कोटी, ५५लक्ष, ५५हजार,५५०, कोटि योजनांचे अंतर निमिषार्धात ओलांडले गेले (५,५५५५५५०,००००००० योजनांचे) हा प्रभूचा प्रभाव थोडासा दिसला. (क) काक भुशुंडी त्या अंगणात आलेला दिसताच प्रभु हसले, मायेला पुन्हा प्रेरणा दिली तोच तिने अति अघटित घटना घडविली, ती या दुसऱ्या (८०।२) चौपाईपासून ८२रा पर्यंत सविस्तर वर्णिली आहे. (ख) अंडजराया- अंडज = पक्षी, त्यांचा राजा गरूड, अंड्यांच्या टरफलात जसे अंडे असते तशी बाल रघुपतीच्या पोटात त्या वायसाला अनंत ब्रह्मांडे दिसली. त्या चिमुकल्या मुखातून मायेने त्याला आत नेला पण आंगणातील भरतादि कोणाला हे दिसले नाही! त्या ब्रह्मांडात जी स्वर्गादि भुवनासारखी अनंत भुवने आहेत त्यातील एक दुसऱ्यासारखे दिसले नाही, प्रत्येकाची रचना वगैरे सर्व भिन्न भिन्न दिसले.

चौ.५-६ (१) प्रत्येक ब्रह्मांडात निराळा ब्रह्मदेव, शंकर, सूर्य, चंद्र इत्यादि सर्व असल्याने ब्रह्मदेवादि सर्व अगणित दिसले पण एकासारखा दुसरा कोणी दिसला नाही. सतीला हे सर्व असेच दिसले पण बाहेर दिसले व काकाला प्रभूच्या उदरांत प्रवेश केल्यावर उदरांत दिसले बाल प्रभूच्या. थोडासा भेद कल्पभेदानुसार आहे तो पुढे दिसेल. कौसल्येला बालप्रभूच्या देहावरच दिसले. या तीन विश्वरूपांचा विचार केला म्हणजे ठरते की आत बाहेर देह उदर, बालप्रभु, धनुर्धारी वनवासी रघुनाथ, इत्यादि भेदांना सर्व व्यापक प्रभूच्या ठिकाणी मुळीच जागा नाही. 'भेदत्रयातीतः' (श्रुती). पुढील वर्णनात हे दाखविले जात आहे की या एका ब्रह्माडांत जे जे काही दिसते ते सर्व प्रत्येक ब्रह्मांडात आहेच. पण एकासारखे दुसरे कुठेच नाही.

हिं. *।सागर सरि सर बिपिन अपारा।नाना भाँति सृष्टि बिस्तारा।।७।।*
।सुर मुनि सिद्ध नाग नर किंनर।चारि प्रकार जीव सचराचर।।८।।
दो. *।जो नहिं देखा नहिं सुना जो मनहूँ न समाइ।।*
।।सो सब अद्‌भुत देखेउँ बरनि कवनि बिधि जाइ।।८०रा.।।
।एक एक ब्रह्मांड महुँ रहउँ बरष सत एक।।
।।एहि बिधि देखत फिरउँ मैं अंड-कटाह अनेक।।८०म.।।

म. *।सागर सरि सर विपिन अपार।नाना विधा सृष्टि विस्तार।।७।।*
।सुर मुनि सिद्ध नाग नर किंनर।चार तऱ्हांचे जीव चराचर।।८।।
दो. *।जें न दृष्ट वा नसे श्रुत जें कधि ये न मनात।।*
।।तें सब अद्‌भुत पाहिले कसें वर्णिले जात।।८०रा.।।
।एकैका ब्रह्मांडि मी राहिं वर्ष शत एक।।
।।फिरलो यांपरि बघत मी अंड कटाह अनेक।।८०म.।।

अर्थ- असंख्य सागर, सरिता, तलाव अरण्ये आणि नाना प्रकारचा इतर सर्व सृष्टिविस्तार मी पाहिला.।।७।। देव, मुनि, सिद्ध, नाग, नर, किन्नर इत्यादि चारी खाणींचे स्थावर जंगम सर्व जीव मला दिसले (याशिवाय)।।८।। जे पूर्वी कधी पाहिले किंवा ऐकले सुद्धा नव्हते व जे कधी कल्पनारूपाने सुद्धा मनात येणे शक्य नव्हते ते सर्व अद्‌भुत मला दिसले पण त्याचे वर्णन कसे करता येणार?।।८०रा.।। प्रत्येक ब्रह्मांडात

मी शंभर शंभर वर्षे राहिलो व याप्रमाणे मी अगणित ब्रह्मांडे (अंडकटाह) बघत फिरत राहिलो.।।८०म.।।

टीका. (१) कौसल्येला दाखविलेल्या विश्वरुपांत सुद्धा यातील बराच भाग दाखविला. 'अगणित रवि शशि शिव चतुरानन। सागर गिरि सरिता महि कानन।। ज्ञान कर्म गुण स्वभाव कालहि। बघे तें हि जें कानीं कधिं नहि।' (१।२०२।१-२). कौसल्येस दाखविलेल्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी काकाला दाखविल्या नाहीत हे तुलनेने सहज कळेल. पुढील दोह्यावर टीकेची आवश्यकता नाही.

श्रीमानस गूढार्थचंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय नववा समाप्त

अध्याय १० वा

हिं. *।लोक लोक प्रति भिन्न बिधाता।भिन्न बिष्नु सिव मनु दिसि त्राता।।१।।*
।नर गंधर्व भूत बेताला।किंनर निसिचर पसु खग ब्याला।।२।।
।देव दनुज गन नाना जाती।सकल जीव तहँ आनहि भाँती।।३।।
।महि सरि सागर सर गिरी नाना।सब प्रपंच तहँ आनहि आना।।४।।
।अंडकोस प्रति प्रति निज रूपा।देखेऊँ जिनस अनेक अनूपा।।५।।
।अवधपुरी प्रति भुवन निनारी।सरजू भिन्न भिन्न नर नारी।।६।।

म. *।लोकीं लोकीं भिन्न विधाते।भिन्न विष्णु शिव प्रभु दिक्त्राते।।१।।*
।गंधर्व हि वेताळ भूत नर।व्याळ निशाचर पशु खग किंनर।।२।।
।देव दनुजगण जाती नाना।जीवा सकलां आनहि वाणा।।३।।
।महि सरि सागर सर गिरी नाना।तिथे प्रपंच सकल आनाना।।४।।
।सर्व हि अंडकोषि निज रूप।पाहे अनुपम वस्तु अमूप।।५।।
।भिन्न भुवनि भुवनी कोसलपुर।शरयू भिन्न भिन्न नारी नर।।६।।

अर्थ- प्रत्येक लोकांत (= ब्रह्मांडात) भिन्न भिन्न ब्रह्मदेव, भिन्न भिन्न विष्णु, शंकर, मनु, दिक्पाल इ. भिन्न आहेत.।।१।। गंधर्व, भूते, वेताळ, मनुष्य, सर्प, निशाचर, पशु, पक्षी, किंन्नर, देवदानवसमुदाय इत्यादि सर्व नाना जातींचे आहेत व सर्वच जीव भिन्न प्रकारचे (वाणा = प्रकार, नमुना) आहेत.।।२-३।। जमीन, सागर, नद्या, तलाव व पर्वत नाना प्रकारचे असून येथे (प्रत्येक ब्रह्मांडात) सर्व प्रपंचच निरनिराळा आहे (असे दिसले).।।४।। सर्व ब्रह्मांडात माझे स्वतःचे रूपही (भिन्न) दिसले, आणि पुष्कळ (अमूप) वस्तु दिसल्या.।।५।। प्रत्येक भुवनात (ब्रह्मांडात) अयोध्यापुरी भिन्न दिसली, शरयू भिन्न आणि नारीनरही भिन्न प्रकारचे दिसले.।।६।।

टीका. (१) ल.ठे. 'लोकीं लोकीं भिन्न विधाते.' एका ब्रह्मांडात एक ब्रह्मदेव असतो व स्वर्गादि लोक अनेक असतात, म्हणून येथे लोक = ब्रह्मांड, असा अर्थ आहे. व 'भुवनि भुवनी कोसलपुर' यात भुवन = ब्रह्मांड हा अर्थ आहे. (क) वरील वर्णनाचे सार हे आहे की एका ब्रह्मांडातील ब्रह्मदेव शंकरादि

सर्व देव व इतर सर्व जीव दुसऱ्या ब्रह्मांडातल्या सारखे रूपादिकानी नाहीत. विशेष म्हणजे प्रत्येक ब्रह्मांडात काकभुशुंडी आहे व तो सुद्धा एका सारखा एक नाही. असेच अयोध्येचे व अयोध्येतील स्त्री पुरूषादि सर्व जीवांचे. ब्रह्मदेवापासून स्थावरापर्यंत सर्वत्र विषमता असलेली दिसली. प्रत्येक जीवांचे कर्म निरनिराळे असल्यामुळे कोणत्याही दोन जीवांत परिपूर्ण साम्य असणे शक्य नाही. हा सिद्धांत येथे दाखविला.

हिं. *।दसरथ कौसल्या सुनु ताता।बिबिध रूप भरतादिक भ्राता।।७।।*
।प्रति ब्रह्मांड राम अवतारा।देखउँ बाल बिनोद अपारा।।८।।
दो. *।भिन्न भिन्न मैं दीख सबु अति बिचित्र हरिजान।।*
।।अगनित भुवन फिरेउ प्रभु राम न देखेउँ आन।।८१रा.।।
।सोइ सिसुपन सोइ सोभा सोइ कृपाल रघुबीर।।
।।भुवन भुवन देखत फिरउँ प्रेरित मोह समीर।।८१म.।।

म. *।श्रुणु दशरथ कौसल्या माता।विविध रूप भरतादिक ताता!।।७।।*
।प्रति ब्रह्मांडिं राम अवतारा।बालविनोदा बघे अपारां।।८।।
दो. *।भिन्न भिन्न सब पाहिले अति विचित्र हरियान।।*
।।फिरत अमित भुवनिं प्रभु राम न दिसले आन।।८१रा.।।
।तें शिशुपण ती शोभा ते कृपालु रघुवीर।।
।।भुवनिं भुवनिं फिरलो बघत प्रेरित मोह समीर।।८१म.।।

अर्थ- ताता ऐक प्रत्येक ब्रह्मांडातील अयोध्येत दशरथ, कौसल्या माता, व भरत, लक्ष्मण व शत्रुघ्न बंधू दिसले पण त्यांची रूपे भिन्न भिन्न होती.।।७।। प्रत्येक ब्रह्मांडात झालेला रामावतार पाहिला व अपार बाललीलाही पाहिल्या.।।८।। हे हरियान! मी पाहिलेले सर्व भिन्न भिन्न व अति विचित्र होते, मी अगणित ब्रह्मांडात भटकलो, पण कोणत्याही ब्रह्मांडात (भुवनात) प्रभु राम निराळे दिसले नाहीत.।।८१रा.।।प्रत्येक ब्रह्मांडात तेच शिशुपण तीच शोभा व तेच कृपालु रघुवीर मी ब्रह्मांडा-ब्रह्मांडात माया (मोह) समीराने प्रेरित असता पाहिले.।।८१म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) प्रत्येक अयोध्येत दशरथ, कौसल्यामाता, भरत,

लक्ष्मण, शत्रुघ्न बंधु दिसले. दाखविले की प्रत्येक ब्रह्मांडातील रामचंद्रांचा पिता, माता व बंधू यांची नावे तीच होती पण रूपाने मात्र सर्वच भिन्न होते. (क) प्रत्येक ब्रह्मांडात रामावतार झालेला पाहिला. ल.ठे. १) तो प्रत्येक ब्रह्माडांत एकाच वेळी झाला नाही. २) सीता कुठेच दिसली नाही हे हि संयुक्तीक आहे. कारण दोघांच्या वयात आठ वर्षाचे अंतर आहे. आणि हा पाच वर्षेच अयोध्येत राहतो, म्हणजे हा पाहतो त्यावेळी त्या ब्रह्मांडात सीता अवतरलेलीच नसते. ३) येथे लक्ष्मण भिन्न भिन्न दिसले कारण की, नारदांच्या शापाने झालेल्या नारायणाच्या रामावताराची ही कथा असल्याने लक्ष्मण शेषाचा अवतार आहे व शेष जीवच आहे परंतु सतीला दिसलेल्या विश्वरूपात 'किती तरि रघुपति दृष्टीस पडले। सीते सहित न वेष निराळे।। ते रघुवर ते लक्ष्मण सीता' (१।५५।४-५) सर्व लक्ष्मण सारखे दिसले, निराळे दिसले नाहीत, कारण की तो रामावतार ब्रह्माचा असून लक्ष्मण नारायणाचा अवतार आहेत. शेषशायी नारायण जीव नाहीत. ते परमेश्वराचेच रूप आहे. याप्रमाणे कल्पभेदानुसार हा भेद असल्याने विसंगती नाही.

दो.(१) हरियान- हरिवाहन गरूड सुद्धा भिन्न भिन्न दिसला. इतर सर्वच भिन्न भिन्न दिसले राम कुठेच भिन्न दिसले नाहीत. हे येथे व्यतिरेकाने सांगितले. (क) दोन्ही दोह्यांत भुवन = ब्रह्मांड हाच अर्थ आहे. (ख) ते शिशुपण ती शोभा ते कृपालु रघुवीर- रघुवीर शब्दाने सुचविले आहे की प्रत्येक ब्रह्मांडातील रामावतार रघुवंशातच झाला. ते शिशुपण ती शोभा या चरणांत बाराच मात्रा आहेत. त्यामुळे होणाऱ्या गतिभंगाने सुचविले की कुठे ही रामरूपादिकांत लेशमात्र भिन्नता नसल्यामुळे एका ब्रह्मांडातील रामच येथे आले की काय? पण शंभर वर्षानंतर तेच शिशुपण कसे? हे आश्चर्य प्रथम वाटे, हे भाव एक मात्रा कमी करून सुचविले. (ग) प्रेरित मोह समीर- येथे मोह = माया असा अर्थ आहे. जोराच्या वाऱ्याने जसा पालापाचोळा नेला जातो तसा मायारूपी समीराच्या प्रेरणेने एका ब्रह्मांडातून दुसऱ्यांत याप्रमाणे अगणित ब्रह्मांडात भ्रमविला गेला.

हिं. ।भ्रमत मोहि ब्रह्मांड अनेका।बीते मनहुँ कल्प सत एका।।१।।
।फिरत फिरत निज आश्रम आयउँ।तहँ पुनि रहि कछु काल गवाँयउँ।।२।।
।निज प्रभु जन्म अवध सुनि पायउँ।निर्भर प्रेम हरषि उठि धायउँ।।३।।

।देखउँ जन्म महोत्सव जाई।जेहि बिधि प्रथम कहा मैं गाई।।४।।
।राम उदर देखेउँ जग नाना।देखत बनइ न जाइ बरवाना।।५।।
।तहँ पुनि देखेउँ राम सुजाना।मायापति कृपाल भगवाना।।६।।

म. *।मी भ्रमता ब्रह्मांडिं अनेक।गेले जणूं कल्पशत एक।।१।।*
।आलो फिरत निजाश्रम जेथे।काहिं काळ राहिलो हि तेथे।।२।।
।निज प्रभु जन्म अयोध्ये कळला।धावत निघे प्रेम मुद भरला।।३।।
।जाउनि जन्म महोत्सव पाहें।जसा प्रथम मी कथिला आहे।।४।।
।दिसली राम उदरि जग नाना।बघणे शक्य न वर्णन जाणा।।५।।
।तिथे पुन्हा बघु राम सुजाणा।मायापति कृपाल भगवाना।।६।।

अर्थ- मी अगणित ब्रह्मांडात भ्रमण करीत असता जणू एकशे कल्प निघून गेले.।।२।। मग जिथे माझा आश्रम आहे तेथे भ्रमत आलो व काही काळ तेथे राहिलोही.।।३।। जेव्हा कळले की माझ्या प्रभूचा जन्म अयोध्येत झाला तेव्हा मी प्रेमाने व आनंदाने भरलेला धावत निघालो.।।३।। आणि जाऊन जन्म महोत्सव पाहिला, जसा मी पूर्वी वर्णन केला आहे.।।४।। रामाच्या उदरांत मला अगणित ब्रह्मांडे (जग) दिसली, ती पहाणे शक्य होते पण वर्णन करणे शक्य नाही हे लक्षांत असू द्या.।।५।। तिथे पुन्हा मायापति कृपाळु, सुजाण, भगवान मला दिसले.।।६।।

टीका. चौ.१-२-३ (१) गेले जणू कल्प शत एक- त्या भ्रमण करण्यात शंभर कल्पे गेल्याचा अनुभव आला. पण या बाह्य जगातील काळानुसार तेवढा काल गेला नव्हता. स्वप्नातील काळ व जागृतीतील काळ यात जसे महदंतर पडते तसेच ते घडले. येथे दाखविले की काळाची गणनाच सापेक्ष आहे. बाह्य जगातील फक्त दोन घटकांत हे सर्व घडले आहे. (क) 'आलो भ्रमत निजाश्रम जेथे' याने सुचविले की शेवटी प्रभूच्या उदरांत हे ब्रह्मांडही दिसले. रामाच्या उदरातील या ब्रह्माडांतील त्याच्या आश्रमात आल्यावर त्याला कळले की अयोध्येत रामावतार झाला आहे. सुचविले की उदरांतील त्याच्या आश्रमात जवळजवळ एक कल्पभर राहिला, कारण रामावतार एका कल्पांत एकदाच होतो. (ख) प्रेम मुद भरला- उदरात शंभर कल्पे भ्रमण केल्यावर त्या

मायामोहित अवस्थेत सुद्धा त्याची बालरूपाची अत्यंत प्रीति कमी झाली नाही हे येथे दाखविले.

चौ.५-६ (१) उदरांत चि बघ अंडज राया। बहु पाहूं ब्रह्मांण्ड निकाया (८०।३) असा उपक्रम केला व येथे 'दिसली रामउदरि.... जाणा' या चौपाईने उपसंहार केला. (क) तिथे रामाच्या उदरातच या ब्रह्मांडातील अयोध्येत रामावतार झाला, व त्या बालप्रभूच्या दर्शनासाठी उदरांतील नीलगिरीवरील आश्रमातून तो आला. व तेथे अयोध्येत बाल रामाचे त्याला दर्शन झाले. मात्र ते बालप्रभु 'प्राकृत शिशु इव' लीला करीत नव्हते, ऐश्वर्यसंपन्न लीला करणारे कृपाळु मायापति भगवान सुजाण दिसले. सुचविले की आता त्याच्यावर कृपा करून त्याला मायामुक्त करणार.

हिं. *।करउँ बिचार बहोरि बहोरी।मोह कलिल ब्यापित मति मोरी।।७।।*
।उभय घरी महँ मैं सब देखा।भयउ भ्रमित मन मोह बिसेषा।।८।।
दो. *।देखि कृपाल बिकल मोहि बिहँसे तब रघुबीर।।*
।।बिहँसतही मुख बाहेर आयउँ सुनु मतिधीर।।८२रा.।।
।सोइ लरिकाई मो सन करन लगे पुनि राम।।
।।कोटि भाँति समुझावउँ मनु न लहइ बिश्राम।।८२म.।।

म. *।घडि घडि केला विचार मी अति।व्यापित मोहमळें माझी मति।।७।।*
।दोन घडींत मला सब दिसले।मम मन मोह-विशेषे श्रमले।।८।।
दो. *।व्याकुळ बघति कृपाल मज विहसति तैं रघुवीर।।*
।।हसताक्षणि मी मुखातुनि येइ निघुनि मतिधीर।।८२रा.।।
।ती शिशुलीला मज सवें करू लागति मग राम।।
।।बहुत परीं समजाविता मना नव्हे विश्राम।।८२म.।।

अर्थ- मी वारंवार पुष्कळ विचार केला, (परंतु) माझी बुद्धि मोहरूपीमळाने व्यापलेली होती (त्यामुळे काही उपयोग झाला नाही).।।७।। मला प्रभुच्या उदरांत जे काही दिसले ते दोन घटकांत (बाह्य जगातल्या) दिसले, (पण तेवढ्यावेळात) माझे मन विशेष प्रकारच्या मोहाने अगदी श्रान्त झाले- थकले.।।८।। मी व्याकुळ झालो आहे असे पाहून (उदरातील

अयोध्येतले) रघुवीर मोठ्याने हसले, आणि हे धीरमति! (गरूडा) हसल्याबरोबर मी प्रभुच्या मुखातून निघून (बाहेर) आलो.।।८२रा.।। तेव्हा प्रभु ती पूर्वीचीच शिशुलीला माझ्याबरोबर करू लागले. मी आपल्या मनाला नानाप्रकारे समजावले पण मनाला विश्रांती प्राप्त झाली नाही.।।दो.८२म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) घडि घडि केला विचार अति- प्रभुचे हे अनंत अपार ऐश्वर्य व पूर्वी पाहिलेल्या 'प्राकृत शिशु इव लीला' यांचा समन्वय करण्यासाठी याने खूपखूप विचार केला, पण बुद्धि मोहाने मलिन झालेली असल्यामुळे कोणताही एक निश्चय होईना. शेवटी विचार करून करून मन अगदी थकून गेले व त्या उदरांतील अयोध्येत तो व्याकुळ झाला. कलिल = मलिनता, कलुषता.

दो. (१) विहसति तैं रघुबीर- रघुवीराच्या उदरातील अयोध्येतले रघुवीर मोठ्याने हसले व मायेला प्रेरणा दिली त्या बरोबर माया समीराने त्याला प्रभुच्या मुखांतून बाहेर फेकला. (क) बाहेर पडताच त्या नृपांगणात असलेले रघुवीर राम 'ती शिशुलीला' = ज्या बाललीलेने त्याला संशय येऊन मोह उत्पन्न झाला तीच लीला अगदी पूर्वीसारखी करू लागले. ती लीला पाहताच पुन्हा पूर्वीचेच संशय उठले. त्याने प्रभूचे जे अद्‌भूत ऐश्वर्य पाहिले त्याच्या आधारे मनाची समजूत घालण्याचा खूप प्रयत्न केला पण उलट सुलट कल्पना करण्याचे मनाने सोडले नाही, ते स्वस्थ शांत होईना.

हिं. *।देखि चरित यह सो प्रभुताई।समझुत देह दसा बिसराई।।१।।*
।धरनि परेउँ मुख आव न बाता।त्राहि त्राहि आरत जन त्राता।।२।।
।प्रेमाकुल प्रभु मोहि बिलोकी।निज माया प्रभुता तब रोकी।।३।।
।कर सरोज प्रभु मम सिर धरेऊ।दीन दयाल सकल दुख हरेऊ।।४।।
।कीन्ह राम मोहि बिगत बिमोहा।सेवक सुखद कृपासंदोहा।।५।।
।प्रभुता प्रथम बिचारि बिचारि।मन महँ होइ हरष अति भारी।।६।।

म. *।बघुनि चरित हे ती प्रभुता ही।स्मरतां देह दशा ना राही।।१।।*
।पडलो महिं मुखि वदवत नाही।त्राहि! आर्तजन पाला! त्राही।।२।।

।प्रेमाकुल बघुनी प्रभु मजला।आवरिती निज माया प्रबला।।३।।
।प्रभु मम शिरि कर सरोज ठेविती।दीनदयाल दुःख सब वारिती।।४।।
।करिति राम मज विगत विमोह।सेवक सुखद कृपा-संदोह।।५।।
।प्रभुता प्रथम विचारुनि सारी।मम मनिं होइ हर्ष अति भारी।।६।।

अर्थ- हे (प्राकृत शिशुसारखे) चरित्र पाहून आणि तो पाहिलेला प्रभाव आठवून माझी देहदशा शिल्लक राहिली नाही. (देहभान हरपले).।।१।। हे आर्तजन पालका! त्राहि त्राहि! असे म्हणत मी जमिनीवर पडलो व मुखांतून शब्द निघेना.।।२।। मला प्रेमाने विव्हळ झालेला पाहून प्रभूंनी आपल्या प्रबल मायेला आवरली. आकर्षून घेतली.।।३।। माझ्या डोक्यावर आपले कर कमल ठेवले आणि दीनदयाळ रामचंद्रांनी माझे सर्व दुःख हरण केले.।।४।। सेवकांना सुख देणाऱ्या कृपाधन (कृपासंदोह) रामचंद्रांनी मला विमोह मुक्त केला.।।५।। पूर्वीच्या त्या सर्व प्रभुतेचा विचार केला तेव्हा माझ्या मनात भारी हर्ष झाला.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) बघुनि चरित हे ती प्रभुता ही- हे = जी प्राकृत बालकासारखी लीला प्रभु समोरच करीत आहेत ते चरित्र, ती प्रभुता = बाल प्रभूच्या भुजांचा प्रभाव व उदरांत पाहिलेला प्रभाव. हे शिशुचरित्र पाहताच त्या प्रभावाची आठवण झाली तेंव्हा त्या दोन परस्पर विसंगत दृश्यांचा मेळ कसा बसवावा याचा विचार करता देहभान नष्ट झाले. या भ्रमचक्रांतून स्वतःच्या सामर्थ्याने सुटणे शक्य नाही अशी खात्री झाली. (क) त्राहि त्राहि! आर्तजन पालक असे म्हणत तो भूमीवर पडला. मूर्च्छा आल्यासारखी स्थिती झाली. त्राहि त्राहि = रक्ष, रक्ष. मुखि वदवत नाही. पुष्कळ स्तुति व प्रार्थना करावी असे वाटत होते. पण बोलण्याची शक्तिच नव्हती. (ख) प्रेमाकुल बघुनी... प्रबला- दीन होऊन शरण आला आहे व प्रेमाने व्याकुळ झाला आहे असे दिसताच आपली प्रबल माया प्रभूंनी आकर्षून घेतली. प्रभु बालरूपात असोत की धनुर्धारी तरूण रूपात असोत त्यांचे ऐश्वर्य, प्रभाव, व मायाप्रेरकत्व, माया नियंतृत्व इत्यादित काही फरक पडत नाही. 'ईशविवश माया गुण खाणी। माया विवश जीव अभिमानी' हे प्रत्यक्ष खरे झालेले दिसले.

चौ.४-६ (१) मम शिरि कर सरोज ठेविति- हे रांगणाऱ्या बाल रघुवीरानेच

मला प्रभूंनी मस्तकावर हात ठेवताच त्याचे सर्व दुःख नष्ट झाले. प्रभूंनी नुसते दुःखाचे निवारण केले असे नाही. (क) करिति राम मज विगत विमोह- त्या दुःखाचे मूळ जो विशेष मोह होता तो ही नष्ट केला. राम शब्दाने सुचविले की मला परमानंद व परम सुख झाले. 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' = राम. भक्तसुखद कृपासंदोह- सेवकांस सुख देणे हा त्यांचा स्वभाव आहे व ते कृपासंदोह = कृपाघन आहेत म्हणून त्यांनी अपार कृपा केली व मला परम सुखी केला असे भुशुंडी म्हणाला. (ख) प्रभुता प्रथम.... भारी प्रथम प्रभुता = पूर्वीचा प्रभाव. भुजांचा प्रभाव व उदरांतला प्रभाव यांचा विचार केला तेव्हा मला अत्यंत हर्ष झाला. विमोह = हरिमायानिर्मित मोह, होता तेव्हा याच प्रभावाच्या व बाललीलांचा विचार करता करता मूर्च्छा येण्याची पाळी आली! तर विमोह गेल्यावर त्याच प्रभावाच्या विचाराने परम हर्ष = परम उत्साह व आनंद झाला. ज्याच्या मुखातून शब्द बाहेर पडत नव्हता तोच आता उत्साहाने काय करतो पहा.

दो: /भगत बछलता प्रभु कै देखी /उपजी मम उर प्रीति बिसेषी / /७ / /
/सजल नयन पुलकित कर जोरी /कीन्हिउँ बहु बिधि बिनय बहोरी / /८ / /
दो: /सुनि सप्रेम मम बानी देखि दीन निज दास / /
/ /बचन सुखद गंभीर मृदु बोले रमा-निवास / /८३रा. / /
/काक भुसुंडी मागु बर अति प्रसन्न मोहि जानि / /
/ /अनिमादिक सिधि अपर रिधि मोच्छ सकल सुख खानि / /८३म. / /

म /प्रभुची बघुनि भक्तवत्सलता /प्रीति अधिक उपजें मम चित्ता / /७ / /
/सजल नयन पुलकित कर जुळले /प्रभुला नानापरिं विनवले / /८ / /
दो: /श्रवुनि प्रेमळ वाणी बघुनी दीन निज दास / /
/ /वचन सुखद गंभीर मृदु वदले रमानिवास / /८३रा. / /
/काकभुशुंडी माग वर मी प्रसन्न अति जाण / /
/ /अष्टसिद्धि ऋद्धी सकल मोक्ष सकल-सुखखाण / /८३म. / /

अर्थ प्रभुची भक्तवत्सलता पाहून माझ्या हृदयांत अधिक प्रीति उत्पन्न झाली. / /७ / / नेत्रांत अश्रु आले, तनु पुलकित झाली (पंख फुलले), हात जोडले आणि प्रभुला नाना प्रकारांनी विनवणी केली. / /८ / / माझी प्रेमळ

वाणी ऐकून व हा आपला दास दीन झाला आहे हे पाहून जाणून, श्रीलक्ष्मीनिवास रघुपति गंभीर, सुखदायक व मधुर वचन बोलले.।।दो.८३रा.।। काकभुशुंडी! मी अति प्रसन्न आहे असे जाणून वर माग. (अणिमादिक) अष्ट महासिद्धि, सगळ्या ऋद्धि आणि सर्व सुखांची खाण मोक्ष माग.।।८३म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) प्रभुची भक्तवत्सलता मस्तकावर हात ठेऊन दुःखरहित व विमोहमुक्त केल्याने दिसली, अनुभविली. भक्तवात्सल्याची अशी प्रतीती आल्याने पूर्वी असलेली प्रीति अधिक वाढली. 'राम प्रभुता... । न जाणतां परि न ये प्रतीती। विना प्रतीति न उपजे प्रीती' (८९।६-७) हे पुढे भुशुंडीच सांगत आहे. याला तर प्रभुता व भक्तवत्सलता या दोन्हींची उत्तम प्रतीती आली व त्यामुळे प्रीति इतकी वाढली की (क) सजल नयन पुलकित कर जुळले- कावळा पुलकित होणे म्हणजे पंख फुलणे. कावळ्याला हात निराळे नसतात. पाय व हात त्याचे एकच. गुडघे टेकून बसला असेही म्हणता येत नाही. नुसत्या शेपटीच्या आधारावर बसला, व पायाचे पंजे हातासारखे जोडले. (तीन चार बोटे असतात त्याच्या पंजाला). त्याचा कंठ दाटून आल्याचे दोह्यांत दिसेल. नाना प्रकारे विनवणी अशी केली असेल.

प्रभो! दीन हा दास आपला। तव मायेने बहुत तापला।।१।।
तव शिशुलीला बघुन मोहलो। मायासरिता-पुरि पोहलो।।२।।
लीला तव अति अगम्य मापति। नेणति विधि मुनि अमर उमापति।।३।।
दीन हीन मी वायस पामर। कसे कळेल मर्म मज मावर!।।४।।
तव मायेचा जोर अनावर।मोहे ना जगिं कोण असा नर।।५।।
मी नाही तव कृपाधिकारी। तदपि कृपा केली तुम्हिं भारी।।६।।
प्रभुची प्रभुता अती प्रभूता। न कळे मायामोहित भूता।।७।।
माया मोह विमोचित केला। परम भाग्यदिन आज उदेला।।८।।
खग पामर मतिमंद मी मायापति भगवान।।
रक्ष रक्ष रघुनायका सेवक हा अज्ञान।।१।।

• दो.रा. (१) श्रवुनि प्रेमळ वाणी- या चरणांत एक मात्रा कमी आहे. सुचविले की स्तुती करताना त्याचा कंठ दाटून आला होता व त्याची प्रेमळ

प्रार्थना ऐकून प्रभूचे हृदय द्रवले. (क) गंभीर मृदु वचन- जी वाणी मेघ गंभीर आहे तिलाच मृदु म्हणता येणार नाही म्हणून येथे मृदु = मधुर, प्रिय असा अर्थ घेणे जरूर आहे. रमानिवास = लक्ष्मीनिवास = लक्ष्मीपति, शेषशायीनारायणाचा अवतार सुचविला.

दो.म. (१) अष्टमहासिद्धि- अणिमादि अष्ट महासिद्धिची लक्षणे ३।१५।८च्या टीकेत पाहावी. मोक्ष सकल सुखखाण असे म्हटले. खाण ज्या वस्तूची असेल ती वस्तु प्रयत्न, कष्ट करून त्या खाणीतून काढावी तेव्हा मिळते. सुचविले की मोक्ष मिळाला तरि सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करावाच लागतो. पण 'वेगे जिने द्रवे मी भाई। ती मम भक्ति भक्तसुखदाई' (३।१६।२) भक्ति सुख देते ते मिळवावे लागत नाही. आता आणखी काही देऊ करीत आहेत, पण ते मोक्षाच्या अंगभूतच आहे.

हिं. *।ग्यान बिबेक बिरति बिग्याना।मुनि दुर्लभ गुन जे जग नाना।।१।।*
।आजु देउँ सब संसय नाहीं।मागु जो तोहि भाव मन माहीं।।२।।
।सुनि प्रभु बचन अधिक अनुरागेउँ।मन अनुमान करन तब लागेउँ।।३।।
।प्रभु कह देन सकल सुख सही।भगति आपनी देन न कही।।४।।
।भगतिहीन गुन सब सुख ऐसे।लवन बिना बहु बिंजन जैसे।।५।।
।भजन हीन सुख कवने काजा।अस बिचारि बोलेउँ खगराजा।।६।।

म. *।ज्ञान विवेक विरति विज्ञाना।मुनि दुर्लभ गुण जे जगिं नाना।।१।।*
।आज देउ सब संशय नाही।माग रुचेल मना जें काही।।२।।
।प्रभु वचनें प्रेमें अति भरलो।मनि अनुमाना करू लागलो।।३।।
।वदले प्रभु 'घे सब सुख' जरी।'घे मम भक्ति' न वदले तरी।।४।।
।भक्तिहीन गुण सब सुख तैसे।विना लवण शाकादिक जैसे।।५।।
।भजनहीन सुख कवणें काजां।अस चिंतुनि वदलो खगराजा!।।६।।

अर्थ- ज्ञान, विवेक, वैराग्य, विज्ञान आणि मुनींना सुद्धा जगांत दुर्लभ असणारे नाना गुण आज मी तुला देईन यात मुळीच संशय नाही, तुझ्या मनाला जे आवडत असेल ते काहीही माग.।।१-२।। प्रभुच्या या वचनाने मी प्रेमाने अगदी भरून गेलो, व मनात अनुमान करू लागलो की.।।३।। सगळे

सुख (मागून) घे असे जरि प्रभु म्हणाले, तरी माझी भक्ति मागून घे असे काही म्हणाले नाहीत.।।४।। मीठ नसलेले भाज्या वगैरे अन्न जसे असावे तसेच भक्तीवाचून सर्व सुख आणि सर्व गुण!।।५।। भक्तीहीन (भजन हीन) सुख काय कामाचे? (त्याचा काय उपयोग?) असा विचार करून हे खगराजा मी म्हणालो की-।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) 'ज्ञान विवेक विरंति विज्ञाना' देईन असे प्रभु म्हणाले. विवेक परम वैराग्य, ज्ञान आणि विज्ञान या गोष्टी असल्याशिवाय मोक्ष मिळतच नाही. ज्ञान = व्यतिरेक ज्ञान, आणि विज्ञान = अन्वय ज्ञान = 'ब्रह्मसमान सकल जगिं पाही' (३।१५।७) भाव हा आहे की तुला मोक्ष हवा असेल तर त्यासाठी आवश्यक अशा या चार गोष्टी देतो. अष्टमहासिद्धिची व ऋद्धिची मोक्षासाठी आवश्यकता नाही. उलट त्या मोक्षमार्गातून च्युत करणाऱ्या ठरतात. 'तृणसम सिद्धि त्रिगुणां त्यागी' (३।१५।८) हे परम विरागाचे लक्षण आहे. (क) मुनि दुर्लभ गुण- मुनींना सुद्धा या जगांत मिळणे फार कठिण असे गुण = अव्याहत गति, त्रिकालज्ञान, सर्वज्ञता, सर्वदर्शीता इ. गुण. (ख) संशय नाही- मागितलेले मिळेल वा न मिळेल असा संशय बाळगण्याचे कारण नाही, खात्रीने देईन.

चौ.३-४ (१) प्रभुवचने प्रेमे अति भरलो. बाल रघुवीर प्रभु = सर्व समर्थ आहेत ते सर्व काही वाटेल ते देऊ शकतील. प्रभूचे अपार औदार्य व कृपा पाहून हृदयांत प्रेमाला भरती आली. वैराग्य, विवेक ज्ञान व विज्ञान या सर्व गोष्टी मिळणे किती दुर्लभ आहे हे उमेने आधीच सांगितलेले ७।७४।१-५ यात पहावे. (क) अनुमाना करू लागलो = विचार करू लागलो मनात. (ख) हे सर्व सुखाचे साधन देण्यास प्रभु एका पायावर तयार झाले हे खरे, पण त्यात प्रभुनी भक्तीचा उल्लेखच केला नाही! यावरून असे अनुमान निघते की या सर्व गोष्टी पेक्षा प्रभूला आपली भक्ति फार प्रिय वाटते, म्हणून वाटल्यास भक्ति मागून घे असे म्हणाले नाहीत! ल.ठे. या चौथ्या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी करून होणाऱ्या गतिभंगाने सुचविले की भुशुंडीच्या छातीत धास्तीने धक्काच बसला की प्रभु भक्ति देणार नाहीत की काय?

चौ.५-६ (१) विना लवण शाकादिक जैसे- भोजनातील सर्व पदार्थ अगदी

उत्तम प्रकारचे केलेले असून भाज्या चटण्या इत्यादि पदार्थात मीठ मुळीच नसेल तर घास तोंडात घालताच थू! थू! करावेसे वाटते, व ते सर्व अन्न बेचव, नीरस व दुःखदायक वाटते व भोजनाचा व त्या पदार्थांचा तिटकारा येतो. अष्टसिद्धि मोक्षादि सर्व सुख त्या अळणी अन्नासारखे आहे. भक्ति हा सर्वोपरि रस आहे. 'हरिपदरति रस' (१।३७।१४) 'रामभक्ति रस सिद्धि' (२।२०८). (क) भजनहीन सुख कवणे काजा? येथे 'भजन' हा भक्तीचा पर्याय वापरला आहे हे लक्षात ठेवावे. भक्ति हीन इतर सर्व सुखे निरूपयोगी आहेत असा निष्कर्ष काढून आता तो भक्ति मागेल.

हिं. *।जौं प्रभु होइ प्रसन्न बर देहू।मो पर करहु कृपा अरू नेहू।।७।।*
।मन भावत बर मागउँ स्वामी।तुम्ह उदार उर अंतरजामी।।८।।
दो. *।अबिरल भगति बिसुद्ध तव श्रुति पुरान जो गाव।।*
।।जेहि खोजत जोगीस मुनि प्रभु प्रसाद कोउ पाव।।८४रा.।।
।भगत कल्पतरु प्रनत हित कृपासिंधु सुख धाम।।
।।सोइ निज भगति मोहि प्रभु देहु दया करि राम।।८४म.।।

म. *।प्रभु! जर होउनि प्रसन्न द्या वर।मजवर करतां कृपा स्नेह जर।।७।।*
।वर मागतो रूचे तो स्वामि!।तुम्हि उदार हृदयान्तर्यामी।।८।।
दो. *।अविरल भक्ति विशुद्ध तव जी श्रुति पुराण गाति।।*
।।शोधिति मुनि योगीश, कुणा प्रभु प्रसादे प्राप्ति।।८४रा.।।
।भक्त कल्पतरु! प्रणत हित! कृपासिंधु! सुखधाम।।
।।तीच भक्ति निज मला प्रभु! करूनि दया द्या राम!।।८४म.।।

अर्थ- हे प्रभु! जर आपण प्रसन्न होऊन मला वर देत आहात आणि जर माझ्यावर कृपा व स्नेह करता.।।७।। तर माझ्या मनाला जो आवडतो तो वर मी मागतो, तुम्ही उदार असून माझ्या हृदयांत अंतर्यामी रूपाने राहता (व सर्व जाणताच).।।८।। तुमच्या ज्या प्रगाढ (अविरल) व मायातीत (विशुद्ध) भक्तीची प्रशंसा वेदपुराणे करतात, आणि जिला मुनि व योगिश्रेष्ठ शोधीत असतात, पण जी प्रभूच्या प्रसादाने अनुग्रहाने कोणा एखाद्यालाच मिळते.।।दो.८४रा.।। तीच तुमची सुखधाम भक्ति, हे प्रभु! भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या कल्पवृक्षा! शरणांगतांचे हित करणाऱ्या हे

कृपासागरा! हे सुखधाम रामचंद्रा! (मजवर) दया करून मला द्या.।।८४म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) 'प्रभु होउनि.... स्नेह जर' आपण प्रभु = सर्व समर्थ असल्याने वाटेल ते देऊ शकता, आपण माझ्यावर प्रसन्न होऊन 'माग वर' असे म्हणालात, आपण माझ्यावर कृपा करू इच्छिता आणि माझ्यावर आपला स्नेह आहे असे असून अणिमादिक सिद्धि, मोक्षसकल सुखखाण इ. मला द्यायला तयार झालात? तुम्ही 'माग वर' (८३म.) म्हणालात आणि ज्यांचा उल्लेख केला त्यातील काही मागण्याची मला इच्छाच होत नाही. जे मागावे असे फार वाटते तोच वर मागतो,तेवढा द्या म्हणजे झाले. (क) उदार = तुम्ही इतके उदार आहात की मी मागणार तो वर सहज द्याल. तो कोणता हे तुम्ही हृदयांत अंतर्यामी असल्याने जाणताच, पण आपल्या आज्ञेप्रमाणे मागतो.

दो.रा. (१) अविरल = विरळच्या विरूद्ध प्रकारची = घनदाट, प्रगाढ. विशुद्ध = मायेच्या प्रभावाने मलिन न होणारी = मायातीत. सदा मायातीत. 'याहुनि तो दुर्लभ सुरराया। रामभक्तिरस गत मदमाया।। ती हरिभक्ति काक कशि पावे।' (५४।७-८) मदरहित, मायातीत हरिभक्ति काकाला कशी मिळाली? या पार्वतीच्या प्रश्नाचेच उत्तर येथे दिले जात आहे. विशुद्ध = गत मद माया = हरिमायेने व मदाने कधी दूषित न होणारी. 'रामभक्ति अविरल हृदयिं तव। नित्य वसेल मदीय कृपेस्तव' (११३।१६) अशी अविरल हरिभक्ति लोमशांच्या आशीर्वादाने काकाला या पूर्वीच मिळाली होती. पण त्याला प्रत्यक्ष अनुभवाने आता कळले की लोमशांनी दिलेली अविरल रामभक्ति राममायेच्या प्रभावाने बरीच विरल झाली व तिच्यात संशयादि मल राममाया उत्पन्न करू शकली, म्हणजे ती विशुद्ध राहिली नाही. अविद्येचा मल उत्पन्न होऊ शकला नाही त्या अर्थी ती शुद्ध होती पण विशेष शुद्ध नव्हती. याच भेदाने 'शुद्ध संत' व 'विशुद्ध संत' असा भेद उत्पन्न होतो तो पूर्वी (६९।७) टीकेत असाच दाखविला आहे. (क) जी श्रुति पुराण गाति- 'श्रुति संमत हरिभक्ति पथ संयुत विरति विवेक' (विवेक = ज्ञान) (७।१००म.) 'श्रुति गीता रघुनाथ भक्ति ते। रामकृपे कुणि एका मिळते' (१२६।८) अशी जी अविरल विशुद्ध रामभक्ति ती रामकृपेनेच मिळते व जी शुद्ध रामभक्ति ती संतांच्या कृपेवाचून मिळत नाही.

'भक्ती स्वतंत्र सब सुखदानी। विण सत्संग न पावे प्राणी' (७।४५।५) असे रघुनाथच म्हणाले आहेत, व भुशुंडीही शेवटी म्हणतात- 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन। संतकृपेविण कुणा हि लाभ न' (१२०।१८) (ख) ल.ठे.- निष्कर्ष हा निघाला की संतकृपेने ज्ञान लाभ होऊन संत कृपेने ज्यांना भक्ति मिळाली ते शुद्ध संत व ती शुद्ध भक्ति. नंतर त्या शुद्ध संतांना त्या शुद्ध भक्तीमुळे सगुणाचा साक्षात्कार होऊन भगवंतानी भक्ति दिली की ती विशुद्ध भक्ति व ज्यांना अशी मिळाली ते विशुद्ध संत.

(२) शोधिती मुनि योगीश 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनी। अंती राम न येइ आननी' (४।१०।३) 'उमे योग जप दान तप नाना मख व्रत नेम।। राम कृपा ना करिति जशि निर्मळ करतां प्रेम' (६।११७।-) (क) ल,ठे.- या वायसाच्या मस्तकावर करसरोज ठेऊन त्याला दुःखरहित व विमोहरहित केला, अणिमादि सिद्धि ऋद्धि इ. भक्तीशिवाय बाकीचे सर्व अति दुर्लभ देण्यास तयार झाले, तरी ज्ञान विज्ञान संपन्न शुद्ध भक्ति संपन्न, सप्तावरणांपलीकडे उडत जाण्याचे सामर्थ्य असलेला, कामरूप इच्छा मरणी अशा भुशुंडीची कसून परीक्षा घेतल्याशिवाय प्रभु आपली भक्ति देण्यास तयार नाहीत. इतकी ही अविरल विशुद्धभक्ति दुर्लभ आहे. आणि करूणारसाची संत भगवंत चरित्रे श्रवण पठन करतांना २।४ अश्रु आले नेत्रांत की आम्हाला वाटते, झालो आम्ही मोठे हरिभक्त! पण हे अभिमानामुळेच वाटते.

दो.म. (१) 'भक्त कल्पतरू, प्रणतहित, कृपासिंधु, सुखधाम' ही चारी विशेषणे भावगर्भित आहेत. (क) भक्त कल्पतरू- तुम्ही कल्पतरूप्रमाणे पण मी न मागता अष्टमहासिद्धि, मोक्ष वगैरे देऊ केलेत ते सर्व मला मिळाले आपल्याकडून तरि त्याने माझे हित होणार नाही. (ख) प्रणतहित- तुम्ही प्रणतांचे हितकर्ते आहात आणि तुम्हीच मला त्या महासिद्धिच्या व मोक्षाच्या मोठ्या गर्तेत (खाड्यात) पाडू पाहता? पण तुम्हाला संत श्रुतिपुराणे (ग) कृपासिंधु म्हणतात. जी कृपा करू पाहतां तिने मला सुख न होता दु-खाच्या खाईत पडण्याची वेळ येईल आणि आपला सुखधामाचा कमलहात माझ्या शिरावर बसलेला असता मी दुःखी झालो तर तुम्हालाच कमीपणा येईल म्हणून मला सुखधाम द्या. सुखधाम आहे 'तीच भक्ति' जी श्रुति पुराणे गातात ती

विशुद्ध अविरल भक्ति. तीच माझ्यावर दया करून मला द्या मला दुसरे काऽही नको.

हिं. ।एवमस्तु कहि रघुकुलनायक ।बोले बचन परम सुखदायक ।।१।।
।सुनु बायस तैं सहज सयाना ।काहे न मागसि अस बरदाना ।।२।।
।सब सुखदानि भगति तैं मागी ।नहिं जग कोउ तोहि सम बडभागी ।।३।।
।जो मुनि कोटि जतन नहिं लहही ।जे जप जोग अनल तन दहहीं ।।४।।
।रीझेउँ देखि तोरि चतुराई ।मागेहु भगति मोहि अति भाई ।।५।।

म. ।'एवमस्तु' म्हणुनी रघुनायक ।वदले वचन परम सुखदायक ।।१।।
।श्रुणु वायस तू सहज शहाणा ।मागसि का न अशा वरदाना ।।२।।
।याचित भक्ति सकल सुखदानी ।महा भाग तुजसम नहिं कोणी ।।३।।
।जीं मुनि यत्ने कोटि न पावति ।जें जप योगानलिं तनु जाळति ।।४।।
।मी प्रसन्न तव बघुनि चतुरता ।प्रिय अति मजला भक्ति याचिता ।।५।।

अर्थ- तथास्तु असे रघुनायक म्हणाले व परम सुखदायक वचन बोलले की.।।१।। हे वायसा! ऐक तू स्वभावताच शाहणा आहेस मग असे वरदान का बरे मागणार नाहीस?।।२।। सर्व सुख देणारी भक्ति तू मागितलीस, तुझ्यासारखा महाभाग्यवान जगात कोणी नाही.।।३।। जे मुनि जप आणि योग यांच्या अग्नीने देह जाळीत असतात, त्यांना सुद्धा जी भक्ती कोट्यावधी प्रयत्नांनी मिळत नाही.।।४।। ती भक्ति तू मागितलीस (याचिता = मागितली) ही तुझी चतुरता मला अतिशय प्रिय वाटली व ती पाहून मी प्रसन्न झालो आहे. (भक्ति मागणारा मला अति प्रिय होतो.)।।५।।

टीका. चौ.१-३ (१) एवमस्तु = तथास्तु, तू म्हणालास, मागितलेस तसे होवो तू मागितलेस ते वरदान मी तुला दिले आहे. ३।१२।१ टीका पहावी. 'बालकसुत सम दास अमानी' भक्तांनाच फक्त एवमस्तु किंवा तथास्तु म्हणून वरदान दिले आहे. (क) वचन परम सुखदायक- असे म्हणण्याचे कारण या भाषणात दाखविले की मोक्ष, सकल सिद्धि इत्यादि सर्व मिळत असतां भक्तिशिवाय काहीही मागण्याची ज्याला इच्छा नसते तो प्रभूला फार प्रिय होतो

हे रहस्य प्रभूंनी स्वतः सांगितले आहे. (ख) तू सहज शहाणा- भक्तीशिवाय इतर काही मोक्षादि मागण्याची ज्याला इच्छा नसते व जो फक्त अविरल विशुद्ध भक्ति मागतो तो सहज शाहणा असे प्रभुचे मत येथे प्रगट झाले आहे. (ग) 'याचित भक्ति सकल सुखदानी' हिंदी रामायणात सुखखानि पाठ असला तरि तो लेखकांचा सहेतुक प्रमाद आहे. सुखदानी पाठच श्रीतुलसीदासांचा आहे. ७।४५।५ टीका पहावी. जो भगवंताजवळ फक्त भक्तिच मागतो तो भगवंताच्या दृष्टीने महाभाग्यवान ठरतो. हा सिद्धान्त प्रभूंनी येथे सांगितला आहे.

चौ.४-५ (१) यात सांगितले की जप, योग, इत्यादि दुःसह कष्ट करणाऱ्या मुनींना अनेक सायास करून सुद्धा त्यांच्या साधनांनी प्रेमभक्ति कधी मिळत नाही, म्हणजेच ज्ञानोत्तर भक्ति साधनलभ्य नसून कृपासाध्य आहे. हा मानससिद्धांत येथे प्रभुंनी श्रीमुखाने सांगितला. (क) 'मी प्रसन्न तव बघुनि चतुरता ' हा चरण दुसरा चरण पाहिजे होता व 'भक्ति याचिता' हे शब्द या चरणाच्यामागे पाहिजे होते, म्हणजे अर्थ सरळ लावता आला असता, पण हा क्रमभंग करून सुचविले की अनंत कष्ट करणाऱ्या महामुनींच्या ठिकाणीसुद्धा जी चतुरता (जो शहाणपणा) नाही, ती चतुरता तू कावळा असून तुझ्या ठिकाणी आहे. मागल्या चौपाईतील मुनींच्या बरोबर चतुरतेचा संबंध जोडण्यासाठी हा क्रमभंग केला. 'अति भाई' = फार प्रिय झाली. याचा संबंध 'चतुराई'शी आहे. मराठीत 'चतुरता प्रिय अति मजला' असा सरळ अन्वय आहे. 'भक्ति याचिता' (मागणारा) प्रिय अति मजला असा दुसरा अर्थ होतो. प्रभु फार प्रसन्न झाल्याने त्या वायसाने न मागितलेले सुद्धा आता देतात.

हिं. *।सुनु बिहंग प्रसाद अब मोरे।सब सुभ गुन बसिहहिं उर तोरे।।६।।*
।भगति ग्यान बिग्यान बिरागा।जोग चरित्र रहस्य बिभागा।।७।।
।जानब तैं सबही कर भेदा।मम प्रसाद नहिं साधन खेदा।।८।।
दो. *।माया संभव भ्रम सब अब न व्यापिहहिं तोहि।।*
।।जानेसु ब्रह्म अनादि अज अगुन गुनाकर मोहि।।८५रा.।।
।मोहि भगत प्रिय संतत सावधान सुनु काग।।
।।कायँ बचन मन मम पद करेसु अचल अनुराग।।८५म.।।

म. *।श्रुणु विहंग मम अनुग्रह-बळें।तव हृदिं वसतील शुभ गुण सगळे।।६।।*

।ज्ञान भक्ति विज्ञान विरागां।योग चरित्ररहस्य विभागां।।७।।
।जाणसि तूं सकलांचे भेद हि।कृपें मदीय न साधन-खेद हि।।८।।
दो. *।भ्रम मायासंभूत मुळि व्यापिति अतां तुला न।।*
।।ब्रह्म अनादी अगुण अज मला गुणाकर जाण।।८५रा.।।
।भक्त मला प्रिय संतत श्रुणु सावध हे काग!।।
।।मन कृति वचनें मम पदीं कर अविचल अनुराग।।८५म.।।

अर्थ- हे विहंगा! ऐक माझ्या अनुग्रहाच्या बळाने सगळे शुभ गुण तुझ्या हृदयांत वास करतील.।।६।। ज्ञान, भक्ति, विज्ञान, वैराग्य, योग, माझे चरित्र आणि चरित्र रहस्य या सर्वांचे विभागशः व या सर्वांचे भेद तू माझ्या कृपेने जाणशील, तुला (त्यासाठी) साधनांचे कष्ट (खेद) करणे नको. (करावे लागणार नाहीत.)।।७-८।। आता मायेपासून उत्पन्न होणारे भ्रम तुला मुळीच व्यापणार (बाधा देणार) नाहीत. तू मला अनादि, गुणातीत, जन्मरहित व गुणसागर असे ब्रह्म जाण।।८५रा.।। मला भक्त सदा सर्वदा प्रिय असतात (म्हणून) हे काक! सावधपणे ऐक! मनाने कृतीने व वाणीने माझ्या चरणी अगदी अढळ प्रेम कर.।।दो.८५म.।।

टीका. चौ.६-८ (१) श्रुणु बिहंग- तू विहंग = आकाशात गमन करणारा पक्षी आहेस. तुम्हा विहंगांना ही आकाशगमनसिद्धि सहज स्वभावानेच प्राप्त होते, त्याच्यासाठी साधनांचे कष्ट करावे लागत नाहीत, पण मनुष्यांना, मुनींना ही सिद्धि मिळविण्यासाठी अतोनात कष्ट योगाभ्यासाचे करावे लागतात व कष्ट करून ती सिद्धि मिळतेच असे नाही. त्याप्रमाणे भक्ति (नवविधा साधनभक्ति) वैराग्य योग ज्ञान व विज्ञान यांच्या प्राप्तीसाठी व शुभगुणांसाठी साधकांना सिद्धाना, मुनींनासुद्धा अतोनात कष्ट करावे लागतात. पण तुला आता सर्व शुभगुण नवविधा भक्ति, वैराग्य ज्ञान विज्ञान इत्यादींच्या प्राप्तीसाठी जरासुद्धा साधनांचे कष्ट करावे लागणार नाहीत, माझ्या कृपासामर्थ्याने या सर्व गोष्टी तुला आता सहज प्राप्त होतील. (क) ज्ञान भक्ति, विज्ञान विरागा, योग हा मराठीतील क्रम, किंवा 'भगति ग्यान बिग्यान बिरागा जोग' हा हिंदीतील क्रम वृत्तरचनेच्या सोईसाठी आहे. भक्ति = नवविधा (साधन) भक्ति समजणेच जरूर आहे, कारण प्रेमभक्ति साधनांचे कष्ट करून मिळत नाही असे प्रभुंनी सुद्धा आता नुकतेच सांगितले आहे. (ख) ज्ञानविभाग- परोक्षज्ञान, अपरोक्ष ज्ञान,

अपरोक्षात पुन्हा व्यतिरेक ज्ञान व अन्वय ज्ञान म्हणजे विज्ञान असे विभाग आहेत. शिवाय पूर्वापरजन्मज्ञाज्ञ त्रिकालज्ञान, परचित्तज्ञान, विविधविद्या, कला यांचे ज्ञान, गूढगतींचे ज्ञान, इत्यादि अनेक विभाग आहेत. सूचना- आत्मज्ञानासाठी किंवा भक्तिसाठी या इतर ज्ञानाची मुळीच जरूर नाही. पण भुशुंडीला महाकल्पान्तानंतरसुद्धा जिवंत ठेवावयाचा प्रभूंचा हेतु आहे. (८८।१ पहा) इतर ज्ञानांच्या परंपरा सुद्धा विश्वहितासाठी अखंड चालू ठेवणे आवश्यक असल्याने काक भुशुंडीचा त्यासाठी उपयोग व्हावा म्हणून प्रभु त्याला हे सर्व देत आहेत, आणि म्हणूनच असा एक काकभुशुंडी प्रत्येक ब्रह्मांडात असल्याचे पूर्वीच वर्णन केले आहे. (ग) भक्तिविभाग- श्रवणकीर्तनं इत्यादि नवविधा भक्ति, शबरीला सांगितलेली सत्संगादि नवविधाभक्ति, प्रेमभक्ति, भेदभक्ति, अभेदभक्ति, विप्रभक्ति, भक्तभक्ति इत्यादि विभाग आहेत. (घ) विज्ञान हा ज्ञानाचाच एक विभाग = प्रकार आहे. त्यात पुन्हा विभाग नाहीत. (ङ) वैराग्य व योग यांचे विभाग व त्यातील भेद ३।१५।८ व ३।१६।१ च्या टीकेत दाखविले आहेत. (च) चरित्र- प्रत्येक कल्पामध्ये रामावतार होतो व विविध सुगम लीलाचरित्र केले जाते व ज्यांनी ते अवलोकन केलेले असते असे किंवा सर्वदर्शी मुनि, कवि त्यातील काहींचे वर्णन करतात. अनेक कल्पांचे चरित्र जाणणारे फारच विरळा. लोमश व काकभुशुंडी लक्षावधि कल्पे जगणारे आहेत.तथापि सर्व चरित्र त्यांना माहीत असेल असे नाही. पण आता भुशुंडीला या वर सामर्थ्याने सर्वच चरित्र प्रत्यक्ष होणार. (छ) रहस्य. चरित्र कळले व त्यातील रहस्य कळले नाही तर मोह उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. भरद्वाज, सती, गरूड व स्वतः भुशुंडी यांना जो मोह झाला तो चरित्र रहस्य न कळल्यामुळेच झाला, म्हणून चरित्र रहस्य जाणण्याची शक्ति या वराने भुशुंडीला प्रभुंनी दिली. (ज) जाणसि तू भेद हि- प्रत्येकाच्या निरनिराळ्या प्रकारात भेद म्हणजे फरक काय हे जाणण्याची शक्ति त्याला दिली, व या सर्व गोष्टी श्रवण पठनादि श्रम न करता प्राप्त होतील असे केले.

दो,रा, (१) मायासंभूत भ्रम- मोह, भ्रम, संशय इ. सर्व मायेपासूनच उद्‌भवतात. यापुढे मायाजनित मोहादि त्याला मुळीच होणार नाहीत हे सांगणे हा वर देणे आवश्यकच होते त्याशिवाय निःसंशय ज्ञान होणे शक्य नव्हते. सार हे की तो हरिमायेच्या व अविद्येच्या पाशांत कधीच सापडणार नाही असा वर

त्याला दिला. (क) अगुण, अनादि अनंत, अज असून सर्व गुण सागर असे जे ब्रह्म तेच मी रघुपति राम आहे हे कधी विसरू नको. (ख) हा श्रीरामावतार शेषशायी नारायणाचा आहे. येथे दाखविले की शेषशायी नारायण आणि निर्गुण,सगुण, ब्रह्म एकच आहेत व तेच रघुपति राम आहेत.

दो.म.(१) भक्त मला प्रिय संतत- 'जीव भक्तिमान नीच जरि महा प्राणप्रिय मज वाणा मम हा' (७।८६।१०) आणखी अवतरणांची आवश्यकता नाही. (क) मनाने कृतीने व वाणीने प्रभुचरणी अचल, अढळ प्रेम करणे म्हणजे प्रभुभक्ति, ही एक भक्तीची व्याख्या प्रकरणानुसार सांगितली. असे प्रेम करणारा असेल तो भक्त व तो प्रभुला संतत प्रिय असतो.

(२) ल.ठे- येथे श्रीराम प्रभूंनी जे काही भुशुंडीला दिले ते बहुतेक सर्व यापूर्वीच त्याला लोमशांच्या आशीर्वादाने मिळाले होते. तरीसुद्धा त्याला लीलारहस्य न उमगल्याने मोह झाला व राम मायेने मोहित केला. कारण त्या आशीर्वादाने राममायेपासून मुक्तता दिली नव्हती,कारण ती राममाया रामाच्याच अधीन आहे.इतर कोणाचीही सत्ता तिच्यावर चालत नाही. दो.११३रा व म आणि ११४।१-३ पहा. येथे भुशुंडी वरदान प्रकरण समाप्त झाल्यासारखे वाटते. पण अद्याप एक अति दुर्लभ वर प्रभु देणार आहेत.

हिं. ।अब सुनु परम बिमल मम बानी।सत्य सुगम निगमादि बखानी।।१।।
।निज सिद्धान्त सुनावउँ तोही।सुनु मन धरू सब तजि भजु मोही।।२।।
।मम माया संभव संसारा।जीव चराचर बिबिधि प्रकारा।।३।।
।सब मम प्रिय सब मम उपजाए।सब ते अधिक मनुज मोहि भाए।।४।।
।तिन्ह महँ द्विज द्विज महँ श्रुतिधारी।तिन्ह महुँ निगम धर्म अनुसारी।।५।।
।तिन्ह महँ प्रिय बिरक्त पुनि ग्यानी।ग्यानिहु ते प्रिय अति बिग्यानी।।६।।

म. ।श्रुणु मम बाणा अतां विमल अति।सत्य सुगम निगमागम वानति।।१।।
।निज सिद्धांत सांगतो तुजला।श्रुणु मनि धर सब तज भज मजला।।२।।
।मम माया संभव संसारी।जीव चराचर किती प्रकारी।।३।।
।प्रिय मज सगळे म्यां उपजविले।प्रिय इतरांहुनि नर मज गमले।।४।।
।त्यात विप्र विप्री श्रुति धारी।त्यातहिं वेद धर्म अनुसारी।।५।।

।त्यात विरागी विरती ज्ञानी।ज्ञान्यांहुनी सुप्रिय विज्ञानी।।६।।

अर्थ- सत्य, सुगम आणि वेद पुराणांनी ज्याची प्रशंसा केली आहे असा माझा अति विमल बाणा आहे तो आता (हे वायसा!) ऐक।।१।। आता मी आपला सिद्धान्त तुला सांगतो, तो ऐक, मनात ठेव. सर्व सोड आणि मला भज.।।२।। माझ्या मायेपासून उद्‌भवलेल्या या संसारात कितीतरी प्रकारचे जीव आहेत.।।३।। मीच सर्वांना उपजविले असल्याने ते सर्वच मला प्रिय आहेत, त्या सर्वात मनुष्य प्राणी मला अधिक प्रिय वाटतात.।।४। मनुष्यात ब्राह्मण, ब्राह्मणांत वेद मुखोद्‌गत असलेले (= श्रुतिधारी) प्रिय, त्यांच्यात वेद धर्मानुसार वागणारे अधिक प्रिय असतात.।।५।। त्यांच्यात विरक्त प्रिय, विरक्तांपेक्षा ज्ञानी प्रिय आणि ज्ञान्यांपेक्षा विज्ञानी अति प्रिय असतात.।।६।।

टीका. चौ.१ (१) हिंदीतील बानी = बाणा, ब्रीद असा अर्थ येथे आहे. येथे बाणा (बानी सुनु) ऐक असे म्हणून उपक्रम केला, आणि 'बाणा मम हा' (असि मम बानी) असे म्हणून (चौ.१०) पुढे उपसंहार केला आहे. या बाण्यालाच 'निज सिद्धान्त' (चौ.२) असे पुढे म्हटले आहे. 'जीव भक्तिमान् नीच जरी महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा' (चौ.१०) हा प्रभुचा एक बाणा एक ब्रीद आहे, प्रतिज्ञा आहे. (क) सत्य- हा बाणा सदा सत्य आहे, कधी असत्य होत नाही. (ख) सुगम = या प्रतिज्ञेप्रमाणे मला प्राणप्रिय होणे सोपे आहे. (ग) विमल अति- ही माझी प्रतिज्ञा भक्तिमान जीवाला मायामलापासून मुक्त करून अति विमल करणारी आहे.

चौ.२ (१) निज सिद्धान्त = स्वतःचा अंतिम निश्चय. पुढील चौपाई पासून प्रभुला प्रिय कोण व किती याविषयी सिद्धान्त सांगतात. त्यातील शेवटच्या तीन चौपायांत प्रभूचा बाणा वर्णिला आहे, व तोच अंतिम सिद्धान्त आहे. त्याचे नीट मन लाऊन श्रवण कर. मनात धारण कर, इतर सर्व सोड व मला भज असे सांगितले. (क) सब तज- धर्मार्थ काम मोक्ष,सर्वसिद्धि, सर्व एषणा, योग याग, तप, ज्ञान, विज्ञान प्राप्तीचा प्रयत्न इत्यादि सर्वांची म्हणजे सर्व साधनांची आशा, भरवसा सोड, इतर कोणाची, सुरनर देवदेवतांची आशा धरू नकोस म्हणजेच अनन्यगतिक दीन हो आणि मला भज, म्हणजे मनाने कृतीने व

वाणीने अढळ प्रेम कर म्हणजे तू मला प्राणप्रिय होशील. याच 'सब तज' चा उपसंहार पुढे दोह्यांत छल न व 'त्यजुनि भरवसा आस' असा केला आहे.

चौ.३-६ (१) या चार चौपायांत प्रभुला अधिकाधिक प्रिय कोण याच्या आठ प्रति सांगितल्या आहेत, सर्व जीव, मनुष्य, विप्र, श्रुतिधारी विप्र, वेदधर्म पालक, विरक्त, ज्ञानी व विज्ञानी या त्या आठ प्रति आहेत नववी 'भक्त' ही प्रत पुढे सांगितली आहे. पार्वतीने दुर्लभतेच्या दृष्टीने धर्मशील, विरक्त, ज्ञानी, जीवन्मुक्त, विज्ञानी आणि गतमदमाया भक्ति संपन्न, अशा सहा प्रति मनुष्यातच लावल्या आहेत. (५.४।१-७) (क) ममभायासंभव संसारी- हा सर्व संसार प्रभूच्या इच्छेप्रमाणे प्रभूच्या मायेने उत्पन्न केला आहे. ही विद्यामाया होय. ती स्वतःच्या बळाने काही करू शकत नाही म्हणून पुढे म्हटले की 'म्या उपजविले' मी मायेकडून निर्माण करविले. 'एक रची जग गुण वश जीते। प्रभू प्रेरिता स्वबल न तीते' (३।१५।६) असे प्रभुवचनच आहे. मायानिर्मित जगात चार खाणीत ८४लक्ष योनीत अनेक प्रकारचे असंख्य जीव आहेत ते प्रभूनीच निर्माण करविले असल्याने सर्व सारखे प्रिय आहेत. ही आरंभीची प्रत आहे.पुढील सात वर दाखविल्या आहेत. येथील ज्ञानी = जीवन्मुक्त असा अर्थ घेणे (पार्वतीच्या वचनाधारे) जरूर आहे. त्यातील ज्ञानी अपक्वज्ञानी येथे गाळला आहे. सर्वांपेक्षा अधिक प्रिय कोण व किती ते आता ऐका.

हिं. ।तिन्ह ते पुनि मोहि प्रिय निजदासा।जेहि गति मोरि न दूसरिआसा।।७।।
।पुनि पुनि सत्य कहउँ तोहि पाही।मोहि सेवक सम प्रिय कोउ नाही।।८।।
।भगति हीन बिरंचि किन होई।सब जीवहु सम प्रिय मोहि सोई।।९।।
।भगतिवंत अति नीचउ प्रानी।मोहि प्रानप्रिय असि मम बानी।।१०।।
दो. ।सुचि सुसील सेवक सुमति प्रिय कहु काहि न लाग।।
।।श्रुति पुरान कह नीति असि सावधान सुनु काग।।८६।।

म. ।प्रिय अति त्याहुनि मानूं दासा।ज्यां गति ममहि न दुसरी आशा।।७।।
।सत्य सत्य मी कथितो तुजला।प्रिय सेवक सम कोणि न मजला।।८।।
।भक्तिहीन जरि विरिंचि असला।तो प्रिय सब जीवां सम मजला।।९।।
।जीव भक्तिमान नीच जरि महा।प्राणप्रिय मज बाणा मम हा।।१०।।

दो. *।शुचि सुशील सेवक सुमति कोणा प्रिय ना सांग।।*
।।नीति कथित निगमागमी श्रुणु सावध अशि काग।।८६।।

अर्थ- ज्याला माझीच गति आहे आणि दुसरी आशा नाही त्या निज दासाला मी 'विज्ञानी' पेक्षाही अधिक प्रिय मानतो.।।७।। मी पुनः पुन्हा सत्य सांगतो की दासासारखा प्रिय मला कोणी नाही.।।८।। भक्तिहीन ब्रह्मदेव जरि असला तरी तो मला मनुष्येतर जीवांच्याइतकाच प्रिय वाटेल.।।९।। आणि भक्तिमान जीव जरि महानीच असला तरी तो मला प्राणासारखा प्रिय असतो, हा माझा बाणा (प्रतिज्ञा) आहे.।।१०।। शुचि सुशील आणि सुमति असलेला सेवक कोणाला प्रिय नाही वाटत सांग पाहू. वेदपुराणे अशी नीति सांगतात ती हे काका! सावधपणे श्रवण कर.।।दो.८६।।

टीका. चौ.७-८ (१) प्रिय अति त्याहुनि मानू दासा- त्याहुनि = जो विज्ञानी परम दुर्लभ असून बाकीच्या सात प्रकारापेक्षा प्रभूला अधिक प्रिय आहे त्या विज्ञानी = सदा ब्रह्मलीन, ब्रह्मपरापेक्षा निजदास अति प्रिय आहे. आता निज दासांचे लक्षण सांगतात. (क) ज्या गति ममहि, न दुसरी आशा 'एक हि बाणा कृपानिधाना। तो प्रिय ज्याते गति ना आना' (३।१०।८) ज्याला भगवंताशिवाय इतर गति = आधार, आश्रय वाटत नाही व मोक्षाची किंवा कसली इतर आशा व साधनांचा किंवा इतर कोणाचा भरवसा वाटत नाही तो निजदास . आपला मानलेला दास जो अनन्यगतिक असून ज्याला इतर आशा नाही त्याला भगवान 'आपला' दास मानतात व तो सर्वात अति प्रिय असतो. (३।१०।४-९टी.प.) वेद म्हणतात- 'विश्वासयुत सब आस सांडुनि दास तव होती खरे। तव जपुनि नामा श्रम विना भव तरति त्या स्मरतो हरे' (७।१३।३) (ख) प्रिय सेवक सम कोणि न मजला- ज्याला वरील चौपाईत दास म्हटले त्यालाच येथे सेवक म्हटले असे जे अनन्यगतिक 'बालक सुत सम दास अमानी' असतात त्यांच्या सारखा जगात भगवंताला कोणी प्रिय नसतो- नाही. सुतीक्ष्ण, भरत व श्रीतुलसीदास ही उदा. आहेत. त्यांचे प्रभूंवर अनन्य अगाध प्रेम असून त्यांना वाटते आपले प्रभूवर प्रेम नाही. हाच सिद्धांत आता अन्वय व्यतिरेकाने उदाहरणासह सांगतात.

चौ.९-१० (१) भक्तिहीन विरिंचि- विरिंचि = ब्रह्मदेव भगवंताच्या

नाभिकमलापासून जन्मलेला, म्हणून पुत्रासारखा प्रिय असावयास पाहिजे. पण तो जर भक्तिहीन असेल तर तो भगवंतास मनुष्येतर प्राण्यांच्या इतकाच प्रिय वाटेल. कारण की भगवान म्हणतात 'एक भक्तिनातेच मानतो' (३।३५।४) जन्माने श्रेष्ठता किंवा इतर कोणत्याही गोष्टी यांना प्रभू किंमत देत नाहीत. (क) भक्तिमान जीव जन्म, विद्या, वय, रूप, वित्त सत्ता इत्यादिबाबतीत कितीही नीच असला तरि तो भगवंतास प्राणापेक्षा प्रिय वाटतो. हा प्रभूचा बाणा आहे. शबरी अस्पृश्य जातीची भिल्लिण, हनुमान कपि, बिभीषण राक्षस, जटायू गिधाड, जांबवान अस्वल, पण हे सर्व श्री रघुनाथास प्राणापेक्षा प्रिय झालेच.

दो. (१) शुचि सुशील सेवक सुमति...सांग- असा सेवक त्याच्या स्वामीला प्रिय होतोच. श्रोता सुमति सुशील शुचि कथारसिक हरिदास (६९म.) च्या टीकेत 'शुचि, सुशील सुमति' विषयी लिहिलेले पाहावे. प्रिय कोण होतो याविषयी वेदपुराणात वर्णिलेली नीति आता सांगतात.

हिं. *।एक पिता के बिपुल कुमारा।होहिं पृथक गुन सील अचारा।।१।।*
।कोउ पंडित कोउ तापस ग्याता।कोउ धनवंत सूर कोउ दाता।।२।।
।कोउ सर्बग्य धर्मरत कोई।सब पर पितहि प्रीति सम होई।।३।।
।कोउ पितु भगत बचन मन कर्मा।सपनेहुँ जान न दूसर धर्मा।।४।।
।सो सुत प्रिय पितु प्रान समाना।जद्यपि सो सब भाँति अयाना।।५।।

म. *।एक पित्याचे विपुल कुमार।होति पृथक गुण शीलाचार।।१।।*
।पंडित कुणि तापस वा ज्ञाता।कोणि शूर धनवान कुणि दाता।।२।।
।कुणि सर्वज्ञ धर्मरत काहीं।प्रीति पित्याची सम सर्वांही।।३।।
।कुणि पितृभक्त वचन मन कर्मा।स्वप्निहि नेणे दुसऱ्या धर्मा।।४।।
।प्रिय तो सुत बापा प्राणापरि।मूर्ख सर्वपरि तो असला जरि।।५।।

अर्थ- एकाच बापाचे पुष्कळ मुलगे असले तरि ते गुण, शील व आचार यात निरनिराळे असतात.।।१।। कोणी पंडित होतो, कोणी तपस्वी होतो, कोणी ज्ञाता, कोणी शूर, कोणी धनवान, कोणी दाता होतो.।।२।। कोणी सर्वज्ञ होतो, कोणी धर्मरत होतात, तरि सर्वांवर बापाची प्रीति सारखीच असते.।।३।। कोणी एखादा वाणीने मनाने व कर्माने पितृभक्त असून

(पितृभक्तीशिवाय) दुसरा धर्म स्वप्नांत सुद्धा जाणत नाही.।।४।। तो पुत्र जरि सर्व प्रकारे मूर्ख (अडाणी, अयाना, अज्ञान) असला तरि तो बापाला प्राणासारखा प्रिय होतो.।।५।।

टीका.- अनन्यगतिक भक्त, सेवक भगवंताला प्राणप्रिय असतो. यामागील सिद्धांताचे स्पष्टीकरण दृष्टान्ताने या चौपायांत केले आहे. एका पित्याच्या अनेक पुत्रांपैकी पुष्कळसे गुण, शील व आचार यांनी कसे भिन्न भिन्न असतात हे सांगून शेवटी सांगितले की इतर धर्मांचा विचारसुद्धा न करता जो मनाने वाणीने व कर्माने पितृभक्ती, पितृसेवा करतो तो जरि बाकी सर्व गोष्टीत अगदी अडाणी मूर्ख असला तरि तो बापाला प्राणासारखा प्रिय होतो. (क) रघुपति जगत्पिता आहे. 'विश्वपिता रघुपतीस जाणुनी' (१।२४६।३) सर्व जीव त्यांचे पुत्र आहेत. प्रत्येक जीव गुण शील व आचार इत्यादींनी इतराहून भिन्न आहे. कोणी धार्मिक, कोणी धर्मव्रतधारी, कोणी विरागरत, कोणी परोक्ष ज्ञानी, कोणी जीवन्मुक्त, कोणी विज्ञानी इत्यादि प्रकारचे असतात ते सर्वच जगत्पित्याला प्रिय असतात अप्रिय कोणीच नसतो, पण जो धर्मशीलता इत्यादि काहीच जाणत नाही, अगदी अडाणी आहे पण मनकृती वचने जगत्पित्याचा अनन्यभक्त असतो तो भगवंताला प्रिय होतो. 'सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (भ.गी.) यातील सिद्धान्तच दृष्टान्तरूपाने येथे सांगितला आहे. अशा पितृभक्त पुत्राला पिता जसे आपले सर्वस्व देतो व त्याच्या योगक्षेमाची व्यवस्था करतो, तसेच भगवान आपल्या अनन्यगतिक दीन अमानी भक्ताला दासाला धर्म, विराग, योग, ज्ञान, विज्ञान आणि प्राणाहून प्रिय असणारी प्रेमभक्ति इ. सर्व देऊन त्याचा योगक्षेम चालवितात. (ख) सूचना- 'मम मायासंभव संसारी' (८६।३) पासून 'प्रिय सेवक सम कोणि न मजला' (८६।८) या चौपायांशी वरील 'एक पित्याचे विपुल कुमार' इत्यादि पाच चौपायांची तुलना करून पहावी.

हिं. ।एहि बिधि जीव चराचर जे ते।त्रिजग देव नर असुर समेते।।६।।
।अखिल बिस्व यह मोर उपाया।सब पर मोरि बराबरि दाया।।७।।
।तिन्ह महँ जो परिहरि मद माया।भजै मोहि मन बच अरु काया।।८।।
दो. ।पुरुष नपुंसक नारि वा जीव चराचर कोइ।।
।।सर्व भाव भज कपट तजि मोहि परम प्रिय सोइ।।८७रा.।।

सो. *।सत्य कहउँ खग तोहि सुचि सेवक मम प्रान प्रिय।।*
।।अस बिचारि भजु मोहि परिहरि आस भरोस सब।।८७म.।।

म. *।तसे जीव जितके हि चराचर।तिर्यक् सुर नर सहित निशाचर।।६।।*
।अखिल विश्व हे मत्कृतजाणा।सर्वांवर मम दया समाना।।७।।
।त्या मधिं जो सोडुनि मद माया।भजे मला मन वाणी काया।।८।।
दो. *।पुरूष नपुंसक नारि वा अग जग थोर किं सान।।*
।।सर्व भाविं भजतो छल न तो प्रिय अति मज जाण।।८७रा.।।
सो. *।सत्य सांगु शुचि दास प्रिय खग! मजला प्राण सम।।*
।।त्यजुनि भरंवसा आस हे जाणुनि कर भजन मम।।८७म.।।

अर्थ- तसेच तिर्यग्क् योनीतील (पशुपक्ष्यादि) जीव, देव मनुष्य व निशाचर यासह जितके चराचर जीव आहेत.।।६।। (म्हणजेच) सगळे विश्व मी निर्माण केलेले आहे, आणि सर्वांवर माझी सारखी दया आहे.।।७।। परंतु त्यातील जो जीव मद आणि माया (अभिमान, ममता व कपट) सोडून मनाने वाणीने व शरीराने मला भजतो.।।८।। तो जीव पुरूष असो नपुंसक असो स्त्री की लहान थोर, स्थावर जंगम कोणी असो, जो छल-कपट सोडून मला भजतो तो मला अत्यंत प्रिय होतो, हे लक्षात ठेव.।।दो.८७रा.।। हे खगा! मी तुला सत्य सांगतो की शुचि = पवित्र (अनन्यगतिक छलहीन, निष्काम) दास मला प्राणप्रिय असतो, हे जाणून सर्व आशा व भरंवसा (इतरांचा) सोडून माझे भजन (भक्ति) कर.।।८७म.।।

टीका. चौ.६-८ (१) चौपाइ ६-७ मधील भाव मागील चौपायांच्या टीकेत स्पष्ट केले आहेत. (क) 'त्यामधिं जो सोडुनि मद माया।..... काया' पार्वतीने अशाला धर्मशील इत्यादि सर्वापेक्षा दुर्लभ असे म्हटले आहे. 'त्यामधिं तो दुर्लभ सुरराया। रामभक्तिरत गत मद माया' (७।५४।७) म्हणून येथे भजणे = भक्तिरत असणे, प्रेम करणे. तसेच भजन = सगुणरूपाचे ध्यान, मानसपूजा, नाममंत्रजप आणि हरिकथा श्रवण कथन हा अर्थ पूर्वी (७।५७।४-७) स्पष्ट दाखविला आहे. मनाने, वाणीने व देहाने = कर्माने अनन्य अढळ प्रेम करणारा आणि ध्यान, मानसपूजा, नामजपयज्ञ व हरिकथाश्रवण कथन करणारा असेल

तो भगवान श्रीरामचंद्रास रघुनाथास अति प्रिय = प्राणासारखा प्रिय होतो, असतो असे दोह्यांत व सोरठ्यात सांगतात.

दो.व सो. (१) असा भक्त पशुपक्ष्यादि कोणीही जीव असला तरि तो श्रीरामाला प्राणप्रिय होतो. शबरीला असेच सांगितले आहे. ३।३५।४-६ पहा. (क) सर्वभाविं भजतो = 'जननी जनक बंधु सुत नारी। तन धन भवन सुहृद परिवारी।। जी ममता ते धागे जमवुनी। वळुनि दोरि मन मम पदिं जखडुनि' (५।४८।४-५) 'माय बाप गुरू बंधु देव पति (= स्वामी, मालक)। सकल मला मानुनि दृढ सेवति' (३।१६।१०) असे करून भजणे म्हणजे सर्व भावाने भजणे माझे सर्व एकटा रामच आहे या भावनेने भजणे. (ख) छल = कपट, इतरांचा भरवंसा व साधनांची आशा. यांचा त्याग मात्र केला पाहिजे. (ग) शुचि सेवक = 'शुचि सुशील सेवक सुमति' (दो.८६). मोक्षाची व इतर आशा साधनांचा भरवसा व इतर कोणाची ही आशा असणे वाटणे हे रामावर विश्वास नसल्याचे चिन्ह आहे. 'म्हणवि दास मम नर आशा करि। वदा कुठे विश्वास खरा तरि' (७।४६।३) असे प्रभुच म्हणाले आहेत. आता त्याला एक अद्‌भुत वर देतात.

हिं. ।कबहुँ काल न ब्यापिहि तोही।सुमिरेसु भजेसु निरंतर मोही।।१।।
।प्रभु बचनामृत सुनि न अघाऊँ।तनु पुलकित मन अति हरषाऊँ।।२।।
।सो सुख जानइ मन अरु काना।नहिं रसना पहिं जाइ बखाना।।३।।
।प्रभु सोभा सुख जानहिं नयना।कहि किमि सकहिं तिन्हहि नहिं बयना।।४।।
।बहु बिधि मोहि प्रबोधि सुख देई।लगे करन सिसु कौतुक तेई।।५।।

म. ।काळ कधीं व्यापी ना तुजला।स्मरण निरंतर कर भज मजला।।१।।
।प्रभु वचनामृत पानें तृप्त न।मनिं अति हर्षित रोमांचित तन।।२।।
।ते सुख ठाउक मन कानांना।वर्णन करू शके ना रसना।।३।।
।प्रभु शोभा सुख कळलें नयना।वदति कसे ते त्या नहिं रसना।।४।।
।बहुविध बोधुनि मज सुख दिधले।तें शिशु कौतुक करू लागले।।५।।

अर्थ- तुला कधीही काळ व्यापणार नाही (तुझ्यावर काळाची सत्ता मुळीच चालणार नाही) तू निरंतर माझे स्मरण आणि भजन कर.।।१।। प्रभु वचनामृताचे पान करण्याने माझी तृप्ती झाली नाही. मी मनात अति

हर्षित झालो व शरीर रोमांचित झाले, पंख फुलले.।।२।। ते सुख मन व कान यांनाच माहीत (त्यामुळे) ते वर्णन करणे जिव्हेला शक्य नाही.।।३।। प्रभुच्या त्या शोभेचे सुख कळले फक्त डोळ्यांना पण त्यांना रसना वाचा नाही, मग ते कसे सांगू शकणार!।।४।। नाना प्रकारे उपदेश करून मला सुख दिले, आणि प्रभु (पुन्हा) तीच शिशु लीला करू लागले.।।५।।

टीका. चौ.१-५ (१) काळ कधी व्यापी ना तुजला- यापूर्वीच लोमशांनी भुशुंडीला आशीर्वाद दिला होता की 'काळ कर्म गुण दोष स्वभावहि। जनित दुःख कधिं काहिं तुम्हा नहि' पूर्वी लोमशांनी आशीर्वाद दिल्यावर भगवंतानी त्यांच्या आशीर्वादाना 'एवमस्तु' असे आकाशवाणीने म्हणून मान्यता दिली होती. आज स्वतःच्या मुखाने प्रभूंनी भुशुंडीच्या देहाला काळाच्या जबड्यातून कायमचा बाहेर काढला. मा.पी.मध्ये 'ब्रह्मानन्द मंजरी' ग्रंथातील दिलेली माहिती (भुशुंडी वसिष्ठ संवाद) मुद्दाम पहावी. (क) प्रभुवचनामृतपाने तृप्त न- 'एवमस्तु म्हणुनी रघुनायक' (८५।१) पासून 'स्मरण निरंतर कर भज मजला' (८८।१) पर्यंतचे सर्व भाषण प्रभुवचनामृत आहे. असे वाटले की अशा वचनामृताचे पान सतत करीतच रहावे. (ख) ते सुख = वचनामृताने मनाला व कानांना मिळालेले सुख. (ग) ते शिशु कौतुक- 'प्राकृत शिशु इव लीला' पुन्हा करू लागले. ल.ठे. हा एवढा राम भुशुंडी संवाद झाला पण जवळ असणाऱ्या लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्नास, कौसल्येला किंवा कोणालाही याचा गंध सुद्धा कळला नाही! हा प्रभूच्या योग मायेचा अतर्क्य प्रभाव आहे.

हिं. ।सजल नयन कछु मुख करि रूखा।चितइ मातु लागी अति भूखा।।६।।
।देखि मातु आतुर उठि धाई।कहि मृदु बचन लिए उर लाई।।७।।
।गोद राखि कराव पय पाना।रघुपति चरित ललित कर गाना।।८।।
सो. ।जेहि सुख लागि पुरारि असुभ बेष कृत शिव सुखद।।
।।अवधपुरी नर नारि तेहि सुख महुँ संतत मगन।।८८रा.।।
।सोई सुख लवलेस जिन्ह बारक सपनेहुँ लहेउ।।
।।ते नहिं गनहिं खगेस ब्रह्मसुखहि सज्जन सुमति।।८८म.।।

म. ।लोचन सजल रुक्ष मुख केले।बघति मातृमुख फार भुकेले।।६।।

।बघत जननि ये धावत उठुनि।घेई हृदयिं मृदु वचनां वदुनी।।७।।
।घेइ अंकि देई पयपाना।रघुपति चरित ललित करि गाना।।८।।
सो. *।ज्या सौख्यार्थ पुरारि अशुभ वेष कृत शिव सुखद।।*
।।कोसलपुर नरनारि त्या सुखि संतत मग्न अति।।८८रा.।।
।तेच सोख्य लवलेश ज्यास सकृत् स्वप्नींहि मिळत।।
।।गणतो तो न खगेश ब्रह्मसुखहि सज्जन सुमति।।८८म.।।

अर्थ- डोळ्यात पाणी आणून आणि मुख सुकल्यासारखे करून फार भुकेले झाल्यासारखे आईच्या तोंडाकडे पाहू लागले.।।६।। हे बघताक्षणीच कौसल्यामाता उठून धावतच आली व कोमल मधुर वचने बोलून उचलून हृदयाशी धरले.।।७।। मग मांडीवर घेऊन त्यास पाजले (स्तनपान दिले व (पाजता पाजता) रघुपतीच्या ललित लीला गाऊ लागली.।।८।। सुखदायक कल्याणस्वरूप (शिव) त्रिपुरारीने ज्या सुखासाठी अशुभ (वेष) रूप धारण केले त्या सुखात अयोध्येतील नरनारी निरंतर अति मग्न रहात असतात.।।दो.रा.।। त्या सुखाचा लवलेश ज्याला एकदाच स्वप्नात जरि मिळाला तरि तो सुबुद्धि सज्जन हे खगेशा! ब्रह्मसुखालाही किंमत देत नाही.।।८८म.।।

टीका. चौ.६-८ (१) वायसाबरोबर पूर्वीसारख्या शिशुलीला करतांना बालरघुपती एकदम 'लोचन सजल' मुठींनी डोळे चोळीत रडू लागले. व भुकेने व्याकुळ होऊन सुकून गेल्यासारखे मुख करून कौसल्येकडे रडत रडत पाहू लागले. (क) बघत जननी उठूनी धावत ये (= येइ) आली. ते व्याकुळ झालेले मुख बघताच कौसल्या किती घाबरून गेली असेल, तिने स्वतःस किती दोष दिले असतील, आणि चटकन उठून त्वरेने धावली असेल याची थोडी कल्पना साठाव्या वर्षी पहिलाच मुलगा झालेल्या एखाद्या कोट्याधीशाच्या स्त्रीला आली तर कदाचित येईल. (ख) घेइ हृदयिं मृदु वचनां वदुनी- तान्हुल्या किती रे तोंड सुकलं! छकुल्या मी कशी रे स्वस्थ बसले इतका वेळ! किती भूक लागली तुला! आता नको रडू हं! असे म्हणत म्हणत पटकन उचलून तिने आपल्या दोन्ही हातांनी जणू त्याला हृदयांत साठविला असेल व तिच्या हृदयांत किती कालवा कालव झाली असेल याची कल्पना कोणासच करता येणार नाही. (ग) घेइ अंकि देई पयपाना- बसली तिथेच त्या आंगणात घेतला मुलाला मांडीवर,

घातला पदर त्याच्या अंगावर आणि बाललीलांची गाणी म्हणत पदरावरूनच त्याची पाठ कुरवाळीत व हळुहळु थापटीत लागली पाजायला. हे सर्व ज्याने डोळ्यांनी पाहिले तो काकभुशुंडी आता अयोध्यावासी लोकांच्या भाग्याची प्रशंसा सोरठ्यात करतो. लक्षात ठेवा- रांगणाऱ्या रघुनन्दनाच्या लीलांचे वर्णन गीतावली पद २५ 'राजत सिसुरूप राम' पासून पद ३२ पर्यंत आहे ते मुद्दाम पहावे.

दो.रा. (१) पुरारि- त्रिपुरासुरांचा संहार करणारे. याने महेशांच्या प्रतापाची जाणीव करून दिली. शिव ते स्वतः कल्याणस्वरूप आहेत तरि सुद्धा या बाललीला पाहण्याने मिळणाऱ्या सुखाचा आस्वाद घेण्यासाठी त्यांनी अशुभरूप धारण केले. ते करतात. येथे एक अत्यंत गूढ रहस्य भरून ठेवले आहे व याचाच ध्वनि 'जानुपानि बिचरति मोहि भाई' = 'रांगत दुडदुड प्रिय मज गमले' (१।१९९।११) यात आहे. येथे अशुभ वेष म्हणजे चिताभस्म नृमुंडमाला इ. नव्हे. कारण त्या अशुभवेषाने दशरथांच्या नृपांगणात, राजवाड्यात जाऊन बाललीला, बालदर्शन घेता येत नव्हते म्हणून तर यापूर्वी वृद्ध ब्राह्मण ज्योतिषी बनले होते! (१।१९६।३ टीका निज चोरी पहा.) हा अशुभ वेष म्हणजे कावळ्याचे रूप असाच अर्थ करणे भाग आहे. कारण दशरथांच्या राजांगणात बाल रघुपति खेळत असता तेथे जाउ शकेल असा अशुभ प्राणी कावळ्याशिवाय कोणी नाही. काकभुशुंडीच्या बरोबर शंकर गुप्त वेषाने बाल प्रभुचे दर्शन वगैरे सुखासाठी अयोध्येत येत असतात हे बा.कांड १८६।१-४ यात आधीच वर्णिले आहे. येथे उपसंहारात पुन्हा तसलाच पण निराळा प्रकार ध्वनित केला आहे. ज्या सुखलाभासाठी शंकर त्रिपुरारी शिव कावळा बनतात, त्या बाललीला पाहण्याच्या सुखात अयोध्यावासी नारीनर सदा बुड्या मारीत असतात. (क) रामावतारात सुद्धा हे सुख तेथील लोकांस ४।५ वर्षेच प्रत्यक्ष मिळू शकते. तसेच मानव वस्तीत येणाऱ्या, राहणाऱ्या पोपट, कोकिळा, हंस, कावळा, शाळुंकी, मोर इत्यादि पक्ष्यांचे किंवा मांजरीची पिल्ले कुत्रीची पिलें यांचे रूप घेऊन नृपागणांत येऊ शकणारासच मिळू शकते. पाच वर्षानंतर किंवा रामावतारानंतर हे सुख कसे मिळू शकेल व त्याचा सुद्धा महिमा किती हे आता सोरठ्यात सांगतात.

सो. म.(१) तेच सौख्य लवलेश ज्यांस सकृत स्वप्निहि मिळत- या बाललीलांच्या सतत चिंतनाने किंवा संतांच्या अथवा भगवंताच्या कृपेने बाललीलांचे दर्शन स्वप्नांत होणे शक्य आहे. ज्या कोणा महा भाग्यवंतास असे दर्शन होईल त्याला त्या अलौकिक परम सुखाचा लेश तरि मिळेलच. पण ते क्षणभर स्वप्नांत अनुभवलेले सुख 'जो सुमति व सज्जन असेल त्याला ब्रह्मसुखापेक्षा, ब्रह्मानंद सुखापेक्षा फार श्रेष्ठ वाटते. या सुखापुढे सुमति सज्जनांना ब्रह्मानंद नकोसा वाटतो. (क) स्वप्नांत पाहिलेल्या शिशुलीला अशा परमानंददायक असतात, मग ज्यांनी भावावेशातील या लीला डोळ्यांनी पाहिल्या असतील त्यांच्या भाग्याची व सुखाची गणना व प्रशंसा कोण किती करील?' भावावेशातील शिशुलीला अवलोकन करून ज्यांस परमानंद अनुभवास येत नसेल त्या व्यक्ति सुमति नाहीत व संत (सज्जन) नाहीत असे त्यांनी नक्की समजावे. (ख) आता भुशुंडी आपल्या मोह कथेचा उपसंहार करील.

हिं. *।मैं पुनि अवध रहेउँ कछु काला।देखेउँ बालबिनोद रसाला।।१।।*
।राम प्रसाद भगति बर पायउँ।प्रभु पद बंदि निजाश्रम आयउँ।।२।।
।तब ते मोहि न ब्यापी माया।जब ते रघुनायक अपनाया।।३।।
।यह सब गुप्त चरित मैं गावा।हरि मायाँ जिमि मोहि नचावा।।४।।

म. *।अवधिं राहु मग काही काळ।पाहुं बाललीलांस रसाळ।।१।।*
।रामकृपें वर भक्ति पावलो।प्रभुपदिं नमुनि निजाश्रमिं आलो।।२।।
।व्यापि न तैंहुनि माया मजला।जैं रघुनायक म्हणति आपला।।३।।
।गुप्त चरित हें सकल गाइले।हरिमायें मज जसे मोहिले।।४।।

अर्थ- मग मी काही काळ अयोध्येत (अवधि) राहिलो व प्रभुच्या रसाळ बाललीला पाहिल्या.।।१।। रामकृपेने भक्ति वर मिळाला. मग (पाच वर्षे होताच) मी प्रभुचरणांना वंदन करून (या) माझ्या आश्रमांत आलो.।।२।। जेव्हा रघुनायकांनी मला आपला म्हटला तेव्हापासून (प्रभुची) माया मला व्यापू शकली नाही.।।३।। हरिमायेने मला ज्या प्रकारे मोहित केला ते सर्व गुप्त चरित्र मी सविस्तर सांगितले (गाइले).

टीका. चौ.१-२ (१) काही काळ = रामप्रभु पाच वर्षांचे होईपर्यंत. 'वर्षे पाच लुब्ध मी वसतो' (७।७५।४) 'मग हृदिं धरूनि रामशिशुरूपा। निजाश्रमी येतो खगभूपा' (११४।१४). प्रभु पाच वर्षांचे होताच ते रामरूप हृदयांत धारण करून प्रभुंना वंदन करून तो आपल्या आश्रमात गेला.

चौ.३-४ (१) व्यापि न तैंहुनि माया..... आपला- रघुनायक ज्याचा आपला म्हणून स्वीकार करतात,ज्याला आपला मानतात, त्यास राममाया त्रास देत नाही. आपला मानून प्रभु जोपर्यंत सेवकाचा स्वीकार करीत नाहीत तो पर्यंत हरिमाया कोणाही जीवाला वश करू शकते हे येथे सुचविले. 'गोप्तृत्व वरणं' हे षड्विधा शरणांगतीतींल लक्षण येथे सुचविले. (क) 'गुप्त चरित हे सकल गाइले' 'झाला मोह कसा प्रभु मजला। कथा सकल ती वदतो तुजला' (७४।२) असा मोह कथेचा उपक्रम केला आहे व येथे या चौपाईने त्या कथेचा उपसंहार केला. यातच रामभक्ति कशी मिळाली याचे उत्तर दिले.

भुशुंडीचा 'निज-अनुभव'

हिं. ।निज अनुभव अब कहउँ खगेसा।बिनु हरिभजन न जाहिं कलेसा।।५।।
।राम कृपा बिनु सुनु खगराई।जानि न जाइ राम प्रभुताई।।६।।
।जाने बिनु न होइ परतीती।बिनु परतीति होइ नहिं प्रीती।।७।।
।प्रीति बिना नहिं भगति दिढाई।जिमि खगपति जल कै चिकनाई।।८।।

म. ।निज अनुभव वदुं अतां खगेशा।विण हरिभजन नाश ना क्लेशां।।५।।
।श्रुणु खगराया! रामकृपेविण।रामप्रभुता कळणे शक्य न।।६।।
।न जाणतां परि न ये प्रतीती।विना प्रतीति न उपजे प्रीती।।७।।
।प्रिति विना नहिं भक्तिस दृढता।खगनाथा जशि जल चिक्कणता।।८।।

अर्थ- आता खगेशा! मी आपला स्वतःचा अनुभव सांगतो की, हरि भजनावाचून क्लेशांचा नाश होत नाही.।।५।। खगराजा! ऐक रामकृपेशिवाय रामाचा प्रभाव कळणे शक्य नाही.।।६।। प्रभाव जाणल्याशिवाय विश्वास (प्रतीती) बसत नाही, आणि विश्वासावाचून प्रीति उत्पन्न होत नाही.।।७।। आणि प्रीतीवाचून भक्तीला दृढता येत नाही, जसा हे खगनाथा (स्नेहावाचून तेल,तुपाशिवाय) पाण्याचा चिकटपणा दृढ नसतो.।।८।।

टीका. चौ.५-६ (१) विण हरिभजन नाश ना क्लेशा- 'हरिभजनाशिवाय तसा खगेशा नाश नव्हे जीवांचे क्लेशां' (७९।१) असा उपक्रम केला होता त्याचा उपसंहार येथे आपला स्वतःचा अनुभव सांगण्याने केला. 'क्लेश' ७९।१ टीकेत पहा. 'उमे सांगतो तुज अनुभव मम। सत् हरि भजन जगत् स्वप्नासम' (३।३९।५). ७९।१ मध्ये शास्त्रप्रचीती सांगितली. येथे वक्ता गुरू स्वतःची प्रचीति = अनुभव सांगत आहे. शास्त्र प्रचिती शास्त्रसिद्धांत, गुरूचा स्वानुभव आणि शिष्याचा स्वानुभव हे तिन्ही समान असले तरच पूर्ण श्रद्धा उत्पन्न होते व समाधान होते. (क) भक्ति दृढ कशी होते हे सांगावयाचे आहे. त्याचा क्रम व कार्य कारण संबंध सांगतात. 'रामकृपेविण राम प्रभुता कळणे शक्य न' हा सुद्धा भुशुंडीचा स्वानुभव आहे. प्रभुता = प्रभाव, महिमा. रामकृपा करून ज्याला आपला प्रभाव दाखवितात त्यालाच तो कळतो. हरिभजन करीत राहिल्याने राम कृपा करतात व प्रभाव दाखवितात. हरिभजन करणे जीवाच्या हाती आहे, सोपे आहे.

चौ.७-८ (१) न जाणता प्रतीती न ये. प्रभाव महिमा जाणला म्हणजे विश्वास उत्पन्न होतो. प्रभाव जाणता आला नाही तर विश्वास बसत नाही. (क) विना प्रतीति न उपजे प्रीती. विश्वास बसला तरच प्रीति (स्नेह, प्रेम) उत्पन्न होते, विश्वास उत्पन्न झाला नाही तर प्रेम, प्रीती उत्पन्न होत नाही. (ख) प्रीति विना नहि भक्तीस दृढता- भक्तीला = भजनाला दृढता प्रीतिशिवाय येत नाही. प्रीति ज्या प्रमाणात असेल त्या प्रमाणात मनाने वाणीने व कर्माने भक्ति म्हणजे भजन घडेल. प्रीती उत्पन्न झाली की भजनी लागतोच. प्रीति = स्नेह. भजनात रामस्नेह मिसळला तर भक्ति = हरिभजन (चौ.५) दृढ होते. दृष्टान्त जलाच्या चिक्कणतेचा = चिकटपणाचा दिला. पण जलाचा चिकटपणा ही एकच गोष्ट आहे. दार्ष्टान्तात भजन आणि प्रीति या दोन गोष्टी आहेत. प्रीति = स्नेह, स्नेह = तेल, तूप असे स्निग्ध पदार्थ. ते जर पाण्यात उत्तम प्रकारे मिसळले तर त्या जलाची स्निग्धता (चिकटपणा) जशी दृढ होते तशी प्रीतिने रामस्नेहाने भक्ति दृढ होते. नुसत्या जलांत स्निग्धता असते पण ती जशी दृढ नसते, सहज नष्ट होते, त्याप्रमाणे स्नेह विरहित केलेल्या भजनाचा हृदयावर, मनावर होणारा परिणाम तत्काळ नष्ट होतो. सार हे की सर्वांचे मूळ हरिभजन त्याने हरिकृपा कृपेने प्रभावाचे ज्ञान, प्रभाव जाणल्याने विश्वास, विश्वासाने प्रीति, आणि प्रीतिने

हरिभजनाला म्हणजे भक्तीला दृढता येते. व भक्ती दृढ झाली म्हणजे क्लेशांचा नाश होतो. 'दारूण अविद्या पंच जनित विकार श्रीरघुवर हरी' (७।१३०।छं.२) अविद्यापंच = पंचक्लेश, रघुवर आपल्या कृपेने हरण करतात. याप्रमाणे हरिभजनाने क्लेश नष्ट होतात हा स्वानुभव भुशुंडीने सांगितला. आणि याच क्रमाने त्याला अनुभव आले हे पुढे दिसेल.

हिं.सो. ।बिनु गुर होइ कि ग्यान ग्यान कि होइ बिराग बिनु।।
।।गावहिं बेद पुरान सुख कि लहिअ हरिभगति बिनु।।८९रा.।।
।कोउ बिश्राम कि पाव तात सहज संतोष बिनु।।
।।चलै कि जल बिनु नाव कोटि जतन पचि पचि मरिअ।।८९म.।।

म.सो. ।गुरूविण नोहे ज्ञान, ज्ञान कि होइ विरागविण।।
।।गाती वेद पुराण सुख किं मिळे हरिभक्तिविण।।८९रा.।।
।कधिं विश्रामा ठाव तात! सहज संतोष विण।।
।।चले किं जलविण नाव मर मर केले कष्ट तरि।।८९म.।।

अर्थ- गुरूशिवाय ज्ञान कधी होते काय? आणि वैराग्याशिवाय कधी ज्ञान प्राप्त होऊ शकते काय? (कधीच नाही). तसेच वेद पुराणे वर्णन करतात की हरिभक्तिवाचून सुख कधी मिळते काय? (कधीच मिळत नाही)।।दो.८९रा.।। हे तात! सहज संतोषा शिवाय कधी विश्राम मिळतो काय? मरे मरे पर्यंत कष्ट केले तरि कधी जलाशिवाय नाव चालते काय? (कधीच चालणे शक्य नाही)।।दो.८९म.।।

टीका. दो.रा. (१) हरिभजन केल्याने रामकृपा होऊन क्रमशः प्रेमभक्ति लाभ होतो व जीवाच्या क्लेशांचा नाश होऊन तो विश्राम पावतो. भक्तिमार्गाने या गोष्टी सहज घडत जातात. तसे ज्ञानमार्गाचे नाही, हे या सोरठ्यात सांगतात. (क) गुरूविण नोहे ज्ञान- ज्ञान प्राप्त होण्यास गुरूकृपा पाहिजे. तसा अधिकारी गुरू भेटला पाहेजे. त्यातूनही अधिकारी गुरू भेटला तरि 'ज्ञान कि होइ विराग विण' शिष्य जर वैराग्य संपन्न नसेल तर ज्ञान होणे शक्य नाही. ज्ञान होण्यास ज्ञानाची वीस लक्षणे असावी लागतात. ३।१५।७ च्या टीकेत दिली आहेत. वैराग्य प्राप्त होण्यास धर्माचरण पाहिजे. 'विरतिस धर्म योग दे

ज्ञाना' (३।१६।१). येथे 'विराग' शब्दाने साधन चतुष्ट्य संपन्नता सुचविली आहे. कारण की ज्ञानमार्गाने क्लेशांचा नाश होणे अनेक गोष्टींवर अवलंबून व अनिश्चित आहे. हेच पुढे ज्ञानदीपात अधिक स्पष्ट सांगितले आहे. या सर्व गोष्टी कदाचित जमल्या आणि ज्ञान झाले तरि (ख) वेद पुराणे कंठरवाने सांगतात की 'सुख किं मिळे हरिभक्तिविण' 'तसे मोक्ष सुख बघ खगराया टिकुं न शके हरिभक्ति विना या' (११९।६) असे जर आहे तर मग त्या ज्ञानमार्गाने जाण्यापेक्षा प्रेमयुक्तभक्ति प्राप्त होणे असे पराधीन नसल्याने व हरिभजन करणे सोपे व स्वाधीन असल्याने म्हणजे भक्ति स्वतंत्र असल्याने भक्तिमार्गाने जाण्यातच शहाणपणा आहे. हे मागील ४ चौपाया व हा सोरठा यात मिळून सुचविले आहे. हेच प्रभुंनी भक्तिगीतेत 'बंधु! सुलभ सुखद हा मार्गहि। वेद पुराण कथित मम भक्तिहि' (७।४५।२) पासून पुढे सांगितले आहे. आता ज्ञान आणि भक्ति यातील हा भेद विविध प्रकारानी असा वारंवार दाखविला जाणार आहे. आता साधन चतुष्ट्यांतील शमादि सहा संपत्तींची आवश्यकता विश्वास शब्दाने सुचवितात.

दो.म. (१) कधि विश्रामा ठाव- ठाव = स्थान, अस्तित्व. विश्राम = समाधान. शम, दम, तितिक्षा, श्रद्धा उपरम व समाधान यांना शमादि षट्क म्हणतात, शमादि पाच उत्तम प्रकारे साधल्याशिवाय समाधान प्राप्त होणे शक्य नाही. 'तात सहज संतोष विण' सहज = स्वाभाविक संतोषाशिवाय विश्राम = चित्तविश्रांति = समाधान कधी प्राप्त होणे शक्य नाही. जो पर्यंत यदृच्छालाभसंतोष सहज टिकणार नाही तोपर्यंत समाधन नाही. लाभ, हानि, जन्म, मृत्यु, सुखदुःख इत्यादि सर्व प्रकारच्या द्वंद्वांत संतोष सहज राहिला पाहिजे. जरी ज्ञान प्राप्तीने समाधान झाल्यासारखे वाटले तरि कामक्रोधादि रिपु ज्ञान्यालासुद्धा असल्याने प्रयत्नांनी सुद्धा संतोष टिकविणे कठीण आहे, आणि प्रयत्न न करता संतोष राहू लागल्याशिवाय विश्राम नाही. म्हणून सहज संतोषाशिवाय विश्राम मिळणे किती अशक्य आहे हे दृष्टान्ताने प्रश्नद्वारा सांगतात. (क) चले कि जल विण नाव? जलाशयाचा आधार नसता नुसत्या जमिनीवर नाव चालणे शक्य असेल तर सहज संतोषाशिवाय विश्राम अस्तित्वात येउ शकेल, विश्राम मिळेल. पण नुसत्या जमिनीवर नाव चालणे अगदीच अशक्य आहे संतोषाची आवश्यकता का?

हिं. /बिनु संतोष न काम नसाही/काम अछत सुख सपनेहुँ नाही//१//
/राम भजन बिनु मिटहिं कि कामा/थल बिहीन तरु कबहुँ कि जामा//२//
/बिनु बिग्यान कि समता आवइ/कोउ अवकास कि नभ बिनु पावइ//३//
/श्रद्धा बिना धर्म नहिं होई/बिनु महि गंध कि पावइ कोई//४//

म. /काम न नाशति संतोषाविण/काम तिथे सुख भासे स्वप्निं न//१//
/राम भजन विण काम न मरती/स्थलाविण तरू कधी उगवती//२//
/विज्ञानाविण समता येना/नभावीण अवकाश असे ना//३//
/श्रद्धेवीण धर्म कधि न घडे/महीवीण कधि गंध सापडे//४//

अर्थ- संतोषावाचून कामांचा नाश होत नाही, आणि जिथे काम आहेत तिथे सुख स्वप्नांत सुद्धा दिसत नाही (नसते).।।१।। राम भजनाशिवाय (कामना व काम क्रोधादि रिपु =)काम कधी मरतात काय? स्थलावाचून झाडे कधी उगवतात काय?।।२।। जसा आकाशावाचून अवकाश (पोकळी) असू शकत नाही तशीच विज्ञानाशिवाय समता येत नाही (प्राप्त होत नाही).।।३।। श्रद्धेवाचून कधी धर्म घडत नाही. भूमीशिवाय (पृथ्वीतत्वा वाचून) कधी गंध (वास, सुगंध दुर्गंध) मिळतो काय?।।४।।

टीका. चौ.१-२ (१) संतोषावाचून शांति, समाधान (विश्राम) का मिळत नाही व संतोष कशाने मिळतो हे आता दाखवितात. (क) 'काम न नाशति संतोषाविण' येथे नाशति (नसाही) हे बहुवचन आहे म्हणून काम = कामविकार इतकाच अर्थ घेता येत नाही. 'जसा लोभ शोषे संतोषे' (४।१६।३) संतोषाने लोभाचा नाश होतो असेही म्हटले आहे. म्हणून काम = कामक्रोधलोभादि सगळे विकार आणि कामना, इच्छा = वासना असा अर्थ घेणे जरूर आहे. जोपर्यंत कामक्रोधलोभादि कोणताही मनोविकार म्हणजे मानसरोग असेल तोपर्यंत संतोष प्राप्त होणेच शक्य नाही. 'एक रोगवश नर मरति, बहु असाध्य या व्याधि।। सतत जीवा पीडिती, पावे कशी समाधि' (७।१२१) समाधि = समाधान. अमुक व्हावे वा अमुक होऊ नये असे जोपर्यंत वाटते तो पर्यत संतोष असणे शक्य नाही. जो पूर्णकाम, कोणतीही इच्छा नसलेला असेल त्यालाच कदाचित संतोष प्राप्त होतो. जसा संतोष लोभाचा नाश करतो तसा लोभही संतोषाचा नाश करतो. कैकयीला राज्यलोभ व सत्तालोभ उत्पन्न झाल्याबरोबर

राम युवराज होण्यात पूर्वी वाटणारा संतोष नष्ट झाला. हे जसे लोभाचे तसेच कामक्रोधादि सर्व विकारांचे. प्रतापभानु राजाला कसलीही इच्छा नव्हती पण त्याला किती इच्छा व लोभादि विकार उत्पन्न झाले? (ख) 'काम तिथे सुख भासे स्वप्नि न' कामक्रोधादि मनोविकार, कामना असतात तोपर्यंत संतोष उत्पन्न होत नाही व सुख समाधान स्वप्नातसुद्धा दृष्टीस पडत नाही.

(२) रामभजनविण काम न मरती- कामादि सर्व विकारांचा पंचक्लेशांत अंतर्भाव होतो. 'विण हरिभजन नाश ना क्लेशा' (८९।५) हरिभजनाने = राम भजनाने प्रेमभक्ति प्राप्त होऊन क्लेशांचा सहज नाश होतो हे पूर्वी सांगितले तेच येथे सांगितले.संतोषावाचून काम नष्ट होत नाहीत आणि रामभजना वाचून काम नष्ट होत नाहीत. याने सुचविले की 'रामभजनाने' सर्व काम नष्ट होतात व संतोष प्राप्त होतो. संतोष प्राप्त झाल्यानंतर जर रामभजन सोडील तर प्राप्त झालेला संतोष टिकत नाही हे वेदांनी सुद्धा सांगितले आहे. प्रभु म्हणतात की ज्ञान्यांना व भक्तांनाही कामक्रोधादि रिपु असतात, पण भक्तांचे संरक्षण प्रभु करतात व ज्ञान्यांना स्वतःच ते करावे लागते. म्हणून 'हे जाणुनि पंडित मज भजति। ज्ञानलाभिं हि न भक्ति त्यजति' (३।४३।९-१०पहा.) 'जे ज्ञान मान विमत्त तव भवहरणि भक्ति न आद्रिती। ते प्राप्त सुरदुर्लभ पदादपि पडत आम्हा अढळती' (७।१३छं.३) भागवत १०।२।३२ मध्ये 'येऽन्येरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः' या श्लोकात हेच सांगितले आहे. (क) स्थलाविण तरू कधी उगवती- तरू = झाडे, वनस्पती वगैरे भूमीच्या = पृथ्वीतत्वाच्या आश्रयाशिवाय कधी कुठे उगवतात का? कधीच उगवत नाहीत, त्याप्रमाणे रामभजनाशिवाय कामादि मनोविकारांचा नाश होणे शक्य नाही. मग संतोष कुठला व विश्राम कसा मिळेल व सुख तरि कसे होईल? प्राप्त झालेले सुख समाधान टिकविण्यास समतेची आवश्यकता असते म्हणून आता समता कशी मिळेल हे सांगतात.

चौ.३ (१) विज्ञानावीण समता ये ना- विज्ञान = 'सर्व खलु इदं ब्रह्म' असा दृढ अनुभव असणे. यालाच अन्वय ज्ञान म्हणतात. 'ब्रह्मलीन दुर्लभ विज्ञानी' (७।५४।५) हे जीवन्मुक्तापेक्षा श्रेष्ठ व फार दुर्लभ. हे ज्ञान मार्गातले विज्ञान होय. या विज्ञानाने समता येते. कारण 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (भ.गी.) 'ब्रह्म

समान सकल जगिं पाही' याला प्रभूंनी तेथे ज्ञान म्हटले आहे पण ते विज्ञानाचेच लक्षण आहे. सर्वत्र सम असलेले ब्रह्मच ते पाहतात. असे विज्ञानी सनकादिक व लोमश होते. 'समदर्शी मुनि विगत विभेदहि' (७।३२।५) असे सनकादि होते, पण त्यांना क्रोध येऊन त्यांनी जय विजयांना शाप दिला. 'ब्रह्मबोधरत विज्ञानी मुनि' (७।१११।२) असे लोमश होते, पण त्यांनी त्या विप्र तरूणाला क्रोधाने शाप दिला म्हणजे समता राहिली नाही. पण ज्या विप्राला शाप देऊन कावळा बनवला तो आत्मज्ञानी सुद्धा नव्हता, पण त्या कावळा झालेल्या विप्राला क्रोध न येता त्या कावळ्याने शाप देणाऱ्या लोमशांना रामभावनेने वंदन केले. हे वर्णन केल्यावर मधेच शंकर उमेला म्हणाले, 'रामचरणिं रत जे उमे गत मद काम क्रोध।। निजप्रभुमय जग पाहति करिति कुणाशि विरोध' (७।११२म.) ज्याला ज्ञान विज्ञान, प्रेमभक्ति सगुण साक्षात्कार यांचा लाभ झाला नव्हता. त्या विप्र काकाच्या ठिकाणी समता होती व शाप मिळाल्यावर सुद्धा कमी झाली नाही, म्हणून येथे विज्ञान = 'निज प्रभुमय जग पाहणे.' प्रभुराम = व्यापी ब्रह्म विरज. सच्चिदानंदघन = रघुपती. रघुपतीमय सर्व जग पाहणे म्हणजेच खरे विज्ञान व अशा विज्ञानी भक्ताची समता टिकते. (क) नभाविण अवकाश असेना- आकाशाशिवाय अवकाश असू शकत नाही. हा दृष्टांत येथे देण्याचे कारण हेच की आकाश सर्व व्यापक असून अदृश्य आहे, आणि आकाशात पोकळीत सर्व असून सर्वांत आकाश आहे. तसेच 'खं ब्रह्म' मनवाणी व इंद्रिये यांच्या अतीत असून ते आकाशाला सुद्धा व्यापून आहे. ब्रह्म = राम, रघुपति सर्व व्यापक आकाशालाही व्यापून आहेत. आकाश नेत्रांनी दिसणे शक्य नसून जो नीलवर्ण दिसतो पोकळीत त्यालाच आकाश म्हणतात. तसेच रघुपति सच्चिदानंदघन ब्रह्म सर्व व्यापक असून अज्ञानी त्यांना मनुष्य समजतात, व त्यांचे समत्व, व्यापकत्व अनुभवास येत नाही व समता प्राप्त होत नाही. म्हणूनच बाल रघुपतींनी भुशुंडीस बजावले की 'ब्रह्म अनादि अगुण अज मला गुणाकर जाण' आणि असा जो मी त्या माझ्यावर 'मन कृति वचने मम पदी कर अविचल अनुराग' (दो.८५) 'तो अनन्य ज्याची अशी मति न ढळे हनुमान। मी सेवक चराचर रूपे प्रभु भगवान' (४।३।-) असे हनुमंतास सांगितले. सुग्रीवादि कपींना निरोप देतांना सांगितले की 'मित्र अता जावे गृहीं भजा मला दृढ नेम।। समजुनी सर्वग सर्व हित सदा करा सुप्रेम' (७।१६।-) अशा प्रकारे निज प्रभुमय जग पाहण्यानेच समता येते. ही समता, हे विज्ञान

प्राप्त होण्यास आत्मज्ञान, ब्रह्मलीन विज्ञान व प्रेमभक्ति यांची आवश्यकता असतेच असे नाही हे भुशुंडी पूर्व चरित्रांत दाखविलेले वर दाखविलेच आहे.

चौ.४ (१) श्रद्धेवीण धर्म कधिं न घडे- श्रद्धेवाचून धर्म कधि घडत नाही. श्रद्धा = आदर. 'भवानी शंकरौ वंदे श्रद्धा विश्वासरूपिणौ' (१मं.२ टीका पहा.) 'श्रद्धा सात्विक धेनु शोभना' (७।११७।९) श्रद्धा सात्विक पाहिजे. विज्ञानानंतर श्रद्धेचा उल्लेख केला. कारण दोन्ही प्रकारचे विज्ञान प्राप्त होण्यास श्रद्धा पाहिजे. 'विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना' श्रद्धा हे धर्माचे मूळ असल्याने व धर्माशिवाय वैराग्य, योग, ज्ञान आणि ज्ञानानंतर विज्ञान प्राप्त होत नसल्याने श्रद्धा हा ज्ञानविज्ञानांचा पाया आहे. ज्ञान मार्गात श्रद्धा परंपरेने समतेचे कारण आहे. पण भक्तिमार्गात श्रद्धा भागवत धर्माचे मूळ आहे. चराचर विश्व राम रघुपति आहेत व मी त्या विश्वरूप रघुपतीचा सेवक आहे अशी जी चित्तांत दृढ भावना तीच सात्विक श्रद्धा ही असली म्हणजे ' जे जे दिसे भूत ते ते भाविजे भगवंत' या भागवत धर्माचा अभ्यास व्यवहारात करता येतो. या प्रमाणे श्रद्धा हे भक्तिमार्गातील विज्ञानाचे साक्षात साधन,कारण असल्याने विज्ञानानंतर श्रद्धेचा उल्लेख केला. श्रद्धेपासून विज्ञानापर्यंतची ज्ञानमार्गातील परंपरा ज्ञानदीप प्रकरणांत वर्णिली आहे. 'चराचर जग भगवंताचे रूप आहे.' या शास्त्र वचनावर किंवा संत वचनावर विश्वास (आस्तिक्य बुद्धि) असल्याशिवाय सात्विक श्रद्धा उत्पन्न होत नाही म्हणून विश्वासाचा उल्लेख शेवटी करणार आहेत. (क) महीवीण की गंध सापडे- हा दृष्टांत दिला. आकाशानंतर वायु, तेज, जल व पृथ्वी अशा क्रमाने दृष्टान्त पाहिजे होते. पुढे जल, तेज व वायु हे क्रमाने आहेत. म्हणजे पृथ्वी, जल, तेज, व वायु हे चार दृष्टान्त क्रमाने आहेत. तसा आकाशाचा दृष्टान्त वायूनंतर पाहिजे होता. पण आकाश जसे सर्वात उंच तसे विज्ञान सर्वात उच्च (ज्ञान मार्गात) आणि पृथ्वी (मही) जशी सर्वांत खाली, सर्वांना आधारासारखी तशी श्रद्धा धर्म, वैराग्य, ज्ञान व विज्ञान यांचा मूळ आधार आहे. आकाशादि चार भूतांचे चार गुण. जसे पृथ्वीत तिच्या गंध गुणासह असतात त्याप्रमाणे धर्म, वैराग्य ज्ञान व विज्ञान या चौघांचे गुण प्राप्त करून देण्याचा गुण श्रद्धेत आहे. हा ज्ञान मार्गाच्या दृष्टीने विचार झाला. आकाश आणि भूमि यांचा प्रत्यक्ष संबंध जसा सर्वत्र सहज दिसतो, जिथे भूमि दिसते तिथे तिला चिकटलेले आकाश दिसते. तसा प्रत्यक्ष संबंध

भक्तिमार्गातील विज्ञान व श्रद्धा यांचा आहे. भूमि व आकाश यांचा जसा संबंध दिसतो तसा वायू, आकाश, तेज आकाश व जल व आकाश यांचा दिसत नाही. दोन्ही मार्गातील विज्ञानाचा व श्रद्धेचा संबंध दाखविणारा एकच दृष्टान्त दुसरा नाही. (ख) गंध = सुगंध किंवा दुर्गंध, वास. जेथे गंध-गुण आहे तेथे पृथ्वीतत्व आहेच आहे. कारण गंध हा फक्त पृथ्वी महाभूताचाच गुण आहे. पृथ्वीशिवाय जसा गंध नाही तसा श्रद्धेशिवाय धर्म नाही. धर्माचे अस्तित्वच दिसणार नाही.

हिं. *।बिनु तप तेज कि कर बिस्तारा।जल बिनु रस कि होइ संसारा।।५।।*
।सील कि मिल बिनु बुध सेवकाई।जिमि बिनु तेज न रूप गोसाँई।।६।।

म. *।तेज तपाविण कधि कीं पडते।रस किं जलाविण जगीं खगपते।।५।।*
।बुध सेवेविण शील किं मिळते।प्रभु! तेजाविण रूप किं दिसते।।६।।

अर्थ- तपाशिवाय कधी तेज पडते काय? हे खगपते! या जगांत जल तत्वाशिवाय रस कधी असू शकतो काय?।।५।। संतांची (बुधाची) सेवा केल्याशिवाय कधी शील मिळते काय? स्वामी! तेजतत्वाशिवाय रूप दिसते काय?।।६।।

टीका. चौ.५ (१) तेज तपाविण कधी की पडते- श्रद्धेनंतर येथे तपाचा उल्लेख केला. श्रद्धेपासून विज्ञानापर्यंत ज्ञान मार्गाने जाणे आहे. ज्ञानदीपांत- श्रद्धा व्रत जपतप यम नियम अपार, परमधर्ममय पय, अकाम अनल, क्षमा, धृति विवेक दम, शम, सत्य, विमल विराग, योग ज्ञान धृत, विज्ञान रूपिणी मति व समता (७।११७।९-११७म.) याप्रमाणे श्रद्धेपासून विज्ञान व समतेपर्यंतचा क्रम आहे. वरील वर्णनात श्रद्धेपासून वैराग्य व ज्ञानापर्यंत ज्यांचा उल्लेख आहे त्या सर्वांचा अंतर्भाव येथे 'तप' शब्दात केला आहे. तपाचे अनेक अर्थ आहेत. प्राणायामः परंतपः सत्यमेव परं तप, मनसःच इंद्रियाणांच ऐकाग्र्यं परमं तपः ज्ञानमयंतपः प्राणायाम योगात येतोच सत्याचा वर उल्लेख आहेच इंद्रियांची व मनाची एकाग्रता यमनियम व शम दम यांनीच साधते व त्यांचा उल्लेख वर आहे, ज्ञानाचाही आहे. आणि ज्ञानानंतर विज्ञान व समता यांचाही उल्लेख आहेच. यावरून ठरले की येथील वर्णनात ज्ञान दीपांतील वर्णनाचे

सार साठविले आहे. येथील तप शब्दाने सर्व प्रकारच्या तपांचे ग्रहण करणे जरूर आहे. वैराग्य व योगापर्यंतचे तप केल्याशिवाय ज्ञानरूपी तेज कधी पडू शकते काय? 'ज्ञानमयं तपः' कारण ते विज्ञानाचा आधार आहे. (क) या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव 'धर्म' असे ज्यास म्हटले 'श्रद्धेवीण धर्म कधिं न घडे' (चौ.४). त्यात मानसांतच केलेला आहे. श्रद्धेने धर्म, धर्माने वैराग्य, वैराग्याने योग, योगाने ज्ञान व ज्ञानाने विज्ञान अशा पाच पायऱ्या आहेत. विरतिस धर्म, योग दे ज्ञाना (३।१६।१) 'योग मख व्रत दान।। जप तप नियम योग निजधर्म। श्रुति संभव नाना शुभ कर्म। ज्ञान दया दम तीर्थी मज्जन। वदति धर्म जितके श्रुति सज्जन' (७।४८, ४९।१-२) जप तपादि या सर्व गोष्टींना धर्म असे म्हणतात. या धर्माचे आचरण करणे म्हणजे तप हे मानसांतील तीन ठिकाणच्या वचनांनी ठरले. येथे सुचविले की जितके धर्माचरण रूपी तप जास्त होईल तितके तेज वाढते. इतरांवर त्याचा सहज प्रभाव पडतो, चित्त अधिकाधिक शुद्ध होते व गुरूकृपेने ज्ञान सूर्याचे तेज हृदयांत पडते. 'आत्म अनूभव सुख प्रकाश' (ख) 'रस किं जलाविण जगीं' जलाशिवाय रस नाही. जिथे रस असेल तिथे जलतत्व असतेच. रस हा जलाचा स्वतःचा गुण आहे. जल स्वभावानेच नीच गामी असते. तशीच अंतरिंद्रिय मन व बाकीची सर्व इंद्रिये स्वभावानेच नीच गामी आहेत. 'परांचिखानि व्यतृणत् स्वयंभूः तस्मात् पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' (क.उ.२।१) ब्रह्मदेवानेच इंद्रियांना स्वभावतः बहिर्मुख निर्माण केली आहेत. त्यामुळे मनुष्य नेहमी बाहेर, विषयांकडेच बघत असतो, आत पहात नाही. जल ज्यांत मिसळेल त्याचा रंग, गंध इ. त्यात उत्पन्न होतात, तसेच मनाचे आहे. जल वाहण्याचे बंद केले की ते स्थिर होते व आपोआप निर्मळ होते. इंद्रियाचा व मनाचा चंचलपणा घालवून त्यांना स्थिर करण्याचा प्रयत्न साधणे हेच तपाचे कार्य आहे. व हे धर्म पालन रूपी तपाने अभ्यासाने साधते. ल.ठे. जलाचा प्रवाह बदलून त्याच्या साह्याने प्रकाश व अनेक प्रकारचे सुख देणरी विद्युच्छक्ति निर्माण करण्याचे कार्य कोणा तरि तज्ञाच्या साह्याने करावे लागते.तपाने ज्ञानरूपी तेज उत्पन्न होण्यास धर्माचरणरूपी तप तज्ञाच्या सांगण्याप्रमाणे करणे जरूर आहे. म्हणून या कामी कोणते तज्ञ उपयोगी पडतात ते आता सांगतात.

चौ.६ (१) बुध सेवेविण शील की मिळते- बुधांच्या सेवेशिवाय शील मिळत नाही हे सुभाषित येथे का? बुधांचा व शीलांचा तेज व तप यांच्याशी संबंध

काय? तपाची शेवटची पायरी ज्ञान हे दाखविले आहे. 'गुरूविण नोहे ज्ञान ज्ञान किं होइ विराग विण' (८९रा.) म्हणून येथे बुध = गुरू, समजणे जरूर आहे. 'मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्ददं। वैराग्याम्बुज भास्करं (३म.१)' हे शंकररूपी गुरूचे वर्णन आहे. 'गुरूं शंकर रूपिणम्' बुध = संत (१।१४।७-८पहा) गुरू संत असतातच, पण सर्व संत गुरू होण्यास अधिकारी असतात असे नाही. संत = बुध = ज्ञानीभक्त. 'अमित बोध अनीह मित भोगी। सत्य सार कवि कोविद योगी।।.... धीर धर्मगति निपुण पुराही।।... विरति विवेक विनय विज्ञानी। बोध यथार्थहि वेद पुराणी। निर्हेतुक सहजा परहित रती' (३।४५।८- ४६।७ पर्यंत पहा) ही संतगुरू लक्षणे आहेत. संत असून गुरू असणारे = बुध, धर्मगतिनिपुण असतात. म्हणून अशांची सेवा केल्याशिवाय धर्मशीलता = शील प्राप्त होणार नाही. धर्मशील, विरागी, ज्ञानी जीवन्मुक्त व विज्ञानी अशा पायऱ्या उमेने सांगितल्या आहेत, त्या कशा मिळवाव्या हे येथे सांगितले आहे. सार हे की धर्माचरणरूपी तपाने ज्ञान प्राप्तीपर्यंतचे तेज कसे मिळवावे हे संतगुरू सेवा केल्याशिवाय कळणार नाही.

(२) तेजाविण रूप किं दिसते- तेजतत्व असल्याशिवाय रूप दिसणे शक्य नाही कारण, रूप हा तेजाचा स्वतःचा गुण आहे. तसेच ज्ञानरूपी तेजाशिवाय आत्मस्वरूप दिसू शकत नाही. 'आतमअनूभवसुख प्रकाश। भेद भ्रम भवभूल विनाश.' (११८।२) आत्मानुभव सुख हाच प्रकाश = तेज होय. याने भवाच्या मुळाचा नाश होतो. (क) रूप नेत्रेंद्रियाचा विषय आहे. रूपामध्ये 'दारूण दुःखद मायारूपी नारि आहे.' 'मुनि ते ज्ञान निधान मृगनयनी विधुमुख बघुनि।। विवश होति हरियान! नारि विष्णुमायाप्रगट' (११५म.) गुरूकृपेशिवाय या विष्णुमायेतून सुटणे बचणे अशक्य आहे. तपांत मुख्य विघ्न हेच आहे. 'तपोविखंडी सुकृतस्य भण्डी, नृणां विखंडी' नारी आहे. (शुक रंभा संवाद) या शीलांत, धर्माचरणात, तपांत स्त्रीरुपी मायापाशमुक्त राहणे ही गोष्ट मुख्य आहे. (ख) स्त्री जसा नेत्रेंद्रियाचा विषय आहे तसा स्पर्शेंद्रिय सुखाचाही विषय आहे, म्हणून आता स्पर्शाचा उल्लेख करतात.

हिं. ।निजसुख बिनु मन होइ कि थीरा।परस कि होइ बिहीन समीरा।।७।।
।कवनिउ सिद्धि कि बिनु बिस्वासा।बिनु हरिभजन न भवभय नासा।।८।।

म. *।स्थिर मन कीं निजसौख्यावीण।स्पर्श कि होइ समीर-विहीन।।७।।*
।कवणहि सिद्धि किं विश्वासाविण।भवभयनाश न हरिभजनाविण।।८।।

अर्थ- आत्मसुखावाचून कधी मन स्थिर झाले आहे काय? आणि वायूवाचून कधी स्पर्श झाला आहे काय? (कधीच नाही).।।७।। विश्वासाशिवाय (कधी कोणास) कोणतीही सिद्धि मिळाली आहे काय? हरिभजनाशिवाय भव भयनाश होत नाही.।।८।।

टीका. चौ.७ (१) स्थिर मन कीं निज सौख्याविण- निजसुख = आत्मसुख = आत्मानुभव सुख. 'आत्मअनुभव-सुख प्रकाश' (११८।२) मनाला स्थिर करण्याचे साधन आत्मानुभूति हे सांगितले. 'उपजे ज्ञान वचन मग बोले। नाथकृपे मम मनचि अलोले' (= स्थिर) (४।७।१५) ज्ञान उत्पन्न झाले म्हणजे मन स्थिर होते म्हणजेच ज्ञानाने आत्मसुख मिळते व मन स्थिर होते. 'मन पवन जय, गो निरस करूनी ध्यान कधिं मुनि पावती.' पवनाचा जय केला की मनाचा जय करता येतो (४।१० छं.१टी.प.) म्हणून येथे पवनाचा (समीर) दृष्टान्त दिला. पवनाचा जय करून मन सदा वश ठेवले की आत्मसाक्षात्कार, आत्मानुभव येतो. 'बघती जया योगी सुयत्ने करूनि मन गो वश सदा' (३।३२।छं.४). (क) 'स्पर्श किं होइ समीर बिहीन' वायूचा स्वतःचा गुण स्पर्श आहे. पण आत्मसुखानुभव येण्यास समीर विहीन दशा प्राप्त झाली पाहिजे. म्हणजेच पवन विजय करणे जरूर आहे. समीर = सर्व बाजूंनी प्रेरणा देणारा. सर्व इंद्रियांच्या विविध क्रिया प्राणादि समीराच्या प्रेरणेनेच होत असतात. मन व प्राण यांचा साहचर्य संबंध आहे. म्हणून पवन जय सांगितला. मन व इंद्रिये यांना सहज स्थिर करावयाची असतील तर सर्वांचा प्रेरक व प्रकाशक जो आत्मा (राम) त्याच्याशी बुद्धीचा संयोग = स्पर्श झाला पाहिजे. 'विषय इंद्रिये सुर जीवासी। एकें चेतनता दुसऱ्यासी।। सर्वां परम प्रकाशकर जो। राम अनादि अयोध्याधिप तो' (१।११७।५-६) बुद्धीचा आत्म्याशी संयोग होण्यास प्राणाकडून मिळणारी प्रेरणा बंद झाली पाहिजे. म्हणजेच समीर विहीन स्थिती प्राप्त झाली पाहिजे 'सुखमात्यन्तिकं यत् तत् बुद्धि ग्राह्यम् अतींद्रियम्।। वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितः चलति तत्त्वतः' (भ.गी.६।२१) यात वरील विषयच सांगितला आहे. समीर विहीन स्थिती पवन जयाने प्राप्त होते. परंतु श्रद्धेपासून विज्ञान व समतेपर्यंत जो साधनक्रम सांगितला तो ज्याच्या आधाराने सिद्ध होतो

त्याचा उल्लेख आता करतात.

चौ.८ (१) 'कवण हि सिद्धि किं विश्वासाविण' वरील साधने सिद्ध होण्यास सद्‌गुरू वचनावर विश्वास पाहिजे. 'सद्‌गुरू वैद्य वचनि विश्वासहि' हा पाया सांगितला आहे. (७।१२२।६) 'भवानी शंकरौ वन्दे श्रद्धा विश्वास रूपिणौ। याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थ मीश्चरम्' विश्वासरूपी शंकर आधी असेल तर श्रद्धा भवानी पाठीमागून मिळते. 'गुरुं शंकर रूपिणम्' = सद्‌गुरूंच्या वचनावर दृढ विश्वास असेल तरच त्याच्या कृपेने सात्विक श्रद्धा प्राप्त होईल, कारण भवानी = श्रद्धा ही शंकराची शक्ति आहे. सद्‌गुरू शंकराच्या वचनावर विश्वास असला म्हणजे त्यांचीच शक्ति श्रद्धा त्यांच्या कृपेने मिळते. (क) कोणतीच सिद्धि विश्वासावाचून मिळत नाही, मग आत्मसुखाने मन स्थिर करून ठेऊन, समता देणारी व भवभय विनाश करून कृतार्थ करणारी जी सिद्धि ती सद्‌गुरू वचनावर विश्वास असल्याशिवाय कशी मिळेल? पण सद्‌गुरू वचनावर दृढ विश्वास उत्पन्न होणेच फार कठिण असते, ते सुलभ कशाने होईल हे पुढल्या चरणाने सांगतात.

(२) 'भवभयनाश न हरिभजनाविण' भव = जन्ममरण परंपरा. याला मानसरोग वर्णनात भवरोग म्हटले आहे. गुरुपदरज (पराग) 'अमृतमुळीमय चूर्ण सुचारू। शमन सकल भवरूज परिवारू' (१।१।२). 'रामकृपे सब रोग विनाशति। असा सुयोग कधी जर पावती।। सद्‌गुरू वैद्य वचनिं विश्वासहि' (७।१२२।५-६) यावरून ठरले की रामकृपेशिवाय = हरिकृपेशिवाय तो उत्पन्न होत नाही, आणि हरि भजनाशिवाय हरिकृपा होत नाही, म्हणून म्हटले की भवभयनाश न हरिभजनाविण या प्रमाणे दाखविले की केवळ ज्ञान मार्गाने सुद्धा हरिभजनाशिवाय भवभयनाश होत नाही. कारण ज्ञान झाल्यानंतर जर हरिभजन नसेल तर ते ज्ञान टिकत नाही. हे या प्रकरणातही पूर्वी दाखविले आहे. या प्रकरणात कार्याचा उल्लेख आधी करून मग कारणांची चर्चा करून मग कार्याची साध्याची चर्चा केली आहे, प्रतिपादन शैली प्रत्येक ठिकाणी निराळी आहे इतकेच. या प्रकरणात ज्या विषयांचे संक्षेपाने, गूढपद्धतीने वर्णन आहे त्याचाच विस्तार ज्ञानदीप व मानसरोग प्रकरणात केलेला आहे. सार हेच की भवभयविनाशाचा मार्ग व साधन कोणतेही असो त्याला हरिभजन व

सद्‌गुरूवचनावर दृढ विश्वास या दोन गोष्टी असल्यातरच ते राम-गुरू कृपेने सुफल होईल. विश्वास = आस्तिक्य बुद्धि, रघुपति परमात्मा, परमेश्वर भगवान आहेत, ते कृपा करतील तरच संतगुरू दर्शन कृपालाभ होईल, रघुपति व संत गुरू हेतुरहित उपकारकर्ते = निःस्वार्थी सुहृद आहेत, वेदशास्त्र पुराणवचने सत्य आहेत, अशी जी आस्तिक्य बुद्धि तो विश्वास 'भवानी शंकरौ वंदे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ' (बा.मं.श्लो.२) आणि यस्यांकेच 'विभाति भूधर सुता' (अरण्य मं.श्लो.१) यावरील सविस्तर टीका पहावी. आता उपसंहार करतात.

हिं.दो. ।बिनु बिस्वास भगति नहिं तेहि बिनु द्रवहिं न रामु।।
।।रामकृपा बिनु सपनेहुँ जीव न लह बिश्रामु।।९०रा.।।
सो. ।अस बिचारि मति धीर तजि कुतर्क संसय सकल।।
।।भजहु राम रघुबीर करूनाकर सुंदर सुखद।।९०म.।।

म.दो. ।विश्वासाविण भक्ति ना द्रवति न तीविण राम।।
।।स्वप्निहिं राम कृपेविण जीवा नहि विश्राम।।९०रा.।।
सो. ।हें जाणुनि मति धीर त्यज कुतर्क संशय सकल।।
।।भजहि राम रघुवीर करूणाकर सुंदर सुखद।।९०म.।।

अर्थ- विश्वासावाचून भक्ति नाही, आणि तिच्या वाचून राम द्रवत नाहीत (त्यांच्या हृदयाला पाझर फुटत नाही) आणि राम कृपेशिवाय जीवाला स्वप्नांत सुद्धा विश्राम मिळत नाही.।।दो.रा.।। हे जाणुन हे धीरबुद्धी! सर्व कुतर्क आणि संशय सोडून करूणाकर,सुंदर व सुखदायक श्री रघुवीर रामालाच भजा.।।दो.९०म.।।

टीका. दो.रा. (१) विश्वासाविण भक्ति ना- विश्वासावांचून कोणतीच सिद्धि मिळत नाही असे मागे सांगून ज्ञानमार्गाने भवभयविनाश साधनाचा उपसंहार केला. येथे भक्तिमार्गाने भवभयनाश वर्णनाचा उपसंहार करीत आहेत. विश्वासाशिवाय रामचंद्रांच्या हृदयाला द्रव फोडणारी भक्ति सुद्धा मिळत नाही. येथे भक्ति = प्रीतियुक्त त्रिविध भजन = प्रेमभक्ति. 'वेगे जिने द्रवे मी आई। ती मम भक्ति भक्त सुखादाई।।' (३।१६।२) विश्वास हरिभजनाने हरिकृपेशिवाय उत्पन्न होत नाही हे नुकतेच दाखविले. हरिभजनाने हरिभक्ति,

रामभक्ति कशी प्राप्त होते हे 'विण हरिभजन नाश ना क्लेशा' (८०।५) पासून चार चौपायांत पूर्वी दाखविले आहे. हरिभजन मार्गात वैराग्यादि विज्ञानापर्यंतच्या गोष्टी मिळविण्यासाठी कष्ट करावे लागत नाहीत, हे भुशुंडीच्या चरित्रांत अथपासून इतिपर्यंत दिसते. भक्तीने रघुपतीचे हृदय द्रवते व ते सर्व काही न मागता देतात. हरिभजनाने संत कृपेने सद्‌गुरू कृपेने भक्ति प्राप्त होते. हे पूर्वी (८९।५-८) टीकेत व त्यापूर्वी अनेक वेळा दाखविले आहे. (क) 'स्वप्निहि रामकृपेविण जीवा नहि विश्राम' येथे विश्राम = जन्म मरण चक्रात भटकण्याचे बंद होणे, सुख समाधान प्राप्त होणे. राम पूर्ण कृपा करून आपली भक्ति देतात तेव्हाच भवनाश होतो व सुख शांति समाधान प्राप्त होते. (मानसरोगात १२२।१४-१२२चं पहा) (क) येथे घोषणा करून सिद्धान्त सांगितला म्हणून ओजस्वी वृत्त दोहा वापरले. आता गरूडाचा कळवळा येऊन परमहिताचा सोपामार्ग सोरठा या कोमल वृत्ताने सांगतात.

दो.म. (१) हे जाणुनि- मागील दोह्यांत जो सिद्धान्त सांगितला तो जाणून लक्षात घेऊन (क) त्यज कुतर्क संशय सकल- रघुवीराचे चरित्र पाहून गरूडाला संशय आला व संशयामुळे विविध कुतर्क केले व त्यामुळे मोहवश झाला होता म्हणून सांगतात.... रघुवीर चरित्रांतील सुगम अगम लीलांचा उलगडा न झाला, रहस्य कळले नाही तरि ते भगवान, परमात्मा आहेत या विषयी संशय मनात आणू नका. (ख) 'भज हि राम रघुवीर' 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' 'अगुण गुणाकर बिरज ब्रह्म ते' राम भगवान म्हणजेच रघुवीर असा दृढविश्वास बाळगून भजन करीत रहा म्हणजे रघुवीर करूणाकर = करूणासागर असल्याने सुंदर सुखद अशी भक्ति तुम्हाला देतील. येथे 'निज अनुभव' वर्णनाचा उपसंहार केला. आता प्रभुता वर्णनाचा करतील.

हिं. ।निज मति सरिस नाथ मैं गाई।प्रभु प्रताप महिमा खगराई।।१।।
।कहेउँ न कछु करि जुगुति बिसेषी।यह सब मैं निज नयनन्हि देखी।।२।।
।महिमा नाम रूप गुन गाथा।सकल अमित अनंत रघुनाथा।।३।।
।निज निज मति मुनि हरि गुन गावहिं।निगम सेष सिव पर न पावहिं।।४।।
।तुम्हहि आदि खग मसक प्रजंता।नभ उडाहिं नहिं पावहिं अंता।।५।।
।तिमि रघुपति महिमा अवगाहा।तात कबहुँ कोउ पाव कि थाहा।।६।।

म. *।वर्णित मी हा नाथ यथामति ।प्रभुचा प्रताप-महिमा खगपति।।१।।*
।युक्ति विशेषे जरा न कथिला ।हा सब निज नयनी अनुभविला।।२।।
।महिमा नाम रूप गुण गाथा ।सकल अमित अनंत रघुनाथा।।३।।
।निज निजमति मुनि हरिगुण गाती ।निगम शेष शिव पार न जाती।।४।।
।आपणादि खग बहु मशकान्त ।गगनी उडती पावति नान्त।।५।।
।रघुपति महिमा अगाध तेवी ।ठाव कोण कधिं पावे केवी।।६।।

अर्थ- हे नाथ! हे खगराजा! प्रभुच्या प्रतापाचा महिमा मी यथामति वर्णन केला.।।१।। यात मी काही सुद्धा युक्तीने फुगवून वाढवून सांगितले नाही. हा सर्व मी आपल्या डोळ्यांनी अनुभविला आहे.।।२।। रघुनाथाचा महिमा, नाम, रूप व गुण यांच्या कथा सर्वच अपार व अनंत आहेत. (रघुनाथ सुद्धा अनंत आहेत).।।३।। जरि वेद शेष, शिव यांना सुद्धा अंत, पार, लागत नाही तरि मुनि आपापल्या बुद्धिशक्तीप्रमाणे हरिगुण चरित्रादि गातातच.।।४।। तुमच्या पासून मशकापर्यंतचे सर्व खग (आकाशगामी जीव जंतु) आकाशात उडतात पण आकाशाचा अंत कोणासच लागत नाही.।।५।। तसाच रघुपतीचा महिमा अपार आहे, त्याचा ठाव कोण कधी पावू शकेल?।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) 'वर्णित मी हा नाथ यथामति' 'श्रुणु खगेश रघुपतीची प्रभुता। कथा यथामति रूचिर वदुं अतां' (७४।१) असा ज्या प्रकरणाचा उपक्रम केला त्याचा उपसंहार येथे करीत आहेत. प्रत्येक वक्त्याने उपक्रमांत व उपसंहारात 'यथामति' म्हटले आहे. (७४।१ पहा) भुशुंडीने प्रभूच्या प्रभावाचे जे वर्णन केले ते सर्वच अद्‌भुत असल्याने एक हात लाकूड नऊ हात धलपी अशा प्रकारचे वाटण्याची शक्यता जाणून सांगितले की 'युक्ती विशेषे काहिं न कथिले' विशेष युक्तीने पदरचे, काल्पनिक असे काही सांगितले नाही जे प्रत्यक्ष पाहिले, अनुभवले त्यातले जेवढे सांगता आले ते यथामति सांगितले, म्हणून संशय कुतर्कास कारणच नाही.

चौ.३-४ (१) महिमा नामरूप.... रघुनाथा- महेशांनी असेच उपक्रमांत म्हटले आहे (१।११४।३-४ पहा) व उपसंहारातही असेच सांगितले आहे. (५२।२-४ पहा) भुशुंडीला अनंत ब्रह्मांडाचा प्रत्यक्ष अनुभव आला व त्या

प्रत्येकात राम होतेच, म्हणजेच रघुनाथच अनंत दिसले मग त्या प्रत्येकाच्या गुणनाम चरित्रांचा अंत कोणास कसा लागणार. 'श्रुति शारदा वर्णनिं शक्त न' असे शिव म्हणाले. तसेच येथे भुशुंडीने सांगितले. तथापि मुनि यथामति वर्णन करतातच. (१।१३।१-२ पहा).

चौ.५-६ (१) आपणादिखग.... नान्त- गरूडासारखा उंच, वेगाने व अति दूर उडणारा दुसरा पक्षी नाही,तरि गरूडाला सुद्धा आकाशाचा अंत लागत नाही, तरिसुद्धा अगदी चिलटाएवढे लहान पक्षी सुद्धा आकाशात उडतात व सुखी होतात. त्याप्रमाणे रघुपति महिमा नाम, गुण, चरित्र, जन्म,कर्म इत्यादि सर्व अनंत अपार अगाध असले आकाशासारखे, तरि ज्यांना जितके जसे यथाश्रुत, यथानुभूत, यथामति वर्णन करता येते तसे ते 'नाना पुराण निगमागम संमत' पद्धतीने वर्णन करतातच कारण हा एक भजनाचा प्रकार आहे. त्याने ते पावन, सुखी होतात. प्रभुची प्रभुता अगाध अपार आहे हे 'सब जाणति। परि वदल्याविण कोणि न राहति।। तिथे वेद हे कारण दावित। भजनी विविधा प्रभाव भाषित' (१।१३।१-२ टी.प.) 'महिमा नाम रूप गुण गाथा। सकल अमित अनंत रघुनाथा' कसे आहे हे आता दाखवितात. त्यात दिसेल की रघुवीर राम अनेक परस्पर विरोधी दिव्य गुणांचा अपार, अनंत, अगाध, अलौकिक महासागर आहेत.

हिं. ।रामु काम सतकोटि सुभग तन।दुर्गा कोटि अमित अरिमर्दन।।७।।
।सक्र कोटि सत सरिस बिलासा।नभ सत कोटि अमित अवकासा।।८।।
दो. ।मरूत कोटि सत बिपुल बल रबि सत कोटि प्रकास।।
।।ससि सत कोटि सुसीतल समन सकल भव त्रास।।९१रा.।।
।काल कोटि सत सरिस अति दुस्तर दुर्ग तुरंत।।
।।धूम केतु सत कोटि सम दुराधरष भगवंत।।९१म.।।

म. ।राम काम शत कोटि सुभग-तन।दुर्गा कोटि अमित अरिमर्दन।।७।।
।शक्र कोटि शत सदृश विलास हि।नभ शत कोटि अमित अवकाशहि।।८।।
दो. ।मरूत कोटि शत विपुल बल रवि शत कोटि प्रकाश।।
।।शशि शत कोटि सुशीतल सब भवभयहर खास।।९१रा.।।
।काल कोटि शत सदृश अति दुस्तर दुर्ग दुरन्त।।

।।धूमकेतु शत कोटि सम दुराधर्ष भगवन्त।।९१म.।।

अर्थ- श्रीराम शरीराने शेकडो कोटि कामदेवासारखे सुंदर आहेत, आणि अनंत कोटि दुर्गाप्रमाणे अनंत शत्रूंचा संहार करणारे आहेत.।।७।। शेकडो कोटि इंद्रासारखे भोगविलास आहेत. शेकडो कोटि आकाशाएवढा अवकाश त्यांच्यात आहे.।।८।। शेकडो कोटि मरूतासारखे विपुल बळ आहे. शेकडो कोटि सूर्यासारखा त्यांचा प्रकाश आहे. शेकडो कोटि चंद्रासारखे अत्यंत शीतल व विशेषे करून सर्व भवभयाचे हरण करणारे आहेत.।।दो.९१रा.।। शेकडो कोटि काळासारखे दुस्तर, दुर्गम व दुरंत आहेत आणि ते शेकडो कोटि धूमकेतूसारखे दुराधर्ष व भगवान आहेत.

टीका. चौ.७-८ (१) कामकोटि.... सुभगतन- लाजति तनु शोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम (१।१४६।-) अशी अनेक वचने यापूर्वी आली आहेत.याने अनुपम रूप व पराकाष्ठेची कोमलता दाखविली. इतके कोमल असून अनंत कोटि दुर्गादेवीसारखे अनंत शत्रुसंहारक आहेत, याने शौर्यवीर्य कठोरता दाखविली. 'कुलिशाहुनिहि कठोर अति कोमल कुसुमाहून' (७।१९चं) (क) शक्र- इन्द्र. उत्तमोत्तम भोगविलास भोगणारा इंद्रासारखा कोणी नाही, पण राम अनंत इंद्रासारखे भोग विलास भोगणारे आहे, असे दिसते प्रत्यक्ष. 'आकाश त्यातील कोणत्याही गोष्टींनी दूषित होत नाही' ते सर्वात असून सर्व त्यात असून ते सर्वापासून अलिप्त असते. उलट 'नभ जस तम रज धूम्रि शोभते' (१।११७।४) तसेच अनंत भोगविलास मग्न असून सुद्धा अनंत अकाशासारखे आकाशात सुद्धा असून व सर्व त्यांच्यात असून ते सदा पूर्ण अलिप्त आहेत. 'गुणातीत और भोग पुरंदर' (७।२४।२). परस्परविरोधी दोन गुण या दोन चौपायांत दाखविले. येथे व्यापकता व ऐश्वर्य दाखविले.

दो.रा. (१) 'मरूत.... बिपुल बल'- जो वाढला असता किंवा ज्याच्यावाचून मरण येते तो मरूत. आकाशापासून वायूची उत्पत्ती, आकाश अति कोमल आणि मरूत अति कठोर. आकाश कोणाला मारीत नाही की तारित नाही. मरूत मारतो व तारतो सुद्धा. त्याच्यात परस्पर विरोधी गुण आहेत. येथे बल = वेग, गति असा अर्थ घेणे योग्य. 'मरूतवेगि रथ' असा मानसांत मरूताचा वेगाशीच संबंध दाखविला आहे. राम अब्दावधि

मरूतासारखे आहेत. (क) रविशत कोटि प्रकाश- प्रकाश = तेज, वायूपासून तेजाची उत्पत्ती आहे, म्हणून आकाश व वायुनंतर रवीचा उल्लेख केला. रवि तेजोराशीच आहे. 'दग्ध पंख अति तेज अपार' (४।२८।४) हे सर्याच्या तेजाविषयीच म्हटले आहे. रवि रूपते, स्तुयते, (अ.व्या.सु.) ज्याची स्तुति केली जाते तो रवि. अनंत कोटि सूर्यासारखे स्तुतीस पात्र आहेत राम. 'सहज प्रकाशरूप भगवानहि' (१।११६।६) 'भ्रम तम महाप्रताप दिवाकर' (६।११५।२). रवीचे तेज अग्नीसारखे दाहक असते, तापद असते. तसे राम राक्षसांस आहेत. परंतु (ख) शशि शत कोटि सुशीतल- शीतलता हा जलाचा धर्म आहे तसाच चंद्राचा आहे. रवि आणि चंद्र यांच्या तेजाचे प्रकाशाचे गुण परस्पर विरोधी आहेत. रवि शरदातपाने भाजतो तर चंद्र शरदातपाचा नाश करतो. तसेच रघुनाथ त्रितापांचा नाश करून भक्ति सुधा देऊन सर्व भवतापहरण करतात. रवि आणि शशि या रूपकांनी पुन्हा विरोधी गुणांचा उल्लेख केला. रवीने ज्ञान व चंद्राने भक्तिसुद्धा सुचविली. मात्र हा नुसता शशी नसून 'रघुपति शशी चारू। विश्व सुखद खल कमल तुषारू' (१।१६।५). तेजानंतर जलधर्मी, जलोत्पन्न चंद्राचा उल्लेख केला. 'अग्नेः आपः' तेजापासून जलाची उत्पत्ती आहे, आकाश, वायु, तेज (अग्नि) आणि जल (आप) यांच्या धर्माचा क्रमानें उल्लेख केला.

दो.म. (१) काल.... दुस्तर दुर्ग दुरन्त. 'काळ सदा दुरतिक्रम भारी' दुस्तर- पार जाणे. अति कठिण असा ज्याचे अतिक्रमण करता येत नाही असा, दुर्ग = दुर्गम ज्याच्यात प्रवेश व ज्याची प्राप्ति फार कठिण असा. दुरन्त- ज्याचा अन्त लागणे अति कठिण असा काळ आहे, पण रघुनाथ अशा काळाच्या शतकोटीपट दुस्तर दुर्ग दुरन्त आहेत. अनंत ब्रह्मांडे काळाचा कवल आहे,पण तो 'काळ सदा तव भीत भया तो' (३।१३।८). 'काळ यस्य कोदण्ड' असे काळाचेही काळ रघुनाथ असल्याने त्यानी काकाला काळाच्या मुखांतून कायमचा सोडवला त्याचा देह कालातीत केला. रघुपतीचे चरित्र गुण, कथा सुद्धा दुस्तर, दुर्ग दुरन्त आहेत.

(२) धुमकेतु.... दुराधर्ष. कोणी धूमकेतु = अग्नि असा अर्थ घेतात. तो अर्थ कोषात सापडला ही आहे. 'अग्न्युत्पातौ धूमकेतू (अमरे)' रघुनाथाला

धुमकेतू कसे म्हणावे या शंकेने तो अर्थ केलेला दिसतो. अग्नि अर्थ घेतल्याने, या वर्णनात जो एक विशिष्ट क्रम साधला आहे, त्याचा भंग होईल.क्रम वर दाखविला आहेच. व पुढेही दाखविला जात आहे. रघुवीरास 'रावणशशि राहू' (३।२८।६) म्हटलेच आहे. धुमकेतूचा उदय म्हणजे सर्वांच्या अहिताचाच उदय. 'सर्वा हितकर उदय केतुसम' (१।४।७टी.प.) हे खलांचे वर्णन आहे. दुराधर्ष = अति कराल, भयानक. धूमकेतु भयानक असतो पण रघुवीरांचा उदय खलांना अनंत कोटि धूमकेतू सारखा अति कराल असतो. रघुनाथाचा उदय सर्वांना खराच हितकर असून जगाला दुःख दायक असणाऱ्या रावणासारखा धूमकेतूंचे विनाशक हे धूमकेतू आहेत. 'सर्वा हितकर उदय केतु सम' ही खल वर्णनात वक्रोक्ति आहे. पण रामचंद्रांच्या बाबतीत 'सर्वाहितकर उदय' हे यथार्थ आहे. आणि रामचंद्रांच्या भ्रूविलासाने सृष्टिप्रलय होतोच.

ल.ठे.- येथपर्यंत कामदेव ब्रह्मलोकनिवासी,दुर्गा शिवलोक निवासी, इंद्र स्वर्गलोक निवासी, आणि आकाश, मरूत, रवि, चंद्र, काल, धूमकेतू अंतरिक्ष निवासी यांच्याशी तुलना झाली. आता पाताळाशी तुलना करून मग या पृथ्वीवरील उपमाने घेऊन अशा प्रकारेच वर्णन करतील. म्हणजे यात विशिष्ट क्रम साधला आहे, शिवाय आकाश, वायु, तेज व जल या चार अंतरिक्षांतील भूतांचा क्रमही साधला आहे. प्रथम सर्वोच्च ब्रह्म लोक घेतला आता सर्वात खालच्या पाताळाचा उल्लेख करतात.

हिं. ।प्रभु अगाध सत कोटि पताला।समन कोटि सत सरिस कराला।।१।।
।तीरथ अमित कोटि सम पावन।नाम अखिल अघ पूग नसावन।।२।।
।हिमगिरि कोटि अचल रघुबीरा।सिंधु कोटि सत सम गंभीरा।।३।।
।कामधेनु सत कोटि समाना।सकल काम दायक भगवना।।४।।
।सारद कोटि अमित चतुराई।बिधि सत कोटि सृष्टि निपुनाई।।५।।
।बिष्नु कोटि सम पालन कर्ता।रूद्र कोटि सत सम संहर्ता।।६।।

म. ।प्रभु अगाध कोटि पाताल।शमन कोटिशत सदृश कराल।।१।।
।अमित कोटि तीर्था-सम पावन।नाम अखिल अघपूग विनाशन।।२।।
।हिमगिरी कोटि अचल रघुवीर।सिंधु कोटि शत सम गंभीर।।३।।
।कामधेनु शत कोटि समान।सकल काम दायक भगवान।।४।।

।अमित कोटि शारदा चतुरता।विधि शत कोटि सृष्टि निपुणता।।५।।
।विष्णु कोटि सम पालन कर्ता।रूद्र कोटि शत सम संहर्ता।।६।।

अर्थ- प्रभु अनेक कोटी पाताळासारखे अगाध आहेत. शेकडो कोटी यमराजा (शमना यमराड् यमः) सारखे कराल आहेत.।।१।। अगणित कोटि तीर्थासारखे पावन करणारे असून त्यांचे नाम संपूर्ण पातक समूहांचा विनाश करणारे आहे.।।२।। कोटि हिमालय पर्वतासारखे रघुवीर अचल आहेत आणि शेकडो कोटि सागरासारखे गंभीर आहेत.।।३।। भगवान शेकडो कोटि कामधेनू सारखे सकल कामना पूर्ण करणारे आहेत.।।४।। आमित कोटि शारदांसारखी चतुरता त्यांच्या ठिकाणी आहे. शेकडो कोटि ब्रह्मदेवाप्रमाणे सृष्टि निर्माण करण्याची निपुणता आहे.।।५।। अनेक कोटि विष्णुसारखे पालन करणारे आहेत व अनंत कोटि रूद्रासारखे संहार करणारे आहेत.।।६।।

टीका. चौ. १-२ (१) प्रभु अगाध कोटी पाताल- या वर्णनातील कोटि, शत कोटि, अमित कोटि इ. पदे 'अनंत' वाचक आहेत. जसे सात स्वर्ग एकापेक्षा एक उंच आहेत तसे सात पाताल एकाखाली एक फार खोल = अगाध आहेत. ब्रह्मलोक सर्वात उच्च तर पाताळ सर्वात नीच 'पद पाताल शीर्ष अजधाम हि' (६।१५।१) (क) शमन.... कराल- 'शमनो यमराड् यमः' (अमरे) शमन = यमराज, नर्कात जीवांना शिक्षा भोगविणारा अधिकारी. पाताळांचा संबंध नर्काशी आहे म्हणून येथे यमराजाचा उल्लेख केला. यमाला दया, माया नाही असा तो क्रूर भयानक आहे. रघुनाथ यमाच्या अनंतपटींनी कराल आहेत. खलांना यमयातना भोगविण्यास लावणारे तेच आहेत. 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्त्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु' (भ.गी.) आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् (भ.गी) (ख) अमित कोटि तीर्थासम पावन. ज्यांचे नामच सर्व पापसमूहांचा विनाश करणारे आहे, आणि ज्यांच्या अंगुष्ठापासून निघालेली सुरनदी त्रैलोक्याला पावन करणारी आहे ते स्वतः अनंत कोटि तीर्थासारखे पावन करणारे असतील यात नवल नाही.

चौ.३-४ (१) हिमगिरिकोटि अचल रघुवीर- अचल = स्थिर, व पर्वत.

दृश्य पर्वतात या पृथ्वीवर हिमालय अत्युच्च, विशाल व पावन आहे. रघुपति रघुवीर हिमालयाच्या अनंत पटींनी रणधीर आहेत. (क) हिमालय जसा या पृथ्वीवरील अत्युच्च भूभाग आहे तसे सागर अति खोल विभाग आहेत. ब्रह्मांडातील अत्युच्च व अति खोल भागांचा उल्लेख पूर्वी केला व अति उच्च व अति खोल अशा विरोधी गुण असणारांचे वर्णन येथे केले. गंभीर = खोल. अगाध = अति गंभीर. (क) कामधेनु इच्छित कामना पूर्ण करणारी आहे, पण ती कोणाला पूर्ण काम करू शकत नाही. 'श्रुणु सेवक सुरतरू सुरधेनु' (१।१४६।१). स्वर्गात कामधेनुंची खिल्लारे आहेत पण इंद्रादि देवांचा स्वार्थ कायम आहे. पण रघुपति अशी कामधेनु आहे की 'याचक सकल अयाचक केले' (७।१२।७) सर्व कामना पूर्ण करतातच, पण कामनाच उरू देत नाहीत. कोणाजवळ काही याचना करण्याची इच्छाच होत नाही. 'जेहि जाचत जाचकता जरि जाइ, जो जारत जोर जहानहिं रे' जगात इतर कोणाजवळ न मागता जानकीजानि श्रीरघुपतिजवळ मनातच याचना केली की बलात्काराने सर्व जगाला जाळणारी जी याचकता तीच जळून जाते. (कवि. उ.कां.२८)

चौ.५-६ (१) अमित कोटि शारदा चतुरता- शारदा = वाणी. शारदा चतुरता =वाणीची चतुरता. राम वागीश आहेत 'व्यापी ब्रह्म विरज वागीश्वर' (७।५८।७) 'सारद (शारदा, वाणी) दारूनारि सम, स्वामी। राम सूत्रधार अंतरजामी' (१।१०५।४-६ पहा). प्रत्येक ब्रह्मांडातील शारदेला काष्ठपुतळीप्रमाणे नाचविणारे धनुर्धारी रामच आहेत. शारदा भाषण, काव्यरचना इत्यादित कुशल चतुर आहे. राम रघुपति अमित कोटि शारदासारखे आहे. 'जयति वचन रचना अति नागर' असे परशुराम स्तुतीत म्हणाले. (क) विधि... सृष्टिनिपुणता. सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या विधीत ब्रह्मदेव निपुण आहेत. तसेच पालन करण्यात विष्णु व संहार करण्यात रूद्र निपुण आहेत. 'बळे जयाच्या बिधि हरि ईश। पालति सृजति हरति दशशीस' (५।२१।५ टी.प.) 'शंभु बिरंचि बिष्णु भगवाना। उद्‌भव अंशे ज्यांच्या नाना' (१।१४४।६) 'कोटी चतुरानन गौरीश' (८०।५) भुशुंडीला बालरघुपतीच्या उदरांत दिसले. 'पाही शिव विधि विष्णु अनेका। .... नमिति चरणिं करिती प्रभुसेवा' (१।५५।७-८) अगणित ब्रह्मदेव अगणित विष्णु आणि शिव रघुपतीला

नमन करून सेवा करीत असलेले सतीला दिसले.

हिं. *।धनद कोटि सत सम धनवाना।माया कोटि प्रपंच निधाना।।७।।*
।भार धरन सत कोटि अहीसा।निरवधि निरूपम प्रभु जगदीसा।।८।।
छं. *।निरूपम न उपमा आन राम समान रामु निगम कहै।*
।।जिमि कोटि सत खद्योत सम रवि कहत अति लघुता लहै।।
।एहि भाँति निज निज मति बिलास मुनीस हरिहि बखानही।
।।प्रभु भाव गाहक अति कृपाल सप्रेम सुनि सुख मानही।।१।।

म. *।धनद कोटि शत सम धनवान।मायाकोटि प्रपंच निधान।।७।।*
।भार धरण शतकोटि अहीश्वर।प्रभु निरवधि निरूपम जगदीश्वर।।८।।
छं. *।निरूपम न उपमा आन, रामचि राम सम वदती श्रुती।*
।।सम कोटिशत खद्योत रवि वदता जशी लघुता अती।।
।या रीति निज निज मति विलासे हरिस मुनिवर वानिती।
।।प्रभु भाव घेति कृपाल अति प्रेमे श्रवुनि सुख मानिती।।१।।

अर्थ- श्रीरघुनाथ शेकडो कोटी कुबेरासारखे धनवान आहेत. आणि कोटि मायांच्यासारखे प्रपंचाचे निधान आहेत.।।७।। भार धारण करण्यात ते शेकडो कोटी शेषांसारखे आहेत. (सार हे की) प्रभु रघुनाथ जगदीश्वर असून सीमारहित व उपमा रहित आहेत.।।८।। श्रीराम उपमारहित आहेत, त्यांना दुसरी उपमाच नाही, रामच रामासारखे आहेत असे वेद सांगतात. शतकोटी काजव्यासारखा रवि आहे असे म्हणण्यात जसा रवीला फार कमीपणा आहे (तसेच हे सर्व वर्णन समजावे) याप्रमाणे मुनिश्रेष्ठ आपल्या बुद्धिवैभवानुसार श्रीहरीचे वर्णन करतात पण प्रभु अति कृपालु व भाव घेणारे (ग्राहक) आहेत (म्हणून) प्रेमाने ऐकतात व सुख मानतात.।।छंद।।

टीका. चौ.७-८ (१) माया कोटि प्रपंच निधान- प्रपंचाची = सृष्टीची रचना माया करते. तिच्यात जणू सर्व प्रपंच साठविलेला आहे. ती प्रपंचाचे निधान = ठेवा, निधि आहे. ती माया 'रघुवीराची दासि ती' (७।७१।म) 'प्रभु भुवईने ती खगराजा। नटिसम नाचे सहित समाजा' (७२।२) शिवाय भुशुंडीला बाल

प्रभुच्या उदरांत अनंत ब्रह्मांडाचा प्रपंच साठविलेला दिसलाच प्रत्यक्ष. (क) भार धरण... अहीश्वर एक शेष एकाच ब्रह्मांडाचा भार आपल्या शिरावर धारण करतो, पण बाल प्रभूच्या 'प्रति रोमीं किती कोटी लागलि हो! ब्रह्मांड' (१।२०१) प्रत्येक रोमरंध्रात कोट्यावधि ब्रह्मांडे लगडलेली कौसल्येने पाहिली! (ख) प्रभु निरवधि निरूपम जगदीश्वर- कोटि कोटिशत शब्द अनंतवाचक असले तरि खरे पाहता प्रभु सर्व गुणांत रूपांत प्रभावादिकांत उपमारहित = निरूपम आहेत आणि जगदीश्वर प्रभूच्या रघुपतीच्या गुणादिकांस सीमा नाही = निरवधि आहेत. अवधि = सीमा, निर् + अवधि = निरवधि.

छंद. (१) रामचंद्रास दुसरी उपमा नाही, म्हणून राम रामासारखेच! सूर्य शंभर कोटि काजव्यासारखा आहे असे म्हणण्यात सूर्याची प्रशंसा नसून सूर्याला कमीपणा आणणेच आहे. कोटि अति तेजस्वी विजेच्या दिव्यांच्यासारखा म्हणणे सुद्धा तसेच, कारण सूर्याच्या प्रकाशाला व तेजाला देण्यासारखी उपमाच नाही. तसेच आतापर्यंत कोटि, कोटिशत वगैरे म्हणून जे वर्णन केले ते प्रभूला कमीपणा आणणारेच आहे. असे जरि असले तरि वर वर्णन केल्याप्रमाणे मुनि श्रेष्ठ आपापल्या बुद्धीच्या सामर्थ्यानुसार वर्णन करतात. कारण प्रभु त्यांच्या म्हणण्यातील भावार्थ ओळखतात. अति कृपालु असल्यामुळे प्रेमाने ऐकतात. 'बोल बोबडे बालक बोलति। माता पिता मुदित मन ऐकति' (१।८।९) तसेच प्रभु सुख मानतात. 'सुर साधु इच्छिती भाव, तुष्ट किं सिंधु देत जलांजली?' (१।३२६।१) ल.ठे. येथे सुचविले आहे की असे वर्णन अनेकांनी केलेले आहे. मा.पी.मध्ये सदाशिव संहितेतील श्लोक दिले आहेत ते पहावे.

हिं.दो. ।रामु अमित गुन सागर थाह कि पावइ कोइ।।
।।संतन्ह सन जस किछु सुनेउँ तुम्हहि सुनायउँ सोइ।।९२रा.।।
सो. ।भाव बस्य भगवान सुख निधान करूना भवन।।
।।तजि ममता मद मान भजिअ सदा सीतारवन।।९२म.।।

म.दो. ।राम अमित-गुण-सागर लागे थांग कुणास।।
।।जस सत्संगी समजले तसें कथित अपणास।।९२रा.।।
सो. ।भाव वश्य भगवान सुखनिधान करूणायतन।।
।।विण ममता मद मान भजा सदा सीतारमण।।९२म.।।

अर्थ- श्रीराम अगणित गुणांचा सागर आहेत, त्यांचा थांगपत्ता कोणाला लागला आहे काय? संताच्या जवळ श्रवणात (सत्संगात) जसे मला समजले तसे मी आपल्याला सांगितले.।।दो.९२रा.।। भगवान सुखाचे आगर व करूणेचे माहेर घर असून भावाला वश होणारे आहेत, म्हणून ममता, गर्व, मान सोडून सीता रमणाला सदा भजा.।।९२म.।।

टीका. दो.रा. (१) सत्संगी = संतमुखाने केलेल्या श्रवणात जे ऐकले ते सांगितले. पूर्वी स्वतः पाहिलेला प्रभाव वर्णन केला. दो.९१-९२मध्ये यथाश्रुत प्रभावाचे वर्णन केले. भुशुंडीने जो प्रभाव पाहिला तो संतांनी सांगितलेल्या सारखाच आहे हे तुलनेने सहज समजेल.

दो.म. (१) 'भजा हि राम रघुवीर करूणाकर सुंदर सुखद' (९०) असे जे पूर्वी सांगितले तेच येथे 'भगवान करूणायतन, सुखनिधान, सीतारमण सदा भजा' असे सांगितले. विशेष हे सांगितले की 'भाव वश्य भगवान' प्रभु योगयागजपतपादिकांना वश होत नाहीत. भक्तिभावाला वश होतात. 'भक्ति अवशा वश करी' (३।२६।छं) 'माय बाप गुरू बंधु देव पति (= स्वामी)। सकल मला जाणुनि दृढ सेवति।। मम गुण गाता तनु पुलकते। गदगद गिरा, नयन जल गळते।। काम आदि मद दंभ न ज्याला। तात निरंतर वश मी त्याला' (३।१६।१०-१२) भाव म्हणजे काय हे या प्रभुवचनांत स्पष्ट केले आहे. (क) 'त्यज कुतर्क संशय सकल' (दो.९०) हे कुपथ्य त्यागण्याविषयी पूर्वी सांगितले ते येथे गृहीत धरणे जरूर आहे, 'विण ममता मद मान' हे येथे सांगितले. ममता, गर्व व मानप्रतिष्ठेची आकांक्षा, या गोष्टी सोडल्याशिवाय भगवंताच्या ठिकाणी सर्व नाती जोडली जाणेच शक्य नाही. (ख) वश होतात म्हणजे काय करतात हे प्रभूंनीच सांगितले आहे. 'हृदय कमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' (३।१६). इतके झाले की जीव कृतार्थ निर्भय होतो. येथे भुशुंडीचे भाषण संपले पण त्यात 'जस सत्संगी समजले' या वाक्याने गरूडाच्या एका प्रश्नाचे बीज पेरून ठेवले आहे. आता गरूड कृतज्ञता प्रगट करतो.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तर कांड अध्याय १०वा समाप्त.

अध्याय ११ वा

श्रीगरुडाची कृतज्ञता

हिं. *।सुनि भुसुंडि के बचन सुहाए।हरषित खगपति पंख फुलाए।।१।।*
।नयन नीर मन अति हरषाना।श्री रघुपति प्रताप उर आना।।२।।
।पाछिल मोह समुझि पछिताना।ब्रह्म अनादि मनुज करि माना।।३।।
।पुनि पुनि काग चरन सिरू नावा।जानि राम सम प्रेम बढावा।।४।।
।गुर बिनु भवनिधि तरइ न कोई।जौं बिरंचि संकर सम होई।।५।।
।संसय सर्प ग्रसेउ मोहि ताता।दुखद लहरि कुतर्क बहु ब्राता।।६।।

म. *।वायस वचनां रूचिर ऐकिले।गरुडें हर्षें पंख फुलविले।।१।।*
।नयनिं नीर मनि अतिशय हर्षित।श्रीरघुपति प्रताप हृदिं आणित।।२।।
।स्मरूनि पूर्व मोहा पस्तावत।ब्रह्म अनादि मनुज मी समजत!।।३।।
।घडि घडि काक चरणिं शिर नमवी।प्रभु सम गणुनी प्रेम वाढवी।।४।
।गुरूविण भवनिधि कोणि न तरती।जरि विरंचि शंकर सम असती।।५।।
।संशय सर्प तात मज डसला।दुःखद लहरि कुतर्क वाढला।।६।।

अर्थ- काक शुभुंडीचे सुंदर भाषण ऐकले तेव्हा गरूडाने आनंदाने आपले पंख फुलविले.।।१।। त्याच्या डोळ्यात पाणी आले आणि मनात अतिशय हर्ष झाला. व त्याने श्रीरघुवीराचा प्रताप हृदयांत आणला धारण केला.।।२।। पूर्वीच्या आपल्या मोहाचे स्मरण होऊन तो पश्चात्ताप करू लागला की अनादि ब्रह्माला मी मनुष्य समजलो.।।३।। त्याने वारंवार भुशुंडीच्या पायावर मस्तक नमविले व त्याला प्रभु रामचंद्रांसारखा जाणून त्याच्यावरील प्रेम वाढविले.।।४।। कोणीही गुरूशिवाय भवसागर तरून जात नाहीत, ब्रह्मदेवासारखे असोत की शंकरासारखे असोत.।।५।। (गरूड म्हणाला) तात! मला संशयरूपी सर्प चावला होता आणि कुतर्करूपी दुःखदायक लहरी पुष्कळ येत होत्या.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) भुशुंडीचे भाषण ऐकून परम आनंद झाला आणि अति हर्ष = उत्साह उत्पन्न झाला, आणि सात्विक भाव प्रगट झाले. मनुष्याचे शरीर फार आनंद झाला म्हणजे रोमांचानी फुललेले दिसते. तसे पक्ष्यांचे पंखम्हणजे

त्यावरील पिसे वर उचलेली दिसतात. (क) श्रीरघुपती प्रताप हृदिं आणित- भुशुंडीने वर्णन केलेल्या श्रीरघुपतीच्या प्रतापाचे तो चिंतन करू लागला. पुनःपुन्हा तो प्रताप आपल्या अंतर्दृष्टीपुढे आणू लागला. (ख) तेव्हा त्याला पूर्वीच्या मोहाची आठवण झाली, व पश्चात्ताप करू लागला की मी हे काय केले! श्रीरघुपती अनादि अनंत 'व्यापी ब्रह्म विरज वागीश्वर। मायामोह पार परमेश्वर' असून मी त्यांना मनुष्य समजलो! केवढा हा अपराध मी केला! प्रभूच्या रणलीलेचे मर्म न कळल्याने मीच मोहित झालो होतो, पण म्या मूढाने रघुपतींवर मोहाचा आरोप केला व ते राक्षस माया मोहित झाले म्हणून ते प्रभु नसून मनुष्य आहेत असे मी हरिवाहनाने ठरविले!

ल.ठे- मोह काय झाला होता हे येथल्यासारखे आता पर्यंत गरूडाने नारद, ब्रह्मदेव, शंकर व भुशुंडी यांच्याजवळ स्पष्ट सांगितले नव्हते. मोघम मोघमच प्रत्येकाला सांगितले होते. 'चिदानंद संदोह राम विकल कारण कवण' असे वाटल्यानंतर तर्क करता करता त्याने मनाशी ठरविले होते की रघुपति परमेश्वर नसून मनुष्यच असले पाहिजेत. याचा अर्थ हाच की इतका वेळ लपवालपवच केली.

चौ.४-५ (१) काक चरणिं शिर नमवी- गुरूभावनेने नमन केले व सुचविले की 'मज करवे ना प्रत्युपकारा। पाया पडतो वारंवारा' 'गुरूविण नोहे ज्ञान' या वचनाची त्याला आठवण झाली. प्रभूच्या प्रभावाचे ज्ञान व लीलांचे रहस्याचे ज्ञान मला झाले ते यांच्यामुळेच, म्हणजेच हे माझे गुरू हे ठरले. मी हरिसेवक, अतिनिकट निवासी वैकुण्ठवासी असून पुष्कळ विचार करून सुद्धा मला जे ज्ञान झाले नाही ते येथे झाले. म्हणूनच तो मनात म्हणतो की 'गुरूविण भवनिधि.... असती' कोणी सृष्टिरचना करणाऱ्या ब्रह्मदेवासारखे असोत अथवा जगाचे शं = कल्याण करणाऱ्या शंकरासारखे असोत, गुरूकृपेशिवाय भवसागर तरून जाणे शक्य नाही. 'गुरूविण नोहे ज्ञान' हेच खरे. आता भुशुंडीला सांगतो.

चौ.६ (१) 'संशय सर्प तात मज डसला.... वाढला-' गरूड स्वतः सर्पभक्षक, पण संशय सर्प त्याला डसला-चावला. 'चिदानंदसंदोह राम विकल कारण कवण' हा संशय त्याला आला. हाच संशय सर्प त्याला चावला. हिंदीत

'ग्रसेउ' गिळला असा शब्द आहे, त्याने अजगर सुचविला जातो पण अजगराने गिळल्यावर किंवा पकडल्यावर विषाच्या लहरी येत नाहीत. येथे लहरींचा उल्लेख आहे, म्हणून 'चावला' असाच अर्थ 'ग्रसेउ'चा करणे जरूर आहे. सर्प = नाग चावला की मधून मधून विषाचे आवेग = लहरी येतात, तशा कुतर्क रूपी लहरी येऊ लागल्या. परमात्मा प्रभु सर्व समर्थ नागपाशात बांधले जाणे शक्य नाही. ज्यांच्या नामाने मोहाचा नाश होतो त्यांना मोह = मूर्च्छा कशी येईल इ. कुतर्क वाढले व फार दुःखी झाला होता. नागाचे विष गरूड मंत्राने उतरते. गरूडमंत्र गरूडोपनिषदांत दिलेला आहे. गरूडमंत्र सिद्ध झालेला मांत्रिक वेळेवर मिळाला तर तो विष उतरतो व सर्प चावलेला प्राणी मरत नाही. संशय सर्पाचे विष उतरण्याचा मंत्र गुरूजवळ असतोच व गुरूकृपेने ते विष उतरू शकते. (४।१७ पहा) म्हणून सांगतात-

हिं. ।तव सरूप गारुडि रघुनायक।मोहि जिआयउ जन सुखदायक।।७।।
।तव प्रसाद मम मोह नसाना।राम रहस्य अनूपम जाना।।८।।

म. ।तव रूपें गारुडि रघुनायक।मजला जगविति जनसुखदायक।।७।।
।गेला तुमच्या कृपें मोह मम।राम रहस्य समजले अनुपम।।८।।

अर्थ- सेवकास सुख देणाऱ्या रघुनायक गारूडीने तुमच्यारूपाने मला जगविला.।।७।। तुमच्या कृपेने माझा मोह गेला व श्रीरामाचे अनुपम रहस्य मला कळले.।।८।।

टीका. चौ.७ (१) 'तव रूपें गारुडि रघुनायक'- गारुडि = गरुड देवताचा मंत्र तो गारूड मंत्र, गारूड मंत्राने सर्प विष बाधा हरण करणारा तो गारूडि. गरुडोपनिषदांत सर्पादिकांचे विष उतरविणारे अनेक मंत्र आहेत. ऋग्वेदाच्या परिशिष्टातही सर्प विषावर काही मंत्र आहेत. गारूड मंत्र बराच मोठा आहे. गरूड सर्पशत्रू असल्याने गारूडमंत्राने सर्पविष लवकर उतरते. रघुनायक गारुडि आहे, पण त्याने भुशुंडीचे रूप घेतले आहे असे गरूड समजतो. 'प्रभुसम गणुनी प्रेम वाढवी' (चौ.४) असे आधीच सांगितले आहे. सद्गुरू आणि राम यांच्यात भेद न मानता गुरू रामरूपच वाटले पाहिजेत, हे रहस्य येथे सुचविले आहे. 'मनिं गुरू अधिक तुम्हाहुनि (रामापेक्षा) जाणति सर्व भावि

सेविति सन्मानिति' (२।१२९।८) हे एक भक्त लक्षण आहे. रामचरित्र कथा व रामप्रभाव वर्णनरूपी मंत्राने काकभुशुंडीरूपाने रघुनायकांनीच मला जगविला असे गरूडास वाटले, व तेच तो बोलून दाखवित आहे. 'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात' (७।६१) संशयसर्पाच्या विषाची बाधा हरण करणारा गारूड मंत्र हरिकथा आहे. विष उतरवितांना गारूड मंत्राचा उच्चार पुनःपुन्हा करावा लागतो त्याप्रमाणे वायसाने बालरघुपतीचरित्र व रघुपति प्रभुता कथा पुनःपुन्हा सांगितली आहेच. 'संशय सर्पाशन उरगादः।शमन सुकर्कश तर्क विषादः' (३।११।९) सुकर्कश तर्क = कुतर्क, विषाद = दुःख हरण करणारे रघुनाथ आहेत. या वचनाधारे सुद्धा संशयमोह हरण करणारे रघुपतीच ठरतात. जगविला म्हणजे काय केले?

चौ.८ (१) 'गेला तुमच्या कृपे मोह मम' संशय = सर्प, मोह = चढलेले विष. मोहाने स्मृतिभ्रंश, स्मृतिभ्रंशाने बुद्धिनाश व बुद्धिनाशाने विनाश होतो. (भ.गी) 'संशयात्मा विनश्यति' (भ.गी.) विष उतरले की लहरी येत नाहीत. संशय सर्पाचे मोहविष उतरल्याबरोबर कुतर्क लहरी थांबल्या, व शास्त्रशुद्ध तर्कांचा आश्रय घेताच 'रामरहस्य समजले अनुपम' अनुपम रामरहस्य समजले. जाणले. याचेच नाव जगविला. दाखविले की नुसत्या हरिकथा श्रवणाने मोह गेला असे नव्हे. भुशुंडीने कृपेने तो घालविला तेव्हा गेला. जगविला म्हणजे भवरोग बरा केला. याप्रमाणे गरूडाने कृतज्ञता प्रगट केली. आता गरूड प्रश्न विचारील.

गरूड प्रश्न

हिं.दो. ।ताहि प्रसंसि बिबिधि बिधि सीस नाइ कर जोरि।।
।।बचन बिनीत सप्रेम मृदु बोलेउ गरुड बहोरी।।९३रा.।।
।प्रभु अपने अबिबेक ते बूझउँ स्वामी तोहि।।
।।कृपासिंधु सादर कहहु जानि दास निज मोहि।।९३म.।।

म.दो. ।तया प्रशंसुनि बहुपरि शिर नमि, जोडि हात।।
।।वच विनित सप्रेम मृदु गरूड पुन्हा वदतात।।९३रा.।।
।प्रभु! आविविके माझिया पुसतो स्वामि तुम्हास।।
।।सांगा सादर कृपानिधि जाणुन मज निज दास।।९३म.।।

अर्थ- भुशुंडीची (त्याची) नाना प्रकारे प्रशंसा करून मस्तक नमविले, हात जोडले (गरूडाने) व पुन्हा विनम्र मृदु वचन गरूड प्रेमाने बोलला.।।दो.९३रा.।। हे प्रभो! स्वामी! माझ्या अविवेकाने मी आपल्याला काही विचारीत आहे. हे कृपासागरा! मला आपला निजदास जाणून आदरपूर्वक सांगा.।।दो.९३म.।।

टीका. दो.रा. (१) तया प्रशंसुनि बहुपरी- नाना प्रकारांनी भुशुंडीची स्तुती केली असे म्हणाला असेल- ।।नारद मुनि चतुरानन शंकर। जे न देउ शकले मज गुरूवर!।।१।। ते दिधले मजला प्रभु आपण। हरूनि कृपेने मोहा भीषण।।२।। काय देउ होऊ उतराई। देण्या योग्य जगी ना काई।।३।। सद्‌गुरू तुजसम जगिं ना दाता। नाथ! तूच भवडोही त्राता।।४।। हा उपकार न फिटला जाई। ठेवीन जीव जरी तव पाई।।५।। (प्रज्ञा) इत्यादि प्रकारे पुष्कळ स्तुती केली. वारंवार वंदन केले व हात जोडून विनंती करू लागला. (क) वच विनीत सप्रेम मृदु- 'परिसुनि गरूड-गिरा सुविनीता। प्रेमळ सरळ सुखद सुपुनीता' (७।६४।५) जिज्ञासु प्रेमळ, विशेष नम्र आणि कोमल वाणीने बोलणारा असला की त्याची जिज्ञासा पूर्ण करण्याचा कंटाळा वक्त्याला येत नाही. 'पुन्हा वदतात' रामकथा सांगण्याविषयी विनंती करताना गरूड एकदा बोलला होता. (६४।१-५). आता काही प्रश्न विचारणार आहे.

दो.म. (१) 'प्रभु! अविवेके माझिया पुसतो'- प्रभु = आपण माझी जिज्ञासा तृप्त करण्यास समर्थ आहात हे जाणून विचारतो. 'स्वामि' मी खगराज असलो तरि तो संबंध येथे येत नाही. मी आपला एक अज्ञानी मूर्ख सेवक आहे व तुम्हीच स्वामी आहात. (क) अविवेके माझिया पुसतो- मी अज्ञानी आहे, मला काही गोष्टी माहीत नाहीत, म्हणून विचारतो. आपण कृपानिधि = कृपासागर असल्यामुळे आपण सांगाल व माझ्यावर कृपा कराल या आशेने विचारतो. (ख) निजदास आपण मानलेला सेवक या वचनात विनम्रता, अभिमानाचा अभाव व दीनता ही लक्षणे दिसतात. आता गरूड चार प्रश्न विचारणार आहे.

सूचना- ७।५४ - ५५।५ पर्यंत पार्वतीने सहा प्रश्न विचारले. त्यापैकी (१) तुम्ही कसे श्रवण केलेत? (२) गरूड काकाकडे का गेला? (३) त्यांचा संवाद कसा घडला? व (४) ती हरिभक्ति काक कशी पावे? या चार प्रश्नांची उत्तरे

दो.५६-९२ यात क्रमशः दिली. ९३ मध्ये गरूडाने प्रश्न विचारण्याची प्रस्तावना केली.

हिं. *।तुम्ह सर्बग्य तग्य तम पारा।सुमति सुसील सरल आचारा।।१।।*
।ग्यान बिरति बिग्यान निवासा।रघुनायक के तुम्ह प्रिय दासा।।२।।
।कारन कवन देह यह पाई।तात सकल मोहि कहहु बुझाई।।३।।
।रामचरित सर सुंदर स्वामी।पायहु कहाँ कहहु नभ-गामी।।४।।

म. *।तुम्हि सर्वज्ञ तज्ञ तमपारहि।सुमति सुशील सरल आचार हि।।१।।*
।ज्ञान विरति विज्ञान निवासहि।तुम्हिं रघुनाथाचे प्रिय दास हि।।२।।
।कारण काय काय हा पावा।तात! सकल मजला समजावा।।३।।
।स्वामी! रामचरित सर नामी।प्राप्त कुठे सांगा नभगामी।।४।।

अर्थ- (गरूड म्हणाला की) तुम्ही सर्वज्ञ, तत्वाचे ज्ञाते (तज्ञ) आहात, मायारूपी तमाच्या अतीत आहात।।१।। वैराग्य ज्ञान व विज्ञान यांचे निवासस्थान आहात आणि श्रीरघुनाथाचे तुम्हि प्रिय दास (भक्त) आहात.।।२।। (असे असता) तुम्हाला हा काक देह (काय = देह) मिळाला याचे कारण काय ते हे तात! मला सगळे समजाऊन सांगा.।।३।। स्वामी! आपण आकाशगामी (= पक्षी) असून हे सुंदर (= नामी) रामचरितमानस (सर = सरोवर) आपल्याला कुठे मिळाले हे पण सांगा.।।४।। (दोन प्रश्न झाले, हेच पार्वतीचे राहिलेले दोन प्रश्न आहेत.)

टीका. चौ.१-३ (१) पहिला प्रश्न 'कारण काय काय हा पावा' हा आहे. काय = देह (काय, अमरे). पहिल्या दोन चौपायांत भुशुंडीच्या परमश्रेष्ठ अधिकारांचे वर्णन करून सुचविले आहे की असा परम अधिकार जन्माने कावळा असलेल्यास प्राप्त होणे शक्य नाही, व अशा परम अधिकारी जीवाला जन्माने काक देह मिळणे शक्य नाही. म्हणून अनुमानाने ठरते की मनुष्य देहात असताच हा सर्व अधिकार मिळविला असला पाहिजे व काही तरि अद्‌भुत अनपेक्षित कारणाने काक देह मिळाला असला पाहिजे. (क) पार्वतीने हाच प्रश्न असा विचारला- 'रामपरायण बोधरत गुणागार मतिधीर। नाथ वदा कारण कवण मिळण्या काकशरीर' (७।५४) रामपरायण = तुम्हि रघुनाथाचे प्रिय

दास, बोधरत = 'ज्ञान विरति विज्ञान निवास,' गुणागार = सर्वज्ञ, तज्ञ, तमपार, सुशील, सरल आचार, धीरमति = सुमति. याप्रमाणे पार्वतीच्या प्रश्नांतील विशेषणांचा अर्थ येथे अधिक स्पष्ट केला आहे. (ख) धर्मशील, सुविरागी, ज्ञानी। जीवन्मुक्त ब्रह्मपर प्राणी।। याहुनि तो दुर्लभ सुरराया। रामभक्तिरत गत मद माया (७।५४।६-७) या सर्व उत्तरोत्तर अधिक दुर्लभ व श्रेष्ठ भूमिका येथेसुद्धा दाखविल्या आहेत. १ धर्मशील = सुमति, सुशील, सरल आचार, २ सुविरागी = विरतिनिवास, ३-४ ज्ञानी जीवन्मुक्त = ज्ञाननिवास, ५ ब्रह्मपर, म्हणजे विज्ञानी = विज्ञाननिवास, ६ रामभक्तिरत = रघुनाथाचे प्रियदास. (क) गतमदमाया = तमपार = माया व मायापरिवार यांच्यापासून निरंतर मुक्त असलेला. असे जगात परम दुर्लभ अधिकारी असतां 'कारण काय काय हा पावा' हा गरूडाचा पहिला प्रश्न आहे.

चौ.४ (१) 'स्वामि! रामचरित सर नामी प्राप्त कुठे' हाच पार्वतीचाही दुसरा प्रश्न आहे. 'सुंदर हे प्रभुचरित पुनीत। कुठे कृपालु वायसा प्राप्त' (५५।१) (क) स्वामी मागल्या दोह्यांत सुद्धा प्रभु, स्वामि! असे संबोधले आहे. 'प्रभु सम गणुनी प्रीती वाढवी,' गुरूभावना व रामभावना स्थिर झाल्यामुळे दास्यभाव, लीनता इ. आता गरूडाच्या ठिकाणी दिसतात. (ख) रामचरितसर = रामचरितमानस. (ग) नभगामी = खग, पक्षी, काक. असून रामचरितमानस त्याला कसे प्राप्त झाले? पक्ष्यांना, कावळ्याला, माणसांची भाषाही कळत नाही मग तुम्हाला हे कसे केंव्हा व कुठे ऐकण्यास सापडले? हा गरुडाचा दुसरा प्रश्न आहे. आणखी दोन विचारतो.

हिं. *।नाथ सुना मैं अस सिव पाहीं।महाप्रलयहुँ नास तव नाही।।५।।*
।मुधा बचन नहिं ईस्वर कहई।सोउ मेरे मन संसय अहई।।६।।
।अग जग जीव नाग नर देवा।नाथ सकल जगु काल कलेवा।।७।।
।अंड कटाह अमित लय कारी।काल सदा दुरतिक्रम भारी।।८।।
हिं.सो. *।तुम्हहि न ब्यापत काल अति कराल कारन कवन।।*
।।मोहि सो कहहु कृपाल ग्यान प्रभाव कि जोग बल।।९४रा.।।

म. *।श्रुत मी नाथ कीं शंभूपासीं।नाश महाप्रलयिं न अपणासी।।५।।*
।मुधा वचन नहिं ईश्वर वदती।म्हणुन संशया मम मनिं वसती।।६।।

।अग जग जीव नाग नर निर्जर।नाथ! सकल जग काल कवल तर!।।७।।
।अंडकटाह अमित लयकारी।काल सदा दुरतिक्रम भारी।।८।।

सो. *।व्यापी तुम्हा न काल अति कराल कारण कवण।।*
।।तें मज वदा कृपाल ज्ञानशक्ति की योगबल।।९४रा.।।

अर्थ- नाथ! मी श्रीशंकराकडून असे ऐकले आहे की महाप्रलयाचे वेळी सुद्धा तुमचा नाश होत नाही.।।५।। (ईश्वर) शंकर कधी असत्य बोलणार नाहीत, पण माझ्या मनात संशय उत्पन्न झाला आहे.।।६।। (कारण) सर्व स्थावर जंगम जीव, नाग, मनुष्य आणि देव (= त्रैलोक्य), सर्व जग तर हे नाथ! काळाचे भक्ष्य (कवल = घास) आहे.।।७।। अनंत ब्रह्मांडाचा लय करणारा काळ सदा अत्यंत अनिवार्य आहे.।।८।। (असे असता) अति कराल काल तुम्हाला व्यापीत नाही याचे कारण काय असेल ते कृपालु मला सांगावे, ज्ञान सामर्थ्य की योगबळ कारण आहे? ।।दो.९४रा.।।

टीका. चौ.५-६ (१) महाप्रलय- कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि या चार युगांचे एक महायुग होते. एक हजार महायुगे गेली की ब्रह्मदेवाचा एक दिवस (१२ तास) होतो, त्याला कल्प म्हणतात. ब्रह्मदेवाचा दिवस संपून रात्र सुरू होण्याच्या वेळी प्रलय होतो. त्यास कल्पान्त (प्रलय) म्हणतात. नंतर एक हजार महायुगे ब्रह्मदेवाची रात्र असते, ती सरली की नवीन कल्पांचा आरंभ होतो तेव्हा पुन्हा सृष्टीची उत्पत्ती होते. अशा प्रकारे ब्रह्मदेवाची शंभर वर्षे भरली की त्या ब्रह्मदेवाचे आयुष्य संपते व महाप्रलय होतो, ब्रह्मदेव सुद्धा रहात नाही. ब्रह्मदेवाला सुद्धा मरण येते पण त्यावेळी ही काक भुशुंडीला मरण येत नाही, हे महदाश्चर्य आहे. (क) शंकरांनी सांगितल्यामुळे हे खरे वाटते, पण संशय येतो की ब्रह्मांड निर्माण करणाऱ्या ब्रह्मदेवाला सुद्धा जर काळ खातो तर त्याने निर्माण केलेल्या जगांतील एका प्राण्याला मरण येत नाही ते कशामुळे, व हे कसे शक्य होते?

चौ.७-८ (१) 'नाग नर देव' याने पाताल, मृत्युलोक व स्वर्ग यांचा उल्लेख केला. सगळ्या विश्वाला काळ खातो, काळाच्या मुखांतून कोणीच सुटत नाही. काळाचे अतिक्रमण, निवारण कोणीच करू शकत नाही. 'माया तव, तरू विशाल उंबर। अमित फळे ब्रह्मांडे त्यावर।। जीव चराचर जंतु समानहि....'

'भक्षक कठिण कराल तयां जो। काळ सदा तो.....' (३।१३।६-८) अनंत ब्रह्मांडेरूपी उंबराच्या फळांना खाणारा काळ आहे.

दो.रा. (१) असा जो अति कराल काल त्याची सत्ता तुमच्या देहावर सुद्धा चालत नाही, याला काही तरी अद्भुत कारण असलेच पाहिजे. काय कारण असेल ते कृपा करून सांगावे. ज्ञान सामर्थ्य किंवा योगाचे सामर्थ्य हे कारण कदाचित असू शकेल असे वाटल्यावरून त्यांचा उल्लेख शेवटी केला. (क) काळ कधी व्यापी ना तुजला (८८म.) असा वर प्रभुंनी दिल्याचे गरूडाने ऐकले आहे, पण हनुमान व बिभीषण यांना चिरंजीव केले असे रामचरितमानस श्रवणात ऐकले, पण चिरंजीव म्हणजे कल्पान्तापर्यंतच जगणारे! म्हणून त्या वराचा अर्थ कल्पान्तजीवी असा गरूडाने घेतला, व शंकरांनी सांगितले होते की महाकल्पान्तात सुद्धा नाश नाही, म्हणून हा प्रश्न विचारला. आता आणखी एक प्रश्न विचारतात. हे दोन्ही प्रश्न पार्वतीने विचारलेले नाहीत.

हिं.दो. *।प्रभु तव आश्रम आएँ मोर मोह भ्रम भाग।।*
।।कारन कवन सो नाथ सब कहहु सहित अनुराग।।९४म.।।

म.दो. *।प्रभु! तव आश्रमि येता भ्रम मम मोह हि टार।।*
।।नाथ! कवण कारण, सकल सांगा प्रेमे फार।।९४म.।।

अर्थ- हे प्रभु! मी तुमच्या आश्रमभूमीत येताच माझा भ्रम व मोह नष्ट झाला, तरि नाथ! याचे जे कारण असेल ते मला फार प्रेमाने सांगावे.।।९४म.।।

टीका. (१) आश्रम = आश्रमभूमी, पर्णकुटी असा अर्थ येथे नाही. प्रभु! तुम्ही इतके समर्थ, प्रतापवान आहात की तुमच्या आश्रमाच्या मर्यादेत येताच माझा मोह व भ्रम यक्षिणिची कांडी फिरविल्याप्रमाणे तत्काळ नष्ट झाला. (क) 'प्रभु तव आश्रमी येता' या पहिल्या चरणांत अंताक्षर दीर्घ असून सुद्धा १ मात्रा कमी आहे. याने होणाऱ्या गतिभंगाने परमाश्चर्याचे भाव सुचविले आहेत. नारद, ब्रह्मदेव व शंकर यांच्याकडे गेलो, पण हा असा प्रभाव कुठेच दिसला नाही. जे देवर्षि नारद, सत्यलोकपति ब्रह्मदेव व कैलासनाथ शंकर-ईश्वर! यांना सुद्धा साधलेले नाही ते तुम्हाला साधले हे परम आश्चर्य आहे. (ख) सूचना- आता ९५।१ पासून दो ११४रा. पर्यंत या प्रश्नांची उत्तरे दिली जातील.

गरूडाच्या प्रश्नांची उत्तरे

हिं. ।गरूड गिरा सुनि हरषेउ कागा।बोलेउ उमा परम अनुरागा।।१।।
।धन्य धन्य तव मति उरगारी।प्रस्न तुम्हारि मोहि अति प्यारी।।२।।
।सुनि तव प्रस्न सप्रेम सुहाई।बहुत जनम कै सुधि मोहि आई।।३।।
।सब निज कथा कहउँ मैं गाई।तात सुनहु सादर मन लाई।।४।।
।जपतप मख सम दम ब्रत दाना।बिरति बिबेक जोग बिग्याना।।५।।
।सब कर फल रघुपति पद प्रेमा।तेहि बिनु कोउ न पावइ छेमा।।६।।

म. ।गरूड-गिरेने काक हर्षला।उमे! परम अनुरागें वदला।।१।।
।धन्य धन्य तव मति उरगारी!।तुमचें प्रश्न मला प्रिय भारी।।२।।
।प्रश्नें प्रेमळ रूचिर आपले।बहुजन्मांचें स्मरण जाहले।।३।।
।कथितो सकल कथा मम आता।श्रुणु सादर मन लाउन ताता!।।४।।
।व्रत जप तप मख शम दम दान।विरति विवेक योग विज्ञान।।५।।
।सकलां फल रघुपतिपदिं प्रेमहि।त्यांविण कोणि न पावे क्षेम हि।।६।।

अर्थ- उमे! गरूडाच्या भाषणाने भुशुंडीला हर्ष झाला आणि तो परम प्रेमाने म्हणाला.।।१।। हे उरगारी! धन्य आहे तुझी बुद्धि, धन्य आहे! तुमचे प्रश्न मला फार आवडले.।।२।। तुमच्या प्रेमळ व सुंदर प्रश्नांमुळे मला (माझ्या) पुष्कळ जन्मांचे स्मरण झाले.।।३।। ताता! माझी सर्व कथा मी आता सांगतो, तुम्ही आदराने मन लाऊन श्रवण करा.।।४।। व्रत, तप, जप, यज्ञयाग (मख) शम, दम, दान वैराग्य ज्ञान आणि विज्ञान या सर्वांचे फळ रघुपति चरणी प्रेम हेच आहे, त्याशिवाय कोणी कल्याण पावत नाही.।।५-६।।

टीका. चौ.१-४ (१) काक हर्षला- पूर्वी केलेल्या उपदेशाची सफलता पाहून काकाला हर्ष = उत्साह, वाटला. गरूडाच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याची स्फूर्ती उत्पन्न झाली. (क) धन्य धन्य तव मति- 'धन्य धन्य गिरिराज कुमारी' पासून 'पुसले प्रश्न जगत हितलागी' (१।११२।५-८) पर्यंत तुलना करून पहा. पार्वतीने रघुपतीकथेविषयी प्रश्न विचारले. येथे गरूडाने भगवद्भक्तकथेविषयी प्रश्न केले. या कथेच्या श्रवणाचे 'प्रभुपदिं होइ रति तेणे टळती क्लेश' (९६रा.)

हे फळ आहे. म्हणजे येथे दाखविले आहे की भगवत्कथा व भागवतकथा यांचा महिमा सारखाच, आणि या विचारणारा धन्य! (ख) तुमचे प्रश्न मला प्रिय भारी- अनेक पूर्वजन्मांचे स्मरण झाले हे एक कारण पुढे दिले आहे. पण या निमित्ताने सद्‌गुरूकृपा, भगवत्कृपा, शिवकृपा इत्यादि पूर्व जन्मातील प्रसंगाचे स्मरण झाले व ते वर्णन करण्यास सापडणार म्हणून प्रश्न प्रिय.

चौ.५-६ (१) त्या पूर्वजन्माचे सिंहावलोकन केल्याने जे सार दिसले ते येथे प्रथम सांगतात. (क) व्रतजपतपमखादि धर्माचरण, शम, दम, विराग, ज्ञान आणि विज्ञान या सर्वांचे रघुपति चरणीं प्रेम हेच फळ आहे. या प्रेमभक्तीशिवाय कोणाचेही क्षेम = कल्याण होत नाही. वैराग्यज्ञानविज्ञानांनी मोक्षसुख मिळाले तरि 'प्राप्तस्य रक्षणं क्षेम' त्या मोक्षसुखाचे रक्षण रघुपतीप्रेमभक्तिशिवाय होत नाही. 'तसे मोक्षसुख बघ खगराया!। टिकुं न शके हरिभक्ति विना या' (११९।६) शंकरांनी सुद्धा अगदी असेच सांगितले आहे. ७।१२६।५-८ पहा. वसिष्ठांनी असेच सांगितले आहे. ७।४९।१-६ पहा.

हिं. *।एहिं तन राम भगति मैं पाई।ताते मोहि ममता अधिकाई।।७।।*
।जेहि ते कछु निज स्वारथ होई।तेहि पर ममता कर सब कोई।।८।।
सो. *।पन्नगारि असि नीति श्रुति संमत सज्जन कहहिं।।*
।।अति नीचहु सन प्रीति करिअ जानि निज परम हित।।९५रा.।।
।पाट कीट तें होइ तेहि तें पाटंबर रूचिर।।
।।कृमि पालइ सबु कोइ परम अपावन प्रान सम।।९५म.।।

म. *।रामभक्ति या तनुमधिं मिळली।यांस्तव मम ममता अति जडली।।७।।*
।जिथें स्वार्थ निज काहिं साधतो।त्यावर कोणि हि ममता करतो।।८।।
सो. *।पन्नगारि अशि नीति श्रुति-संमत सज्जन वदति।।*
।।अति नीचीहीं प्रीति करणे जाणुनि परम हित।।९५रा.।।
।देती रेशिम कीट होति मनोहर वस्त्र मग।।
।।कृमि पाळिति जन नीट प्राणांसम, जरि अशुचि अति।।९५म.।।

अर्थ- रामभक्ति या देहामध्ये मिळाली म्हणून याच्यावर माझी अति ममता जडली.।।७।। जिथे काही स्वतःचा स्वार्थ साधतो त्यावर कोणीही ममता

करतो.।।८।। हे सर्पशत्रु! श्रुतींना मान्य असलेली अशी नीति आहे आणि संतही म्हणतात की आपले परमहित होत असेल तर अति नीचावर सुद्धा प्रीति करावी.।।९५रा.।। रेशमाचे किडे रेशीम देतात (त्यांच्यापासून मिळते) व त्याची मग मनोहर वस्त्रे होतात, म्हणून अति अपवित्र असे किडे सुद्धा लोक चांगले प्राणांसारखे जपून पाळतात.।।९५म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) सूचना- अति नीच अपवित्र असा काक देह टाकून वाटेल तो सुंदर देह धारण करणे शक्य असता काक देहच का ठेवला हे भुशुंडी गरूडास सांगत आहे. त्यात तो जीव स्वभाव व श्रुतिसंत मत ही सांगत आहे. (क) या काक शरीरात असताच रामभक्ति प्राप्त झाली म्हणून या अति नीच अपवित्र देहावर फार ममता आहे, हा मला फार प्रिय वाटतो यात काहीच नवल नाही. प्राणिमात्राचा हा सहज स्वभाव आहे की ज्याच्यापासून, ज्याच्यामुळे काही स्वार्थ साधतो, काही व्यावहारिक ऐहिक हित थोडेसे (काही) होते त्याच्यावर प्रेम करतात.

सो.रा. (१) मग ज्याच्या योगाने परमहित = परम परमार्थ = रघुपतिभक्ति प्राप्ती किंवा परमार्थ = मोक्ष, साधतो, जो परमहित साधण्यास मदत करतो, त्याच्यावर फार प्रेम करणे अगदी योग्य व आवश्यकही आहे. त्याच्यावर प्रेम न करणे कृतघ्नता ठरेल. 'हाच परम परमार्थ सखे! हो!! रामपदीं मनतनवाक्स्नेहो' (२।९३।६). ज्याच्यापासून किंवा ज्याच्यामुळे परमहिताचा लाभ झाला त्याच्यावर प्रीति करणे जरूर आहे अशी वेद व संत यांना मान्य असलेली नीति आहे. हे म्हणणे पक्षिराज गरूडाला सहज मान्य झाले असेल. कावळ्याने गरूडाचा मोह नष्ट करून त्यास रामभक्ति दिली म्हणून गरूड पक्षिराज, हरिवाहन असूनं अति अधम खगाला साक्षात प्रभु रघुनाथ समजून फार प्रेम करू लागला आहेच. मग ज्या काक देहाने भक्ति मिळाली, परमहित साधले त्याच्यावर फार प्रेम बसणे अगदी स्वाभाविक आहे. ऐहिक नश्वर स्वार्थासाठी लोक अति नीचावर कसे प्रेम करतात हे दृष्टान्ताने सांगतात.

सो.म.(१) 'देति रेशिम कीट' कीट = कृमि, किडे, रेशमाचे किडे. हे अति घाणेरडे, अपवित्र असतात पण ते उंची, शुद्ध, सुंदर रेशीम देतात, त्या किड्यांपासून मिळते. त्या रेशमाची उंची, मूल्यवान, मनोहर वस्त्रे तयार

होतात, म्हणून ते किडे फार प्रेमाने पाळतात. त्यांच्या आवडीचा पाला वगैरे त्यांना खायला घालतात ते लवकर मरू नयेत, चांगले पुष्ट व्हावेत म्हणून त्यांना प्राण्यांसारखे सांभाळतात, जपतात. लोक ज्याला स्वार्थ म्हणतात तो खरा स्वार्थच नाही, म्हणून खरा स्वार्थ कोणता ते सांगतात.

हिं. *।स्वारथ साँच जीव कहुँ एहा।मन क्रम बचन रामपद नेहा।।१।।*
।सोइ पावन सोइ सुभग सरीरा।जो तनु पाइ भजिअ रघुबीरा।।२।।
।राम बिमुख लहि बिधि सम देही।कबि कोबिद न प्रसंसहि तेही।।३।।
।राम भगति एहि तन उर जामी।ताते मोहि परम प्रिय स्वामी।।४।।
।तजउँ न तन निज इच्छा मरना।तन बिनु बेद भजन नहिं बरना।।५।।

म. *।स्वार्थ साच जगिं हाच जिवाचा।प्रेम रामपदिं मन कृतिवाचा।।१।।*
।ते पावन ते सुभग शरीर।जें मिळुनी भजवे रघुवीर।।२।।
।रामविमुख तनु विधिसम पावति।कवि कोविद ना तिला प्रशंसती।।३।।
।रामभक्ति या तनुंत उपजली।स्वामी! म्हणून ही प्रिय अति बनली।।४।।
।त्यजि न तन निज इच्छा मरणी।तन विण वेद भजन ना वर्णी।।५।।

अर्थ- जीवाचा खरा स्वार्थ हाच आहे की मनाने कृतीने व वाणीने श्रीरामचरणी प्रेम करावे.।।१।। जे शरीर मिळून राम भजन करता येईल तेच पावन व ते शरीर सुंदर होय.।।२।। रामविमुख असणारी तनु ब्रह्मदेवासारखी जरि मिळाली तरि कवि व पंडित तिची प्रशंसा करीत नाहीत.।।३।। या काक तनूत रामभक्ति उत्पन्न झाली, म्हणून स्वामी! ही तनु मला अत्यंत प्रिय झाली आहे.।।४।। माझे मरण जरि माझ्या इच्छेवर अवलंबून आहे तरी मी या तनूचा त्याग करीत नाही, कारण की देहाशिवाय भजन करता येत नाही असे वेद वर्णन करतात.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) स्वार्थ साच = खरा स्वार्थ. स्व + अर्थ = स्वार्थ. स्वः आत्मा अर्थति = ऋच्छति जातो, येन ज्याच्यामुळे तो खोटा स्वार्थ. स्वःआत्मा अर्थ्यते = प्राप्त होण्याची याचना केली जाते, तो खरा स्वार्थ. ज्याने आत्मा विषयादिकांत जातो तो स्वार्थ खरोखर अनर्थच होय. ज्याने आत्मा = भगवान = राम प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना केली जाते तोच खरा स्वार्थ. रामप्राप्तीचा

सुलभ सुखद मार्ग म्हणजे मनाने कर्माने व वाणीने रामावरच प्रेम करणे व रामभक्तिचीच याचना करून ती मिळविणे भक्तीला वश होऊन राम हृदयांत निवास करतात. 'वचन कर्म मन मम गति भजन करिति निष्काम।। हृदयकमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' (३।१६). स्वतःच्या जीवावर जितके प्रेम असते तितके रामावर, रघुपतीवर करणे हाच खरा स्वार्थ. (क) ते पावन ते सुभग शरीर- ज्या शरीराने पावन व सुभग = उत्तम भाग्याचे आचरण घडेल तेच शरीर पावन व सु-भग म्हणणे योग्य. जन्माने ब्राह्मण शरीर मिळाले, पण कृति जर अपवित्र व अकल्याण करणारी असेल तर काय उपयोग? 'विप्रा द्विषड्गुणयुतात अरविन्दनाभ-पादारविन्दविमुखात् श्वपचं वरिष्ठं। मन्येतदर्पित मनोवचने हितार्थान् प्राणः पुनाति सकलं न तु भूरिमागः' (भाग.) पवित्र आचरण व उत्तम भाग्य म्हणजे रघुवीराचे भजन करणे. 'भाग्यवंत म्हणो तया। शरण गेले पंढरीराया' (तुका.) 'नहि कुणि तुज समान बहु भागी। रामपदारविंद अनुरागी' राम पादारविंदीं प्रेम करणे हेच महाभाग्याचे लक्षण आहे. जगात ज्याला भाग्य म्हणतात ते सर्व विनाशी व जन्ममरणाच्या चक्रांत फिरविणारे असते.

चौ.३ (१) राम विमुख तनु विधिसम पावति..... प्रशंसति. स्वतः प्रभूंनी या वायसास जे सांगितले तेच तो येथे निराळ्या प्रकारे सांगत आहे. 'भक्तिहीन जरि विरंचि असला। तो प्रिय सब जीवांसम मजला.' (८।९) भक्तिहीन म्हणजेच राम विमुख राहणारा, ब्रह्मदेव प्रभुला कृमिकीटादि मनुष्येतर प्राण्यांसारखा वाटतो, निंद्य ठरतो. मग कवि व कोविद = शाहणे लोक, पंडित त्याची प्रशंसा करतील? उलट, प्रभु म्हणाले की 'जीव भक्तिमान नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा' (८६।१०) 'भक्तिहीन नर शोभे कैसा। दिसे वारि विण वारिद जैसा' (३।३५।४-६ पहा). ज्या मेघांत जल नाही त्याची किमत काय व त्याचा उपयोग काय? या प्रमाणे सर्व साधारण नियम सांगून आता स्वतःविषयी सांगतात.

चौ.४-५ (१) 'रामभक्ति या तनुंत...... बनली' 'रामभक्ति या तनुने मिळली। यास्तव मम ममता अति जडली' (९५।७) असा उपक्रम व येथे या चौपाईने उपसंहार केला. काक देह मिळाल्यावर त्या देहातच भक्ति मिळाली

म्हणून काकदेह अति प्रिय वाटत आहे. (क) 'त्यजि न तनु निज इच्छा मरणी' इतर कोणाच्या इच्छेने कधी मरण यायचेच नाही, स्वतःच मरण्याची इच्छा केली तर हा देह मरेल, पण मी तशी इच्छा कधी करत नाही व करणार नाही. कारण मला मोक्ष नको आहे व नित्य वैकुंठात जाऊन राहण्याची इच्छा होत नाही. सदा सर्वकाळ भजन करण्यातच घालवावा हीच इच्छा आहे. देहाच्या साह्याशिवाय नुसत्या लिंगदेहाने भजन करताच येत नाही. कोणता तरि देह धारण करून भजन करण्यापेक्षा ज्या देहाच्या साह्याने भक्ति मिळाली तोच फार चांगला. त्याच्याबद्दल मला तिटकारा वाटत नाही व तो वृद्ध होत नाही, भजन करण्यास सदा पूर्ण अनुकूल आहे आणि असाच राहणार आहे म्हणून काकदेह टाकण्याची इच्छा होत नाही. इतर देह याच्यासारखे प्रिय का वाटत नाहीत हे आता सांगतो.

हिं. *।प्रथम मोह मोहि बहुत बिगोवा।रामबिमुख सुख कबहुँ न सोवा।।६।।*
।नाना जनम कर्म पुनि नाना।किए जोग जप तप मख दाना।।७।।
।कवन जोनि जनमेउँ जहँ नाही।मैं खगेस भ्रमि भ्रमि जग माहीं।।८।।
।देखेउँ करि सब करम गोसाई।सुखी न भयउँ अबहिं की नाई।।९।।
।सुधि मोहि नाथ जन्म बहु केरी।सिव प्रसाद मति मोहँ न घेरी।।१०।।

म. *।प्रथम मोह बहु छळी मलाही।राम विमुख सुखनिद्रा नाहीं।।६।।*
।नाना जन्मि कर्म कृत नाना।योग याग जप तपादि दानां।।७।।
।योनि अशी जगिं नहि एकाही। जिथे खगेश! भटकलो नाही।।८।।
।सर्व कर्म मी करून पाहिले।सुख आतासम कधि न जाहले।।९।।
।स्मृति मज नाथ बहुत जन्मांची।मोह न मतिला, कृपा शिवाची।।१०।।

अर्थ- पूर्वी मोहाने (अज्ञानाने) मला सुद्धा फार छळला, (कारण त्यामुळे) मी रामविमुख राहिलो, आणि कधी सुखाची झोप सुद्धा मिळाली नाही.।।६।। अनेक जन्मांत मी नाना प्रकारची योग, यज्ञ, जप, तप, दान इत्यादि अनेक कर्मे केली.।।७।। हे खगेशा! जगांत अशी एकही योनी नाही की मी जिच्यात भटकलो नाही.।।८।। मी सर्व प्रकारचे कर्म करून पाहिले पण आताच्यासारखा सुखी मी कधीच झालो नाही.।।९।। नाथ! मला पुष्कळ जन्मांची स्मृति आहे, कारण की शिवाच्या कृपेने बुद्धीला मोह

झाला नाही.।।१०।।

टीका. चौ.६ (१) प्रथम = पूर्वीच्या जन्मात. मोह = अज्ञान, छळी मलाही-मला खूप त्रास दिला. रामविमुख करून ठेवला हेच अज्ञानाने केलेल्या छळाचे मुख्य स्वरूप आहे. रामविमुख = रामभक्ति विमुख. भक्ति मुळीच न करणारा. रामविरोधी असा दुसरा अर्थ आहे पण तो येथे नाही. (क) रामविमुख सुखनिद्रा नाही. रामविमुख राहिल्यामुळे कधी सुखाची झोपसुद्धा लागली नाही, मग स्वप्नांत व जागृतीत सुख कोठले. अज्ञानी जीव झोपेत सुद्धा अज्ञानमोहग्रस्तच असतो. व अज्ञान मोह असतील तिथे सुख = दुःखरहित सुख असू शकत नाही. 'रामविमुख न जीव सुख पावे,' 'विमुख राम सुख पावेना कुणि' (१२२।१८-१९) असे जे पुढे भुशुंडीने सांगितले ते स्वानुभवानेच सांगितले आहे. रामविमुख जीवांना सुख क्षणभर मिळाल्यासारखे वाटते ते शुष्क हाड चघळणाऱ्या कुत्र्याला जसे वाटते तसेच.

चौ.७-९ (१) योगयागजपतपादि नाना कर्मे अनेक जन्म घेऊन केली पण सुख मिळाले नाही. (क)जितक्या प्रकारच्या योनी आहेत त्या सर्व योनीत देह धारण केले, पण कोणत्याही देहामध्ये, आता जसे मिळत आहे तसे शुद्ध, निर्भेळ परमसुख कधीच मिळाले नाही. त्या कोणत्याही देहाच्या साह्याने रामभक्ति मिळाली नाही, म्हणून सुख झाले नाही, आणि या अति नीच अपवित्र काक देहामध्ये रामभक्ती मिळाली आणि सदा परम सुख लुटीत आहे. मग या देहाचा त्याग कशासाठी व का करावयाचा?

चौ.१० (१) पूर्वीच्या जन्मात सुख झाले नाही हे कसे कळले अशी शंका येईल म्हणून सांगितले की मागल्या पुष्कळ जन्मांची स्मृति मला आहे. (क) 'मोह न मतिला कृपा शिवाची' 'मृत्युरन्त्य विस्मृतिः' मृत्यु म्हणजे अत्यन्त विस्मरण. पण काहीना देहत्याग केल्यानंतर दुसरा देह धारण करण्यापूर्वी त्या एका देहातील काही अनुभवांची स्मृति असते, पण दुसरा देह धारण केला की पूर्व जन्मातले सर्व अनुभव साफ विसरले जातात. असा स्मृतिभ्रंश करणारा मोह बुद्धीत उत्पन्न होतो म्हणून भुशुंडी सांगतो की पूर्व जन्मांचे ज्ञान नष्ट करणारा मोह माझ्या बुद्धीत कधी उत्पन्न झाला नाही व याचे कारण शंकरांची कृपा. शिवकृपा कशी व केव्हा झाली तो सर्व इतिहास आता पुढे सांगतील. (ख)

मागल्या एका जन्माचे ज्ञान फार क्वचित कोणा एखाद्यासच होते. पूर्व जन्माचे ज्ञान होत नाही ही एक प्रकारे इष्टापत्तीच आहे, कारण आधीच असलेल्या रागद्वेषादिकांच्या क्षेत्रात आणखी भर मात्र पडावयाची! आणि नाना प्रकारचे सामाजिक घोटाळे व अस्वास्थ वाढण्यास मदतच झाली असती. 'अपरिग्रहात् पूर्वजन्मज्ञानम्' (पा.गो) पण ते सुद्धा फार जन्मांचे नाही. योगसिद्धीनी काही जन्मांचे ज्ञान होऊ शकते. आता आपल्या पूर्व जन्मांची कथा भुशुंडी सांगतो.

हिं.दो. ।प्रथम जन्म के चरित अब कहउँ सुनहु बिहगेस।।
।।सुनि प्रभुपद रति उपजइ जाते मिटहिं कलेस।।९६रा.।।
।पूरुब कल्प एक प्रभु जुग कलिजुग मल मूल।।
।।नर अरू नारि अधर्म रत सकल निगम प्रतिकूल।।९६म.।।

म.दो. ।प्रथम जन्मचरिता अता ऐका सांगु खगेश।।
।।श्रवणे प्रभुपदिं होइ रति तेणे टळती क्लेश।।९६रा.।।
।पूर्वकल्पिं एका प्रभो! युग कलियुग मलमूल।।
।।नर नारि हि अधर्मरत सब निगमां प्रतिकूल।।९६म.।।

अर्थ- खगराज! आता पहिल्याजन्माचे चरित्र सांगतो ते ऐका. त्याच्या श्रवणाने प्रभुचरणी रति = दृढ प्रेम उत्पन्न होईल आणि तेणे करून सर्व क्लेश टळतील.।।दो.९६रा.।। प्रभो! पूर्वी एका कल्पांत पापांचे मूळ असणारे युग कलियुग होते तेव्हा पुरुष आणि स्त्रियाही अधर्मपरायण होत्या, आणि सर्वच वेदशास्त्र विरोधक होते.।।९६म.।।

टीका. (१) प्रथम जन्म- ज्या पूर्वजन्मांची मला स्मृति आहे त्यातील पहिला मनुष्य जन्म. पुढील कथेच्या श्रवणाचे फळ श्रीरघुपतीचरणरति आणि त्याचे फळ सर्व क्लेशांचा विनाश हे सांगितले. क्लेश = अविद्यादि पंच क्लेश, जे जन्ममरणाचे क्लेशांचे कारण आहेत ते. (क) पूर्व कल्पिं एका- भुशुंडी आपल्या वयाच्या २८व्या कल्पांत ही कथा गरूडाला सांगत आहे. 'येथे वसतां श्रुणु पक्षीश। गेले कल्प सात नी वीस' (११४।१०) त्याच्या पूर्वीच्या कोणत्या तरि एका कल्पांत एकदा कलियुग चालू होते तेव्हा पृथ्वीतलावर जी स्थिती होती तिचे अगदी थोडक्यात येथे सार सांगितले आहे. एका कल्पांत कलियुग

हजार वेळा येते व जाते. त्यातील एका कलियुगातील हकीगत सांगत आहे. (ख) कलियुग मलमूल मनुष्य प्राण्यांची स्वाभाविक प्रवृत्तीच पाप करण्याकडे. 'कलि केवल मलमूल मलीन। पापपयोनिधि जनमन मीन' (१।२७।४) मल = पाप = अधर्म. वेदशास्त्रांच्या विरूद्ध विचार, उच्चार आणि वागणूक म्हणजेच अधर्म. बहुतेक सर्वांचीच प्रवृत्ती वेदपुराणादि विरूद्ध वागण्याकडे असते. हा कलि प्रभाव सार रूपाने सांगितला. याचा पुढे विस्तार केला जाणार आहे. ज्या युगांत प्रथम मनुष्य जन्म मिळाला त्याचा हा प्रभाव सांगितला आता स्वतःचे चरित्र सांगतील.

हिं. *।तेहिं कलिजुग कोसलपुर जाई।जन्मत भयउँ सूद्र तनु पाई।।१।।*
।सिव सेवक मन क्रम अरु बानी।आन देव निंदक अभिमानी।।२।।
।धन मद मत्त परम बाचाला।उग्रबुद्धि उर दंभ बिसाला।।३।।
।जदपि रहेउँ रघुपति रजधानी।तदपि न कछु महिमा तब जानी।।४।।
।अब जाना मैं अवध प्रभावा।निगमागम पुरान अस गावा।।५।।
।कवनेहुँ जन्म अवध बस जोई।राम परायन सो परि होई।।६।।
।अवध प्रभाव जान तब प्रानी।जब उर बसहिं राम धनुपानी।।७।।

म. *।त्यां कलियुगिं कोसलपुरिं जाउनि।मी जन्मलो शूद्रतनु पाउनि।।१।।*
।शिवसेवक मनकर्मे वाणी।आन देव निंदक अभिमानी।।२।।
।धनमदमत्त परम वाचाळ हि।उग्रबुद्धि उरिं दंभ विशाळहि।।३।।
।जरिं वसलो रघुपति नृपधानी।तरि न तदा ये महिमा ध्यानी।।४।।
।अतां अयोध्या प्रभाव अवगत।निगमागम पुराण हा सांगत।।५।।
।जन्मिं कुण्याहिं वसे कोसलपुरिं।रामपरायण तो होइल तरि।।६।।
।जीव अयोध्या प्रभाव जाणति।जैं उरि राम धनुर्धर राहति।।७।।

अर्थ- त्या कलियुगात, मी अयोध्येत जाऊन शूद्र देह पावून जन्मास आलो.।।१।। मनाने कर्माने व वाणीने मी शिव सेवक (उपासक) झालो. पण अन्य देवांची निंदा करणारा व अभिमानी बनलो.।।२।। मी धनाच्या मदाने उन्मत्त, अत्यंत वाचाळ आणि उग्र बुद्धीचा बनलो, आणि माझ्या हृदयांत विशाळ दंभ वाढले.।।३।। जरी मी रघुपतीच्या राजधानीत राहिलो तरि त्यावेळी अयोध्येचा महिमा माझ्या ध्यानात आला

नाही.।।४।। आता अयोध्येचा प्रभाव मला कळला. वेद शास्त्रे व पुराण हा महिमा सांगतात की.।।५।। जो कोणत्याही जन्मात अयोध्येत वास करतो तो पुढे राम परायण झाल्याशिवाय राहणार नाही.।।६।। जेव्हा धनुर्धारी राम हृदयांत राहतात तेव्हा जीव अयोध्येचा प्रभाव जाणतात.।।७।।

टीका. चौ.२-३ (१) कलियुगात उपासक भक्त बहुधा कसे असतात व कलियुगातील शूद्रांचा स्वभाव कसा असतो हे येथे थोडक्यात दाखविले आहे. पुढे सविस्तर वर्णन आहेच. (क) शिव सेवक मन कर्मे वाणी ही गोष्ट चांगलीच करीत होता, पण अन्य देवतांची निंदा करणे हे घोर पाप करीत होता. मी शिवभक्त हा अभिमान उत्पन्न होऊन आपल्या शिवभक्तिचा डांगोरा पिटण्यासाठी दुसऱ्या देवतांची व देव भक्तांची निंदा करतात. हा कलियुगाचा प्रभाव आहे. चालू कलियुग त्याला अपवाद कसे असणार! (ख) धनमदमत्त परम वाचाळ आपल्या श्रीमंतीच्या गर्वाने उन्मत्त झालेला आणि त्यात व्यर्थ बडबड करण्याची अत्यंत आवड. इतर कोणाला धनवान मानण्यास तयार नाही, सदा व्यर्थ वाद विवादाची हौस. (ग) उग्रबुद्धि = क्रूर बुद्धीचा. अशाच्या ठिकाणी दया क्षमा शांति हे भक्तांचे गुण असणेच शक्य नाही. मात्र उरि दंभ विशाळ = अत्यंत दांभिक बाहेरून दया क्षमा शान्ति सदाचार इत्यादि भक्त गुणांचा देखावा, माळा, टिळे अगदी व्यवस्थित पण या व अन्य संतांच्या गुणांचा हृदयांत मागमूस सुद्धा नाही. दाखविले की अंतरात खल होतो पण सोंग दाखवित होतो संतांचे.

चौ.४-७ (१) नृपधानी = राजधानी- अयोध्येचा हा सहज प्रभाव आहे की, जो कोणीही जीव अयोध्येत वास करील तो जरि अयोध्येत गेला नाही तरि पुढील जन्मात तो रामभक्तिसंपन्न होतो, पण हा अयोध्येचा प्रभाव चटकन उमगत नाही. (क) जीव अयोध्या प्रभाव तेव्हाच जाणतात की जेव्हा राम धनुर्धर हृदयांत राहतात. अयोध्येत निवास करणारा जीव पुढे राम परायण होतो असे आधी सांगितले. याने सुचविले की धनुर्धारी राम हृदयांत राहणे म्हणजेच रामपरायण होणे. आणखी हे सुचविले की धनुर्धारी राम ज्याच्या हृदयांत सतत राहतील त्याने समजावे की पूर्व जन्मात कोणत्या तरि देहाने अयोध्येत निवास केला होता त्याचा हा प्रभाव आहे. आपल्या साधनांच्या

प्रभावाने हे घडले नाही. यावरूनच भुशुंडी म्हणाला की मी आता अयोध्येचा प्रभाव जाणला. आता कलिप्रभाव वर्णन सुरू होईल.

कलिप्रभाव-वर्णन (कलिधर्म) (९७/८ - १०४म)

हिं. *।सो कलिकाल कठिन उरगारी।पाप परायन सब नर नारी।।८।।*

दो. *।कलिमल ग्रसे धर्म सब लुप्त भए सदग्रंथ।।*

।।दंभिन्ह निज मति कल्पि करि प्रगट किए बहु पंथ।।९७रा.।।

।भए लोग सब मोह बस लोभ ग्रसे सुभ कर्म।।

।।सुनु हरिजान ग्यानिधि कहउँ कछुक कलि धर्म।।९७म.।।

म. *।तो कलिकाल कठिण उरगारी।पाप-परायण सब नर नारी।।८।।*

दो. *।ग्रस्त कलिमलें धर्म सब लुप्त सकल सद्ग्रंथ।।*

।।दांभिकि निजमति कल्पित प्रगटविलें बहु पंथ।।९७रा.।।

।होति मोहवश लोक सब ग्रासि लोभ शुभ कर्म।।

।।श्रुणु हरियाना ज्ञाननिधि सांगु काहि कलिधर्म।।९७म.।।

अर्थ- हे उरगारी! तो कलिकाल फार कठिण होता. सर्व स्त्रिया व पुरूष पाप करण्यातच तत्पर होते.।।८।। कलिमलाने सर्व धर्म ग्रासले, सद्ग्रंथ लुप्त झाले, (कारण) दांभिकांनी आपल्या स्वतःच्या बुद्धीने कल्पिलेले पुष्कळ पंथ प्रगट केले.।।दो.९७रा.।। सगळे लोक मोहवश झाले व लोभाने शुभकर्मे ग्रासली. हे हरियाना! ज्ञाननिधि! काही कलिधर्म सांगतो ऐक.।।९७म.।।

टीका. चौ.८ (१) तो कलिकाल- ज्या काळात मी अयोध्येत जन्मलो तो कलियुगाचा काळ असल्याने फार कठिण होता. (क) उरगारी = सर्पशत्रु. या शब्दांत श्लेष आहे. उरग + अरि = आंत उरांत शिरलेला, गेलेला अरि = शत्रु. कलिकाल म्हणजे मनुष्याच्या हृदयांत शिरलेला कठिण शत्रुच. परायण = 'आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः' (इति शाश्वतः) आश्रय, तत्पर व अभीष्ट हे तिन्ही अर्थ येथे लागू पडतात. पापपरायण = पापाचाच आश्रय करतात, पाप करणेच इष्ट वाटते आणि पाप करण्यात तत्पर असतात.

दो.रा. (१) ग्रस्त कलिमले धर्म सब- कलिमल = कलिप्रभावाने घडणारे पाप. जो धर्म घडेल, जे धर्माचरण घडेल ते श्रुतिस्मृति पुराणानुकूल न करणे हाच कलिमल. वेद अपौरूषेय नाहीत असे वाटणे हा पहिला कलिमल, वेदशास्त्रपुराणे ब्राह्मणांच्या व पुरूषांच्या कैवाऱ्यांनी लिहिली असे वाटणे हा दुसरा कलिमल. वेदशास्त्रात काळानुसार बदल करणे जरूर आहे असे वाटणे हा तिसरा मळ असे अनेक कलिमल बुद्धिमंतात सुद्धा घुसतात. हल्लीचे उपनयन विवाहादि संस्कार पाहिले म्हणजे कलिमलाने धर्मांना कसे ग्रासले आहेत ते स्पष्ट दिसते. वेदशास्त्रकथित धर्मकर्मे कशी तरी घाई घाईने वेठबिगारी सारखी उरकावयाची आणि शास्त्रविरूद्ध, केवळ लौकिक व इंद्रियास गोड वाटणाऱ्या क्षुल्लक गोष्टींना महत्त्व देऊन त्यातच धन, काळ व उत्साह यांचा फार व्यय केला जातो, हे कलिमल दूषित संस्कारांत प्रामुख्याने दिसते. हजारो रूपये मुंजीसाठी खर्च करणारा बाप मुलाच्या मुंजीच्या दिवशी जानवे स्वतःच्या गळ्यात घालतो, व मुंज केलेला मुलगा त्या बापाला विचारतो की माझे जानवे कधी काढून ठेवायचे व कुठे ठेऊ? अशी किती उदाहरणे द्यावी?

(२) लुप्त सकल सद्ग्रंथ- सद्ग्रंथ = वेद, स्मृति व पुराणे त्यावर अवलंबून असणारे व त्यांच्याशी अविरोधी असलेले ग्रंथ, लुप्त झाले, त्यांचे पठन पाठन बंद पडले. याचे कारण (क) दांभिकि निज मति कल्पित प्रगटविले बहुपंथ- स्वार्थी, अज्ञानी, प्रतिष्ठाप्रिय, अल्पज्ञ, अधर्मी, दांभिक आपल्या बुद्धीच्याच कल्पनेने वेदादि संदग्रंथ विरोधी मतांचे प्रतिपादन भाषणाने व ग्रंथ लिहून समाजात प्रसृत करतात व आपला स्वतःचा म्हणून कोणत्या तरि नावाने नवीन पंथ निर्माण करतात. 'पाखंडी वादे जसे लुप्त होति सद्ग्रंथ' (४।१४ टी.पहा)

दो.म. (१) होति मोहवश लोक सब- काही थोड्या स्वार्थी पाखंड्यांनी पाखंड वादाचा प्रसार कपोल कल्पित ग्रंथांनी व पंथांनी केला, म्हणजे बहुजन समाज त्यांच्या भ्रामक वचनांनी मोहित होतो व वेदशास्त्रपुराणोक्त मार्गाने जाणे हितावह वाटत नाहीसे होते व पाखंड्यांची वेदविरोधी मतेच हितकर वाटू लागतात याचेच नाव मोहवश होतात. (क) ग्रासि लोभ शुभकर्म- फार करून शुभ कर्मे घडत नाहीत, व जी कुठे कोणी क्वचित करतात ती कसल्यातरि

लोभाने केली जातात. कोणी प्रतिष्ठेच्या लोभाने, कोणी कीर्तीच्या लोभाने, कोणी धनाच्या लोभाने, कोणी पंथाचे अनुयायी वाढविण्याच्या लोभाने, अशा अनेक प्रकारचा लोभ शुभ कर्माच्या मुळाशी असतो. 'लोभ मूलानि पापानि.' (ख) हरियाना! = हरिवाहना, तुम्ही वैकुंठवासी असल्यामुळे तेथे कलिप्रभाव तुम्हाला दिसत नसला तरि तुम्ही 'ज्ञाननिधि' = ज्ञानसागर आहात, सर्व जाणताच पण मला जे अनुभवण्यास सापडले त्यातील थोडे कलिधर्म सांगतो.

कलिधर्म = कलियुगातील आचार वागणूक वगैरे.

हिं. *।बरन धर्म नहि आश्रम चारी।श्रुति विरोध रत सब नर नारी।।१।।*
।द्विज श्रुति बेचक भूप प्रजासन।कोउ नहिं मान निगम अनुसासन।।२।।
।मारग सोइ जा कहुँ जोइ भावा।पंडित सोइ जो गाल बजावा।।३।।
।मिथ्यारंभ दंभ रत जोई।ता कहुँ संत कहइ सबु कोई।।४।।

म. *।वर्ण धर्म ना आश्रम चारी।श्रुति विरोधरत सब नर नारी।।१।।*
।श्रुति विकति द्विज भूप प्रजाशन।कोणि न मानि निगम अनुशासन।।२।।
।तोच मार्ग जो ज्याला रूचतो।पंडित तो जो शेखि मिरवतो।।३।।
।मिथ्यारंभ दंभ रत जेही।त्यास संत म्हणती सगळे ही।।४।।

अर्थ- कलियुगात चारी वर्ण धर्म रहात नाहीत की चारी आश्रम धर्म रहात नाहीत. सर्व स्त्रीपुरूष वेदविरोध करण्यात तत्पर असतात.।।१।। ब्राह्मण वेदांची विक्री करतात (करणारे होतात) व राजे लोक प्रजेला खाऊन टाकणारे होतात. वेदशास्त्राची आज्ञा कोणी मानीत नाहीत.।।२।। ज्याला जो रूचेल तो त्याचा मार्ग, आणि जो पुष्कळ शेखी मिरवील, बढाया मारील तो पंडित.।।३।। मिथ्यारंभात व दंभांत जे तत्पर असतात त्यांनाच सगळे संत म्हणतात.।।४।।

टीका. चौ.१ (१) कलियुगात चार वर्णाचे व चार आश्रमांच्या धर्माचे पालन करीत नाहीत. ब्राह्मण शूद्रांचे, शूद्र ब्राह्मण वर्णाचे आचरण करतात, म्हणजेच कर्म संकर व वर्णसंकर होतो. आश्रमांचे तर विचारूच नका. ब्रह्मचर्याश्रम व वानप्रस्थाश्रम नष्ट झाल्यासारखेच असतात. विवाह करतात पण गृहस्थाश्रम धर्माचे पालन होत नाही. संन्यास घेण्याचा ज्यांचा वर्णानेच

अधिकार नाही तेही संन्यासी बनतात. प्रत्येक वर्णाचे व आश्रमाचे पुढे वर्णन आहेच. (क) 'श्रुति विरोधरत..... नारी' हे वर्णाश्रम धर्म नष्ट होण्याचे कारण सांगितले. 'नर नारीहि अधर्मरत सब निगमा प्रतिकूल' (९६रा.) असे जे सांगितले त्याचा थोडा विस्तार केला व सुचविले की वर्णाश्रम धर्माचा त्याग करणे किंवा परवर्णाचे व अन्य आश्रमांचे आचरण करणे हा अधर्म होय.

चौ.२ (१) श्रुति विकति द्विज- द्विज = ब्राह्मण वेद विक्री करू लागतात. अध्यापन, याजन इ. कार्ये करतांना अमुक दक्षिणा द्याल तर एकादशणी वगैरे करतो वगैरे प्रकारे सांगणे व गृहस्थांची वगैरे पूजा, यज्ञ यागादि कर्मे चालविणे वेदांच्या पोथ्या, ग्रंथ लिहून किंवा अन्य प्रकारे विक्रीस ठेवणे, हे वेद विक्रयाचेच प्रकार आहेत. ज्यांच्याकडे वेदमंत्रांनी कर्म करू नये, ज्यांच्या करता यज्ञयागादि करू नये त्याकरिता ते पैशांच्या आशेने करणे हा ही वेद विक्रयच आहे. ब्राह्मण स्वधर्म च्यूत, असंतुष्ट, धनलोभी झाल्याचा हा परिणाम! (क) भूप प्रजाशन- राजे व राजसत्ता अशा प्रकारे वागतात की प्रजेला पोटभर अन्न व राहण्यास जागा मिळत नाही. उपाशी मरण्याची पाळी येते, करांचा बोजा एवढा वाढतो की लोकांचे जीवन दुःखमय होते. खालपासून वरपर्यंत पदोपदी लाचलुचपतीचा जो प्रसार झाला आहे तो राजसत्तेने प्रजेला भक्षण करण्याचाच प्रकार आहे. कर घेऊन प्रजेचे सर्व बाबतीत संरक्षण न करणे हे ही प्रजाभक्षणच आहे. भामटेगिरी, चोऱ्या, दरोडे, लुटालुट हे प्रकार ज्या राज्यात ज्या प्रमाणात असतील त्या प्रमाणात ते राजे व राजसत्ता प्रजेला भक्षण करणारे ठरतील. ब्राह्मण निस्तेज झाल्याने राजसत्तेला कोणाचाच धाक रहात नाही. याचे कारण सुद्धा 'कोणि न मानि निगम अनुशासन' हेच आहे.

चौ.३ (१) तोच मार्ग जो ज्याला रूचतो- वेदशास्त्रांनी सांगितलेल्या दाखविलेल्या सर्वांचा हिताच्या व परमहिताचा मार्गाचा म्हणजे वर्णाश्रमधर्म मार्गाचा त्याग केला की कोणत्या मार्गाने जावे हे ठरविण्याचे साधन लुप्त होते आणि मग साहजिकच असे होते की ज्याच्या इच्छेस जो बरा वाटेल तो त्याचा मार्ग. आज हे अगदी परमार्थमार्गात सुद्धा स्पष्ट घडत आहेच. वर्षावर्णनांत याला सुंदर दृष्टान्त दिला आहे. 'हरितभूमि तृण संकुल नुमजे कुठेहि पंथ। पाखंडीवादे जसे गुप्त होति सद्ग्रंथ' (४।१४) यावरील टीका पहावी. (क) जो

आपल्या ज्ञानाच्या खूप गप्पा मारील, बडबड करील इतरांना जे शास्त्रादिकांचे ज्ञान नाही ते स्वतःस असल्याचे भासविण्याचा प्रयत्न करील, शास्त्र ज्ञानाविषयी बढाया मारील तोच पंडित विद्वान समजला जातो.

चौ.४ (१) मिथ्यारंभ दंभरत- मिथ्या + आरंभ = मिथ्यारंभ. लोककल्याण, देशसेवा, समाजसेवा, स्वदेशभक्ति, समाजोद्धार, समता, पतितोद्धार,दलितोद्धार, अनाथाश्रम इत्यादि अनेक गोंडस नावाखाली स्वतःचा स्वार्थ, कनककामिनी कीर्ति इत्यादि अल्प प्रयत्नाने मिळविण्याच्या हेतूने काही तरि नवीनच टूम काढणे. मोठे कार्य करण्याचा आव आणणे व ते लोकांच्या नजरेत भरेल असे करू लागणे याचे नाव मिथ्यारंभ. असे करून एका व्यक्तिचा किंवा काही व्यक्तिसमूहाचा स्वार्थ साधणे दंभाशिवाय सिद्ध होत नाही, म्हणून दंभ करण्यात जे रत असतात अशानाच बहुजन समाज संत समजतो कलियुगात! उदाहरणे देऊन विस्तार करणे अनावश्यक वाटते.

हिं. *।सोइ सयान जो परधन हारी।जो कर दंभ सो बड आचारी।।५।।*
।जो कहँ झूँठ मसखरी जाना।कलिजुग सोइ गुनवंत बखाना।।६।।
।निराकार जो श्रुति पथ त्यागी।कलिजुग सोइ ग्यानी सो बिरागी।।७।।
।जाकें नख अरु जटा बिसाला।सोइ तापस प्रसिद्ध कलिकाला।।८।।

म. *।तोच चतुर जो परधन-हारी।सदाचारि जो दंभ बहु करी।।५।।*
।वदति असत्य, मस्करी जाणति।गुणवान् गणुनी तया प्रशंसिति।।६।।
।त्यागी श्रुतिपथ निराचार जो।कलियुगिं तो ज्ञानी विरक्त तो।।७।।
।ज्याची नखे जटाहि विशाला।तो प्रसिद्ध तापस कलिकाला।।८।।

अर्थ- जो परधन हरण करणारा असेल तोच चतुर, शाहणा समजला जातो. जो पुष्कळ दंभ करतो त्यालाच सदाचारी समजतात.।।५।। जे असत्य भाषण करतात व थट्टा मस्करी करण्यात कुशल असतात, त्यांनाच गुणवान जाणून लोक त्यांची प्रशंसा करतात.।।६।। जो वेद मार्गाचा त्याग करतो आणि आचाररहीन असतो त्यालाच कलियुगांत मोठा विरक्त व त्यालाच मोठा ज्ञानी समजतात.।।७।। ज्याची नखे व जटा विशाल असतात तो कलिकालात मोठा तपस्वी म्हणून प्रसिद्ध होतो.।।८।।

टीका. चौ.५ (१) तोच चतुर जो परधन हारी- दुसऱ्यांचा पैसा नीतीने वा अनीतीने, सरळपणे वा कपटाने, धर्माने वा अधर्माने आपल्या खिशात कसा येईल यांचे तंत्र प्रचार, कौशल्य, वर्तमानपत्री जाहिरातबाजी व नवनवीन युक्त्या जो उत्तम जाणतो व गबर होतो तो समाजात उजळ माथ्याने मिरवतो तो. शहाणा, चतुर बुद्धिवान मानला जातो. सार्वजनिक सत्य नारायण, जीर्णोद्धार, स्मारके, फंड, थैल्या समर्पण, वेदपाठशाळा, पाठशाळा, औषधे, ताईत, इत्यादींच्या भडक जाहिराती, असे परधन हरणाचे नवेनवे मार्ग कलियुगात रूंद रूंद व लांबलचक होतच आहेत. (क) सदाचारि जो दंभ बहु करी- प्रतिष्ठेचा व पैशाचा लोभ दंभाच्या मुळाशी असतो. दंभ असते तेथे कपट असतेच. सदाचारी व्यक्तीला श्रद्धावान समाजात मान मिळतो हे माहित असल्यानें आचार संपन्न असल्याचे सोंग वरवर दाखवितात. पण धर्माचा जो पाया म्हणजे अहिंसा सत्य अस्तेय ब्रह्मचर्य, दया, शौच व इंद्रिय निग्रह तो त्यांच्याजवळ मुळीच नसतो. अशांना सदाचार संपन्न समजतात.

चौ.६ (१) वदति असत्य मस्करी जाणति- असत्य भाषण करून ते सत्य आहे असे भासविण्यात जे कुशल असतात व असत्याचा आश्रय घेऊन थट्टा, मस्करी, विनोद करण्यात जे कुशल असतात ते कलियुगात गुणवान गणले जातात व त्यांची प्रशंसा होते. मानपत्रे दिली जातात. त्यांची चरित्रे ते जिवंत असताच प्रसिद्ध केली जातात.

चौ.७ (१) त्यागी श्रुतिपथ निराचार जो- वेदमार्गाचा जे मुद्दाम त्याग करतात. विधिनिषेधांचे पालन करीत नाहीत व 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः' हे शास्त्र वाक्य आधाराला घेतात व आम्ही गुणातीत आहोत विधिनिषेधाऽतीत आहोत, मुक्त आहोत हे दाखविण्यासाठी शास्त्रनियमांचे जाणून बुजून पालन करीत नाहीत. आचारांचे पालन करीत नाहीत. उलट असेही म्हणतात की बद्ध, मुमुक्ष व साधक असतील त्यांच्यासाठी शास्त्र बंधने, आचार बंधने आहेत. त्या बंधनातून मुक्त सुटे झालेले असतात. आम्ही काही करीत नाही. इंद्रिये इंद्रियांचे काम करतात इत्यादि शास्त्र वचने पाठ असतात. अशांनाच वैराग्य संपन्न, जीवन्मुक्त, ब्रह्मनिष्ठ म्हणतात, हा कलिप्रभाव होय. पण श्रीमदाचार्य म्हणतात 'विज्ञातात्म सतत्त्वस्य यथेष्ठा चरणं यदि। शुनी

तत्त्वदृशांचैव कोभेदोऽशुचिभक्षणे' ज्याने आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार करून घेतला तो जर मनास वाटेल तसे आचरण करील तर कुत्रे आणि आत्मज्ञानी यांच्या अशुचि पदार्थ भक्षणांत भेद तो काय?

चौ.८ (१) ज्याची नखे जटाहि विशाला तो तापस- नखे फार मोठी वाढणे किंवा जटा खूप लांबलचक, जमिनीवर लोळतील अशा वाढणे हा व्यक्तिगत देह धर्म आहे. तप करून नखे वाढत नाहीत व जटा लांब होत नाहीत. अंबाडीचा किंवा तागाचा वाख वडाच्या चिकाने कैसांना चिकटवून पक्का काळा रंग दिला की एक मैल लांबीच्या सुद्धा जटा तयार होतील. पण कलियुगातील कामी, स्वार्थी, आयतोबा लोक अशांना मोठे तपस्वी म्हणून प्रसिद्धीस आणतात. हे मुंबईच्या चौपाटीवर प्रत्यक्ष घडलेच!

हिं.दो. ।असुभ बेष भूषन धरे भच्छाभच्छ जे खाहिं।।
।।तेइ जोगी तेइ सिद्ध नर पूज्य ते कलिजुग माहि।।९८रा.।।
सो. ।जे अपकारी चार तिन्ह कर गौरव मान्य तेइ।।
।।मन क्रम बचन लबार तेइ बकता कलिकाल महुँ।।९८म.।।

म.दो. ।अशुभ वेष-भूषण-धर भक्ष्याभक्ष्या खाती।।
।।ते योगी ते सिद्ध नर कलियुगिं पुजिले जाति।।९८रा.।।
सो. ।परापकाराचार त्यां गौरव ते मान्य अति।।
।।मन वच कृति शठ फार त्यां कलियुगिं वक्ते म्हणति।।९८म.।।

अर्थ- जे अमंगल वेष व अमंगल भूषणे धारण करतात व भक्ष्य अभक्ष्य खातात ते कलियुगांत योगी, सिद्ध पुरूष समजले जातात व पूज्य होतात.।।९८रा.।। दुसऱ्यांना अपकार कारक आचरण करणारे असतात त्यांचा गौरव केला जातो व ते सन्मान्य समजले जातात. जे मनाने वाणीने व कृतीने फार लबाड (शठ) असतात ते कलियुगात वक्ते समजले जातात.।।९८म.।।

टीका. दो.रा. (१) अशुभ वेष भूषणधर- फाटक्या तुटक्या चिंध्या अंगावर घालतात, घाणेरडी वस्त्रे नेसतात, चिखल शेण माती अंगाला फासतात, विष्ठेत, चिखलात लोळतात, झाडांचे बारिक टाहळे डोक्याला चिंधीने

बांधतात, फुटके खापर टोपीसारखे डोक्याला घालतात, गळ्यात करवंट्याची माळ घालतात. एका पायात विजार व एका पायाला धोतर असा काहीतरी विचित्र वेष करतात, त्यांना कलियुगात योगी, सिद्ध पुरूष समजतात व त्यांची लोक पूजा करतात. त्यांना पैसे देतात. असले लोक पैसा व स्त्री या दोन गोष्टी साठी जाणून बुजून वेड्यांच्यासारखे वागतात. हे जे नमुने वर दिले ते बहुतेक या डोळ्यांनी पाहिले आहेत, फक्त करवंट्यांची माळ न दिसता एक करवंटी भोकाची दिसली होती. लहान शिशु विष्टामूत्रात लोळतात, बागडतात, हसत असतात, चिवडतात व खातात सुद्धा, पण योगी सिद्ध नसतात. भिकाऱ्याच्या अंगावर चिंध्या व घाणेरडी किळसवाणी वस्त्रे असतात पण त्यांना पोटभर अन्न मिळत नाही, डुकरे दारूडे गटारातील पाणी पितात, लोळतात त्यात, रेडे चिखलात बसून त्याने माखलेले मदाने मस्त असतात, वेड लागलेले लोक व भुताने पछाडलेले याहीपेक्षा विचित्र लीला करतात. मग या सर्वांना योगी, सिद्ध का म्हणू नये? उलटा कलिप्रताप! (क) भक्ष्याभक्ष्या खाति- खाण्यापिण्यात निर्बंध कोणताच नसतो. अभक्ष्य = जे सज्जनांनी, धर्मशील माणसांनी भक्षण करू नये, पिऊ नये असे शास्त्राने ठरविले आहे ते अभक्ष्य. उदा. कांदा, लसूण, मांस, मद्य, भांग, गांजा इत्यादि. पदार्थ सुद्धा ते लोक आनंदाने खातात पण ही योग्याची किंवा सिद्धांची लक्षणे नव्हेत. पण वेदशास्त्रांना न मानणाऱ्या लोकांच्या भावनाच कलिप्रभावाने अशा विपरित होतात. 'जनस्वभाव गोसावी' हे श्रीसमर्थाचे छोटेसे काव्य पहावे, हसता हसता पुरेवाट होईल!

दो.म.(१) परापकाराचार पर + अपकार + आचार = दुसऱ्यास अपकार = पीडा, त्रास दुःख देणारा, दुसऱ्यांचे अहित करणारा आचार = आचरण करणारे. परापकार करणे हे दुष्टांचे लक्षण आहे. 'विना स्वार्थ खल पर-अपकारी। अहिमूषकसा, श्रुणु उरगारी' भाव हा की खलांचा, दुर्जनांचाच गौरव केला जातो, मानपत्रे, स्वागत- आरंभ, थैल्या समर्पण, इत्यादींनी त्यांचा सन्मान केला जातो. निवडणूकीत त्यांना मते दिली जातात (क) मन वच कृति शठ फार ते वक्ते- जे मनाने वाणीने व कृतीने लबाड असतात पण आपल्या भाषण कौशल्याने आपली लबाडी कळू न देता स्वार्थ साधतात त्यांना वक्ते म्हणतात. सूचना- 'वर्ण धर्म नहिं आश्रमचारी' (चौ.१) पासून या दोह्यापर्यंत, कलियुगांतील बहुजन समाजाच्या भावना कशा विपरीत असतात हे अनेक

प्रकारांनी दाखविले, आता पुरूष व स्त्रिया स्वतः कशा वागतात वगैरे पुढील चौपायांत सांगतात.

हिं. *।नारि बिबस नर सकल गोसाई।नाचहिं नट मर्कट की नाई।।१।।*
।सूद्र द्विजन्ह उपदेसहि ग्याना।मेलि जनेऊ लेहिं कुदाना।।२।।
।सब नर काम लोभ रत क्रोधी।देव बिप्र श्रुति संत बिरोधी।।३।।
।गुन मंदिर सुंदर पति त्यागी।भजहिं नारि पर पुरूष अभागी।।४।।
।सौभागिनी बिभूषन हीना।बिधवन्ह के सिंगार नबीना।।५।।

म. *।नारि विवश नर सगळे स्वामी!।नाचति नट मर्कट सम नामी।।१।।*
।द्विजां शूद्र उपदिशती ज्ञाना।कंठि जानवे, घेति कुदाना।।२।।
।पुरूष काम रत लोभी क्रोधी।वेद विप्र सुर संत विरोधी।।३।।
।त्यागुनि गुणमंदिर पति सुंदर।नारि अभागिनी भजति पुरूष पर।।४।।
।सुवासिनी तो विना विभूषण।विधवांचे शृंगार तु नूतन।।५।।

अर्थ- अहो स्वामी! (कलियुगात) सगळे पुरूष स्त्रियांना विशेष वश झालेले असतात, व गारूड्याच्या माकडासारखे (त्यांच्या कलाने) सुंदर नाचत असतात.।।१।। शुद्र द्विजांना ज्ञानाचा उपदेश करतात व गळ्यात जानवे घालून कुदाने घेतात.।।२।। पुरूष कामरत लोभी व क्रोधी होतात आणि वेद, ब्राह्मण, देव व संत यांचे विरोधक असतात.।।३।। अभागिनी स्त्रिया सुंदर गुणमंदिर पतीचा त्याग करून परपुरूषाचे सेवन करतात.।।४।। सुवासिनी (सौभाग्यवती) स्त्रिया तर भूषण रहित होतात, पण विधवांचे शृंगार मात्र नवे नवे होतात.।।५।।

टीका. चौ.१ (१) नर सगळे- चारी वर्णाचे पुरूष, बाइलबुद्धे, बायकोच्या तंत्राने वागतात. गारूड्याचे माकड गारूड्याच्या इशाऱ्याप्रमाणे जसे नाचते तसे पुरूष बायको सांगेल, तिला आवडेल त्याप्रमाणे बोलतात करतात. याचे कारण 'कामरत' हे पुढे सांगितले आहे. नारि विवश नरांची संख्या अशिक्षित समाजात फारच कमी आहे. सुशिक्षित, पुढारलेल्या व सुधारलेल्या समाजात नारिविवश बरेच आहेत व संख्या वाढत आहे. याने सुचविले की घरोघरी स्त्रियांचे प्राबल्य असते. 'काय न करि अबला प्रबल' (२।४७) 'कलौ कृत्या गृहे

गृहे' पुरूष अबला विवश झाल्याचा परिणाम दिसू लागला आहेच.

चौ.२ (१) श्रुति बिकति द्विज भूप प्रजाशन- याने ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्णाचा स्पष्ट उल्लेख केला. 'परधनहारी' ने वैश्य वर्ण सुचविला व येथे शूद्रांचा वर्ण धर्मविनाश दाखवितात. (क) 'द्विजा शूद्र उपदिशती ज्ञाना'- येथे ज्ञान म्हणजे ब्रह्मज्ञानच अर्थ नसून श्रीगणेशा पासून ब्रह्मज्ञानापर्यंतचे सर्व प्रकारचे विद्या, कला इत्यादिंचे ज्ञान, यात ब्रह्मज्ञानाचाही अंतर्भाव होतोच. प्राथमिक शाळेतील मास्तरापासून अत्युच्च पदवी शिक्षणापर्यंत 'द्विजा शूद्र उपदिशती ज्ञाना' हे घडत असलेले दिसत आहेच. कीर्तन करणारे शूद्र, अति शूद्र गावो गावी आहेत ते सर्वांनाच उपदेश करतात व त्यात पुष्कळ वेळा द्वेष, मत्सर, निंदा यांचे सुद्धा शिक्षण दिले जाते. पण हा शूद्रांचा दोष नसून द्विजांचा आहे, राजसत्तेचा आणि मुख्यतः कलिकालाचा आहे. (ख) 'कंठि जानवे घेति कुदाना' शूद्रांना उपनयन संस्कार नसल्याने जानवे घालण्याचा अधिकार नाही. दान घेण्याचा अधिकार वैश्यांचा व क्षत्रियांचाही नाही. पण शूद्र जानवे घालतात व नुसती दाने घेतात इतकेच नव्हे तर कुदाने घेतात. कुदान = निंद्य दान. सच्छील, सदाचारी, शास्त्रज्ञ वैदिक ब्राह्मण सुद्धा जी दाने घेण्यास घाबरतात ती दाने शूद्र घेतात. शय्यादान, म्हैस रेडा दान, काळपुरूष दान इत्यादि कुदाने ब्राह्मणाने सुद्धा घेऊ नयेत असे शास्त्र सांगते. कुदाने घेऊन त्या पापांचे क्षालन गायत्री जपाने न करणाऱ्यांच्या संततीत अपस्मार, वेड इत्यादि रोग झालेले व काहींचे तर निर्वंश झालेले पाहिले आहेत. कुदाने कोणती ती परिशिष्टात दाखविली आहेत.

चौ.३ (१) पुरूष काम रत लोभी क्रोधी- हे आसुर लक्षण आहे. कामक्रोध व लोभ ही नरकाची द्वारे आहेत. स्त्रिया कामरत असतात असे वर्णन पुढे नाही. याने हे सुचविले आहे की कलियुगात पुरूषांत स्त्रियांच्यापेक्षा कामविकार अधिक असतो. सूक्ष्म समाज निरिक्षणाने आज अशीच परिस्थिती असल्याचे आढळून येते. (क) वेद विप्रसुरसंत विरोधी- हे सुद्धा असुरांचे, निशाचरांचे लक्षण असल्याचे पूर्वी दाखविलेले आहेच. येथे पुरूषांची नैतिक व धार्मिक पातळी दाखविली.

चौ.४-५ (१) त्यागुनि गुणमंदिर.... पुरूष पर- 'नारिधर्म पति देव न दूजा'

हा स्त्रियांचा मुख्य धर्म आहे. ज्या पतीला परमात्मा मानून त्याची सेवा करणे जरूर आहे, त्याचा त्याग करून स्त्रिया परपुरूषरत होतात. काडीमोड कायद्याने घेऊन दुसऱ्याशी विवाह करण्यास प्रारंभ झालाच आहे, पण अद्याप ही उदाहरणे थोडी आहेत. पण पतीचा प्रत्यक्ष त्याग न करता परपुरूषरत होणाऱ्या म्हणजे व्यभिचार करणाऱ्याच जास्त. गुणवान व सुंदर पति असला तरीही अशा शीलभ्रष्ट होतात. परंतु मुख्यतः यात दोष पुरूषांचाच असतो. पुरूषवर्ग कामरत असल्याने स्त्रियांना कुमार्गास लावतात. सह शिक्षण व तरूण स्त्रियांनी नोकरी करणे इत्यादि कारणे आहेत. (क) सुवासिनी तो विना विभूषण- बहुसंख्य सौभाग्यवती स्त्रियांना दारिद्र्यामुळे अलंकारभूषणे मिळत नाहीत हे आज अनुभवास येत आहेच. ज्या थोड्यांना ते मिळतात त्यांना एकतर भाररूप वाटतात किंवा चोरांच्या भयाने उघडपणे वापरता येत नाहीत. सौभाग्यवती स्त्रियांचे सहज शृंगार व षोडशशृंगार यांचे वर्णन बालकांडात सविस्तर केले आहे. (ख) विधवांचे शृंगार तु नूतन- विधवा मात्र नित्य नवे शृंगार करतात. डागडागिने, कपडे, तेले, अत्तरे इत्यादि शृंगार करतात.

हिं. *।गुरू सिष अंध बधिर का लेखा।एक न सुनइ एक नहिं देखा।।६।।*
।हरइ सिष्य धन सोक न हरई।सो गुर घोर नरक महुँ परई।।७।।
।मातु पिता बालकन्हि बोलावहि।उदर भरै सोइ धर्म सिखावहिं।।८।।

म. *।अंध बधिर गुरू शिष्य वर्तती।एक न बघति न एक ऐकती।।६।।*
।हरति शिष्य धन शोक न हरती।ते गुरू दारूण नरकी पडती।।७।।
।माय बाप बालां बोलावती।उदर भरे तो धर्मच शिकवती।।८।।

अर्थ- गुरू आणि शिष्य आंधळ्या-बहिऱ्यासारखे वागतात. एक (गुरू) बघत नाहीत (शिष्य काय करतो ते) आणि एक (शिष्य, गुरूंनी सांगितलेले) ऐकत नाहीत.।।६।। जे गुरू शिष्यांचे धन हरण करतात पण शोक हरण करीत नाहीत ते भयानक नरकात पडतात.।।७।। आईबाप आपल्या बालकांना जवळ घेऊन ज्याने पोट भरेल तोच धर्म शिकवितात (भक्तीचे संस्कार निर्माण करीत नाहीत).।।८।।

टीका. चौ.६-७ (१) अंध बधिर गुरू शिष्य वर्तती- गुरू नेत्र असून

शिष्याशी वागतांना आंधळे व शिष्य कान असून गुरूशी वागतांना बहिरे होऊन वागतात. शिष्याकडून जास्तीत जास्त धन मिळते, चैनी करता याव्या, म्हणून शिष्याच्या आचरणाकडे बघत नाहीत, व दिसले विरूद्ध आचरण तरी शिष्याचे मन दुखविण्यास तयार नसतात, शिष्य अप्रसन्न झाला तर धन मिळणार नाही ही भीती याच्या मुळाशी असते. गुरूंनी सांगितल्याप्रमाणे शिष्य वागत नाहीत. फक्त मी अमक्याचा शिष्य व आमचे गुरू असे आहेत वगैरे मोठेपणा मात्र मिरवितात. गुरु गुरूच्या जबाबदाऱ्या ओळखीत नाहीत, शिष्य शिष्याचे कर्तव्य जाणत नाहीत किंवा जाणूनही करीत नाहीत. अशी दुर्दशा पारमार्थिक संबंधात झाली आहे. मग लौकिक विद्यादिकातील गुरूशिष्य संबंध कसे असतील व आहेत हे सांगण्याची आवश्यकताच नाही. (क) हरति शिष्यधन...पडती- परमार्थमार्गातील गुरूंचे हे कर्तव्य आहे की 'तारयति तान् संसार शोकार्णवात्' संसाररूपी शोकसागरातून शिष्याला तारणे. त्याला भवसागरातून तारण्याचा प्रयत्न करणे. शिष्य जर सांगितल्याप्रमाणे वागत नसेल तर त्याचा त्याग करणे किंवा निग्रह शक्तीने त्यास वाटेवर आणणे. पण जो गुरू या दोन गोष्टी पैकी एकही करीत नाही व शिष्यापासून धन मात्र उकळीत असतो व धनाशेने स्वस्थ राहतो तो घोर नरकांत पडतो, मग शिष्याचे काय होत असेल याचा विचार शिष्यांनी करावा. 'जो गुरू भीडसारू। तो अधमाहूनि अधम थोरू। चोरटामैंद पामरू। द्रव्य भोंदू।। एक द्रव्याचे विकिले। एक शिष्याचे आखिले। अति दुराशेने केले। दीनरूप।। जे जे रूचे शिष्या मनीं। तैसीच करी मनधरणी। ऐसी कामना पापिणी। पडली गळा।। (दा.बो. ५।२।२३-२५)'

हिं.दो. ।ब्रह्म ग्यान बिनु नारि नर कहहिं न दूसरि बात।।
।।कौडी लागि लोभ बस करहिं बिप्र गुरु घात।।९९रा.।।
।बादहिं सूद्र द्विजन्ह सब हम तुम्ह ते कछु घाटि।।
।।जानइ ब्रह्म सो बिप्रवर आँखि देखावहिं डाटि।।९९म.।।

म.दो. ।ब्रह्मज्ञानच नारि नर वदति दुजी नहिं बात।।
।।कौडीलागी लोभवश करति विप्र गुरू घात।।९९रा.।।
।शूद्र भांडती द्विजांसह आम्हि किं काहीं न्यून।।
।।ब्रह्म जाणि तो विप्रवर बघती संतापून।।९९म.।।

अर्थ- स्त्रिया आणि पुरूष ब्रह्मज्ञानाशिवाय दुसरी गोष्टच बोलत नाहीत, पण एका कौडीसाठी ब्राह्मणाची किंवा गुरूचीही हत्या करतात.।।दो.९९रा.।। शूद्र ब्राह्मणांशी भांडतात (वादविवाद करतात) की आम्ही तुमच्याहून काही कमी आहोत की काय? जो ब्रह्म जाणतो तोच विप्रश्रेष्ठ, (असे म्हणून) संतापून (डोळे लाल करून) पाहतात।।९९म.।।

टीका. दो.रा. (१) ब्रह्मज्ञानच वदति नर नारि- स्त्रिया पुरूष, ब्राह्मण शूद्र कोणी असोत ब्रह्मज्ञानाच्याच गप्पा मारतात. दुजी = दुसरी म्हणजे कर्म, उपासना, गुरूसेवा वैराग्य, योग, भक्ती यांचे नाव सुद्धा काढीत नाहीत. 'ब्रह्म सर्वे वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलौ युगे। नाचरिष्यन्ति मैत्रेय शिस्नोदर परायणः' (श्रु.ग.पु.) याचाच सोवळा अनुवाद वरील दोहा आहे. वरील श्लोकात अश्लील शब्द आहे तो या दोह्यात नाही. उदरपरायण होतील हे आधीच सांगितले आहे. (क) कौडीलागी लोभवश.... घात कौडीसाठी = क्षुद्रलाभासाठी लोभाला बळी पडून हे ब्रह्मज्ञान बडबडणारे लोक ब्राह्मण, माता, पिता इ. गुरूस्थानी असलेल्या व्यक्ति व गुरू यांचा सुद्धा खून करण्यास कचरत नाहीत मग लोभाने बाकीची कोणती पापे व अनन्वित कृत्ये करीत नसतील?

दो.म.(१) शूद्र भांडती द्विजासह.... न्यून- क्षुद्र ब्राह्मणांशी भांडताना, वादविवाद करतात की तुम्ही मनुष्य आम्ही मनुष्य, तुम्ही आमच्यापेक्षा श्रेष्ठ कसे? आम्ही तुमच्यापेक्षा हीन काय म्हणून- जन्माने ब्राह्मणत्व ते मानीत नाहीत. जो ब्रह्म जाणतो तो ब्राह्मण, तोच विप्रश्रेष्ठ असे म्हणून एक वचन आधारास देतात. 'यःएतद् अक्षरं गार्गि विदित्वा अस्मात लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः (बृ.३।८।१०)' (हे गार्गि या अक्षराला जाणून, मरुन या लोकांतून जातो तो ब्राह्मण) व म्हणतात की आम्हाला ब्रह्मज्ञान झाले आहे म्हणून आम्हीच खरे ब्राह्मण, विप्रश्रेष्ठ आहोत तुम्हाला ब्रह्मज्ञान झाले नाही म्हणून तुम्ही ब्राह्मण नाही. जन्माने ब्राह्मणत्व सिद्ध करणारी शास्त्रवचने पुष्कळ आहेत व त्यातील आधार देऊ लागल्यास संतापून डोळे लाल करून बघतात. धाक दाखवितात की पुन्हा विरूद्ध शब्द बोलाल तर याद राखून ठेवा. (क) ब्राह्मण शब्दाचे तीन अर्थ आहेत. १)ब्रह्मणः अपहाम् = जन्माने ब्राह्मण, २)ब्रह्म = वेद अधीते. वेदाध्ययन व अध्यापन हे ज्याचे मुख्य कर्म आहे तो, ३) ब्रह्म जानाति

= ब्रह्म जाणतो तो = ब्रह्मविद् ब्रह्मज्ञ. इतर अनेक श्रुति स्मृति वचनांनी सुद्धा जन्माने जो ब्राह्मण तो ब्राह्मण हे सहज सिद्ध होण्यासारखे आहे, पण ते ऐकून घेण्यास तयार नसतात.

हिं. *।पर त्रिय लंपट कपट सयाने।मोह द्रोह ममता लपटाने।।१।।*
।तेइ अभेद बादी ग्यानी नर।देखा मैं चरित्र कलिजुग कर।।२।।
।आपु गए अरु तिन्हहू घालहिं।जे कहुँ सत मारग प्रतिपालहिं।।३।।
।कल्प कल्प भरि एक एक नरका।परहिं जे दूषहिं श्रुति करि तरका।।४।।
।जे बरनाधम तेलि कुम्हारा।स्वपच किरात कोल कलवारा।।५।।
।नारि मुई गृह संपति नासी।मूड मुडाइ होहिं संन्यासी।।६।।
।ते बिप्रन्ह सन आपु पुजावहिं।उभय लोक निज हाथ नसावहिं।।७।।

म. *।परवधु लंपट कपट शहाणे।लिप्त मोहममता द्रोहाने।।१।।*
।ते अभेदवादी ज्ञानी नर।कलियुगचरित दृष्ट मी खगवर।।२।।
।आपण पडले त्यासहिं पाडति।जे कुणी सन्मार्गा प्रतिपालति।।३।।
।कल्प कल्प एकैका नर्की।पडति दूषिती श्रुति जे तर्की।।४।।
।वर्णाधम तेली कुम्भार हि।श्वपच किरात कोळि कलवार हि।।५।।
।स्त्री मरता गृह वित्त विनाशी।मुंडुनि मुंड होति संन्यासी।।६।।
।विप्राकडूनि घेति पूजुनि ते।उभय लोक नाशिति निज हाते।।७।।

अर्थ- जे परस्त्रीलंपट असतात जे मोह ममता व द्रोह यांनी लिडबिडलेले असतात पण अभेदवादी असतात तेच ज्ञानी पुरूष (असे समजतात) खगराजा! असे कलियुगाचे चरित्र मी पाहिले आहे.।।१-२।। ते स्वतः पतित, नष्ट झालेले असतातच पण जे कोणी कुठे सन्मार्गाचे प्रतिपालन करीत असतात त्यांनाही पाडतात (धर्मभ्रष्ट करतात).।।३।। जे तर्क करून श्रुतींना दोष देतात ते प्रत्येक नर्कात एकेक कल्प पडतात.।।४।। तेली, कुंभार, चाण्डाल, भिल्ल, कोळी, कलाल, इ. जे वर्णाहुन नीच असतात ते बायको मेली, घर, संपत्ती इ. नष्ट झाले की मुंडक्याचे मुंडण करवून संन्यासी बनतात.।।५-६।। ते ब्राह्मणांकडून आपली पूजा करून घेतात आणि आपल्या हातांनी उभय लोकांचा विनाश करतात.।।७।।

टीका. चौ.१-२ (१) परवधुलंपट- परस्त्रियांवर अत्यंत आसक्त असलेले हे नर निशाचरांचे एक लक्षण आहे. 'झाले बहु खल चोर जुगारी। जे परधन लंपट परदारी' (१।१८४।१-३पहा). कपट शहाणे- कपट करून ते लपविण्यात जिरविण्यात हुशार. (क) अभेदवादी ज्ञानी- स्वतः केवलाद्वैती ज्ञानी म्हणविणारे. ब्रह्माशिवाय जगात दुसरे काहीच नाही, एकच ब्रह्म सर्वरूपाने आहे, मग भेद कसला आणि काय म्हणून? जो स्वानुभवी अभेद ज्ञानी असतो तो कधी कोणाचा द्रोह करीत नाही, त्याला मोह ममता नसतात. पण नुसते शब्दज्ञानी, अभेदज्ञानाची बडबड करणारे व स्वतःस जीवन्मुक्त, ब्रह्मनिष्ठ समजणारे ज्ञानीच कलियुगात फार. भुशुंडी गरूडास सांगतो बजावून की मी हे कलियुगाचे चरित्र स्वतः पाहिले तेच सांगत आहे. असे अभेदवादी ज्ञानी तर या लेखकाच्या दृष्टीस पडले व दिसत आहेत.

चौ.३ (१) हे शब्दज्ञानी जीवन्मुक्त अशा प्रकारे स्वतः उभयभ्रष्ट होतात व स्वतःचा विनाश करून घेतातच, पण जे कोणी थोडे शास्त्रमार्गाचे अवलंबन करणारे असतात त्यांचा हे बुद्धिभेद करतात आणि त्यांनाही विनाशाच्या, नर्काच्या मार्गात ढकलतात. यांच्या संगतीने व शब्दज्ञानाच्या आडंबराने सन्मार्ग गामी त्यांचेच अनुकरण करू लागतात, कर्म, उपासना यांचा त्याग करतात. कर्म उपासना करीत नाहीत म्हणून या शब्दज्ञानी लोकांना ज्ञान होत नाही म्हणून मुक्त होत नाहीत व घोर पातके करतात म्हणून नर्कात पडतात व दुसऱ्यांनाही पाडतात.

चौ.४ (१) कल्प कल्प.... नर्की....तर्की वरील प्रकारचे अभेदवादी ज्ञानी-लांड्या कोल्ह्याप्रमाणे सन्मार्ग पालन करणारांना कसे पाडतात हे येथे सुचविले आहे. अद्वैत ज्ञानाच्या शुष्क गप्पा मारणारे पापी लोक भक्ति गुरू ईश्वर यांच्या विषयींच्या श्रुती वाक्यांचे खंडन तर्काच्या आधाराने करतात व ईश्वर मिथ्या त्याचे भजन करून काय होणार? श्रुतींची भक्तिमार्ग सांगणारी वचने रोचक आहेत इ. तर्क लढवून सन्मार्गावलंबी लोकांचा बुद्धिभेद करतात. अशा वेदशास्त्र दूषकांना प्रत्येक नर्कात १।१ कल्प निवास करावा लागतो. आता संन्यासाश्रमातील कलिमल दाखवितात.

चौ.५-७ (१) वर्णाधम = वर्ण बाह्य शेवटचा वर्ण जो शूद्र वर्ण

त्याच्याहीपेक्षा अधम जातीत जन्मलेले. (चतुर्थाश्रम) संन्यास घेण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांना आहे. पण कलियुगात इतर अनेक गोष्टींत वेदशास्त्रांना कोणी मानीत नाहीत तसेच तेली, कुंभार इत्यादि अस्पृश्य जातीचे लोक सुद्धा संन्यासी बनतात. बायको मेली, अन्न शिजवून घालण्यास कोणी नाही, पैसा नाही, घर नाही असे झाले म्हणजे मुंडन करवून भगवी वस्त्रे व कमंडलु धारण करतात, कारण मग पोटासाठी कष्ट करावे लागत नाहीत. चांगले सुग्रास अन्न खायला मिळते, मान सन्मान मिळतो. पण असा अनाचार सुरू होण्यास मूळ कारण ब्राह्मण संन्याशीच होत. दंड त्यागाची शास्त्रविरूद्ध प्रथा ब्राह्मण संन्याशांनी पाडली नसती तर या अशा व ब्राह्मणांतील बोके संन्याशांची लबाडी बाहेर पडण्यास वेळ लागला नसता. 'दण्डत्यागं न कुर्वीत यावद्वै प्राणधारणम्' (श्रु). असा श्रुतींचा नियम याच हेतूने आहे. कारण दंडाला मुद्रा बांधावयाच्या असतात त्या गुरूंनी दाखविल्या तरच कळते. मुद्रा कशा बांधाव्या हे ग्रंथात सांगितलेले नाही. 'यथा सांप्रदायं बध्नीयात्' गुरू सांप्रदायाप्रमाणे बांधाव्या इतकेच सांगितले आहे. ज्याला अवधूत दीक्षा घ्यावयाची असेल त्यालाच अवधूताच्या अनुज्ञेने दंडाचा त्याग करता येतो. पण त्याबरोबर इतर सर्वच टाकावे लागते. 'दण्डं कमंडलुं कन्थां, कौपीनं, कटिसूत्रं, शिक्यं (झोळी) भूः स्वाहा इति अप्सु क्षिपेत् 'जातरुपधरोभवति', दंड कमंडलु, गोधडी, लंगोटी' कटिसुत्र झोळी इत्यादि सर्व टाकून नग्न, दिगंबर, वस्त्रपात्र विहीन राहण्याची. ज्याची तयारी असेल त्यानेच दंडत्याग करावा. (सनकादि दिगंबर = नग्न होते). अशी श्रुतींची आज्ञा आहे. पण 'तोच मार्ग जो ज्याला रूचतो' असा कलि प्रभाव असल्याने वर वर्णिलेली अनर्थ परंपरा चालू करण्यास ब्राह्मण संन्याशीच कारण झाले व होत आहेत. (क) हे अस्पृश्यादि जातीतून झालेले बोके संन्यासी ब्राह्मणांकडून सुद्धा आपली पूजा करून घेतात. असे करावयाचे म्हणजे पावलोपावली असत्य बोलावे लागते व दंभ करावे लागते. असे लोक येथे स्वकर्म, स्वधर्म भ्रष्ट होतात, व चित्तांत कधीं समाधान उत्पन्न होणे शक्य नसते, आणि मेल्यावर नर्कात जातात.

हिं. ।बिप्र निरच्छर लोलुप कामी।निराचार सठ बृषली स्वामी।।८।।
।सूद्र करहिं जप तप ब्रत नाना।बैठि बरासन कहहिं पुराना।।९।।
।सब नर कल्पित करहिं अचारा।जाइ न बरनि अनीति अपारा।।१०।।

दो. *।भए बरन संकर कलि भिन्न सेतु सब लोग।।*
।।करहिं पाप पावहिं दुख भय रूज सोक बियोग।।१००रा.।।
।श्रुति संमत हरिभक्ति पथ संजुत बिरति बिबेक।।
।।तेहि न चलहि नर मोह बस कल्पहिं पंथ अनेक।।१००म.।।

म. *।विप्र निरक्षर लोलुप कामी।निराचार शठ वृषलीस्वामी।।८।।*
।शूद्र करिति जप व्रत तप नाना।बसुनि वरासनि कथिति पुराणा।।९।।
।सब नर करिति कल्पिताचारा।वदवे ना किं अनीति अपारा।।१००रा.।।

दो. *।होति वर्ण-संकर कलिं भिन्न सेतु सब लोक।।*
।।करिति पाप पावति दुख भय रूज वियोग शोक।।१००रा.।।
।श्रुति संमत हरिभक्ति पथ संयुत विरति विवेक।।
।।तो न धरति नर मोहवश कल्पिति पंथ अनेक।।१००म.।।

अर्थ- ब्राह्मण वेदाध्ययनरहित (= निरक्षर), विषयलोलुप, कामी, आचारभ्रष्ट, मूर्ख (स्वहित न जाणणारे) आणि शूद्रादि जातीच्या स्त्रियांचे स्वामी झालेले असतात.।।८।। शूद्र नाना प्रकारे जप, व्रते तप इ. करतात आणि व्यासपीठावर (वरासन) बसून पुराण सांगतात.।।९।। सर्व लोक आपल्या मनाने कल्पिलेला आचार करतात, आणि इतकी अपार अनीति होते की वर्णन करता येत नाही.।।१०।। कलियुगात सर्व लोक वेदशास्त्र मर्यादेपासून च्युत झाले व वर्णसंकर लोक झाले. ते पापे करीत असतात व त्यांचे फळ भय, रोग, वियोग, शोक इ. दुःखे भोगतात.।।१००रा.।। वेदसंम्मत वैराग्य ज्ञानयुक्त हरिभक्तिचा जो मार्ग आहे तो मोहवश मनुष्य धरीत नाहीत आणि अनेक पंथ कल्पनेने काढतात.।।दो.१००म.।।

टीका. चौ.८ (१) विप्र निरक्षर- अक्षर = ब्रह्म = वेद 'कर्म ब्रह्मोद्‌भवं विद्धि' (भ.गी.) वेदाध्ययन ज्याने केले नाही तोच खरा निरक्षर विप्र. तीन पिढ्या वेदाध्ययन सुटले की त्या ब्राह्मणाच्या वंशात चौथ्या पिढीची संतती शूद्रासारखी होते. वेदाध्ययन व अध्यापन हे ब्राह्मणाचे मुख्य कर्म आहे व वेदाध्यनासाठीच ब्रह्मचर्याश्रम आहे. (क) वृषली = वृषल जातीच्या पुरूषाची जी स्त्री ती वृषली. वृष धर्म लुनाति, छिनत्ति इति वृषलः, धर्माचा उच्छेद करणारा तो वृषल. सामान्य अर्थ शूद्र असा आहे. वर्णसंकर कसा होतो याचे हे उदाहरण

आहे. ब्राह्मणांची जर ही स्थिती तर इतर वर्णाचे काय असेल! काही वर्षापूर्वी या शतकातच ब्राह्मण समाजात असा एक समज रूढ होता की अशी एखादी वृषली जवळ बाळगण्यातच पुरूषार्थ! हे एक प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जात होते. यात अगदी कडक सोवळे बाह्याचारसंपन्न ब्राह्मण सुद्धा असत. अशा स्त्रीला त्या पुरूषाचे आंगवस्त्र हे गोंडस नाव होते.

चौ.९-१० (१) शूद्र करिती जप व्रत तप नाना- शूद्रांनी तप करणे निषिद्ध आहे. तो द्विजांचा त्रैवर्णिकांचा धर्म आहे. तो ब्राह्मणांना नकोसा झाला आहे, व शूद्र करतात ।।अशि विपरित कलीची करणी।।! (क) वरासन = श्रेष्ठ आसन, येथे 'व्यासपीठ' हा अर्थ आहे. सिंहासन हा दुसरा अर्थ आहे. पण येथे ग्राह्य नाही. व्यासपीठ = पुराण प्रवचन सांगणाऱ्या ब्राह्मणाने त्यावेळी बसण्याचे आसन. कृष्णावतारात सूत पुराण सांगत असता श्रीबलराम तेथे अचानक आले, व ब्राह्मण नसून पुराण सांगत आहे असे दिसताच त्यांनी त्याचा वध केला. ब्राह्मणेतराने पुराण सांगणे व व्यासपीठावर बसून सांगणे हा अपराध आहे. पण जे करू नये म्हणून शास्त्र सांगते ते मुद्दाम करणे हा तर कलीचा प्रभाव आहे! याचे कारण 'कोणि न मानि निगम अनुशासन' वेदावरील विश्वास उडाला, धर्माचा त्राता कोणी राहिला नाही. (ख) सब नर करति कल्पिता चारा- कल्पित + आचारा = कल्पिताचारा. जो तो आपल्या मनाला वाटेल तसे आचरण करू लागला, व परिणाम अनीतीची अपार वृद्धि!

दो.रा. (१) होति वर्णसंकर कलि- ब्राह्मणादि चार वर्णाचे परस्पर मिश्रण होऊन प्रजा होऊ लागली. श्रेष्ठ वर्णाचा पुरूष व त्याच्यापेक्षा कनिष्ठ वर्णाची स्त्री यांच्यापासून झालेली संतती अनुलोमज, आणि श्रेष्ठ वर्णाची स्त्री व तिच्यापेक्षा खालच्या वर्णाचा पुरुष यांची संतती प्रतिलोमज. कर्म संकर झाला की वर्णसंकर व्हावयाचाच. वेदशास्त्र मर्यादांचा भंग करून कर्मसंकर व वर्णसंकर करणे व वेदविरूद्ध मनः कल्पित आचरण करणे म्हणजे पापांचे हिमालय पर्वत उभे करणे होय. त्याचे फळ 'भय, रोग, वियोग, शोक,' इत्यादि दुःखाच्या सागरात पडावे लागते. सुखाच्या मुख्य साधनाचे भक्तिचे सुद्धा असे झाले आहे.

दो.म. (१) श्रुति सम्मत हरिभक्तिपथ- श्रुतींना मान्य असलेला हरिभक्तीचा

मार्ग सर्व प्रकारचे दुःख हरण करून सर्व सुख देणारा आहे, मात्र तो वैराग्य व ज्ञान यानी युक्त असलेल्या भक्तीचा मार्ग आहे. त्या मार्गात वैराग्य आपोआप उत्पन्न होते व ज्ञानही सहज मिळते, हे मागे जागोजागी दाखविलेले आहे. त्या भक्तिमार्गाचाही अवलंब करीत नाहीत, आणि स्वतःच्या कल्पनेने नवे नवे पंथ भक्तिमार्गातही निर्माण करतात. आता आश्रम धर्माची कलियुगांतील दुर्दशा वर्णन करतात. तोटक छंद-

छं.हि. ।बहु दाम सँवारहि धाम जती।बिषया हरि लीन्हि न रहि बिरती।।
।।तपसी धनवंत दरिद्र गृही।कलि कौतुक तात न जात कही।।१।।
।कुलवंति निकारहिं नारि सती।गृह आनहिं चेरि निबेरी गती।।
।।सुत मानहिं मातु पिता तब लौं।अबलानन दीख नहीं जब लौं।।२।।
।ससुरारि पिआरि लगी जब तें।रिपुरूप कुटुंब भए तब तें।।
।।नृप पाप परायन धर्म नहीं।करि दंड बिडंब प्रजा नितहीं।।३।।

म. ।बहु दाम सुसाजिति धाम यती।विषयी हरली नुरली विरती।।
।।तपसी धनवंत दरिद्र गृही।कलि कौतुक ये वदतां नच ही।।१।।
।हकलून कुलीन हि नारि सती।गृहीं ठेविती दासि तजून गती।।
।।पितरां सुत मानिति तोवर ही।अबलानन जोंवर दृष्ट नही।।२।।
।श्वशुरालय गोड गमे हि यदा।रिपुरूप कुटुंब ठरेहि तदा।।
।।नृप पाप-परायण धर्म नही।जन दंड विडंबित संतत ही।।३।।

अर्थ- संन्यासी पुष्कळ पैसे जमवितात व पुष्कळ पैसा खर्च करून बंगले उत्तम रीतीने सजवितात, आणि विषयांनी वैराग्य हरण केल्यामुळे वैराग्य राहिलेले नसते. तपस्वी धनवान झाले व गृहस्थ दरिद्रि बनले! कलियुगातील अशा आश्चर्याचे वर्णन करवत नाही.।।१।। कुलीन व सती स्त्रियांना पुरूष हाकलून देतात व चांगल्या चालीचा (गति) त्याग करून दासीला घरात आणून ठेवतात. जोपर्यंत बायकोचे (अबलेचे) तोंड पाहिलेले नसते तो पर्यंतच पुत्र आईबापांना मानतात विचारतात.।।२।। सासुरवाड गोड वाटू लागली की कुटुंबातील माणसे शत्रू वाटू लागतात. 'नृप' पाप-परायण झाले व त्यांच्या ठिकाणी धर्म राहिला नाही. प्रजेला (निष्कारणः दंड करून (व डोईजड कर बसवून) प्रजेची सदा विटंबना

करतात (असे कलियुगात पाहिले).।।३।।

टीका. छं.१ (१) बहु दाम यती- संन्याशाजवळ पुष्कळ पैसा, धन असते. संन्याशाच्या नावावर बँकात सुद्धा हजारो, लाखो रूपये असलेले आज दिसतात. ऐकू येतात. महाराष्ट्रात, दक्षिणेत हे प्रमाण अद्याप बरेच कमी आहे, कारण महाराष्ट्र स्वतःच त्या मानाने दरिद्रि आहे. पण गुजराथेत व उत्तर हिंदुस्थानात हे विशेष प्रमाणात दिसते. बहु धाम सुसाजिति- काही तरि निमित्त पुढे करून संन्यासी हजारो, लाखो रूपये खर्च करून उत्तम शृंगारलेले बंगले बांधू लागले आहेतच. (क) महाराष्ट्रात संन्यासी व त्यांचे पूर्वाश्रमींचे पुत्रादि नातेवाईक यांची भांडणे न्यायालयात दाखल झाली आहेत (ख) विषयीं विरती हरिली- अशा प्रकारे धन मिळविण्याचा उद्योग ते संभाळण्याची व्यवस्था घरे, बंगले इ. विषयांनी जे पूर्वी थोडेसे वैराग्य होते ते ही चोरले व त्यामुळे वैराग्यविहीन झाले. 'द्रव्यं तु मुद्रितं स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत्' (श्रु.) द्रव्याला, नोटाना सुद्धा स्पर्श झाल्यास सचैल स्नान करावे असे श्रुती सांगतात. व 'यतींना काञ्चनं दद्यात ताम्बूलं ब्रह्मचारिणां।। चोराणां अभयं दद्यात् दाताऽपि नरकं व्रजेत्' संन्याशांना धन, पैसा देणारा सुद्धा नरकांत जातो असे शास्त्र सांगते!

(२) तपसी धनवंत दरिद्र गृही- खरा तपस्वी शास्त्रानुसार निर्धन असला पाहिजे. व गृहस्थाश्रमी लोक धनवान असणे जरूर आहे. पण कलियुगाचे सर्व विपरित! तापस्वी लोक धनवान- श्रीमंत होतात मठ, मंदिरे शेतीवाडी, बागा वगैरे स्वतःच्या मालकीच्या तयार करतात, व गृहस्थ दरिद्रि झाले, पोटभर सात्विक अन्नहि त्यांना मिळत नाही असे आज प्रत्यक्ष दिसतेच सट्याचे आकडे, घोड्यांच्या शर्यतींचे नंबर देणे, गंडे, दोरे पाद्यपूजा इत्यादि अनेक मार्गांनी तपस्वी म्हणून समजले जाणारे व संन्याशी गबर होतात आणि जेथे अर्थ (धन मित्त) संग्रह केला जातो तेथे पंधरा अनर्थ आश्रयाला येतात असे- श्रीमद भागवतात म्हटले आहे. 'स्तेयं, हिंसा, अनृतं दंभः, कामः क्रोधः स्मयो मदः।। भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानिच।।आसक्ति द्यूतं मद्यंच।।' (भा.ग.११।२३।१८) म्हणूनच श्रीमदाचार्य म्हणतात- 'अर्थमनर्थ भाव्य नित्यम्' एकच उदा. सतार वाजवून भजन करणाऱ्या एका जटाधारी तपस्व्याने

पुण्यासारख्या शहरात खिसे कापण्यात पटाईत असलेली काही पोरे बाळगली होती. रात्री लोक भजनात रंगले म्हणजे ती पोरे खिसे कापून पैसे त्याला देत असत. ही दहा वर्षाच्या आतील (१९४८-५०) गोष्ट आहे. त्या तपस्व्याने खेडात एका रात्रीत तमाशात ३५।४० रूपये दौलत जादा! करण्यात खर्च केले. अशी आश्चर्ये कलीत पुष्कळ आहेत.

छंद.२ (१) हकलून कुलीन हि....गती- चांगल्या सच्छील कुळातील पतिनिष्ठ सती स्त्रियांना घरातून हाकलून देऊन हीन जातीच्या दुःशील दासींना रखेल्या म्हणून घरात बाळगल्या जात आहेत. या गोष्टी अशिक्षित व सुशिक्षित समाजात, ब्राह्मणात, पदवीधरात सुद्धा हल्लीही घडत आहेत. या डोळ्यांनी अशी उदाहरणे पाहिली आहेत व त्यांची नावे गावे सुद्धा माहीत आहेत. कोणी भांडी घासणाऱ्या, तर कोणी स्वयंपाकाच्या बाया, तर कोणी नर्सेस असे अनेक प्रकार यात घडत आहेत. (क) तजून गती- गति = कुल परंपरा, शास्त्र परंपरा, माणुसकी यांचा त्याग करतात. लोक लज्जाही सोडतात. पुढील दोन ओळीत वर्णिलेले अनुभव पुढारलेल्या समाजात शेकडा ६०।७० घरी तरि येत असतील. सुशिक्षित सुधारलेला समजला जाणाऱ्या समाजात ही संख्या जास्त प्रमाणात दिसते.

छंद.३ (१) नृप पाप परायण- नृप = राजे असा अर्थ आता घेता येत नाही. नृप = नरपाल हा भावार्थच आज घेणे जरूर आहे. राज्यसत्ता, अधिकारी वर्ग व पक्ष पुढारी हेच करीत आहेत. (क) धर्म नही- आता तर कायद्यानेच निधर्मी राज्य जाहीर केले आहे. लाचलुचपत हा एक अन्यायी दंडच आहे. निरपराध्यांना दंड केले जातातच

हिं.छं. ।धनवंत कुलीन मलीन अपी।द्विज चिन्ह जनेउ उघार तपी।।
।।नहिं मान पुरान न बेदहि जो।हरिसेवक संत सही कलि सो।।४।।
।कबि बृंद उदार दुनी न सुनी।गुन दूषक ब्रात न कोपि गुनी।।
।।कलि बारहिं बार दुकाल परै।बिनु अन्न दुखी सब लोग मरै।।५।।

म. ।धनवंत कुलीन मलीन अपी।द्विज चिन्ह हि जानवं नग्न तपी।।
।।नहि मानि पुराण न वेद हि जो।हरिसेवक संत खरा कलिं तो।।४।।

।कविवृंद उदार न ये श्रवणीं।गुणदूषक वृंद न कोणी गुणी।।
।।कलि वार अनेक दुकाळ पडे।विण अन्न दुखी जन मृत्यु घडे।।५।।

अर्थ- श्रीमंत लोक पापी (मलीन) असले तरि कुलीन मानले जाऊ लागले. ब्राह्मणाचे लक्षण म्हणजे जानवेच शिल्लक राहिले. नग्न वस्त्रहीन राहणे तपाचे लक्षण मानले जाऊ लागले. जो पुराण मानीत नाही, वेद मानीत नाही, तो कलियुगात खरा हरिसेवक (हरिभक्त) संत समजला जातो.।।४।। कवींचे थवेच्या थवे झाले. दाता (उदार) जगात ऐकू सुद्धा येत नाही. गुणांना दोष ठेवणारे पुष्कळ, पण गुणी कोणीच नाही. कलियुगात वारंवार दुष्काळ पडतो आणि अन्नावाचून दुःखी होऊन लोक मरण पावतात.।।५।।

टीका. छंद.४ (१) धनवंत कुलीन मलीन अपी- अगदी पापी असलेला हीन कुळातला, शीलहीन असलेला मनुष्य धनवान झाला की लगेच तो कुलीन, सुशील, गुणवान, समजला जातो. 'धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति' (सुभा.) कलियुगात पैसा हाच परमेश्वर मानला जातो त्याचा हा परिणाम होय. (क) 'द्विज चिन्ह हि जानवं...,' 'भटा तुझे मर्म काय कापसाचे जानवे' या म्हणीत येथील अर्थच भरला आहे. जानवे गळ्यात घालण्यापलीकडे ब्राह्मण सुद्धा ब्रह्मकर्म, वेदाध्ययन, तप इत्यादि काही करीत नाहीत. आता चालू कलियुगाचा प्रभाव या बाबतीत फार मोठा आहे. ब्राह्मण ही जानवे घालत नाहीत, मुंज होण्याचे सुद्धा बंद होत चालले. (ख) नग्न तपी नागडे, उघडे राहणे हे तपस्व्याचे लक्षण समजले जाते. वानप्रस्थाश्रमाचा लोप झाल्याने त्याचा उल्लेख न करता तापस, तपस्वी = तपी असे म्हटले.

छं.५ (१) कविवृंद- कलियुगात जीवन्मुक्त, अभेदवादी असे घरोघर तसेच कवि वाटेल तेवढे. (क) उदार = दाता, उदारो दातृमहतोः (अमरे) दाता दिसणे, भेटणे तर दूर राहिले पण ऐकू सुद्धा येत नाही. 'शतेषु जायते शूरः सहस्त्रेषुच पंडितः। वक्ता शतसहस्त्रेषु दाता भवति वा न वा' (सुभा.) यावरून समजावे की दाता म्हणजे वर्गण्या, फंड, दवाखाने, जीर्णोद्धार, सत्याग्रह, शाळा, कॉलेजे इत्यादिकांना पुष्कळ द्रव्य देणारा किंवा भिक्षेकऱ्यांना भिक्षा घालणारा नव्हे. याचकाने काहीही मागितले असता व ते जवळ असता जो

नाहीं म्हणत नाही तो दाता, तो उदार. दाता कर्ण होता. (ख) गुण दूषक- गुणांवर दोषारोप करणारे बहुतेक सगळेच. यांनाच निंदक म्हणतात. दुसरा अर्थ- वेदशास्त्रांनी ज्यांना सद्‌गुण म्हणून ठरवले त्यांना दोष समजणारे. (ग) 'न कोणि गुणी' दुसऱ्यांच्या गुणांची निंदा न करणारा व स्वतः गुणवान असा सापडणे फारच कठीण. कारण दुसऱ्यांच्या गुणांची निंदा करणे हा फार मोठा दोष आहे. हा असेल तेथे इतर सद्‌गुण असले तरी तो गुणी ठरत नाही. (घ) कलिं वार अनेक दुकाळ पडे- कलियुगात वारंवार दुष्काळ पडतो व अन्नावाचून लोक मरतात हे अनेक वेळा पुष्कळांनी पाहिले आहे. मात्र तशा वेळी सरकार ते कबूल करीत नाही. दुष्काळाने मेला असा शेरा जन्म मृत्यु पत्रकांत मिळणे जवळ जवळ अशक्यच. शिवाय दुष्काळात सुद्धा जे कोणी जगतात व जन्माला येतात ते मानवप्राणी मृतांपेक्षाही दुःखी, दीन, दुबळे, रोगी होतात.

हिं.दो. ।सुनु खगेस कलि कपट हठ दंभ द्वेष पाषंड।।
।।मान मोह मारादि मद व्यापि रहे ब्रह्मंड।।१०१रा.।।
।तामस धर्म करहिं नर जप तप व्रत मख दान।।
।।देव न बरषहिं धरनी बएँ न जामहिं धान।।१०१म.।।

म.दो. ।श्रुणु खगेश कलिं कपट हठ द्वेष दंभ पाखंड।।
।।मान मोह मारादि मद व्याप्त सदा ब्रह्मांड।।१०१रा.।।
।तामस धर्मा करति नर व्रत जप तप मख दान।।
।।देव न वर्षी धरणी उप्त न उगवे जाण।।१०१म.।।

अर्थ- खगेश! ऐक, कलियुगात कपट, हट्ट, द्वेष, दंभ, पाखंड, मान, मोह, काम (मार) क्रोध लोभ यांनी ब्रह्मांड सदा व्यापलेले होते.।।१०१रा.।। मनुष्य व्रत, जप, तप, यज्ञ, दान इत्यादि धर्म तामसी पद्धतीने करतात. देव (इंद्र) धरणीवर पाऊस पाडीत नाही व पेरलेले (धान्यादि) उगवत नाही हे लक्षात असू द्या.।।१०१म.।।

टीका. दो.रा.म. (१) पाखांड = पाखंड, वेद धर्माचे खंडण करणे मारादि = मार काम आदि = क्रोध व लोभ. 'मदनो मन्मथोमारः' (अमरे) कपटादि या सर्व शत्रूंनी कुटुंबात एकमेकांविषयीही प्रवेश केला आहे. याचे कारण (क)

'तामस धर्मा करिति नर.' तामस धर्म = तमोगुणी बुद्धीने केलेली धर्मकर्मे. 'अधर्मासि जी धर्म चि मानी शास्त्रार्थासहि विपरित। व्याप्त अविद्येने जी झाली तामस बुद्धी ती खचित' (सं.स. गीता १८।३२) तामसव्रत- एकादशीव्रत करून हॉटेलात चहा, दिवसा झोप रात्री पत्ते, सोंगट्या, सिनेमा, जुगार इत्यादि करणे व भजन, ध्यान नामसंकीर्तन इ. न करणे हे तामस व्रत ठरते. (ख) तामस जप = भूतप्रेत पिशाच्च यक्षिणि, योगिनी इत्यादि तमोगुणी देवतांच्या मंत्रांचा जप, विधिनिषेधांचे पालन न करता केलेला जप, किंवा दुसऱ्याचे अहित करण्याच्या हेतूने केलेला जप. (ग) तामस तप- दुराग्रहाने ,,,,,, निज देह, जीवही पीडवुनी।। किंवा शत्रूविनाशास्तव तप करिती 'तामस' म्हणती मुनी (सं.स. गीता. १७।१९). पंचाग्नि साधन, धुम्रपान, राडीबेडी ही तामस तपाचीच लक्षणे. स्वतःचे मांस रक्तादि हवन करणे हे सुद्धा तामस तपच. (घ) तामस यज्ञ = 'अन्नदान-दक्षिणा विहीनहि शास्त्रविधिवर्जित यजिती। श्रद्धाविरहित, असा यज्ञ जो त्याते बुध तामस म्हणती.' (ङ) तामसदान- कुदेशी, अवकाळीहि अपात्री जे काही देती दान। तिरस्कारयुत अपमानें वा म्हणती त्या तामस जाण (सं.स.गीता. १७।२२) सार हे की वेदधर्मशास्त्रांनी सांगितलेल्या विधिविरूद्ध जे केले जाते व जे निषिद्ध केले जाते ते कर्म, तो धर्म तामस होय. असे भ.गी.च सांगते. याचा परिणाम असा होतो की (च) देव न वर्षी धरणी सृष्टीची देवता योग्य वृष्टी करीत नाही व पेरलेले उगवत नाही.

तो.छं. ।अबला कच भूषन भूरि छूधा।धनहीन दुखी ममता बहुधा।।
।।सुख चाहहिं मूढ न धर्म रता।मति थोरि कठोरि न कोमलता।।१।।
।नर पीडित रोग न भोग कही।अभिमान बिरोध अकारनही।।
।।लघु जीवन संबतु पंच दसा।कलपांत न नास गुमानु असा।।२।।
।कलि काल बिहाल किए मनुजा।नहिं मानत कोउ अनुजा तनुजा।।
।।नहिं तोष बिचार न सीतलता।सब जाति कुजाति भए मगता।।३।।

म. ।अबला कचभूषण भूक महा।धनहीन दुखी ममता बहु हा।।
।।सुख वांछिति मूढ न धर्मरती।मति थोडि कठोर न कोमल ती।।१।।
।जन पीडित रोग, हि भोग नही।अभिमान विरोध अकारणही।।
।।लघु जीवन संवत पंच दहा।प्रलयी हि विनाश न दर्प महा।।२।।

।अति हाल सदा कलिने मनुजा।नहि मानि कुणी अनुजा तनुजा।।
।।नहि तोष विचार न शीतलता।सब जाति कुजातिंत याचकता।।३।।

अर्थ- स्त्रियांचे केश हेच भूषण, भूक फार (प्रत्येक विषयांत अतृप्त) व धनहीन असून ममता (विषयासक्ती) अत्यंत असल्याने सदा दुःखी व हाय हाय! त्या सुखाची इच्छा करतात, पण अशा मूढ असतात की धर्माची आवड मुळीच नाही, व अल्प बुद्धी असून ती कठोर, कोमल मुळीच नाही.।।१।। मनुष्य रोग पीडित असल्याने भोग सुद्धा भोगवत नाहीत, आणि खोट्या अभिमानाने निष्कारण विरोध मात्र करीत असतात. जीवित अगदी थोडे पाच दहा वर्षाचे पण घमेंड तर इतकी की जणू प्रलयाचे वेळी सुद्धा नाश नाही.।।२।। कलीने सदा माणसाचे हालहाल केले जातात (तरी सुद्धा) कोणी कन्या की बहीण हा विचार करीत नाहीत. संतोष नाही, विचार नाही, की शीतलता नाही सर्व जातींचे व कुजातींचे लोक भीक मागतात.।।३।।

टीका. छं.१ (१) अबला कचभूषण, 'सुवासिनी तो विना विभूषण' असे झाले व कच केश हेच स्त्रियांचे भूषण राहिले. पण या कलियुगात पुरूषांना सुद्धा केश हे फार मोठे भूषण वाटू लागले आहे! व 'विधवांचे शृंगार तु नूतन' असे असले तरि त्यांना सुद्धा केश हे मोठे भूषण वाटत आहे. (क) भूक महा-भूक = अन्नाची भूक इतकाच अर्थ नाही. भूक = हवरेपणा असा अर्थ येथे आहे. कपडेलत्ते, भांडीकुंडी, सहली, सिनेमा इ. प्रत्येक बाबतीत सदा हावरेपणा करतात. दारिद्र्य वाढत चालले, गरजा बेसुमार वाढल्या वाढविल्या गेल्या, त्यामुळे दुःखाची वृद्धि व सदा हाय हाय! ममता = विषयासक्ती (ख) 'सुख वांछिती मूढ न धर्मरती' सुखाची इच्छा तर फार वाढली. सुख धर्माचरणाने मिळते, पण ते तर नकोसे झालेले. न मागता सुख संपत्ती। सहज धर्मशीलासी जमती।। (१।२९४।१-७पहा). ज्याला सुखसंपत्ती पाहिजे असेल त्याने धर्मशील बनले पाहिजे. आधीच अल्पबुद्धि, त्यात कठोर आणि कोमलपणा-प्रेमळपणा नाही मग अशांना सुख कसे मिळेल?

छं.२ (१) जन रोग पीडित- लोक सदा रोगांनी पीडलेले, मग भोगांचे साधन असले तरी भोग भोगता येत नाहीत. भोग भोगण्यास उत्तम आरोग्य व

धन पाहिजे. पण दोन्हींचाही अभाव. असे असून अभिमान व निष्कारण वैर विरोध बुद्धि मात्र वाढत्या प्रमाणावर मग सुख कसे होणार! (क) लघुजीवन संवत पंचदहा- अद्याप सरासरी आयुष्य मर्यादा, पाच, दहा, किंवा पंध्रा वर्षांची झाली नाही,पण आता कुठे पाच हजार वर्षे कलींची झाली आहेत. कलियुग प्रमाण चार लक्ष बत्तीस हजार वर्षे.

छं.३ (१) 'अति हाल सदा कलिने मनुजा' दिवसेंदिवस मनुष्यांच्या हाल अपेष्टा वाढत आहेत. सर्वच बाजूंनी हाल आहेत. गृहसौख्य, कुटुंबसौख्य, दांपत्यप्रेम, आरोग्य राहण्याची जागा, अन्न, वस्त्र, इत्यादि सर्वच बाबतीत बहुजन समाज दुःखी आहे. जे फार धनवान आहेत ते सुद्धा अधिकाधिक दुःखी होत असलेलेच दिसतात. त्यांच्या मागचे भय वाढत आहे. खून, चोऱ्या. दरोडे, लुटालूट, दिवसाढवळ्या जबरीच्या चोऱ्या भामटेगिरी, लाचलुचपत इत्यादींची संख्या वाढत आहे. क्षयरोग, महारोग, दंतरोग, गर्भाशयाचे रोग, रक्तदाब, मधुमेह, अर्धांग, कॅन्सर (अर्बुद) आंत्रव्रण , ग्रहणी व्रण,रक्ताशयाचे रोग, इत्यादिंची वृद्धि व प्रसार झपाट्याने होत आहे. वेड लागलेल्यांची संख्या वाढत आहे. करांचा बोजा असह्य झाला आहे. लोकांच्या हालअपेष्टा कष्टांचे व चिंतेचे वर्णन किती केले तरि अपुरेच. एम्.ए. झालेल्यांना पट्टेवाल्याच्या नोकऱ्या मिळणे सुद्धा अशक्य झाले आहे! ही समाजाची दुर्दशा पाहून अंगावर काटा येतो! (क) 'सब जाति कुजातिंत याचकता' भीक मागण्याचा व्यवसाय सर्वच जातीत रूढ झाला आहे. भिक्षा मागण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांचा. 'ब्राह्मणाची दीक्षा। मागितली पाहिजे भिक्षा' पण एका पारशी समाजाशिवाय सर्व जातीत भिक्षेकरी आहेत. ब्राह्मणांना भिक्षा मागण्याची लाज वाटू लागली आहे. ब्राह्मणांना भिक्षेचा अधिकार आहे तो चैनी करण्यासाठी व आळशी आयतोबा बनण्यासाठी नाही. वेदशास्त्रादि विद्यांचे पठन पाठन निःस्पृहपणे, विनावेतन करता यावे व ब्रह्मतेज वाढावे एवढ्यासाठी आहे. गृहस्थ ब्राह्मणांना सुद्धा माधुकरी मागण्याचा अधिकार नाही. 'ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्वान्नस्वामिनौ उभौ' (श्रुति.) वेदाध्ययन करणारे ब्रह्मचारी किंवा तपस्वी ब्रह्मचारी ब्राह्मण व संन्यासी या दोघांनाच माधुकरी मागण्याचा अधिकार आहे, पण आज ब्राह्मणेतर जातीत सुद्धा माधुकरी मागणारे झाले आहेत.

हिं.छं. ।इरिषा परूषाच्छर लोलुपता।भरि पूरि रही समता बिगता।।

।।सब लोग बियोग बिसोक हए।बरनाश्रम धर्म अचार गए।।४।।
।दम दान दया नहिं जानपनी।जडता परवंचनताति घनी।।
।।तनु पोषक नारि नरा सगरे।परनिंदक जे जग मो बगरे।।५।।

म. *।इरषा परूषाक्षर लोलुपता।भरपूर वसे समता विगता।।*
।।सब लोक वियोग विशोक हत।वरणाश्रम धर्म अचार गत।।४।।
।दम दान दया नहिं जाणपणा।जडता परवंचनताति धना।।
।।तनुपोषक सर्वहि नारि नर।भरले परनिंदक विश्वभर।।५।।

अर्थ- ईर्षा, कठोर भाषण, अति लोभीपणा हे दोष भरपूर झाले आणि समता नष्ट झाली. सर्व लोक वियोगाने व विशोकाने मारले गेले आहेत. वर्णधर्म आणि आश्रम धर्म यांचे आचरण नाहीसे झाले.।।४।। इंद्रिय निग्रह, दान, दया आणि समजूतदारपणा कोणात नाहीत, मूर्खपणा आणि दुसऱ्यांची फसवणूक यांना ऊत आला. सर्व स्त्रीपुरूष शरीर पोषक झाले आणि परनिंदा करणारे जगभर झाले.।।५।।

टीका.छं.४ (१) इरषा = ईर्षा ईर्ष्या = दुसऱ्यांचा उत्कर्ष सहन न होणे. परूषाक्षर कठोर भाषण, हे क्रोधाचे बळ आहे. 'क्रोधा बल परूषाक्षरे' (३।३८म.) लोलुपता = लोभीपणा. (क) समता विगता- ही अन्तःकरणाची समता होय. प्रभू प्रतापे गता विषमता. (७।२०।८ व दो.टी.प.) रामराज्यात जे सर्व जगात होते ते कलियुगात नामशेष झाले. कलियुगाचा प्रताप आणि रामराज्यात रामप्रताप यांचे परिणाम अगदी विरूद्ध हे तुलना करून पाहणे सुखद होईल पण ते कार्य वाचकांवर सोपविणेच भाग आहे. (क) सब लोक वियोग विशोकहत 'बहु रोग कुयोगि हि लोक हत। भवदंघ्रि निरादर हा फळत' (७।१४।५ शिववचन). (ख) वरणाश्रम धर्म अचार गत. वरणाश्रम = वर्णाश्रम. अचार = आचार. 'वर्ण धर्म नहिं आश्रम चारी। श्रुतिविरोधरत सब नर नारी' (९८।१) असा उपक्रम केला व येथे उपसंहार केला आहे.

छं.५ (१) दम दान दया नहिं जाणपणा- कामक्रोधलोभ ईर्षा,द्वेष इत्यादिंनी सर्व जगाला व्यापल्याचे पूर्वी वर्णन केले आहे. त्याचाच परिणाम इंद्रियनिग्रह = दम, दान, दया व जाणपणा = समजूतदारपणा यांचा अभाव

येथे उपसंहारात दाखविला. या चांगल्या गोष्टी करण्यात माणसांच्या ठिकाणी जडता (मूर्खपणा) असते पण परवंचनता अति = दुसऱ्यांची फसवणूक करण्यात कुशल असतात. घना = घनदाट = भरपूर पुष्कळ (क) तनुपोषक.... परनिंदक विश्वभर. 'तनुपोषक निंदक अघखाणी। जीवत शवसम चौदा प्राणी' (६।३१।४). हे जिवंत मढ्यासारखे होत. (ख) सूचना- कलीच्या दुष्ट प्रभावाचे वर्णन येथपर्यंत केले. पूर्ण दुर्गुणी किंवा पूर्ण सद्गुणी असे जगात काही नाही. जेथे दोष असतात येथे काही अगदी थोडे का असेनात चांगले गुण असतातच. म्हणून आता कलियुगाची इतर युगांशी तुलना करून कलीचे चांगले वैशिष्ट्य कोणते ते दाखवितील.

हिं.दो. *।सुनु ब्यालारि काल कलि मल अवगुन आगार।।*
।।गुनउ बहुत कलिजुगकर बिनु प्रयास निस्तार।।१०२रा.।।
।कृत जुग त्रेताँ द्वापर पूजा मख अरु जोग।।
।।जो गति होइ सो कलि हरि नाम ते पावहि लोग।।१०२म.।।

म.दो. *।व्यालारी! श्रुणु काल कलि मल अवगुण आगार।।*
।।कलियुग गुणहि महान हा अनायास उद्धार।।१०२रा.।।
।सत्यीं त्रेतीं द्वापरीं पूजा मख नी योग।।
।।देती गति ती कलि हरि नामें पावति लोक।।१०२म.।।

अर्थ- हे सर्पशत्रू! ऐक, कलिकाल पापांचे व अवगुणांचे घर आहे, (परंतु) कलियुगाचा हा एक मोठा गुण आहे की श्रमावाचून उद्धार होतो.।।दो.१०२रा.।। सत्य (= कृत) युगात, त्रेता युगात व द्वापर युगात क्रमशः योग, यज्ञ व पूजा (व्रत) यांनी जी गति मिळते तीच कलियुगात हरिनामाने लोकांना मिळते.।।१०२म.।।

टीका. दो.रा. (१) कलि मल-अवगुण-आगार- असा येथे उपसंहार केला. पूर्वी 'कलियुग मलमूल' (९६म.) असा उपक्रम केला. (क) कलियुग गुणहि महान हा 'कलेर्दोषनिधेः राजन् असत्येकोहि महान गुणः। कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत' (प.पु.) हेच या दोह्यांत सांगितले आहे. पद्म पुराणात कीर्तनाचे सांगितले व येथे प्रथम नामाचे महत्त्व व साधन सांगणार असले तरि

पुढे हरिकथा (चौ.४) व राम गुणगान (चौ.५) सांगितले आहे. काही आयासांवाचून भवसागर तरता येतो.

दो.म. (१) सत्यी = सत्य (कृत) युगात योगाने मोक्ष मिळतो. त्रेता युगांत यज्ञयागांनी मिळतो व द्वापर युगात पूजाव्रतांनी मिळतो. ती गती = मोक्ष किंवा भक्ति, कलियुगात हरिनामाने मिळते. हरिनामगान करण्यात आयास नाहीत हे मागल्या दोह्यातील 'अनायास उद्धार' याने आधीच सांगून सुचविले की योग, मख व पूजा यात फार आयास करावे लागतात. योगादिकानी गति कशी मिळते ते आता सांगतात.

हिं. ।कृत जुग सब जोगी बिग्यानी ।करि हरि ध्यान तरहिं भव प्रानी।।१।।
।त्रेताँ बिबिध जग्य नर करहीं ।प्रभुही समर्पी कर्म भव तरहीं।।२।।
।द्वापर करि रघुपति पद पूजा ।नर भव तरहिं उपाय न दूजा।।३।।
।कलि युग योग न जग्य न ग्याना ।एक अधार राम गुन गाना।।४।।
।सब भरोस तजि जो भज रामहि ।प्रेम समेत गाव गुन ग्रामही।।६।।
।सोइ भव तर कछु संसय नाही ।नाम प्रताप प्रगट कलि माही।।७।।

म. ।कृतयुगिं सब योगी विज्ञानी ।ध्यात हरिस भव तरती प्राणी।।१।।
।त्रेतीं यज्ञ विविध नर करती ।प्रभुस कर्म अर्पुनी भव तरती।।२।।
।द्वापरिं करूनि रघुपती-पूजा ।नर भव तरति उपाय न दूजा।।३।।
।कलियुगिं केवळ हरिगुणगाथा ।भवठावा नर पावति गाता।।४।।
।योग यज्ञ कलियुगिं ना ज्ञानहिं ।एक अधार रामगुणगान हि।।५।।
।त्यजुनि भरंवसा सब जें राम हि ।भजति गाति गुणगण सप्रेम हि।।६।।
।तेंच तरति भव, संशय अल्प न ।कलियुगि नाम प्रताप गुप्त न।।७।।

अर्थ- कृत युगात सर्व लोक योगी व विज्ञानी होतात आणि हरिचे ध्यान करीत सर्व प्राणी भवसागर तरतात.।।१।। त्रेतायुगात मनुष्य अनेक प्रकारचे यज्ञ करतात आणि सर्व कर्मे प्रभूला समर्पण करून भवसागर तरतात.।।२।। द्वापर युगात श्रीरघुनाथाच्या चरणाची पूजा करून मनुष्य भवसिंधु तरतात, दुसरा (आधारभूत) उपाय नाही.।।३।। कलियुगात श्रीहरीच्या गुणकथांचे गान करून मनुष्य भवसागराचा ठाव पावतात.।।४।।

कलियुगात योग नाही की यज्ञ नाही की ज्ञानही (आधार नाही), श्रीरामाचे गुणगान करणे हाच एक आधार आहे.।।५।। सर्व भरवसा सोडून जो रामाला भजतो आणि प्रेमाने गुणगणांचे गान करतो तोच भवसागर तरतो यात मुळीच (जरासुद्धा) संशय नाही. नामाचा प्रताप कलियुगात गुप्त नाही. अगदी प्रगट आहे.।।६-७।।

टीका. चौ.१-४ (१) या चार चौपायांचे सार एका संस्कृत श्लोकात आहे. 'कृते यत् ध्यायतो विष्णुं। त्रेतायां यजतो मखैः।। द्वापरे परिचर्यायां कलौ केशव कीर्तनात्' 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां, द्वापरेऽर्चयम्।। यदाजोति तदाऽप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्' (वि.पु.) या अर्थाची अनेक वचने आहेत. प्रत्येक युगांतील कालजनित परिस्थितीप्रमाणे भवतरणोपायांच्या आधारात बदल होतो. कृत युगात योगाभ्यासाने विज्ञान प्राप्त करून श्रीहरीच्या ध्यानाने भक्ति प्राप्त होत असे. कृतयुगात हरिकथा, नाम ही साधने होती पण गौण होती. नारद, सनकादि व प्रल्हाद कृतयुगातच झाले. यानी नामाचे व हरिचरित्रगानाचे साधन भरपूर केले असे श्रीमद्भागवतादि पुराणे स्पष्ट दाखवितात. फक्त आधारभूत साधन व त्याच्या आश्रयाने केली जाणारी साधने. गौण साधने इतकाच भेद युग धर्मानुसार होता तो शास्त्रांनी स्पष्ट सांगितला आहे. इतर युगात नुसत्या योगाने व ध्यानाने भागणार नाही. त्या त्या युगांतील आधारभूत साधनाला प्राधान्य देऊन इतर युगांतील साधनांचा उपयोग केला की ज्ञान आणि भक्तिप्राप्त होतात. (क) प्रत्येक युगात योगी ज्ञानी भक्त झाले आहेत. कलि युगात सुद्धा योगी ज्ञानी विज्ञानी भक्त झाले, असतील व होतीलच. ज्ञानेश्वरापासून जनाबाई, तुकाराम, समर्थ हे सर्व योगी असल्याचा पुरावा त्यांच्या काव्यात आहे. या चौपायांत युगानुसार वैशिष्ट्य सांगितले आहे. पुढल्या दोह्यांतील चौपायात हे अधिक स्पष्ट केले आहे. वर्णाश्रम धर्माचे पालन करणे चारीयुगात आवश्यक आहेच. 'आधी कर्माचा प्रसंग। कर्म केले पाहिजे चांग। किंचित पडता न्यून । हरिस्मरण करावे।। (दा.बो.)' महाराष्ट्रातील ज्ञानेश्वचरादि तुकाराम समर्थापर्यंतच्या संतांचे हेच मत आहे. (ख) 'कलियुगि केवळ हरिगुणगाथा' गाथा = कथा,चरित्र. मागल्या दोह्यांत 'हरिनामे पावति लोक' असा प्रथम उल्लेख केला, येथे चरित्रगानाचा उल्लेख केला. पुढील चौपाईत गुणगानाचा व सातव्या चौपाईत पुन्हा नामाचा उल्लेख केला व

सुचविले की ही तिन्ही सारखीच आहेत पण त्यातही नामाचे महत्व विशेष आहे. संस्कृत श्लोकांतील 'केशवकीर्तनात्' याचा अर्थ कथा-चरित्र,कीर्तन, गुणकीर्तन व नामकीर्तन या रूपाने प्रगट केला. 'नाम संकीर्तन साधन पैं सोपे' (तुकोबा)

चौ.५-७ (१) एक अधार रामगुणगानहि- अधार = आधार. हा शब्द फार महत्वाचा आहे. 'साधन' म्हटले नाही. या आधारावर इतर साधने केली तरच कार्य साधेल. हा आधार नसेल तर बाकीच्या साधनांची किंमत शून्य. दोहावलीतील एकच दोहा येथील सिद्धान्ताचा अगदी स्पष्ट अर्थ सांगतो. 'राम नाम पूर्णांक तो शून्ये साधन आन।। जाता अंक न काहिं करि' दसपट सहांक जाण (दोहा.१०) रामनाम हा पूर्णांक '१' आहे व इतर साधने शून्ये आहेत. या अंकासहित जेवढी इतर साधने रूपी शून्ये असतील तितकी दसपट किंमत प्रत्येक शून्याने वाढेल पण आधारभूत '१' हा पूर्णांक गेला, नसला तर बाकीच्या सर्व शून्यांची किमत शून्य. हातात पोकळ भोपळा ०! सर्व साधनांचा आधार हरिकथा गुण नाम कीर्तन आहे. हा पूर्णांक असला की कर्म, वैराग्य, योग, ज्ञान, विज्ञान यांची किंमत वाढत जाईल. म्हणजेच शीघ्र सुफलता होईल. (क) 'त्यजुनि भरवसा' 'त्यजुनि भरंवसा आस हे जाणुनि कर भजन मम' (८७म.टी.प.) याबद्दल पुष्कळ वेळा लिहीले आहे. येथे अनन्यगतिकता सुचविली, आणि दीनता सुचविली. (ख) आता याच अर्थाची थोडी पुराण वचने पहाः- 'यदीच्छोसि परंज्ञानं ज्ञानात् यत् परमं पदं।। तदादरेण राजेंद्र कुरू गोविन्द कीर्तनम्।।' (ग.पु.) 'किं करिष्यसि सांख्येन् किं योगैर्नरनायक। मुक्ति राजेंद्र कुरू गोविन्दकीर्तन' (प.पु.) 'हरेर्नाम हरिर्नाम हरेर्नामैव केवलं। कलौ नास्त्यैव नास्त्यैव गतिरन्यथा' (प.पु.) 'कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति योमां स्मरति नित्यशः।। जलं मित्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम्' (नृ.पु.) (ग) असा डांगोरा श्रुतीपुराण व संत पिटीत आहेत. पण सोप्या साधनावर कलिमलग्रस्त माणसांचा विश्वास बसत नाही. ज्यांना परमार्थ म्हणजे कशाशी खातात हे माहीत नाही, अशांना 'सः अहम्' किंवा असाच महावाक्य मंत्र सांगतात व त्याचा जप करण्यास सांगतात आणि भोळ्या भाबड्या स्त्रिया आणि पुरूष सुद्धा जाळ्यात अडकतात, आणि मग 'ब्रह्मज्ञानच नारिनर वदति दुजी नहिं बात' (९९रा.) या दोह्यात सांगितल्याप्रमाणे घडते. 'महावाक्याचा जप नाही

बोलिला' (दा.बो.) 'शिष्यास न लाविती साधन। न करविती इंद्रियदमन। ऐसे गुरू अडक्याचे तीन। मिळाले तरि त्यजावे' (दा.बो.) 'हे तो गुरू पायतरू म्हणावे। अंधांसवे अंध तया गणावे' आता कलीचा आणखी एक चांगला प्रताप सांगतात.

हिं. *।कलि कर एक पुनीत प्रतापा।मानस पुन्य होहि नहिं पापा।।८।।*
दो. *।कलिजुग सम जुग आन नहिं जौं नर कर बिस्वास।।*
।।गाइ राम गुन गन बिमल भव तर बिनहिं प्रयास।।१०३रा.।।
।प्रगट चारि पद धर्म के कलिमहुँ एक प्रधान।।
।।जेन केन बिधि दीन्हें दान करइ कल्यान।।१०३म.।।

म. *।कलिचा एक पुनीत प्रताप हि।होई मानस पुण्य, पाप नहीं।।८।।*
दो. *।कलियुग सम युग आन ना जर नर युत विश्वास।।*
।।गाइ राम-गुण-गण विमल तरे भव न सायास।।१०३रा.।।
।प्रगट धर्मपद चार हा एकच कलीं प्रधान।।
।।येन केन विधि देतां दान करी कल्याण।।१०३म.।।

अर्थ- कलीचा हा एक पवित्र प्रताप आहे की मानसिक पुण्य होते,पण मानसिक पाप (घडले कधीतरी) लागत नाही.।।८।। कलियुगासारखे दुसरे युग नाही, (कारण) जर मनुष्य विश्वासाने रामचंद्रांचे विमल गुणगण (चरित्र) गाईल तर सायासा वाचून भव तरून जातो.।।दो.१०३रा.।। धर्माचे चार चरण (सत्य शौच दया दान) प्रसिद्ध आहेत, पण कलियुगात त्यातील एकच (दान) प्रधान (मुख्य) आहे. (कारण) कोणत्याही प्रकाराने दिलेले दान कल्याण करते (देश, काल, पात्र यांचा विचार आवश्यक नाही)।।दो.१०३म.।।

टीका. चौ.८ (१) कलीचा एक महा प्रताप सांगितला. पण पापक्षय झाल्याशिवाय हरिकथा-गुण-नामाची आवड उत्पन्न होणार नाही. सत्कर्माने पापक्षय करणे कठीण आहे, म्हणून पावन करणारा एक प्रताप सांगतात. (क) 'होई मानसपुण्य' मनाने सत्पात्र दान, तीर्थयात्रा, संतदर्शन इत्यादि पुण्ये केली तर त्यांचे फळ मिळते, म्हणजे पापांचा क्षय होत जातो. (ख) होई पाप नही-

मानसिक पाप घडले एखादेवेळी तरि त्याचे फळ भोगावे लागत नाही. याचा अर्थ असा नव्हे की मनाने मुद्दाम पापे करीत राहिल्यास त्याचा दुष्परिणाम होणार नाही. अनेक वेळा मनाने पाप केले की ते वाणीने व शरीराने होण्यास वेळ लागणार नाही. इतर युगांत हा प्रताप नाही, त्यात चुकून घडलेल्या मानसपापाचे फळ मिळते.

दो.रा. (१) कलियुगासारखे दुसरे युग नाही. थोड्या आयुष्यात कष्ट न करता भवसागर तरून जाता येतो हा कलीचा विशेष प्रताप इतर युगात नाही. गुरू शास्त्र वचनावर, भगवंतावर, व भगवंताच्या नामाच्या प्रभावावर दृढविश्वास ठेऊन जो कोणी विमल हरिकथा गुण नाम यांचे कीर्तन करीत राहील तो काही कष्ट न करता भवसागर तरून जातो, हे इतर युगांत शक्य नाही.

दो.म. (१) प्रगट चारपद धर्म- सत्य शौच दया दान हे धर्माचे चार पाद प्रसिद्ध आहे. 'धर्म चारि चरणीं जगिं राही।पूर्ण-' (७।२१।३) च्या टीकेत केलेला विस्तार पहावा. चारीपाद कृत युगात पूर्ण असतात, पण पुढे प्रत्येक युगात प्रत्येकाचा १।४ कमी होतो म्हणजे कलियुगात हे चार पाद अर्ध्या चतुर्थांशानेच असतात, पण त्यात दान कलियुगात मुख्य आहे. देशे कालेच पात्रेच दान द्यावयाचे नाही तर द्यावयाचे नाही असे कोणी ठरविल्यास,कलियुगात दान देण्याची संधि मिळणेच शक्य नाही. म्हणून कोणत्याही प्रकारे दान दिले तरि ते कल्याण करते. दानाने त्यागाची सवय होते व लोभ वाढत नाही. म्हणून नित्य काही तरी दान देण्याचा अभ्यास ठेवावा, व जास्तीत जास्त सत्पात्राला देण्याचा प्रयत्न करावा. पूर्ण सत्पात्र मिळणे शक्य नाही. ल.ठे. 'येन केन विधि देतां' या चरणांत एक मात्रा कमी ठेवून आश्चर्याचा भाव प्रगट केला आहे. केवढा हा कलीचा पावन प्रताप!

सूचना- युगधर्म प्रवर्तक कोण हे सांगून त्रिगुणांचे प्राबल्य कोणत्या युगात किती असते वगैरे सांगून कलींतील मनुष्यांना कृतयुगाचे धर्म कसे प्राप्त करून घेता येतील याचे सुंदर संयुक्तिक वर्णन आता करतात.

हिं. ।नित जुग धर्म होहि सब केरे।हृदयँ राम माया के प्रेरे।।१।।

।सुद्ध सत्व समता बिग्याना।कृत प्रभाव प्रसन्न मन जाना।।२।।
।सत्व बहुत रज कछु रति कर्मा।सब बिधि सुख त्रेता कर धर्मा।।३।।
।बहु रज स्वल्प सत्व कछु तामस।द्वापर धर्म हरष भय मानस।।४।।
।तामस बहुत रजोगुन थोरा।कलि प्रभाव बिरोध चहुँ ओरा।।५।।
।बुध जुग धर्म जानि मन माही।तजि अधर्म रति धर्म कराहीं।।६।।

म. *।होति हृदयिं युगधर्म जनांचे।प्रेरित मायेने रामाचे।।१।।*
।शुद्ध सत्व समता विज्ञान।कृतमहिमा प्रसन्न मन जाण।।२।।
।सत्व बहुत रज जरा कर्म रति।त्रेताधर्म सर्वपरि सुख अति।।३।।
।बहु रज सत्व अल्प ही तामस।द्वापर धर्म हर्ष भय मानस।।४।।
।राजस थोडा तामस भारी।कलि-महिमा विरोध दिशिंचारी।।५।।
।बुध निज मनिं युगधर्म जाणती।त्यजुनि अधर्म धर्मरति करती।।६।।

अर्थ- श्रीरामाच्या मायेच्या प्रेरणेने सर्व लोकांच्या हृदयांत युगधर्म उत्पन्न होत असतात.।।१।। शुद्ध सत्वगुण, समता, विज्ञान, आणि (सर्वदा) मन प्रसन्न राहणे हा कृत युगाचा धर्म आहे असे जाणावे.।।२।। सत्वगुण पुष्कळ व जरासा रजोगुण असणे, कर्माची आवड आणि सर्व प्रकारे सुखी असणे हा त्रेतायुगाचा धर्म आहे.।।३।। पुष्कळ रजोगुण, थोडा सत्व गुण व थोडा तमोगुण असणे आणि मानसिक हर्षभय वाटणे हा द्वापर युगाचा धर्म समजावा.।।४।। तमोगुण पुष्कळ थोडा रजोगुण आणि चहुंकडे विरोध हा कलीचा महिमा जाणावा.।।५।। शाहणे लोक आपल्या मनांतील युगधर्म जाणून अधर्माचा त्याग करतात आणि धर्मावर प्रीति करतात.।।६।।

टीका. चौ.१ (१) होति हृदयिं युगधर्म- धर्म = विशिष्ट गुण. प्रत्येक युगाचे किंवा काही युगांचे धर्म लोकांच्या हृदयांत केव्हा ना केव्हा तरी उत्पन्न होतात. श्रीरामचंद्रांच्या मायेच्या प्रेरणेने हे युगधर्म हृदयांत उत्पन्न होतात. त्यांचा त्याग करणे किंवा ते वाढविणे मनुष्याच्या हाती आहे. हे व्यक्ति ज्याचे त्याला करता येईल. कोणत्यावेळी कोणता धर्म किंवा अधर्म हृदयांत प्रबल आहे हे ज्याचे त्याला समजते. हे युगधर्म राममायेच्या प्रेरणेनेच होतात. याने ध्वनित केले की ज्याची माया आहे त्याची कृपा संपादन केली तर ती माया काही करू शकणार

नाही. 'स्मरता नित्य हरि मग ती माया काय करी?' आता चारी युगांचे धर्म व लक्षणे चार चौपायांत सांगतात.

चौ.२ (१) 'शुद्ध सत्व समता विज्ञान...जाण' 'विज्ञानाविण समता ये ना.' (७।९०।३) ही समता शुद्ध सत्वगुणाने प्राप्त होते. सत्व रज व तम यांच्या पलीकडील जो गुण तो शुद्ध सत्वगुण. 'सुखसंगेन बध्नाति ज्ञान संगेन चा नघ' (भ.गी. १४।६) हे सत्वगुणाचे दोष ज्यात नाहीत तो शुद्ध सत्वगुण. 'तृणसम सिद्धि त्रिगुणां त्यागी' (३।१५।८) असे परम वैराग्य शुद्ध सत्व गुणानेच प्राप्त होते. शुद्ध सत्व समता विज्ञान प्राप्त होऊन मन सदा सर्वदा प्रसन्न राहू लागले म्हणजे ज्याचे त्याने समजावे की आपण कृतयुगात आहोत. ज्याला दुःख रहित स्वान्तःसुख पाहिजे असेल त्याने सतत हृदयाने कृतयुगात राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. इतर युगांची लक्षणे हृदयांत दिसल्यास ती काढून टाकली पाहिजेत. (क) खालच्या खालच्या युगात हीनता वाढत जाते हे पुढील वर्णनावरून कळते.

कृतयुग = शुद्धसत्व = सदा प्रसन्नता.

त्रेतायुग = सत्व बहुत + थोडा रजोगुण, कर्मरति, सर्व प्रकारचे सुख.

द्वापरयुग = बहुरज, + थोडा सत्वगुण व थोडा तमोगुण, हर्षभयमानस.

कलियुग = बहुतम + थोडा रजोगुण (सत्वगुण नाही). सर्वत्र विरोध.

याप्रमाणे सत्वगुणाची घसरगुंडी व रजतमोगुणांची वृद्धि क्रमशः आहे. सत्वगुण ज्या प्रमाणात असेल त्या प्रमाणात ज्ञान व सुख असू शकते. 'सत्वात् संजायते ज्ञानं' जिथे तमोगुणांचा प्रवेश हृदयांत होत नाही तेथे सत्वगुण प्रधान असेल तर दुःख मनात सुद्धा नसते व सर्व प्रकारचे सुख असते. हे त्रेतायुगात सहज घडते. रामराज्य त्रेतायुगात होते पण रामराज्यात 'त्रेती झाली कृत युग करणी' आपल्या हृदयांत राम येऊन राहिले म्हणजे तेथे रामराज्य होईल व देह कलियुगात असला तरि हृदयांत कृत युग अवतरेल. कृत व त्रेता या युगात तमोगुण हृदयांत कार्य करीत नाही. (मनुष्यांच्या)

चौ.३ (१) सत्व बहुत रज जरा- त्रेतायुगात सत्वगुणाचे प्राबल्य व रजोगुण थोडा असल्याने ज्ञान व सुख सर्वांना मिळते. रजोगुण थोडासा असल्याने कृत युगात फारच कमी असलेली कर्मरति उत्पन्न होते. 'रजःकर्मणि' (भ.गी.) पण ते सत्व गुण प्रधान असल्याने व हरीला समर्पण केले जात असल्याने दुःखदायक व बंधक होत नाही. सर्व प्रकारचे ऐहिक सुख व पारमार्थिक सुख मिळते.

चौ.४ (१) द्वापर युगात रजोगुण प्रधान असल्याने कर्माची प्रवृत्ती फार, पण रजोगुण कधी सत्वगुण मिश्रित तर कधी तमोगुणयुक्त असल्याने कधी सुख कधी दुःख कधी हर्ष कधी शोक अशा द्वंद्वांचे प्राबल्य वाढलेले असावयाचे. 'प्रमाद, मोहौतमसः भवतोऽज्ञानमेवच. प्रमाद, मोह, अज्ञान हे तमोगुणांचे कार्य होय. रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा संगसमुद्‌भवम्' विषयासक्ति, तृष्णा यांची उत्पत्ती हे रजोगुणाचे कार्य व्हावयाचेच. ज्याच्या हृदयांत रजोगुणाचे प्राबल्य असेल व तमोगुण असेल त्याने त्यांचा त्याग करून प्रथम त्रेतायुगाचे धर्म आपल्या हृदयांत आणले पाहिजेत.

चौ.५ (१) तामस भारी राजस थोडा व सत्व गुणाचा अभाव हे कलिधर्माचे लक्षण असल्याने अज्ञान, प्रमाद, मोह, आळस, यांचेच साम्राज्य असावयाचे. रजोगुण येथे तमोगुण प्रधान असल्याने स्वार्थासाठी किंवा स्वार्थावाचूनही वैर विरोध मत्सरादिकांचे प्राबल्य असणारच. यामुळे कमीत कमी कष्ट, काम करून जास्तीत जास्त पैसे मिळविण्याकडेच आज बहुजन समाजाची प्रवृत्ती दिसते. परंतु कलियुगात सुद्धा संतभक्त होऊन गेले, हल्ली थोडेतरी असणारच व पुढेही असतीलच. जे साधु झाले ते कसे झाले हे पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ.६ (१) बुध = शहाणे, मनुष्य जन्माचे सार्थक कशात आहे हे ज्यांना वेदपुराणांनुसार माहीत आहे व ते ध्येय साधण्याचा विधियुक्त प्रयत्न करण्यास जे कटिबद्ध झाले आहेत ते असा बुध शब्दाचा अर्थ घेणे जरूर आहे. बुध = संत, ज्ञानीभक्त हा अर्थ येथे नाही, कारण ज्ञानीभक्तांत शुद्धसत्व समताविज्ञान व सदा प्रसन्नता हे कृतयुग धर्म असतातच, व अधर्म नसतोच. जे स्वहित तत्पर बुध असतात ते कलि व द्वापर युगधर्मातील जे अधर्म आपल्या हृदयांत असतील त्यांचा हळुहळु प्रयत्नाने त्याग करतात, व त्रेताचे धर्म हृदयांत बाणविण्याचा

प्रयत्न प्रथम करतात. हा प्रयत्न कोणाला साधेल हे पूर्वी (चौ.१) सुचविलेले आता दृष्टान्तासह सांगतात.

हिं. *।काल धर्म नहिं ब्यापहिं ताही।रघुपति चरन प्रीति अति जाही।।७।।*
।नटकृत बिकट कपट खगराया।नट सेवकही न ब्यापइ माया।।८।।

दो. *।हरि माया कृत दोष गुन बिनु हरिभजन न जाहिं।।*
।।भजिअ राम तजि काम सब अस बिचारि मन माहिं।।१०४रा.।।

म. *।कालधर्म ना बाधिती त्यासी।रघुपतीपदीं प्रीति अति ज्यासी।।७।।*
।नटकृत विकट कपट खगराया!।नट सेवका न लागे माया।।८।।

दो. *।हरिमाया-कृत दोष गुण विण हरिभजन न जात।।*
।।राम भजा कामा त्यजुनी हे चिंतुनी मनात।।१०४रा.।।

अर्थ- ज्याचे रघुपतीचरणी अति प्रेम आहे त्याला युग (काल) धर्म बाधा करू शकत नाहीत.।।७।। हे खगराया! जादुगाराचे कपट (इन्द्रजाल) पाहणाराना (विकट) भयानक असते वाटते पण जादुगाराच्या सेवकाला त्याची माया (= कपट) बाधत नाही.।।८।। श्रीहरीच्या मायेने निर्माण केलेले दोष आणि गुण हरिभजनावाचून जात नाहीत, याचा मनात विचार करून सर्व कामनांचा त्याग करून श्रीरामाचे भजन करावे.।।दो.१०४रा.।।

टाका. चौ.७-८ (१) 'कालधर्म ना बाधिति त्यासी.... ज्यासी' कालधर्म = युगधर्म हरिमायेच्या प्रेरणेने होत असतात. (चौ.१ पहा) 'सानुकूल भक्तिस रघुराया। म्हणून घाबरे तिज अति माया।। निरूपम निरूपाधिक हरिभक्ति। सदा अबाधित हृदिं करि वस्ती।। तया बघून माया संकुचते। प्रभुता कार्य न निज करू शकते' (७।११६।५-७) अविद्या माया भक्तीला पाहून घाबरते व विद्यामाया प्रभूच्या प्रेरणेशिवाय कार्य करू शकत नाही. ज्याच्या ठिकाणी रघुपतीपदीं अतिप्रिति = रघुपति भक्ति असते त्याच्यावर प्रभु प्रसन्न असतात म्हणून ते मायेला प्रेरणा देत नाहीत. युग धर्मांना जन्म देणारी मायाच दूर राहिल्यामुळे हरिभक्तीला युगधर्म बाधत नाहीत. कौसल्येला विश्वरूपात हेच दिसले. 'माया विविधा प्रबल पाहिली। सभय जुळुनी कर (-रामचंद्रास) उभी राहिली।। पाहि जीव नाचवि ती ज्याला। दिसे भक्ति सोडी जी त्याला।।'

(१।२०२।३-४ टी.प.). भक्ती नसती तर कलियुगात हृदयांत कृतयुग आणणे शक्य नसते आता दृष्टान्त देतात.

(२) 'नटकृत विकट कपट' कपट = नटाची माया. विकट = भयंकर, क्रुर, प्रचंड आणि विशाल. हे सर्व अर्थ जादुगाराच्या मायेला. इंद्रजालाला प्रसंगानुसार लागतात व हरिमायेला सुद्धा ही सर्व विशेषणे लागू आहेत. जादुगाराने आपल्या मायेने निर्माण केलेले दृश्य पदार्थ कधी भयानक असतात, तर कधी क्रूर (वाघासारखे) असतात,तर कधी आश्चर्य चकित करण्यासारखे विशाल असतात. त्या नटाच्या मायेने सर्व प्रेक्षक मोहित होतात, त्यांच्या ठिकाणी विविध विकार (हर्ष, भय, आश्चर्यादि) उत्पन्न होतात हे मात्र खरे. तसा प्रभु हा विश्वसूत्रचालक नट आहे, हरिमाया ही नटी आहे. 'जी माया नाचवि जगताला।.... नाचे नटिसम सहित समाजा' (७।७२।१-२पहा) तिचे कार्य पाहून ज्ञानी मुनी सुद्धा भुलतात (७।७३म.पहा). त्या जादुगाराची नटाची माया त्याच्या सेवकाला दिसतच नाही. वादीचा केलेला भयानक भुजंग त्या सेवकाला न दिसता वादीच दिसते तसेच हरिसेवकाचे आहे.

दो.रा. (१) हरिमायाकृत दोष गुण... न जात- येथे गुण म्हणजे युगधर्म प्रवर्तक सत्व रज तम हे त्रिगुण व दोष = त्या त्रिगुणांपासून उत्पन्न होणारे विकार, अवगुण. 'मायाकृत गुणदोष अनेकहि। मोह मनोज आदि अविवेकहि।। व्यापुनि अवघ्या जगा राहती। त्या गिरीसन्निध कधी न फिरकती' (७।५७।२०३टी.प.) हे जसे घडले तसेच ज्यांची हरिपदीं अति प्रीति असते त्यांच्या बाबतीत घडते. त्यांच्या हृदयाच्या जवळ हरिमायाकृत गुणदोष जाऊच शकत नाहीत. पण हरिभजनाशिवाय = हरिभक्तीशिवाय मात्र हे कधी साधणार नाही. हेच पुढे भक्तिमणि प्रकरणात सांगितले आहे. १२०।२-१० पहा. तेथे शेवटी सांगितले की 'चतुर शिरोमणी तेच कि जगती। मण्यालागि जे सुयत्न करती' भक्तिमण्यासाठी जो उत्तम प्रयत्न करतो तो चतुरशिरोमणी. हेच भुशुंडीने गरूडास सांगितले. युगधर्माच्या प्रतिकूल सत्तेतून सुटण्यास 'भजा राम कामां त्यजुनि' मात्र सर्व कामनांचा त्याग केल्याशिवाय प्रभूची माया दाद देणार नाही. कामना हे एक मायेचेच रूप असल्याने साधक स्वतःच मायेला हृदयांत बाळगू लागला तर ती तरी काय करणार! हरिशरणागति व कामनारहित

होऊन हरिभजन करणे हाच एक तरणोपाय आहे.

कलिप्रभाव (कलिधर्म) वर्णन समाप्त.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय ११वा समाप्त.

अध्याय बारावा.

आता भुशुंडी त्या एका कलियुगातील आपले शूद्र जन्मातील चरित्र पुढे सांगतो.

हिं.दो. *।तेहिं कलिकाल बरष बहु बसेउँ अवध बिहगेस।।*
।।परेउ दुकाल बिपति बस तब मैं गयउँ बिदेस।।१०४म.।।
हिं. *।गयउँ उजेनी सुनु उरगारी।दीन मलीन दरिद्र दुखारी।।१।।*
।गएँ काल कछु संपति पाई।तहँ पुनि करउँ संभु सेवकाई।।२।।

म.दो. *।त्या कलिकालीं वर्ष बहु कोसलिं राहु खगेश।।*
।।पडे दुष्काळ, विपत्तीवश केले गमन विदेश।।१०४म.।।
म. *।श्रुणु खगेश गत उज्जयिनी प्रति।म्लान दरिद्रि दीन दुःखि अति।।१।।*
।जात काळ काही संपत्ती। मिळे लागलो करू शिवभक्ती।।२।।

अर्थ- अहो पक्षिराज! त्या कलिकाळात मी पुष्कळ वर्षे अयोध्येत राहिलो, पण एकदा येथे पडला दुष्काळ तेव्हा विपत्तीने ग्रस्त होऊन मी परदेश-गमन केले.।।दो.१०४म.।। हे खगेश ऐक, मी अति उदास (म्लान) अति दरिद्रि, अति दीन, व अति दुःखी होऊन उज्जयिनीला गेलो.।।१।। काही काळ गेल्यावर काही संपत्ती मिळाली तेव्हा (पुन्हा) शिवभक्ती करू लागलो.।।२।।

टीका. दो.म. (१) शूद्रजन्मकथासूत्र १७।४ मध्ये सुटले होते. अयोध्येत शूद्र जन्म, शिवभक्ति, अभिमानी, अन्यदेवनिंदक, धनमदमत्त, वाचाळ, उग्रबुद्धि फार दंभी असा असल्याचे (९७।१-३) पूर्वी सांगितले आहे, त्यापुढील कथा आता सांगू लागला आहे. (क) दुकाळ = दुष्काळ, दुर्भिक्ष. विपत्ति वश = दुष्काळाने निर्माण केलेल्या संकटांनी ग्रासला गेलो. जवळचा पैसा संपला, धान्य संपले, भिक्षा मिळणेही अशक्य झाले, तेव्हा अयोध्या सोडून जाणे भाग पडले. केले गमन विदेश = विदेशगमन केले. जेथे पोटाला अन्न मिळू शकेल! असा दुसरा देश सोधीत सोधीत चाललो.

चौ.१-२ (१) गत उज्जयिनी प्रति- भटकत भटकत माळव्यात

उज्जयिनीला गेलो. माळवा देश फार सुपीक आहे व सहसा दुष्काळ पडत नाही. उज्जयिनीला अवन्ती असे दुसरे नाव आहे. अवन्तिका असेही म्हणतात. सप्त मोक्षपुरीपैंकी ही साहवी होय. ही फार पुरातन पुरी क्षिप्रा नदीच्या काठी आहे. इंदूर पासून जवळ आहे. द्वादश ज्योतिर्लिंगापैकी महाकाळेश्वर उज्जयिनीत आहे. भगवान कृष्ण व सुदामा ज्या सांदीपनी गुरूजवळ राहिले होते त्यांच्या आश्रमाचे स्थान जवळच आहे. येथील महाकालेश्वरास अद्यापही चिताभस्म रोज लावले जाते. ते एका स्वतंत्र खोलीत साठवून ठेवलेले असते. सिंहस्थात येथे मोठा कुंभमेळा भरतो. ऐतिहासिक व पौराणिक स्थळे आज़ुबाजूला पुष्कळ आहेत. (क) म्लान- चिंतेने व दु-खाने उदासमुख, निस्तेज झालेला, दरिद्रि- पूर्वी धनमदमत्त, परम वाचाळ, उग्रादी होता. पण 'लक्ष्मीमदमदांधांना दारिद्र्यं परमौषधं' मिळाल्याबरोबर अति दीन झाला पण ही दीनता पुन्हा धन मिळाल्यावर टिकली तर उपयोग! दारिद्र्यात सगळेच दीन, लीन होतात.

(२) जात काळ काही संपत्ती मिळे- काही काळ तेथे राहिल्यावर थोडी संपत्ती जवळ जमली. 'क्षुद्र नद्या भरूनी फोफावति। अल्पधने खल जैसे माजति' (४।१४।५) हा पुन्हा उन्मत्त होणार हे सुचविले कारण तो स्वभावाने खल होता, हे पूर्वी दाखविले आहे. (क) संपत्ती मिळाल्यावर शिवभक्ती करू लागला. सुचविले की दारिद्र्य आल्यावर शिवभक्ती करीत नव्हता, म्हणजे हे उलटेच घडले कारण 'दुखमे सुमिरन सब करै' पूर्वी संपत्ती होती तेव्हा 'उरी दंभ बिशाल हि' होतेच. तेच पुन्हा संपत्ती मिळताच सुरू केले दांभिक शिवभक्त बनला. अन्यदेवनिंदक होता. तो स्वभाव आता दिसेलच. सुचविले की धनिक लोक जी उपासना करतात ते बहुधा दंभ असते. लोकांत जास्त प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून करतात.

हिं. *।बिप्र एक बैदिक सिव पूजा।करइ सदा तेहि काजु न दूजा।।३।।*
।परम साधु परमारथ बिंदक।संभु उपासक नहिं हरिनिंदक।।४।।
।तेहि सेवउँ मैं कपट समेता।द्विज दयाल अति नीति निकेता।।५।।
।बाहिज नम्र देखि मोहि साई।बिप्र पढाव पुत्र की नाई।।६।।

म. *।विप्र एक वैदिक शिव-पूजा।करी सदा उद्योग न दूजा।।३।।*

।परम साधु परमार्थ विंदक।शंभु उपासक नहि हरिनिंदक।।४।।
।मी त्या सेवी कपट समेत।द्विज दयालु अति नीति निकेत।।५।।
।स्वामि! बाह्य नम्रता बघुन मम।विप्र पढवि मजला पुत्रासम।।६।।

अर्थ- तेथे होता एक वैदिक ब्राह्मण, तो वेदविधि युक्त शिवपूजा (शिवभक्ति) सदा करीत असे. त्याला दुसरा उद्योगच नव्हता.।।३।। तो परम साधु व परमार्थ जाणणारा (विंदक = ज्ञाता) होता, तो शिवाचा उपासक होता, पण श्रीहरीची निंदा करणारा नव्हता.।।४।। मी त्याची कपटाने सेवा करू लागलो, (पण तो भोळा!) तो ब्राह्मण फार दयाळू आणि नीतीचे माहेरघरच होता.।।५।। अहो स्वामी! माझी दिखाऊ (बाह्य) नम्रता पाहून तो ब्राह्मण मला पुत्रासारखा मानून शिकवू (पढवू) लागला.।।६।।

टीका. चौ.३-४ (१) 'विप्र एक वैदिक शिव पूजा' वैदिक = उत्तम वेदाध्ययन केलेला. कलियुगातला असून 'श्रुतिधारी' होता. 'विप्र निरक्षर लोलुप कामी' असा नव्हता. कलियुगात राहून त्याच्या हृदयांत कृतयुग नांदत होते ते असे थोडेथोडे दाखविले जात आहे. वैदिक शिवपूजा = वेदविधियुक्त शिवपूजा करीत असे. 'तोच मार्ग जो ज्याला रूचतो' (९८।३) हा कलिमल त्याच्यात शिरला नव्हता. येथील 'शिवपूजा करणारा' याचा अर्थ शंभु-उपासक असा स्पष्ट केलाच आहे. शिवपूजा = शंकराची उपासना, शिवभक्ति. सर्व दिवसभर पूजाच करीत बसण्याचा विधि नाही. (क) उद्योग न दूजा- सर्व काळ शिवभक्तीतच जात असे. असे अनुमानाने ठरते. अन्नवस्त्रासाठी काही व्यवसाय करीत नसे. अयाचित वृत्तीने राहणारा असावा. असे अनुमान ठरते. अयाचित वृत्ती हा ब्राह्मणाला उदर निर्वाहाचा सर्वात श्रेष्ठ मार्ग सांगितला आहे. 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' या भगवद्वचनावर ज्यांचा पूर्ण विश्वास असतो त्यास कराल कठिण कलिकालात सुद्धा उपाशी राहावे लागत नाही. (ख) परमसाधु = सर्व संतलक्षणांनी संपन्न. परमार्थ विंदक, परमार्थ = ब्रह्म, विंदक = ज्ञाता, ब्रह्मज्ञानी होता. (ग) शिवभक्त होता पण त्या शूद्रासारखा 'आन देव-निंदक' नव्हता.

चौ.५-६ (१) मी त्या सेवी कपट समेत- विप्रसेवा हे भगवंताची कृपा संपादन करण्याचे पराधीन नसलेले सहज सुलभ असे साधन आहे. पण

कलियुगात हे शूद्राने करणे घोर विष खाण्यासारखे आहे. असे असता एखादा धनवान शूद्र अशा साधु विप्राची सेवा करू लागला म्हणजे सज्जन लोक समाजात त्याची प्रशंसा करू लागतात व खरा परमार्थी, निरभिमानी अशी प्रसिद्धि होते. अशी प्रशंसा व प्रसिद्धि व्हावी हा हेतु मनात गुप्त ठेऊन त्या ब्राह्मणाबद्दल प्रेम, आदर, नसताही त्याची सेवा करू लागला, असे म्हणून तो सांगतो की कपटाने सेवा करू लागलो. (क) तो ब्राह्मण मात्र खराच दयाशील व अति नीतिसंपन्न होता. दंभ, द्वेष, कपट, मत्सर इ. अनीति तो कधी करीत नसे. अधर्माने वागत नसे आणि तो अगदी सरळ बुद्धीचा होता. सर्व जन आपल्यासारखेच सरळ वागणारे आहेत असे त्याला वाटत असे, त्यामुळे या शूद्राचा कपटाचा दंभाचा व खलस्वभावाचा सुगावा त्याला मुळीच लागला नाही, व हा खराच शिव प्रेमी, नम्र, निरहंकारी आहे असे वाटून त्याच्यावर पुत्रासारखे प्रेम करू लागला. आणखी एक फार मोठा उपकार केला त्याविषयी आता भुशुंडी सांगतो. जो शूद्र होता तोच हा काकभुशुंडी हे विसरू नये.

हिं. ।संभु मंत्र मोहि द्विजवर दीन्हा।सुभ उपदेस बिबिध बिधि कीन्हा।।७।।
।जपउँ मंत्र सिव मंदिर जाई।हृदयँ दंभ अहमिति अधिकाई।।८।।
हिं.दो. ।मैं खल मल संकुल मति नीच जाति बस मोह।।
।।हरिजन द्विज देखे जरउँ करउँ बिष्नु कर द्रोह।।१०५रा.।।
सो. ।गुर नित मोहि प्रबोध दुखित देखि आचरन मम।।
।।मोहि उपजइ अति क्रोध दंभिहि नीति कि भावइ।।१०५म.।।

म. ।शंभुमंत्र मज देती द्विजवर।करिती विविध उपदेशांहे सुंदर।।७।।
।जपू मंत्र शिव मंदिरी जाउनि।हृदयिं दंभ अहं अति वाढुनि।।८।।
दो. ।मी खल मल संकुल मति नीच जाति वश मोह।।
।।द्विज हरिजन बघुनि जळे करीं विष्णुचा द्रोह।।१०५रा.।।
सो. ।गुरू मज करती बोध दुःखि बघुनि आचरण मम।।
।।मज अति उपजे क्रोध रूचे दांभिका नीति कशि।।१०५म.।।

अर्थ- त्या द्विजश्रेष्ठाने मला शिवमंत्र दिला (मंत्रोपदेश केला) आणि सुंदर विविध उपदेश केला.।।७।। मी शिवमंदिरात जाऊन (तेथे बसून) मंत्राचा जप करीत असे, परंतु मनात दंभ आणि अहंकार फार बळावला.।।८।।

मी (स्वभावानेच) दुष्ट, त्यात नीच जातीचा व माझी बुद्धि पापांनी भरलेली, त्यामुळे मी मोहवश होऊन विष्णुभक्त व ब्राह्मण दृष्टीस पडताच जळत असे आणि विष्णुचा द्रोह करीत असे.।।१०५रा.।। माझे आचरण पाहून गुरूजींना दुःख होई व ते मला उपदेश करीत असत, परंतु (तो ऐकून) मला फार क्रोध येत असे, कारण की दांभिकाला नीति कशी आवडणार?।।१०५म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) शंभुमंत्र मज देती- कलियुगात अशा धर्मशील, दयाशील, नीतीमान, निःस्पृह ब्रह्मनिष्ठ शिवभक्ताकडून शिवमंत्राची दीक्षा मिळणे याच्यासारखे परम भाग्याचे लक्षण दुसरे नाही. त्या विप्राला या शूद्राचे दंभकपट व खल स्वभाव यांचा नुसता गंध मिळाला असता तर त्याने याला मंत्र दिला नसता. 'हरिति शिष्यधन' असा गुरू तो विप्र नव्हता. पण 'भेटति संत विशुद्ध तयाला। रामकृपे अवलोकिति ज्याला' (६।९।७) विशुद्ध संत होता. त्या शूद्राने जो अयोध्यानिवास केला पुष्कळ काळ त्याचे सुफळ म्हणून त्याला असले परम अधिकारी गुरू भेटले. (क) उपदेशहि सुंदर शिवाच्या उपासकाने कसे वागावे ते सांगून सर्व जग शिवस्वरूप पाहावे, परनिंदा व परदोषदर्शन, चर्चा हा घोर अपराध आहे वगैरे सांगितले असेल आणि 'अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रिय निग्रहः' एव सामासिको धर्मो वर्णानां मनुरब्रवीत म्हणून मनुष्य मात्राने या पाच गोष्टींचे आचरण केले तरच वर्णाश्रम धर्माच्या आचारांच्या पालनाने चित्तशुद्धि होऊन शिवकृपेने ज्ञान व भगवद्भक्ति यांचा लाभ होईल, होतो. वगैरे उपदेश केला. (ख) शिवमंदिरात बसून तेथे शिवमंत्राचा जप करू लागला. हेतु इतकाच की शिवभक्त म्हणून प्रसिद्धि व्हावी व प्रतिष्ठा वाढावी. मी शिवभक्त, माझ्यासारखा भक्त नाही हा अहंकार बळावला व अंतःकरणात भक्तिप्रेमाचा ओलावा मुळीच नसता भक्तीचे ढोंग मात्र अधिकाधिक करू लागला. ही गोष्ट आता गुरूजींच्या ध्यानात आली.

दो.रा. (१) मंत्रोपदेश मिळेपर्यंत तो शुद्र आपले मलिन हृदय व खलता याना यशस्वीपणे लपवू शकला. परंतु मंत्र मिळाला आता गुरूशी कर्तव्य काय मी आता मुक्त झालो, आता कोण गुरू आणि कोण शिष्य? असे वाटू लागले आणि त्याचा कलीने मोहित केलेल्या शूद्राचा स्वभाव गुरूजींच्या दृष्टोत्पत्तीस

येऊ लागला. (क) ब्राह्मण दिसला की याच्या अंगाची लाहीलाही झालीच. हरिजन = विष्णु भक्त, रामभक्त, हरिभक्त, त्यांचाही अत्यंत द्वेष करू लागला. फार काय विष्णु, राम यांचा सुद्धा द्रोह करू लागला. कारण तसे केल्याशिवाय हा कट्टर शिवभक्त हे लोकांना कळणार कसे? उग्र बुद्धि मूळची होतीच. कोणाचाही द्वेष, द्रोह न करणे हे तर भक्तीचे पहिले लक्षण आहे. गुरू ब्राह्मणच असल्याने त्यांचाही तो मनात द्रोह करू लागलाच.

दो.म. (१) त्याचे ते आत्मघातकी वर्तन पाहून त्या गुरूजींना दुःख होऊ लागले की हा आपल्या मूर्खपणाने नर्कात जाण्याच्या पंथास लागला आहे, म्हणून ते वात्सल्याने त्याचे अकल्याण होऊ नये म्हणून त्याची कानउघाडणी प्रेमाने करू लागले, पण 'पयःपानं भुजंगाना केवलं विषवर्धनं' या न्यायाने तो उपदेश मानणे दूरच राहिले, पण त्याला गुरूचाच राग येऊ लागला कारण तो पडला अस्सल दांभिक, त्याला नीति कशी आवडणार? फार काय अशा शिष्याला त्याच्या मनाविरूद्ध नीतीचा उपदेश करणारा गुरू हाडवैरी वाटू लागतो. व त्या गुरूला ठार मारण्यासाठी ब्राह्मण शिष्य सुद्धा जारणमारणाचे प्रयोग कलियुगात करतात, हा तर शूद्र आणि स्वभावताच दुष्ट, दंभी, कपटी. येथे सुचविले की दांभिकाला हितोपदेश करणे योग्य नव्हे. पण कर्तव्यनिष्ठ संतांना ते करावे लागते.

हिं. *।एक बार गुर लीन्ह बोलाई।मोहि नीति बहु भाँति सिखाई।।१।।*
।सिव सेवा कर फल सुत सोई।अबिरल भगति रामपद होई।।२।।
।रामहि भजहिं तात सिव धाता।नर पावँर कै केतिक बाता।।३।।
।जासु चरन अज सिव अनुरागी।तासु द्रोहँ सुख चहसि अभागी।।४।।
।हर कहुँ हरि सेवक गुर कहेऊ।सुनि खगनाथ हृदय मम दहेऊ।।५।।
।अधम जाति मैं बिद्या पाएँ।भयऊँ जथा अहि दूध पिआएँ।।६।।
।मानी कुटिल कुभाग्य कुजाती।गुर कर द्रोह करउँ दिनु राती।।७।।

म. *।एक वार गुरू हाक मारती।मजला विविधा नीति शिकवती।।१।।*
।शिवसेवेचे पुत्र! हेच फळ।अविरल भक्ति राम पदिं निर्मळ।।२।।
।तात! भजति रामा शिव धाता।नरा पामरा काय किं वार्ता।।३।।
।यच्चरणीं अज शिव अनुरागी।तद्द्रोही सुख बघसि अभागी!।।४।।

।गुरु हरास हरि सेवक वदले।श्रवुनि खगेश हृदय मम जळले।।५।।
।अधम जाति मी विद्या मिळतां।होइ जसा पय अहिस पाजता।।६।।
।मानी कुटिल कुभाग्य कुजाती।गुरूचा द्रोह करी दिन राती।।७।।

अर्थ- एकदा गुरूजींनी मला हाक मारली (बोलावून घेतला) आणि नाना प्रकारे नीति शिकवू लागले.।।१।। अरे पुत्रा! श्रीरामचरणी प्रगाढ निर्मळ भक्ति हेच तर शिवसेवेचे फळ आहे.।।२।। शंकर व ब्रह्मदेव श्रीरामास भजतात मग पामर मनुष्याची कथा ती काय?।।३।। अरे अभाग्या! ब्रह्मदेव व शंकर ज्यांच्या चरणी प्रेम करतात त्यांचा द्रोह करून सुख मिळवू पाहतोस?।।४।। गुरूंनी शंकरास हरिसेवक म्हटले ते ऐकून अहो पक्षिराज! माझ्या हृदयाची आग आग झाली.।।५।। मी नीच जातीचा असल्यामुळे विद्या प्राप्त होताच मी असा झालो की दूध पाजल्याने जसा सर्प होतो.।।६।। मी मानी, कुटिल, दुर्भागी, व हलक्या जातीचा असल्यामुळे मी रात्रंदिवस गुरूचा द्रोह करू लागलो.।।७।।

टीका. चौ.१-२ (१) विविधा नीति कशी शिकवली हे पुढील चौपायांत दिसते. (क) 'शिवसेवेचे....निर्मळ' 'कृपा पुरारि न करिति जयासी। भक्तिलाभ मम मुनि। न तयासी' (१।१३८।७) असे श्रीरामवचन आहे. 'शंकर भंजन विना नर भक्ति न मम लभतात' (७।४५) हे ही प्रभुवचन आहे. शिवसेवेचे = शंकर भजनाचे फळ शिवकृपा व शिवकृपेचे फळ प्रगाढ निर्मळ रामभक्ति असा हा संबंध आहे.

चौ.३-४ (१) रामा भजति तात! शिव धाता- धाता = ब्रह्मदेव. येथे शिव ब्रह्म देव असा क्रम ठेवला व एकदा 'अज' = ब्रह्मदेव, व शिव असा क्रम ठेवला आणि सुचविले की या दोघात कोणाला श्रेष्ठ कनिष्ठ म्हणता येत नाही. (क) यच्चरणीं = यत्‌चरणी ज्यांच्या चरणीं, तद्‌द्रोह = त्यांचा द्रोह,द्वेष, विरोध. ज्यांच्यावर ब्रह्मदेव व शंकर सेवक भावाने प्रेम करतात त्या रामचंद्रांचा तू द्रोह करतोस आणि सुखाची इच्छा करतोस? अभागी- तू अभागी आहेस म्हणून तुला अशी आत्मघातकी दुर्बुद्धी झाली आहे. तुला नर्कात पडावे लागेल असे न सांगता सौम्य भाषेत अभागी म्हटले. 'मद्‌द्रोही प्रिय शंभु ज्या शिवद्रोही मम दास।। ते नर करती कल्पभर नरकी घोर निवास' (६।२।-) असे रामचंद्रच

म्हणाले आहेत. याच अर्थाचे शिवपुराणांतील शिव वचन वरील (६।२) दोह्याच्या टीकेत दिलेले पहावे.

चौ.५-७ (१) गुरू हराला = शंकराला हरिसेवक = रामसेवक म्हणाले, हा घोर अपराध गुरूने केला असे त्याला वाटले व त्याचा अत्यंत संताप झाला. गुरू शिवभक्त नसून शंकराचा द्वेष करतात असे त्याला वाटले. गुरू ब्राह्मण म्हणून आधीच त्यांचा द्रोह करीत होता, त्यांनी उपदेश केलेला ऐकून क्रोध येत होताच त्यात ही नवी भर पडली! (क) अधम जाति- येथे अधम म्हटले पुढे नीच (चौ.९) म्हटले. 'नीच जाती वश मोह' (दो.१०५) असे आधीही म्हटले आहे. अधमाला नीच जातीच्या मनुष्याला विद्या प्राप्त झाली की त्याची नीचता, दुष्टपणा वाढतात. (ख) 'पय अहिस पाजतां पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम्' सर्पाला दूध पाजल्याने त्याचे विष वाढते अधिक दुष्ट व घातक विषारी होतो व दुध पाजणाराला सुद्धा दंश करण्यास कमी करीत नाही, तसेच माझे झाले असे भुशुंडी सांगत आहे. तो आता उघड उघड गुरू विरोध करू लागला. आधीच अभिमानी, कपटी कुटिल, हीन जातीचा आणि त्यात विद्या प्राप्त झाली! गुरुद्रोह करू लागलो हे माझे कुभाग्य = दुर्भाग्य असे भुशुंडी सांगतो. इतके झाले तरि गुरुजींनी न रागावता कर्तव्य बजावलेच.

हिं. ।अति दयाल गुर स्वल्प न क्रोधा।पुनि पुनि मोहि सिखाव सुबोधा।।८।।
।जेहि ते नीच बडाई पावा।सो प्रथमहि हति ताहि नसावा।।९।।
।धूम अनल संभव सुनु भाई।तेहि बुझाव घन पदवी पाई।।१०।।
।रज मग परी निरादर रहई।सब कर पद प्रहार नित सहई।।११।।
।मरूत उडाव प्रथम तेहि भरई।पुनि नृप नयन किरीटन्हि परई।।११।।
।सुनु खगपति अस समुझि प्रसंगा।बुध नहिं करहिं अधम कर संगा।।१३।।

म.।अति दयालु गुरू जरा क्रोध नहि।पुनःपुन्हा मज करिती सुबोध हि।।८।।
।ज्याने नीच महत्वा चढतो।प्रथम तयाचा करी नाश तो।।९।।
।धूम अनलसंभव खग! जो तो।विझवि तयाला जें घन होतो।।१०।।
।रज पथिं पतित अनादृत राही।सर्वांच्या पदलत्ता साही।।११।।
।मरूत उडविता प्रथम तया भरि।मग नृपनयनि भरे मुकुटावरि।।१२।।
।श्रुणु खगपति बघुनि या प्रसंगा।बुध न करिति अधमाच्या संगा।।१३।।

अर्थ- गुरू अति दयाळू होते त्यामुळे त्यांना (कधी) जरासुद्धा क्रोध आला नाही. पण उलट ते मला पुनःपुन्हा सदुपदेश करीतच असत.।।८।। ज्याच्या योगाने नीच महत्वास चढतो त्याचाच तो प्रथम नाश करतो.।।९।। अग्नीपासून उत्पन्न झालेला धूर असतो तो हे खगा! मेघ बनताच अग्नीला विझवतो.।।१०।। धूळ रस्त्यात अपमान-अनादर सहन करीत पडलेली असते व सगळ्यांच्या पायाच्या लाथा खात असते.।।११।। पण वाऱ्याने तिला उडवली की प्रथम ती त्याच्यात भरते आणि (त्या देशाच्या) राजाच्या (सुद्धा) डोळ्यात भरते आणि मुकुटावर बसते.।।१२।। खगपति! ऐक, अशा या प्रसंगास पाहून शाहणे लोक अधमांची नीचांची संगति करीत नाहीत.।।१३।।

टीका. चौ.८ (१) अति दयालु गुरू- 'भुतांची दया हे भांडवल संता' (तुकोबा) 'येइ दया कोमल मन संता' (क) जरा क्रोध नहिं = अक्रोध होते म्हणजे क्रोध विकार त्यांच्यात मुळीत नव्हता. अन्यथा लोमशानी जसा पुढे शाप दिला तसा काही तरि शाप देण्यासारखीच परिस्थिती होती. अति दयालु असून शिष्यावर पुत्रवत प्रेम करणारे होते म्हणून तो जरि त्यांचा उघड उघड द्वेष व विरोध करू लागला तरी त्याला त्याच्या हिताचा सुबोध करणे चालूच ठेवले. 'नायके त्यासी। शिकवी। तो एक मूर्ख' (दा.बो.) असा मूर्खपणा पदरात घेऊन सुद्धा शिष्याचे हित व्हावे म्हणून सत्गुरू असे करतात. पण याचा परिणाम मात्र उलटा होत गेला.

चौ.९-१० (१) 'ज्याने नीच महत्वा चढतो.... नाश तो' ज्याच्या कृपेने नीचाला मोठेपणा आलेला असतो त्याचाच विनाश करण्याचा प्रयत्न ते प्रथम करतात. कारण की तो उपकार कर्ता जिवंत असे पर्यंत त्या नीचाच्या पूर्वीच्या हीन दीन दशेची स्मृती समाजातून नष्ट होत नाही. याला दृष्टान्त देतात. (क) धूम अनल संभव- धूर, धुम्र धूम अग्नीपासून उत्पन्न होतो व तो उच्चस्थितीला पोचला आकाशात की त्याचा मेघ बनतो. तो (= धूम) जल, अनल अनिल संघाता। होइ जलद (१।७।११) टीका पहावी. तो धूर मेघांतून जल रूपाने येऊन अग्नीला विझवतो. लाकडातील काही नीच द्रव्ये लाकडाबरोबर जड स्थितीत पडलेली असतात. काष्टाला अग्नी लागला की तो काष्टाला जाळतो

व त्यातील जड, नीच, द्रव्यांना त्यातून मुक्त करून उच्च स्थितीला पोचवतो, उर्ध्वगति देतो. ज्याने त्या द्रव्यांना धुराचे रूप देऊन उर्ध्वगति दिली त्याचा म्हणजे अग्नीचा ती द्रव्ये जल रूप धारण करून विनाश करतात. तसाच तो शूद्र जडमूढ होता, त्याला त्या विप्राने विद्या शिकविली, व उर्ध्वगति देणारा शंभुमंत्र त्याला दिला. त्या विप्रगुरूचा विनाश करण्याच्या मार्गास तो शूद्र शिष्य लागला भाव हा की त्याची निंदा करून त्याची अपकीर्ती करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. 'संभावितास अपयश लाहो। मरण कोटिहुनि दारूण दाहो.' (२।९५।७) अशा दुष्ट, नीच लोकांची संगति करू नये हा सिद्धान्त आता दृष्टान्तपूर्वक सांगतात.

चौ.११-१३ (१) रज पथिं पतित अनादृत राही. रज = धूळ . लोक तिच्या अंगावर थुंकतात, मलमूत्र विसर्जन करतात. असा तिचा अनादर पशुपक्षी इ. सर्व करतात. अगदी खाली पडलेली पतित असते. वायूला तिची दया येऊन तिचा तो उद्धार करतो. तिला आकाशात उडवतो. पण ते उच्चस्थान मोठेपणा ज्याने दिला त्या वायूला ती व्यापते. त्याच्यात भरते पहिल्या प्रथम.... ज्या राज्यात ती पतित अवस्थेत होती त्या देशाच्या राजाच्या सुद्धा डोळ्यात शिरते व मुकुटात जाऊन बसते, त्या मुकुटाचे तेज झाकून टाकते. असा प्रसंग नीचांच्या संगतीने ओढवतो म्हणून त्यांची संगति करू नये.

हिं. ।कबि कोबिद गावहिं असि नीति।खल सन कलह न भल नहिं प्रीती।।१४।।
।उदासीन नित रहिअ गोसाईं।खल परिहरिअ स्वान की नाईं।।१५।।
।मैं खल हृदयँ कपट कुटिलाई।गुर हित कहइ न मोहि सोहाई।।१६।।
दो. ।एक बार हर मंदिर जपत रहेउँ सिव नाम।।
।।गुर आयउ अभिमान ते उठि नहिं कीन्ह प्रनाम।।१०६रा.।।
।सो दयाल नहिं कहेउ कछु उर न रोष लवलेस।।
।।अति अघ गुर अपमानता सहि नहिं सके महेस।।१०६म.।।

म. ।कवि कोविद अशि गाती नीती।कलह खला न भला ना प्रीती।।१४।।
।त्यास उदास सदाच रहावे।दुरून खलां श्वानसे त्यजावे।।१५।।
।मी खल हृदयीं कपट कुटिलता।गुरू हित वदतां रुचे न चित्ता।।१६।।
दो. ।एक वार हर मंदिरी करिता जप शिवनाम।।

।।गुरू आले, मी मदे कृत उठुनी नही प्रणाम।।१०६रा.।।
।काहिं दयाल न बोलले उरिं न रोष लवलेश।।
।।अति अघ गुरू अपमान तो सहुं शकले न महेश।।१०६म.।।

अर्थ- कवि आणि पंडित अशी नीति सांगतात की दुर्जनांशी कलह करणे चांगले नाही व प्रीति करणेही चांगले नाही.।।१४।। त्यांच्याशी नेहमीच उदासीन रहावे, आणि कुत्र्यांसारखा त्यांचा दुरूनच त्याग करावा.।।१५।। मी दुष्ट, माझ्या हृदयांत कपट व कुटिलपणा भरलेला त्यामुळे गुरू माझे हित सांगत असता माझ्या चित्ताला रूचत नसे.।।१६।। एके दिवशी मी शिवमंदिरात शिव नामजप करीत असता गुरू आले पण मी गर्वामुळे उठून नमस्कार केला नाही.।।१०६रा.।। दयालु गुरू काही बोलले नाहीत व त्यांना तिळमात्र रागसुद्धा आला नाही, पण ते अत्यंत पाप, तो गुरूचा अपमान महेश सहन करू शकले नाहीत.।।दो.१०६म.।।

टीका. चौ.१४-१६ (१) कलह खला न भला ना प्रीती- निष्कारण वैर, विरोध सगळ्यांशीच करणे हा खलांचा स्वभाव असल्याने कलह, विरोध करणे तर मनात सुद्धा आणू नये. 'वैर अकारण सर्व जणासी। जो करि हित वा अहित तयासी' (७।३९।६) हे खल लक्षण आहे, म्हणून त्यांच्याशी प्रीति करणे सुद्धा चांगले नाही. 'दामिनी चमक न घनात राही। प्रीति खलांची स्थिर जशि नाही.' (४।१४।२) म्हणून खलांच्या बरोबर शत्रुत्वही करू नये व मैत्रीही करू नये. त्यांच्याशी नेहमी उदासीन रहावे. (क) दुरून खलां श्वानसे त्यजावे- कुत्रा निजलेला असला तरि त्याच्या जवळून जाऊ नये. हळूच दूर अंतरावरून जावे, तसेच खलांना टाळावे. (ख) मी खल हृदयीं कपट कुटिलता- 'मी खल मल संकुलमति' (१०५रा.) असे जे म्हटले त्याचाच येथे उपसंहार केला आहे. 'गुरू मज करती बोध पण मज अति उपजे क्रोध' (१०५म.) असे म्हटले त्याचा उपसंहार येथे 'गुरू हित वदतां रूचे न चित्ता' असा केला. हितोपदेश ऐकता ऐकताच 'मज अति उपजे क्रोध.' असे होऊ लागले. तेव्हा हा उपदेशाचा ससेमिरा थांबवण्यासाठी लोकांच्या देखत अपमान करण्याचे ठरविले.

दो.रा. (१) हरमंदिर- संहार करणारा तो हर. कशाचे तरि हरण करणार हे सुचविले. या शूद्राचा गर्व, दुष्टपणा, व गुरूद्रोह यांचा महाकालेश्वर आता

संहार करणार. (क) गुरू आल्याची चाहूल लागताच उठून नम्रतेने व प्रेमाने नमस्कार केला पाहिजे. तसा न केल्यास गुरूचा अपमान केल्याचे महाघोर पातक लागते. 'अधिक तुम्हाहुनि गुरूला जाणति। सर्व भावि सेविति सन्मानति' (२।१२९।८) निर्विकल्प समाधि मग्न असेल शिष्य तरच दोष नाही. पण या शूद्राने मुद्दामच मदाने = गर्वाने, अपमान करण्याच्या हेतूनेच नमस्कार केला नाही.

दो.म. (१) काहिं दयाल न बोलले- भाव हा की नमस्कार केला नाही हे लक्षांत येऊन सुद्धा त्याविषयी ते गुरू काही बोलले नाहीत. जे सत् गुरू आहेत त्यांना असे कधीच वाटत नाही की शिष्याने आपल्याला नमस्कार करावा. मी गुरू हा अभिमान मुळीच नसतो हे त्याचे कारण आहे. (क) उरि न रोष लवलेश- मनात क्रोध आला की त्याची लक्षणे मुखावर, शरीरावर प्रगट झाल्याशिवाय राहात नाहीत. ती मुळीच प्रगट झालेली त्या शूद्रास दिसली नाहीत. याने सुचविले की त्या खलांचे गुरुकडे पूर्ण लक्ष होते. हेतु हा होता की गुरूजींनी १।२ शब्द जरी उच्चारले तरि तेथे लोकांसमोर त्यांच्याशी भांडून त्यांचा खूप अपमान करावा. (ख) अति अघ गुरू अपमान- चुकून सुद्धा गुरूचा अपमान केला गेला तरि ते अत्यंत मोठे पाप आहे. त्या पापांचे क्षालन कशानेही होऊ शकत नाही. 'गुरूद्रोह ज्यासि घडे। तो यावच्चंद्र नरकी पडे' (दा.बो.) याने तर जाणून बुजून हरमंदिरातच अपमान केला. तो त्रिभुवन गुरू महेशांना सहन झाला नाही, सहन करणे अशक्य झाले. महेश शब्दाने सुचविले की ते आपली महा ईशान शक्ति त्या अपराधी शिष्यावर गाजवून त्याला सणसणीत दंड करतील.

हिं. *।मंदिर माझ भई नभ बानी।रे हतभाग्य अग्य अभिमानी।।१।।*
।जद्यपि तव गुर कें नहिं क्रोधा।अति कृपाल चित सम्यक बोधा।।२।।
।तदपि साप सठ दैहउँ तोही।नीति बिरोध सोहाइ न मोही।।३।।
।जौं नहिं दंड करौं खल तोरा।भ्रष्ट होइ श्रुति मारग मोरा।।४।।
।जे सठ गुर सन इरिषा करहीं।रौरव नरक कोटिजुग परहीं।।५।।
।त्रिजग जोनि पुनि धरहिं सरीरा।अयुत जन्म भरि पावहिं पीरा।।६।।

म. *।मंदिरीच झाली नभवाणी।रे हतभाग्य अज्ञ अभिमानी।।१।।*

।यद्यपि तव गुरूला ना क्रोध।अति कृपालु मन सम्यक बोध।।२।।
।देतो तदपि शाप शठ तुजला।नीति विरोध न रूचतो मजला।।३।।
।खल तुज मी जर करीन दंड न।श्रुति मार्गा मम होइल खंडन।।४।।
।जे शठ गुरूशी ईर्षा करती।रौख नर्कि कोटि युग पडती।।५।।
।तिर्यग् योनि जन्म मग पावति।अयुत जन्मभर पीडा पावति।।६।।

अर्थ- त्या महेश मंदिरातच आकाशवाणी झाली की रे! हतभाग्या! मूर्खा! गर्विष्ठा! जरि तुझ्या गुरूला क्रोघ नाही ते अति कृपालु मनाचे आहेत आणि यथार्थ ज्ञानी आहेत.।।१-२।। तरि रे शठा! मी तुला शाप देतो कारण की मला नीति विरोध मुळीच आवडत नाही.।।३।। रे दुष्टा! मी जर तुला दंड केला नाही तर माझ्या वेदमार्गाचे खंडन होईल. (तो नष्ट होईल).।।४।। जे शठ गुरूशी ईर्षा करतात ते कोटियुगे रौख नर्कात पडतात.।।५।। मग (कृमि कीटादि) तिर्यग् योनीत जन्माला जातात आणि दहा हजार वर्षे पीडा भोगतात.।।६।।

टीका. चौ.१-३ (१) मंदिरीच- ज्या महाकाल मंदिरात तो शूद्र जप करीत बसला होता तेथेच हतभाग्य! = अभागी, दुर्भागी. परमसाधु, अतिदयालु, पुत्रवत प्रेम करणारा विप्र गुरू मिळाला हे परम भाग्य! गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे वागला असता तर कृतार्थ झाला असता. असे दुर्लभ भाग्याचे ताट पुढे वाढून आले असता त्याने ते पायाने लाथाडले म्हणून हतभागी. अज्ञ = अडाणी, पढत मूर्ख आपले खरे हित अहित कळत नाही असा. (क) यद्यपी तव गुरूला ना क्रोध- त्या शूद्राने जो अपमान केला तो एका गुरू व्यक्तीचाच अपमान नसून गुरू या अधिकाऱ्याचा अपमान आहे. सरकारी अधिकाऱ्याचा अपमान म्हणजे त्या सरकारचा अपमान. न्यायाधीशाचा अपमान म्हणजे न्यायदेवतेचा अपमान. ज्याचा अपमान केला त्या अधिकाऱ्याने दुर्लक्ष केले व शिक्षा केली नाही तरि सरकारने दंड शिक्षा करणे भाग असते, म्हणून तुला शाप देणे माझे कर्तव्य आहे. कारण तू नीतिविरूद्ध वागला आहेस आणि मला ते मुळीच खपत नाही. शंकर त्रिभुवन गुरू आहेत. 'त्रिभुवन गुरू तुम्हि वेद वानती' (१।१११।५)

चौ.४-६ (१) श्रुतिमार्गा मम होइल खंडन- सरकारी अधिकाऱ्याचा अपमान करणारास सरकारने दंड केला नाही तर कायद्याला व सरकारी अधिकाऱ्यांना

सर्वच लोक धाब्यावर बसवतील. त्याप्रमाणेच श्रुतिमार्गाचा अपमान करणारास जर दंड केला नाही तर सर्व श्रुतिमार्गाचाच विनाश होईल, आणि तो महाकालाच्या डोळ्या देखत केलेला असता क्षमा करणे योग्य नाही. 'श्रुतिसेतु पालक राम' हे अनेक वेळा स्पष्ट सांगितले आहे. येथे दाखविले की महेश 'श्रुतिसेतुपालक ' आहेत. या बाबतीतही राम शिव अभेद दाखविला. (क) गुरूद्रोह-द्वेष - ईर्षा करणाराला काय दंड होतो ते चौ.५-६ मध्ये स्पष्ट सांगितले आहे. 'कल्प कल्प एकैका नर्की। पडति दूषिती श्रुति जे तर्की' (१०० ।४) 'श्रुति सुर निंदक जे अभिमानी। रौख नर्कि पडति ते प्राणी' (१२१ ।२५) नुसत्या श्रुति निंदेला जर एवढा कराल दंड आहे तर मग श्रुति मार्गच उध्वस्त करणाराला कोटि युगे रौख नर्कात पडावे लागले तर नवल नाही. (ख) हिंदीतील 'त्रिजग जोनि' = तिर्यग् योनी = पशुपक्षी, कृमि कीटपतंगादि नीच योनि. अयुत = दहाहजार.

हिं. *।बैठ रहेसि अजगर इव पापी।सर्प होहि खल मल मति ब्यापी।।७।।*
।महा बिटप कोटर महुँ जाई।रहु अधमाधम अध गति पाई।।८।।
दो. *।हाहाकार कीन्ह गुरु दारून सुनि सिव साप।।*
।।कंपित मोहि बिलोकि अति उर उपजा परिताप।।१०७रा.।।
।करि दंडवत सप्रेम द्विज सिव सन्मुख कर जोरि।।
।।बिनय करत गदगद स्वर समुझि घोर गति मोरि।।१०७म.।।

म. *।अजगर इव पापी! बसलासी।खल अघमयमति भुजंग होसी।।७।।*
।महाविटप कोटरात जाउनि।वस अधमाधम अधगति पाउनि।।८।।
दो. *।करिती हाहाकार गुरू श्रवुनि घोर शिवशाप।।*
।।मजला कंपित बघुनि अति उरिं उपजे परिताप।।१०७रा.।।
।करूनि प्रेमें दण्डवत जोडुनि शिवास हात।।
।।बघुनि घोर मम गति स्तुति द्विज गद्गद करतात।।१०७म.।।

अर्थ- अरे पाप्या! तू (गुरूच्या समोर) अजगरासारखा बसून राहिलास, रे दुष्टा तुझी बुद्धि पापमय आहे, तू भुजंग (सर्प अजगर) होशील (जा).।।७।। अरे! अधमाहून अधमा! या अधोगतीला पाऊन महावृक्षाच्या ढोलीत जाऊन रहा.।।८।। घोर शिवशाप ऐकून गुरूंनी हाहाकार केला आणि मी

थरथर कापत आहे असे पाहून त्यांच्या हृदयांत विषाद उत्पन्न झाला.।।दो.१०७रा.।। प्रेमाने शंकरास दण्डवत करून आणि हात जोडून ते विप्र गुरू माझ्या घोर गतीचा विचार करून (बघुनि) गद्‌गद कंठाने शिवाची स्तुति करू लागले.।।१०७म.।।

टीका. चौ.७-८ (१) अजगर इव बसलासी- गुरू आले असता अजगरासारखा स्तब्ध बसून राहिला होता म्हणून अजगर जातीचा सर्प भुजंग होशील असा शाप महेशांनी दिला. मोठमोठे अजगर अरण्यात झाडांच्या ढोलीत राहतात. त्या ढोलीत पक्षी शिरले कधी तर खातात, पुष्कळ काळ त्यांस भक्ष्य न मिळाले तरि चालते. अधगति = अधोगति = तिर्यग् योनीत जन्म.

दो.रा. (१) करिति हाहाकार गुरू- हाय हाय! काय झाले हे हाय हाय! असे उद्‌गार निघाले. (क) शिवशाप- महेशांनी शाप दिला असता शिवशाप म्हटले. भवशाप, हरशाप म्हणता आले असते. जो शाप घोर, भयानक आहे त्यालाच शिव = कल्याणकारक शाप म्हटले व सुचविले की जरि हा शापघोर असला तरि या गुरूंच्या प्रयत्नांनी तो त्याचे कल्याण करणारा ठरेल. 'अपकारिषु यः साधुः ससाधुः सद्भिरूच्यते' 'परमसाधु' असे म्हटले आहे त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष आचरण कसे घडत आहे हे येथे फार मार्मिकपणे दाखविले जात आहे. (ख) उरि उपजे परिताप- त्या दुष्ट, द्वेष, ईर्षा, मत्सर, विरोध, अपमान करणाऱ्या दांभिक, निंदक शिष्याचे दुःख पाहून तो घाबरून गेलेला पाहून त्या ब्राह्मणाचे हृदय कळवळले. 'परदुःखेन दुःखिताः विरलाः' 'दुःखि दुःख बघता सुखि सुख पर' (७।३८।१) हे संतांचे लक्षण आहे.

दो.म. (१) जोडुनि शिवास हात- हेतु हा की या मूर्ख अभागी शिष्याचे शिव = कल्याण व्हावे, त्याची अधोगती फारच भयंकर आहे, त्या भयातून त्याला सोडविता आला तर प्रयत्न करून पाहू अशा विचाराने शिव 'आशुतोष लहरी दाते' (२।४४।८) आहेत हे जाणून सद्‌गदित कंठाने स्तुति करण्यास प्रारंभ केला हुंदके देत देत अडखळत बोलू लागले. कंठ गद्‌गद झाला की नेत्रात अश्रु येतातच, म्हणून तो उल्लेख केला नाही. 'गद्‌गद गिरा नयन जल गळते.' (३।१६।११) हे प्रेमभक्तीचे लक्षण येथे प्रगट झाले.

सूचना- विप्रकृत शिवस्तुती भुजंगप्रयात् वृत्तांत आहे. येथे 'भुजंगप्रयात'चा उपयोग सहेतुक आहे हे आज (४।६।१९५५) २४ वर्षांनी 'भुजंगप्रयात'च्या अर्थाकडे सहज लक्ष जाऊन बाहेर पडले. भुजंग = सर्प, प्रयात 'प्र-या' या क्रियापदाचे दूर जाणे किंवा उत्कर्ष पावणे असे अर्थ आहेत. भुजंग होऊन दूर (जाऊन रहा) जा असा शाप ज्याला मिळाला त्याला प्राप्त होणारे भुजंगत्व जाऊन तो या स्तुतीच्या योगाने उत्कर्ष पावणार आहे. 'सापेक्ष मानसि सर्वहि छंद सहेतुक' हे प्रकरण प्रस्तावना खंडात व पुढे या काण्डाचा परिशिष्टात पहावे. (क) या स्तुतीतील रुद्राष्टक मूळात आहे तसेच ठेवले आहे.

छं. *।नमामीशमीशान निर्वाणरूपं।विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपं।।*
।।निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं।चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहं।।१।।
।निराकार मोंकारमूलं तुरीयं।गिरा ज्ञान गोतीतमीशं गिरीशं।।
।।करालं महाकाल कालं कृपालं।गुणागार संसारपारं नतोऽहं।।२।।

पदच्छेद- नमामी, ईशम् ईशान, चिदाकाशं आकाशवासं भजे अहम्, निराकारं ओंकारमूलं.

अर्थ- मोक्षस्वरूप (निर्वाण = मोक्ष) सर्वशक्तीमान (विभु) व्यापक, ब्रह्म, ज्ञानस्वरूप (वेद = ज्ञान) ईशान्य दिशेचे स्वामी (ईशान) हे ईशान! मी आपल्याला नमस्कार करतो. चिरस्थायी (= निज =नित्य, गी.ल- कोष पहा). सर्वगुणातीत, निर्विकल्प, इच्छारहित, चिदाकाशरूप, आकाशाचा वास ज्यांच्यात आहे व ज्यांचा वास आकाशात आहे, अशा तुम्हाला मी भजतो, शरण आलो आहे.।।१।। निराकार, ओंकाराचे मूळ, तुरीय, वाणी मन (= ज्ञान) व इंद्रिये याच्यापलिकडे असलेले, ईश (ईश्वर) कैलासगिरीचे स्वामी, (कैलासपति), महाकराला, काळाचेही काळ, कृपाळु, गुणांचे माहेरघर, संसाराच्या पार असलेले आणि संसाराचा अंत करणारे हे महाकाल! मी तुम्हाला नमस्कार करतो.।।२।।

टीका. छं.१ (१) ईशम् ईशान- ईशान = ईशान्य दिशा, तिचे ईश. दशदिशांच्या स्वामीत शंकर एकादश रूद्र रूपाने ईशान्य दिशेचे स्वामी आहेत. शिवाय 'ईशान' हे एक शंकरांचे नाव आहे. ईशान = सर्वांच्यावर सत्ता चालविणारा. ईशान हे या अर्थाने येथे संबोधन आहे. (क) विभु = समर्थ, सर्व

शक्तिमान, सर्वव्यापी, श्रेष्ठ वरिष्ठ असे अर्थ आहेत. पुढे व्यापक शब्द असल्याने येथे विभु = सर्वशक्तिमान. (ख) वेदस्वरूपम् वेद = ज्ञान, (विदंज्ञाने). केवल ज्ञप्तिमात्र त्रिपुटीरहित ज्ञान. श्रीरघुपतीस सुद्धा याच अर्थाने ज्ञानस्वरूप म्हटले आहे. (ग) निज चिरस्थायी, नित्य (गी.ल.को.) 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' (अमरे). (घ) निर्विकल्प- आत्मस्वरूपाविरूद्ध ज्या कल्पना ते विकल्प, विकल्प ज्यात नाहीत ते निर्विकल्प. (वि. ३५६।५७). (ङ) चिदाकाश- चित् = चैतन्य-आकाश. = चेतनआकाश म्हटल्याने निर्गुण निराकार ब्रह्माची काही कल्पना येईल. आकाश हे भूत आहे ते जड आहे. त्यातील जडत्व व शून्यत्व हे विकार बाजूला ठेवले तर जे राहील तेच चिदाकाश, म्हणूनच 'खम् ब्रह्म' आकाश ब्रह्म आहे अशी श्रुति आहे. (च) आकाशवासं- याचे तीन अर्थ आहेत. आकाश हेच ज्याचे वासः = वस्त्र आहे तो = दिगंबर. आकाशाचा वास वस्ती ज्यात आहे तो, आणि आकाश आहे वास = वसतिस्थान ज्याचे = आकाशात राहणारा. शेवटचे दोन अर्थ निर्गुण निराकार ब्रह्मालाच लागू आहेत. दिगंबर हा अर्थ सगुण साकाराला लागू आहे. (छ) भजे अहम्- मी भजन करतो हा अर्थ येथे गौण आहे. प्रथम दण्डवत (नमामि) नमन केले व भजे = शरण आलो आहे असे नंतर म्हटले. हीच शरण जाण्याची पद्धति आहे.

छं.२ (१) ओंकारमूलम् = ओंकाराची उत्पत्ति तुमच्यापासूनच झाली आहे. (क) तुरीयम्- विश्वतैजस प्राज्ञ हे देहत्रयांचे विभु आहेत. यांच्या पलीकडे असलेले ते तुरीय, अवस्थात्रयातीत, कालत्रयातीत, भेदत्रयातीत् देहत्रयातीत असलेले ते तुरीय. (ख) गिरा ज्ञान गोतीतं- गिरा = वाणीने कर्मेंद्रिये सुचविली. गो शब्दाने ज्ञानेंद्रिये सुचविली, म्हणून ज्ञान = मन असा अर्थ येथे आहे. 'नतत्र वाग् गच्छति नो मनः नविघ्नः' (के.उ.) यात सुद्धा वाक् = गिरा, मन आणि न विघ्न ने ज्ञानेंद्रियेच सुचविली आहेत. हा क्रम येथे आहे. ज्ञान शब्दात बुद्धीचाही अतर्भाव करता येईल. (ग) करालं महा काल काल- कराल महा, महाकाल! व कालकालं, अशी ही चार पदें घ्यावयाची आहेत. कराल = भीषण, भीम, रूद्र. भीम हे एक शंकराचे नावच आहे. महाकराल आहेत हे शाप देण्याने सिद्ध झालेच आहे. महाकाल हे संबोधन आहे. महाकाल हे उज्जनीच्या ज्योतिर्लिंगाचे नाव आहे. कालकालं = काळाचाही काळ. मृत्युंजय हे एक शंकराचे नाव आहे. आपल्या भक्तांचा काळ = मृत्यु चुकवितात. रघुवीरही

कालकाल आहेत. असे महाकराल व काळाचाही काळ असून महाकाल शिव कृपालु आहेत. सुचविले की माझ्यावर व त्या शूद्रावर कृपा करून आम्हाला काळभयापासून कायमचे सोडवा. कसे सोडावयाचे ते सांगतात. (घ) संसारपारं = संसाराला संपविणारे. पार (पारयति) दशमगणाचा धातु असून अर्थ पार पाडणे, संपविणे असा आहे. (गी.ल.को.) आपल्या भक्तांच्या संसाराला, जन्ममरण चक्राला संपविणारा त्याचा अंत करणारा, आणि जो संसार (= सृष्टी), त्याचा संहार करणारा. तिसरा अर्थ संसाराच्या पार = अतीत असलेला. विप्र सुचवितो की आमच्या संसाराला संपवून टाका म्हणजे काळभयापासून आम्ही सुटू. (ङ) नतः अहम् = मी आपल्या चरणी नम्र झालो आहे, नमस्कार करतो.

सूचना- या श्लोकात निराकार, ओंकारमूल, तुरीय ही विशेषणे निर्गुण ब्रह्म व ईश्वर यांना लागू आहेत. कृपाल करालं, गुणागार व संसारपार ही ईश्वर व सगुणसाकार शिव याना लागू आहेत, आणि गिरीश हे केवळ सगुण साकारालाच लागू आहे. याप्रमाणे त्रिविध रूपे एकच आहेत हे दाखविले.

छं. *।तुषाराद्रि संकाश गौरं गभीरं ।मनोभूत कोटि प्रभाश्री-शरीरं।।*
।।स्फुरन्मौलि कल्लोलिनी चारु गंगा ।लसद्भाल बालेन्दु कण्ठे भुजंगा।।३।।

अर्थ- जे हिमालयासारखे गौरवर्ण व गंभीर आहेत. ज्यांचे शरीर कोटि मदनांसारखे तेजस्वी व सुंदर (शोभासंपन्न) आहे, ज्यांच्या प्रकाशमान मस्तकावर मौलि = जटा कलाप (अ.व्या.सु) जटांवर तरंगांनीयुक्त अशी सुंदर गंगा आहे व ज्याच्या ललाटावर बालचंद्रमा व कंठात भुजंग शोभत आहेत (त्या शंकरास मी भजतो).।।३।।

टीका. छं.३ (१) तुषार = हिम, आद्रि = पर्वत, संकाश = सदृश्य, सारखा, समान. मनोभूत = मदन कल्लोलिनी = जिच्या जलांवर तरंग, लाटा आहेत अशी नदी = तरंगिनी. या व पुढल्या श्लोकात मुख्यतः सगुण साकार रूपाचेच वर्णन आहे. 'भजामि' या क्रियापदाने पुढील श्लोकात अर्थ पूर्ण होईल. येथे प्रथम सर्व शरीराच्या शोभेचे वर्णन पूर्वार्धात केले. नंतर मस्तकापासून पायांपर्यंतच्या काही अंगांचे वर्णन आहे, पण मुख्य भर गुण वर्णनावर आहे. 'मनोभूत कोटिप्रभा श्रीशरीरं' या अर्थाचे श्रीरामशरीराचेही

वर्णन पूर्वी अनेक वेळा केले आहे.

छं. *।चलत्कुण्डलं भ्रु सुनेत्रं विशालं।प्रसन्नाननं नीलकण्ठं दयालम्।।*
।।मृगाधीश चर्माम्बरं मुण्डमालं।प्रियं शंकरं सर्वनाथं भजामि।।४।।

अर्थ- ज्यांच्या कानातील कुण्डले डोलत आहेत, ज्यांच्या भिवया व सुंदर नेत्र विशाल आहेत, जे प्रसन्न मुख, नीलकण्ठ व दयालु आहेत. ज्यांनी सिंह - व्याघ्रचर्म हेच वस्त्र धारण केले आहे व गळ्यात मुंडमाला आहे त्या प्रिय कल्याण करणाऱ्या व सर्वांचे नाथ असलेल्या शंकरास मी भजतो.।।४।।

टीका. (१) हे वर्णन वाचले म्हणजे असा भास होतो की शंकर प्रत्यक्ष तेथे प्रगट झाले आहेत, पण पुढील आकाशवाणीच्या उल्लेखाने ठरते की हा केवळ भास आहे. श्रीतुलसीदासास शंकराचे प्रत्यक्ष दर्शन झाले होते त्याचा परिणाम 'चलत्कुंण्डलं'मध्ये दिसतो, शिवाय त्या विप्राला हृदयांत जसे रूप दिसले तसे तो वर्णन करीत आहे. (क) चलत्कुण्डलं = हालणारी कुण्डले आहेत ज्याची तो. प्रसन्नाननं = प्रसन्न मुख शब्दाने सुचविले की या विप्रावर प्रसन्न होऊन महाकाल त्याला वर देणार. 'चलत्कुण्डलं'ने सुचविले की स्तुति ऐकतांना शंकर डोलत आहेत व त्यामुळे कुंडले डोलत आहेत. 'दयालं' ने सुचविले की कोणावर तरी दया करणार आहेत. 'मृगाधीश' = मृग + अधीश = मृगराजा म्हणजे सिंह, त्याचे चर्म = सिंहचर्म असा शब्दार्थ आहे, पण शंकर व्याघ्रांबर परिधान करणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ज्या वनात सिंह नसतील तेथे मृगराज व्याघ्रच असतो, म्हणून व्याघ्रांबरधारी, व्याघ्रचर्म परिधान केलेले असा अर्थ घेणे चांगले. सूचना- या श्लोकात पहिल्या चरणांत शृंगार, दुसऱ्यात शांत, मृगाधीश चर्माम्बरं मध्ये भयानक व मुण्डमालं मध्ये बीभत्स रस आहे. या परस्पर विरूद्ध रसांचे मिश्रण हा अद्‌भूत रस आहे. आता पुढील दोन श्लोकात ऐश्वर्याचे वर्णन आहे.

छं. *।प्रचण्डं प्रकृष्टं प्रगल्भं परेशं।अखंडं अजं भानुकोटि प्रकाशं।।*
।।त्रयःशूल-निर्मूलनं शूलपाणिं।भजेहं भवानीपतिं भावगम्यं।।५।।
।कलातीत कल्याण कल्पान्तकारी।सदा सज्जनानंददाता पुरारी।।
।।चिदानन्द सन्दोह मोहापहारी।प्रसीद प्रसीद प्रभो मन्मथारी।।६।।

अर्थ- खवळलेले, उत्कृष्ट, निश्चयी, परमेश्वर, अखंड, अजन्मा,

कोटिसूर्यासारखे दैदीप्यमान, तिन्ही प्रकारच्या शूलांचे निर्मूलन करणारे, हातात त्रिशूल धारण केलेले व भावभक्तीनेच ज्यांची प्राप्ति होऊ शकते अशा भवानी पतीला मी भजतो.।।५।। कलांच्या पलीकडे असलेले (= पूर्ण), कल्याण करणारे व कल्पान्त करणारे, सज्जनांना = संतांना सदा आनंद देणारे, त्रिपुरासुरांचे शत्रु, सच्चिदानंदघन, मोहहरण करणारे, आणि मदनाचे शत्रू! हे प्रभु! आपण प्रसन्न व्हा प्रसन्न व्हा.।।६।।

टीका. छं.५ (१) प्रचंड संतप्त, खवळलेले. त्या शूद्रावर भगवान रूद्र खवळलेले आहेत, पण विप्रावर शंकर तितकेच प्रसन्न आहेत. प्रगल्भं- निश्चयी, ज्यानी केलेल्या संकल्पांत कधी बदल होऊ शकत नाही असे. भाव हा की आपण संक्रुद्ध होऊन खवळून या शूद्रास जो शाप दिलात तो बदलणे शक्य नाही हे खरे आहे आणि आपण परमेश्वर असल्याने त्यात इतर कोणी बदल करू शकणार नाही. आपण अखंड, अजन्मा आणि कोटिसूर्यतेजस्वी असल्याने आपल्यापुढे केव्हाही कोणाचाही प्रताप चालणार नाही. तथापि आपण त्रिविधतापरूपी शूलांचे- दुःखाचे उन्मूलन करणारे आहात. आपण तेवढ्याचसाठी त्रिशूल धारण केला आहे. जगाची उत्पत्ती करणारी जी शक्ति (= भवानी) तिचे आपण पति- स्वामी आहात. (आपल्या इच्छेनेच जगाची उत्पत्ती होते). ज्याचा जसा भाव असेल तसे त्याला आपण प्राप्त होता 'भावेन दैवं' 'जयापासी जैसा भाव।तयालागीं तैसा देव'

छं.६ (१) कलातीत = ज्याचे अंश कलादि विभाग पडू शकत नाहीत = पूर्ण. रामचंद्रास सुद्धा अकल = कलारहित म्हटले आहे. (क) कल्याण आणि कल्पान्त = विश्वाचा प्रलय या दोन्ही गोष्टी आपणच करतां. 'भवानी पति' ने उत्पत्ती सुचविली, कल्याणकारीने पालन सुचविले व कल्पान्तकारीने संहार सुचविला. उत्पत्ती, स्थिती व प्रलय करणारे शंकर आहेत हे सांगितले. कल्याणकारी असल्याने सज्जनांचे = संतांचे कल्याण करून आनंद देता व कल्पान्तकारी असल्याने त्रिपुरासुरासारख्या दुष्टांचा संहार करता. 'परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृतां' हे येथे दाखविले. (ख) चिदानंद संदोह = सच्चिदानंदघन आहात, आपला देह भूतमय नसून सच्चिदानंदमय आहे. (ग) मोहापहारी = मोहाचा विनाश करून सच्चिदानंदघन जे ब्रह्म ते सज्जनांना

साक्षात सुलभ करता असे आपण कृपालु ही आहात. (घ) मन्मथारी! प्रभो! प्रसीद प्रसीद! = मनाचे मंथन करणाऱ्या सर्व मनोविकारांचे आपण अरि शत्रु आहात आणि प्रभु = सर्व समर्थ आहात, म्हणून मी वारंवार विनवितो की माझ्यावर प्रसन्न होऊन माझ्या सर्व मनोविकारांचा संहार करून टाका. आता शिवभक्तिविषयी सामान्य सिद्धान्त सांगून स्वतःसाठी तो विप्र स्पष्ट विनंति करतो.

छं. *।न यावद् उमानाथ पादारविन्दं ।भजंतीह लोके परे वा नराणां।।*
।।न तावत् सुखं शान्ति सन्तापनाशं ।प्रसीद प्रभो सर्व भूताधिवासं।।७।।
।न जानामि योगं जपं नैव पूजां ।नतोऽहं सदा सर्वदा शंभु तुभ्यं।।
।।जरा जन्म दुःखौघ तातप्यमानं ।प्रभो पाहि आपन्नमामीश शंभो।।८।।

अर्थ- जो पर्यंत (यावत्) उमापतीच्या (आपल्या) चरण कमलांचे भजन मनुष्य करीत नाहीत तोपर्यंत (तावत्) त्यांना इहलोकांत किंवा परलोकांत (परे) सुख शान्ति मिळत नाही, (कारण) त्यांच्या त्रिविधतापांचा (संताप) नाश होत नाही म्हणून सर्व भूतांच्या हृदयांत निवास करणाऱ्या हे प्रभो! आपण प्रसन्न व्हा.।।७।। मी योग जाणत नाही, की जप जाणतं नाही किंवा मला तुमची पूजा करणे माहीत नाही, हे शंभु! सदा सर्वदा फक्त आपल्याला नमस्कार करीत असतो. हे प्रभो हे परमेश्वरा! हे शंभो! वृद्धपणा (जरा) जन्म इत्यादि दुःखाच्या प्रवाहात सतत जळत असलेल्या मला आपत्तीत पडलेला वाचवा (माझे रक्षण करा).।।८।। भजन्ति इह = भजन्तीह.

टीका. छं.७ (१) अरविन्द = कमल, पादारविन्द = चरण कमल. भजंति + इह = भजंतीह. इहलोके = या मृत्युलोकांत, लोकेपरे = परलोकांत. सर्व भूत. अधि वास. सर्व भूतांच्या अंतरात (हृदयांत) निवास करणारा. रघुपतीला सुद्धा हृदयनिवासी, हृदयान्तर्यामी, हृदयस्थित ईश्वर, असे अनेक वेळा म्हटले आहे. हृदयांत निवास करणारा ईश्वर एकच आहे. म्हणून येथे स्पष्ट दाखविले की राम आणि शिव यात भेद नाही. तथापि पूर्वीच्या 'स्फुरन्मौलि कल्लोलिनी चारु गंगा' याने हे स्पष्ट सुचविले आहे की दोघांत असा पूर्ण अभेद असला तरि शंकर रामभक्त, रामसेवक आहेत हे दाखविण्यासाठी 'ज्यापदि सुरसरिता परम पुनीता प्रगट होइ शिव शिरी धरी' (१।२११छं.). श्रीरामचरणापासून

उद्भवलेली गंगा त्यानी मस्तकी धारण केली आहे.

छं.८ (१) 'न जानामि.... पूजां' असे तो विप्र स्वतः म्हणाला, पण भुशुंडीने शूद्र देहाने जे प्रत्यक्ष पाहिले ते 'एक विप्र वैदिक शिव पूजा। करी सदा उद्योग न दूजा' असे पाहिले. भाव हा आहे की योगजपपूजादि माझ्याकडून काही घडले नाही व घडत नाही, हे म्हणणे 'बालकसुत सम दास अमानी' चे लक्षण आहे. सतत साधन घडत असतां आपल्याकडून साधन घडत नाही असे त्यास वाटते. घडत असलेल्या साधनांच्या बळावर भवसागरातून तारून नेणारी भक्ति प्राप्त होऊ शकत नाही हा सिद्धान्त ते कधी विसरत नाहीत व कर्तृत्वाभिमान मुळीच नसतो. हे दीन अनन्यगतिक भक्तांचे मुख्य लक्षण आहे. प्रत्यक्ष शंकरांनी अशाच भावनेने दोनदा स्तुती केली आहे. (क) 'नतोहं.... शंभु तुभ्यम्' तुमच्या कृपेनेच माझे (शं भवति) कल्याण होईल या भरवशाने दोन हस्तक व तिसरे मस्तक तुम्हाला नेहमी जोडीत असतो. कारण की मी आपला सेवक आहे. कल्याण व सुख कशाने होईल ते आता सांगतो.

(२) जराजन्म.... तातप्यमानं- जन्ममृत्युजराव्याधि दुःखाच्या ओघांत त्यांच्या ज्वाळांनी सतत होरपळत असलेल्या जीवाला सुख शान्ति मिळणे शक्य नाही. हा ओघ साफ आटून गेला तरच दुःखातून सुटका होईल. पण दुःखनाश म्हणजे सुखप्राप्ती नव्हे. सुखलाभ ज्ञान व भक्ति यांच्या शिवाय होत नाही. हा विप्र ज्ञानी भक्तिसंपन्न आहे, पण आपल्या हृदयांत भक्ति-प्रेम नाही असे भरत, सुतीक्ष्ण यांच्यासारखे वाटत आहे. भक्ति कृपासाध्य असल्याने व ती देण्यास शंभु समर्थ (प्रभु) असल्याने प्रथम एवढेच मागतो की या सर्व आपत्तीत सापडलेल्या (आपन्न) आपल्या या सेवकाचे रक्षण करा. त्या आपत्तीतून सोडवा. अर्थ भक्ती द्या असाच आहे पण 'वर माग' असे सांगितल्याशिवाय मागून उपयोग होईलच असे नाही हे जाणून असे मोघम मागितले. (क) विप्राने आठ भुजंग प्रयात छंदात ही जी स्तुती केली तिला कवींनी रूद्राष्टक हे नाव दिले आहे व या स्तुतीच्या पठनाची फलश्रुती एका अनुष्टुभ छंदात आता सांगतात.

श्लोक. ।रूद्राष्टकामिदं प्रोक्तं विप्रेण हरतोषये।।
।।ये पठन्ति नरा भक्त्या तेषां संभुः प्रसीदति।।१।।

अन्वय- विप्रेण हरतोषये प्रोक्तं इदं रुद्राष्टकं ये नरा भक्त्या पठन्ति तेषां... शंभुः प्रसीदति.

अर्थ- विप्राने हराला संतुष्ट करण्यासाठी म्हटलेले हे रुद्राष्टक जे मनुष्य भक्तीने पठन करतील त्यांच्यावर शंभु प्रसन्न होतील.।।श्लो.१।।

टीका. (१) रुद्राष्टक = रूद्र + अष्टक, रुद्राची एका अष्टकांत केलेली स्तुती. अष्टक = आठांचा समूह. रुद्र = रडविणारा (रोदयति) तो रूद्र (अ.व्या.सु.) किंवा संसार रूजं द्रावयति- संसाररूपी रोगाला पळवितो तो रुद्र. (श्रुति) हे दोन्ही अर्थ येथे आहेत. रूद्र = रडविणारा हा अर्थ शाप देण्याने आधीच सिद्ध झाला आहे. विप्राला व शूद्राला वर देऊन त्यांचा भवरोगमहा पळविणार आहेत व दुसरा अर्थ सिद्ध होत आहे. (क) अष्टक- पुष्कळशा देव देवतांच्या स्तुती प्रार्थना बहुधा अष्टक रूपातच आढळतात. ऋग्वेद संहिता आठ अष्टकांची आहे, प्रत्येक अष्टकांत आठ अध्याय आहेत. यात हेतु हा असावा- सर्व जग अष्टधा प्रकृतीनिर्मित आहे. 'भूमिरापोऽनलो वायुः ।खं मनोबुद्धिरेवच। अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतीइष्टधा' (भ.गी.) या अष्टधा अपर प्रकृतीच्या योगानेच. 'जन्ममृत्यु जराव्याधि दुःख दोष' उत्पन्न होत असतात. या अष्टधा प्रकृति संभूत दुःख निवारण्यासाठी देवादिकांची स्तुती वगैरे करतात हे स्मरणात रहावे या हेतूनेच अष्टकांची निर्मिती प्रथम झाली असेल असे या अल्प मतीस वाटते, हे अनुमान आहे. (ख) हरतोषये- संहार करणाऱ्या हराचा संतोष करण्यासाठी ही स्तुती केली व आता दिसेल की रुद्र बनलेले शंकर या स्तुतीने प्रसन्न झाले व आता त्या घोर अपराधी शूद्रावर सुद्धा प्रसन्न होतील त्यास कारण हीच स्तुती. मग निरपराधी मनुष्य प्रेमाने पठन करील तर शंभु प्रसन्न होऊन शं = कल्याण व सुख होईल यात नवल काय?

हिं.दो. ।सुनि बिनती सर्बग्य सिव देखि बिप्र अनुरागु।।
।।पुनि मंदिर नभबानी भइ द्विजबर बर मागु।।१०८रा.।।
।जौं प्रसन्न प्रभु मो पर नाथ दीन पर नेहु।।
।।निज पद भगति देइ प्रभु पुनि दूसर बर देहु।।१०८म.।।

म.दो ।श्रवुनि विनति सर्वज्ञ शिव बघुनि विप्र अनुराग।।

।।मंदिरिं नभवाक् झाली हे द्विजवर वर माग।।१०८रा.।।
।प्रभु मजवरी प्रसन्न जर स्नेह दिनावर नाथ!।।
।।प्रभु पदिं देउनि भक्ति मज द्या दुसरा वर तात!।।१०८म.।।

अर्थ- सर्वज्ञ शिवानी प्रार्थना ऐकून विप्राचा अनुराग पाहिला आणि त्या मंदिरात आकाशवाणी झाली की हे विप्रश्रेष्ठा! वर माग.।।१०८रा.।। (विप्र म्हणाला) प्रभु! आपण जर माझ्यावर प्रसन्न आहात आणि नाथ! जर या दीनावर आपला स्नेह आहे तर प्रभु! मला तुमच्या चरणी भक्ति देऊन तात! दुसरा वर द्या.।।दो.१०८म.।।

टीका. दो.रा. (१) सूचना- विप्राने गद्गद कंठाने स्तुती केली. त्या प्रेमवशतेमुळे त्याच्या भाषेत काही व्याकरण दोष उत्पन्न झाले आहेत, हे नाट्य काव्य असल्याने कवींनी ते तसेच दाखविले आहेत. आपल्या मनातील भाव व्यक्त केरून प्रभूला संतुष्ट करणे हे त्याचे ध्येय मात्र या भाषेनेही चांगले साधले आहे. (क) सर्वज्ञ शब्दाने सुचविले की जे प्रेम शब्दांनी, गद्गद कंठ, अश्रू इत्यादींनी दिसत होते ते खरोखरच अंतरीचे अनावर झालेले प्रेम आहे हे शंकरांनी जाणले. मंदिरी- त्या महाकालेश्वराच्या मंदिरात नभवाक् = आकाशवाणी, झाली ल.ठे. 'मंदिरी नभवाक् झाली' या चरणांत एक मात्रा कमी आहे. याने होणाऱ्या गति भंगाने दाखविले की हे शिव वचन ऐकताच तो शूद्र आश्चर्याने थक्कच झाला. हे शिववचन ऐकून कोणीही आश्चर्यच करील की काही थोड्या क्षणापूर्वी ज्यांनी रूद्र बनून शूद्रास शाप दिला ते अल्पशा स्तुतीने इतके प्रसन्न झाले की 'वरमाग' असे आकाशवाणीने सांगितले. शंकर किती आशुतोष आहेत हे येथे दाखविले. 'लहरी दाते' कसे आहेत ते पुढे दिसेल. (२।४४।७ पहा).

दो.म. (१) प्रभु- सर्व समर्थ आपण वाटेल ते व वाटेल तितके देऊ शकता. आपला स्नेह माझ्यावर नसता व आपण प्रसन्न झाला नसता माझ्यावर तर मी जे मागणार आहे ते मागितले नसते. आपला स्नेह आहे व मागेन ते द्याल अशी खात्री आहे म्हणून मागतो. आपली दास्यभक्ति देऊन मला सनाथ करावा, कारण माझे नाथ आहात मी सेवक आहे, आणि मी मागेन तो आणखी एक वर द्यावा.

हिं.दो. *।तव माया बस जीव जड संतत फिरइ भुलान।।*
।।तेहि पर क्रोध न करिअ प्रभु कृपासिंधु भगवान।।१०८चं.।।
।संकर दीन दयाल अब एहि पर होहु कृपाल।।
।।साप अनुग्रह होइ जेहिं नाथ थोरेही काल।।१०द्रा.।।

म.दो. *।प्रभु! तव मायावश फिरे सदा भुलुनि जडजीव।।*
।।कोप न करणे त्यावरी भगवन् करूणाशीव।।१०८चं.।।
।शंकर दीन दयाल व्हा यावर नाथ! कृपाल।।
।।शापानुग्रह होई की अल्पचि जाता काल।।१०८द्रा.।।

अर्थ- प्रभो! जडमूढ जीव तुझ्या मायेला वश होऊन भुलून जाऊन सदा फिरत असतो. तरि हे करूणाशीव! हे भगवंता! त्याच्यावर आपण कोप करू नये.।।१०८चं.।। दीनांवर दया करणाऱ्या कल्याणकारी शंकरा! कृपाला! नाथ! आता आपण याच्यावर कृपाळु व्हावे (अशी कृपा करा) की थोडाच काळ गेल्यावर शापानंतर अनुग्रह होईल.।।१०८द्रा.।।

टीका. दो.चं. (१) त्या शूद्राने इतका द्वेष व अपमान केला तरी त्याच्या परमहितासाठी गुरू एखाद्या अपराधी पापी जीवाप्रमाणे प्रभूला अत्यंत दीनतेने व कळवळून प्रार्थना करीत आहेत. हे परम दयाळुतेचे व परमोत्तम साधुत्वाचे लक्षण आहे. येथे शिष्य वात्सल्याची पराकाष्ठा झाली. गुरूद्रोही शिष्याच्या परमहितासाठी परम शिष्य वत्सल गुरू किती तळमळतात याचा परमोच्च आदर्श येथे दिसतो. रामकार्य विसरून, रामापराध, मित्राशी कृतघ्नता केलेल्या सुग्रीवाने जितक्या तळमळीने श्रीरघुवीरास जशी प्रार्थना स्वतःसाठी केली (४।२१।२-६ पहा). तशीच प्रार्थना हे विप्रगुरू शूद्रशिष्यासाठी करीत आहेत. (क) भगवंताच्या मायेने मोहित झालेल्या जीवास आपले हित कशात आहे याचाच भ्रम पडतो, आणि तो अरण्यात रस्ता भुललेल्या, डोळे बांधलेल्या वाटसरूसारखा ८४लक्ष योनीत भटकत राहतो. अशा जीवावर भगवान असून करूणेची परम सीमा असून प्रभु! आपण जर कोप कराल तर त्याचे भ्रमण थांबणारच नाही व त्याचा उद्धार होणेच शक्य नाही. ल.ठे. अशा प्रकारची विनंती उमानाथ-पादारविन्द भजन करणाऱ्या जीवानेच करणे योग्य आहे.

दो.द्रा. (१) शंकर दीन दयाल- दीनांची दया तुम्हाला येते व तुम्ही त्यांचे कल्याण करता. हा शूद्र पूर्वी दीन नव्हता, पण आता अगदी दीन झाला आहे हे तो थरथर कापत आहे यावरून दिसत आहे. (१०७रा.) (क) व्हा यावर नाथ! कृपाल- आपण सर्व नाथ, सर्वांचे कल्याण करणारे 'संकर सर्वनाथ' (कं.४) असून हा असा अनाथ शापित राहिल्याने त्याचा उद्धार कोण करणार व कसा होईल? (ख) शापानुग्रह होइ- शापाच्या घोर परिणामातून मुक्त होऊन त्याचे कल्याण होईल असा अनुग्रह आपण त्याच्यावर करावा. (ग) 'जाता अल्पचि काळ' आपला शाप अगदी पूर्णपणे ताबडतोब बदलून टाकणे शक्य नसले तरि थोड्याच काळाने हा शापमुक्त व्हावा.

हिं. *।एहि कर होइ परम कल्याना।सोइ करहु अब कृपानिधाना।।१।।*
।बिप्रगिरा सुनि परहित सानी।एवमस्तु इति भइ नभबानी।।२।।
।जदपि कीन्ह एहिं दारुन पापा।मैं पुनि दीन्हि कोप करि सापा।।३।।
।तदपि तुम्हारि साधुता देखी।करिहउँ एहि पर कृपा बिसेषी।।४।।
।छमासील जे पर उपकारी।ते द्विज मोहि प्रिय जथा खरारी।।५।।

म. *।हा पावेल परम कल्याणा।असे करावे कृपानिधाना।।१।।*
।द्विजवच परहित पूर्ण ऐकुनी।एवमस्तु झाली नभवाणी।।२।।
।दारूण पाप जरी कृत यानें।दिला शाप मी जरि कोधाने।।३।।
।तरि ही तुमची बघुनी साधुता।कृपा विशेष करिन यावरता।।४।।
।क्षमाशील जें परोपकारी।द्विज ते प्रिय मज यथा खरारी।।५।।

अर्थ- हे कृपानिधाना! हा परम कल्याण पावेल असे (आता) आपण करावे.।।१।। परहिताने भरलेले (असे) ते ब्राह्मणाचे वचन ऐकून एवम् अस्तु (असे होवो) अशी आकाशवाणी झाली.।।२।। जरी याने घोर पाप केले आणि मी जरि कोपाने शाप दिला असला तरीसुद्धा तुमचा साधुपणा पाहून आता मी याच्यावर विशेष कृपा करतो.।।३-४।। हे द्विज! जे क्षमाशील आणि परोपकारी असतात ते मला खरारी रामचंद्रासारखे प्रिय वाटतात.।।५।।

टीका. चौ.१-२ (१) कल्याण = मोक्ष, परमकल्याण = रामभक्ति प्रधान

ज्ञानी होणे. थोड्याच काळात शापानुग्रहामुळे त्या शूद्रांचे परम कल्याण होईल अशी कृपा करावी असा दुसरा वर मागितला. विप्राने स्वतःसाठी शिवपदभक्ती शिवाय दुसरे काही मागितले नाही आणि दुसरे मागितले ते दुसऱ्याच्या परम हितासाठी, त्यामुळे शंकर विशेष प्रसन्न झाले, म्हणून एवमस्तु म्हणाले.

चौ.३-५ (१) याने इतके भयंकर पाप केले आहे की त्याला क्षमा करणे शक्यच नव्हते, म्हणून घोर शाप दिला क्रोधाने. तुमच्या विशेष साधुत्वाकडे पाहून व तुमच्या सारख्या क्षमाशीलाची याच्यावर फार कृपा आहे म्हणून आता मी याच्यावर विशेष कृपा करतो. 'रक्षिति गुरू जरि कुपित विधाता' (१।१६६।६) याची सत्यता येथे दाखविली. (क) जे क्षमाशील असून परोपकारी असतात ते शंकरास रामचंद्रांसारखे प्रिय होतात. शिवकृपा संपादन करण्याचे हे एक साधन सांगून ठेवले.

हिं. ।मोर श्राप द्विज व्यर्थ न जाइहि।जन्म सहस अवस्य यह पाइहि।।६।।
।जनमत मरत दुसह दुख होई।एहि स्वल्पउ नहिं ब्यापिहि सोई।।७।।
।कवनेउँ जन्म मिटिहि नहिं ग्याना।सुनहि सूद्र मम बचन प्रबाना।।८।।
।रघुपती पुरी जन्म तव भयऊ।पुनि तैं मम सेवाँ मन दयऊ।।९।।
।पुरी प्रभाव अनुग्रह मोरे।राम भगति उपजिहिं उर तोरे।।१०।।

म. ।द्विज! मम शाप वृथा ना जाइल।जन्म हजार नक्किं या मिळतील।।६।।
।दुःसह दुःख जन्मता मरता।यास न होइल जरा हि आता।।७।।
।नाश न कवणहिं जन्मी ज्ञानां।ऐक शूद्र मम वचा प्रमाणा।।८।।
।रघुपतिपरीं जन्म तव झाला।मम भजनिं लाविले मनाला।।९।।
।अनुग्रहें मम पुरी प्रभावें।राम-भक्ती तव हृदयिं उद्भवे।।१०।।

अर्थ- हे विप्रा! माझा शाप व्यर्थ जाणार नाही. याला हजार जन्म नक्की घ्यावे लागतील.।।६।। पण जन्मताना व मरताना दुःसह दुःख होते ते आता याला जरा सुद्धा होणार नाही.।।७।। कोणत्याही जन्मात ज्ञानाचा नाश होणार नाही. अरे शूद्रा माझे प्रमाणभूत (सत्य) वचन ऐक.।।८।। रघुपती पुरीत तुझा जन्म झाला आणि (तेथे) तू माझ्या भजनात मन लावलेस.।।९।। त्या पुरीच्या प्रभावाने व माझ्या अनुग्रहाने तुझ्या हृदयांत

रामभक्ती उत्पन्न होईल.।।१०।।

टीका. चौ.६-८ (१) ब्राह्मणाने मागणे मागितले की शापानुग्रह थोड्याच काळात व्हावा व याचे परम कल्याण व्हावे. यातील शापानुग्रहाविषयी येथे सांगतात. जसा तपस्वी सत्यवादी विप्राचा शाप त्याला सुद्धा परत घेता येत नाही तसेच शंकर सांगतात ती माझा शाप फुकट जाणार नाही तो टाळता येणार नाही. 'जे शठ गुरुंशी ईषा करती' वगैरे जे म्हटले तो शाप नसून शास्त्र नियम सांगितला आहे. येथे सांगितले की याला हजार जन्म घ्यावेच लागतील. यावरून ठरते की शाप देतांना हजार जन्माचा संकल्प महेशांच्या मनात आला होता. 'थोडा काळ' याचा निश्चित कोणताच अर्थ करता येत नाही, कारण की दहा हजार जन्मापेक्षा (अयुत) हजार जन्म हा काळ अल्पच आहे. काळ कमी किंवा जास्त ही कल्पना सापेक्ष आहे. मनु राजाला भगवंतांनी 'तात! काहि काळे जंव। व्हाल अयोध्यापाल, तुमचा सुत मी होइ तवं' (१।१५१) असे सांगितले, तो काही काळ म्हणजे पाच मन्वंतरे ठरला, म्हणून 'विप्राचा शब्द खोटा ठरला' असे होत नाही. अपराध्यास शासन केले नाही असेही ठरत नाही, व त्याला दुःख भोगावे लागले असेही घडले नाही. जन्म मरणाचे दुःख त्याला मुळीच होणार नाही असा अनुग्रह त्याच्यावर आताच केला. या शूद्र जन्मापासून पुढल्या जन्मांचे ज्ञान कधीही नष्ट होणार नाही असा वर दिला. यापुढे कोणत्याही योनीत जन्मला तरी त्याला मागल्या सर्व जन्मांचे ज्ञान राहील. 'स्मृति मज नाथ बहुत जन्मांची। मोह न मतिला कृपा शिवाची' (९६।१०) असे जे सांगितले पूर्वी ते कसे घडले व शिवाची कृपा कशी झाली हे स्पष्ट केले. पूर्व जन्मांचे ज्ञान कायम राहणार असल्याने हा शाप व त्याचे कारण आणि गुरूचा स्वभाव व त्यांची कृपा या सर्व गोष्टी स्मरणात राहिल्याने आता त्याच्याकडून असले घोर अपराध पुन्हा घडणार नाहीत हा फार मोठा फायदा झाला. आता परम कल्याण होईल अशी कृपा करतात.

चौ.९-१० (१) अनुग्रहे मम पुरी प्रभावे- शंकरांची कृपा व अयोध्यापुरीचा प्रभाव यामुळे त्याचे परम कल्याण करणारी रामभक्ती त्याला प्राप्त होणार आहे. 'जन्मि कुण्याहि वसे कोसलपुरी। राम परायण तो होईल तरि' (९७।६-७टी.प.) हा अयोध्येचा प्रभाव आहे. पण आता एक पथ्य सांगतात.

हिं *।सुनु मम वचन सत्य अब भाई।हरितोषन व्रत द्विज सेवकाई।।११।।*
।अब जनि करहि बिप्र अपमाना।जानेसु संत अनंत समाना।।१२।।
।इंद्र कुलिस मम सूल बिसाला।कालदंड हरिचक्र कराला।।१३।।
।जो इन्ह कर मारा नहिं मरई।बिप्रद्रोह पावक सो जरई।।१४।।
।अस बिबेक राखहु मन माही।तुम्ह कहँ जग दुर्लभ कछु नाहीं।।१५।।
।औरउ एक आसिषा मोरी।अप्रतिहत गति होइहि तोरी।।१६।।

म. *।तात सत्य हें श्रुणु मम भाषण।द्विजसेवा हे व्रत हरितोषण।।११।।*
।आता कर न विप्र अपमान हि।जाण किं संत अनंत समान हि।।१२।।
।इंद्र कुलिश मम शूल विशाल हि।कालदंड हरिचक्र कराल हि।।१३।।
।मारुनि यानी जो ना मरतो।द्विज द्रोह पावकिं तो जळतो।।१४।।
।हा विचार मनिं ठेव सदाही।मग तुज जगिं दुर्लभ ना काही।।१५।।
।मम आशीर्वाद एक आणखी।अप्रतिहत गति होइल तव की।।१६।।

अर्थ- अरे बाबा! आता मी तुला सत्य सांगतो ते ऐक, ब्राह्मणाची सेवा हे श्रीहरीला संतुष्ट करणारे व्रत आहे.।।११।। आता (पुन्हा कधी) विप्रांचा अपमान करू नकोस आणि संत अनंतासारखे आहेत हे ध्यानात ठेव.।।१२।। इंद्राचे वज्र माझा विशाल शूल आणि श्रीहरीचे कराल चक्र यानी मारून सुद्धा जो मरत नाही तो ब्राह्मणांचा द्रोहरूपी पावकांत जळतो.।।१३-१४।। हा विचार नेहमी मनात बाळग म्हणजे तुला या जगात दुर्लभ असे काही नाही.।।१५।। माझा आणखी एक आशीर्वाद आहे की तुझी गति अप्रतिहत (अकुंठित) होईल.।।१६।।

टीका.चौ.११-१२ (१) द्विज सेवा हे हरितोषण व्रत आहे. 'त्यजुनि कपट तनमन वचनि जो भुसूर सेवील।। मी विधि शिव सुर सर्वही त्याला वश होतील।।' (३।३३।-) 'शापिति ताडिती परूष भाषती। विप्र पूज्य असं संत सांगती' (३।३४।१) हे श्रीहरिवचन आहे. जसे सत्यव्रत, पतिव्रत तसेच द्विजसेवा व्रत पाळले की श्रीहरि फार शीघ्र संतुष्ट होतात. (३।१६।६) पहा. (क) तुझ्याकडून कपटाने का होईना द्विज सेवा घडली म्हणूनच तुला या विप्राच्या दयालूपणामुळे व कृपेने हे सर्व मिळाले. म्हणून यापुढे केव्हाही विप्रांचा अपमान करू नकोस. पुन्हा कोणत्याही ब्राह्मणांचा अपमान केलास तर मी

दिलेल्या वरांचा सुद्धा काही उपयोग होणार नाही, कारण प्रभु रामचंद्र स्वतः 'ब्रह्मण्यदेव' आहेत. (ख) जाण कि संत अनंत समान हि- तुला परम साधु, परमविशुद्ध संत अयोध्येच्या प्रभावाने भेटले, तू त्यांचाही, गुरूचा, संतांचाही द्रोह केलास, पुन्हा असे करू नकोस. संत प्रत्यक्ष भगवान रामचंद्रांसारखे आहेत असे समजून त्यांच्याशी वाग. या आज्ञेप्रमाणे हा वागतो की नाही याची परीक्षा पुढे लोमश संवादात घेतली जाणार आहे. विप्रद्रोह, विप्रापमान किती भयानक आहे हे आता सांगतात. विप्रापमान करणे हे विप्रद्रोहाचे सहज प्रगट होणारे लक्षण आहे.

चौ.१३-१४ (१) इंद्राच्या वज्राने वृत्रासुरासारख्याचा वध केला. अनेक पर्वतांचा चुराडा केला, त्या वज्राचा मेघनादावर काही परिणाम झाला नाही व तो इंद्रजित झाला, पण त्या मेघनादाचा वध शेवटी झालाच, कारण त्याने अनेक विप्रांचा व संतांचा द्रोह केला होता. ज्याला शंकराच्या विशाल त्रिशूलांचे भय नव्हते त्या रावणाने अनेक विप्रांचा वध केला व करविला. रावणाला काळाचा दंड काही करू शकत नव्हता, विष्णुच्या चक्राचा त्याच्या शरीरावर काही परिणाम होत नव्हता पण विप्र द्रोहामुळे त्याचा नाश झाला, म्हणून देव म्हणाले की 'नष्ट निज अघे कुमार्गगामी' (६।११०।४) ब्राह्मणाचा अपमान, वैर, द्वेष करणाराचे कोणी रक्षण करू शकत नाही. म्हणूनच प्रभु म्हणाले की 'जाळि कोटि कुळ भूसूररोषू' (२।१२६।४).

चौ.१५-१६ (१) ब्राह्मणांचा अपमान किंवा मनात सुद्धा द्रोह केला नाही आणि संतांना अनंतासारखे मानील व त्याची कृपा संपादन करील त्याला या जगात काही दुर्लभ नाही हे येथे सांगून ठेवले आहे. (क) अप्रतिहत गति- अव्याहत गति (११०।१२) जी गति कधी कुठे कुंठीत होत नाही ती अप्रतिहत गति. ही मिळाली म्हणून पुढे विप्रदेहाने मेरू पर्वतावर जाता आले लोमशाची भेट झाली व त्यांच्याकडून भक्ति वगैरे वर मिळाले. ल.ठे. 'आशुतोष व लहरी दानी' शंकर कसे आहेत हे येथे स्पष्ट दिसले. ज्या शूद्राला घोर पापाबद्दल दंड म्हणून घोर शाप दिला, त्यालाच गुरूवर प्रसन्न झाल्यावर इतके दिले न मागता की तितके त्या गुरूलाही मिळाले नाही. विप्रगुरूला याबद्दल संतोष वाटला.

हिं.दो. ।सुनि सिव बचन हरषि गुर एवमस्तु इति भाषि।।

।।मोहि प्रबोधि गयउ गृह संभुचरन उर राखि।।१०९रा.।।

म.दो. *।ऐकुनि शिववच मुदित गुरु एवमस्तु वदतात।।*
।।मला प्रबोधुनि जाति गृहिं शंभूचरण हृदिं ध्यात।।१०९रा.।।

अर्थ- शिवाचे वचन ऐकून गुरूजींना आनंद झाला व ते एवमस्तु = तथास्तु असे म्हणाले व मला उपदेश करून शंभु चरणांचे हृदयांत ध्यान करीत घरी गेले.।।१०९रा.।।

टीका. (१) दुष्ट शूद्र शिष्याला आपल्यापेक्षा पुष्कळ अलभ्य लाभ झाला याबद्दल गुरूला वाईट तर वाटलेच नाही, पण आनंद झाला, व शंकरांनी जे त्याला दिले त्याला आपली मान्यता असल्याचे 'एवमस्तु' म्हणून दाखविले. शिष्याचे जन्ममरण दुःख दूर झाल्याने शाप मिळून न मिळाल्यासारखा झाला, इतकेच नव्हे तर शापच वरासारखा ठरला. त्याचे कल्याण झाले व परम कल्याण होणार हे नक्की ठरले म्हणून गुरूजींस समाधान वाटले व आनंद झाला. या विप्राच्या चरित्रात अथपासून इतिपर्यंत परम साधुता परमोच्च आदर्शरूपाने प्रगट झाले आहे. कलियुगात सुद्धा असे ब्राह्मण गुरू क्वचित असतात हे दाखविले. पुढील कथा ऐका.

हिं.दो. *।प्रेरित काल बिंधिगिरी जाइ भयउँ मैं ब्याल।।*
।।पुनि प्रयास बिनु सो तनु तजेउँ गएँ कछु काल।।१०९म.।।
।जोइ तनु धरउँ तजउँ पुनि अनायास हरिजान।।
।।जिमि नूतन पट पहिरइ नर परिहरइ पुरान।।१०९चं.।।
।।सिव राखी श्रुति नीति अरू मैं नहिं पावा क्लेस।।
।।एहि बिधि धरेउँ बिबिधि तनु ग्यान न गयउ खगेस।।१०९द्रा.।।

म. *।विंध्य पर्वतीं जाहलो काळगतीनें व्याळ।।*
।।अनायास ती त्यक्त तनु जाता काही काळ।।१०९म.।।
।जी जी तनु धृत ती त्यजिली अनायास हरियान।।
।।पट नूतन नेसुनि जसे नर परिहरति पुराण।।१०९चं.।।
।श्रुतिनीती रक्षित शिवें अल्प न मजला क्लेश।।

।।धरतां बहु तनु यापरी ज्ञान न नष्ट खगेश।।१०९द्रा.।।

अर्थ- काळगतीने (काळाच्या प्रेरणेने) मी विंध्याद्रीत सर्प झालो, व काही काळ गेल्यावर काही दुःख कष्ट न पडताच मी तो सर्प देह सोडला (तो देह मेला).।।१०९म.।। हे हरिवाहना! जसे मनुष्य नवे वस्त्र नेसून जुन्या (पुराण) वस्त्राचा (आनंदाने) त्याग करतात त्याप्रमाणे मी जो जो देह धारण केला तो तो काही श्रम कष्ट न पडता सोडला.।।१०९चं.।। शंकरांनी वेदमर्यादेचे (नीतीचे) रक्षण केले आणि मलाही जरासुद्धा क्लेश झाले नाहीत. याप्रमाणे मी पुष्कळ देह धारण केले तरी हे पक्षिराज माझे ज्ञान नष्ट झाले नाही.।।द्रा.।।

टीका. दो.म. (१) 'विंध्य पर्वती.... व्याळ' महाविटपकोटरात अजगर होऊन रहा असा शाप होता त्याप्रमाणे शद्र देह मेल्यावर तो अजगर झाला. घोर अरण्यातच महावृक्ष असतात. अद्यापही विंध्याद्रीवर काही भागात घोर अरण्य आहे. त्या सर्प देहाचा त्याग करताना तो देह मरताना, त्याला दुःख कष्ट मुळीच झाले नाहीत. शंकरांच्या आशीर्वादाची प्रतीती आली. (क) ल.ठे. भुशुंडी येथे जन्मलो मेलो मला मरण आले असे न म्हणता देह धारण करणे व देह त्याग करणे अशी भाषा वापरीत आहे. एक देह मरतो व दुसरा मिळतो पण त्या प्रत्येक देहामध्ये राहणारा मी निराळा होतो व तोच मी या नव्या देहात राहात आहे. म्हणजे मला जन्म नाही व मला मरण नाही हे त्याला अनेक वेळा आलेल्या अनुभवानेच कळले आहे, मग मी जन्मलो, मला मरण आले असे उद्गार त्याच्या मुखांतून कसे निघतील? <u>देह मी नाही व मी नित्य आहे असा अनुभव आल्यावर त्या देहावरील व देहाच्या नातेवाईकांवरील ममता सहजच नष्ट होते.</u> एक घर सोडून नव्या दुसऱ्या घरात राहण्यास जाताना मी मेलो किंवा जन्मलो असे वाटत नाही, तसेच हे घडले. शापामुळेच पूर्वजन्मस्मृति नष्ट न झाल्यामुळे हा फार दुर्लभ लाभ त्याला झाला आता दृष्टान्त देतात.

दो.चं. (१) पट नूतन नेसुनि.... पुराण- नवे वस्त्र लुगडे, धोतर नेसून जुने टाकून देतात तेव्हा ते नेसण्यात व टाकण्यात कष्ट पडत नाहीत, दुःख होत नाही, दुःख वाटत नाही, उलट आनंदच वाटतो, तसाच नवा देह धारण करणे व जुना टाकणे यात इतर जीवांना जसे दुःसह दुःख होते तसे त्याला

मुळीच झाले नाही, उलट आनंदच वाटत असे की एक हजारांतले इतके कमी झाले! व्यवहार वस्त्र नेसताना वर सांगितला तसाच घडतो. आधी नवे जानवे घालतात व मग जुने काढून टाकतात. पण सदरा, टोपी, पागोटे वगैरेना आधी काढून टाकून मग नवीन घालावे लागते. गीतेतील दृष्टान्त या दुसऱ्या व्यवहाराला धरून दिला आहे. 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानिगृण्हाति नरोऽपराणि।। तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्याति संयाति नवानि देही।। (भ.गी.२।२२)' उपनिषदात देह ग्रहण व देहत्याग याला तृणजलूकेचा दृष्टान्त दिला आहे. तो येथील दृष्टान्तानुसार आहे. ती तृणजलूकेचा एक प्रकारची गवतावरील कीड प्रथम नव्या काडीला धरते आणि मग जुन्या काडीला सोडते. भुशूंडीने स्वतः जो अनुभव घेतला तदनुसार त्याने दृष्टान्त दिला. मनुष्य घर बदलतांना सुद्धा आधी नवे घर पाहतो व मग जुने सोडतो. देह हे भोग भोगण्याचे घर आहे. 'शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते' जन्मतो व मरतो स्थूल देहच.

दो. द्रा. (१) श्रुतिनीती रक्षित शिवे- गुरू द्रोह, गुरूचा अपमान करणाराला नीच योनीत अनंत जन्म ही शिक्षा सांगितली आहे त्या शास्त्रमर्यादेचे पालन शंकरांनी केले व शिक्षा केली, पण ती करतांना त्याला सक्त मजूरी न देता 'अ' वर्ग दिला त्यामुळे त्याला क्लेश मुळीच झाले नाहीत. विप्राला दिलेल्या दुसऱ्या वराचे रक्षण केले गेले. शंकरांचा शाप व आशीर्वाद खरे झाले. त्याचे पूर्व जन्मांचे ज्ञान नष्ट झाले नाही. जन्मता मरतांना दुःख झाले नाही. 'रामभक्ति तव हृदयीं उद्‌भवे' हे कसे व केव्हापासून खरे झाले ते आता सांगतात.

हिं. *।त्रिजग देव नर जोइ तनु धरऊँ।तहँ तहँ राम भजन अनुसरऊँ।।१।।*
।एक सूल मोहि बिसर न काऊ।गुर कर कोमल सील सुभाऊ।।२।।
।चरम देह द्विज कैं मैं पाई।सुर दुर्लभ पुरान श्रुती गाई।।३।।
।खेलऊँ तहूँ बालकन्ह मीला।करउँ सकल रघुनायक लीला।।४।।
।प्रौढ भएँ मोहि पिता पढावा।समुझउँ सुनउँ गुनउँ नहिं भावा।।५।।
।मन ते सकल बासना भागी।केवल राम चरन लय लागी।।६।।म
म. *।तिर्यक् सुर नर जी जी तनु धरू।तिथे राम-भजनाते अनुसरू।।१।।*
।एक शूळ विसरलो न अंमळ।श्रीगुरूचा सुस्वभाव कोमळ।।२।।

।चरम देह विप्राचा मिळला।सुर दुर्लभ निगमागमि कथिला।।३।।
।खेळुं तिथे पण बालक-मेळी।करत सकल रघुनायक-केली।।४।।
।होता प्रौढ पिता मज पढवित।ऐकु विचारे कळे नावडत।।५।।
।मनोवासना एक न जागे।केवळ रामचरणिं लय लागे।।६।।

अर्थ- खगमृगादि तिर्यक् योनीत किंवा देव मनुष्यादि जो जो देह धारण केला त्या त्या देहात मी रामभजन करीत राहिलो.।।१।। मात्र एका शूलाचा विसर मला कधीच पडला नाही, तो हा की माझ्या श्रीगुरूंचा कोमल सुस्वभाव (आणि माझे त्यांच्याशी वर्तन).।।२।। शेवटचा देह (या काक देहा पूर्वीचा) मला ब्राह्मणाचा मिळाला होता, जो देवांना सुद्धा दुर्लभ आहे असे वेदपुराणे सांगतात.।।३।। त्या देहात सुद्धा बालकांत मिळून खेळत असे, पण श्रीरघुनायकाच्याच सर्व लीला (केली) करीत असे.।।४।। मी जरा मोठा झाल्यावर माझे वडील मला पढवायला लागले, ते मी श्रवण करीत असे, व विचाराने ते मला समजतही असे, पण ते पढणे-शिकणे मला मुळीच आवडत नसे.।।५।। माझ्या मनात एकही वासना उठत नाहीशी झाली, व केवळ श्रीरामचरणींच लक्ष लागून राहिले.।।६।।

टीका. चौ.१-२ (१) 'तिर्यक सुरनर.... अनुसरू' त्याला प्रथम हजार वेळा सर्प देह धारण करावे लागले व नंतर पूर्वसंचितासुसार पशुपक्ष्यादि योनीत, तर कधी स्वर्गात देवयोनीत, तर कधी शूद्र वैश्यक्षत्रियादि नरयोनीत देह धारण करावे लागले, पण नरयोनीशिवाय बाकीच्या योनीत भजन करता येत नसून सुद्धा सर्व देह प्राप्त झाल्यापासून पुढील सर्व जन्मात तो सतत राम भजन करीत असे हा 'अनुग्रहे मम पुरीप्रभावे। रामभक्तितव हृदयिं उद्‌भवे' या शंकराच्या आशीर्वादाचा व अयोध्यानिवासाचा प्रभाव दाखविला. पण शंकराचा आशीर्वाद मिळण्यास कारण त्याचे गुरूच. (क) गुरूजींच्या कृपेने व अति कोमल, अतिदयालू स्वभावामुळे आपण उत्तरोत्तर अधिकाधिक सुखी होत आहोत याची त्याला सतत आठवण होऊ लागली पण त्या बरोबरच अशा परम साधु गुरूंशी आपण किती दुष्टपणा केला व कसे दुर्वर्तन केले याचीही आठवण होई व पश्चात्तापाने त्यास सतत एकच दुःख होई की मी केवढा घोर अपराध केला! किती कृतघ्न बनलो! हा पश्चात्तापशूळ मात्र कोणत्याही योनीत नष्ट झाला नाही.

चौ.३-४ (१) चरम देह विप्राचा मिळला- पशुपक्ष्यादि योनीत व देव योनीत आणि मनुष्याच्या विविध जातीत जन्म होत होत शेवटचा (चरम) देह ब्राह्मण जातीत पुरूषाचा मिळतो हे येथे सुचविले. याने दाखविले की ब्राह्मण कुळात, ब्राह्मण आईबापांच्या पोटी जो देह जन्मला तोच ब्राह्मण देह, म्हणजेच जन्मानेच ब्राह्मण होतो. ब्राह्मणांचे वेदपाठी, वेदधर्मानुसार, विरागी, ज्ञानी, विज्ञानी असे उत्तरोत्तर अधिक श्रेष्ठतेचे वर्ग श्रीरामप्रभूनीच पाडले आहेत. (८६।३-१० पहा). नरदेहच देवांना दुर्लभ आहे. 'बहुभाग्ये मानुष तनु मिळली। सुर दुर्लभ! सद्ग्रंथिं गाइली' (७।४३।७) असे श्रीरामवचनच आहे. मग ब्राह्मण देह तर परम दुर्लभ! परंतु ज्यांना तो ईश कृपेने मिळाला आहे ते ज्ञानभक्तिसंपन्न होऊन त्याची सार्थकता करीत नाहीत, हे त्यांचे व देशाचे दुर्दैव. 'ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते। इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम्' (महा.१२।३२१।२३). ब्राह्मणाचा देह चरम देह काम व अर्थ यांचा उपभोग घेण्यासाठी निर्माण झालेला नाही, इहलोकी क्लेश करून धर्माचरण व तपाचरण करण्यासाठी ब्राह्मण देह जन्माला येतो, आणि असे केले तरच त्याला परलोकी निरूपम सुख मिळते. 'ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभिः' (महा,१२ष३२१।२४).

(२) ब्राह्मणदेह मिळाल्यावर मुंज होईपर्यंत जे खेळ खेळत असे ते सुद्धा रामभक्ती प्रचुर! इतर खेळ लहानपणी सुद्धा रूचत नसत. रामलीलांच करीत असे पोरं जमवून! मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात ते असे. असले खेळ खेळणारी बालके योगभ्रष्ट आहेत असे जाणून त्यांच्या पालकांनी त्या बालकांच्या प्रवृत्तीला पोषक व संवर्धक असे शिक्षण त्यास दिले पाहिजे. पण अशा मुलांच्या पालकांकडून तसे न होता लोक व्यवहाराच्या मार्गाकडेच त्यांचा ओढा असतो व त्यामुळे पोट भरण्याची विद्याच शिकवितात असे दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. या बालकाचे असेच झाले.

चौ.५-६ (१) याचे वडिल सुद्धा लौकिक साधारण ब्राह्मणच असल्याने त्याला लेखन वाचनादि व्यावहारिक विद्या व मुंज झाल्यावर वेद शिकवू लागले. त्याला अत्यंत बलवान संस्कारामुळे ते शिकणे मुळीच आवडेना. पण पराधीन असल्यामुळे शिकण्यास बसावे लागे, त्याला सगळे समजत होते पण

याच्यापासून खरे सुख नाही असा अनेक जन्मातला अनुभव असल्यामुळे ते नकोसे वाटे. बापाशी विरोध केला नाही की इतर मुलांचा 'घ्या हरिच्या नामा कशाला लिहिता ओ नामा' असे सांगून बुद्धिभेदही त्याने केला नाही. श्रवणाला बसे पण चित्ताचा लय सदा रामचरणी लागलेला असे. महा भागवत श्री ज्योतिपंतांचे बाल व कुमार चरित्र जवळ जवळ असेच आहे. (क) श्रीरघुपतीच्या साक्षात्काराशिवाय कसलीच इच्छा, कामना, वासना, मनात नसल्यामुळे राम भजनात स्मरणात चित्ताचा सारखा लय लागू लागला. रामगुणकथा श्रवणाची तळमळ उत्पन्न झाली, पण घरात तेवढेच नव्हते. 'अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां' (भ.गी.) असा त्याचा योग नव्हता त्यामुळे काय झाले पहा.

हिं. *।कहु खगेस अस कवन अभागी।खरी सेव सुर धेनुहि त्यागी।।७।।*
।प्रेम मगन मोहि कछु न सोहाई।हारेउ पिता पढाइ पढाई।।८।।
।भए कालबस जब पितु माता।मैं बन गयउ भजन जन त्राता।।९।।
।जहँ जहँ बिपिन मुनीस्वर पावउँ।आश्रम जाइ जाइ सिर नावउँ।।१०।।
।बूझउँ तिन्हहि राम गुन गाहा।कहहिं सुनउँ हरषित खगनाहा।।११।।
।सुनत फिरउँ हरिगुन अनुबादा।अव्याहत गति संभु प्रसादा।।१२।।

म. *।कोण असा जगिं नाथ! अभागी।खरी सेवी सुरधेनु त्यागी।।७।।*
।प्रेम मग्न मज काहिं न रूचले।मला पढविता पिता हि थकले।।८।।
।होति कालवश जैं पितृ-जननी।जनपालक-भजनास गत वनीं।।९।।
।जिथे जिथे वनिं मुनिवर दिसले।आश्रमीं जाउनि त्या शिर नमले।।१०।।
।पुसत तयास राम गुण गाथा।वदति ऐकुं हर्षित खगनाथा।।११।।
।ऐकत फिरूं हरिगुणानुवादा।अव्याहत गति शिव प्रसादा।।१२।।

अर्थ- हे नाथ! असा कोण अभागी आहे या जगात की कामधेनुचा त्याग करून जो गाढवीची सेवा करील?।।७।। रामप्रेमात मग्न झालेल्या मला काहीच रूचले नाही, शेवटी माझे वडील मला पढवून पढवून थकले (पढविणे सोडून दिले).।।८।। पिता व माता मरण पावल्यावर मी दास रक्षण करणाऱ्या भगवंताच्या भजनासाठी वनात गेलो.।।९।। वनांत जिथे जिथे कोणी मुनिश्रेष्ठ दिसत तिथे तिथे जाऊन त्यांना नमस्कार करीत

असे.।।१०।। व त्यांना रामगुणकथा विचारित असे व ते सांगत ते हर्षित होऊन श्रवण करीत असे.।।११।। याप्रमाणे श्रीहरीचे गुणानुवाद श्रवण करीत मी फिरत असे. कारण की शिवाच्या प्रसादाने मला कुठेही जाता येत असे (गति अकुंठित होती व आहे).।।१२।।

टीका. चौ.७-८ (१) खरी = गाढवी, गर्दभी. खर = गाढव. अति दुर्लभ अशी कामधेनु जवळ असून तिला हाकलून देऊन जो गाढवीची पूजा करून तिचे पाय चेपू लागेल तो भाग्यहीन. अभागी तर खराच, पण त्याला महामूर्ख वेडा म्हणतील. रामभजन कामधेनुसारखे सर्व सुख देणारे आहे, बाकीचे सर्व साधन रामभक्ति कामधेनुपुढे गाढवीसारखे आहे. 'तव पदपद्मी प्रीति निरंतर। सकल साधना हे फल सुंदर' (७।४९।१-४ पहा). रामभक्ती हे सर्व साधनांचे फळ आहे. ते फळ जवळ असता ते टाकून देऊन साधने करणे म्हणजे रस टाकून चिपाडे चघळत बसण्यासारखे आहे. गाढवी लाथाड, अपवित्र, कामधेनु सर्व सुख देऊन संरक्षण सुद्धा करणारी व सर्व प्रकारे परम पवित्र आहे ती प्रसन्न झाली की सर्व देवता प्रसन्न! तशीच हरिभक्ती, हरिभजन आहे. कामधेनु नश्वर आहे, पण शंकर म्हणतात, 'सत् हरिभजन जगत् स्वप्नासम' म्हणून (क) प्रेममग्न मज काहिं न रूचले. अनुपम, शाश्वत सुखदायक रामभजनात रामप्रेमात सदा दंग आसणाराला वेदाभ्यासादि इतर रूचणार कसे? ।।मिळे अमृत ते न तक्रा पिती।।प्रज्ञा।। बापाने शंभर शंभर वेळा संथा दिली तरि याच्या काहीच लक्षात राहू नये. नुसती संध्या सुद्धा पाठ होईना, तेव्हा हा बुद्धीने दगड आहे असे समजून, कंटाळून पढविणे सोडून दिले बापाने.

चौ.९-१० (१) काही काळाने आधी पित्याला व नंतर मातेला मरण आले. याचे ममत्व जगात कोणावरही नव्हते. उलट मोकळा झाला वाटेल तिथे जाण्यास ही रामकृपाच. (क) जनपालक भजनास- निर्मम, वासनाहीन होऊन भगवंताचे भजन केले तर ते भजकाचे पालन पोषण करतात. बाकीची साधने हे करू शकत नाहीत. विवाहबंधनात सापडला नव्हता ही सुद्धा रामकृपाच हे त्याचे पालन. रक्षणच केले. वनात एकान्त असतो व विषयी जनांच्या कुसंगतीचा संपर्क नसतो, शिवाय वनात मोठेमोठे मुनि राहात असल्याने संतसमागमाचा लाभ होण्याची शक्यता होती म्हणून वनात गेला. (ख) वनात

जागजागी मुनीश्रेष्ठ राहात होते या उल्लेखाने सुचविले आहे की यावेळी कलियुग नव्हते. कलियुगात वनात मुनि नसतात, म्हणून मागल्या कलियुगवर्णनात मुनींचा उल्लेखच नाही. चालू कलियुगात सुद्धा मुनि नाहीत वनात मग मुनीवर कुठले? (ग) विप्राचा अपमान पुन्हा करू नको व संतांना अनंता समान मान या शिवाज्ञेचे त्यास स्मरण राहिले आहे हे येथे व पुढे लोमश प्रसंगात स्पष्ट दिसते.

चौ.११-१२ (१) मुनींचे आश्रम हुडकावे, जाऊन त्यांना वंदन करावे, रामकथा सांगण्याविषयी त्यास विनंती करावी, त्यांनी सांगितली कथा तर तेथे राहून ती आनंदाने व उत्साहाने श्रवण करावी असा क्रम त्या ब्राह्मण तरूणाने (पूर्वीच्या शूद्राने) चालू ठेवला. त्याच्या गतीला गमनाला कुठेही प्रतिबंध नसल्यामुळे तो जगात कुठेही जाऊ शकत असे. शंकरांच्या आशीर्वादाचा उपयोग कसा केला ते दाखविले. नवे नवे मुनिश्रेष्ठ शोधून काढून त्यांच्याकडून रामगुणानुवाद श्रवण करण्यास सापडेल या आशेने इतर मनुष्यास अगम्य अशा ठिकाणी सुद्धा जाऊ लागला. दूरदूर फिरू लागला.

हिं. ।छूटी त्रिविध ईषना गाढी।एक लालसा उर अति बाढी।।१३।।
।राम चरन बारिज जब देखौं।तब निज जन्म सफल करि लेखौं।।१४।।
।जेहि पूँछउँ सोइ मुनि अस कहई।ईस्वर सर्व भूतमय अहई।।१५।।
।निर्गुन मत नहिं मोहि सोहाई।सगुन ब्रह्म रति उर अधिकाई।।१६।।

म. ।त्रिविध एषणा गेल्या गाढ।हृदिं अति एक लालसा-वाढ।।१३।।
।रामचरण वारिज जैं देखूं।तैं निज जन्म सफलता लेखूं।।१४।।
।ज्या पुसतो ते कथिति किं मुनिवर।सर्व भूतमय आहे ईश्वर।।१५।।
।निर्गुण मत मजला न आवडे।ब्रह्मि सगुण रति हृदयिं अति जडे।।१६।।

अर्थ- तीन प्रकारच्या प्रबल (गाढ) एषणा (पुत्रैषणा, वितैषणा व लोकैषणा) नष्ट झाल्या, आणि हृदयांत ही एकच लालसा फार वाढली की.।।१३।। श्रीरामाच्या चरण कमलांचे (रामाचे) दर्शन होईल तेव्हाच जन्माची सफलता झाली असे वाटेल.।।१४।। ज्या मुनिवरांना (सगुण साक्षात्काराचे साधन) विचारावे ते सर्व हेच सांगत की ईश्वर सर्व भूतमय

आहे.।।१५।। पण हे निर्गुण मत मला मुळीच आवडेना, कारण की सगुण ब्रह्माची प्रीति (आवड) माझ्या हृदयांत फारच जडली होती.।।१६।।

टीका. चौ.१३-१४ (१) त्रिविध एषणा, धनाची इच्छा, पुत्राची इच्छा व मानप्रतिष्ठा कीर्तीची इच्छा. 'तनय लोक धन तीन एषणा। करिति मलीन न मतीस कवणा' (७।७१।६टी.पहावी) या तीन एषणा हृदयाला मलिन करणाऱ्या आहेत. यातून सुटल्याशिवाय वैराग्य-ज्ञान-भक्ति मिळविण्याची इच्छा करणे म्हणजे 'प्रतिबिंबित शाखाग्रफलास्वादन' (श्रुति) करण्याच्या इच्छेसारखे आहे. पण याच्या या तीन्ही एषणा साफ गेल्या. (क) रामचरण.... लेखू. लेखणे = गणणे, समजणे, मानणे. रामचंद्रांच्या सगुणसाकार स्वरूपाचा साक्षात्कार, श्रीरघुपतीचे दर्शन झाल्यानेच जन्म सफल होईल असा दृढ निश्चय झाल्याने रघुपति दर्शनाची इच्छा दिवसेंदिवस फार प्रबळ होत गेली, तळमळ लागली की रघुपती दर्शन कधी होईल व कसे होईल? 'दिसले भर लोचन हरिभव मोचन हाच लाभ शंभुस गमला' (१।२११।छं.३). <u>मनुष्य जन्माला येऊन भगवंताचा सगुण साक्षात्कार होणे याच्यासारखा दुसरा लाभ नाही.</u> 'लाभ सीम सुख सीम न दुसरी। दर्शनि तव मम आस सब पुरी' (२।१०७।७ भरद्वाज वचन) धनुर्धारी श्रीरघुनाथाचे प्रत्यक्ष दर्शन होणे हीच लाभाची, व सुखाची परम सीमा आहे. म्हणूनच संत म्हणातात की 'नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिती भाव। मी भक्त तू देव ऐसे करी।। दावी रूप मज गोपिका रमणा। ठेवू दे चरणांवरी माथा।।' त्या विप्राचे आता नुसत्या रामगुणानुवाद श्रवणाने समाधान होईना. सगुण दर्शनाचा मार्ग मला कोण दाखवील अशी तळमळ लागली आणि या आशेने तो प्रयत्न करू लागला.

चौ.१५-१६ (१) जो कोणी मुनि भेटेल त्याला सगुण साक्षात्काराचा मार्ग विचारू लागला पण ते सर्व सगुण साक्षात्कार न झालेलेच! सगुण साक्षात्कार होऊ शकतो इतके सुद्धा कोणी आश्वासन दिले नाही. ईश्वर भूतमात्राला व्यापून आहे, 'सर्व विष्णु मय जगत्' हेच सर्व मुनि सांगू लागले. पण हे निर्गुण मत त्याचे समाधान करू शकले नाही, उलट सगुणाची आवड अधिकाधिक वाढत गेली, निराश झाला नाही.

हिं.दो. ।गुर के बचन सुरति करि रामचरन मनु लाग।।

।।रघुपती जस गावत फिरउँ छन छन नव अनुराग।।११०रा.।।

म.दो. *।लागे रघुपतीचरणिं मन स्मरुनी गुरुवचनास।।*
।।गात रामयश फिरुं नव प्रीती क्षणांक्षणास।।११०रा.।।

अर्थ- श्रीगुरूंच्या वचनांचे स्मरण करून माझे मन श्रीरघुपतीचरणी लागले, श्रीरामयश गात गात फिरू लागलो व क्षणोक्षणी प्रीती अधिकाधिक वाढू लागली.।।११०रा.।।

टीका. (१) 'स्मरुनि गुरूवचनास'- 'शिवसेवेचे पुत्र हेच फळ। भक्ति रामपदिं अविरल निर्मळ।। यच्चरणी अज शिव अनुरागी' (१०६।२-४) या वचनांच्या स्मरणानेच त्याचे मन रघुपतीपदीं लागले. वरील वचनात रामपद चरण हे शब्द सगुण साकाराचा बोध करणारे आहेत. धनुर्धारी रामाचे दर्शन हा जीवन लाभ मिळावा म्हणून शंकर व ब्रह्मदेव सुद्धा त्यांच्या सगुण रूपाचे ध्यान प्रेमाने करीत असतात. मग पामर नराने नुसत्या निर्गुणाची भाषा बोलून काय लाभ होणार इत्यादि विचारांमुळे व गुरूवचनावरील दृढविश्वासाने त्याचे मन सदा श्रीरघुपतीचरणी रमू लागले. कोणी तरी दर्शनाचा मार्ग सगुण उपासना पद्धति सांगणारा भेटावा म्हणून रघुपतीचे यशगान करीत दूरदूर फिरत राहिला. त्याचे प्रेम वाढत चालले व तो दर्शनासाठी अधीर झाला. आता मेरूपर्वतावर लोमशांची भेट होईल.

श्रीमानस-गूढार्थचंद्रिका उत्तरकाण्ड अध्याय बारावा समाप्त.

आमची इतर प्रकाशने

श्री परमपूज्य प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी यांचे अप्रकाशित वाङ्मय प्रसिध्द करावे हा प्रधान हेतू मनात ठेवून १९८८ साली 'श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ' डोंबिवली या नावाने सार्वजनिक विश्वस्तसंस्था (रजि. नं ए- ९२९, ठाणे विभाग) नोंदविण्यात आली असून या ट्रस्टतर्फे खालील पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

सर्व पुस्तके एकदम मागविणाऱ्यास टपालखर्च माफ केला जाईल.

पुस्तके	किंमत
श्रीरामचरितमानस (मराठी समवृत्त समछंद अनुवाद)	*१२०/- रु.*
श्री पू. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वतीकृत	
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड मराठी)	*१००/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड हिंदी)	*१००/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड मराठी)	*६०/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड हिंदी)	*५०/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (सुंदरकांड हिंदी)	*८०/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -१)	*२५०/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -२)	*२००/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -३)	*३००/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -४)	*२००/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -५)	*२००/- रु.*
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड हिंदी)	*३००/- रु.*
श्रीरामनामवंदना (हिंदी)	*३६/- रु.*
श्रीगोस्वामी तुलसीदासकृत (भाष्यकारः पू. पज्ञानानंद सरस्वती)	
संगीता गीता समश्लोकी	*१२/- रु.*
आवृती दुसरी (मराठी)	
स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती	*१५/- रु.*
लेखिका : डॉ. श्रीमती कमल वैद्य	
चूडालाख्यान (हंसराज स्वामीकृत)	*२५/- रु.*
हनुमान चाळिसा (मराठी) व इतर स्तोत्रें	*५/- रु.*
प्रज्ञानांजली (नित्यभजन संग्रह)	*५/- रु.*
मानवतापूर्ती साधन व संध्योपासना	*१२५/- रु.*

४, श्रीगणेश, अनंतराज सोसायटी, जलाराम मंदिराजवळ, नेहरु रोड,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१